

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

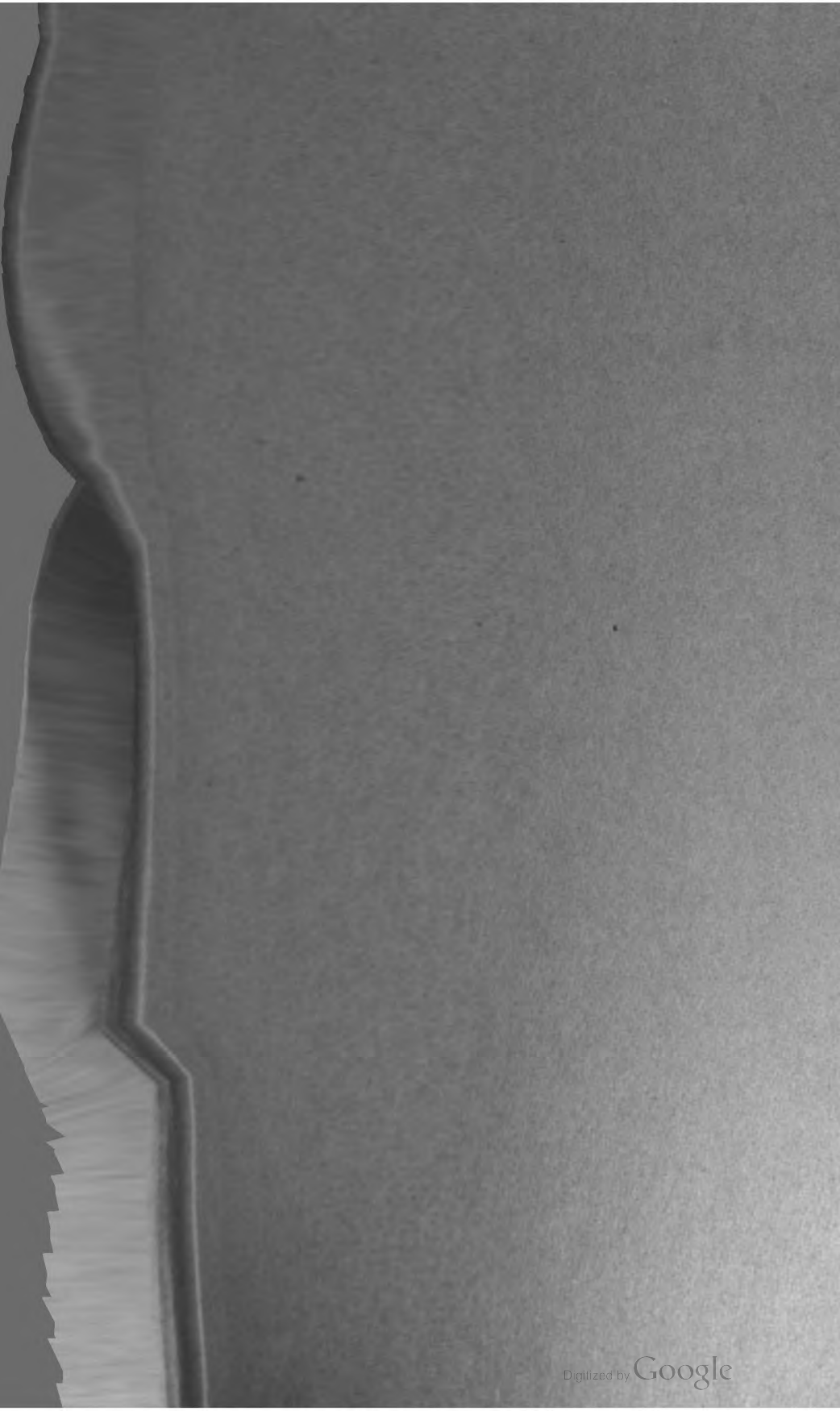
- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

Studiën en bijdragen op 't gebied der historische theologie

,

STUDIËN EN BIJDAGEN.

STUDIËN EN BIJDRAGEN

OP 'T GEBIED

DER

HISTORISCHE THEOLOGIE,

VERZAMELD DOOR

W. MOLL EN J. G. DE HOOP SCHEFFER,

HOOGLEERAREN TE AMSTERDAM.

E E R S T E D E E L .

AMSTERDAM,

G. L. F U N K E.

1870.

BR900
S8
v.1-2

Naamlijst van Medewerkers.

Dr. J. G. R. ACQUOY.	Prof. A. D. LOMAN.
J. S. S. BALLOT.	Prof. E. J. DIEST LORGION.
Dr. J. M. ASSINK CALKOEN.	Dr. H. U. MEIJBOOM.
J. CRAANDIJK.	Dr. J. P. MULLER.
H. J. VAN DALE.	Prof. W. MUURLING.
G. H. M. DELPRAT.	Dr. J. C. POOL.
Dr. A. C. DUKER.	W. R. POOLMAN.
W. FRANCKEN AZ.	Prof. J. J. PRINS.
S. GORTER.	Prof. L. W. E. RAUWENHOFF.
J. HARTOG.	H. C. ROGGE.
J. H. C. HEIJSE.	Dr. R. C. H. RÖMER.
Prof. S. HOEKSTRA BZ.	Dr. J. A. SNELLEBRAND.
H. Q. JANSSEN.	Prof. J. TIDEMAN.
F. W. G. KEMMANN.	Prof. J. VAN VLOTEN.
C. J. VAN DER KEMP.	Dr. C. M. VOS.
Dr. W. C. KNOTTENBELT.	J ^e . DE VRIES.
Prof. A. KUENEN.	Dr. J. WIARDA.
Dr. A. KUYPER.	AEM. W. WIJBRANDS.
Prof. J. P. N. LAND.	Dr. J. A. GEERTH VAN WIJK.

544174

INHOUD.

	Bladz.
Geschiedenis der Hervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531, door J. G. DE HOOP SCHEFFER.	 1, 169, 413.
Noord-Holland in het Geuzenjaar, door J. VAN VLOTEN	 143, 303.
De boodschap en de ridderorde van St. Hubert door W. MOLL.	 153.
Overgang tot het Jodendom.	 257.
De Deutsche »Gottesfreunde» en de Nederlandsche »Devoten», door C. J. VAN DER KEMP	 258.
Rijmspreuk, uit een HS. van de 15e eeuw.	 302.
Geert Groote de ketterhamer, door W. MOLL.	 343.
Geert Groote een edelmoedig boekverzamelaar	 447. / 3
Brief van rector en professoren der akademie van Wittenberg aan den magistraat van Zutfen.	 347.
Hymnen en sequentiën, uit handschriften en oude drukwerken van Nederlandschen oorsprong verzameld door W. MOLL.	 349.
Geert Groote's verklaring aangaande den inhoud zijner prediking te Utrecht, medegedeeld door W. MOLL.	 404.
De Gulden keten	 411.

DRUKFOUTEN.

Bladz. 312. Lees de *vijf* eerste regels aldus: oude maniere van doene der stad wijn geschonken, en is hij, met de anderen, bij deze jonkheeren ende den voorn. Heere v. Bn. den noenmaal blijven eten. Wat het gerapporteerde omtrent den broeder betreft, gebruikte Bn. »vele vloeken ende fulminatiën van woorden.”

- » » r. 7 v. b. A. v. B., lees: A. v. R.
 - » » » 12 » ende Hondyde, lees: aende Noordzijde.
 - » » » 13 » ordie, lees: ordie.
 - » 385. Lees in den 7en regel der XXXIe Hymne, *cruce* in plaats van *crucc*.
 - » 399. Lees in den 4en regel der XLIIIe Hymne *mortuorum* in plaats van *angelorum*
-

V O O R R E D E.

In November 1866 richtten wij tot velen hier te lande eene uitnoodiging, om ons hunne hooggeschatte hulp en medewerking te verleen en bij de uitgave van een vervolgwerk, aan de beoefening der historische theologie gewijd. Met opzet deden wij dit verzoek in zeer ruimen kring, overtuigd dat eerst dan, wanneer velen, die zich tot de onderscheidene afdeelingen der historische theologie, de een meer tot deze, de andere meer tot gene, voelen aangetrokken, de handen ineenslaan, en elk op zijne eigenaardige wijze zich kwijt van de taak, — dat eerst dan zulk eene aantrekkelijke verscheidenheid ontstaat, als voor de verzameling, waarop wij het oog hadden, bovenal wenschelijk is. Om die verscheidenheid te bevorderen, verklaarden wij tevens, dat wij de grenzen van 't gebied, waarop wij studiën en bijdragen verlangden, zoo ver mogelijk uitstrekten, en, schoon het te verwachten was, dat na de sluiting van het KERKHISTORISCH ARCHIEF, vooral de beoefenaren der kerkgeschiedenis, wat anders dáár zijn plaats vond ons zouden toezenden, wij toch ook volgaarne het nieuwe tijdschrift openstelden voor bijdragen en verhandelingen, die tot andere deelen der historische theologie in betrekking staan. Moge dan ook, ten gevolge van bijzondere omstandigheden, de inhoud van dit eerste deel een meer speciaal karakter dragen, volgende stukken zullen waarschijnlijk doen zien, dat het gebied, waarop wij wenschen dat

ons tijdschrift zich bewegen zal, vrij wat ruimer en uitgestrekter is. Reeds de naam van enkelen onzer medewerkers waarborgt het.

Aan hen, aan allen, die ons dringend verzoek, om door hunne medewerking de vervulling der voorgenomen taak te bevorderen, op verplichtende wijze hebben aangenomen, zij onze dank gebracht! Hunne hulp behoeven wij, zal onze onderneming bij godgeleerden en voorstanders der historische wetenschap die belangstelling vinden, welke voor hare voortzetting onmisbaar is; hunne hulp verwachten wij na hunne welwillende toezegging met volkomen vertrouwen. Mochten volgende deelen nog meer dan dit eerste daarvan blijken geven, zoodat wij in staat gesteld worden tot het leveren eener onafgebroken volgreeks van deelen, die er getuigenis van geeft, hoe uitnemend de wetenschap, die wij liefhebben, hier te lande beoefend wordt, tot welke belangrijke uitkomsten ze leidt en hoe groote waardeering ze vindt.

AMSTERDAM,
Augustus 1870.

W. MOLL.
J. G. DE HOOP SCHEFFER.

GESCHIEDENIS
DER
HERVORMING IN NEDERLAND,
van haar ontstaan tot 1531,
DOOR
J. G. DE HOOP SCHEFFER.

INLEIDING.

Bij nagenoeg alle schrijvers, zoowel bij hen, die de staatsgeschiedenis, als bij hen, die de kerkhistorie onzes vaderlands gedurende de zestiende eeuw behandelden, wordt de eenstemmige getuigenis aangetroffen, dat het gerucht van LUTHER'S openlijk verzet tegen den afaathandel niet alleen spoedig tot deze gewesten doordrong, maar ook velen bewoog, zich terstond aan de zijde der Hervorming te scharen. »Zijn krachtig woord," zoo luidt het ergens¹⁾, »klonk door geheel Europa heen, en overal werd het opgevangen zoo door verlichte geleerden in onderscheidene wetenschappen, als door beter onderrichte godsdienstleeraars. Door dien weg brak dan ook al straks, nadat LUTHER de hand had geslagen aan het werk der Kerkhervorming, het licht der waarheid door in de Nederlanden, met kracht en spoed." Maar, hoe eenstemmig die getuigenis zij, slechts enkele bewijzen worden er voor aangevoerd, waaronder het plakkaat van 29 April 1522, het twistgesprek te Groningen (1523) en de marteldood van JAN DE BAKKER (1525) in verband met het rechtsgeding tegen zijne vrienden de voornaamste plaats innemen, terwijl behalve dit weinige alleen kleinere bijzonderheden, meestal van ondergeschikt belang, nu eens bij dezen, dan weder bij een anderen schrijver voorkomen. Die bijzonderheden zijn echter in den regel zoo schaars, dat menig lezer geneigd zal wezen

¹⁾ YFET en DERMOUT, *Gesch. v. d. Herv. Christ. kerk in Nederl.* 1° D. bl. 52.

den steller van 't genoemde plakkaat te verdenken van groote overdrijving, als hij spreekt van »die menichte van den volcke" en »veel en diverse menschen van den fenijne van den ongelove MARTENS LUYTER hier te lande gereurt ende besmet." ¹

Immers, al verklaren onze historieschrijvers hetzelfde op grond van dit plakkaat, toch schijnt zich volgens hunne gewone voorstelling deze godsdienstbeweging tot zeer enkele geleerden en geestelijken bepaald te hebben, zonder veel invloed te oefenen op 't volk. JAN DE BAKKER en zijn aanhang in Holland, — WILLEM FREDERIKS en zijn geleerde vrienden te Groningen, — ziedaar de beide, zeker niet uitgestrekte kringen, waarin ons die voorstelling binnenleidt; en nauwelijks is het laatste woord van het Groninger *colloquium* gesproken en de laatste ademtocht door den Woerdenschen martelaar geslaakt, of de stof schijnt voor goed uitgeput. 't Is alsof onze historieschrijvers ten volle berusten in de verklaring, door de Amsterdammers in hun rekest aan de landvoogdes weinig dagen na den dood van DE BAKKER afgelegd: »le mal de la secte Lutherane, qui est (merchy Dieu) maintenant estainct." Althans van dit jaar (1525) af haasten zij zich, na misschien met een enkel woord nog op voorgang van BRANDT'S *Historie der Reformatie* ANTONIE FREDERIKS van Naarden (1529) en JAN WINTER van Hoorn (1533), of sommige Wederdoopers vermeld te hebben ², tot eene periode, die veertig jaren later begint en de invoering der »gereformeerde religie" in ons vaderland omvat.

Is dit waarlijk zóó? Drong de hervormingsgeest hier te lande niet verder door, dan tot den Groninger clerus en den kring van DE BAKKER? Werd die geest terstond weer gebluscht, zoodat meer dan één geslacht moest voorbijgaan, eer het licht, dat nauwelijks enkele

¹) Dit plakkaat is opgenomen in 't *Memoriaalboek 's Hof's van Holland*, het tweede van den griffier A. SANDELIJN, fo. 211.

²) Bekend is het, hoe doorgaans het tusschentijdvak wordt aangevuld, door te wijzen op de vluchtelingen naar Engeland en Oostfriesland, op MIKRON en à LASCO, of door 't vermelden der lotgevallen van ANASTASIUS VELUANUS (1550), ANGELUS MERULA (1557) en CORNELIS COOLTUYN (1558). Enkele schrijvers nemen gaarne hun toevlucht tot de Belgische martelaren, gelijk ze ook vóór 1525 eene plaats in hun geschiedenis geven aan HENDRIK van Zutphen, HENDRIK VOES, JAN VAN ESSEN en JACOBUS PRAEPOSITUS. Uitnemend, indien hun werk ook de Zuidelijke Nederlanden omvat, — maar wie eene geschiedenis der Hervorming in ons vaderland schrijft, begaat zeker geen verzuim, als hij die geloofshelden geheel onvermeld laat.

stralen van zich had gegeven, weer door de duisternis heendrong? Dat de voorstelling van BRANDT tot deze meening leiden kan, valt niet te ontkennen, zoodra namelijk deze of gene Hervormde uit al te partijdige ingenomenheid met zijn kerkgenootschap aan het Anabaptisme een protestantsch, ja een religieus karakter ontzegt, want, op weinig na, is de geschiedenis van het Anabaptisme de geschiedenis der Hervorming in ons vaderland van 1530 tot 1566. Schrap van 1525 af uit BRANDT alle die bladzijden, welke op Wederdoopters en Doopsgezinden betrekking hebben, en 'tzelfde verschijnsel zal ook bij hem zich voordoen: plotselinge dood der Hervorming in 1525 en een even plotseling herleven in 1566. Geen wonder! want het voornaamste, zoo niet het eenige, dat latere werken over dit onderwerp bevatten is ontleend aan 'tgeen BRANDT met onvergelijkelijke vlijt en nauwkeurigheid uit den hem te dienste staanden voorraad van andere geschriften ¹, nu ruim twee eeuwen geleden, samenbracht.

Is het onderzoek dan hiermede gesloten? Heeft BRANDT alles doorzocht, alles afge oogst, zoodat er geene enkele aar meer valt na te lezen? 't Is er wel verre van af. Niet alleen het overzicht van SCHOOCKIUS ², dat BRANDT niet kende, maar ook D. GERDES ³ bewees het tegendeel, toen hij, al leverden zijne mededeelingen ten aanzien van de uitgestrektheid en den duur der godsdienstbeweging hier te lande omstreeks 1525 niets nieuws op, haar karakter toch nader deed kennen, — een arbeid die, hoe ook verlevendigd

¹) Wat dit tijdvak van 1520 tot 1531 betreft, gebruikte BRANDT een enkel maal archiefstukken van 't Hof van Holland (1° dl. bl. 89, 97), het repertorium op 't Memoriaal van dat Hof, het Plakkaatboek van Vlaanderen, voorts de geschriften van GRÆFUS en HORTENSIVS, HAEMSTEDE'S Martelaarsboek, de nu overzeldsane *Prefatio systematis theologici* van HENZ. ANTONIDES VAN DER LINDE (*Nardenus*), de geschiedenissen van SLEIDANUS, THUANUS, VAN WESENBEEK, SUFFRIDUS PETRI, HOORT, GROTIVS, UTTEBOGAERT, de *Bibliotheca* van VALERIUS ANDREAE, en de stadsbeschrijvingen van PONTANUS (Amsterdam), VELIVS (Hoorn), VAN BEVERWILCK (Dordrecht) en BOR ('s Hertogenbosch). Vreemd is het dat de vluchtige, maar hoog te waardeeren, aantekeningen van M. SCHOOCKIUS, *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis*, 1650, p. 427 seq. hem onbekend bleven. Zoowel daaraan als aan de betrekkelijke zeldzaamheid van dit boek van SCHOOCKIUS, is 't waarschijnlijk toe te schrijven, dat de meeste latere schrijvers de door dezen vermelde bijzonderheden voorbijgaan.

²) Zie de vorige noot.

³) *Historia Reformationis*, 1744, t. I et III.

door ULLMANN's klassiek werk over GANSFORT¹, en door eene verhandeling van N. C. KIST², beiden in 1842, evenwel bij de meesten weer in vergetelheid schijnt geraakt. Maar — gezwezen van de verdiensten der beide hoogleeraren SCHOOCKIUS en GERDES, sieraden eens van Groningens akademie, — laat het zich niet verwachten, dat veel van 't geen BRANDT te boek stelde kan aangevuld en verbeterd worden uit enkele niet door hem geraadpleegde geschriften, uit verzamelwerken als de *Analecta* van A. MATTHAEUS of 't *Archief* van J. J. DODT, uit IS. LELONG of VAN HEUSSEN en VAN RIJN, uit velen onzer stedebeschrijvingen, uit tal van monografiën in de laatste jaren zoowel hier te lande als bij onze naburen verschenen, bovenal uit de oorspronkelijke staatsstukken, thans voor allen toegankelijk, te Brussel, op ons Rijks-archief of ook in onze provinciale en gemeentelijke archieven bewaard?³

Inderdaad: ten volle wordt die verwachting bevestigd. Schoon het er verre van af is, dat ik voor mijn werk eenige aanspraak op volledigheid maken wil, meen ik toch in de volgende bladzijden 't bewijs geleverd te hebben, hoe veel door 't gebruik der genoemde bronnen en hulpmiddelen onze kennis aangaande dit gedenkwaardige tijdperk onzer kerkhistorie vermeerderd kan worden, — wat al vragen over de uitgestrektheid, den duur, 't karakter dezer godsdienstbeweging, die tot nog toe onbeantwoord bleven, daardoor een gereede oplossing vinden, en welk een verrassend licht nu en dan opgaat over 't staatsbeleid dier dagen, over de verhouding tusschen wereldlijke en geestelijke macht, over den wakkeren geloofsmoed van enkele mannen, wier namen (dubbel waard te worden herdacht!) sedert eeuwen reeds in vergetelheid raakten.

Dat tot heden toe niemand de taak, thans door mij vervuld, aanvaardde is ten deele niet vreemd. 't Is toch nauwelijks iets meer dan twintig jaar geleden, dat ROYAARDS zijne *Geschiedenis*

¹) *Reformatoren vor der Reformation* II s. 560 ff.

²) *Over den Nederlandschen oorsprong der Zwingliaansche avondmaalsleef* in het *Nederl. Archief* dl. II en III.

³) 't Vervolg zal doen zien hoe groote verplichting ik voor 't gebruik dier staatsstukken heb aan verschillende archivariissen, onder wie 't mij vergund zij in de eerste plaats hier te lande de heeren Mr. L. Ph. C. VAN DEN BERGH, Dr. P. SCHELTEMA, W. EERHOFF, Mr. A. J. ENSCHEDÉ, Mr. P. VAN DEN BRANDELER, en in België de heeren GACHARD en A. VAN ROSSUM te noemen.

de Hervorming in de stad Utrecht (1847) met 1565 aanving en stootweg al wat raadsboeken en sententiën over evangelischgezinden in 1524 en vervolgens berichtten van zijn onderzoek uitsloot: 'tjaar 1565 opende naar zijn oordeel het eerste tijdperk der Hervorming. — al wat daaraan voorafging behoorde er niet toe, zoodat hij zich zelfs verontschuldigt over eene korte vermelding van GELDENHAUER en RODE. — want ook voor hem was de Hervorming niets anders dan de invoering der »gereformeerde religie." Welk belang kon er bij zulk een beschouwing in gelegen zijn, om de gebeurtenissen van 1520 tot 1531 nader te onderzoeken en toe te lichten? Trouwens op vele schrijvers, ook op hen die gewoon zijn aan 't begrip Reformatie een ruimer zin toe te kennen, maakten die gebeurtenissen den indruk, dat ze slechts ten deele uit ons volksleven voortgekomen maar meest door buitenlandschen invloed ontstaan en plotseling afgebroken met den marteldood van DE BAKKER, eene geheel op zichzelf staande episode uitmaakten, die door geenerlei pragmatische kunstgreep was vast te schakelen aan 't geen veertig jaar later voorviel op kerkelijk gebied. Waarlijk, ook die meening wakkerde den lust tot onderzoek niet aan.

Maar zoo het ten deele niet vreemd is, dat dit gebied onzer kerkhistorie onbearbeid bleef en allen berustten in 't geen door SCBOOCKIUS, BRANDT en GERDES verhaald was; aan den anderen kant verkeere niemand in de meening, alsof die arbeid weinig aantrekkelijk zou zijn. Niet alleen dat de nieuwhed van 't onderzoek eene eigenaardige bekoring heeft, — niet alleen dat het een waar genot is op het veelbetreden gebied der geschiedenis eindelijk een pad te vinden, waarop schier niemand is voorgegaan, en langs dat pad ontdekkingen te doen, die rijkelijk de moeite van het navorchen loonen. — maar op zichzelf reeds wekt dit tijdperk der vaderlandsche kerkhistorie onze belangstelling, 'en dit te meer en te krachtiger, hoe nauwkeuriger wij 't leeren kennen.

Kan het anders? De geest, dien wij gedurende dit tijdperk vaardig zien worden over onze voorzaten, is een geest van innige godsdienstigheid, van heiligen ijver, van volhardenden geloofsmoed, door

¹ De door hem a/d. bl. 15 gebezigde uitdrukking is inderdaad zeer eigenaardig. „Ik heb mij de aanvoering dezer beide mannen veroorloofd."

geene inmenging van maatschappelijke of politieke belangen verontreinigd.¹ Hier geene enkele aanleiding tot de vraag, die bij 't nagaan van 't geen de hervormingsgezinden in 1566 deden gedurig terugkeert en den lichtkrans, waarmee de geschiedschrijver hen tooien wil, gedurig doet tanen, — de vraag: wat dreef hen tot deze of gene handeling? De kracht der waarheid of de wrevel van misnoegen tegen de overheid? De liefde tot het Evangelie of de haat tegen Spanje? Neen! wat terstond na LUTHER'S optreden ons geheele vaderland deed hongeren en dorsten naar hervorming, 't had alleen zijn grond in waarachtige zielsbehoefte; 't was het ontwaken van een langbedwongen, vaak onbewust gekoesterd gevoel, dat het zondaarshart een vrede noodig had, dien de Kerk door hare eigenwillige ceremoniën en afdaten wèl voorwendde maar niet vermocht te geven; 't was het geweten des volks, dat met heilige verontwaardiging tegen de zedeloosheid van den clerus opkwam. Ruw — gelijk het zich zoo kort na het einde der middeleeuwen verwachten laat, — ruw moge nu en dan de vorm zijn, waarin die mannen van »het nieuwe licht,» gelijk men hen noemde, hunne nooden, hunne twijfelingen, hunne grieven tegen de kerkleer te kennen gaven, die ruwe vorm doet ons niet vergeten, welk een ernst, welk eene innigheid van overtuiging, ja welk een fijngevoeligheid daarachter schuilt voor al wat waar is en edel en goed. De strijd, dien zij te voeren hebben, geldt het hoogste in den mensch: en dat ook uitsluitend. Ze zijn tevreden met het beleid der staatszaken, tevreden met de machten over hen gesteld, tevreden met den toestand waarin handel en landbouw verkeerden en met de gunstige uitzichten, daaraan voor de toekomst geopend; maar dit ééne alleen doet hen alle die burgerlijke voorrechten gering schatten, brengt hen in verzet tegen de overheid, ja drijft hen ten lande uit in vrijwillige ballingschap: de godsdienstige overtuiging des harten. Van daar dat het onderzoek naar de geschiedenis dier dagen ons gedurig leidt in het binnenste heiligdom van den mensch, in de diepten van zijn geloofsleven, — maar van daar ook, dat het eene geheel eenige aantrekkelijkheid heeft.

Tevreden met het staatsbeleid, met hunne heeren en landvoog-

¹) Terecht wordt dit uitsluitend religieuze karakter aan de oudste Hervorming toegekend ook door C. G. MONTIJN, *Gesch. der herv. in de Nederl.* 2^e druk bl. 146.

den. met den algemeenen toestand des lands, — onze voorzaten in 1520 (ik zonder de zwaargeteisterde Friezen en Overijsselaren uit) waren 't, al hieven ze nu en dan de gewone, en zeker niet ongegronde, klachten aan over verhooging van lasten. Wel bracht de Geldersche oorlog, soms ook de geschillen met Denemarken en Frankrijk, schade toe aan handel en nering, maar de vrees voor den vijand maakte de ingezetenen, elk aan zijn wettigen landheer, te meer gehecht.

Het gebied van Noord-Nederland was destijds verdeeld tusschen drie landsheeren: KAREL (meest bekend als KAREL V), KAREL van EGMOND en den bisschop van Utrecht. KAREL VAN EGMOND bezat het hertogdom Gelre en kon zich sedert 25 October 1522 heer van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel noemen, maar reeds in het volgende jaar nam zijne heerschappij over Friesland een einde en in 1528 verloor hij ook Overijssel: behalve het hertogdom Gelre bleven hem alleen Groningen en Drenthe van 1513 tot 1536 onderworpen. De burgerij dier laatstgenoemde gewesten was met zijn stadhouder JASPER VAN MARWIJK weinig, doch met diens opvolger (in 1529) KAREL, 's hertogs bastardzoon, bijzonder goed ingenomen¹. — De bisschop van Utrecht was wereldlijk heer over twee onzer tegenwoordige provinciën, Utrecht en Overijssel ('t Sticht en het Oversticht), waarvan 't laatste in 1522 voor hem verloren ging. Aan 't begin van ons tijdperk droeg FILIPS VAN BOURGONDIE den mijter, die 7 April 1524 stierf en opgevolgd werd door HENDRIK VAN BEIEREN, die in 1528 de laatste overblijfselen van zijn wereldlijke macht aan KAREL V afstond. De andere gewesten van ons vaderland, Holland, Zeeland en Noord-Brabant, behoorden tot het erfgoed, dat KAREL VAN OOSTENRIJK in 1515 aanvaardde, drie jaar eer hij den Spaanschen troon beklom en vijf jaar voordat hij onder den naam van KAREL V als roomschkeizer gekroond werd. Maar in 1523 voegde hij Friesland daarbij, in 1528 Overijssel en Utrecht. Hoogingenomen was de burgerij met den machtigen vorst, die nog eer hij den mannelijken leeftijd was ingetreden blijken gegeven had van de uitnemendste talenten, en die reeds daarom staat kon maken op hare liefde, omdat hij Ne-

¹) Zie over deze stadhouders o. a. J. J. DIEST LONGION, *R. Praedinius*, bl. 7.

derlander van geboorte was, hare taal verstond, hare behoeften kende, hare vrijheden bezworen en daaraan nog nooit te kort gedaan had¹. Zelfs toen zijn heerschzucht zich meer en meer openbaarde, behield hij nog lang een plaats in de harten, die wat hen griefde meer aan zijne handlangers, dan aan hemzelfen weten. Bovendien werd die liefde vermeerderd door den eerbied, algemeen toegedragen aan MARGARETA VAN OOSTENRIJK, weduwe van FILIBERT hertog van Savoje, sedert 1507 tot landvoogdes over al de Nederlanden aangesteld en in hare waardigheid door KAREL V bij het aanvaarden van zijn bewind plechtig bevestigd. 't Volk achtte zich gelukkig onder het bestuur te staan van eene vorstin zóó schrander en krachtig als zij, terwijl ook de stadhouders, aan 't hoofd der provinciën onmiddellijk onder haar gesteld, de genegenheid der burgerij, zij het dan ook in verschillende mate, wisten te winnen: in Friesland GEORGE SCHENK VAN TOUTENBURG; in Holland sedert October 1516 HENDRIK graaf VAN NASSAU en sedert 8 Februari 1522² ANTONIE VAN LALAING, graaf van Hoogstraten.

Ziedaar een algemeen overzicht van de staatsgesteldheid des lands gedurende het ons voorgestelde tijdperk. Enkele nadere bijzonderheden zullen later als van zelf ter sprake komen: genoeg zij 't hier aangestipte om den gang der gebeurtenissen gemakkelijker te volgen, — genoeg om elk te overtuigen, dat in geen der drie rijken, waarin destijds Noord-Nederland was verdeeld, noch in de gewesten aan KAREL V onderworpen, noch in 't Bisdom, noch in Gelre de godsdienstbeweging in eenig verband stond met de politiek³. 't Zal nog nader blijken bij ons onderzoek.

¹) 't Eerste verzet van KAREL V tegen de privilegiën dagteekent van 1 April 1522; volgens anderen van 8 Mei 1521, den datum van het plakkaat tegen de ketterij, dat hij den 26en Mei te Worms opstelde en kort daarna in de Zuidelijke Nederlanden zonder de Staten gehoord te hebben liet afkondigen.

²) Zie zijne aanstelling in het *tweede Memoriaal van SANDELIJN* f°. 248. Zeer voorzichtig laat ERASMUS zich over hem uit in zijn brief aan den secretaris des keizers d. d. 2 Juli 1525: „cum comite AB HOCHSTRATEN mihi non multum fuit consuetudinis. Et videtur sane vir humanus ac moderatus; tamen hujus quoque voces ad me perlatae sunt parum honorificae. Verum scio, non esse quibuslibet delationibus credendum.”

³) Trouwens, waarin KAREL V en zijn wakkere tegenstander KAREL VAN EG-MOND mochten verschillen over dit ééne dachten zij geheel eenstemmig, dat elke afwijking van de kerkleer te vuur en te zwaard moest gekeerd worden.

Chronologisch laat zich de stof in *drie* hoofdstukken verdeelen. 't *Eerste*, dat met de vroegste sporen van hervormingsgezindheid *aanvangt*, loopt tot het plakkaat van 29 April 1522 of 't begin der vervolging: het teekent *het ontstaan der hervorming*. Het *tweede* stelt *den strijd der hervorming* voor, van 't begin der vervolging af tot aan den marteldood van DE BAKKER, 15 September 1525; het *derde* de *onderdrukking der hervorming* van dien marteldood af tot op de vestiging van het Anabaptisme of 't einde van 1530.

EERSTE HOOFDSTUK.

HET ONTSTAAN DER HERVORMING.

(15.. tot 29 April 1522.)

Was de ingenomenheid, waarmede velen hier te lande zich terstond bij de leer der Hervormers aansloten, geheel vreemd aan de staatkunde en vond ze eenig en alleen haren grond in de godsdienstige behoefte des volks, — dan is zeker tot juiste waardeering van den krachtigen invloed dier leer op de gemoederen een onderzoek naar den algemeenen godsdienstigen en kerkelijken toestand van ons voorgeslacht omstreeks 1520 allereerst noodig. Dat zich daarbij terstond het oog naar de geestelijkheid richt, volgt uit den aard der zaak: immers sedert eeuwen was zij het, die de leiding en onderwijzing der burgerij op godsdienstig en kerkelijk gebied bijna uitsluitend aan zich gehouden had.

Hoe kweet ze zich van die taak tegen 't begin van dit tijdperk? Was ze door veelzijdige kennis, door voorbeeldigen levenswandel, vooral door liefdevolle belangstelling in 't lot van de haar toevertrouwde zielen, zeker van haar zedelijk overwicht? was ze geacht en geliefd, en om harentwil ook de Kerk, die zich volgens de grondregelen der hiërarchie eigenlijk in haar oploste, hoog in eer bij de menigte?.... Deze vragen klinken bijna als een bespotting

voor elk die het antwoord der geschiedenis kent. Dat antwoord geven protestant, wien men licht van partijdigheid zou kunnen verdenken, maar een bisschop, een kardinaal, een paus. Toen FILIPS, die later bisschop van Utrecht zou worden, omsteeks 1510 zich als gezant te Rome bevond »sacrificorum, episcoporum, cardinalium, pontificis maximi non minus impudentem quam impunem luxum ac fastum ita execrabatur, ut affirmaret se non dubitare, quin gentiles et pagani (ut dicimus) castius innocentiusque vixerint, quam hi, qui nunc Christiano orbi religionis leges praescribunt¹." De kardinaal BELLARMINUS getuigt:² »annis aliquot antequam Lutherana et Calvinistica haeresis oriretur, nulla ferme erat, ut ii testantur qui etiam tunc vivebant, nulla (inquam) prope erat in judiciis ecclesiasticis severitas, nulla in moribus disciplina, nulla in Sacris Literis eruditio, nulla in rebus divinis reverentia, nulla propemodum jam erat religio." Derhalve onder hen, die voorgangers van 't volk moesten zijn, bijna geen godsdienst meer, — maar ook, indien paus ADRIAAN VI³, indien zijn voorganger paus LEO X geloof verdient, bijna geen zedelijkheid meer. Laatstgemelde toch wekt in een brief den straksgenoemden bisschop FILIPS⁴ tot een allerscherpst toezicht op, omdat velen in kloosters en godshuizen »a tramite rectitudinis et observantia vitae regularis ac regularibus institutis deviendo, homicidia et alia enormia crimina commississent et passim committerent, vitam difformem et corruptam ducendo, ebrietatique gulae et aliis voluptatibus vacando" — onder anderen, daarin maar al te openbaar, dat onervarene, jeugdige biechtvaders in de nonnenkloosters gezonden worden »et habent frequentem et uberum ad easdem moniales et sorores ingressum, etiam non nisi magna incontinentiae suspicionis nota."

¹) G. NOVIOMAGUS in 't leven van PHILIPPUS BURGUNDUS, te vinden in de *Analecta* van MATTHAEUS t. I p. 153.

²) *Opera* (edit. Colon. 1617) t. VI col. 296.

³) Op den vollen rijksdag te Neurenberg (1522) liet hij door zijn legaat openlijk zeggen: „Scimus in hac sancta sede aliquot jam annis multa abominanda fuisse, abusus in spiritualibus, excessus in mandatis, et omnia denique in perversum mutata: nec mirum si aegritudo a capite in membra, a summis pontificibus in alios inferiores praelatos descenderit. Omnes nos, id est praelati et ecclesiastici, declinavimus unusquisque in vias suas, nec fuit jam diu qui faceret bonum, non fuit usque ad unum." vgl. D. GERDES, *Introductio in historiam evangelii* p. 80.

⁴) Te vinden bij J. J. DODT, *Kerkel, en wereldl. archief*, V bl. 207.

't Is zoo: alleen de laatste verklaring van paus LEO heeft betrekking op 't bisdom van Utrecht en derhalve op ons vaderland, maar de overige getuigenissen gelden meer Italië of andere landen. Was 't misschien hier beter gesteld?

Aan het antwoord op die vraag ga de herinnering vooraf, dat inderdaad de kloosterzuivering der vijftiende eeuw gezegende vruchten gedragen had¹, hoewel meer voor 't individueele leven van enkele vrome religieusen, »qui in reformatione perseverabant," dan voor 't gros der monniken en nonnen, die, zoodra de macht van een NIKOLAAS VAN CUSA niet meer dreigde en de scherpe vermaning van een JOANNES BRUGMAN zweeg, tot het vorige leven maar al te gaarne terugkeerden en, om dit ongestraft te kunnen doen, zich zorgvuldig zochten te onttrekken aan elke congregatie². Immers juist zulk eene congregatie, — getuige het de Windesheimer, wier kloosters veelszins eene eervolle uitzondering maakten, — bleek het meest te baten tegen verslapping der tucht. Maar met een volgend geslacht nam het zedebederf toe. Van daar dat in het eerste vierendeel der zestiende eeuw vele kloosters gelijk vroeger »kweekhoven der ongerechtigheid" werden, — toch altijd met dit belangrijk verschil, dat er te midden der zedeloze ordebroeders en zusters enkelen leefden, die met al den drang van een geloovig en heilbegeerig gemoed in het kloosterleven hunne zaligheid trachtten te werken en door strenge zedelijkheid en ascese vergeving van zonden zochten. Maar juist dezen, eerlang van het hopelooze hunner pogingen overtuigd, juist deze waren het, onder wie LUTHERS zijne eerste aanhangers vinden zou, omdat na hunne ervaringen geen woord ter wereld dieper weerklink in hunne harten kon vinden, dan 't evangeliewoord door den grooten Hervormer gepredikt.

Even als met de kloosterlingen was het met de wereldlijke priesterschap gesteld, schoon geweldenarij, zedeloosheid en onkunde onder deze nog sterker heerschten. Een paar getuigenissen, beiden van tijdgenooten, waarschijnlijk van mannen die zelve tot den clerus behoorden, moge ten bewijze strekken, dat deze beschuldiging niet te hard is. »Mer, och

¹ MOLL, *Kerkgesch. van Nederl. vóór de Herv.* II D. 1 St. bl. 227.

² Over deze vereenigingen van verschillende kloosters tot onderlinge bescherming, tot handhaving der tucht enz. zie MOLL a. w. passim.

armen!" zegt de een in den proloog der nieuwe uitgave, die hij van 't bekende *Passionael: Winter- ende Somerstuck* te Gouda in 1478 bezorgde ¹ (evenzoo in 1499, 1505 en 1516 herdrukt), »dient weten of sculdich sijn te weten ende haren volc te leeren, die doen al contrarie, als ² priesteren, ende sonderlinge ³ prochianen, die met haren quaden leven hoer volck, dat si leren souden tot doechden, tot quaetheden trecken; want sulcke paep is blider, als hi een onscale ⁴ wyf tot sinen wille brenghen mach, dan of hi hondert sielen behouden mochte. Mer van desen soe spreket Ezechiel die prophete: ic sel myn scapen eyschen van der harders hant, die hem selven mesten ende verrokelsen myn scapen. Ende noch seit Ysa-jas: o harder ende afgod, die dyn scapen afterlates; waer suldi vlien als God die werelt sel slaen? Dusdanige papen en sal men niet volgen metten wercken; want int decreet is verboden, dat niemant horen en sal eens priesters dienst, die men weet hebbende een amy. ⁵ Mer, leyder! het is nu comen in ghewoente haer vuyle leven, alsoe dat ment acht ende reket voer cleyne sonde." De ander is de bekende CORNELIUS AURELIUS of KORNELIS GERRITS LOPSEN van Gouda, kanunnik bij de Augustijners in 't klooster Hemsdonk te Brandwijk. In zijne *Apocalypsis*, ⁶ die (gelijk uit de Odracht blijkt) tusschen de verkiezing en de krooning van paus ADRIAAN VI, d. i. tusschen 9 Januari en 31 Augustus 1522 geschreven werd, laat hij zich aldus uit: »Hi fere, qui in Domini sortem et haereditatem juxta nomen suum assumpti sunt, sese a Domino morum deformitate nimis elongant, et quem gerunt ordinem turpiter ipsi confundunt. Habitu quippe milites, et quaestu semet ipsos quidem clericos, sed (proh Deum immortalem!) actu neutrum exhibent. Neque enim (etsi lacernati baltheoque et gladiis praecincti) pugnant ut milites, neque ut clerici evangelisant. Comam nutriunt et equos, codices abjiciunt et annulis digitos gravare muliebri lascivia non verentur. Tesseris ludere, talos arripere, her-

¹) Zie LELONG, *Boekzaal* bl. 232.

²) Zoo als. ³) Inzonderheid.

⁴) Onnoozel.

⁵) Bijzit.

⁶) Uitgegeven door C. BURMANNUS in zijn HADRIANUS IV, p. 259 en verv.; de aangehaalde plaatsen zijn daar te vinden op p. 282, 281 en 285.

culemque jactare basilicum, et senionem, item commessari, symposia agere, et in longam noctem compotare pro summa ducunt gloria. Quin potius eos videas principum atria magis quam atria Domini frequentare. Imo jam mercatores, cauponarii, syndici et mangones effecti, nummis opplere crumenam satagunt, sed conscientiam bonis locupletare virtutibus minime contendunt." En elders: »Tunicas namque ecclesiastici modo sibi deferunt pellibus subductas sylvaticis, bissoque vestiti et polimito comatuli scitis vultibus, murumque stercorea redolentes (muscum vocitant) magis sese Veneris amasios et Adonides, quam Mariae Virginis amatores ostentant. Ex quod prae humana verecundia vix ausim dicere, tam enormi fessura in anteriori parte vestes apertas habent, ut Priapeae supellectilis forma, species et imago occursantibus facile pateat." Wel mocht AURELIUS er bijvoegen: »proh pudor! o miserandam Christi sponsam talibus creditam paranympis, qui addicta ejus cultui proprio assignare quaestui non verentur: non jam amici profecto sponsi sed magis aemuli, sed lapidatores bonorum crucifixi, hostesque acerrimi." Was 't wel wonder, dat, bij zulk een staat van zaken, VAN BEVERWYCK ¹ »door vele oude luyden had hooren vertellen, dat de ongeregeltheit van de geestelicke zoo groot op die tyt was, dat het nauclix anders als tot veranderingh konde uytvallen. Twelck de namen, die haer van 't volck gegeven werden, mede genoeg aenwysen, als — Heer JAN BEUTEL, die droncken synde gemeenlick van de vest beutelde, SLAMPAMP, die dickwils op stoel riep, dat het de stad noyt aen gelt ofte goet, maer wel aen wyse mannen soude ontbreken."

Zoo was het algemeen oordeel over de geestelijkheid in die dagen. Wil men nadere bewijzen, die meer in bijzonderheden gaan? Men herinnere zich de liederlijkheid der nonnen te Helmont, waarover zelfs keizer KAREL klaagde; ² den »verdomeliken staet" van twist en gekijf waarin hare zusters te Schiedam van 1502 tot 1529 leefden; ³ de zwelgerij, de onkuischheid, de verkwisting der abten

¹ In zijne stedsbeschrijving van Dordrecht.

² *FORREX Episcop. Sylvaeduc.* p. 288 sq., aangehaald bij MOLT, a. w. bl. 117.

³ Zie de authentieke stukken bij RÖMER, *Kloosters en abdijen in Holland en Zeeland*, II bl. 170 verv.

van Lidlum (1492—1518); den moord ten jare 1520 in 't Aderwerder klooster, eens het sieraad van ons land ², gepleegd ³; en 't brooddronken en ongebonden leven, waaraan zich de bewoonsters van het Zijl-klooster te Haarlem schuldig maakten ⁴. Vooral in laatstgenoemde stad was het zedebederf onder de geestelijkheid ontzettend. In een brief van 12 Augustus 1520 aan den abt van Mariënweerd ⁵ beklagen zich de Premonstreiter monniken aldaar, dat onder hun proost CORNELIS TROMP, »hic offensionis lapis ac petra scandali,” »permaxima dampna conventui sunt addita, insuper quantae contentiones, susurrationses jurgiaque in dies insecutae, nec ulla requies unquam ac fraterna dilectio, nusquam vera religio tutaque fides ac fidelitas, semper inextirpabile vero intestinum gravissimum bellum.” Onder zulk een beheer is 't niet vreemd, dat deze monniken, ook nog tien jaar later, »sober van regimente ende leven” bevonden werden ⁶. Tijd- en stadgenooten van CORNELIS TROMP waren: JACOB DE VUECHT, mede een geestelijke, die omstreeks 1525 of vroeger voor diefstal en andere misdaden terecht stond ⁷; een kapellaan, die, schoon wegens openbaar overspel ⁸ door den vicecurieit afgezet, eerlang tot deken van Kennemerland werd bevorderd; en een provisor, die met zijn deken zekeren THEOBALD GERRITS jammerlijk mishandelde, omdat deze in rechten tegen hem getuigd had ⁹. Was het te Amsterdam beter? ook dáár klaagde in October 1525 de regeering bij de landvoogdes over heer GERRIT PIETERS »onse pastoer” als over een priester »van quade leven ende ongeleert, committerende veel faulten in zijn officie,” en verklaarde ze in haar verzoekschrift »que le provisor et doyen, qui gouvernent a ceste

¹) SIBB. LEO in zijn kronijk uitg. in MATTHAEI *Anal.* III p. 575 s.

²) MOLL a. w. bl. 240. HARDENBERG in *Vita Wesseli* p. 7.

³) SCHOTANUS, *Gesch. van Friesl.* bl. 601 en het *Compromis met de erfenamen van Gaykinga over den doodslag*, in originali op 't archief te Groningen, n°. 15.

⁴) J. BUGGE in zijne aantekeningen door VAN HEUSSEN en VAN RIJN gebruikt, I D. bl. 327 *Bisdom van Haarlem*, bl. 66. Wegens dit verval zond bisschop HENDRIK VAN BEIEREN er in 1526 twee visitatoren heen.

⁵) Voorhanden op 't archief te Haarlem; zie *Inventaris* I D. bl. 158 N. 1972.

⁶) A. J. ENSCHEDÉ, *Verslag over de gesch. van het St. Elizabethsgasthuis*, bl. 71.

⁷) J. J. DODT, *Archief voor K. en W. Gesch.* III Dl. bl. 25.

⁸) Zulk een overspeler was ook in dezen zelfden tijd een priester te Goes, die door den echtgenoot zijner medeplichtige vermoord werd. DODT a. pl. bl. 17.

⁹) J. J. DODT, a. pl. bl. 22.

heure ne sont point de bonne ou honneste vie et aussi ne gueres doctes," terwijl ze op de tusschenkomst der landvoogdes bij bisschop en domproost aandrang, »que la ville de Aemstelredamme soit pourvue des provisor et doyen bons et honnestes de vie, affin que les subgetz de lempereur a eulx pregnant exemple de bon vivre." ¹ Een ander artikel in 't rekest »sur les fautes et exces des peres et meres des cloistres en la ville de Aemstelredamme" hield ze, op advies van den Raad van Holland maar terug: misschien stelde ze op datzelfde advies hare klacht tegen den deken in zóó zachte bewoordingen, daar toch van e'ders ' bekend is, dat hem te laste gelegd werd, hoe hij zich niet alleen tot allerlei misbruiken in zijn betrekking liet omkoopen, »sontijds huwelijken sloot zonder zelfs den naam der echtgenooten te kennen, maar ook »clandestine contrahi concessit, salvo quod sponsa illum ad concubitum admitteret; et post matrimonium contractum illum recusantem concumbere ita vexavit, ut ipsa cum marito cogere retur recedere ab oppido;" ja zelfs »indixit cuidam mulieri poenitentiam publicam ob parvum delictum, quod eidem praesentavit remittere, si voluisset admittere concubitum." En, toen de regeering de afzetting van dezen onverlaat dringend verlangde, wat ontving zij tot antwoord van bisschop en domproost? »dat het toch niet aanging hem af te zetten, eer hij met de waarneming van zijn ambt zooveel verdiend had, als hij er voor had moeten betalen!" Toch schijnt het dat zijne afpersingen nog weinig te beteekenen hadden, in vergelijking met hetgeen zich de deken van Westfriesland veroorloofde ². — Kon het anders of er moest overal uit de Noord-Nederlandsche gewesten, aan KAREL V onderworpen, een

¹ Zóó lees ik op den datum van 2 October 1525 in: *Protocolen van alle de crysen van Andries Jacobsz.* 13 November 1521—18 Jan. 1539 H. S. in twee folio-bandten op 't Amsterdamsche archief. 't Is een allermerkwaardigst handschrift, eenen lang in de geheime kas der burgemeesterskamer bewaard, dat eene afzonderlijke uitgave ten volle verdient. Voor zooveel de aantekeningen betreft, die de pensionaris ANDRIES JACOBS, als afgevaardigde ter Statenvergadering van Holland maakte, vult het op treffelijke wijze het maar al te schrale *Register van Mr. A. van der Gons* aan en verspreidt het door allerlei geheime, soms anekdotieke, mededeelingen meer dan eens een verrassend licht over de resolutiën der Staten.

² J. J. DODT, a. pl. bl. 24. Dat de bisschoppelijke curie enkele deser wandaden (niet alle) ontkende, spreekt van zelf; ze bepaalde zich echter tot ontkennen en waagde geen gemotiveerde wederlegging.

³ Zie de *Querelae* t. a. p. bij DODT, voorts VELIUS, *Chron. van Hoorn* bl. 223.

kreet opgaan tegen 't schreeuwend misbruik, dat zonder onderscheid tot alle geestelijke waardigheden werden toegelaten »corpore viciati, indocti, illiterati, qui vix sciant legere, dummodo defectus magni redimant," en dat zelfs tot predikers werden aangesteld, »indocti et illiterati, ex quo populares male aedificantur et in dies errores et scandala oriuntur?" was het wonder, dat zij den bisschop smeekten: »provideat ut confessores, praesertim in claustris monialium, sint viri senes, docti et experti, ut cesset omnis suspicio?"¹

Maar op 't wereldlijk gebied van den bisschop zelven stond het waarlijk niet gunstiger. Of, zoo dáár inderdaad het meerendeel der geestelijkheid een kuisch en ingetogen leven geleid had, zou 't bij bisschop FILIPS, te minder een streng zedemeester naarmate hij zelf meer aan onmatigheid en ontucht zich schuldig maakte, ooit zijn opgekomen te zeggen, wat van hem getuigd wordt² »si quis sacrarum virginum, monachorum, sacrificulorum et eorum qui aut magistri nostri aut theologi salutantur, coelibatum praedicasset, irridebat vehementer, impossibile dicens, homines integro corpore, aetate, in tanto otio, in tanta rerum omnium copia, qui crebro aut vino calerent, aut turgerent cerevisia, posse caste vivere. Quare horum castitatem, impurissimam humanae naturae contumeliam interpretabatur. Sacrificos, qui domi concubinas alerent, simulatae castitatis professoribus multo puriores judicabat." Zulke zoogenoemde »puriores", zulke *focaristae* waren altijd nog even talrijk als in de dagen, toen GEERT GROOTE tegen hen preekte en schreef, — ja misschien was de tergende onbeschaamdheid, waarmede zij voor hun concubinaat en de schande dat zij bastardkinderen hadden openlijk uitkwamen, nog toegenomen. Zoo besprak in October 1526 KERVIJN HENDRIKS, pastoor te Sommelsdijk, een jaargetijde voor de ziel zijner dochter MAGDALENA³; zoo erkende in 1519 een pastoor van eene non, dat ze zijn dochter was⁴, gelijk een ander, eenige jaren daarna, bij testament voorzag in 't geval, dat hij bij zijne concubine nog meer natuurlijke kinderen zou winnen⁵; zoo vonden later de jezuïet

¹) J. J. DODT, a. pl. bl. 15 en 16.

²) Door GERARDUS NOVIOM, t. a. pl. p. 203.

³) VAN HEUSSEN en VAN RIJN, *Zeeland* bl. 104.

⁴) G. VAN HASSELT, *Geldersche ouden*, I D. bl. 508.

⁵) *Nieuw Archief* II bl. 252, te vergelijken met een soortgelijk stuk in het

ANSKE BOCKES BRUYN SMA in Friesland¹ en bisschop LINDANUS in zijn bisdom, dat tot Opper-Gelre behoorde, bijna geen enkelen pastoor zonder bijzit; zoo was 't geheel Leeuwarden door bekend, hoe zeker priester FILIPS de vader was van de gebroeders DIRK en OBBE, die in de geschiedenis van het Anabaptisme een belangrijke rol zouden vervullen, en wist geheel Dordrecht dat KORNELIS ADRIAANS, in 1521 geboren, de zoon was van den pastoor der Nieuwe kerk Mr. ADRIAAN KORNELISZON, — KORNELIS, die later minderbroeder geworden door zijne heftige prediking tegen Anabaptisme en Hervorming, als broer KORNELIS zulk een treurige vermaardheid verwierf²; ja, zelfs een man als LAMBERTUS HORTENSIVS te Utrecht maakte in dit opzicht geene uitzondering³. Toch zou men bijkans geneigd zijn met bisschop FILIPS die *focaristen*, zoo zij alleen aan deze zonde zich schuldig maakten, onder de »puriores" te rangschikken, indien het tafereel, door genoemden HORTENSIVS van de Utrechtsche geestelijkheid opgehangen, haar naar waarheid voorstelt⁴: »de raad en het volk, in openlijk gemor uitgebarsten, zeiden dat zij door opbrengsten gedrukt werden. De geestelijken hadden overvloed van geld, goed en weelde en baadden zich in overdaad, vermaken en wellusten; de schamele, arme handwerkslieden waren door honger verteerd, de geestelijken daarentegen hadden alles; geheele dagen en nachten brachten zij onafgebroken met drinken door. Met hunne loome en trage lichamen dan alleen wakker, als het op brassen en wijndoorzwelgen aankwam, ronkten zij halve dagen. Door eenen gestadigen roes bevangen konden zij nauwelijks zonder waggelen gaan of zich op hunne beenen staande houden."

Liet zich de wereldlijke overheid aan den zedelloozen levenswandel der geestelijken weinig gelegen zijn, omdat het bestraffen daarvan niet tot hare bevoegdheid behoorde, dan alleen in zoo verre als dronkenschap tot vechterij of erger⁵ kon leiden, — te krachtiger

Nederl. Archief III, bl. 177 en met H. O. FEITH, *Geschiedk. betoog over den ongeschonden staat der priesters*, bl. 570 en elders.

¹) AAKERSFOORT en EVERTSZ, *De Jezuïeten in Friesland*, bl. 10—16.

²) Zie VAN HEUSSEN en VAN RIJN, *Holland*, bl. 541.

³) Over HORTENSIVS zie de verhandeling van Mr. G. MEES Az.; over zijn concubinaat, aldaar bl. 18 en verv.

⁴) Volgens de vertaling van G. MEES Az. a. w. bl. 18.

⁵) Daarentrent zijn nadere bepalingen te vinden in een „memorie voor de of

verzette zij zich tegen de geweldenarijen en afpersingen, die hare eigene inkomsten met vermindering bedreigden¹ en aan het volk al te zware lasten oplegden. Dringend noodig was deze tusschenkomst, zouden niet de hebzucht en schraapzucht der geestelijkheid de algemeene welvaart te gronde richten. Niet alleen toch, dat de clerus bij de minste aanleiding zware geldboeten hief, verschillende vergunningen weigerde tenzij ze met grof geld gekocht werden en den prijs der sacramenten (al moesten deze ook om niet bediend worden) gestadig verhoogde, ja, b. v. binnen drie jaren de kosten van het laatste oliesel verdubbelde², maar in strijd met het besluit reeds 28 October 1446 door hertog FILIPS, uit groote bezorgdheid wegens den aanwas der Franciskaner kloosters, afgekondigd³, waarbij hij zocht te voorkomen, dat nog meerdere goederen dan de geestelijkheid reeds verkregen had in haar bezit zouden komen, en alzoo in de doode hand zouden vervallen, — in strijd daarmede was de clerus door erfstelling en aankoop altijd voortgegaan, met nieuwe eigendommen, nieuwe tiendrechten, nieuwe tijnzen bij de vroegere te voegen. Wat al inkomsten van landerijen waren er noodig, om de bevolking der acht-en-zeventig kloosters⁴ tusschen Eems en Lauwers in Groningen en Friesland te voeden! Een onderzoek in 1523 ingesteld leerde dat⁵ »die ongheregeltheit van der geestelicheit van Zeellant ongelyck grooter ende meerder was dan oyt te voeren, ende dat die geoirdende persoonen allen manieren van erfven ende

ficeren" (d. i. de ambtenaren) „der Keyserlycke Majesteyt," die op 't einde van 1525 in 't *Memoriael sHofs van Holland* is ingelascht.

¹) Zie daarvan een voorbeeld in 't beklag van den Gelderschen hertog, *Kerkh. Archief*, I. bl. 25.

²) Zie de meer aangehaalde *Querelae* en *Gravamina* bij J. J. DODT a. w. bl. 15. Hoe vindingrijk de gierigheid de geestelijken maakte ons, wat daar op bl. 23 voorkomt: „si puerpera in Gorcum moriatur, canonici, qui habent jus curati, nolunt illam sepeliri, nisi alia mulier loco puerperae purificetur, offerendo cum vicinis, ne perdant oblationem."

³) Dit besluit komt voor in 't aangehaalde *Tweede Memoriael van Mr. A. SANDELIJN*, fol. 31.

⁴) Zoo groot was het getal in 1529 volgens A. MATTHAEI *Anal.* III p. 480, die de namen opgeeft.

⁵) *Eerste memoriael van Mr. J. DE JONGE*, fol. 118. Hoe de Zeeuwsche clerus omstreeks denzelfden tijd aan de rechten der burgerlijke overheid zocht te kort te doen, om daardoor almede ruimere inkomsten te trekken, blijkt uit A. MATTHAEI a. w. t. I p. 184 noot.

andere waerlicke ¹ goeden hen voorderten te gecrygen by alle mid-
delen zy dinaken mochten, sulck ² dat tgeheel landt van Zeellant
ghescapen was in heuren handen te commen." In Holland en Fries-
land, wordt er bijgevoegd, was 't »al van één natuur" met Zee-
land. Trouwens de keizer had het reeds in 1516 ³ ondervonden
en zou 't in 1524 ⁴ op nieuw ondervinden, welke eene moeite het
in had een opgaaf van al de geestelijke goederen machtig te wor-
den, terwijl dit te meer voor hem van belang was, omdat alle gees-
telijke grondbezittingen vrijdom van verponding genoten, en bij elken
omslag van lasten op dien vrijdom gerekend moest worden, tot groot
bezwaar van de overige niet-geestelijke grondbezitters, die het daar-
door ontstaande te kort moesten dekken. Bovendien, hoe drukkend
voor 't volk b. v. reeds de tienden waren, die de geestelijkheid hief,
blijkt uit een keizerlijk plakkaat van 1 October 1520 ⁵, dat o. a.
bericht, hoe »die caepellanen, prochiepapen, pastoors ende andere
geestelicke personen, — niet tevreden zynde met tgrndt dat hen
gegonnen ende geordonneert es geweest ter saecke van de voirscre-
ven thienden ende van hueren fundacien ende die heure voirsae-
ten gewoenlick zyn te nemen ende heffen van denselven thienden op die
vruchten commende van den landen, erve ende bedryff, die men doet in
onsen voirs. landen, — exigieren ende heffen diversche nieuwe thienden
van alle maniere van vruchten ende andere goeden ende substancien,
ende onder anderen pretenderen te heffen ende exigieren thienden van
houten, bosschen, hoy, cruyden, weyden, ende van alle hoiren vette
beesten, hamelen, weren, lammeren, wolte, verckens, calveren, gan-
sen ende diergelijke, insgelycx van rapen, radysen, coelen, salade,

¹) Wereldlijke.

²) Indiervoegde.

³) *Nederl. Archief*, VII D. bl. 67.

⁴) Aldaar VI D. bl. 387. Zeker gaf deze gedurige tegenkanting van de wereld-
lijke overheid aanleiding tot de klacht, die te vinden is in 't geschrift: *Den oor-
spronck onser salicheit*, Antw. 1517 blad DD 4: „Och lacen! wat doen nu dye capi-
teynen, beeren, ruyters ende rovers, die nyet alleen gheestelycken goeden nemen oft
steelen, maer si verderven ende verbarnen kercken, cloesteren ende ander godshusen
ende ander gheesteliken goeden, daer de gheestelike personen op leven, opdat si
Gode dienen moghen. Ende al wert'et hier somtyden opter aerden niet ghepinicht,
hen zal noch hier naemaels van Gode van Hemelrike seer scarpelick gheeytschet
ende ghepinicht werden."

⁵) *Eerste memoriaelb. van Mr. A. SANDELYN*, fol. 312.

anguyn¹, appelen, peeren, nueten ende andere gelycke vruchten, ende generalick maintenerende, dat men hen sculdich soude wesen thienden te moeten geven van allen manieren van goeden, was-sende, spruytende ende nemende voetsel van der eerden. Ende omme daartoe te commen ende onse ondersaeten ende huer goet daertoe te bringen ende verbinden, de voirs. capellanen, prochiepapen ende andere geestelicke luyden hebben hen oeck gevordert, zoe zy noch dagelicx doen, deselve onse ondersaeten te doen citeren ende op-roupen in de geestelicke hoven ende voer geestelicke rechteren, hen-luyden favorabel wesende; allet in grooter verachtinge ende cley-nicheyt van ons, diminucie van onse demeynen, beden ende andere rechten, schaden ende oppressie van onse voirs. ondersaeten ende van de gemeyne welvaart van dien."

Werd het volk door deze afpersingen verarmd, erger nog, om-dat het ook geestelijke verarming en verachtering ten gevolge had, was de handel door de geestelijkheid met den aflat gedreven. Grondig en uitvoerig werd elders² aangetoond, hoe dat misbruik ook tot ons vaderland doordrong: genoeg zij het derhalve hier met een enkel woord te herinneren, wat dáár gezegd wordt omtrent aflaten in 1513 voor den wederopbouw van den ingestorten toren der Pieterskerk te Leiden, in 1520 ten behoeve van een Enkhui-zer klooster, en omtrent den invloed der nieuwe aflatbrieven van 1524 op JAN DE BAKKER; — genoeg zij het die berichten aan te vullen door te wijzen op den aflat ter herstelling van het Augus-tijner-klooster te Dordrecht in 1512 en dien voor de Laurenskerk te Rotterdam, aan welken laatste keizer KAREL bij decreet van 1 Maart 1520³ zekerheid van vrijgeleide toevoegde. Hoe deze aflat

¹) Uien.

²) De verhandelingen van N. C. Kist en de aantekeningen daarop van W. C. ACKERSDIJK, in 't *Archief*, I bl. 147 (vooral bl. 187, 188, 207), III bl. 418 (vooral bl. 445), VIII bl. 447. Hoe krachtig de geestelijken den verkoop der aflaten zochten te bevorderen, is te zien uit een advies door Amsterdam 15 Maart 1529 ter Statenvergadering gegeven, toen de vraag ter sprake kwam, wat er te doen was tot wering der landlooperij: „dat die predicanten dese saecke souden moeten promoveren op de preeckstoele, gelyck zy voortyts de oflaeten ofte per-donen geëxtolleert hebben gehad."

³) *Tweede Memoriael*, fol. 73 v°. Van dezen pauselijken aflat schijnt de bis-schoppelijke, dien VAN HEUSSEN en VAN RIJN, a. w. III D. bl. 685 op 17 Mei 1524 vermeldt, nog onderscheiden.

ten. 't zij door den inlandschen clerus, 't zij door den paus zelven aangeboden, schatten van geld in de kas der geestelijkheid deden vloeien, lag in den aard der zaak; maar bovendien stonden haar nog andere middelen te dienste om hare inkomsten te verhoogen. Tot dezen zelfden tijd¹ behooren b. v. de bedevaarten, overrijk aan aalmoezen en gaven, te Solwerd verordend, ter plaatse waar een hostie, die uit een gestolen ciborium door de dieven was weggevoerd, teruggevonden zou zijn; tot dezen zelfden tijd ook de instellingen van nieuwe heiligendagen en feesten,² waarop 't verichten van eenigen arbeid ongeoorloofd was en streng werd beboet, ten zij men eene bijzondere vergunning tegen hoogen prijs van de geestelijkheid had gekocht. Vermeerderden deze laatstgenoemde maatregelen. 't verleenen van aflaten, 't uitschrijven van bedevaarten, 't verordenen van heiligendagen, voor een tijd de kerkelijke inkomsten, toch deden ze groote schade aan den invloed der priesterschap op het volk. Ze toonde haren tijd niet te begrijpen; ze overspande den boog; ze gaf ook hierin blijken van hare stijfhoofdigheid, om liever alles op het spel te zetten, dan door bedachtzame toefelijheid de harten te winnen; ze verdiende 't verwijt van onkunde en onvoorzichtigheid, door keizer KAREL en zijne vertegenwoordigster MARGARETA haar op scherp toon toegevoegd.

Die onkunde en onbedachtzaamheid, zeker niet vreemd in »homines illiterati, indocti, qui vix sciant legere,» zoo als het klaagschrift van 1525 verzekert dat velen onder de priesters waren, openbaarden zich het meest in de wijze, waarop de ketterij werd bestreden. Indien de *verus pastor*, de *persona*, doorgaans een man van betere opleiding, overal naar behooren de hem toevertrouwde kudde zelf geweid had, vele ergernissen waren misschien voorkomen geworden³, ofschoon zelfs aan de akademie te Parijs niet één ge-

¹ Althans de twist, die er uit ontstond tusschen de burgers van Groningen en Appingadam, werd bijgelegd door een pauselijke bul van 6 Sept. 1525. Zie BACCHERUS, *Gesch. der kerkherv. in de prov. Groningen*, bl. 60 noot.

² Door bisschop HENDRIK VAN BEIEREN in 1525; zie VAN HEUSSEN en VAN RIJN a. w. I D. bl. 326.

³ Zie een voorbeeld van de verkeerde gevolgen van die voortdurende afwezigheid en van de ambtencumulatie bij geestelijken door mij medegedeeld in 't *Kerkh. Archief*. IV D. bl. 405.

leerde zich tot weerlegging van LUTHER met argumenten aan de Heilige Schrift ontleend in staat achtte¹, — maar wat kon men verwachten van de arme vice-cureiten, die voor een ellendig loon den dienst der rijkbezoldigde titularissen waarnamen? »Wy zyn in 't zeker geadverteert geweest," luidt het in een plakkaat van 24 September 1525², »dat veel predicanten, religieusen ende anderen hem vervorderen opten preecstoel te verhalen die dwalinge van LUTHER ende synen adherenten, mitsgaders dopinien van gecondempneerde ketters ende ketteryen, ververschende die memorie van den menschen ende brengende hunluyden dieselve opinie int hoeft, daervan zyluyden te voeren noyt gedacht ofte gehoort en hadden, roepende deselven predicanten mede zeer indiscretelick tegens denghenen, die mitter voorscreven quade leringe enichsins gediffameert mogen wesen, zulcx dat men uuyt hoeren roupen ende seggen de persoenen ende plecken kennen mach, tot confusie van hemluyden ende daerduere hemluyden saicke³ gegeven wordt, omme in huere opinien te verharden." 't Is dezelfde klacht als die MARGARETA drie dagen later deed in een brief⁴ aan de kloosters gericht: »wy zyn volcomelicken onderrecht, dat die dwalinge, die onder den gemeenen volcke geresen is, meest toekompt ende gekomen is uit de indiscrete sermoenen van de predicanten, religieusen ende anderen: om waerin te remediëren is onse meeninge, dat gij voortaeue nyemant en sult uytseynden omme te preken ofte gedogen binnen uwen convente te preken, dan degeenen die voirsienig, verstandig ende van goede manieren syn, ende wel geëxerciteert ende geoeffent in de manieren van preken: ende dat gij deselve sulks onderwijst, aleer hij preken sal, dat hy hem wachte 't gemeyn volk te scandaliseren mit onbehoirlicke fabulen, redenen ende narratien, als oick wel geschiet is,⁵ — dat hij oick niet en vermaene van MARTINUS LUTHER ofte syne leeringen, noch oick van

¹) D. GERDES, *Introd. in hist. reform.* p. 30.

²) *Derde memoriael van A. SANDELYN*, fol. 93.

³) Oorzaak.

⁴) Aangeh. *Memoriael*, fol. 97, afgedrukt bij BRANDT, *Hist. der Ref.*, I. D. bl. 97.

⁵) Tot bevestiging van dit beweren kunnen de preeken van den Diester minderbroeder LUCAS VAN DER HEY omstr. 1514 dienen. Zie LELONG, *Reformatie van Amsterdam*, bl. 451.

dopinie van de ketters, die hier voirtyts geweest syn; denselven uwen predicanten adverterende, so verre sy contrarie deden, dat sy daervan by u sullen gecorrigeert worden ende gesuspendeert vant officie, welke correctie gy ten effecte sult brengen van tprediken te benemen." Wat de landvoogdes in dit schrijven klaagt stemt geheel overeen met het scherpe antwoord later door VIGLIUS aan RIEUWERD TAPPER gegeven, dat juist de onverstandige polemieek van de geestelijkheid het meest voedsel gaf aan het vuur der ketterij¹.

Onverstand, schraapzucht, zedeloosheid: zware beschuldigingen zijn het, te zwaarder omdat ze niet tegen enkelen maar tegen 't meerendeel der geestelijkheid hier te lande gedurende dit tijdperk worden ingebracht. Toch achte niemand ze overdreven. 't Is zoo onbillijk zou het zijn honderden priesters of kloosterlingen aansprakelijk te stellen voor het wangedrag van dezen of genen onwaardige, die de wetten der eerbaarheid vertreedt, die een overspelige of een moordenaar is, — maar indien alleen omstreeks het jaar 1520 zóó vele voorbeelden van den schandelijksten levenswandel als boven vermeld staan niet na lang zoeken behoeven opgespoord te worden, neen, gereed voor den greep liggen, — indien al wie eenig zedelijk gevoel, eenige meerdere beschaving bezit, indien keizer en paus samenstemmen in deze beschuldiging.... wie zou ze durven wraken? — Het volk was getuige dier schanddaaden: het wendde zich met verontwaardiging van zulke voorgangers af: ja, 't vervreemde gedurig meer van een Kerk, aan wie het (al was het te onrecht) de laaghartigheid van hare dienaren en hunne duldelooze geweldenarijen weet. Had de aflaat nog eenige beteekenis, die door zulke handen werd aangeboden? de prediking, de verzekering van schuldvergiftenis nog eenige kracht, als ze uitging van hen, die dagelijks de heiligste geloften van kuischheid, armoede en nederigheid schonden? Onze voorzaten, de Nederlandsche burgerij der zestiende eeuw, onderscheidden niet scherp tusschen rechtschapenheid en rechtzinnigheid. Zoodra hun eene andere leer dan die der katholieke Kerk werd verkondigd, neigden zij er toe, omdat die leer gekant was tegen de schromelijke mis-

¹ BRANDT, a. w. bl. 232, overgenomen uit de *Opdracht van het Systema theologicum* HENRICI ANTONII NERDENI (VAN DER LINDEN).

bruiken, welke zij dagelijks voor oogen hadden. Wat dertig, veertig jaar later FLORIS VAN PALLAND openlijk uitsprak,¹ dat dacht reeds in 1520 menigeeen, als hij op de priesterschap zag, in zijn hart: »hij kon niet gelooven, dat die menschen de waarheid konden leeren, die zoo goddeloos en guitachtig leefden." Toonden zij, door dagelijks de heiligheid van hun ambt en hunne geloften te vertreden, bedriegers te zijn, — moest dan ook niet hunne prediking enkel bedrog wezen? waren zij er in alles op uit, om zich ten koste van het volk te verrijken, — wat dan te denken van eene Kerk, in wier naam en op wier gezag ze zeiden te handelen? — Zóó oordeelden (al was er veel tegen de juistheid der gevolgtrekking in te brengen) zóó oordeelde de menigte: en reeds den 28^{en} Augustus 1525 kon ERASMUS met recht aan zijn vriend PIRKHEIMER schrijven: »Maxima populi pars apud Hollandos, Zelandos et Flandros scit doctrinam LUTHERI et odio plus quam capitali fertur in monachos." Zóó veel waarheid (t' mocht dan niet de *volle* waarheid zijn) lag er in 't geen de landvoogdes MARGARETA aan haren stadhouder in Holland te kennen gaf: »je vous tiens tout averti, que plusieurs simples personnes en Hollande, comme en Brabant et es autres pays de pardeça, se soyent abusez de la secte Lutherane ou autre erreur, et pour ce que par deue inquisition, que jay fait faire pour savoir et entendre, dont ceste mauldite secte est procedee, et dont et a quelle occasion plus elle se multiplie, je trouve que elle soit procedee a loccasion des abus, que les gens deglise par censures et mises decez⁶ a cause indeue⁷ et hors termes de droit, et des exactions et grosses et extraordinaires compositions, quilz font sur les personnes layes⁸ de tous estatx en la vendition des sacremens de leglise, en sepultures et enterremens, en congiez⁹ de maryer hors le temps par eulx deffendu, en dis-

¹) Volgens getuigenis van HENDRIK VAN CUYK, bisschop van Roermond, aangehaald bij VAN HEUSSEN en VAN RIJN, *Bisd. van Utrecht*. II bl. 330.

²) *Opera omnia* (ed. J. CLERICO p. 703) in het IIIe deel (*Epistolae*) p. 886.

³) *Derde memoriael van SANDELYN*, fol. 152. Brief van 6 Juni 1525.

⁴) Dans les.

⁵) Duë: behoorlijke.

⁶) Opleggingen daarvan.

⁷) Induë: onwettig.

⁸) Laiques: leeken.

⁹) Permissions: vergunningen.

pensations de leur banckz¹ et autrement, et en effect en tout ce entierement, dont les layz (soit a leur naissance, en leur vie ou a leur mort) ont affaire deulx, — et que le premier bruyt, que MARTIN LUTHERE ait eu, et la chose, que plus a incline les gens a le oyr: ou lire ses oeuvres et a luy favorizer et adherer, a este, quil ait encommencee son erreur et sa mauldicte secte par le blasme et publication des abuz, qui se commettoyent par les gens deglise, et se soit par force exhorter princes et seigneurs, a y donner remede et le peuple a y resister: a quoy plusieurs traveillez² desdictes exactions, compositions et foulles³, pour leur support, ont voulduntiers entendu, et aucuns⁴ ont mis quelque foy audict LUTHERE, non seulement en ce quil avoit dit des abuz desdicts gens de leglise et de ce qui en pouvoit estre veritable, mais aussi en divers gros abuz et erreurs contre nostre foy; et quil soit vraysemblable et a mon advis ny ait meilleur moyen de rebouter lesdicts erreurs et abuz, mis en avant et semez entre le peuple par ledict LUTHERE que par remedier et pourvenir aux occasions, dont ils sont procede."

Geen schaduw zonder licht. 't Meerendeel der geestelijkheid in ons vaderland mocht een schande voor de Kerk zijn, er waren ook treffelijke uitzonderingen. Had het volk geene anderen dan die onwaardigen tot leidslieden gehad, 't zou misschien met ruw geweld zich verzet hebben, maar zeker niet gekomen zijn tot »het nieuwe licht". Andere, krachtiger aandrang was daartoe noodig. Voor een deel ging die uit van het beter deel van den clerus. 't Is na het donker tafereel, dat ter kenschetsing van dit tijdperk eerst moest geteekend worden, dubbel verkwikkend de aandacht op die betergesinde priesters te vestigen. Als een voorbeeld⁵ zij het genoeg

¹) Baas: huwelijksgeboden.

²) Ouir: 't oor leenen.

³) Travallés: die gekweld werden.

⁴) Onderdrukkingen.

⁵) Eenigen.

⁶) Veel zou af te dingen zijn op dit voorbeeldige, indien men 't er voor hou-

WILLEM FREDERIKS te noemen, die bij 't magisterschap in de letteren en het doctoraat in de geneeskunde, het ambt van hoofd-pastoor (persona personatus en pastoor der St. Maartenskerk) te Groningen voegde, — een ambt, dat der bisschoppelijke waardigheid naar de kroon stak. Een zijner tijdgenooten noemt hem: »patriae honos, Frisiae decus, sacerdotum disciplina, plebis auctoritas, senatus consilium, orphanorum spes, egentium asylum, viduarum tutor, omnium recte viventium assertor.”¹ Maar nog uitbundiger is de lof, dien ERASMUS hem toekent. Deze had gehoord, schrijft hij, »quanto studio isthic omnia obeas munia, quibus olim fungebantur illi non titulo tantum episcopi. Praeluces,” vervolgt hij »omnibus integritate vitae; pascis assidue gregem tuum evangelica doctrina, ac tales adsciscis tibi sacerdotes, qui morum innocentia qui sacra eruditione et ornent ecclesiam tuam, et apud populum tuas vices gerere possunt, sic ut nihil opus sit hoc novo genere Praedicatorum, quos Christus non instituit, sed pastorum oscitantia in-vexit in mundum. Non te populus compotorem habet, sed doctorem, sed consolatorem, sed hortatorem, sed admonitorem, sed consultorem fidissimum et amantissimum experitur. Atque adeo non deglubis gregem tuum, ut de tuo etiam largiter opituleris egestate pressis; nec tibi congeris opes, sed ingenti studio properas ad brabium illud immortalitatis, quod bona fide tibi redditurus est summus ille Pastor, princeps pastorum omnium, qui gratis animam impendit

den moest, dat ook WILLEM FREDERIKS met eene *focaria* leefde, zoo als sommigen meenen, daar hij bij zijn dood in 1527 een zoon HIERONYMUS naliet. Maar — hoe zou in dat geval een zijner bekenden hem in een vertrouwelijken brief toegesproken hebben als een »virum undequaque moribus inculpatis”? hoe zou dan HIERONYMUS, indien zijne geboorte onwettig geweest was, tegen alle wet en gebruik aan, met het rentmeesterschap te Groningen kunnen bekleed zijn? Bovendien leidt juist de omstandigheid, dat WILLEM FREDERIKS doctor in de geneeskunde was tot het vermoeden, dat hij begon met als arts te praktizeeren en eerst later de priesterwijding ontving. Kan hij niet als arts wettig gehuwd zijn geweest en vervolgens, misschien juist wegens 't verlies zijner vrouw, tot den geestelijken stand zijn overgegaan? vgl. H. O. FEITH a. w. bl. 566 verv.

¹) Zie het stuk bij GERDES *Hist. ren. w. t. III in adnot. p. 4*. De verdiensten van WILLEM FREDERIKS, vooral ook in het toezicht op de geestelijken blijken uit het stuk medegedeeld in de *Bijdr. tot de gesch. en oudheidk. van Groningen*, III. Dl. bl. 329.

²) Zie bij GERDES a. pl. p. 6, of in de ed. van CLERICUS p. 637. De brief is gedagteekend 30 April 1521.

ovibus suis. — — Jam mensam tuam non solum commendat frugalitas, sed condiunt etiam e sacris libris petita fabulae, quae pascant animos talium epularum famelicos. Proferunt in medium suum quisque flosculum, e pratis divinorum voluminum decerptum, alius eructat aliquid mellei succi, quem, apiculae in morem, per omnes arcanae scripturae flosculos obvolitans, exsuxit." Zulk een voorganger, wiens invloed verre reikte, kon velerlei nut stichten en heiligend op de priesterschap in zijn nabijheid werken. Trouwens, WILLEM FREDERIKS stond in zijn onberispelijk leven, in zijn heiligen ijver, in zijn liefde voor de hem toevertrouwde kudde niet alleen: hij was niet eene uitzondering op den geheelen clerus, maar een type van die eerwaardige minderheid onder de priesters en kloosterlingen, waarop WORP van Rensumageest (prior van 't klooster Thabor in 1523) bij den aanvang zijner kronijk ¹, terwijl hij erkent dat Friesland »non paucos impudicos et fornicarios sacerdotes" heeft, roemende wijst: »sacerdotes non paucio numero mundissimos, atque castissimos." Geen wonder: juist onder de leden van de congregatie, waartoe het klooster van WORP behoorde ², namelijk de Windesheimer, juist onder de reguliere kanunniken en de allernauwst aan hen verbonden Broeders »des gemeenen levens", waren ongetwijfeld de meesten dier »sacerdotes mundi et casti" te vinden. — Van hen, van GEERT GROOTES broederschap, verklaart in 1517 dezelfde bisschop FILIPS VAN BOURGONDIE, die aan de mogelijkheid van een kuisch en eerbaar leven spottend twijfelde, rond en openlijk ³: »odor boni nominis vestri, morum honestas, sed et sinceræ devotionis affectus, quam ad nos geritis, multiplexque fructus quem in ecclesia sua per vos efficit Dominus, nos hortantur et admonent, quo favoribus vos prosequamur opportunis."

Dien lof verdiende de broederschap in de eerste plaats door hare voortreffelijke scholen, waarin jongelieden van goeden aanleg eene wetenschappelijke opleiding en vorming genoten, die naderhand of door hunne geschriften of ook door hunne werkzaamheid als onderwijzers in de volksscholen krachtig medewerkten tot het verspreiden

¹) Aangehaald bij FEITH, a. w. bl. 480.

²) Den heilzamen invloed van dit klooster vermeldt ook MOLL, t. a. p. bl. 217.

³) In een brief, medegedeeld door M. A. G. VORSTMAN, in het *Nederl. Archief*. VII D, bl. 130.

van algemeene kennis en beschaving. Tegen 't einde der vijftiende eeuw en later was er hier te lande bijkans geene school van eenige beteekenis, althans geen gymnasium, of de man, die er aan 't hoofd van stond, had (zoo hij al niet tot de Broederschap zelve behoorde) al zijne voorbereidende kundigheden, soms ook zijn geheele studie, aan hare stichtingen te danken. Zoo er eenige belangstelling voor de wetenschap, bovenal voor de klassieke wetenschappen, ontwaakte, — zoo zij met toenemenden ijver werd beoefend, — 't was eenig en alleen toe te schrijven aan de Broeders des gemeenen levens. Zij openden niet alleen hunne fraterscholen; zij vermeerderden niet alleen van jaar tot jaar den boekenschat hunner bibliotheken; maar ze zonden ook heinde en verre hunne leerlingen uit; en elke kapitelschool, elke kloosterschool, elke parochieschool ijverde om hunne diensten te verkrijgen en achtte zich gelukkig, indien ze hen aan zich verbinden kon ¹. Terwijl hun alzoo bijkans overal de leiding van 't onderwijs in de *humaniora* werd toevertrouwd en zij dit vertrouwen zich ten volle waardig betoonden, — terwijl zij juist daardoor met alle andere geletterden en geleerden in de nauwste betrekking kwamen, — vormden zij welhaast met dezen een kring, waarvoor (met het oog op 'tgeen omstreeks dezen zelfden tijd in Italië en Duitschland plaats had) geen beter naam dan die der *humanisten* past. Stonden echter in die landen de humanisten vaak naast, ja, soms vijandig tegenover de geestelijkheid, te onzent vervalt die elders scherp geteekende grenslijn, ja, is het schier ondoenlijk bij de meeste filologen aan te wijzen, wie al en wie niet tot GROOTE'S broederschap behoorden, en bleef dan ook het humanisme voor zoo verregaande afdwalingen op godsdienstig gebied bewaard, als waarvan Italië maar al te veel voorbeelden opleverde ². De vraag der-

¹) Zie over den invloed der Broederschap op de scholen DELPRAT. *Verhand. over de br. van G. G.* 1856 doorlopend en MOLL, t. a. pl. bl. 241 verv. Op die scholen had MELANCHTHON het oog, toen hij beweerde (*Opera ed. BRETTSCHN.* t. XIII p. 267): „Sunt in Batavis et in Belgico sodalicia in monasteriis et plurima et magis dedita literis, quam in hac nostra Germania, quae scholasticis libenter opitulatur.”

²) 't Eenige voorbeeld misschien is Mr. HERMAN VAN RYSWYCK, wiens doodvonnis, 14 (sic) Dec. 1512 in den Haag uitgesproken, H. ROODHUYZEN JR. afschreef in zijn *Leven van Guilhelmus Gnapheus* bl. 82, uit de *Crimineele Sententiën 'Hofs van Holland*, fol. 39, en omtrent wiens gevoelens eene uitvoerige mededeeling voorkomt in BERNARD LUTZENBURG'S *Catalogus hereticorum* 1522 in voce.

halve: welken invloed het beter deel der geestelijkheid, met name de Broederschap van GEERT GROOTE en hare zustervereniging, die der reguliere kanunniken, op de beschaving en ontwikkeling onzer voorzaten had? valt geheel en al samen met het onderzoek naar de vruchten, welke het onderwijs in 't algemeen, ook van de zeer weinige niet-geestelijke gymnasiarchen en schoolmeesters droeg. Kon het wel anders? of was niet de vorst der humanisten, ERASMUS, in zijn jeugd bij de reguleren te school gegaan en de leerling geweest van een broeder des gemeenen levens, van JOANNES SINTHIUS ¹? waren niet zijne voorloopers RUDOLF AGRICOLA en ALEXANDER HEGIUS de boezemvrienden van GROOTE'S voortreffelijksten volgeling WESSEL GANSPORT? Tot de school van laatstgenoemde, van HEGIUS ², die van 1469 tot 1498 aan 't hoofd der kapittelschool te Deventer stond en haren bloei zóó zeer had doen toenemen, dat nog kort vóór zijn overlijden twee-en-twintig-honderd toehoorders zijne lessen bijwoonden ³, behoorden bijkans alle onderwijzers hier te lande omstreeks 1520. 't zij ze rechtstreeks van hem hunne opleiding ontvangen hadden, of gevormd waren door een zijner kweekelingen. Te Deventer zelf doceerden nog op dien tijd zijne collega's JACOBUS FABER ⁴ en JOANNES SINTHIUS ⁵ en nadat zijn leerling JOANNES MURMELLIUS uit Alkmaar in 1516 overgekomen reeds in 1517 gestorven was, GISEBERTUS LONGOLIUS ⁶, (GIJSBERT LANGERAK, gest. 1543) en in 1528 JOANNES LIPPIUS ⁷; in 't naburige Zwolle was GERARDUS LISTRIUS

¹) ERASMUS in zijne autobiografie: „Daventriae primum cepi odorem melioris doctrinae ex pueris collusoribus, qui audiebant SINTHIUM.”

²) Vgl. over dezen vooral M(OLHUYSSEN) in den *Overijs. Alm.* 1852 bl. 37 verv. ERASMUS vereerde zijne nagedachtenis als die van een vader; zie *Adagiorum* cent. IV, n. 39.

³) DELPRAT, a. w. bl. 71 en H. HAMELMANNI *Opera*, p. 263 sq.

⁴) DELPRAT, a. w. bl. 76, noemt 1503 zijn sterfjaar; waarschijnlijk werd hij misleid door het jaartal in SAXE's *Onomasticon* t. III p. 23 naast zijn naam gemeld. 't Blijkt uit een brief van ALARDUS VAN AMSTERDAM, van 1 Mei 1528, die tot voorrede strekt aan RUDOLFI AGRICOLAE *Lucubrationes* (anders het II deel zijner *Opera*) dat FABER toen nog leefde. Hij noemt hem in dien brief „vir pius ac doctus”, en p. 203 „perinde bonus ac studiosus”, maar toch „avidior aliquanto quam par erat famae.”

⁵) DELPRAT, a. w. bl. 71.

⁶) C. BURMANNI *Traiectum eruditum* p. 192.

⁷) DELPRAT, a. w. bl. 80, MOLL, a. w. bl. 237.

(GERRIT LISTER) tusschen 1517 en 1522 rector der school, door de Broeders des gemeenen levens gesticht¹, waar ook GEORGIUS APORTANUS (JURJEN VAN DE DEURE) tot op zijn vertrek naar Oostfriesland in 1518² leerde, en vond er als ambtgenoot HERMANNUS TORRENTINUS (HERMAN VAN DER BEEK, gest. 1520)³; te Groningen stond aan 't hoofd der fraterschool als rector GOSEWINUS VAN HALEN (van 1497 tot 1530)⁴ en aan 't hoofd der S. Maartensschool NIKOLAAS LESDORP, beiden leerlingen van HEGIUS en beiden in zijn geest werkzaam. Een eerste rang onder de Nederlandsche humanisten van 1520 en later, ja, de eerste onder al de taalgeleerden van dien tijd, volgens VOSSIUS,⁵ komt toe aan JOAN VAN PAUTEREN, die eenige jaren te 's Hertogenbosch de fraterschool bestuurd en waarschijnlijk in betrekking stond met NICOLAUS BUSCODUCENSIS⁶, later *ludimagister* te Antwerpen, waar hij met PETRUS AEGIDIUS (PIETER GILLISZ.) en CORNELIUS GRAFEÛS (KORNELIS SCHRIJVER) ten hoogste bevriend was. Op VAN PAUTEREN volgde omstreeks 1520 GEORGIUS MACROPEDIUS (JURJEN VAN LANGEVELDT), die zich later (1539 à 1541)⁷ aan de Hieronymusschool te Utrecht verbond. Overste dier laatstgenoemde instelling, door de Broederschap gesticht, was in dit tijdperk JOHANNES RODIUS (HINNE RODE)⁸, die in 1522 verwijderd werd; later,

¹) DELPRAT, a. w. bl. 94. Hij was reeds den 28 December 1517 gymnasiarch te Zwolle, zooals blijkt uit een brief van ERASMUS (*Opera*, t. c. p. 1651) aan hem gericht. Misschien gaf het vermoeden dat hij MURMELLIUS vergiftigd had, die in October gestorven was, aanleiding tot zijn verplaatsing van Deventer naar Zwolle.

²) Hij vertrok derwaarts om de kinderen van graaf EZARD op te voeden. SCHOOCKIUS, *De bonis eccles.*, p. 439; MEINERS, *Oostfriesland*, dl. I, bl. 9, 27, 107 verv.; BRUCHERUS, *Herv. van Stad en Lande*, bl. 56

³) DELPRAT, a. w. bl. 141; J. J. DIEST LORGION, *Regnerus Praedinius* bl. 26; HARDENBERG in *Vita Wesseli*, p. 2.

⁴) J. J. DIEST LORGION, a. w. bl. 29.

⁵) DELPRAT, a. w. bl. 129.

⁶) CLAES VAN DEN BOSCH, geb. 1478, in later tijd superintendent te Wezel. Wat er van zijn leven bekend is werd zorgvuldig bijeenverzameld door A. WOLTERS, *Reformationsgeschichte der Stadt Wesel*, s. 83; vgl. ook H. Q. JANSSEN, *Jacobus Praepositus*, bl. 237.

⁷) EKKER, *De Hieronymusschool te Utrecht*, bl. 25. Zie ook over hem C. BURMANNI *Trajectum eruditum*, p. 200. Misschien was hij een verwant van JOANNES LONGICAMPIANUS, omtrent wien ERASMUS den 28sten Dec. 1517 aan den Zwolschen gymnasiarch LYSTRIUS schreef: „Egregie hic incumbit et mathematicis rebus et graecis literis.” (Zie ERASMI, *Epist.* p. 1620).

⁸) HINNE, zoo als de Oostfriesche schrijvers (HARKENBOHT, *Oostfriesche oor-*

van 1527 af, doceerde er LAMBERTUS HORTENSIVS. GERARD LISTRIUS, boven reeds genoemd, had in 1522 de Zwolsche school met de Amersfoorder verwisseld.¹ Holland bezat gedurende dit tijdperk in zijne scholen niet minder kundige mannen: FREDERICUS CANIRIVUS (FREDERIK HONDEBEKE)² te Delft; GUILIELMUS FULLONIUS of GNAFEUS (WILLEM CLAESZ. VAN DE VOLDERSGRAFT of DE VOLDER)³ te 's Gravenhage; NICOLAUS QUICQUIUS (NIKOLAAS QUICK)⁴ te Naarden; RUTGERUS RESCIUS (van 1516 tot 1518), opvolger van MURMELLIUS⁵ en PETRUS NANNIUS (PIETER NANNINGS), denkelijk opvolger van KEMPO TRESSALIENSIS (KEMPO van Texel), tot 1539, beiden van daar tot hoogleeraar te Leuven beroepen, achtereenvolgend te Alkmaar. Waar elke gymnasiarchen geestverwanten vonden, 't zij onder de geestelijkheid, 't zij onder mannen die voor hunne rechtsgeleerde of geneeskundige studiën de beoefening der letteren en de belangen der algemeene beschaving niet lieten varen, ontstonden al spoedig vereenigingen. Zoo was GNAFEUS in den Haag de vriend van den advocaat CORNELIUS HONIUS (CORNELIS HENDRIKS HOEN); zoo onderhielden met elkander een levendigen omgang FRANCISCUS GOUDANUS

sprankeligheden, bl. 521; MEINERS, a. w. I Dl. bl. 28) hem noemen, was zijn voornamen, door de meesten tot JOHANNES, door enkelen (BRUCHERUS, a. w. bl. 43) tot HENRICUS gelatiniseerd. Ten gevolge van een ongelukkige, hoewel later verbeterde, drukfout bij DELPRAT, a. w. bl. 152 kreeg RODE behalve zijn drie namen HINNE, HENRICUS en JOHANNES nog een vierden bij WIARDA, *Huibert Duifhuis*, bl. 13.

¹) MATTHAEUS, *Rerum Amersford.* p. 179.

²) Later meer over dezen rector, hier alleen de opmerking, dat SCULTETUS, *Annales*, p. 136, hem CANIRMIUS noemt ten gevolge van een mislezing, die bij de groote gelijkheid der letters *rmi* met *riu* in 't oude schrift licht verklaarbaar is. Dat hij zich echter CANIRIVUS noemde, blijkt uit den hollandschen naam HONDEBEKE, waaronder hij in 't *Memoriaal van 't Hof* voorkomt.

³) Zie over hem de verhandeling van H. ROODHUYZEN. jr. 1858.

⁴) BRANDT, a. w. dl. I. bl. 92.

⁵) Volgens HAMELMANN, a. w. bl. 172 en 296 kwam MURMELLIUS eerst in 1514 te Alkmaar, had er eenigen tijd HERMAN BUSCHIUS bij zich en vertrok in 1516 naar Deventer. Er bestaat echter een gedicht van hem in druk van 1513, waaruit blijkt dat hij toen reeds te Alkmaar was. Hij telde te Alkmaar negenhonderd leerlingen (DELPRAT, a. w. bl. 76), maar de school leed groote afbreuk toen de stad door de Gelderschen werd uitgemoord en uitgeplunderd; ze kwam eerst weer onder NANNIUS tot eenigen bloei. Zie den brief van ALARDUS VAN AMSTERDAM aan NANNIUS in 1529 geschreven, gedrukt in RUD. AGRICOLAE, *Opera* II; in datselfde werk komt een brief van denzelfden aan RESCIUS op p. 171 voor. Uit beide brieven blijkt dat ALARDUS zelf in zijn eerste jongelingschap, tegelijk met BARTHOLOMEUS VAN KEULEN (DELPRAT, a. w. bl. 74) aan de Alkmaarsche school onderwijs had gegeven.

(FRANS DIRKS van Gouda ¹⁾, zijn neef Dr. REINERUS SNOYUS, de bekende geschiedschrijver (gest. in 1537) en CORNELIUS AURELIUS (KORNELIS GERRITS LOPSEN), eens de leermeester van ERASMUS ², gelauwerd poëet en historicus, later te Hemsdonk ³ en aan den Hem, — misschien ook HERMAN van Gouda ⁴ als een »vir summa eruditione, verum morum integritate neutiquam inferior se" door ALARDUS ⁵ geprezen. Zoo troffen te Middelburg samen JOANNES VALAEOLETUS (JAN VALLADOLYDT) en ADRIANUS CORDATUS ⁶; en te Amsterdam CORNELIUS CROCUS (KORNELIS KROOK), rector der school, wiens vroegste werk van 1520 dagteekent ⁷, ALARDUS van Amsterdam ⁸, JOANNES SARTORIUS (JAN SNIJDERS), die er les in 't Grieksch en 't Hebreeuwsch gaf tot op zijn tijdelijke verbanning 9 December 1535, NICOLAUS CANNIUS (CLAES KAN), eens de klerk van ERASMUS, en POMPEJUS OCCO (POPPE OKKES), de ijverige Mecaenas der humanisten ⁹, de gastheer van den ketterschen koning CHRISTIAAN van Denemarken: enkelen hunner hadden er nog HERMAN BUSCHIUS gekend, die, omstreeks 1515 naar Alkmaar vertrokken, van 't najaar 1516 tot 1522 aan 't hoofd stond der Wezeler school.

¹⁾ RÖMER, *Kloosters en Abdijen in H. en Z.*, I dl. bl. 383; FOPPENS, *Bibl. belg.* I, p. 294.

²⁾ Volgens ALARDUS in een brief van 1515, uitgegeven door P. SCRIVERIUS in diens *Batavia Illustrata*, p. 76, waarin hij aan AURELIUS schrijft: „Miramur omnes, quod tui sincerissimi semper amici et praeceptoris nusquam meministi ERASMUS."

³⁾ RÖMER, a. w. I D. bl. 382 en 384. Zijn twijfel, of AURELIUS ooit te Hemsdonk geweest is, wordt weggenomen door diens brief in 1524 uit Hemsdonk aan HOEK geschreven en te vinden in C. BURMAN, *Adrianus VI*, p. 247.

⁴⁾ Was hij dezelfde als HERMAN VAN STEIN, die in 1553 predikant te Wesel werd, volgens 's GRAVEZANDE, *Tweede eeuwgetijde der syn. te Wesel*, bl. 186 vgl. *Archief*, V D. bl. 371?

⁵⁾ In een brief van 1 Mei 1528, boven aangehaald als voorrede tot AGRICOLAE *Opera II*.

⁶⁾ PEKELHARING, *Bijdr. tot de Gesch. der Herv. in Zeeland*, in 't *Arch. Zeeuwsch gents*. VI D. bl. 229 en 259; vgl. WAGENAAR, *Beschr. van Amsterdam*, III stuk, bl. 196.

⁷⁾ FOPPENS, I. I. p. 197.

⁸⁾ Ibid. p. 88. Hij was geboren in 1501 en stierf in 1551. In 1523 gaf hij een boek te Amsterdam uit: waarschijnlijk (zijn levensloop is duister) verkeerde hij toen hier en ging hij later naar Leuven en Keulen, schoon hij Amsterdam dikwijls bezocht. Vgl. WAGENAAR, t. a. p. Vele zijner gedichten staan verspreid in DIONYSII CARTH. *Opera minora* ed. BLOMEVENNAE.

⁹⁾ Zie den vroeger aangehaalden brief van ALARDUS 1 Mei 1528.

Maar niet alleen tusschen de geletterden, beiden geestelijke en wereldlijke, die in *dezelfde stad* waren gevestigd, was het verkeer levendig, — ze sloten zich ook aan bij hunne geestverwanten, die in *andere* plaatsen, ja zelfs die buiten 's lands woonden. Zoo stond met velen hunner in betrekking JACOBUS VOLCARDUS (JAKOB VOLKERTS VAN BERGEN gest. 1536) de leermeester van VIGLIUS en van JANUS SECUNDUS, »vir omnino acris judicii omniumque rerum copia instructissimus;”¹ GERARDUS GELDENHAURIUS NOVIOMAGUS (gest. 1542) de vriend en geheimschrijver van bisschop FILIPS; PETRUS BRUNUS, deken van de kannuniken van St. Pancras, die te Leiden op den Burgt woonde, »vir singulari eruditione et doctrina, legumque et canonum longe peritissimus;”² MEINHARD MAN, abt van Egmond van 1509 tot 1526, »earum rerum quae patriam suam (Hollandus enim est) illustrare possunt quam maxime studiosus, bonorumque omnium ac perinde literatorum liberalissimus fautor et patronus: vir sane integra fide, integriore doctrina, integerrima religione,”³ — en MARTINUS DORPIUS (MARTEN DORP van Naaldwijk), gestorven 31 Mei 1525 aan 't hoofd van 't Heilige-Geest-collegie te Leuven, »vir omnium qui in humanis agunt longe candidissimus et juxta eruditissimus.”⁴

Van die onderlinge aaneensluiting der humanisten, ten deele ontstaan uit de overeenkomst hunner studiën en uit den hevigen afkeer, dien de onkunde en 't bijgeloof van de meerderheid der geestelijken bij hen verwekten, — ten deele ook toe te schrijven aan hun gemeenschappelijken, bijna afgodischen eerbied voor den grooten ERASMUS, — dragen alle brieven, opdrachten en geschriften uit hunnen kring de overvloedigste blijken. Een enkel voorbeeld zij voldoende om dit te staven. CORNELIUS AURELIUS, door GELDEN-

¹) Zie mede aldaar.

²) AURELIUS bij SCRIVERIUS, l. l. p. 96.

³) *Dezelfde*, aldaar p. 87 en 128; vgl. met JO. A. LEIDIS, *Chron. Egmond.* cap. 96.

⁴) AURELIUS, t. a. p. p. 120. In de *Bat. Illustr.* komt p. 127 een brief van DORPIUS voor, waaruit blijkt dat JOANNES SIMONS VAN DELFT (DELPRAT a. w. bl. 153), voorganger van HINNE RODE aan de Hieronymus-school te Utrecht, zijn leermeester was geweest, — een man, dien hij »historiae imprimis studiosissimum” noemt en van wien hij voornemens was een *opus posthumum* te bezorgen, waarin de identiteit van Hollanders en Batavieren betoogd werd.

HAUER¹ boven alle geleerden van Holland geschat, schreef zijne *Batavia* op aandrang van ALARDUS in 1515 en droeg die op aan REINIER SNOY; hij was bevriend met den Egmonder abt, met PETRUS BRUNUS, met HERMAN van Gouda, en verlangde in 1524 van HONIUS, dat deze de uitgave zijner werken op zich nam.² Waarlijk wanneer zulk een man, die nog wel als kloosterling eenigermate in afzondering leefde, zóó uitgebreid een kring van bekenden had, — is, 't wel vreemd, dat iemand als GELDENHAUER bijna alle humanisten hier te lande persoonlijk kende en ALARDUS met de meesten hunner in briefwisseling stond? Juist die vereeniging maakte hun invloed grooter, beslissender. Elk hunner, aan zichzelf overgelaten, zou weinig uitgericht hebben. Sedert lang toch heeft men ingezien, hoe overdreven de lof is, dien zij elkander zonder eenig voorbehoud toekenden; sedert lang is het oordeel bewaarheid, dat een bevoegd, maar scherp beoordeelaar over hen uitsprak, toen hij van Nederland betuigde: " »mediocriter eruditorum nusquam gentium frequentior numerus. Ad exquisitam eruditionem, praesertim antiquam, quod non perinde multi perveniant, aut vitae luxus in causa est, aut quod apud illos plus honoris habetur egregiae morum integritati quam egregiae doctrinae: nam ingenium non esse negatum illis, plurimis constat argumentis." Maar, al waren hunne verdiensten jegens de wetenschap van weinig beteekenis, ze vormden toch door hunne eendrachtige samenwerking een veelvermogene corporatie, die tot een macht in den staat werd en een wijd-strekkenden invloed oefende op de ontwikkeling en beschaving van 't algemeen.

Dat die invloed vaak in strijd kwam, niet alleen met hetgeen 't meerendeel van den clerus (uit den aard tegen alle volksverlichting gestemd) wenschelijk achtte, maar ook met het overgeleverd kerkgeloof, was wel vooruit te zien: de humanisten verloochenden ook hierin niet hun aangebeden ERASMUS. Zoodra 't eerste gerucht

¹) Zie SCRIVERIUS, l. l. p. 76.

²) Zie zijn brief bij BURMAN, l. l. vóór zijne *Apocalypsis*: een brief waaronder als teeken van echtheid staat een bloedend hart (*Cor*) tusschen de letters *fr* en een monogram, uit *b*, *l* en *t* samengevlochten, — welk raadselschrift ik meen te moeten ontcijferen in: FR(ater) COR(nelius) B(ucca) L(aureus) T(heologiae).

³) ERASMUS in zijne *Adagia* bij 't adagium: *auris batava*.

der Hervorming in Duitschland en Zwitserland tot hen doordrong, waren zij, even als hij, geneigd de bedoeling der Reformatoren met het streven van 't humanisme, in zoo verre dit vijandig tegenover de verbastering der geestelijkheid en der Kerk stond, te vereenzelvigen: ze haastten zich hun geschriften ter hand te nemen, — ze juichten over de slagen aan het geesteloos monnikendom in een man als TETZEL toegebracht, — ze zagen scherper dan ooit de ontzettende misbruiken, waartoe de Kerk was vervallen, naarmate 't uitzicht op herstel en zuivering daarvan gunstiger scheen, nu aan mannen, die zij tot hun kring rekenden, de hoogste waardigheden te beurt vielen, aan LEO X en ADRIAAN VI de pauselijke, aan FILIPS VAN BOURGONDIE de bisschoppelijke zetel. Maar een en ander had op de Nederlandsche humanisten een veel grooter uitwerking, dan waaraan zijzelf ooit in den aanvang hadden kunnen denken. Menigeen, die alleen uit sympathie voor al wat met het humanisme in betrekking stond de geschriften der Hervormers ter hand had genomen, kwam onder 't lezen tot nadenken en verkwikte zich met toenemend welgevallen aan »'t nieuwe licht;" sommigen, vooral ouden van dagen, mochten dan al, toen langzamerhand de Hervorming een doortastender en tegen de Kerk vijandiger karakter aannam, voor de gevolgen terugdeinzen, hunne vroegere liefde tot haar verloochemen of de gevoelens, die ze hun had bijgebracht, zorgvuldig ontveinzen, — enkelen zelfs haar bestrijden, — verreweg de meesten volhardden en stonden eerlang als voorgangers aan 't hoofd der godsdienstbeweging in ons vaderland. Een vluchtig overzicht der boven medegedeelde namen leert het overtuigend: immers mogen die van ALARDUS, CROCUS en CANNIUS als verdedigers der katholieke leer bekend staan, het protestantisme bracht weldra onder zware verdenking van ketterij LESDORP, VAN HALEN, DORPIUS, SNOTUS,¹ BORTENSIUS, en telde onder zijn vurigste aanhangers en verkondigers APORTANUS, LONGOLIUS, LIPPIUS, NICOLAUS BUSCODUCENSIS, GRAFEÛS, RODIUS, CANIRIVUS, GNAFEUS, QUICQUIUS, HONIUS, CORDATUS, SARTORIUS, GELDENHAUER.

¹ Ik noem ook SNOTUS, omdat de censuur uit zijne exegetische aanmerkingen op Ps. LI, LVII enz. de woorden schrapte: „David leert, dat men alleen op de goddelijke barmhartigheid moet vertrouwen." Zie *Voorrede* van MELCH. LEIJDEKKER voor M. ZIERIS VAN BOXBOEN, *Nederl. Historie* 1700.

Aan zulke mannen, zoo weinig gehecht aan de Kerk en zoozeer tot ketterij neigende of door haar gif reeds besmet, was tegen 't jaar 1520 en later de opleiding der jeugd toevertrouwd. Evenwel — denkt misschien deze of gene — hun onderwijs betrof toch immers in de lagere klassen uitsluitend het lezen, schrijven en rekenen, in de hoogere 't beoefenen der klassieke talen en letteren: welken rechtstreekschen invloed kon het dan hebben op de godsdienstige denkwijze van 't opkomend geslacht? Wie het meent, toont geheel en al vreemdeling te zijn in die dagen. Niet alleen toch dat destijds »de godgeleerde wetenschap met de wereldlijke te nauw verbonden, de afscheiding tusschen verschillende vakken van kennis te onduidelijk en het oordeel over volksgeluk, opvoeding en verlichting te verward was,"¹⁾ dan dat niet de onderwijzer gedurig op kerkelijk gebied zou zijn afgedwaald, — reeds »de schoolboeken die men gebruikte, waren opgevuld met geloofsleeringen, gebeden, bijbelsche verhalen en moralisatie, en de scholier, die in de eerste klasse zijn lees oefeningen aanving met het *credo* en 't *ave-maria*, voleindigde zijne studiën in de laatste met de lectuur van bijbel-pericopen en kerkvaders."²⁾ Bovendien: schriftverklaring, uitlegging van de evangelie- en epistel-perikopen over 't geheele kerkjaar, behoorde tot het schoolonderwijs. Wat al aanleiding voor de *schoelmeesters* (gelijk men zonder onderscheid allen noemde, zoowel hen, die in de laagste klasse met het elementair onderricht belast waren, als de geleerden, die aan 't hoofd der gymnasiën stonden) wat al aanleiding, om ongezocht te doen uitkomen, hoe ver zij in kennis en wetenschap boven parochiepriesters en vice-cureiten stonden! wat al gelegenheid, om hunne gevoelens, vaak afwijkende van die der Kerk, aan de jeugd in te prenten! En 't bleef niet bij de jeugd. Waar gedurende 't onderwijs in de Schrift de moedertaal, in plaats van 't latijn, gebruikt werd, — zoo als in navolging van JOANNES CELE³⁾

¹⁾ DELPRAT, a. w. bl. 269.

²⁾ MOLL, t. a. p. bl. 277.

³⁾ Dezelfde, ald. bl. 271. Een proeve van zulk een prediking vindt men in „die Sermonen op die evangeliën mitten text van den sonneden des ghehelen jaers — ghedruct — inden convente der regulieren in den Hem buten Scoenhoven int jair ons heren dusent vijf hondert ende een." Deze preeken die van allegorieën overvloeien, komen geheel met de kerkleer overeen. Vroegere, misschien

niet alleen omstreeks dien tijd CANIRIVUS te Delft¹ maar velen plachten te doen. — daar telden de onderwijzers eene menigte volwassenen onder hun gehoor. Geen wonder dat, zoodra 's Landsregeering van die godsdienstige samenkomsten en haar bedenkelijk, kettersch karakter kennis droeg, de bepalingen daartegen gedurig herhaald en verscherpt werden: wèl een bewijs, hoe menigvuldig ze waren en hoe gaarne het volk ze bezocht. Zoo beveelt de landvoogdes MARGARETA den 22^{en} September 1525² aan alle overheidspersonen in Holland het toezicht aan »op den schoelmeesteren binnen uwen bedrijve³, of dieselve gediffameert zijn van der secte Lutheriane of andere quade opinien, off zy leeren eenige boucken by den Keyser verboden ende anders onbequaem⁴ zynde om jongen te leeren; ende, in gevalle ghy hemlyden zulcx bevindt nu of hiernamaals, dat ghy denselven afstelt, zoo verre de schole tot uwer dispositie staet, of anders tselve te kennen geeft dengeenen, tot wie die dispositie van der scole staet.” De landvoogdes bedoelt met deze scherpe aanmaning niet alleen in 't algemeen het onderwijs op de scholen, doch wat het was, dat haar tot zóó groote bezorgdheid omtrent de gymnasiarchen en hunne ondergeschikte collega's bracht, blijkt vooral uit het plakkaat, dat twee dagen later afgekondigd⁵ en in 1527 en vervolgens herhaald werd, waarin »die schoelmeesters” het bevel krijgen, »voertaen huere discipulen geen andere boucken te leeren ende te exponeren, dan *grammaticalia, logicalia et rhetoricam*, opdat inconvenienten, die uuyt die menechte vanden nyeuwen boucken ende andere leeringen tot noch toe gebuert mogen zijn⁶, geschouwt mogen worden, welverstaende dat men op sonnedagen ende heylige dagen dat evangelie ende depistole van dien dage sal mogen exponeren *grammaticaliter et non misticè*.” Elke uitlegging derhalve, die verder ging dan de

voor een deel vertalingen naar JACOBUS DE VORAGINE staan vermeld bij HOLTROP, *Catal. libr. saec. XIe imp.* p. 276.

¹) SCULTETUS, *Annales*, p. 186 (in de Hoogd. vertaling s. 108).

²) *Derde Memoriaelb. van SANDELYN*, fol. 96. 't Stuk is afgedrukt in de *Kronyk van 't Hist. Genootsch. te Utrecht* 1857, bl. 158.

³) Rechtsgebied.

⁴) Ongechikte, niet naar de eischen van 't onderwijs ingerichte boeken.

⁵) *Derde memoriaelb. van SANDELYN*, fol. 98.

⁶) Ongeordeligheden, die reeds plaats gehad hebben.

grammatica, die zich waagde aan een verklaring van den inhoud of (erger nog) aan toepassing van de perikopen op 't geen men gelooven en doen moest, was ten strengste verboden. Licht niet in dit algemeen verbod zelf een duidelijke aanwijzing, hoe ver de ketterij zich onder de humanisten verspreid had, van wat beteekenis de overheid hun invloed achtte en welk een opgang hun prediking onder 't volk vond?

Was de zedeloosheid, waaraan het meerendeel van den Nederlandschen clerus zich schuldig maakte, het eenige wat tot het geweten der menigte sprak en haar twijfelen deed aan de waarheid van een godsdienst, die zóó onwaardige bedienaren en predikers had? Ontving ze geen ander licht voor hare hoogste belangen, geen ander voedsel voor haar heiligste behoeften, dan wat haar werd aangeboden door geestelijken en scholarchen, wier grondige kennis, wier onberispelijke levenswandel vooral, de beste aanbeveling was, voor 't geen zij verkondigden en als den weg tot zaligheid aanprezen? Wie met ernst het antwoord op die vragen zoekt, — wie naar een volledige voorstelling tracht van den algemeenen godsdienstigen en kerkelijken toestand van ons voorgeslacht tegen 't aanbreken der Hervorming, om zich daaruit haren snellen en krachtigen aanwas hier te lande te verklaren, — hij verzuime niet ('t geschiedde maar al te veel¹⁾) de volksliteratuur van de eerste twintig jaren der zestiende eeuw of iets vroeger te raadplegen.

Evenwel, dit onderzoek heeft eigenaardige moeilijkheden. Bekend toch is het, dat zeer veel boeken in de eerste helft der zes-

¹⁾ Is. LELONG deed het, hoewel zeer sporadisch, in zijn *Boekzaal der Nederduitsche Bijbels* en in zijne *Reformatie van Amsterdam*; MONTYN, *Gesch. der Hervorming* 2e dr. bl. 94 handelt meestal over een vroegeren tijd, de 14^e en 15^e eeuw. Ook het overzicht dat hier volgt (te vergelijken met het overzicht, dat ik later zal geven over de literatuur tusschen 1518 en 1530) is niet volledig, daar het trouwens anders eene al te onbescheidene plaats, in evenredigheid van 't overige, zou beslaan. Mocht Dr. J. WIARDA eens het vroegere voornemen volvoeren, om de geschiedenis onzer letterkunde met een uitvoerig verslag van de stichtelijke volksboeken onzer vaders tot op de Reformatie te verrijken!

tiende eeuw zonder jaartal verschenen, en van sommigen dezer dientengevolge de juiste tijd van uitgave niet op twintig, dertig jaar na te bepalen valt, zoodat bij menig ascetisch geschrift de vraag: of 't een gevolg, dan wel of 't een voorlooper der Reformatie was? onbeantwoord moet blijven. Bezwaarlijker nog wordt de beslissing, wanneer ook de aanwijzing van de plaats, waar het uitkwam, en de naam van den drukker ontbreken. Dit laatste echter — een veiligheidsmaatregel tegen de vervolging der overheid — is bijkans nitsluitend het geval met boekjes, die na 1521 't licht zagen¹⁾, zoodat reeds uit het ontbreken dezer opgaven volgt, dat ze niet behooren tot de volksliteratuur vóór 't begin der Hervorming hier te lande. Ontbreekt alleen het jaartal, niet de naam van den drukker, dan is, door vergelijking met andere wél gedateerde voortbrengselen van dezelfde pers, een nadere tijdsbepaling minder bezwaarlijk. De volgende opmerkingen komen daarbij te stade.

In den aanvang der zestiende eeuw hielden zich met het uitgeven van stichtelijke volksboeken vooral bezig (behalve de collatiebroeders in 't klooster den Hem bij Schoonhoven²⁾) te Amsterdam »bider heylighe stede inde calverstraet" sedert 1506 HUGO JANS VAN WOKERDEN, die van 1494 af »aen die vischmarct" of »die vischcapelle" te Leiden gedrukt had en in 1517 te Delft was gevestigd; te Leiden »optie hoygraff" JAN SEVERS van omstreeks 1500 af tot op 14 Juli 1524, toen hij, bij verstek uit Holland, Zeeland en Friesland voor eeuwig gebannen, zich voor een korten tijd te Utrecht vestigde, waar hij almede ter stad uitgezet werd, alles wegens 't verspreiden van kettersche boeken³⁾; te Delft »bider

¹⁾ De oudste incunabelen natuurlijk uitgezonderd. Dat nog altijd vele van die boeken zonder jaartal of opgaaf van drukker voor ouder dan 1521 worden aangezien, laat zich gemakkelijk verklaren uit de zucht der bibliomanen, om de drukken die zij bezitten voor zeer oud te laten doorgaan.

²⁾ Sedert 1496, zie DELPRAT a. w. bl. 123. Wie er 't eerst het toezicht op de drukkerij had, vind ik niet vermeld; maar wel blijkt uit een brief van CORNELIUS AURELIUS, opgenomen in BURMAN'S *Hadrianus VI*, dat het in 1528 was ADRIAAN JACOBS DE LEEU, bloedverwant van den beroemden Goudschen boekdrukker.

³⁾ *Criminele Sententiën »Hofs van Holland 1514—1529* fol. 144 v. en J. J. DOOR, *Archief*, VII D. bl. 118.

nyeuwe kerck" HENRIC LETTERSNIDER¹ en na hem in 1524 of vroeger zijn zoon KORNELIS; te Antwerpen »binnen die cammerpoerte int huys van Delft" HENDRICK ECKERT VAN HOMBERCH, die van 1487 af tot op 't begin der zestiende eeuw te Delft had gewoond, — ADRIAAN VAN BERGEN »naest den grooten mortier" of »int gulden missael op die camerpoorthbrugghe" van omstreeks 1500 tot 1536, toen hij, door den Markgraaf tot een bedevaart naar Cyprus veroordeeld, de vlucht nam naar Holland, waar hij nog zes jaren werkzaam was en in 1542 wegens verkoop van kettersche boeken onthalsd werd², — MICHEL HILLEN VAN HOECHSTRATEN, JAN VAN DOESBORCH en WILLEM VORSTERMAN »in den gulden eenhooren in die camerstraat"; te Brussel THOMAS VAN DER NOOT en CLAES DE GRAVE; te Parijs THIELMAN KERVER (1505 en 1509); te Zwolle PIETER VAN OS van Breda. De Deventersche drukkers JACOB VAN BREDa, DIRK VAN BORNE en de PAFFROEDS hielden zich bijna uitsluitend met latijnsche letterkunde bezig. Tot iets later tijd d. i. na 1520 behooren DOEN PIETERS »in Engelenburg in die kerckstraet" (warmoesstraat) te Amsterdam; HANS en CHRISTOFFEL VAN ROEMUNDE, PETRUS KAETZ omstreeks 1525 de opvolger van HENDRICK ECKERT, later zelf weer vervangen door JAN STEELS, JAN VAN GHELEN, JACOB VAN LIESVELDT, SYMON COCK en HENDRIK PIETERS VAN MIDDELBURG te Antwerpen, die almede bijbels en stichtelijke volksboeken uitgaven, terwijl — om een paar voorbeelden van drukkers te noemen, die nu en dan te onrechte onder de oudste der zestiende eeuw gerangschikt worden, — JAN EWOUTS »in den vergulden passer" te Amsterdam eerst den 18^{en} September 1546 gezworen boekprinter werd³ en PETER WARNERS in »de witte valck" te Kampen 'waarschijnlijk niet vóór 1550 een drukkerij dreef. — Deze korte jaaraanwijzingen zijn volstrekt noodig, om althans eenigermate in den baai

¹) Misschien dezelfde als „HENRYC VAN ROTTERDAMME Lettersnider," die omstreeks 1500 te Antwerpen het „Boecxken vanden houte" drukte.

²) *Crimineele Sententiën s'Hofs van Hollant* op den 2^{den} October 1542.

³) *Eerste memoriael van J. van DAM* fol. 210. 't Kan echter zijn, dat hij vóór zijne admissie reeds enkele boeken had uitgegeven.

⁴) LELONG b. v. in zijn *Boekzaal* schrijft hem reeds in 1518 de uitgave van een N. Testament toe! Nog erger maakt het de auteur eener verhandeling in den *Katholiek* 1867 bl. 700, die, door een drukfout bij BASELIUS misleid, beweert dat een door hem uitgegeven werkje reeds in 1510 op den *Index* geplaatst werd.

van ongedateerde schriften de chronologische orde te ontdekken en alzoo bij benadering te bepalen, welke boekjes vóór 1520 en welke later gedrukt zijn.

Bij het overzicht der eerstgenoemde rubriek d. i. der stichtelijke volksliteratuur vóór 1520 valt het terstond in het oog, dat dezelfde werken, als die in de voorgaande eeuw soms naast de origineelen in geene wêlvoorziene kloosterboekerij ontbraken,¹ ook nu nog gereeden aftrek vonden. Zóó was het met het *Vaderboek* (1511),² een navolging der *Vitae patrum* van HIERONYMUS, met *Der ouder vader collacie* (1506) overgezet naar de *Collationes patrum* van Jo. CASSIANUS en met de drie aan BONAVENTURA toegeschreven vertoogen: *Profectus religiosorum*, *Quatuor exercitia*, *Stimulus divini amoris* vertaald onder de titels: *Om een gheestelic leven te leyden* (1503), *Van die vier inwendighe oeffeningen* (1500) en *Prickel der minnen* — 't laatste bezorgd door LUCAS VAN DER HEY van Diest in 1511 en op nieuw onder een anderen titel (*Verweckinge der godlyker liefde*) door MATTHIJS WENSSEN.³ De *Historia scolastica* van PETRUS COMES-
NUS werd onder den naam van *Den bibel int corte* (1513) nog altijd gelezen en gedurig uitgebreid;⁴ evenzoo het *Byenboek* (1515) of 't *Liber apum* van THOMAS CANTIMPRATENSIS; de *Lombardica historia s. aurea legenda sanctorum* van JACOBUS DE VORAGINE, in de overzetting *Passionael ofte ghulden legende* (1490) genoemd; en het allerzonderlingste werk *Belial, der sondaren troest* (1512) door JACOB DE THERAMO.⁵ Niet minder gezocht was nog altijd GERARD VAN VLIEDERHOVENS *Cordiale* of *De vier uitersten*⁶; de *Imitatio Christi* of *Navolghinge Christi* (1505) van THOMAS A KEMPIS en de *Expositio mysteriorum misse* of *Boeken van der Misse* (1506 en 1510) door GERRIT VAN DER GOUDE.⁷ Naast deze vertalingen bleven ook enkele

¹) Vgl. MOLL, *Kerkhist. Archief* IV D. bl. 211 en verv.

²) Het jaartal achter den titel duidt bij de volgende opgaven den tijd der uitgave aan: waar 't ontbreekt is de juiste tijd onzeker, al valt die tusschen 1520 en 1530.

³) Deze kwam eerst in 1535 uit. Zie SCHOTEL, *Kerkel. Dordr.* bl. 6 in de noot.

⁴) LELONG, *Boekzaal* bl. 413, beklagt zich over die toevoegsels.

⁵) Zie daarover het uitvoerig verslag van A. RÉVILLE in de *Revue des deux mondes* van 1867.

⁶) Vgl. C. M. Vos, *De leer der vier uitersten* bl. 15 en verv.

⁷) Ouder (1488) is een dergelijk werkje van SIMON VAN VENLO.

werkjes van de devoten der vijftiende eeuw in de moedertaal in eere: genoeg zij het den *Grooten ende nyeuwen spiegel der volcomenheit* door HENDRIK VAN HERP (1501 en 1512) te noemen.¹ Maar ook andere schrijvers waren opgestaan. Met name zijn ons bekend DIEDERICK VAN MUNSTER, guardiaan te Leuven, die den 11^{den} December 1515² stierf; GODSCHALK ROSEMOND VAN EINDHOVEN, leerling van paus ADRIAAN VI, die in 1502 *magister artium*, in 1516 *theologiae doctor* en later hoogleeraar in de philosophie te Leuven werd,³ gestorven in 1526; en de reeds genoemde MATTHIJS WENSSEN, guardiaan van de minderbroeders eerst te Antwerpen,⁴ later te Dordrecht, gestorven in 1543⁵. DIEDERIK VAN MUNSTER maakte zich beroemd door zijn *Kerstenspiegel*, GODSCHALK schreef *Die seven bloetstortinghen ons Heren* (1516) een *Confessionale* of *Van der biechten ende van dye seven doetsonden* (1518). misschien 't zelfde als wat later verscheen onder den titel *Devote oeffeninghe ende maniere om te vercrigen warachtich berouwe*, voorts een *Gheestelic avontmael en Pater noster: een seer goede leeringhe van den Pater noster, een cort beduytsel*;⁶ MATTHIJS WENSSEN den *Fasciculus myrrae: dat busselkyn of dat bondekyn van mirre* (1517 en 1518).

Doch ook vele, zoo niet de meeste, ascetische geschriften kwamen zonder naam uit. Overgroot is onder dezen vooral het aantal boekjes, waarin het lijden en sterven van Jezus wordt voorgesteld, nu eens onder den titel van *horarium*, *getijdenboek*, *litanie*, *passionaal* en dergelijke, dan weder onder meer uitlokkende opschriften: *Hoe*

¹) MOLL, *Joannes Brugman*, I D. bl. 27, 56. *Kerkgesch. van Nederl. voor de Hervorming*, II D. 2^e st. bl. 383.

²) Aldus FOPPENS, maar VAN HEUSSEN en VAN RYN, Utrecht, bl. 644 noemen den 8^{den} Augustus 1521 zijn sterfdag.

³) Hij was bekend en in briefwisseling met ERASMUS; hij nam als een der „Leuvense sofisten“ deel aan het geloofsonderzoek van JAN DE BAKKER op 14 Juli 1525.

⁴) In 1521 deed hij zich aldaar kennen als een hevig tegenstander der Hervorming. ERASMUS verhaalt van hem, dat toen de Antwerpsche overheid wijselijk het prediken vóór of tegen LUTHER verboden en op een zuivere evangelieprediking zonder polemieek aangedrongen had, „*mox exortus minorita quidam, homo linguacissimus, nomine MATTHIAS, dixit: si vultis audire evangelium, id audire licebit a pastoribus vestris, etiamsi noctu concubuerint cum aliquo scorto.*“ Zie zijne *Epistolae*, I. I. p. 1696 en 1697 vgl. p. 624.

⁵) SCHOTEL, *Augustijnen te Dordrecht*, bl. 64.

⁶) Zie LELONG, *Ref. van Amsterdam*, bl. 450.

men den berch van Calvuriën opclimmen sal; Wandelinghe der kerstemenschen met Jhesu den brudegom der sielen in den hof der bloemen (1506); Van die ghebenedide heilige vyf wonden ons liefs Heren; Dat lyden ons liefs Heren J. C., dat der heyligher vrouwen sinte Birgitten was geopenbaert (beiden na 1506 en vóór 1517); een dergelyk reeds in de vijftiende eeuw vervaardigd geschrift van suster Bertke: ¹ *Hoe dye verloren siel van den Sone Goods ghevonden is met ander heyliger passiën*. Draagt het laatstgenoemde reeds een meer parenetisch dan historisch karakter, — te midden der parenese, nu en dan ook in de diepten eener voor niets terugdeinzende allegorie of ziekelijke mystiek, voeren de *Oorspronck onser salicheyt* (1517), *Die seven sacramenten* (1511), *Het gulden gewicht en de gulden reter*, ² *Van die bekeringhe der menschen* (1503), *Commendariën diemen voordien sieken leest*, *Die negen couden*, *Die vertroestinghe der ghelatenre menschen* (1502), *Den Wyngaert van sinte Franciscus* (1518), *geijdeboeken van Onze Lieve Vrouw*, *legenden*, *mirakelboeken* enz. De stichtelijke poëzie van dien tijd laat zich eenigermate beoordeelen uit het *Suwerlyc boeczken, in welcke staen scone leysen ende veel sone gheestelike liedekens, met een liedeken van devociën, ghemaect bi broeder DIRCK VAN MUNSTER* (1508) en uit het rijmwerk: *Van der siecten der broosser naturen, ende hoe haer ons Heere gheeneest*. ³

Zalk een overvloed, betrekkelyk groot voor een tijd waarin boeken vrij wat schaarscher waren dan nu, leverde de ascetische volks-

¹) MOLL. *Kerkgeschiedenis*, t. a. pl. bl. 419.

²) D. i. keten: de vermaningen zijn in dit boekje aaneengeschakeld eenigzins op de wijze van 2 Petr. I: 5—7; Rom. V: 3—5.

³) 't Laatste, door MOLL in 't *Kerkhist. Archief* IV D. bl. 288, met een enkel woord gekarakteriseerd, staat ver beneden het eerste, een bundel meestal van barnuliederen. Dat DIRCK VAN MUNSTER geen onverdienstelijk dichter in zijn tijd was, blijkt overtuigend, wanneer wij met de voortbrengselen van de rederijkers der dagen completeeren als deze vergelijken:

O siele wtvercoren!

Nu keert u hert tot Hem,

Ontsluyt uws herten oren

En hoort uws brudegoms stem:

Hi spreekt tot u van binnen.

O wtvercoren bruyt!

Die werelt laet nu te minnen,

En gaet uselven uit.

literatuur hier te lande gedurende het eerste twintigtal jaren der zestiende eeuw op. Allegorie en mystiek zijn hare voornaamste bestanddeelen; opwekking tot den dienst van Maria en de vereering der heiligen, aanprijzing van uiterlijke vormen en plechtigheden der Kerk, nu en dan strenge handhaving van hare leerstukken, beslaan er een belangrijke plaats in. Wie er kettersche leerlingen, wie er de ontwikkeling van meeningen in verwacht, die eenigen voorsmaak geven van de dogmatiek der Hervormers, zal zich bedrogen vinden. Wel stond, volgens DUNCANUS ¹, DIRK VAN MUNSTER onder verdenking van ketterij, — maar is er spoor of schaduw van in zijn *Kerstenspiegel*? Daar wordt het eerste gebod van den dekalooq toepasselijk geacht tegen »alle ongelovige ketters, die twyfen in den gelove ende die twyfelinge niet weder en staen, die vermetelyc ondersoeken verholentheyte Gods»; het vierde (naar de protestantsche verdeeling het vijfde) legt volgens DIRK'S verklaring de verplichting op tot volstrekten eerbied voor »biechtvaders, meesters, predicaers ende priesterschap": naast den dekalooq plaatst hij de vijf geboden der heilige kerk, om mis te hooren, te biechten en te communieeren, de vasten te houden, de geëxcommuniceerden te schuwen en de kerkelijke jurisdictie in alles te ontzien. Voorts, na breedvoerig over de zonden, over biecht en absolutie gehandeld te hebben, leert hij hoe »men met aelmissen te geven, met heymelycke castijnghe des lichaems, met disciplijnen ofte pelgrimagie" voor de zonden voldoen moet; plaatst het *ave-maria* op ééne lijn met het *gebed des Heeren*, — deelt een gebed van sint GREGORIUS mede »daer groten aflat toe staet" en — om niet meer te noemen wat het rechtzinnig katholiek gehalte van zijn boekje bewijst — eindigt met eene aanroeping van zijn goeden schutsengel, opdat dese «by den barmhartighen Rechter door syn gebet verwerwe, wat syn ghebet niet en vermach." Waarlijk, al had DIRK VAN MUNSTER, volgens 't voorbericht van dat geschrift »vianden ende benyders," 't is niet te verwonderen, dat »die eerwaardige bisscop DAVID VAN BOURGONDIE door al zyn gesticht van Utrecht dede gebieden, by die heylige gehoorsaemheyt (dwelek so veel is als den ban), als datmen dese voorschreven broeder ende

¹) VAN HEUSSEN en VAN RYN, t. a. pl. bl. 644.

oeczen ende leeringe niet versmaden en soude, mer met groter reverentiën ende eren ende in eerwaardicheyt hebben sal."

't Is zoo: niet in alle ascetische geschriften van dien tijd komt de zuiver katholieke kerkleer even sterk uit als in den *Kersten-spiegel*. Kleurloos is bij voorbeeld de mystiek van de achttien eerste bladzijden der *Soete meditatie, hoe dye verloren siel van den Sone Goods ghevonden is*, maar de drie volgende en laatste, met hare aanroeping van Maria en van het kruis toonen toch duidelijk, dat de auteur een geloovig zoon der Kerk was. Evenmin bestaat er grond om aan de rechtzinnigheid van een paar andere schrijvers uit dien tijd te twijfelen, waarvan de een de *Wandelinghe der Kerstenmenschen met Jhesu* beschreef, en de ander een zedekundig *Hantboeckken* opstelde om te leven nader volmaectheit Godes, al is het dat van heiligenvereering en van kerkplechtigheden bij hen weinig sprake is en de scherpe lijnen der dogmatiek zich geheel en al oplossen in de spelingen der mystiek. Zoo ook elders. Ja somtijds treft men geheele bladzijden aan, die of door 't verzwijgen van 't geen de roomschkatholieke Kerk tot zaligheid noodig acht, of ook door bestrijding van haar formalisme en haar eudemonisme reeds iets, soms veel in zich dragen van den geest, die het protestantisme welhaast bezielen zou, maar niet te haastig zij het oordeel! wie ten einde toe het boekje leest zal met verbazing ontwaren, dat de schrijver, al verhief hij zich voor een oogenblik boven de geestelooze werktuigelijkheid zijner eeuw, zich terstond weer even diep daarin dompelt als zijne tijdgenooten.

Gulden woorden zijn het, wanneer de Heer sprekend wordt ingevoerd: »Verdrach een hert woert verduldelic om minen wil: dat is mi liever ende di nutter, dan oft u alsoe veel roeden over dyn rugghe ontwee sloeghes in penitencien, als op een morghen lants mochte legghen. Herberge den ellendigen om minen wil: dit is mi liever ende u nutter, dan oft u vastes vijf daghen in die weecke te water ende te broeden tien jaren lanck. Du en sulste oeck van dinen evenkersten geen quaet spreken: dat is my liever ende dy nutter, dan oft u alsoe veel bervoets ginges, dat men tot elcken voetstap dyn bloet mochte sien. Dattu van mi begeert, ist van goede, ist van eten, ist van live of siel, dat bid mi selve: dat is mi liever ende di nutter. dan of Maria, mijn moeder, ende alle Gods heilighen

baden voer di, — noch liever hebbic dattu myselven biddes. Heb mi lief boven allen lief: dat is my liever ende dy nutter, dan of eene pilaerne stonde opgerecht van der aerden totten hemel ende die al vol stonde met scaermessen beset, ende du se alle dage op ende neder soutste gaen: nochtan heb ick liever, dattu mi liefhebt boven alle lief¹." — Gulden woorden zijn het, maar de man, die ze schreef, zou toch de eerste geweest zijn, om den banvloek uit te spreken over ieder, die eenig uiterlijk werk van devotie, dat de Kerk verordend had, op grond dier woorden verwaarloosde.

't Is niet anders met den auteur van 't *Boeckzen van die beke-ringhe der menschen*, dat, in handschrift gedurende de vijftiende eeuw reeds in omloop,² met eenige merkwaardige varianten ten jare 1503 in druk verscheen. Naast de uitnemendste vermaningen van HENDRIK VAN HERP verdient zijne treffende voorstelling van de ware bekeering een plaats, als hij, na het onvoldoende eener bekeering uit vrees voor de hel of uit hoop op hemelsche belooning geteekend te hebbén, aldus voortgaat: »Dat sijn diegene die allene anmerken die overgrote goetheit Gods ende dat Hi den mensche also veel goets gedaen heeft, dies hi niet verdient en heeft. Hieruit ontsprinct hem een minnende begeerte, Gode te dienen ende wairdelic te loven; want hi nyet en weet, wat hi best doen sal, dat Gode alerbequaemste wair. So roept hi tot Gode mit groter, barenender ende quellender begeerten, mit groten bevenden anxte ende minnen, mit S. Pauwels ende seit: Heer! wat wilst dat ic doe? Recht of hi seggen woude: och, och, och Heer! mocht ic weten, wat ick doen soude off niet, daerin en woude ic mi niet sparen: daerom biddic, dattu dat in mi volbrenceste mit dijnre graciën³! Och, die pine vander hellen en mach desen mensche niet vervaren, noch die begeerte der gloriën en mach hem niet sterken³, mer allene die minne Gods. Siet, dese mensche heeft oec rouwe om sine sonden, mer dat en is niet van anxte der pinen, die hi verdient heeft, mer van rechter minnen tot Gode. Dat hi God so ongetrou is geweest — dat en can hi niet vergheten, ende hi en weet niet, hoe hi dat

¹) Medegedeeld uit een boekje bij JAN SEVERS gedrukt in 't *Kerkh. Archief*, IV Dl. bl. 186.

²) MOLL, *Brugman*, I^e D. bl. 242 verv.

³) 't Oude handschrift heeft hier: *trecken*.

genoech over hem selven sal wreken. Hem duncket recht (hadde hi dat oerdel in sijnre macht, soe wel als onse lieve Here doet) hi soude hemselven werpen in dat afgront vander hellen ende laten hem dair ewiliken pinigen. Ende omdat hi aldus gherechtich geworden is ende hem selven aldus veroerdelt, siet, soe en sal hi niet veroerdelt worden. Ende al hadde dese mensche also veel sonden gedaen als alle menschen ye gededen, si werden hem in denselven ogenblic altemael vergeven; ende storve hi hierin, hi voir vanden monde¹ ten ewigen leven ende hi worde gheset in dat sevende choer der thronen, want hi wair den Here een vat der wtvercoorenheit gevonden; ende leefde hy hier noch na, so soude sijn voortganc staen mitten cherubinnen inden godliken lichte! Aldus soude hi voortlopen met sinte Pauwels, singende dat liedeken: *paratum cor meum Deus* etc. mijn herte is bereit te doen niet nae minen wille, mer nae den dinen. Hiernaesoe beghinnen si te quellen² mitten seraphinnen, seggende: och, wie sal mi verlossen van den lichaem deser doot, opdat ic mochte leven mit Christo! Cort hiernaesoe comen si weder hiertoe, dat si seggen mit sinte Pauwels: ic hebbe begeert versceiden³ te sijn, om die minne mijnre broederen, dat is om die vrucht die hem duncket, die hi doen mach in anderen menschen. Ende hierin behaget hi God noch bet dan te voeren, om der gelatenheid wille ende dat hi hemselven aldus verliest, om Gode ende om die minne sijns broeders. Siet, so daelt God neder in desen mensche ende besittet den gront des menschen mit Hemselven. Dan soe mach desen mensche wel seggen: ic en leve nu niet, mer Christus levet in mi!" Zóó diep bleek deze schrijver doordrongen te zijn van den geest van Paulus, maar zijn uitgever in 1503 toont niet minder treffend een kind van zijn tijd te wezen, wanneer hij een weinig verder aan 't oorspronkelijke geschrift tal van gebeden toevoegt tot Maria gericht en voor 't uitspreken van een dezer belooft »van doetliken sonden duysent dagen oflaets ende van daghelixen sonden duysent jaar!"

Nog één voorbeeld, waarop reeds HOORNBEERK⁴ wees. 't Is de

¹) Zijn geest zou van den mond, d. i. zoodra de laatste adem uitgeblazen was, ten hemel varen.

²) Klagen.

³) De zin eischt: nog niet verscheiden.

⁴) J. HOORNBEERK, *Summa controversiarum* p. 228 sqq. Vgl. ook J. BASILIUS, *Sulpitius belgicus* p. 230 sqq.

bekende ziekentroost, die in de middeleeuwen aan ANSELMUS van Canterbury (soms ook aan GERSON) werd toegeschreven, maar in de latere uitgave zijner werken (1560 en 1612) niet voorkomt: eene »formula consolatoria», die, door bijkans 't geheele katholieke Europa verspreid, ook onder onze vaders in hooge eere stond. Ze is in 't oorspronkelijk latijn achter het HS. *Ars bene moriendi* te vinden en met verschillende bijvoegsels achter het *Totum bonum* in een exemplaar van den Utrechtschen karthuiser EWE BOECHOLT (1418) geplaatst, maar werd later vertaald in het boekje: *Dit syn commendacien diemen voordien sieken leest*. Die ziekentroost nu beveelt aan »den kerstenmensch, die in sinen verscheyden leyt" de volgende vragen te doen: »Verblijstu di, dattu een kerstenmensch biste ende int kerstengelove sterven wiltste, alst die wille Gods is? Ende so sal die siecke seggen: *Ja ic!* Ende soe vraechtmen voort: berouwet di, dattu also wel niet geleefd en hebste, alstu mit rechte gedaen soutste hebben? *Jaet*. Berouwet u uwe sonden ende hebdi die wil u leven te beteren, of¹⁾ u God woude sparen? *Ja ic*. Gelofstu dat onse Here Jesus Cristus voor di gestorven is? *Ja ic*. Danckestu ende loefstu Hem daerof? *Ja ic*. Gelofstu dattu niet behouden en moechste werden, ten waer overmits den doot ons Heren? *Ja ic*. So love ende dancke Gode alle die wijl, dattu leves ende die siele in di is, ende set alle dijn gelove ende hope ende dijn minne in Hem ende in anders geen dinghen, ende beveelt uselven der passiën ende den doot ons Heren Jhesu Cristi, ende bewijnt²⁾ uselven daerin mit gepeynsen ende mit enen bitteren overdencken, ende bescuddet u daarmede. Ende wil u die overste Rechter veroordelen, so segt aldus: Heer! den doot Jhesu Cristi, die sette ic tusschen mi ende dijn oordeel, ende anders vermete ic mi geen were³⁾! Ende seyt die Heer dan: du hebste verdient der verdomenisse, — so segt: Here! dijn ontfermherticheit ende dinen bitteren dood, die voege ic tusschen di ende mi! Ende segt: Heere Jhesu Criste! levende Gods Sone! ontferm mijns doer uwen bitteren dood! Ende denct één dropel bloets, dat uten gebenediden lichaem quam ons⁴⁾ behouders, ons

¹⁾ Indien.

²⁾ Bewinden, zich inwikkelen in gepeinzen.

³⁾ Tegenwerping.

⁴⁾ Onzes.

Heren Jhesu Cristi, genoeg hadde geweest, om die werelt mede te verlossen. Ende als die mensch sterft, salmen hem voorsegghen sijn eyndelvaers ¹, ende dat is aldus: in dinen handen beveel ik minen geest! Here! du hebste mi verlost; God der waarhey! verlichte mijn oghen opdat ic niet en ontsape in mijn doot ende dat mijn viant niet en segge: ic heb macht gehad teghens hem. Heere! Davids Soen! ontferm di mijnre; Criste, des levenden Gods Soen! ontferm di mijnre! — Soe wie dit leest of voorgeseit wort in sinen sterften oft eer hi sterft, opdat ² hi heeft kennisse ende rouwe van alle sinen sonden ende onrecht goet heeft wedergekeert ende syn leven wil beteren, ist dat sake, dat hem God wil sparen ende te live blijfende [laten], — dan so mach warachtelic die mensche te vrolic ende zekerlic sterven." Is 't wel vreemd dat de strengprotestantsche HOORNBEEK ³ verklaart: »nihil est in formula seu breviario, quomodo id commode appelles, ANSELMUS, quod non utroque pollice comprobamus, quo non libenter utamur et nos aliosque consolari stque Deo in extremis animas nostras committere cupiamus?" En toch, wat al aanroepingen van Maria, van engelen en aartsengelen, van heiligen en martelaren volgen er in dit geschrift, en hoe kenmerklijk is het, dat de auteur zonder hunne tusschenkomst, indien de zieke al zijn geloof en hope en liefde op Christus bouwt »ende anders geen dinghen", aan de behoudenis van den stervende wanhoopt!

Maar zoo deze boekjes, in weerwil van zulke »additamenta ad saeculi superstitionem facta" (zoo als HOORNBEEK zeide), toch hier en daar gedeelten bevatten, die van het streng kerkelijke dogma afwijken en tot de overtuiging van 't protestantisme naderen, — er zijn er andere te noemen, die de rechtzinnigheid in de leer en de gehoorzaamheid aan de Kerk van 't begin tot het einde inprenten ⁴. Van dien aard is de foliant, getiteld: *Van den oorspronck onser salicheyt* in 1517 bij JAN VAN DOESBORCH uitgekomen, waar

¹) Eindspreuk, betuiging die hij stervende moet afleggen.

²) Op voorwaarde dat, indien.

³) t. a. pl., p. 227.

⁴) Daar volgens LELONG, Amsterdam, bl. 450 't *Beduytsel van den Paternoster en Die spys der zielen* bij DOEN PIETERS, d. i. na 1520 gedrukt werden en mij geen oudere uitgave bekend is, meen ik ze in dit overzicht van de literatuur vóór 1518 of 1520 niet te moeten opnemen. Ze behooren anders ongetwijfeld tot de rubriek der zuiver rechtsinnige boekjes.

de grondregel gesteld wordt: »dat een kerstenmensche simpelick gheloven sal, dat ons moeder die heilighe Kercke ghebiet te ghe-loven, ende niet te diepe te peysen oft argueren tegen den duvel int ghelove." Tot bevestiging van dezen grondregel dient een verhaal van een geleerde, die gemeend had den duivel door zijn argumentatiën te overwinnen, maar, door dit twistgesprek zelf onge-loovig geworden, in de eeuwige verdoemenis raakte, en later met Gods vergunning bij een zieke kwam spoken, wien hij tot driemaal toe afvraagde: wat hij geloofde? Toen nu de zieke geen antwoord gaf dan: »ick ghelove dat ons moeder die heylige Kercke gheloeft," en op zijn andere vraag: »wat ghelovet die heylige Kercke?" wederom: »die heilighe Kercke ghelovet dat ick ghelove!" barstte eindelijk de verdoemde uit in de wanhopige klacht: »och, hadde ic alsoe gedaen ende gheseyt, soe en waer ic nyet eweliken verdoemt!" De toepassing van dit leerzaam verhaal ligt voor de hand en werd reeds medegedeeld. Gelijk nu door deze soort van lectuur gehoorzaamheid aan de Kerk in het algemeen moest bevorderd worden, zoo is 't niet vreemd, dat juist in dien tijd, toen de weerzin tegen de aflaten meer en meer toenam onder 't volk, menig populair schrijver (vooral indien hij geestelijke was) zich verplicht achtte in 't bijzonder het gezag van de Kerk ten aanzien der aflaten te handhaven. Van daar in de ascetische boeken dezer periode, b. v. in het *Devoete boeckken van de ghebenedide heilige vyf wonden ons liefs Heren* en in de handleiding: *Hoemen den berch van Calvariën opclimmen sal*, menigte van »sonderlinghe dancbaerheden ¹, daer grote aflaeten toe staen ende daer grote verdiensten in gelegen sijn," en tal van gebeden met de belofte: »men verdient daarmede vijftien duysent jaer aflaets"; — van daar de opzettelijke apologie: »die historie vanden aflaet van sinte Maria vanden enghelen, die men *portiunkel* heet", een gedeelte uitmakende van den *Wyngaert van sinte Franciscus* (1518)². Toch werd deze aanprijzing van den afaat niet alleen wegens de onverschilligheid of wegens de twijfelzucht der menigte noodig geacht, maar ze was inzonderheid polemisch gericht tegen 'tgeen in sommige volksboeken voorkwam. Immers

¹) Dankzeggingen, dankgebeden.

²) Zie *Archief*, III Dl. bl. 425.

juist op dit punt behelsden eenige geschriften van dien tijd ketter-sche meeningen. Terwijl de ascetische literatuur op weinig na (zoo als uit het medegedeelde volgt) zuiver kerkelijk en rechtzinnig kathobiek was, — terwijl ze nauwelijks in haar verzet tegen de Kerk verder durft te gaan, dan de onzedelijkheid van de priesters aan de kaak te stellen ¹, — spreekt ze, in twee boeken althans, krachtig en duidelijk tegen den aflaat. 't Eene boek, hier bedoeld, is de zoo-genoemde *Divisie-Kronyk*, waarvan den 17^{en} Augustus 1517, derhalve twee en een halve maand eer LUTHER den strijd tegen den aflaat begon, JAN SEVERS te Leiden een uitgave in 't licht gaf. Daar luidt het in de voorrede: »noch huden des dages, als inden jare 1515 ende 1516, worden die oflaten doer dye landen van Kerstenheit gevoert ende gekondight, die ene opt andere, datter die gemeene leke lieden seer onwyslick op spreken. Oeh, och! wat grooter sommen ghelts ende hoe menig hondertduysent gulden comen jaerlics te Romen wt Duytschen landen, meer dan wt anderen landen, door die geestlicheit, datter niet veel weder in en compt; so dattet wonder is, datter enich gelt inden lande is. Ende ten is gheen wonder, dattet gout ende silver van dage te dage gebrec is ende geminret wert, alst in sulcke sacken-vol dagelics opgedragen ende ofgheplucket wert mit menigerhande wise, nu mit anslagen opten Turcken, nu mit oflaten neder te senden, ende en comt eylaen tot genen effecten ende saligen ende oerbaren eynde, daer si toe gheordineert ende geschicket werden. Ick houde dat Duytsche-land nye so scadelic van den Roemschen Keyseren, inden tijt der heydenscap, mit jaerlicxen tributen te geven gescoren ende gescattet wert, alst nu bi onsen tyden ende bi tweehondert jaeren hier-voer heymelic ende listelick daertoe gebracht werd". ² Maar veel scherper, ja met bijtenden spot, laat zich de overste van het benediktynner nonnenklooster te Mariëndaal tegen den aflaat uit in een geschrift, dat onder den titel: *De gouden kroon van Maria* in 1516 te Deventer het licht zag ³. Immers hij discht een verhaal op van een monnik, die na zijn dood aan een ander monnik verscheen en

¹) Boven, bl. 13.

²) Aangehaald bij LELONG, *Amsterdam*, bl. 449 en in 't *Archief*, I Dl. bl. 200.

³) REVII *Daventria illustrata*, p. 203 en daaruit in 't *Archief*, t. a. pl.

hem klaagde, dat hij, in weerwil van een aflaatbrief, dien hij bij zijn leven gekocht had, nu voor eeuwig verdoemd was. »Hoe?» zei de ander met verbazing: »was de brief dan niet in orde?» »Wel zeker,» antwoordde de ander, »maar dit ontbrak er aan, dat Christus zelf er zijn zegel niet aan gehecht had!» Evenzoo kreeg een ander, aan wien almede een verdoemde verscheen, die met een aflaatbrief voorzien was geweest, op een dergelijke vraag tot antwoord: »de brief was wel in orde, maar ik ongelukkige ben gevallen in de handen van een duivel, die niets anders dan duitsch en dus geen latijn verstond: daarom heeft mijn latijnsche brief niet kunnen belletten, dat die duivel mij met zich naar de hel heeft gesleept.» En welke toepassing maakt de eerwaarde prior van deze verhalen? »Ach!» zegt hij, »welk een hoop menschen zal die duitsche duivel wel met zich naar de hel gesleept hebben, van diegenen, die niet willen gelooven wat de H. Schrift hen hierover leert, maar die liever op hunne gekochte aflaatbrieven hun vertrouwen stellen!»

Ziedaar inderdaad een ketterij, die, eer tien jaren verlopen waren, groot genoeg zou gerekend worden om iemand op den brandstapel te brengen, al was hij ook kloosterprior. Maar voor 't overige, behalve deze polemiek, nu en dan tegen den aflaat gewaagd en weêr in andere volksboeken krachtig tegengesproken, is er in de ascetische geschriften van dit tijdperk bijkans geene enkele plaats te vinden, die ook de strengste kerkelijke censuur als onrechtzinnig veroordeelen zou. Nu en dan mocht, als de vrucht der moderne devotie, een zuiverder zedeleer dan die der Kerk onder de oogen van 't volk komen, — er was geen gevaar, dat haar gezag daaronder lijden zou, zoolang dezelfde tractaten, waarin die zuiverder leer werd gepredikt, de zaligmakende kracht van hare ceremoniën, het onontbeerlijke van de tusschenkomst der heiligen en het verdienstelijke der goede werken op den voorgrond stelden als het één en het al, dat tot behoudenis der zielen noodig is. Waarlijk, wie naar den maatstaf van de stichtelijke lectuur dier dagen een oordeel moet uitspreken over de godsdienstige ontwikkeling onzer voorzaten tegen het aanbreken van de Hervorming, hij zal zonder eenig voorbehoud hen moeten erkennen voor geloovige, rechtzinnige, mischien iets of wat tot mysticisme neigende zonen der Kerk, haar in alles gehoorzaam en in alles hun heil van haar wachtende.

Toch zal hij de verspreiding van nog één volksboek, 't uitnemendste van allen, in aanmerking behooren te nemen, voordat hij zijn eindoordeel opmaakt en er misschien aan wanhoopt, om uit hetgeen het volk gewoon was te lezen eenigermate den diepgaanden indruk te verklaren, dien de eerste geschriften der Hervormers hier te lande teweegbrachten. Dat volksboek — 't behoeft nauwelijks gezegd te worden — is de bijbel.

Van oudsher, — getuige 'teen menigte handschriften, tot op dezen tijd toe bewaard, die of 't geheele O. en N. Testament of het leven van Jezus bevatten, — was bij het voorgeslacht de Bijbel in aanzien. Geen wisseling der tijden had daarin verandering gebracht. Nog in 1500, toen KAREL geboren was, die later als heer over deze gewesten onder den naam van KAREL V zou heerschen, wist de Nederlandsche geestelijkheid geen gepaster geschenk bij zijn doop aan te bieden, dan een bijbel met het opschrift aan Joa. V: *nr. 39 ontleend: onderzoekt de schriften.*¹ In de tweede helft der vijftiende eeuw kopiëerde een deftig burger van Leiden WILLEM HEERMAN met eigen hand den geheelen Bijbel, O. en N. Testament, in de moedertaal en plaatste zijn afschrift ten jare 1462 in de Pieterskerk aldaar, »om alle goede eerbaire mannen, onder gelegen tijden ende onbehindert den dienste Goids, dairinne te mogen leeren ende wat goeds te studiren,” — zoodat de lezing daarvan aan ieder die wilde volkomen vrij stond.² Dat deze schikking geheel en al naar genoegen van den clerus was, is minder waarschijnlijk: althans vijftien jaar later (10 Jan. 1477), toen JACOB JACOBS VAN DER MEER en MAURICIUS YEMANTS den eersten nederlandschen bijbel in druk bezorgden, achtten zij 't noodig uit de voorrede van eene door hen gevolgte en toen reeds meer dan een eeuw oude overzetting ook deze woorden te herhalen: »nochtan weet ic wel, dattet sel worden zeer benyt onder die clergye; hoewel dat si nochtan weten ende merken sullen die oorbaerlicheit³ daeraf. — Want sommige clerken torent⁴ dat, dat men die heymelicheit der Schriftueren den ghemeenen volcke soude ontbinden, ende dat bysondere die de

¹) BRANDT, *Hist. der Ref.*, Dl. I, bl. 59. LELONG, *Boekzaal*, bl. 407.

²) *Archief voor Kerkel. Gesch.*, Dl. II, bl. 289 en verv.

³) Nat.

⁴) Verdriet.

minste clercken syn ende en willen niet weten, dat Cristus apostolen in allen tonghen spraken ende haer leeringhe ende predicacieden volcke leerden ende bescreven." Maar, met of zonder hare goedkeuring, de geestelijkheid moest het van nu af lijdelyk aanzien, dat juist ten gevolge dezer uitgave de Bijbel, vroeger nauwelijks voor honderden guldens te bekomen, thans onder bereik van 't volk kwam. Toch besluite niemand daaruit al te spoedig, zoo als BRANDT schijnt te doen ¹, dat, »nu een gemeen burger en ambachtsman metertijdt gelegenheit kreeg, om de heilige Schriftuur gedrukt te lesen," hij daarin ook »de noodtsakelyke waerheit, daer de saligheit aen hing" vinden kon, en »sedert hij de leere en handel der meeste kerkelyken tegens desen eenigen rechtsnoer des geloofs en levens vergeleek, al te veel bygeloofs en te weinig liefde sag," om met de Kerk vrede te hebben. Immers: welke boeken bevatte deze bijbel van JACOB JACOBS en MAURITIUS YEMANTS? waarnaast, ja later een bijbel in 't platduitsch in 1488(?) en 1494² en een andere zoogenoemde bijbel (liever een bewerking van PETRUS COMESTOR 1513, 1516, 1518) uitkwam, maar die toch de *eenige* nederlandsche bijbel bleef tot op 1525, zonder een herdruk te beleven, — welke boeken? geene andere dan de kanonieke en apocryfe van 't Oude Testament, met uitzondering nog van de psalmen. In de landtaal kwam geen nieuw testament uit vóór 1522 of 1523 ³: deze overzetting, wel verre van de opkomst der Reformatie hier te lande voor te bereiden, was er veeleer een gevolg van. De »gemeene burger of ambachtsman", die vóór dien tijd het N. Testament begeerde te lezen, behielp zich met de platduitsche vertaling van 1488; alleen de *Handelingen der apostelen* en de *Openbaring van Joannes*, hoewel door menigvuldige glossen vrij wat afwijkende van den oorspronkelijken tekst, kon hij in zijn moedertaal lezen, sedert die beide boeken achter 't o. testament door CLAES DE GRAVE in 1513 gedrukt waren.

¹) T. a. p., bl. 37.

²) LELONG, t. a. pl. bl. 386 en 403.

³) Dat bij LELONG, t. a. pl., bl. 503 twee n. testamenten van 1518 vermeld staan, waarvan hij echter verklaart: »ik hebbe die niet gesien" — is blijkbaar een vergissing. Bedoeld zijn testamenten, even als het Delfsche van 1524, naar den tekst van ERASMUS, waarin achter de voorrede de pauselijke approbatie van 1518 (LELONG, bl. 502) voorkomt, welk jaartal te onrechte als jaar van uitgaaf werd aangemerkt.

Uit dit een en ander blijkt, hoe onjuist de gewone voorstelling is, alsof ten gevolge van de uitvinding der boekdrukkunst de Bijbel (waarbij men dan allereerst aan het N. Testament denkt) in aller handen kwam en een eigenlijk gezegd volksboek werd.¹ Toch zou 'even onjuist zijn te meenen, dat het volk van alle kennis der psalmen, der evangeliën en der apostolische zendbrieven verstoken was, omdat dezen in de genoemde bijbeluitgaven niet voorkomen, of (erger nog) de geestelijkheid, zoo als LELONG doet, te beschuldigen, dat ze deze geschriften opzettelijk aan de leeken onthield. Noch het een, noch het ander is waar. Het weglaten dier boeken, wel verre van zulk een in de oogen van ieder ijverig protestant zoo misdadig karakter te dragen, strekte eenvoudig tot besparing van kosten: immers kocht men, volgens BOXHORN,² een bijbel als die van JACOB JACOBS en MAURITIUS YEMANTS voor vier of vijf kronen: de bijvoeging van 't geen daarin overgeslagen was, zou allicht den prijs met twee of drie kronen verhoogd hebben, en twee of drie kronen hadden destijds meer waarde dan nu honderd gulden of meer! Bovendien, voor weinige stuivers kon men zich 't ontbrekende (althans 't voornaamste daarvan) aanschaffen. Om toch van de passieboeken te zwijgen, zij alleen vermeld dat er in afzonderlijke, goedkoopere uitgaven (te lager van prijs, naarmate het debiet van deze kleinere geschriften aanzienlijker was) zoowel psalmboeken (*outers*) bestonden, als verzamelingen van de evangeliën en episte-

¹) Om geen mindere schrijvers, die gewoon zijn op 't gezag van anderen blindelings af te gaan, te noemen, verwijs ik ten voorbeelde naar MONTYN in zijne *Geschiedenis der Hervorming*. Ook hij schrijft op bl. 97 (2^e druk): „De eerste druk van het O. T. in 1477 te Delft, in weinig jaren door ontelbaar vele uitgaven van het O. en N. Testament beide achtervolgd, maakte dezelve algemeen verkrijgbaar;” en vervolgt op bl. 98: „Waar ooit de Schrift met verstand onderzocht en het volksboek werd, daar werden ook de dwalingen der Kerk openbaar en daar maakte men zich onafhankelijk van haar gezag. Daarom vreesde Rome toen, gelijk nog, niets meer dan het lezen des Bijbels in de landtaal. Eere zij der nagedachtenis van hen, die hem verspreid en aanbevolen en daardoor de Hervorming, welke van de kennis van Gods Woord uitgegaan is, voorbereid hebben.” Trouwens, reeds J. BASELIUS verkeerde in dezelfde dwaling, toen hij van dezen bijbeldruk van 1477 schreef l. l. p. 241: „Nos gratulemur Belgis nostris, quod jam tunc habuerint biblia vernacula: ex quorum attenta lectione procul dubio nata spes fides, quando ei ingenerandae a Deo instituto medio, auditu scilicet verbi destinati fuere.”

²) *Nederl. Historiën*, bl. 179.

len voor 't geheele kerkjaar. Van de laatsten noemt LELONG zelf *seventien*, van de Souters *acht* verschillende drukken tusschen 1477 en 1522 op. Moge nu al naar het oordeel van tegenwoordige bijbellezers zulk een beperking van den inhoud der evangeliën en brieven tot de lijdensgeschiedenis en hetgeen de perikopen van 't kerkjaar bevatten een zeer schamele vergoeding zijn voor 't gemis van een nieuw testament, — aan den anderen kant is de herinnering niet overbodig, hoeveel voortreffelijks de perikopenverzameling onderscheidt, met welk een zorg en wijsheid de Kerk bij 't kiezen dier gedeelten van de Schrift was te werk gegaan, en wat schat van leering, van vermaning, van vertroosting daarin lag opgesloten. Inderdaad, de leek die met aandacht en heilbegeerte het »evangelie- en epistelboek» raadpleegde, hij moge er al sommige dogmatische bewijspplaatsen niet gevonden hebben, — wat voor de praktijk des levens de kern van het evangelie uitmaakt, zocht hij er niet te vergeefs. Wie dan ook zal de verborgen werking aanwijzen, welke de lezing dier perikopenverzamelingen en passieboeken in veler gemoederen teweegbracht? Het stellige bewijs, dat zij 't verlangen wekte naar vollediger kennis der *geheele* schrift van het Nieuwe Testament, of dat ze 't geweten wakker schudde, om tegen de onzedelijkheid eener diepverbasterde priesterschap te getuigen, of dat ze twijfel ontstaan deed aan de geldigheid van sommige leerinngen en voorschriften der Kerk, — 't bewijs voor dit alles ontbreekt. Maar wanneer, terstond nadat het groote woord der Hervorming in Duitschland was uitgesproken, dat woord hier zóó diepen weerklink vond en zóó veler handen zich begeerig naar de gewijde oorkonden uitstrekten, — wie vermoedt dan niet, dat alleen daarom het bewijs ontbreekt, omdat geen geschiedschrijver uit den aanvang der zestiende eeuw zoo bekwaam was en zijn taak zoo diep opvatte, dat hij zijne lezers wist in te wijden tot de geheimenissen van 't innerlijk leven des menschen, — een gebied waarop alleen dit bewijs is te vinden!

Zoo er iets den invloed van het Schriftwoord op de harten bevorderde en begeerig deed uitzien naar wegneming van de misbrui-

ken, naar te keer gaan van de verbastering der Kerk, waarvoor langzamerhand de oogen des volks waren opengegaan, — 't was het onderwijs, dat van het beter deel der geestelijkheid, dat van de humanisten dezer dagen uitging. Onder voorlichting van zulke mannen ('t behoeft hier niet herhaald te worden, wat vroeger uitvoerig werd aangetoond) leerde het volk de Schrift verstaan, menig gedeelte van het Nieuwe Testament kennen, dat het nog niet in de moedertaal lezen kon, en begon het te doorzien, hoe ongenoegzaam de middelen waren, die de Kerk tot zaligheid voorschreef, hoe noch 't afbidden van een reeks formulieren, noch 't vermenigvuldigen van altaargiften en bedevaarten, noch vasten, noch zelfkastijding lafenis kon geven aan een ziel, die naar zekerheid van schuldvergiftenis, van rechtvaardiging bij God en van eeuwige behoudenis dorst. Tusschen deze overtuiging en 't geen de roomsch-katholieke Kerk met den algemeenen naam van ketterij brandmerkte, 't zij het in afwijking van de vastgestelde leer, 't zij het in ongehoorzaamheid aan hare voorschriften bestond, ligt maar ééne schrede. Werd die schrede door enkele voorgangers hier te lande, geestelijken of gymnasiarchen, vóór 1518, d. i. eer hier de Hervorming van LUTHER bekend werd, gedaan? en verspreidden zij reeds toen hunne meeningen onder 't volk? Er zijn inderdaad sporen van, al ligt het in den aard der zaak, dat ze niet veelvuldig aan den dag komen, vooreerst omdat vele predikers zich hunne ketterij nauwelijks bewust werden en haar te goeder trouw (even als LUTHER in den eersten tijd van zijn optreden) alleen voor een door de Kerk zelve gebillijkt verzet tegen misbruiken en afdwalingen der priesterschap hielden, en vervolgens omdat anderen, wier doorzicht scherper was, hunne afwijkende meeningen zoo veel mogelijk vergoelijkten en verheimelijkten door een schijn van rechtzinnigheid.

Onder die »voorloopers der Hervorming» worden te onrechte gerekend HERMAN VAN RIJSWIJCK, GABRIËL SNORRE en MATTHIJS LENAERTS; met meer recht GELLIUS FABER; met het volste recht de dominikaner monnik WOUTER en de volgelingen van GANSFORT te Groningen.

Den 14^{en} December 1512 werd de priester meester HERMAN VAN RIJSWIJCK door den kettermeester JACOB HOICHTSTRAAT en den deken JACOB RUTSCH als gecommiteerden van den bisschop van Utrecht, verklaard te zijn »een wedervallen ketter» en aan 't hof van Holland overgeleverd,

dat hem dientengevolge den vuurdood ondergaan deed. Hij was, zoo als uit het vonnis blijkt, vroeger wegens ketterij tot levenslange gevangenschap veroordeeld, maar had uit den kerker weten te ontsnappen en zijn ongeloof op nieuw verspreid »in vele ende diverse articulen ende punten tegen theylige kerstengeloove, ende eenige smakende blasphemie tegen God almachtich, soewel by geschrifte in diverse boucken by zyn eygen handt gescreven, als by zyn confessie ende getuygen.»¹ Maar dat deze geschriften, wel verre van met LUTHER'S of ZWINGLI'S hervorming in eenig verband te staan, het christendom zelf heftig bestreden, een pantheistisch en ten deele atheïstisch karakter droegen en groote overeenkomst toonden met het drijven van sommige italiaansche humanisten dier dagen, is duidelijk te zien in het breedvoerig verslag dat van 's mans gevoelens te vinden is bij BERNARD LUTZENBURG.² Niet onder de voorloopers der Hervorming, maar onder de apostelen des ongeloofs verdient mr. HERMAN een plaats.

GABRIËL SNORRE van Antwerpen was in Maart 1517 te Veere in hechtenis. De overheid zond een bode naar 't hof van Holland om over zijn rechtszaak een advies in te winnen. Welke die rechtszaak was, blijkt niet: maar, ofschoon het toegestemd moet worden dat de Veersche magistraat zich zeker niet geroepen achtte over gewone misdrijven 't hof van Holland te raadplegen, de gissing nogtans dat SNORRE derhalve om *kettische* gevoelens in den kerker was geworpen is zeker al te voorbarig.³ Of zijn er niet velerlei redenen te bedenken, waarom ten aanzien van dezen beschuldigde nadere berichten in Holland moesten worden ingewonnen?

Geheel anders is het met den kapellaan MATTHIJS LENAERTS, mede te Veere. Het geschrift door hem nagelaten: *Sterfboecken inhoudende een soete vermaeninge ende vertroestinge voer die siecken tot die bereydinge des doots, gecopuliert wt der hilliger Schriftueren*, — dit geschrift is inderdaad zuiver protestantsch, uit een menigte schrif-

¹) Betuiging. De woorden zijn ontleend aan zijn vonnis, voorkomende onder de *Crimineele sententien s'Hofs van Holland*, fol. 39 en afgedrukt in ROODHUYZEN, *Leven van G. Gnapheus*, bl. 82, waar echter de datum, 13 inplaats van 14 December, verkeerd is opgegeven.

²) *Catalogus haereticorum* 1522, blad H 5 b; vgl. boven bl. 28 noot 2.

³) De gissing komt voor bij J. ERMERINS, *Zeeuwsche oudheden*, 2^e stuk, bl. 27.

tuurplaatsen opgesteld, en, de leer verkondigende dat de mensch de hoop der behoudenis niet op eigene verdiensten maar alleen op Gods genade in Christus bouwen moet, verzwijgt het bovendien al wat de roomskkatholieke Kerk ter zaligheid noodig acht of tot behoud van den stervende voorschrijft. Ware 't vóór 1510 gedrukt zoo als een katholiek onderstelt, die onlangs van dit boekje melding maakte,¹ dan zeker zou 't een onwederlegbaar bewijs opleveren, dat het protestantisme hier te lande onder is dan LUTHER: bij nadere kennismaking met den inhoud zal bedoelde katholiek zonder twijfel de eerste zijn, om dit te erkennen; maar de geheele bewering rust op een dwaling, — op een drukfout bij JACOBUS BASELIUS door zijn vertaler M. LEYDEKKER² zonder nadenken overgenomen: 1510 in plaats van 1570. Dit jaartal 1510 wordt daar vermeld als het jaar der uitgaaf van den *Index librorum prohibitorum* bij PLANTIJN, en, omdat op dien *Index* het *Sterfboekken* van MATHIJS LENAERTS voorkomt, de gevolgtrekking gemaakt, dat het geschrift ouder dan 1510 is; maar reeds uit den samenhang blijkt de vergissing³, terwijl het trouwens bekend is dat genoemde *Index* niet vóór 1570 verscheen, en dat de uitgaven van PETER WARNERS, den drukker van 't *Sterfboekken*, eerst tot de tweede helft der zestiende eeuw behooren. Verdient alzoo MATTHIJS LENAERTS genoemd te worden onder de geestelijken die omstreeks 1550 en later hervormingsgezinde gevoelens voorstonden, even als MERULA, ANASTASIUS en COOLTUYN, een „voorlooper der Hervorming“ was hij niet.

Met meer recht (zoo als boven reeds gezegd werd) komt deze eernaam toe aan GELLIUS FABER (JELLE SMIT?) later de BOUMA bijgenaamd, een koopmanszoon uit Leeuwarden, die priester werd en te Jelsum, op drie kwartier afstand van die stad, cureit of vice-cureit was. Zeker, wat al te hooggestemd klinkt de lof, hem door sommigen toegewezen:⁴ „reeds vóórdat LUTHER in Saksen zich als her-

¹ Zie het tijdschrift *de Katholiek*, jaarg. 1867, bl. 700.

² J. BASELIUS, *Sulpitius belgicus*, 1656, p. 236; in de vert. van LEYDEKKER, bl. 309.

³ Eenige regels verder schrijft BASELIUS: „atque ita prohibent hi censores Belgae, quod alii ante annos duodecim permiserant — in instructione — anno 1558 „dina“ Deze twaalf jaren bij 1558 gevoegd brengen ons op het juiste jaartal 1570.

⁴ FRET en DERMOUT, a. w., I bl. 47 en in de Aant. daarop bl. 30.

vormer der Kerk had laten hooren en zien, predikte hij het evangelie zuiver van den zuurdeeg des pausdoms in het gemelde dorp, waar hij door vele Leeuwarders gehoord werd, die hij verlichtte en stichtte." Maar dit bericht, aan GREYDANUS¹ ontleend en sedert door velen overgenomen,² moge niet vrij van overdrijving zijn, 't behelst in de hoofdzaak toch waarheid, die zich licht onderkennen laat, als men opklimt tot de bron, waaruit GREYDANUS zijn mededeeling putte. Die bron is de *Epistola apologetica reformatarum in Belgio ecclesiarum* door PIERRE DE L'OYSEUR in 1579 uit naam der Nederlandsche hervormde predikanten aan de opstellers der *Formula concordiae* geschreven.³ »ZWINGLIUM," zoo getuigt hij, »certe constat aliquot annis ante LUTHERUM docuisse, imo ipsum LUTHERUM ita docuisse initio, ut circumcisionem cum evangelio misceret, i. e. Christum cum papatu: eodem tempore GELLIUS in Phrisia docuit." De aanduiding is eenigszins duister. Immers het »aliquot annis ante Lutherum," door groote ingenomenheid met de hervormde leer vooral tegenover luthersche theologen ingegeven, wijst waarschijnlijk op 1514 (vroeger kan 't niet wel zijn), toen ZWINGLI het middelaarschap van Christus als het volstrekt voldoende aannam, de tusschenkomst der heiligen verwierp en zich eenig en alleen aan de heilige Schrift hield, schoon het »docere", het openlijk uitspreken en mededeelen van die overtuigingen zeker niet plaats had vóór zijn komst te Einsiedeln in 1516. Doch waarschijnlijk heeft de L'OYSEUR dit niet nauwkeurig in 't oog gehouden: hij doelt denkelijk met zijn opgaaf, dat GELLIUS tegelijkertijd als ZWINGLI hervormingsgezinde gevoelens predikte, op het jaar 1514.⁴

¹) In de Voorrede van zijn *Naamlijst der predikanten van de klassis van Franeker*, bl. 2, uitg. door JOANNES HERINGA.

²) T. A. ROMEIN in een monografie over GELLIUS FABER in den *Frieschen Volksalmanak* van 1839, bl. 74 verv. E. J. DIEST LORGION, *Kerkherv. in Friesland*, bl. 15.

³) Afgedrukt in het *Scrinium* van GERDES t. I, p. 121—200. De aangehaalde plaats komt er voor op p. 173.

⁴) Op ditzelfde jaar (maar ik twijfel ook hier aan de nauwkeurigheid van het bericht) stelt de *Kronijk van Hoernaer* (uitg. door DODT in zijn *Archief*, III Dl. bl. 4,) den aanvang der ketterij met deze woorden: »Item anno 1520 daer voer omtrent anno 13 ende 14 begoste, ende daerna soe was daer grote kettery onder dat christenvolck, als van meyster MARTEN LUTER, die daer een oorspronck of was, daer veel quets uit geschiede onder die geesteleyckheyden ende waerlycken,

Een paar jaar later zou juist zijn. Dat nu inderdaad omstreeks dien tijd deze gevoelens onder de geestelijken in Friesland niet vreemd waren, wordt op alleszins merkwaardige wijze bevestigd door 'tgeen MENNO SIMONS mededeelt in een geschrift van 1554, tegen dienzelfden GELLIUS FABER gericht. Hij verhaalt namelijk daarin, dat hij, in 1515 of 1516¹ vicaris te Pingjum geworden, »in 't eerste jaer" meermalen dacht, »so menigmael hy met den brood en wijn in der Misse handelde, dat het niet des Heeren vleesch en bloed ware. Ik meynde," vervolgt hij, »dat het mij de duyvel voordroeg, opdat hy my van myn geloove dringen soude. Ik biechtede het menigmael, suchtede en badt, konde evenwel van die gedachten niet gevryt worden." Van waar die twijfelingen? zeker niet van zijne medegeestelijken te Pingjum, die met zijn gemoedsbezwaren den spot dreven, en bij 't onderzoek van het Nieuwe Testament, waartoe hij zich eerlang begaf, hem geheel aan zich zelve overlieten, — maar van waar dan? De onderstelling is zeker niet te gewaagd, dat juist omtrent dien tijd een geest van twijfelzucht hier en daar de priesterschap van Friesland had aangegrepen en langzamerhand, schier onmerkbaar voortwoekerde: een geest die zich zoowel in de bezwaren van MENNO openbaarde, als in de vrijere prediking van GELLIUS, en, hoe traag ook in zijne werking, hen er toch ten laatste d. i. na verloop van twintig jaren toe bracht, om hun ambt bijna gelijktijdig neder te leggen en de roomsch-katholieke Kerk te verlaten, — MENNO ten einde openlijk op te treden als Hervormer, GELLIUS ten einde de vervolging te ontvluchten en als evangelieprediker in Oostfriesland een nieuw leven te beginnen.

Misschien.... want wie zal bij gemis aan uitvoeriger bescheiden beslissen of 't hof van Friesland niet voor godslastering hield, wat slechts een kettersch gevoelen omtrent het misoffer was?.... misschien staat met deze onrechtzinnige meeningen van GELLIUS en MENNO het »grysselicken ende onchrystelycken blasphemieren tegens

ende van denwelcken een eersame vrouw plach te wesen, woinende te Gorckum, genaemd ARIANE GLIMMERS, opten parrick begraven wordt anno 22."

¹) Zie de juistheid van dit jaartal gestaafd in de *Doopsgezinde bijdragen* van 1864, bl. 131 en verv. De woorden zijn overgenomen uit de foliouitgave van MENNO's *Werken*, bl. 256.

God almachtich" in verband, waarom 't hof van Friesland den 3^{en} Maart 1517 HEYNRICK VAN EEMYCK »hondert jaer ende éenen dach" ten lande uitwees, nadat hem vooraf »een stuck van synre tonghe die breete van eenen vinger" zou zijn afgesneden. Immers dat de twijfel aan de waarheid van de transsubstantiatieleer der Kerk bij MENNO en anderen niet zonder invloed van buiten ontstond, is te waarschijnlijk naarmate meer sporen van dezelfde twijfeling ook elders hier te lande in dezen tijd worden aangetroffen. Ze werd eerlang voor ons voorgelacht het uitgangspunt der Hervorming, gelijk 't verzet tegen den aflat dit voor Duitschland geweest was. Maar van jaren her dagteekende die onrechtzinnigheid. Ze school misschien in dit of dat klooster (te Adewerd? of in 't Groninger fraterhuis?), waar een MENNO, een GELLIUS, waar talloos anderen voor den geestelijken stand werden opgeleid; ze was nedergelegd in het later te vermelden geschrift, dat JACOBUS ANGULARIUS te Naaldwijk onder zijne boeken bewaarde; ze werd voorgestaan door de geestverwanten van die ketters, den 4^{en} Januari 1526 te Leuven gestraft, wier bekentenis inhield dat »sylieden gheen werck en maeckten van het heylich sacrament," evenmin als »hun voorouders, wel over tachtich jaer" d. i. derhalve van 1446 af.¹

Hoe dacht broeder WOUTER, de dominikaan van Utrecht, over dit geloofspunt? De vraag kan misschien opgelost worden, als de belangrijke bescheiden, die M. SCHOOCKIUS bij zijn overlijden te Frankfort aan den Oder in 1669 naliet, aan den dag komen. Hij beroept zich althans op een memorie,² waarin vermeld wordt dat broeder WOUTER in 1510 te Utrecht met groote vrijmoedigheid in zijne openbare prediking onderscheiden misbruiken der Kerk bestrafte, dat hij, daarover ter verantwoording geroepen voor bisschop FREDERIK VAN BADEN, zwak genoeg was om zijne gezegden eenigermate te herroepen en daardoor zijne vijanden tevreden stelde,

¹) *Antwerpsch chronijkje*, 1743, bl. 27. Op deze meeningen omtrent de beteekenis van het avondmaal komen wij later terug; vgl. nu reeds ULLMANN, *Reformatoren vor der Reformation* II s. 563, en wat hij daar aanteekeut over de meening van MELANCHTHON, dat de Zwingliaansche avondmaalsopvatting van (den Nederlander) ERASMUS afkomstig was. Vgl. GIESELER, *Kircheng.*, III 1 s. 193; en het eerlang uit te geven 3° stuk van het II° Dl. van MOLL's *Kerkgesch.*, ten bewijze hoe zeer ketterische meeningen ten aanzien der transsubstantiatieleer hier inheemsch waren.

²) Zie SCHOOCKIUS, *De bonis ecclesiasticis*, p. 752.

schon 't later, zoodra LUTHER zijn hervorming begonnen was, overtuigend bleek, hoe weinig 't hem met zijn herroeping ernst was geweest. Noch de acte van beschuldiging, noch de herroeping, noch eenig spoor der rechtshandeling is in de Utrechtsche archieven te vinden. Geen spoor... tenzij iemand de onderstelling mocht aannemen, dat het proces tegen zekere LYSBET PIETERS, in de schepenboeken der stad Utrecht vermeld, met de ketterij van den dominikaan in verband stond en aan zijnen invloed de kettersche gevoelens toe te schrijven waren, waarvan zij in 1512 verdacht, maar na onderzoek door den geestelijken rechter en na een hechtenis van ruim achttien weken in April 1513 vrijgesproken werd¹. Hoe dit zij: op broeder WOUTER en anderen zijner geestverwanten, wier namen tot nog toe onbekend zijn gebleven en misschien in enkele nog ongeraadpleegde archiefstukken schuilen, zinspeelt buiten twijfel de landvoogdes MARGARETA, als ze in haren brief van den 27sten September 1525² spreekt, behalve van MARTYN LUTHER en de zijnen, ook »van de ketters, die hier voortydts geweest syn,» en daarmede herhaalt wat vijf dagen vroeger als een besluit des keizers was afgekondigd³ tegen de dwaasheid van 't polemiseeren der geestelijken op den kansel, waar evenzeer niet alleen »van die dwalinge van LUTHER ende synen adherenten» sprake is, maar ook van »dopiniën van voergaende gecondempneerde ketters ende ketteren.”

Doch indien ergens de geestelijkheid van de kerkleer was afgeweken, 't was te Groningen. Dáár heerschte nog altijd, ook bijna dertig jaar na zijn dood, de invloed van WESSEL HARMENSZON GANSFORT⁴) (gest. 4 Oct. 1489), krachtig bevorderd door zijn leerlingen en volgelingen. In dien kring, getuigt een hunner, GOSE-

¹) DODT, a. w. III Dl. bl. 205.

²) *Derde memoriaelb. van SANDELYN*, fol. 97, afgedrukt bij BRANDT a. w. bl. 97.

³) Aldaar, fol. 93.

⁴) Zie over dien naam MUURLING *De Wesseli Gansfortii vita*, p. 101, ULLMANN, *Reformatoren* II B. s. 290. Minder juist houdt ULLMANN WESSEL voor zijn geslachtsnaam en GANSFORT voor een toenaam. Moesten wij 't er met MUURLING voor houden, dat hij JOANNES WESSEL HERMANS G. heette, dan zou er, volgens het spraakgebruik der 15^e en 16^e eeuw, nit volgen, dat de naam van zijn vader WESSEL HERMANS en derhalve die van zijn grootvader HERMAN was; doch hij was dan ook nooit WESSEL, maar altijd JOANNES genoemd zijn. Een dubbelen doopnaam, zoo als MUURLING schijnt te meenen, voerde hij zeker niet; dat toch

WINUS VAN HALEN, die, tegen 't einde der vijftiende eeuw overste van het fraterhuis te Groningen geworden, in 1530 overleed en bij die getuigenis op zijn jongelingsjaren het oog heeft, — in dien kring bewende men de duisternis der kerk, bestrafte men de ont-heiliging in de missen en den ongehuwden staat; daar was meer-malen de rechtvaardiging des geloofs het onderwerp van 't gesprek en overdacht men, wat het toch beteekende, wanneer Paulus zoo menig-maal verklaart dat de mensch door het geloof en niet door de werken rechtvaardig is; krachtig werd daar de leer der monniken verworpen, die juist het tegenovergestelde van 'tgeen Paulus leert voorstond en niet minder krachtig de bijgeloovige eerbied voor 't gezag der overlevering bestreden.¹ Wat was het anders dan hetgeen reeds GANSFORT had verkondigd: »Papam et praelatos esse ipsissimos anti-christos, quoties verbo et pietati contraria sanciant; nihil nocentius esse rebus ecclesiae quam nimias ejus opes et nihil corruptius moribus ipsorum ecclesiasticorum, multiplicem eamque horrendam profanationem sacrae eucharistiae esse quam in missa quotidie par-riatur; conjugium etiam ordini sacro concessum esse jure divino, nec voto perpetui coelibatus teneri, qui donum continentiae non habent; Christi justitiam imputari et donari nobis per fidem absque operibus, nec posse quemquam suis meritis justificari; doctrinam de satisfactionibus propriis esse falsam, blasphemam et desperationis magistrum; canonem s. regulam fidei et religionis unicum esse verbum Dei scripturis prophetis et apostolicis comprehensum, non autem traditiones ecclesiae, canones synodorum, aut scripta patrum; dogmata ecclesiae ea tantum recipienda, quae cum verbo hoc consentiunt.»² Zulke leeringen, in lijnrechten strijd met hetgeen de Kerk voor de alleenzaligmakende waarheid hield, waren reeds een halve eeuw lang door een groot gedeelte van den clerus te Groningen voorgestaan en aangekweekt; al vonden ze tegenspraak bij

is een luxe, die in burgerkringen nog nauwelijks honderd jaar oud is. Maar 't waarschijnlijkst acht ik dat WESSEL zijn doopnaam en JOANNES de aangenomen naam was, dien hij bij de Broeders van 't gemeene leven te Zwolle droeg.

¹) J. J. DIEST LORGION, *Fraedinius* bl. 31. BRUCHERUS, a. w. bl. 41, beiden uit HARDENBERGS *Vita Wesseli*, vóór de uitg. van diens *Opera* 1614, p. 7.

²) GERDES, *Hist. Ref.*, t. I, p. 45, hier en daar woordelijk uit MELANCHTHON'S *Oratio de vita R. AGRICOLAE*. Vgl. ULLMANN, a. w. s. 652.

sommige geestelijken, in een rechtzinniger kring opgeleid, ¹ toch plant'en zij zich gedurig voort, ook buiten de grenzen der stad, overal waar priesters, die dit onderwijs genoten hadden, zich vestigden. Maar vooral in de stad zelve waren hare voorstanders talrijk. Welhaast zou openlijk blijken hoe dezelfde geest, die Gozewyn van Halen reeds als jongeling had aangegrepen, ook de hoofdpastors WILLEM FREDERIKS en EVERT JARGES, den rechtsgeleerde HERMAN ABBRING, den gymnasiarch NIKOLAAS LESDORP en de priesters JAN ALBERTS TIMMERMAN en GERHARD PISTORIS bezielden. ² Immers moge al de Deutsche Hervorming zelve, moge al haar invloed in de overige Nederlandsche gewesten krachtig er toe hebben bijgedragen, dat deze mannen in 1523 vrij uit hun gevoelens verkondigden, 't lĳdt toch wel geen twĳfel of zij hadden reeds vroeger, nog vóórdat LUTHER opstond, in die overtuiging gestaan, want zoowel uit den aard en inhoud dier overtuiging, als uit de wijze waarop ze daaraan ingang zochten te verschaffen, blijkt het dat ze veeleer geesteskinderen waren van hun grooten voorzaat GANSFORT, dan van den Saksischen Hervormer. Immers voor het doortastende, het gewelddadige, het revolutionnaire in LUTHER's handelingen huiverden zij terug: ze miskenden, met een ideëele wereld te veel dwepende, de werkelijke behoeften van hun tijd en dachten nog, dat de geest des evangelies, nu weder opgewekt, zonder stoornis zich langzamerhand een weg tot de harten zou banen en bijgeloof, verbaastering, zedeloosheid onmerkbaar, zonder schok of stoot, uit de Kerk verdrijven zou. Zij geloofden aan de mogelijkheid, dat de Kerk den nieuwen, gedurig volleren stroom van dien geest als een frische en vruchtbaarmakende kracht in zich zou opnemen, ³ en bemerkten niet, hoe die, sedert jaren en eeuwen door de hierarchie afgedamd en teruggedrongen, zich eindelijk, dammen en dijken doorbrekende, een eigene bedding moest graven. Zij werkten dan ook in stilte, zorgvuldig allen aanstoot vermijdende, voort: ze

¹) De dominikanen, zoo als bleek bij het twistgesprek in 1523.

²) GERDES I. I. t. III, *Monum.* p. 81 sqq.

³) Van daar dat ERASMUS, die dezelfde wijze van hervorming voorstond, *Opera* t. III p. 1622 schreef: „WESSELUS multa habet cum LUTHERO communia sed quanto christianius ac modestius ille proponit sua dogmata, quam istorum patrique faciunt!”

voerden geen andere polemiëk tegen de Kerk, dan die waarmede reeds vóór meer dan een halve eeuw BRUGMAN en STUURMAN waren voorgegaan en waartoe de zedeloosheid der priesterschap nog maar al te veel aanleiding gaf; hunne kettersche dogmatiek brachten zij nooit onder 't volk, — hare vruchten althans nooit, hare zaden en kiemen misschien nu en dan. Of van waar anders dat ze nooit eene enkele bijdrage tot de ascetische lectuur van dit tijdperk leverden? Van waar anders dat zich in de dagen die aan LUTHER'S hervorming onmiddellijk voorafgingen, noch voor de geestelijke, noch voor de wereldlijke vierschaar te Groningen een enkel spoor van ketterij opdeed? Bij bureu en vrienden, in 't openbaar — zoo verhaalt MORNÆUS ¹ aangaande zekeren Groninger minderbroeder TILEMAN SPENGERBERG (en wat omtrent dezen verhaald wordt, is ongetwijfeld van toepassing op den kring zijner geestverwanten, volgelingen van GANSFORT gelijk hij) — in 't openbaar kwamen zij er voor uit: »brevi eam religionem quae tum vigeat, in summum venturam contemptum, tum eos visuros sacerdotes et monachos, ob malitiam, avaritiam, odia et foeditates, ejectos ex templis et monasteriis discurrere, et aliam veram tum religionem ² fore instaurandam: non enim patietur Deus corruptissimos horum hominum mores, praesertim cum vix unicum verbum evangelii doceant et praeterea vitam quolibet etiam ethnico indignam ducant.” Dit alles was niet tegen de leer der Kerk, maar tegen de verbastering van hare priesterschap gericht; wat zou hen weerhouden hebben deze *openlijk* te bestraffen en 't geweten des volks te wekken, om er tegen te getuigen? Maar alleen in de afzondering van den biechtstoel waagden zij, als hun gemoedsbezwaren werden medegedeeld omtrent het gezag der overlevering en het verbindende van sommige ceremoniën het openhartig antwoord, gelijk dezelfde SPENGERBERG dit gaf: »Multa esse, quae de ea materia dici oporteret, sed non esse liberum: maximum enim esse periculum veritatem dicenti. Sed tamen eum breviter jam sic rem accipere debere: Christum pro

¹) *Mysterium iniquitatis* f°. 609 aangehaald bij GERDES, l. l. t. I p. 47. Jammer dat het jaartal niet wordt opgegeven, schoon het wel geen twijfel lijdt, dat TILEMAN tot het begin der zestiende eeuw behoort. BRANDT. a. w. I D. bl. 56 plaatst hem denklijk te vroeg.

²) *Religio* zal ook hier wel den zin hebben, dien het altijd in de middeleeuwen heeft.

nobis esse mortuum, eum solum esse Servatorem, in eum solum
 fidendum, reliqua omnia, ut indulgentias et similia, esse meras nu-
 gas, ideoque non curandas." Aflaten, bedevaarten, boetedoeningen,
 niets dan dwaasheid; Christus de eenige die behouden kan; het
 vertrouwen op Hem 't alleenzaligmakend geloof; — neen! die ge-
 heimenissen der esoterische theologie waren niet voor den kansel
 bestemd, ze mochten alleen in den stillen, vertrouwelyken kring
 gefluisterd worden. Toch, hoe heimelijk dan ook, toch werden ze
 aan enkelen medegedeeld. 't Kon bovendien niet anders, of in de
 volksprediking, door mannen van die overtuiging gehouden, sche-
 merden deze gevoelens, in weerwil van hun schroomvalligheid en
 bedachtzaamheid, door. Zelfs hun zwijgen over veel, wat de Kerk
 ter zaligheid noodig achtte en zij voor dwaasheid hielden, was
 veelbeteekenend en moest menig leek tot nadenken brengen. Wat
 het uitwerkte is niet in bepaalde voorbeelden aan te wijzen; de
 geschiedenis vermeldt ze niet. 't Zelfde raadsel doet zich hier voor
 als vroeger, toen de gang van dit onderzoek leidde tot de vraag
 naar *stellige bewijzen*, dat de verdorvenheid van een deel der pries-
 terschap aan de waarheid van hare leer deed twijfelen; of dat het
 onderwijs van 't beter en verlichter deel van den clerus vruchten
 droeg voor het volk; of dat de lezing van enkele ascetische ge-
 schriften, van het Oude Testament en van de perikopen 't verlangen
 naar een beter kennis ontwakende deed en de eerste beginselen dier
 kennis in de harten reeds inprentte; — 't zelfde raadsel keert voor
 den geschiedschrijver terug, als hij den invloed bepalen wil, dien
 de ketterij van een GELLIUS, van een WOUTER, van geheel de
 Gansfortsche school hier te lande teweegbracht. Maar, hoezeer
 't gemis van die stellige aanwijzingen te betreuren zij, hij kan
 niet anders dan den invloed dier twijfelingen, dier onderwijzingen,
 dier lezing, dier ketterij van overgroot belang achten, — hij moet
 zich wel voorstellen, dat heinde en verre zich die werking uit-
 strekte, — hij ziet zich gedrongen met de getuigenis van al zijne
 voorgangers in te stemmen, dat een groot deel des lands hongerde
 en dorstte naar hervorming der Kerk en dat nergens misschien
 meer dan hier het protestantisme was voorbereid: of hoe zal hij,
 zonder dit aan te nemen, hoe zal hij zich anders de geestdrift ver-
 klaren, waarmee terstond nadat het eerste gerucht uit Wittenberg

opging, de menigte naar de boeken van LUTHER greep, voor altijd de moederkerk verliet en niets vuriger wenschte dan de stichting eener nieuwe gemeente, die welhaast door alle provinciën heen hare aanhangers bij honderden en duizenden telde?

In de eerste maanden van 1518, nog geen half jaar nadat LUTHER zijne 95 stellingen aan de slotkapel te Wittenberg had geslagen, openbaarden zich hier te lande de eerste sporen van den invloed dier gebeurtenis. Heinde en verre klonk de naam van den wakkeren doctor, die terwijl alle bisschoppen en doctoren zwegen, eindelijk was opgestaan, om het kwaad te keeren;¹ reeds die vermaardheid zonder meer was reden genoeg, om zijn geschriften met de levendigste belangstelling te ontvangen, om te wedijveren wie 't eerst ze gelezen had, om niet te rusten eer ook vrienden en bekenden ze zich hadden aangeschaft. Maar bovendien, hoezeer prees alles zich aan, wat uit zijn pen vloeide, welk een nieuwe wereld van gedachten opende het voor velen, welk een licht en troost en waarschuwing was er in nederge'egd! Wie tot nog toe in 't gezag der Kerk had berust, leerde, terwijl hij zich in de lezing dezer werken verdiepte, voor 't eerst met heiligen ernst den grond zijner overtuigingen onderzoeken; wie reeds lang door velerlei twijfelingen geslingerd was, erlangde hier vastheid en steun; wie in zijn hart reeds de beslissende keuze gedaan had tusschen gehoorzaamheid aan het evangelie alleen en gehoorzaamheid aan de priesterschap vond hier drang en kracht tot volharden, tot ijveriger onderzoek. Dit alles ontging het oog der zuiver roomschgezinde geestelijkheid niet. Ze verhief hare stem tegen den ketter van Wittenberg. Door smaad en schimp, wanneer waarschuwing alleen niet hielp, zocht ze de verspreiding zijner boeken tegen te gaan. De kansel daverde van hare vervloekingen. Maar — wat baatte het? 't Verbod wekte de begeerte nog krachtiger op: velen die er niet aan gedacht zouden hebben zich die boeken aan te schaffen, werden nu door een geest van verzet tot het onderzoek uitgelokt, wat het toch zijn mocht dat zóó zeer de verbolgenheid

¹) LUTHER, *Werke* (Erlanger uitg. 1826) th. XXVI s. 58.

der priesterschap gaande maakte, — en van nieuwsgierigen werden zij eerlang belangstellenden, van belangstellenden geheel overtuigden, die met het kettergeroep openlijk den spot dreven en zich onder de ijverigste aanhangers der Hervorming schaarden. Omstreeks den tijd ('t was in April 1518) schreef dan ook GUILIELMUS NESESTUS¹ uit Leuven aan ZWINGLI, nadat hij zich in 't breede had uitgelaten over de »asinina stoliditas" van den kettermeeester NIKOLAAS VAN EGMOND: »constanter etiam nunc vociferatur in LUTHERIUM (sic) et tantum profecit ut passim emant libros LUTHERII, sibi persuadentes esse aliquid boni, quod huic caesario tantopere displicet. Et postea queruntur esse qui emant LUTHERII libros, cum ipsi non solum irritent emendi appetentiam suis adeo ineptis vociferationibus, verum etiam ecclesiae tranquillitatem in periculosum vocent dissidium." Geen wonder dan ook, dat in een brief van den 18^{den} Mei, dus weinige weken later geschreven, ERASMUS,² die destijds te Antwerpen zijn verblijf hield, de hand slechts behoefde uit te strekken om de werken van LUTHER machtig te worden, maar (voegt hij er bij) »nondum vacavit hominis libros evolvere praeter unam et alteram pagellam: non quod fastidierim, sed quod per studiorum occupationes non datum sit otium." Hij gaat voort met enkele dier boeken te noemen: »prodierant primum aliquamultae propositiones de remissionibus pontificiis: mox accessit unus atque alter libellus de *confessione*, de *poenitentia*: cum sentirem gestire quosdam ad editionem serio dissuasi, ne invidiam hanc adderent bonis literis. Erunt hujus rei testes et qui LUTHERO bene volunt. Tandem prodiit examen libellorum: nemo me vidit legentem, nemo probantem auditvit aut improbantem. Nec enim tam temerarius sum, ut probem quod non legerim, neque tam sycphanticus ut damnum quod nesciam: etiamsi hoc hodie solemne est iis, quos minime decet." 't Laatste is natuurlijk een zijdelingsch verwijt

¹) De beroemde humanist, de vriend van ERASMUS, ZWINGLI en LUTHER, in 1524 de reisgenoot van MELANCHTHON, die sedert 1521 aan 't hoofd stond van het nieuwe protestantische gymnasium te Frankfort en tot de Hervorming in die stad krachtig bijdroeg. Vgl. A. WOLTERS, *Conrad von Heresbach*, s. 15. De hier aangehaalde brief is te vinden in de uitgaaf van ZWINGLI's *Opera* door SCHULER en SCHULTHESE, 1830, VII th. s. 39.

²) *Opera*, I. I. t. III p. 822 (epist. 817.)

tegen NIKOLAAS VAN EGMOND; maar uit het medegedeelde blijkt bovendien, dat hij zich met de uitgave van LUTHER's geschriften, al ware het dan ook te vergeefs, had ingelaten, dat hij te Antwerpen overvloedige gelegenheid vond om ze te bekomen en dat de bedoelde werken waren: vooreerst de bekende *propositiones* en *resolutiones* over den aflat, en vervolgens òf de latijnsche *Sermones de digna praeparatione ad sacramentum eucharistiae* en de *poenitentia*,¹ òf de hoogduitsche *Unterweisung von der beicht* en *von den sacrament der busse*.² Indien het laatste waarheid mocht zijn, dan bleven de werken van LUTHER niet tot den kring der geleerden beperkt, maar kwamen ze ook onder de burgers, bij wie de kennis van 't hoogduitsch wegens het gedurig handelsverkeer met Duitschland en het veelvuldig reizen volstrekt niets zeldzaams was. De getuigenis der kronijk van JAN REYERSBERCH dat »omtrent 1518 MARTINUS LUTHER ende veel diergelike menschen ende ketters haer leeringe begonnen te zaeyen ende te scriven, die in dese landen (van Zeelant) ghesonden werden,» zou in dat geval van vrij wat meer beteekenis zijn. Overzettingen van LUTHER's geschriften in de volkstaal behooren waarschijnlijk tot een later tijd; voorloopig behielp men zich denkelijk met de duitsche origineelen, die vooral nadat de Hervorming in Oostfriesland was doorgedrongen, d. i. sedert 1519 in grooten getale herwaarts gezonden werden. Maar dat het volk ze las, dat het althans van de godsdienstbeweging in Duitschland kennis droeg en er levendige sympathie voor gevoelde bleek in dat zelfde jaar 1519 en wel allereerst te Dordrecht.

Veel was daar voorbereid. In het rijkgegoede augustijnerklooster aldaar³ was prior HENDRIK VAN ZUTFEN, die reeds op zeer jeugdigen leeftijd tot de augustijner orde toegetreden in 1508 zich als student te Wittenberg had doen inschrijven,⁴ een half jaar vóórdat MARTIN LUTHER er kwam en met dezen in hetzelfde klooster wonende in zóó nauwe betrekking tot hem gestaan had, dat LUTHER, schoon hoogleeraar terwijl hij nog student was, hem zijn »constudens»

¹) Opgenomen in de Bazelsche uitgaaf der *Opera LUTHERI*, 1518.

²) Opgenomen in M. LUTHERS *Mancherley büchlein und tractätlein*, Mai 1520. 't Eerste wordt echter door WALCH in diens *Register*, s. 133, tot 1519 gebracht.

³) Zie daarover de monografie van G. D. J. SCHOTEL, 1861.

⁴) *Album acad. Vitebergensis* ed. C. E. FÖRSTEMANN, s. 26 k. 1.

noemt.¹ Hij was lector (voorlezer) in dit klooster geweest, vervolgens onderprior te Keulen geworden en eindelijk tot prior te Dordrecht aangesteld in 1515. Nog behoorden de Dordtsche augustijners niet tot de *congregatio saxonica* of de *privilegiata congregatio per Alemaniam* omstreeks 1492 gesticht, die een hervorming der augustijners door strenger onderhouding van de orde-regelen (*reformatio, observantia*) bedoelde en op vele plaatsen tot stand gebracht had.² Maar juist de benoeming van HENDRIK VAN ZUTFEN, den leerling van JOAN VAN STAUPITZ, die destijds vicaris-generaal der *congregatio per Alemaniam* was, moest daarin verandering brengen. Immers aan zijn invloed en drang is het denkelijk toe te schrijven, dat reeds in 1516³ de stadsregeering van Dordrecht den genoemden vicaris-generaal aanzocht, om het klooster in de *congregatio* op te nemen en het volgens hare voorschriften te reformeeren, welk verzoek door den landsheer KAREL zelven ondersteund werd.

¹) LUTHERS *Briefe — gesammelt — von DE WETTE*, I Th. s. 42, vgl. de monografie over HENDRIK VAN ZUTFEN door Dr. C. H. VAN HERWERDEN en de nalezingen van diens hand in 't *Nederl. Archief*. V^e Dl. en eene latere monografie, die de eerste op den voet volgt, door H. HEIJEN in den *Kalender voor de Prot. in Nederl.*, 1857, bl. 133, verv.

²) H. Q. JANSSEN, *Jacobus Praepositus* bl. 2 verv., 219—221. Van daar dat er, toen tot de stichting van een augustijner klooster te Haarlem besloten was, monniken uit Saksen ontboden werden: immers de Dordtsche broeders, aan wie men eerst had gedacht, volgden de voorschriften van hun regel niet getrouw genoeg op, ze waren geen gereformeerden, geen observanten.

³) LUTHERS *Briefe* s. 30. LUTHER's brief, waaruit ik deze bijzonderheden ontleen, is van den 30^{en} Augustus 1516. De woorden luiden: „scribit magister JOHANNES VOGT magistrum JOHANNEM MECHLINIAM ad se scripsisse, de reformatione conventus Dordracensis reverendum patrem [STAUPITIUM] esse appetitum a Duce CAROLO et Senatu civitatis ejusdem.” LUTHER voegt er bij: „et ego nollem id fieri.” Waarom hij er tegen was, duidt hij niet verder aan en is bezwaarlijk te gissen. Evenwel juist dit toevoegsel heeft denkelijk H. Q. JANSSEN (a. w. bl. 221) tot de meening gebracht: „dat hertog KAREL en de Dordtsche overheid, inzonderheid FLORIS OEM, zich tegen de vestiging der Saksische observantie verzet hebben. Daarom (*) schreven zij aan STAUPITZ en wenschte LUTHER dat dit niet gebeurd ware (†). De overheid was der observantie vijandig en werkte haar met alle macht tegen: zij heeft haar en daarmede ook de pogingen tot hervorming veracht.” Die geheele voorstelling is in strijd met het zeer duidelijk bericht van LUTHER, dat het aanzoek tot reformatie van de Dordtsche overheid nitging: haar hiere tegenstand betrof dan ook niet deze door haar zelve verlangde verandering, maar de kettersche gevoelens, die anderhalf jaar later onder de kloosterlingen ontbonden.

STAUPITZ of een zijner vrienden schreef er den Nederlandschen vicarius provincialis JOANNES VAN MECHELEN over, die destijds prior te Antwerpen was; ¹ toch werd niet aan dezen, maar aan pater SPANGENBURG, ² denkelijk wegens zijn bekendheid met HENDRIK'S vroegeren superieur den Keulschen prior JOANNES HUSDENSIS, de volvoering der taak opgedragen, welke de Dordtsche overheid wenschte. Met groote liefde en eerbewijzen, ook van den kant der burgerij, ontvangen volbracht hij ze nog vóór het einde van October 1516 zóó voorspoedig, dat hij van deze vernieuwing de gunstigste gevolgen ook voor den uiterlijken bloei van het klooster verwachtte. ³ Hij vermoedde niet wat reeds een jaar later de uitwerking zijn zou van deze betrekking met de Saksische augustijners en daardoor met de akademie te Wittenberg aangeknoopt.

Nauwelijks toch was te Dordrecht van daar vernomen, hoe LUTHER zich openlijk tegen den aflat gekant had en met al de kracht zijner prediking de misbruiken en de dwalingen der Kerk te keer ging, of drie augustijner broeders PIETER VAN FERREWAIK (VAN FERWERD?), CORNELIS VAN RYMMERSWAEL en GERRYT DE MAN (waarbij zich een novitius SYMON VAN MECHELEN voegde) volgden zijn voorbeeld. Zoowel bij het dagelijksch verkeer als op den kansel en in den biechtstoel begonnen zij leeringen voor te staan, die de tegenpartij brandmerkte als »nyet alleen tegens die warachticheyt, maar oeck mede tegens tgemeen welvaert" van de stad, »dair úuyt voirt gesceepen stont een groot qualic vairen te gebueren in de stad

¹) Volgens DIERCKSENS, *Antverpia* heette hij VAN OSBACH of VAN RATEN. Onder den laatsten naam komt hij in 1507 op de lijst der ingeschrevenen te Wittenberg voor; onder den eersten in 1520 op 't register der priors te Dordrecht (SCHOTEL, a. w. bl. 56); als JOHANNES DE MECHLINIA in het *Liber decanorum Vitteberg. ed. FÖRSTEMANN*, p. 8 et 10.

²) Waarschijnlijk JOANNES DE SPANGENBERG, augustijner, in 1504 als student te Wittenberg ingeschreven, of zijn naamgenoot JOANNES BETHEL DE SPANGENBERG tegelijkertijd (1508) met LUTHER gelimmatriculeerd.

³) LUTHERS *Briefe*, s. 42: „scripsit mihi reverendus pater magister JOHANNES HUSDENSIS, prior Coloniensis, patrem magistrum SPANGENBURG cum magna gloria et charitate susceptum a Dordraciensibus civibus, conventumque brevi futurum caeteris insigniorem." De brief is gedagteekend 26 October 1516. Jammer, dat de Dordtsche thesauriersrekeningen, waarin ongetwijfeld uitgaven ter eere van SPANGENBURG verantwoord werden, over de jaren 1513 tot 1520 verloren zijn geraakt.

ende voort in allen den lande van de C(ayserlicke) M(ajesteit) van herwaerts over by huerlieder dwaes voornemen ende opinie.”¹ Nu eerst, maar te laat, zagen de rechtzinnige roomschkatholieken onder de Dordtsche overheid in en 't meest van hen allen, de pensionaris FLORIS OEM VAN WYNGAERDEN, een vurig ketterjager,² een man wiens gezag in deze dagen te Dordrecht boven alles ging, welk een misgreep 't geweest was op de vereeniging van hun augustijner klooster met de Saksische congregatie aan te dringen, — een vereeniging, die het gif der ketterij van LUTHER terstond herwaerts had overgebracht. Zóó iets moest OEM beleven van een klooster, waartoe zijn geslacht meer dan twee eeuwen in de nauwste betrekking gestaan had en waaraan hij zelf door velerlei banden als broeder der St. Antoniusvereeniging gebonden was.³ Maar FLORIS OEM was er de man niet naar, om dit lijdelijk aan te zien. Bemerkende hoe de ketterij dezer augustijners onder de burgers meer en meer ingang vond en overtuigd van de noodzakelijkheid om, gelijk hij het noemde (een ander schrijft dit woord aan zijn vriend, den burgemeester PIETER DAMASZON VAN DER MYLE, toe⁴) »den

¹) SCHOTEL, a. w. bl. 4, 58, *Kerkel. Dordr.*, I bl. 16. Op de naamlijst der kloosterlingen te laatst aangehaalde plaatse staat bij vergissing het jaartal 1515. 'tgeen BALEN *Dordrecht* en BOITET *Delft* bl. 801 in de war bracht en door SCHOTEL (*K. Dordr.* I bl. 15) in 1518, niet in 1517, veranderd had moeten worden. Immers de geheele correspondentie over deze zaak door hem medegedeeld (*August.* bl. 4 verv.) valt in Maart 1518, gelijk ook de middeleste brief dit jaartal draagt: staat er al 8 en 24 Maart 1517 in de brieven der Dordtsche overheid, 't is omdat deze volgens den ouden stijl, den stijl van 't hof van Holland, het nieuwe jaar met Paschen begonnen en al wat in 1515 aan Paschen voorafging nog tot 1517 rekenden. Wijkt hier en daar wat ik uit deze brieven citeer in spelling af van SCHOTEL's opgave, 't is omdat ik mij regelde naar de officiële copij, mij door den archivaris zelve verstrekt.

²) Dat hij dien naam verdient zal uit latere mededeelingen blijken. Zie over hem R. FRUIN *Voorbericht vóór de Informatie up den staet van Hollant ende Vrieslant*, bl. XIX—XXIII. *Handel. der Maatschappij van Letterkunde* 1866, bl. 143 verv.

³) SCHOTEL, *August.* bl. 67.

⁴) SCHOTEL, *Kerk. Dordr.* I. bl. 17, *August.* bl. 6. Daarentegen noemen BEVERWICK en BALEN 't een woord van OEM. Dat evenwel VAN DER MYLE er evensoo over dacht, is wel zeker; buiten twijfel is hij de burgemeester, op wien in den eerste brief aan WILLEM VAN ALKMAAR gedoeld wordt: „U houdende wel in-dachtich tgeen dat bij onsen bourgemeester ende eenigen anderen van onsentwege u te kennen gegeven was van eenigen broeders van nwen convente hier binnen deser stede” enz.

brandt int beginsel te slissen," zou men de religie instandhouden en 't welzijn der stad behartigen, bracht de Dordtsche overheid, denkeliĳk op zijn aandrang, zeker volgens zijn wensch, hare klachten in bij den magister provinciaal van observantie der provincie van Keulen WILLEM VAN ALKMAAR, toen deze in de eerste maanden van 1518 op zijn rondreis het klooster bezocht. 't Baatte niet veel. Wel nam de provinciaal de klachten schijnbaar ter harte en gaf hij de toezegging »dat gelycke gebreecken nyet meer vallen en souden ende dat die broeders van den convente der gemeente nyet meer sulcx raiden en zouden in biechten noch buyten biechten," — maar, nauwelijks was hij vertrokken of nog scherper dan vroeger begonnen de broeders »te biechten ende te prediken in hunne sermoenen tegens de kercke, den oflaet ende andere heylige saecken." De overheid haastte zich dan ook den provinciaal, die nu te Leiden was, een bode te zenden met een brief, 8 Maart 1518 gedagteekend, waarin aangedrongen werd op verwijdering van de broeders »houdende ende sustineerende die quade ende valsche opynie tegens alle recht ende redene — ende immers soe hartnackich, dat sy in saecken, die buyten huerliedder verstandt ende faculteyt waren, hem nyet en willen submitteren ende geloven andere, die tselĳde bat¹ behoeren te wetene ende te verstaen dan syluyden." Men wenschte in hunne plaats »precaers ende biechtvaders van verstande" onder de kloosterlingen te zien opnemen, »die der gemeente den rechten wech der wairheyte mochten leeren in biechten ende dairbuyten," ja dreigde dat, indien de provinciaal aan dit verlangen niet voldeed, de zaak »voorder" d. i. aan 's lands hooge overheid zou worden te kennen gegeven. Toen de bode den provinciaal niet te Leiden vond reisde hij hem na, trof hem te Haarlem aan, maar ontving den 11^{en} Maart een ontwijkend antwoord: de provinciaal wenschte zich nog wat te beraden op de zaak en zou voor een afdoend besluit zorgen, eer hij Holland verliet.² Van dag tot dag evenwel bleef dit antwoord uit. Zelfs een

¹) Beter.

²) „Als ic tot Harlem quam," schrijft de Provinciaal, „presenteerde mij uwe brieven die bode van Uwe Liefden geschickt. Ende, want ic mijt der haest gheyne bequame antwoirt daerop geven konde, heb ic *mijt jn heer* mede laten reijssen: ic wil mij wat beraoden" enz. De woorden *mijt jn heer* zijn duister. SCHOTEL,

laatste, dringende poging om het te verkrijgen, den 24ⁿ Maart aangewend, bleek even vruchteloos te zijn en bracht het vermoeden van Mr. FLORIS OEM en zijn vrienden eindelijk tot zekerheid, dat het den provinciaal met al zijn beloften geen ernst en hij zelf van de Wittenbergsche ketterij geenszins afkeerig was. Trouwens een nieuw teeken van den geest, die in 't klooster heerschte, was het dat een der monniken aan de aanzienlijkste Dordtsche geslachten vermaagschapt, PETRUS BLEISWICK, in 't najaar zich naar Wittenberg begaf, om er te studeeren.¹ Terwijl nu »die groote dwalinge binnen der stadt wesende noch nyet en cesseerde, mair dagelick meerder wert tot grooten achterdeele² van den gemeenen welvaert,» zoo als namelijk de overheid oordeelde, was ze aan zichzelve overgelaten tot het nemen van krachtige maatregelen, ten zij dan ('t geen niet een eenig stadsbestuur, en allermint de Dordtsche overheid van die dagen, altijd ijverende voor hare autonomie, wensche-lijk kon achten) de landsheer zelf in de zaak werd betrokken. Die maatregelen bleven niet uit. Volgens overlevering althans³ werden eenige der hervormingsgezinden in den kerker geworpen, maar — voegt het verhaal er bij — ze ontkwamen. Dit laatste zal wel beteekenen: de overheid liet hen ontsnappen. En de reden, dat ze hare strengheid tegen de ketters matigde, is niet ver te zoeken. De man die er meer dan iemand anders haar toe dreef, was in ongenade gevallen. Den 6ⁿ December van datzelfde jaar 1518, waarin de eerste vervolging tegen den aanhang der augustijners begonnen was, ontvingen burgemeesters, schepenen en raden van den machtigen landsheer den last, om hem onverwijld uit zijn ambt van pensionaris te ontslaan en ter stad uit te bannen »omdat hij de keuren der stede als oock de beschreven rechten verkeerdelyck uytleyt ende vele andere onredelycke saicken voor-

August. bl. 4 las te onrechte: *nijdt ijn heer* en maakt er niet een haar van dat overstaanbaar is. Veeleer schijnt het te moeten beteekenen: *mijtijn heermede*: met een hiermede, heb ik hem terstond hiermede d. i. met dit briefje, met dit korte en voorloopige bericht.

¹) FÜRSTEMANN in 't aangeh. *Album* op 29 September 1518.

²) Nadeel.

³) Ze werd bewaard in een aantekening, welke de Luthersche predikant SMITH te Dordrecht aan BJOEKSTAHl mededeelde. Zie diens *Reizen*, V^e Dl. 478.

stelt.¹ Was het wonder dat zij, die daardoor hunne vrienden uit den kerker verlost en 't gevaar dat henzelfen om hun geloofsovertuiging dreigde afgewend zagen, »in haer vuyst lougen," zoo als BEVERWYCK verzekert?² Maar hun blijdschap was van korten duur. Eer een jaar voorbij was,³ werd Mr. FLORIS OEM uit zijn ballingschap teruggeroepen, in eer hersteld, met nieuw misschien nog grooter gezag bekleed, — want dit reeds, dat de veelvermogende kardinaal (later paus) ADRIAAN VAN UTRECHT door zijn tusschenkomst⁴ de herroeping van het vonnis bij den stadhouder van Holland had bevorderd, was een krachtige aanbeveling, wèl geschikt om al zijn tegenstanders af te schrikken. Ook de hervormingsgezinden ondervonden het terstond, dat de machtige pensionaris was teruggekeerd. 't Schijnt dat de ketterij zich gedurende den korten tijd van verademing meer en meer had uitgebreid en dat, behalve de vier genoemde augustijners, ook andere hunner medekloosterlingen de »nieuwe leer" werden toegedaan. De provinciaal WILLEM VAN ALKMAAR onthield zich van elke bemoeiing, 't zij ter gunste van PIETER VAN FERREWAIRDE en de zijnen, 't zij tegen hen, en liet zich niets aan het klooster gelegen zijn.⁵ Hij deed het te eerder, omdat zoo het schijnt de kettersche augustijners Dordrecht verlaten hadden en naar 't klooster te Wezel uitgeweken waren.⁶ Was tot

¹) BALEN, a. w. bl. 811.

²) a. w. bl. 227. Wat hij er bij voegt omtrent geheime en openbare beschuldigingen tegen Mr. FLORIS OEM door de hervormingsgezinden ingebracht, die tot den val van den machtigen pensionaris zouden hebben bijgedragen, dunkt mij minder waarschijnlijk: er waren voor KAREL V wel andere redenen, dan zulke oorbلاzingen van weinigbeduidende monniken en burgers, om FLORIS te veroordeelen.

³) VAN HERWERDEN, a. w. bl. 30 en nt. 78 op bl. 173.

⁴) FRUIN, *Handel. der Mts. v. L.*, 1866, bl. 152 en 153 twijfelt er aan, of die tusschenkomst wel verleend werd en beroept zich daarbij op eenige stukken van 1518 tusschen Dordrecht en ADRIAAN gewisseld. Deze hebben echter, naar 't mij voorkomt, geen betrekking op het vonnis van Mr. FLORIS: daarentegen blijkt duidelijk, dat ADRIAAN al zijn invloed tot herstel van Mr. FLORIS gebruikte, uit zijn brieven, medegedeeld door C. BURMAN in zijn *Hadrianus sextus* p. 448 sq. van 11 en 12 Augustus 1519.

⁵) LUTHERS *Briefe*, I s. 341.

⁶) Ik vermoed dit, omdat de Wezeler pastoor FÜRSTENBERG zich in 1528 beklagde dat de uit Dordrecht verdreven augustijners conventiculen hielden en de sacramenten bedienden. 't Kan echter ook zijn dat dezen tegelijk met den prior HENDRIK de stad verlieten. Later was er onder de Dordtsche augustijners geen zweem van ketterij. Zie A. WOLTERS, *Reformationsg. der stadt Wesel*, s. 42.

nog toe de rechtzinnigheid van den prior HENDRIK VAN ZUTFEN, schoon vóór tien jaar een persoonlijk vriend van LUTHER, buiten alle verdenking gebleven, zoodat zijn naam in den ganschen twist nooit genoemd werd¹, en had de overheid geene andere reden van beklag tegen hem, dan misschien 't verwijt dat hij de hardnekkige broeders niet beter weerlegde of strenger behandelde, — nu werd het anders. Omstreeks Paschen (24 April) 1519 schreef hij aan LUTHER een dringenden brief, waarin hij zich over de werkeloosheid van den provinciaal bitter beklaagde en zijn voornemen te kennen gaf, om eenigen zijner kloosterbroeders naar Wittenberg te zenden, ten einde er 't onderwijs van LUTHER en MELANCHTHON te genieten; ja, hij stelde zich voor zelf eerlang naar Wittenberg te gaan.² Al kwam dit voornemen in 't eerste halfjaar niet tot uitvoering, toch ligt de gissing voor de hand, dat hij eindelijk ook tot het gevoelen van PIETER VAN FERREWAIRDE en de zijnen was overgehaald of, indien hij dit evenzeer als zij sedert LUTHER'S optreden gekoesterd maar aanvankelijk verzwegen had, dat nu ten laatste hun voorbeeld en de meerdere vrijheid na 't vertrek van Mr. FLORIS hun geschonken hem bewogen had voor die overtuiging uit te komen. 't Mocht daarmee zijn als het wilde: meer dan tijd was het, naar het oordeel van Mr. FLORIS OEM en zijn vrienden, om krachtiger maatregelen te nemen.

Tot die maatregelen behoorde in de eerste plaats misschien ('t kan ook zijn, dat hij uit eigen beweging Dordrecht bezocht) de komst van den dominikaner predikheer VINCENT DIRKS VAN BEVER-

¹) Ook van HERWERDEN erkent dit, a. w. bl 28, maar, al te zeer ingenomen met zijn held, zoekt hij de eenvoudige gevolgtrekking, die elk uit deze opmerking maken zal te ontzenuwen door dit verzwijgen „een vreemd, schijnbaar onverklaarbaar verschijnsel te noemen, omdat de ijver der bovengenoemde broeders in zijn ijver deszelfs oorsprong moet (?) gevonden hebben, en de geschiedenis, zonder zijn naam te noemen, genoegzaam bewijst (?) dat hij die twee jaren van 1516 tot 1519 niet heeft stil gezeten en, wel verre van zich te laten ontmoedigen, eene hervormende kracht op kloosterlingen en burgers beiden is blijven uitoefenen. Onbegrijpelijk zou het zijn, indien dit niet had plaats gehad." Ik meen: indien het had plaats gehad, zou het onbegrijpelijk zijn, dat zijn naam niet genoemd wordt. Dat de voorstelling van H. HEIJEN (*Kalender v. d. Prot.* 1857, W 136) dezelfde is als die van van HERWERDEN volgt uit het vroeger opgemerkte.

²) LUTHERS *Briefe*, t. a. pl.

WYCK¹ een man die in 1517 te Leuven tot doctor in de theologie was bevorderd, zich reeds vroeger door zijne werken eenigen naam had gemaakt en later, toen hij onder den pseudoniem GODEFRIDUS TAXANDER tegen ERASMUS schreef, vereeuwigd werd door het niet zeer humane oordeel van den vorst der humanisten: »equidem antehac pessime sentiebam de homine, sed nemo persuasisset, quemquam in toto ordine tam stultum tam stupidum tam indoctum tam mendacem tam impudentem esse, nisi suo libello nobis ipse fecisset fidem."² Deze man trad op voor de Dordtsche gemeente; hij, die bij een afscheidsmaal hem vóór zijn vertrek naar Holland gegeven, waaraan ook ERASMUS deel nam, op zijn vraag welke boodschappen deze hem had op te dragen tot antwoord ontving: »mando tibi fraternam charitatem, hactenus non satis abs te curatam, videlicet civiliter ac blande submonens, ut aliquando desinas ista linguae petulantia teipsum traducere magis quam me et simplicium animos malis venenis inficere, quae post resorbere non possis,"³ maar die in weerwil van dien raad niet schroomde »ad ultionem abuti templo, abuti suggesto praedicandae Christi gloriae destinato, abuti plebis imperitae credulitate."⁴ Arme augustijners! hoe keerde zich al het vuur der dominikaner welbespraaktheid tegen u! arme LUTHER! hoe werd uw naam verguisd en gesmaad! Maar — hoe zekerder de triomf der rechtzinnigheid scheen, des te bitterder was de teleurstelling. 't Volk, wel verre van zich te verootmoedigen onder de strafrede van den ijveraar, duldde niet dat de voorgangers, die het liefhad en hoogachtte, op die wijze beschimpt werden. In wilde woede tegen den dominikaner ontvlamd, schoolde het samen, lette op vermaning noch bedreiging van de overheid en zou den prediker gesteenigd hebben, indien hij niet ijlings door zijn beschermers voortgeholpen de stad was ontvlucht.⁵

¹) FOPPENS, l. 1. p. 1157. Nu eens wordt hij gezegd van Haarlem, dan weer van Alkmaar of van Beverwijk afkomstig te zijn.

²) ERASMI *Opera* t. III. p. 867, vgl. p. 894, 1889 en den geheelen brief aan VINCENT DIRKS, p. 620—631.

³) *Ibidem* p. 620.

⁴) *Ibidem* p. 536.

⁵) *Ibidem* p. 537: »imputat mihi VINCENTIUS tumultum Hollandicum, quod illic post stultissimam concionem propemodum fuerit lapidatus a plebe;" en aan hem zelven, p. 622: »cum Dordraci nescio quid tumultus accidisset tibi post con-

Zwaar moesten de augustijners boeten, daar de regeering hen voor 't vergrijp der menigte aansprakelijk achtte. Niet alleen werd hun het prediken verboden, maar — zoo luidt een bericht¹⁾ — »eenigen werden zelfs met den prior op lijfstraffe uit de stad gebannen." Is dit bericht juist? niet waarschijnlijk. Zou toch de prior na zulk een vonnis 't gewaagd hebben reeds twee jaar later ('t begin van 1522) naar Dordrecht terug te keeren²⁾ en daar aan het scherpziend oog der overheid ontsnapt zijn? zou hij, enkel om zijn vrienden nog eens te bezoeken, de »lijfstraf" roekeloos getrotseerd hebben? doch, wat meer zegt, zou de Dordtsche regeering, bij uitnemendheid clericaal, vermetel genoeg geweest zijn om, in spijt van de heiligste verordeningen der Kerk, zulk een inbreuk te maken op de geestelijke jurisdictie, zulk een vonnis te slaan tegen mannen, die, hoe kettersch dan ook, de zalving des Heeren ontvangen hadden? Veeleer blijkt uit alles, dat zij de wettige en bevoegde autoriteit raadpleegde en al hare maatregelen nam in overleg met den vicaris JOANNES VAN MECHELEN. Deze, denkelijk door haar ontboden, zag terstond in, dat de onverschilligheid, waarmee de provinciaal tot nu toe het Dordtsche klooster aan eigen beheer had overgelaten, door hem niet langer vol te houden was; hij ontsloeg HENDRIK VAN ZUTFEN van zijn ambt als prior en aanvaardde het zelf³⁾; hij stelde een nieuwen senior, een nieuwen superior, een nieuwen

cionem et curriculo te Lovanium recepisses, nondum satis promptus pro fide capituli subire periculum." 't Eerste citaat komt voor in een brief van 1519, het tweede in een van 1520, beiden zonder dagteekening. Daar echter in eerstgemelden brief ook sprake is van 't verbranden van LUTHER's geschriften te Leuven, dat eerst den 7^{en} November 1519 plaats had (vgl. GERDES I. I. III p. 23), moet het oproer te Dordrecht zeker in de laatste weken van 1519 gesteld worden, d. i. in denzelfden tijd als Mr. FLORIS OEM uit zijn ballingschap terugkoerde en de nieuwe prior JOANNES VAN MECHELEN het klooster reorganiseerde. Vreemd is het dat dit bericht over een „tumultus Hollandicus," schoon het reeds de aandacht van GERDES I. I. III p. 21 getrokken had, door geen onzer latere schrijvers over de Hervorming hier te lande werd opgemerkt, behalve door REUDLER in de *Leid. Bijdr.* III dl. bl. 5. GIESELER evenwel *Kircheng.* III 1° abth. s. 558 maakt er melding van.

¹⁾ SCHOTEL, *August.* bl. 6, die vroeger in *Kerk. Dordr.* I bl. 17 alleen schreef: „dat de prior uit de stad gedreven werd en naar Antwerpen gevlugt is."

²⁾ VAN HERWERDEN a. w. bl. 94.

³⁾ Zie de naamlijst bij SCHOTEL. Hij bleef prior tot 1530, toen wederom een Antwerpsch broeder (JANSSEN a. w. bl. 12) AUGUSTIJN VAN EINDHOVEN hem opvolgde.

procurator aan. Maar, terwijl hij in dit alles der overheid te wille was, bleek het aan den anderen kant uit zijn handelwijze met den ontslagen prior overtuigend, hoe weinig het te keer gaan der ketterij hem ter harte ging: of waar was voor HENDRIK minder kans om van zijne dwalingen terug te komen, dan in 't Antwerpsche klooster onder een prior, zóózeer tot onrechtzinnigheid neigende als JACOBUS PRAEPOSITUS? en toch daarheen liet hij hem gaan, hij, die 't klooster door en door kende en er als vicaris-generaal het toezicht over had. Wat had hij zorgvuldiger moeten voorkomen, dan dat HENDRIK zijn vroeger aangeduid voornemen ten uitvoer brácht, om naar Wittenberg te gaan? en toch hij verhinderde niet, dat deze reeds vóór 20 November 1520 te Keu'en was en welhaast zijne studiën onder LUTHER voltooide¹. Wien had hij na de gevangenneming van PRAEPOSITUS en bij de wetenschap, dat HENDRIK nu geheel en al LUTHER'S gevoelens was toegedaan, eerder van het prioraat in 't Antwerpsche klooster moeten weren? en toch hij zag het lijdelijk aan, dat HENDRIK in 1522 tot die waardigheid werd geroepen. — Evenwel, hoe ook tot oogluikend toelaten van de ketterij geneigd, de nieuwe prior vermeed in zijn klooster zorgvuldig, wat de stadsregeering had kunnen ergeren: »'t nieuwe licht" straalde niet meer naar buiten"; de burgerij, van hare hervormingsgezinde voorgangers beroofd, keerde zoo al niet inderdaad dan toch in schijn tot de knechtelijke gehoorzaamheid van vroeger terug; ze werd gedwongen zich te onderwerpen aan een voorganger, van zoo zedeloozen wandel, als destijds de pastoor der nieuwe kerk Mr. ADRIAAN CORNELISZ. was.³ Het oproer tegen VINCENT DIRKS mocht getoond hebben, hoe groot de aanhang der kettersche augustijners te Dordrecht reeds tegen 't einde van 1519 was: dat oproer, met velerlei redenen misschien te verontschuldigen maar toch in zichzelf misdadig, bracht ook in zichzelf de straf mede, dat jaren aaneen de zaak der Hervorming binnen Dordrecht

¹) Zie *Nederl. Arch.* V° Dl. bl. 327 verv. Hij bleef er tot na 11 Oct. 1521.

²) Zelfs schijnen er zeer rechtzinnige predikers onder de broeders te zijn opgestaan. Althans om die reden werd denkelijk »broeder CORNELIS religieus van den Augustijnen tot Dordrecht" door den vicecureit DIRCK HOFFGEN te Delft van den kansel geweerd. Bij besluit echter van 't Hof (13 Januari 1532, zie 1e *Mémoriaelb. van J. DE JONGE* fol 104) werden de Delvenaren gelast hem toe te laten.

³) Zie boven bl. 17.

reddeloos verloren was. Te vergeefs zou in 1525 en 1527 CORNELIS WOUTERS er zijne geschriften onder 't volk brengen¹; te vergeefs in 1533 en vervolgens het anabaptisme er geloofsvervolging en marteldood trotseeren; te vergeefs omstreeks 1550 de vicecureit MARINUS EVERSWAERT in de nieuwe kerk week aan week tegen de roomsch-katholieke dwalingen prediken²; — eerst in 1559, veertig jaar nadat de onstuimige voorstanders der Reformatie een schijnbare zegepraal hadden bevochten, gelukte het GERRIT VAN WORMER eindelijk, niet zonder groot gevaar, de kleine gemeente rondom zich te verzamelen³, die de kiem der latere hervormde gemeente te Dordrecht was. Zóó veel kon de overheid keeren, wanneer ze, eendrachtig met den clerus samenwerkende, de ketterij binnen hare wallen niet duldde. Aan de Dordtsche komt de treurige eer toe, dit altijd standvastig gewild en met de uiterste gestrengheid daarbij volhard te hebben.

't Was er echter verre van af, dat overal elders de magistraat met denzelfden ijver bezielde was en op dezelfde wijze te werk ging. De vrijheidsliefde der burgers, de eerbied voor elkanders overtuiging, misschien ook de haat tegen de geestelijkheid was te diep geworteld, dan dat het voorbeeld van Dordrecht velerwege navol-

¹ *Kerkhist. archief*, IVe Dl. bl. 8 verv.

² *Dordt. Archief*, V^e Dl. bl. 322.

³ SCHOOCKIUS, I. l. p. 476. Maar wat dan te denken van SCHOTEL's bewering, *Augst.* bl. 6? „Reeds kort na 't vertrek der Augustijnen" (d. i. derhalve 1520) vormde zich te Dordrecht eene kleine gemeente, waartoe de aanzienlijksten der stad behoorden: niet lang bleef hun bestaan voor het oog van den schout verholen en sommigen ondergingen den gruwelijksten marteldood of werden levend in de holen onder Puttoxtoren en in de kerken van het Minnebroedersklooster als levend begraven." Ik weet dit beweren niet beter te weerleggen dan door een roep van den auteur zelve in zijn *Kerkel. Dord.* I bl. 35: „opmerking verdient het, dat na de eerste vervolging der Lutheranen te Dordrecht (1519) in de oude stukken tot en met het jaar 1571 alleen van Doopsgezinden wordt melding gemaakt." Zoo is het: al die martelaren en vervolgd waren Anabaptisten, Doopsgezinden, — en SCHOTEL's voorgeven dat „de meesten hunner de gevoelens van LUTHER en CALVIN waren toegedaan," wordt voldoende tegengesproken door de voorafgaanden, die altijd vermelden, dat zij „herdoopt" waren.

ging zou hebben gevonden. Zelfs de landvoogdes MARGARETA gaf de voorkeur aan bezadigde weerlegging van LUTHER's gevoelens boven gewelddadig verzet, want toen de Leuvenſche ketterjagers zich bij haar beklaagden over den verbazenden opgang, dien de geſchriften van den Wittenberger maakten, en op haar vraag: »wie die man dan toch was?" antwoordden: »een ongeleerde monnik!" hernam ze terſtond: »wel! ſchrijft dan gij met u allen, die immers zoo geleerd zijt, tegen dien ééne ongeleerde, daar toch de wereld waarlijk meer aan een menigte geleerden, dan aan één enkelen ongeleerde geloof zal ſlaan." Nog ſterker liet haar ſtadhouder HENDRIK VAN NASSAU zich uit tegen de predikheeren in den Haag, toen hij hun in antwoord op hunne klachten tegemoetvoerde: »gaat heen en verkondigt het evangelie van Christus eerlijk en oprecht, zoo als LUTHER doet en vermijdt allen aanſtoot; dan zult gij geen reden hebben, om over iemand te klagen." Maar 't ſcherpst van allen was zeker wat de heer VAN RAVESTEYN, die uitgestrekte goederen in Zeeland bezat¹, aan de tafel van den keizer zelven omtrent LUTHER zeide: »er is in vierhonderd jaar eindelijk een christen opgeſtaan, en dien wil de paus nu van kant maken!" Waar de voornaamſten des lands met zulke verklaringen voorgingen, daar was 't niet vreemd, dat de ſchouten en ſchepenen de »nieuwlichters" ongemoeid lieten en alleen waakten tegen 't geven van openbare ergernis. Die verklaringen toch bleven niet aan 't hof, maar, eerst onder de aanzienlijken en de overheidspersonen voortgefluisterd, drongen ze welhaast tot de menigte door en waren, eer een jaar verliep, in openbaren geſchrifte voor ieder te lezen². Waarlijk, bij zulke betuigingen had dan wel niemand voor eenig ernstig gevaar te vreezen, als hij de boekjes van LUTHER, die nu in tal van exemplaren uit het kettersch Oostfriesland overkwamen, gretig ter hand nam of bij voorkeur de prediking ging hooren van mannen, wier rechtzinnigheid in een kwaad gerucht ſtond.

Aan zulke predikers ontbrak het niet. Uit de klacht der Haag-

¹) TE WATER, *Reformatie in Zeeland* bl. 4.

²) Ze waren reeds gedrukt vóór 't houden van den rijksdag te Worms. Zie GERDES, a. w. III p. 22, die zijn bericht ontleent aan SECKENDORF, *Hist. Lutheran.* l. I, (Holl. vert. I^e dl. bl. 134). 't Gezegde van HENDRIK VAN NASSAU is door YFEY en DERMOUT, a. w. I bl. 66 en vele lateren herhaald.

sche predikheeren, die de stadhouder HENDRIK VAN NASSAU op z66 stelligen toon afwees, laat zich de gevolgtrekking maken, dat reeds in 1519 niet alleen te Dordrecht, maar ook te 's Gravenhage en misschien in 't naburige Delft kettersche predikers waren opgestaan; hoe ze heetten blijkt niet, — maar in 1520 was aller oog op één man gevestigd, op den dominikaan WOUTER ¹, die, door LUTHER'S ijver opgewekt om 't geen hij zeven jaar vroeger uit zwakheid gehuicheld had weder goed te maken, reeds in zulk een geest te Utrecht was begonnen te prediken, dat hem de scheldnaam van »luthersche monnik" werd gegeven, en die sedert van daar gevlucht nu met het gerucht zijner evangelieverkondiging geheel Holland vervulde, terwijl hij van stad tot stad trok, om eindelijk te Delft zich neder te zetten ². Daár vooral, op 't voorbeeld van den grooten augustijner, liet hij zich met edele verontwaardiging uit tegen den aflat, misschien wel te eer, omdat in 't begin van 1520, ook de Delfenaren in menigte naar Rotterdam werden heengelokt, waar een pauselijke aflat ten behoeve der St. Laurenskerk te verdienen viel ³. »Hoe?" sprak hij, »indien vergeving van zonden voor geld te koop is, hoe dan zou God, die de Heer is van hemel en aarde, Zijnen eeniggeboren Zoon in het vleesch gezonden hebben, om door zijn bloed en zijn kruisdood onze zonden te verzoenen?" Deze prediking verwekte te meer opzien, daar WOUTER zijn geestelijk gewaad had afgelegd en in gewone burgerkleeding het woord voerde. Moest hij eerst ongetwijfeld tot enkele, huislijke kringen, waarin hem toegang verleend werd, zijne vermaningen beperken, welhaast kwamen buren, bekenden en vrienden bijeen in de door hem bezochte woning en ontstonden de eerste heimelijke samenkomsten der hervormingsgezinden, de eerste beginselen eener nieuwe gemeente, die (voor zoo veel bekend is) de oudste van alle protestantsche gemeenten in ons vaderland was.

Terstond sloten zich bij broeder WOUTER aan de rector der latijnsche school te Delft FREDERIK HONDEBEKE (CANIRIVUS), voorts zekere GEORGIUS, JOANNES SARTORIUS en CORNELIS HENDRIKS HOEN;

¹) Vgl. boven bl. 62.

²) SCHMOECKIUS, l. l. p. 752 cf. p. 479.

³) Vgl. boven bl. 20 en het daar aangehaalde staatsstuk van 1 Maart 1520.

eerst later, naar 't schijnt, en daarom niet te dezer plaatse maar in een volgend hoofdstuk te vermelden, HONDEBEKE'S ambtgenoot te 's Gravenhage GULIELMUS GNAFEUS en anderen¹.

Mr. FREDERIK HONDEBEKE of (zoo als hij zijn geslachtsnaam, naar 't gebruik van dien tijd, vertaalde) CANIRIVUS², die in zijn betrekking geroepen was op zondagen en heiligendagen de evangeliën en epistelen te verklaren, maakte daarvan gebruik om »sermones" in 't schoolgebouw te houden, die door de belangstellenden in Delft trouw bezocht werden en 't »nieuwe licht" voor menigeen deden opgaan. Wel waren deze samenkomsten niet openbaar, maar toch leden de »res monachorum quae hic," aldus schrijft hij, »infestissimae sunt veritati" er gevoelige schade door (»magna ex parte labefactatae sunt") en werden zeer vele aanzienlijke burgers tot zijn gevoelens en die van WOUTER overgehaald, van wie hij vertrouwde dat zij, al mocht hen nu ook nog een onwaardige Nikodemus-angst terughouden, wakkere voorstanders der waarheid zouden zijn, zoodra de openbare evangeliëprediking vergund werd. Zoo betuigt hij aan zijn vriend, den beroemden CASPAR HEDIO, in een brief³, die wel, behalve 't jaartal 1522, geen bepaalden datum draagt, maar toch, wegens de daarin voorkomende bewering, dat al het gebodschap en geschrijf en geloof bij 's lands overheid den vijandigen clerus niets gebaat en de berg een muis gebaard had, ouder moet zijn dan het waarlijk niet onbeduidende maar dreigende en voor de zaak der Hervorming allerverderfelijkste plakkaat van 29 April van dat jaar. Of reeds toen HONDEBEKE gelijk later steun vond in de medewerking van den man, die als vice-cureit der St. Hippo-

¹) Ik volg hier de opgaaf van SCHOOCKIUS, l. l. p. 479, die van de eertgenoemden zegt: „GUALTERO mox se adjunxerunt," en van de laatsten: „haud diu post," en dit te liever, omdat hij zich op de getuigenis van SARTORIUS zelve beroept.

²) Vgl. boven bl. 81 en 87. Voluit vind ik zijn naam en qualiteit in het *Derde memoriaelb.* van A. SANDELIJN fol. 84: „meester VREDERICK HONDEBEKE, rectoor der schole van Delft."

³) Uit het oorspronkelijk handschrift, dat onder de nagelaten papieren van HEDIO bewaard werd, medegedeeld door A. SCULTETUS in zijn *Annalium evangelii — decas prima* p. 186 (hoogd. uitg. s. 108) en daaruit door GERDES l. l. p. 30. Op dit belangrijke stuk, waaraan ik de bijzonderheden hierboven vermeld ontleende, wees ook G. H. M. DELPRAT in 't *Kerkh. archief*, IVe Dl. bl. 53.

lytus (oude) kerk den hoogbejaarden JAKOB CRALINCK¹ opvolgde is onzeker.

Zekerder is het, dat de genoemde GEORGIUS dezelfde gevoelens voorstond als hij. Weinig is anders van dezen bekend². De toenaam SAGANUS, waaronder een buitenlander hem aanduidt, is (zoo die, gelijk de vorm van 't nomen schijnt te bewijzen, aan zijn geboorteplaats werd ontleend) misschien een verbastering van HAGANUS (Hagenaar) of SCAGANUS (Schager)³. Hij was ongetwijfeld een geteterd man en daardoor de geschikte persoon, om HINNE RODE op zijn reis naar de Zwitsersche geleerden te vergezellen.

JOANNES SARTORIUS (JAN SNIJDERS), te Amsterdam in 1500 geboren⁴ en derhalve omstreeks dezen tijd nog te jong om eenigen invloed van belang in wijderen kring te oefenen, zou hier ter plaatse

¹ Deze was vice-cureit in 1513 en toen reeds 69 jaar oud (*Informatie op den staat van Holland* bl. 336); vóór hem in 1505 had DIDERTK ADAMS VAN WOUDE dit ambt bekleed (VAN HEUSSEN en VAN RIJN, a. w. bl. 703).

² HENRICUS ANTONII (VAN DER LINDEN) in de voorrede vóór 't *Systema theologicum* 1611 verscheef zich, toen hij hem GEORGIUS SYLVANUS noemde en hem zoo doende verwarde met een zeer bekenden hervormden leeraar uit later tijd. Deze, die (zoo als zijn bijnaam JORIS de *Vlaming* bewijst) uit Vlaanderen geboortig was, bediende een tijd lang de hervormde gemeenten te Antwerpen, 's Hertogenbosch en (1564) Mechelen (SCHOOCKIUS, l. l. p. 451 et 496): aan zijn betrekking in den Bosch had hij denkelijk den bijnaam SYLVANUS te danken. Zijn geslachtsnaam schijnt OCHAMUS geweest te zijn. Zie TE WATER, *Tweede eeuwgetijde* bl. 20. A. 's GRAVEZANDE, *Tweehonderdj. gedachtenis* bl. 222. De verwarring, waaraan HENRICUS ANTONII zich schuldig maakte, had ten gevolge dat BRANDT, a. w. bl. 92 en SCHOOCKIUS, l. l. p. 479 in dezelfde fout vervielen en dat latere schrijvers (o. a. *Ned. Archief*, II Dl. bl. 42, 115, III bl. 399), die bij TRIGLAND den juiste naam SAGANUS en bij BRANDT den verkeerden naam SYLVANUS aantroffen, 't er voor hielden dat SAGANUS en SYLVANUS dezelfde persoon was. Zij bedachten niet dat SYLVANUS, wien nog in 1576 't beroep te Londen werd aangeboden, toch wel niet vóór 1510 zal geboren geweest zijn, in welk geval hij toen RODE de reis naar Zwitserland deed, nog geen dertien jaar oud was.

³ 't Kan ook zijn dat hij JORIS BOUWENS heette en, 't proprium BOUWEN met het appellativum *bouwen* verwisselende, dit in 't latijn door *sagum* overzette. Evenzoo werd GERRIT GERRITS tot DESIDERIUS ERASMUS. De buitenlander door mij bedoeld is L. LAVATER in zijn *Historia Sacramentaria* aan 't begin. GERDES l. l. I, Monum. p. 229 gist dat SAGANUS drukfout is voor SAGARUS en hij dezelfde zou zijn met GULIELMUS SAGARUS, den bekenden bewonderaar van WESSEL GANSFORT. ULLMANN, *Ref. vor d. Ref.* II th. s. 564, 570 neemt de emendatie over, maar houdt GEORGIUS voor een bloedverwant van GULIELMUS.

⁴ GERDES, l. l. III p. 76.

niet eens genoemd zijn, indien hij niet zelf verklaard had ' »primum gustum veritatis" aan de prediking van WOUTER verschuldigd te zijn, waarschijnlijk droeg het toen uitgestrooide zaad echter eerst later vrucht.

Maar de man, die 't meest van allen tot het verbreiden der nieuwe gevoelens te Delft en in zijne woonplaats, het naburige 's Gravenhage, bijdroeg, was Mr. CORNELIS HENRICXS HOEN (HONIUS)¹. Hij behoorde denklijk tot het burgemeesterlijk geslacht van dien naam te Gouda² en was advocaat (niet, zoo als HARDENBERG en BRANDT³, en wie dezen nageschreven hebben, beweren: raadsheer) bij 't hof van Holland. In een openbaar staatsstuk van de landvoogdes MARGARETA⁴ wordt hij genoemd: »homme eage⁵, bien doct, devocieulx, grand aumosnier, dhonneste vie et conversation, advocat postulant audiet conseil de Hollande, et autrement tout bien renomme." Met dat oordeel stemde ERASMUS ten volle in, toen hij hem een »vir optimus"⁶ noemde en CORNELIUS AURELIUS, die hem aanspreekt als »vir doctissime, qui advocatus hominum pauperum et eleemosynarius liberalissimus", die zijne »humanitas" hoog verheft en van hem getuigt: »te esse praeterea scio politioem dictione et sapere egregie et amare unice candidaeque literaturae cultorem acerrimum." Tot die »candida literatura" behoorde niet alleen de klassieke letterkunde, maar vooral en in de eerste plaats de schriftelijke nalatenschap van WESSEL GANSFORT. Misschien had hij aan de fraterschool in zijn geboortestad de eerste opleiding ontvangen en was van daar in de Hieronymus-school te Utrecht over-

¹) SCHOOCKIUS, I l. p. 479. Dat hij in 't *Kerkh. Archief*, IV Dl. bl. 54 »de eerste hervormde Delfsche godsdienstleeraar" genoemd wordt, heeft betrekking op zijn verblijf aldaar kort vóór zijn dood in 1567. BRANDT, a. w. I bl. 214.

²) Zoo heet hij in het *Derde Memoriaelb.* van SANDELIJN fol 27 v°.

³) Zie de lijsten bij WALVIS. Zóó alleen kan ik mij 't gezegde van CORNELIUS AURELIUS (in BURMAN's *Iladr.* VI p. 249) verklaren: »te jam olim dilexi pariter et colui amicissime, tum ob mei nominis participationem, tum" etc. Of bedoelt dit alleen dat hij ook CORNELIS heette? zou 't niet zijn, omdat hij ook een CORNELIUS AURELIUS, d. i. een CORNELIS van Gouda was?

⁴) HARDENBERG in *Vita Wesseli* vóór de *Opera Wesseli*, Gron. 1614 p. 12, die hem bij vergissing HOVIUS noemt. BRANDT, a. w. I dl. bl. 92.

⁵) In een brief van 3 Maart 1523. *Memoriaelb.* fol. 9 v°. verv.

⁶) Agé.

⁷) ERASMI *Opera* t. III p. 766.

⁸) BURMANNI *Hadrianus* VI p. 249.

gegaan, waar hij 't onderwijs van JOANNES SIMONS van Delft tegelijkertijd met MARTINUS DORPIUS ¹ genoot. Misschien... althans zoo men deze gissing aanneemt, laat zich zeer gereedelijk en zijn groote ingenomenheid met WESSEL's werken verklaren, en de bijzonderheid, dat juist aan hem het nazien der papieren van JACOBUS ANGULARIUS werd opgedragen en de vertrouwelijke betrekking, waarin hij tot een der opvolgers van JOANNES SIMONS, namelijk HINNE RODE stond. Hoe dit zij, in 't begin dezer eeuw ² stierf magister JACOBUS ANGULARIUS (JACOB HOEK), kanunnik en deken te Naaldwijk, pastoor te Wassenaar ³, — een man die onder de geleerden van zijn tijd hoog stond aangeschreven en een vurig voorstander der rechtzinnigheid was, in alles buigende voor 't onbeperkt gezag der Kerk, krachtig verdediger van hare aflaten en volijverig, om afwijkende gevoelens, bij wien hij ze ook aantrof, ter kennis van den kettermeester te brengen ⁴. Waarschijnlijk had hij zijn zusterszoon MARTINUS DORPIUS, die sedert 1504 't hoogleeraarsambt te Leuven bekleedde, tot erfgenaam van zijn papieren benoemd en deze aan zijn vriend CORNELIS HOEN de aanvaarding dier erfenis opgedragen. Onder die papieren vond HOEN de briefwisseling tusschen ANGULARIUS en WESSEL over de aflaten en het vagevuur, voorts vele andere geschriften ⁵ van WESSEL en eindelijk een opstel over het avondmaal (de coena Dei, de eucharistia). De vond was voor een vereerder van GANSFORT dubbel belangrijk, omdat de bedelmonniken en andere ijveraars alles, wat zij uit de schriftelijke nalatenschap van WESSEL

¹) Vlg. boven bl. 33.

²) In 1514 (*Informacie up den staet van Holland*, bl. 274) was „pastoor van Wassenaar Mr. JACOB DIRCZSOON,” die aldaar „de naeste tien jaeren pastoor ende vicecureyt” geweest was. Daaruit volgt dat JACOBUS ANGULARIUS reeds vóór 1514 door zijn vice cureit in de betrekking van pastoor te Wassenaar was opgevolgd. ³) Juiste sterfjaar van ANGULARIUS is onbekend.

⁴) VAN HEUSSEN en VAN RIJN, t. a. pl. bl. 747.

⁵) Een en ander blijkt uit zijne brieven, die in de *Opera Wesseli* zijn opgenomen, zoodat hij zeker een minder gunstig oordeel verdient, dan ULLMANN over hem uitsprekt, a. w. s. 395, 603; althans een „freymüthiger Mann” was hij niet, en de reden, die ULLMANN voor deze meening opgeeft, dat „man nach seinem Tode bei ihm verdächtige Schriften” zocht, is onjuist: niemand zocht ze, maar HOEN vond ze. Ook den lof, dien SCHOOCKIUS, l. l. p. 530, hem geeft, dat hij „nem quod Wesseli animo agitavit,” kan ik hem niet toekennen.

⁶) „Multa scripta,” zegt HARDENBERG, l. l. p. 13.

hadden kunnen machtig worden, verbrand hadden ¹, en zijne werken (tot nog toe niet in druk verschenen) ten gevolge van dien maatregel nauwelijks meer te bekomen waren. Maar wat ook HOEN in dien wederontdeekten schat aantrok, — 't meest van allen wijdde hij zijne opmerkzaamheid aan eenige »*Propositiones ex evangelio de corpore et sanguine Christi sumendo, quo fructu sumentium, et de veritate ejus, quomodo operamur cibum qui non perit, et quod credere in Christum sit opus cibi non pereuntis, et credens vivit fide, vivens resuscitatur in novissimo die.*”² In die Propositiones toch trof hij een voorstelling aan, die hem, bij wien misschien even als bij zijne landgenooten GELLIUS en MENNO nu en dan twijfelingen waren opgerezen aan de waarheid der transsubstantiatie-leer, op

¹) HARDENBERG: „Nam quae in scriniis ipsius reperiebantur ejus manu scripta omnia, eo mortuo, opera Mendicantium monachorum et quorundam aliorum furore exusta erant, quod mihi bona fide dixerunt qui suis ipsi oculis hoc viderant.” MUURLING, *de WESSELI GANSFORTII cum vita tum meritis* p. 117 betoogt de geloofwaardigheid van dit bericht.

²) Licht zou men geneigd zijn een ander vertoog van WESSEL: „de sacramento eucharistiae et missa audienda,” dat in de aangehaalde uitgaaf zijner *Opera* op p. 650—705 voorkomt, voor 't geschrift „de coena Domini” dat HOEN vond, te houden, indien dat vertoog niet ontbrak, zoowel in de Wittenbergsche als in de Bazelsche uitgaven van WESSEL's werken, die, juist ten gevolge van 'tgeen HOEN had opgespoord, verschenen. Mocht ook de weglating in den Wittenbergschen druk verklaarbaar zijn (ULLMANN, a. w. s. 566), omdat LUTHER met den inhoud van dit vertoog geen vrede had, schoon zulk een opzettelijke vermindering des grooten Hervormer onwaardig zou zijn, — des te meer reden bestond er voor den Bazelser uitgever om het op te nemen. Had ook hij het, om welke reden dan ook, (M. GOEBEL in *Studd. u. Kritt.*, 1842 s. 332), achterwege gelaten, HOEN met zijne Hollandsche vrienden, die er zóó hoogen prijs op stelden om al wat WESSEL over 't avondmaal schreef mede te deelen, zouden het dan zeker hebben uitgegeven, tegelijk met zijn andere geschriften op 't klooster van S. Agnietenberg gevonden („de causis incarnationis, de oratione dominica, de passione Domini” vgl. MUURLING, l. l. p. 128), die zij eerlang in druk bezorgden. Maar ook zij kenden geen ander stuk van WESSEL over 't avondmaal dan de Propositiones. Deze derhalve vond HOEN: en eerst later kwam het uitvoeriger vertoog „de sacramento eucharistiae” aan 't licht, dat voor 't eerst in de Groninger editie van 1614 werd opgenomen. Eindelijk, dat het gerucht, waarvan HARDENBERG l. l. p. 13 spreekt: „audivi illud scriptum vetus admodum fuisse et ante ducentos annos piis hominibus illic aliis atque aliis quasi per manus traditum et circumlatum,” niets anders is dan een verdictsel van later tijd, toen de Hervormden hunne avondmaalsleer door hare oudheid zochten aan te bevelen, is duidelijk. Wie of de Propositiones of 't vertoog „de Sacramento” inziet, herkent terstond de latiniteit van WESSEL: zóó schreef geen Nederlander in 1300.

nieuw deed nadenken over de beteekenis van 't avondmaal. Hij rood er deze hoofdgedachten ontwikkeld: »de woorden der instelling moeten *niet vleeschelijk*, maar *geestelijk* opgevat worden, want CHRISTUS zegt Jo. III: 36 *die in den Zoon gelooft die heeft het eeuwige leven*, en elders Jo. VI: 54 *die mijn vleesch eet en mijn bloed drinkt die heeft het eeuwige leven!* derhalve moet het een en hetzelfde zijn te gelooven en het vleesch en bloed van Christus te eten en te drinken, — te gelooven en tot hem te komen en hem in zich op te nemen. Het vleesch van Christus als het brood des levens dat niet vergaat, is niet iets zinnelijks, maar 't is zijn geheele wezen, zijn woord, zijn liefde, zijn offer, zijn in den dood overgegeven lichaam tot heil der wereld; en 't genieten van dit vleesch bestaat eigenlijk in de vereeniging met Christus door het geloof (*fides*) en de gedachtenisviering (*commemoratio*), — 't bestaat daarin dat wij, even als Maria Magdalena, aan de voeten van Christus zitten, hem liefhebben, met hem leven, lijden, sterven en opstaan. Alleen in dezen zin kan het vleesch en bloed van Christus, zijn offer, dat wij door het geloof ons toeëigenen, het eeuwige leven bewerken en een veel hoogere waarde bezitten dan de met koelheid en alleen werktuigelijk genoten eucharistie" ¹. Waarlijk, — HOEN erkende 't wel, — deze voorstelling was geheel iets anders, dan de geestelijkheid met haar misoffer voorstond: hier werden de avondmaals-elementen in veel algemeener zin van 't geheele verlossingswerk van Christus verstaan en werd hun gebruik opgevat als een zuiver geestelijke handeling, als een vereeniging met Christus, om in hem en door hem in God te leven. Toch voldeed die voorstelling hem niet in allen deele; ze was hem te mystiek en voor de verklaring der instellingswoorden te zwevend. Moest WESSEL, die het avondmaalsbrood met het brood des levens, d. i. naar zijne voorstelling nu eens met de leer, dan weër met de persoon van Jezus vereenzelvigde, en 't eten van dit brood voor synoniem met gelooven hield, het formulier: *dit (brood) is mijn lichaam* alzoo uitleggen, dat het de overdrachtelijke beteekenis kreeg: »in zóó ver is dit geconsacreerde brood mijn lichaam, als ik door het u aan te bidden zinnebeeldig mijn eigen persoonlijkheid aan u geef, en gij

¹ ULLMANN a. w. s. 582.

door het te eten (dat een symbool is van uw gelooven) die persoonlijkheid in u opneemt, — CORNELIS HOEN week vrij wat verder van de kerkleer af dan WESSEL, bij wien, stellig wel niet van een reële, maar toch van een spirituëele en sacramenteele transsubstantiatie nog sprake kon wezen. Al wat naar transsubstantiatie zweemde verwierp HOEN eens voor al, toen hij het *is* (in de woorden der instelling: *dit is mijn lichaam*) aldus omschreef: »dit is het onderpand, het teeken van mijn lichaam, dit *beteekent* mijn ligchaam.” Deze opvatting, de vrucht der gezette overdenkingen, waartoe hem 't lezen van WESSEL'S Propositiones gebracht had, deelde hij eerlang mede aan zijne vrienden, aan WOUTER, aan HONDEBEKE, aan SAGANUS, ook in wijderen kring, — en welhaast mocht hij zich verblijden in hun aller toestemming.¹

Ook in wijderen kring. Gelijk toch op de plaats zelve, waar de hoogste binnenlandsche overheid van geheel Holland en Zeeland haren zetel had, de Hervorming het snelst vooruitging, zoo deed ze 't evenzeer in de residentie van den bisschop van Utrecht. Wèl mocht de zuiver rechtzinnige deken van sint Jan, de bekende kronijkschrijver WILLEM HEDA, in die dagen de jammerklacht over de stad van sint Maarten aanheffen: »at hodie (proh dolor!) *Lutherana tabe non est immunis*”.² 't Kwaad school allermeeest bij den overste van 't fraterhuis, den rector der Hieronymusschool HINNE RODE³, maar toch ook bij vele kanonniken, die hem openlijk begunstigten. Ze mochten al later zich schuil houden en hun gevoelens ontveinzen. — toch bleek het genoeg wat geesteskinderen ze waren aan den tegenstand, dien ze naderhand den bisschop GEORGE VAN EG-MOND boden, toen deze een geloofsrechtbank wilde instellen⁴. Maar

¹) Dat HOEN'S gevoelen onder de hervormingsgezinden hier te lande algemeen werd aangenomen bewijzen niet alleen de belijdenissen van allen, die gedurende dit tijdperk om 't geloof vervolgd of gedood werden, maar ook de mededeelingen van HARDENBERG l. l. die het voorstelt als de meening van »alii quidam docti ad regnum Dei” in Holland.

²) HEDA stierf in 1525 en begon zijn Kronijk denkelijk vijf jaar vóór zijn dood. De aangeduide plaats is te vinden in zijn *Vita sancti Willebrordi* p. 27.

³) Zie over hem bl. 30.

⁴) SCHOOCKIUS, l. l. p. 530 sq. Hij duidt met name onder de zeer verdachten aan JOANNES HOOCHLAND, deken van S. Marie, en JOANNES BLOCK, kanunnik van St. Pieter. De eerste evenwel schijnt tot iets later tijd te behooren: vgl. VAN HEUSSEN en VAN RIJN, *Bisdom van Utr.* II bl. 56.

de gevaarlijkste voor de zuiverheid van de leer en 't gezag der Kerk was ongetwijfeld HINNE RODE, die met hart en ziel der Hervorming was toegedaan en zijne overtuiging in zijne leerlingen ijverig overplante. 't Was aan een hunner, aan JAN, den zoon van JAN DIRKS-ZOON van Woerden¹⁾, gebleken, die wegens de kettersche gevoelens, welke hij aan 't onderwijs van HINNE RODE te danken had, door zijn vader van Utrecht verwijderd en voor zijne verdere opleiding naar Leuven gezonden was.

Wien derhalve eer, dan HINNE RODE, kon CORNELIS HOEN deelgenoot maken van zijne nieuwe opvatting omtrent het avondmaal? En ook deze stemde haar toe. Weinig dacht RODE voorzeker dat ze hem, nog geen tien jaren later, niet door toedoen der roomsche gezinde geestelijkheid, maar door verkettering van even vurige hervormingsgezinden als hij, op 't verlies van zijn ambt zou te staan komen. Maar nu, zoodra HOEN ze hem mededeelde, overtuigd van hare waarheid, was hij terstond bereid de tweeledige taak te vervullen, waaraan HOEN zich wegens zijn leeftijd onttrekken moest, doch waarvoor RODE door zijn herhaalde reizen naar Duitschland²⁾ meer dan iemand anders berekend was. HOEN wenschte namelijk LUTHER, bij wien hij achtte dat »omne judicium sacrae scripturae» berustte³⁾, — zóó hoog schatte hij den Hervormer! — te bewegen tot de uitgaaf der teruggevonden geschriften van WESSEL en tevens zijn gevoelen omtrent de juistheid zijner meening aangaande het avondmaal in te winnen. 't Eerste was een daad van piëteit, het andere van bescheidenheid. 't Eerste kon met te meer klem

¹⁾ Later de bekende PISTORIUS. Daar deze in 1522 na 't eindigen zijner Leuvenache studien tot priester gewijd werd, moet waarschijnlijk zijn verwijdering uit Utrecht twee, zoo al niet drie jaren vroeger gesteld worden, waaruit volgt dat RODE reeds in 1519 of 1520 van de kerkleer was afgeweken. Vgl. *Historie van het tijden van de dood aengedaen Jan de Backer — in 't latijn — door G. Gnapheum*, bl. 1 en 2; *Bijdragen tot de geschiedenis der Evangelisch-luthersche kerk*, III bl. 16 verv. *Kalender voor Protestanten*, II bl. 153.

²⁾ HINNE RODE werd in 1527 leeraar te Norden (*HARKENROHT Oorspronkelijkheden van Oostfriesland*, bl. 521), maar, wegens zijn Zwingliaansche gevoelens over 't avondmaal in 1530 afgezet, later tot leeraar te Wolthuizen beroepen en is in die betrekking (zeker vóór 1557, toen zijn vrouw reeds weduwe was) gestorven. Zie HARKENROHT a. w. bl. 720, MEINERS, a. w. II dl. bl. 367 verv.

³⁾ HENRICUS ANTONII l. l. p. 9: »ad evangelicos in Germania saepe excurrit."

⁴⁾ Volgens 't opschrift van zijn brief aan LUTHER bij GERDES I, *Monum.* p. 231.

worden aangedrongen, omdat de schat uit HOEK's nagelaten papieren opgedolven nog met andere vertoogen van WESSEL, in het regulierenklooster van sint-Agnietenberg bij Zwolle afgeschreven ¹, vermeerderd was: hoe zeer verheugde zich HOEN reeds bij voorbaat, dat WESSEL's werken, tot nog toe schier onbekend, op waardige wijze het licht zouden zien en LUTHER zijn beroemden naam aan die uitgaaf verbinden zou! Maar ook het tweede woog hem zwaar op 't hart. Hoe gereeder toestemming bij zijn vrienden en landgenooten zijn gevoelen over het avondmaal had gevonden, des te levendiger werd hij zich bewust, dat dit zeer ver afweek van de leer der Kerk, ja. van WESSEL's voorstelling zelve, — misschien ook van LUTHER's meening. 't Laatste vooral moest tot klaarheid gebracht worden. Daarom vatte hij de pen op en schreef, naar het schijnt zonder naam ² om alle zweem van aanmatiging te mijden, een breedvoerigen brief, waarin hij zijn gevoelens ontwikkelde ³. Deze brief

¹) HARDENBERG in *Vita Wesseli* p. 13: „nacti opuscula Wesseli, partim inter libros Hoeckii, partim in coenobio Canonicorum regularium montis S. Agnetis in suburbio Swollensi.”

²) Ik maak het op uit ERASMUS, l. l. p. 894 in een brief van 3 October 1525: „CAROLSTADIUS, quum hic clanculum latitaret, sparsit libellos germanice scriptos, quibus contendit in eucharistia nihil esse praeter panem et vinum. — Batavus quidam ante annos quatuor egit idem epistola, sed sine nomine, quae nunc excusa est.”

³) De brief werd in 1525 uitgegeven door ZWINGLI en herdrukt in GERDES, I *Monum.* p. 231. Dat CORNELIS HOEN er de schrijver van was, blijkt 1°. uit het door ZWINGLI zelve op den titel bijgevoegde: *per HONNIUM Batavum*, 2°. uit L. LAVATERI *Historia de origine controversiae sacramentariae* p. 16 en wordt 3°. zijdelings bevestigd door de in de vorige noot aangehaalde getuigenis van ERASMUS. Gereedelijk nemen dan ook TRIGLAND, *Kerkel. gesch.* III fol. 125 verv. en ULLMANN, *Reform. vor die Reformation* II s. 580 deze verklaring van bevoegde tijdgenooten aan. Anders GERDES l. l. p. 230 nt. c. en p. 231 nt. b., en na hem N. C. KIST, *Ned. Archief*, IIIe Dl. bl. 395 en M. GOEBEL in *Studien und Kritiken* 1842 s. 332, die (vreemd genoeg) 't er voor houden, dat deze brief, dien ZWINGLI aan HOEN toekent, hetzelfde geschrift zou zijn, dat WESSEL tot auteur had en onder de papieren van ANGLARIUS gevonden werd. Wie ook maar eenigszins den stijl van WESSEL kent en dit geschrift er naast ligt, zal terstond inzien, dat de brief van een geheel andere hand, van een verreweg betere latiniteit is. Bovendien: welk een verschil tusschen de begrippen over het avondmaal in dezen brief ontwikkeld en die van WESSEL, — een verschil, zoo groot, dat het niet te verklaren is door de hypothese: „zoo zal dan WESSEL hetgeen het eenvoudigste en meest afdoende was het laatst hebben gevonden” (KIST t. a. pl. bl. 395). Voorts geldt nog tegen deze meening hetzelfde, als ik reeds aanvoerde op bl. 88 nt. 2: ware

is ongetwijfeld een der merkwaardigste gedenkstukken uit den hervormingstijd, inzonderheid voor den Nederlander, als het *oudste* theologisch vertoog, dat er van een zijner protestantsche landgenooten bestaat, maar toch ook voor alle hervormden, van wat land of natie ze zijn mogen, want eenig en alleen uit *dit* geschrift nam de Zwingliaansche avondmaalsleer, die eerlang het shibboleth tusschen Gereformeerden en Lutherschen werd, haren oorsprong.

Mag het na de uitgave van dezen brief door TRIGLAND en door GERDES bezorgd, overbodig geacht worden, dien in zijn geheel hier in te lasschen, toch is het stuk te belangrijk en van te beslissenden invloed geweest op de richting der Reformatie hier te lande, om het niet, althans door mededeeling van den hoofdinhoud te dezer plaatse in herinnering te brengen.

„Onze Heer Jezus Christus,” — zoo vangt hij aan, — „die meermalen aan de zijnen vergeving van zonden had toegezegd, stelde het avondmaal tot onderpand daarvan in, gelijk een bruidegom aan zijne bruid een ring geeft, opdat ze vast overtuigd zij, dat hij waarlijk haar geheel en al toebehoort en zij zich van alle andere minnaars moet afkeeren, om eenig en alleen hem te behagen. Immers zóó moet ook de geloovige het avondmaal ontvangen als het onderpand, dat Christus hem toebehoort, voor hem overgegeven is en voor hem zijn bloed heeft vergoten, waarom hij dan ook Christus alleen aanhangt, zijn welbehagen zoekt, hem alles toevertrouwt. Zalk een gelooven is Christus waarlijk eten en zijn bloed drinken (Jo. VI); maar wie zonder dat geloof het avondmaal gebruikt, die eet eer het joodsche manna dan Christus. Van dit levend geloof

de brief een opstel van WESSEL geweest, 't zou in de Wittenbergsche of Bazelsche *signa*l zijn opgenomen. Eindelijk, behooren uitdrukkingen als: „*fides romana, papisticum inventum, tota religio papistica*” (bij GERDES l. l. p., 237) in den tijd van WESSEL t'huis? kan hij geschreven hebben: „*ruet universa religio papae, cum eam modo magna ex parte videas cecidisse?*” (ibid). Men zou dan moeten aannemen dat ZWISOLI den geheelen brief geïnterpoleerd heeft (zoo als KIST t. a. pl. meent), schoon juist in het door hem op den titel gestelde: „*ad calcem quibusdam additis, christianis homini pernecessariis, praesertim his periculosis temporibus,*” een waarborg te meer ligt, dat hij onveranderd den tekst gaf en alleen aan 't slot (*ad calcem*) eenige opmerkingen van zijn hand plaatste. Trouwens dit additament is door 't verschil van stijl licht te herkennen en begint met de woorden: „*nos autem relictis omnibus verbis, etc.*”

hadden echter de roomschgezinde scholastici geen begrip; integendeel, zij onderwezen een dood geloof, een historisch geloof, dat niet rechtvaardig kan maken, en achtten 't genoeg te zeggen, dat het brood na de wijding het ware lichaam van Christus is en daar allerlei spitsvondigheden, buiten de Heilige Schrift om, over te leeren. Daardoor werd eerlang 't gewijde brood aangebeden en op allerlei wijze vereerd als een God. Zoo het geen God is, dan is inderdaad het onderscheid tusschen ons en de Heidenen niet groot, die voor hout en steen nederknielden! Maar, (zal men zeggen) wij beroepen ons op het woord Gods: dat is mijn lichaam. Zoo beroept gij u ook op Matth. XVI: 19, om de pauselijke tirannie te verdedigen, schoon die tekst, goed verklaard, gebleken is heel iets anders te beteekenen. 't Is dan ook van belang den rechten zin van Matth. XXVI: 26 na te gaan. De Heer toch waarschuwde ons, dat men hen niet moest gelooven, die zeide: zie, hier is de Christus of daar (Matth. XXVI: 24), — daarom geloof ik hen ook niet die zeggen: in het brood is Christus! of ik zou vreezen op zijn waarschuwing geen acht te slaan, en dat nog wel nu juist de tijden der verdrukking gekomen zijn, waarin hij voorspelde, dat zulke verleiders zouden opstaan.

»Ook de apostelen hebben zich altijd over dit sacrament zoo uitgelaten: zij hebben het brood gebroken en het nooit anders dan brood genoemd, — maar van 't geen de roomschgezinden dien-aangaande gelooven, hebben zij allen gezwegen. Daarmede is ook niet in strijd wat Paulus 1 Kor. X vraagt: het brood dat wij breken, is dat niet een gemeenschap aan het lichaam van Christus, want hij zegt niet: het brood *is* het lichaam van Christus, maar duidelijk blijkt het, dat te dezer plaatse *is* den zin heeft van *beteekent*, zoo als volgt uit zijn vergelijking van het brood met de afgodenoffers. Mogen dan ook al de roomschen 't gevoelen van THOMAS AQUINAS als een orakel aannemen, zij kunnen het woord van Christus nooit te niet doen: zoo iemand tot u zal zeggen: zie hier is de Christus of daar — gelooft het niet.

»Maar welke redenen toch voeren zij aan voor zulk een vreemde en wonderbare leering, waarvan de wedergade in de Schrift niet te vinden is? Dat Christus eenmaal vleesch is geworden, dat lezen wij in den Bijbel: dat was door de profeten voorspeld; dat bleek

aan zijn leven, zijn dood, zijn leer: dat werd door de apostelen verkondigd. Maar dat hij dagelijks, in de handen van elken priester brood wordt (*impanatur*), daarvan zwijgen alle profeten en apostelen: dat zou steunen op 't ééne eenige woord: dit is mijn lichaam. Goed, indien Christus dit waarlijk bedoeld heeft. Doch, 't is vreemd, waarom beweren ze dan ook niet dat Joannes de Dooper in Elia is getranssubstantieerd, daar toch Christus van hem gezegd heeft: hij is Elia (Matth. XI: 14), of Joannes de evangelist in Christus, daar de Heer aan 't kruis tegen zijn moeder van hem zegt: zie, uw zoon! (Jo. XIX: 26) of Christus zelf in een rots, daar hij, op zich zelve wijzende, sprak: op deze rots, (Matth. XVI: 18), of omgekeerd een rots in Christus, omdat Paulus schrijft: de steenrots was Christus (1 Kor. X: 4)? Bovendien, als de Heer er bijvoegt: doet dat tot mijne gedachtenis; dan schijnt reeds het begrip van gedachtenis eer mede te brengen, dat hij, wien wij gedenken, naar 't lichaam afwezig dan tegenwoordig is.

De gewoonte heeft er schuld aan, dat men bij de woorden der avondmaalsinstelling terughuivert voor een verklaring, die men elders, b. v. waar Jezus zich de deur, den weg, den hoeksteen, den wijnstok noemt, zeer natuurlijk vindt; ik voor mij zie dat onderscheid niet in en schrijf 't alleen toe aan 't pauslijk gezag, dat velen, die nergens zóó zeer aan de letter hechten, hier alleen zoo bekrompen in hunne opvatting zijn.

Van drieërlei geestelijk brood spreekt de Heilige Schrift: van Christus het brood des levens, van het manna en van het christelijke avondmaal. Wie van 't eerste eet zal leven in eeuwigheid (Jo. VI: 58), wie van het tweede aten zijn gestorven (ald.) en daar nu Paulus, als hij 1 Kor. X: 1—6 over doop en avondmaal handelt, van het derde zegt, dat het dezelfde geestelijke spijs als het manna is, volgt daaruit dat het in zichzelf niets beter is dan het manna, 't welk, daar het voor den eeuwigen dood niet behoedt, het vleesch van Christus niet zijn kan.

Daarenboven, 't geconsacreerde brood is aan bederf onderhevig en wordt door de muizen gegeten: indien 't Christus zelf ware, hoe zou dit te rijmen zijn met de belofte (Hand. II: 27): Gij zult uwen Heilige niet overgeven om verderving te zien?

Ja, aangenomen eens dat Christus door de macht van zijn

woord het wezen van het brood zóó veranderd en zijn lichaam daarmede zóó vereenigd had, dat men recht en slecht weg zonder eenige verklaring kon zeggen: dat wat brood is, is Christus; waar lezen wij dan toch ooit, dat Christus of zijne apostelen nog eens iets dergelijks gedaan hebben? waar, dat iedere priester dezelfde macht zou bezitten om dit te doen? zeker wel niet in de woorden: doet dit tot mijne gedachtenis. 't Is toch twijfelachtig of ze beteekenen: »doet wat ik doe," dan wel »wat gij doet, doet het tot mijne gedachtenis." Neemt men 't eerste aan en verstaat men het van de consecratie, — wie is dan vermetel genoeg, om zonder nader gebod van Christus zijn vleesch te eten? Geeft men aan de andere verklaring de voorkeur, — wat mensch is er dan, die de transsubstantiatie tot stand kan brengen en waar is zijn lastbrief? Die is stilzwijgend gegeven (beweren sommigen), zoo als uit het voorbeeld der apostelen blijkt: de Kerk verleent dien. Voorts leeren zij, dat bij de consecratie alleen dat brood wordt veranderd, 't welk de priester met het woordje *dít* bepaald van meening is aan te duiden, tot groote onzekerheid van den leek, die derhalve nooit weten kan, of hij 't sacrament ontvangt ja dan neen! Ook moeten de woorden der instelling: »Hij nam het brood en 't gezegend hebbende brak hij het en gaf het" veranderd worden in: »ik neem, ik zegen, ik breek, ik geef," even als: »'t welk voor velen vergoten zal worden" in »voor velen vergoten is." Bij zoo veel duisternis en onzekerheid en menschelijke toevoegselen, blijf ik het liefst bij de eenvoudige woorden van Christus: zoo iemand tot u zal zeggen, zie hier is de Christus of daar, gelooft het niet!

»Terwijl nu deze leer zeker een allerbelangrijkst artikel zou zijn, wekt het reeds kwaad vermoeden, dat ze niet eens voorkomt in 't zoogenoemd Apostolische geloof, maar daarentegen uitvoerig behandeld wordt in de pauselijke decretalen, zoodat ieder, die bij zichzelf overwogen heeft, hoe voorzichtig juist op dezen grondslag de geheele pauselijke godsdienst gebouwd is, gereedelijk zal toestemmen, dat ze een uitvinding van den paus of liever van den satan moet wezen. Alleen door 't geloof wordt Christus gezien, alleen door 't geloof gediend; hij die verlangde, dat wij ons *lichaam* ten dienst van onzen naaste zouden stellen, wil voor zich alleen dat wij hem naar den *geest* door 't geloof dienen en, opdat

dit te beter geschieden mocht, onttrok hij ons zijne lichamelijke tegenwoordigheid, waarvan hij 't schadelijke voor de zijnen aanwees in het woord: indien ik niet wegga zal de trooster tot u niet komen (Jo. XVI : 7). De satan, om alles te verderven, heeft de menschen weêr trachten wijs te maken, dat Christus lichamelijk tegenwoordig was, zoo al niet in menschengedaante, dan toch in de gestalte van brood. Maar zoo dit brood, dat met lichamelijke oogen gezien wordt, God is, 't heeft dan ook aanspraak op uiterlijk eerbetoen; want onwaardig zou 't zijn God in een kastje op te sluiten of, als Hij er in opgesloten is, Hem geen eer te bewijzen. Van daar die prachtige kerken en kerksieraden, die lampen en waskaarsen, die heilige praalgewaden, dat koorgegalm van de monniken, de priesterwijding, 't celibaat, de onthouding van den kelk, in één woord, als gij de transsubstantiatie wegneemt, dan valt de geheele godsdienst van den paus in duigen, gelijk die trouwens (niemand twijfelt er aan, die inziet hoe ver 't nu reeds daarmee is gekomen) eenmaal geheel zal ondergaan. Was de grondslag, de transsubstantiatie een rots, ze zou alle stormen weerstaan; nu blijkt het genoeg dat ze een menschelijk verdictsel is.

»De Heiland wilde dan niet door de woorden: dit is mijn lichaam een transsubstantie van 't brood bewerken, maar door het brood wilde hij zichzelve geven, zoo als de verkooper van een akker, terwijl hij aan den kooper een stok, een stroohalm of een steen geeft, gewoon is te zeggen: zie, ik draag u den akker over; 't was alsof hij zeide: neemt, eet en acht dit niet gering, want wat ik u toereik beteekent mijn lichaam, dat ik u geef; wordt het aan 't kruis genageld, 't zal voor u zijn, gelijk alles wat ik deed of doe het uwe is. Dierbare troost! lieflijke woorden, als wij ze goed overdenken, want niet zonder reden staat hier: »dit is" voor »dit beteekent" — immers, hoeveel krachtiger, hoeveel overtuigender is het!

»Laat ons dan onderscheid maken," zoo besluit HOEN zijnen brief, »tusschen 't brood, dat wij in den mond krijgen' en Christus dien

¹⁾ Ore susceptum: ore suscipit. Door het triviale *krijgen* is 't alleen mogelijk in de vertaling de dubbelzinnigheid te bewaren, of hier een »in den mond nemen" dan wel een »in den mond ontvangen" bedoeld wordt.

wij aannemen door 't geloof: wie 't niet doet en meent niets anders te ontvangen dan 't geen hij in den mond krijgt, is schuldig aan 't lichaam en bloed des Heeren en eet en drinkt zich een oordeel, omdat hij door 't eten en drinken toont, dat Christus hem nabij en hij toch verre van Christus is door zijn ongelooft. Zie, de Israëlieten, verlost uit de hand van Farao en door brood uit den hemel gevoed, weken spoedig af van den weg door Mozes hun voorgeschreven en maakten zich een gegoten kalf, dat ze aanbaden en met offeranden vereerden, zeggende: dit zijn uwe goden, Israël! die u uit Egypte-land hebben uitgeleid. Maar wij Christenen, spoedig afwijkende van het woord van onzen leidsman Christus, die gesproken heeft: zoo iemand tot u zegt: zie, hier is de Christus of daar, gelooft hem niet, — wij heffen 't brood op en zeggen: dit is onze God, die ons met zijn bloed heeft gekocht! Een gruwel is het, een gruwel, te luisteren naar hen, die zeggen, dat Christus in 't brood, gelijk het vuur in het ijzer is, en hemzelve niet te hooren die ons waarschuwt: zoo zij dan tot u zullen zeggen: zie, hij is in de binnenkamers, gelooft het niet, — maar gelooft in ieder woord. . . . de Heer zegt niet dit of dat woord, maar. . . . in ieder woord, dat door den mond Gods uitgaat! ¹⁾

Zóó luidde de brief, dien HINNE RODE naar Wittenberg moest overbrengen ²⁾, tegelijkertijd met de geschriften van WESSEL, waarvan men de uitgaaf aan LUTHER wenschte op te dragen. 't Was in den winter van 1520 op 1521 ³⁾. Met groote ingenomenheid ont-

¹⁾ Wat nu volgt is van ZWINGLI: o. a. de aankondiging van een uitvoeriger geschrift over dit onderwerp n. l. zijne *Klare underrichtung vom Nachtmahl Christi, gedruckt zu Zürich im Jahr 1526*. (In de uitgave van SCHULER en SCHULTESS II B. 1^e. abth. s. 426.) Eigenaardig besluit alzoo de brief van HOEN met de woorden van Matth. XXIV: 23, 26, die er als 't ware het referein van uitmaakten.

²⁾ Of GEORGIUS SAGANUS hem op deze reis naar Wittenberg vergezelde is onzeker. HARDENBERG l. l. noemt alleen RODE; HENRICUS ANTONII l. l. schrijft wel: „hanc suam interpretationem anno 1523 HONIUS communicat per RODIUM et GEORGIUM SYLVANUM (lees: SAGANUM) cum LUTERO, OECOLAMPADIO, ZWINGLIO, his astipulantibus, illo non;” maar juist het bijgevoegde jaartal 1523 waarschuwt ons, dat wij dit bericht niet onvoorwaardelijk moeten aannemen. Immers uit de volgende noot blijkt het, dat de reis naar Wittenberg in den winter van 1520 op 1521 plaats had en wel onderscheiden moet worden van de latere reis, die beiden RODE en SAGANUS in Januari 1523 of iets vroeger naar Bazel deden.

³⁾ Zóó te recht KIST in *Ned. Archief*, IIe Dl. bl. 115; later IIIe Dl. bl. 399 liet

ving LUTHER de geschriften van WESSEL en, werd hij al kort daarna door zijn reis naar Worms en zijn verblijf op den Wartburg verhinderd aan de beide Wittenbergsche uitgaven dier werken van 1521 en 't begin van 1522¹, waartoe hij evenwel naar 't schijnt den eersten stoot had gegeven, zijn naam te verbinden, hij achtte zich verplicht een derde uitgaaf, die in September 1522 door bezorging van ADAM PETRI te Bazel het licht zag, met eene krachtig aanprijzende voorrede (gedagteekend 29 Juli 1522) te verrijken, waarin hij de opmerkelijke verklaring aflegde: »hic si mihi antea fuisset lectus, poterat hostibus meis videri LUTHERUS omnia ex WESSELO hausisse, — adeo spiritus utriusque conspirat in unum?»

Maar geheel anders oordeelde de Hervormer over den brief van HOKX, die hem gelijktijdig met de geschriften van WESSEL in handen kwam. Het onderwerp was hem niet vreemd. Reeds anderhalf jaar vroeger, in 't najaar van 1519, had hij er veel en ernstig over nagedacht: want indien het te bewijzen was, dat de transsubstantieeleer met de Schrift niet overeenkwam, dan zag hij wel in dat hij, zoo als hij zich in een brief van 15 December 1524² uitdrukt: »damit dem Papstthumb hätte den gröszten Puff konnen geben." Daarom was 't een »harte Anfechtung" en betuigde hij nog vijf jaar later dat hij »leider allzu geneigt darzu war, so viel ich einen

hij zich door ULLMANN, a. w. s. 568 verleiden, om deze reis in 1519 of 1520 te stellen, niet inziende dat ULLMANN daartoe gekomen was door een verkeerde opvatting van LUTHER's brief d. d. 15 Dec. 1524. Daar 1° de oudste Wittenberger uitgaaf der *Opera Wesseli* die RODE had overgebracht, van 1521 dagteekent (ULLMANN a. w., s. 674); daar 2°. ZWINGLI in 1525 op het titelblad van den brief van HOKX verklaart, dat deze *vóór vier jaar* d. i. dus in 1521 aan LUTHER overhandigd was; daar 3° ERASMUS (zie nt. 2 op bl. 92) deze getuigenis bevestigt, — is het buiten twijfel dat RODE met de geschriften van WESSEL en den brief van HOKX de reis naar Wittenberg deed in 1521, en, daar hij LUTHER nog te Wittenberg aantrof, die den 2^{en} April 1521 van daar vertrok, moet hij er in den winter van 1520 op 1521, denkelijk zeer vroeg in 1521 geweest zijn. — Was het deze reis, waartoe volgens SCHOOCKIUS l. l. p. 530 de Utrechtsche kanunniken RODE in staat stelden »ut cum LUTHERO conferret de praecipuis christianae religionis capitula?" 't Kan zijn, ofschoon het bijgevoegde dat LUTHER »vixdum notus" was op een vroegeren tijd dan 1521 schijnt te wijzen.

¹) ULLMANN, a. w. s. 674 en 676.

²) Zie deze voorrede bij WALCH, XIV th. s. 219—223, ULLMANN, a. w. s. 677 en MÜLLING, l. l. p. 124.

³) Uitg. van DE WETTE, II th. s. 577.

Adam spure," — maar hij kon niet, hij mocht niet: »der Text ist zu gewaltig da und will sich mit Worten nit lassen aus dem Sinn reizen!" 't Resultaat zijner overdenkingen was dan ook in December 1519 het *Sermon von dem hochwürdigen Sacrament des heiligen Leichnams Christi* geweest, waarin hij de transsubstantiatie verdedigd had¹; en, schoon zijn gevoelen in het *Sermon an den Christlichen Adel* (23 Juni 1520) en in 't vertoog *Von der babylonischen Gefangenschaft* (6 October 1520)² eenigszins gewijzigd bleek te zijn en zich tot de zoogenoemde consubstantiatieeler ontwikkelde, — verder dan deze ging, kon noch wilde hij van 't geloof der vaderen afwijken. Geen wonder, dat LUTHER weinige maanden later, toen RODE den brief van HOEN tot hem bracht, al wat in dit schrijven hem tegenstond ten volle liet gelden en al wat er hem in aantrok voor eene inblazing van den »ouden Adam" hield³: althans hij keurde de opvatting van HOEN ten stelligste af. Maar groot mocht wegens dit oordeel de teleurstelling van RODE wezen, hij was te vast overtuigd van 't geen hij met zijn vrienden in Nederland op voorgang van HOEN als waarheid erkend had, dan dat het gezag zelfs van een LUTHER hem in die overtuiging zou hebben doen wankelen⁴. En gelijk hij, dachten al zijne geestverwanten hier te lande, tot wie hij eerlang terugkeerde.

¹) WALCH, XIX th. s. 522, vooral s. 534.

²) 't Eerste is bij WALCH, X th. s. 296—399, het tweede in het XIXe Dl. te vinden, waar vooral op s. 25 ff. over 't avondmaal wordt gehandeld.

³) Toch was HOEN waarschijnlijk een van de twee, omtrent wie LUTHER in den aangehaalden brief van 15 Dec. 1524 verklaarde, dat zij hem over dit onderwerp »geschickter" geschreven hadden, dan CARLSTAD deed. Wie de ander was is onzeker: ULLMANN, a. w. s. 567 denkt aan WESSEL, — maar zou LUTHER van een man, die reeds dertig jaar vroeger gestorven was, gezegd hebben: hij heeft er mij over geschreven? Veeleer denk ik aan dezen of genen uit de Boheemsche en Moravische broeders.

⁴) Of de meening van HOEN bij een der andere Wittenbergers goedkeuring vond, blijkt niet, — zeker niet bij ANDREAS BODENSTEIN (CARLSTADT) die een krachtig voorstander van LUTHER's gevoelen over 't avondmaal bleef (zie de monografie van JÄGER s. 229 ff., vooral s. 232, 240 en vgl. M. GOEBEL in *Studien u. Kritiken* 1842 s. 332 337) tot op den zomer van 1524, toen hij in zijn vertoog *Ob man mit heiliger Schrift erweisen möge, dasz Christus mit Leib, Blut und Seele im Sacrament sei* en in zijn *Gesprächbüchlein* zijne vroegere gevoelens herriep (JÄGER, a. w. s. 429 ff.) en LUTHER aanviel: eerst in de laatste maanden van 1524 kwam hij tot zijne avontuurlijke exegese van de instellingswoorden. Bekend is het, dat deze

't Bleek bijkans twee jaren later. De mededeeling van hetgeen toen voorviel moge de chronologische orde een weinig verstoren, toch zal niemand het wraken, dat ter wille der eenheid van 't onderwerp die mededeeling niet tot het volgend hoofdstuk verschoven wordt, maar terstond hier ter plaatse, achter 't bericht van de afkeuring, die de brief van HOEN te Wittenberg vond, het oordeel volgde twee jaar later door de Zwitsersche hervormingsgezinden daarover uitgesproken. In den loop van 1522 werd HINNE RODE van zijn ambt als rector der Hieronymusschool wegens zijn gevoelen. — »propter Luterum," zegt een tijdgenoot¹⁾, — ontzet. 't Zij dat hij zich in den eersten tijd na dit ontslag, terwijl ieders aandacht daardoor op hem was gevestigd, in het vaderland niet veilig rekende, 't zij dat hij zich heengetrokken gevoelde naar zijn geloofsgenooten in Duitschland en naar den vorst der humanisten, naar ERASMUS, die te Bazel zijn verblijf hield, — welhaast begaf hij zich buiten 's lands. GREGORIUS SAGANUS verzelde hem op de reis. Als een kostbaren schat voerde hij, op aandrang van de vrienden die hij achterliet, ook nu den brief van HOEN met zich: wel

strijd begon met het mondgesprek tusschen LUTHER en CARLSTADT in Augustus, 1524 te Jena, dat MARTIN REINHARDT beschreef (WALCH, XV th. s. 2422 ff.) waarbij LUTHER hem tot schrijven uitdaagde door een goudstuk op tafel te werpen: een bijzonderheid door LUTHER zelven bevestigd in een zijner brieven van September 1524 (DE WETTE, a. w. II s. 550). Wanneer nu HARDENBERG l. l. p. 13 en 14, die trouwens eerst veertig jaar later schreef (ULLMANN, a. w. s. 682, 683), in strijd met deze stellige feiten, het gebeurde te Jena in Augustus 1524 met de reis van RODE naar Wittenberg in 't voorjaar van 1521 verwart, — CARLSTADT in 1521 gevoelens toedicht waarvan het tegendeel uit diens eigen schriften blijkt en 's mans latere avondmaalsleer in verband brengt met de meening van HOEN, die er hemelsbreed van verschilt, — dan verdient hij zeker niet het geloof te vinden dat GOEBEL a. o. s. 331, ULLMANN a. w. s. 565 f. en KIST *Ned. Archief*, II bl. 115 hem schonken, al beroept hij zich ook op RODE, GOSEWINUS VAN HALEN, MELANCHTHON en THOMAS BLAUFER. Ik ontzeg hem te eer dit geloof, omdat veel van 't geen hij vordert aan zijn verhaal toevoegt even onnauwkeurig is. Hij spreekt toch (men bedenke wel: alles vóór 2 April 1521) van twee brieven van LUTHER, éenen aan ECO-LAMPADIUS te Bazel, die niet vóór 17 November 1522 te Bazel woonde, en éenen aan RODE, die vóór de *Opera Wesseli* zou gedrukt zijn, waarmede hij de voorrede van 29 Juli 1522 bedoelt. Doch van waar al die verwarring? Kan 't ook zijn, dat inderdaad enkele Wittenbergers b. v. CARLSTADT of MELANCHTHON gunstiger over den brief van HOEN dachten, al deden zij verder van die goedkeuring niet blijken? Om althans eenigszins de eer van HARDENBERG te redden, wil ik de mogelijkheid daarvan (schoon 't een gissing is en niets meer) niet ontkennen.

¹⁾ Zie diens aantekeningen uitgegeven in 't *Kerkhist. Archief*, III bl. 110.

een bewijs voor 't geen straks werd beweerd, dat noch hij, noch zijn geestverwanten door 't gezag van LUTHER er toe gebracht waren, om van overtuiging te veranderen. Deed hij ook nu Wittenberg aan? raadpleegde hij LUTHER nogmaals over de avondmaals-questie? 't Kan zijn, omdat zich daaruit te eerder de verwarring zou laten verklaren, die in de berichten van HARDENBERG en van HENRICUS ANTONII heerscht¹, en vooral omdat, door het aannemen van deze gissing duidelijk wordt, hoe LUTHER in zijn brief van November 1523 aan de christenen in Bohemen en Moravië, waarin hij vierderlei dwaling omtrent de beteekenis van het avondmaal bestrijdt, allereerst de dwaling van HOEN noemt en diens betoog zóó nauwkeurig stuk voor stuk tracht te weêrleggen, dat 's mans brief zeker kort te voren door hem gelezen was². Hoe dit zij, steun en goedkeuring vond RODE te Wittenberg niet.

Welhaast reisde hij met SAGANUS verder naar Bazel. Had hij daar eenig deel aan de nieuwe uitgave der WESSELI *opera* door ADAM PETRI in September 1522 bezorgd? Was hij 't misschien, die dezen druk verrijkte met eenige brieven van WESSEL, o. a. dien over den affaat aan JACOBUS ANGULARIUS geschreven, waardoor deze uitgaaf zich onderscheidt van de beide vroegere te Wittenberg verschenen? In dat geval zou hij met zijn vriend SAGANUS reeds vóór September 1522 te Bazel geweest zijn. Evenwel dit alleen is zeker, dat hij er was in Januari 1523³. Toen wendde zich beiden

¹) Beiden toch dragen de zaak zóó voor, alsof RODE terstond nadat hij LUTHER's afkeurend oordeel over den brief van HOEN had vernomen, naar OECOLAMPADIUS vertrok. HENRICUS ANTONII stelt dit op 1523, 'tgeen niet waar kan zijn, om de redenen bl. 98 nt. 3 aangevoerd, waaruit blijkt dat de brief reeds vóór April 1521 onder de oogen van LUTHER kwam; HARDENBERG verbindt te onrechte het overbrengen van WESSEL's werken en van den brief in 1521 met het bezoek bij OECOLAMPADIUS, 'twelk niet vóór November 1522 kan hebben plaats gegrepen, omdat OECOLAMPADIUS vóór dien tijd niet te Bazel woonde. Neemt men nu aan dat RODE *en* in 1521 *en* in 1523 Wittenberg bezocht, dan is de verwarring van beide schrijvers eenigermate opgelost.

²) Zie dien brief bij WALCH, XIX th. s. 1593, vooral s. 1597 § 12. Uitvoerig weêrlegt LUTHER HOENS opvatting van *is* in den zin van *beteekent*, en zijn verklaring van Matth. XVI: 18, 1 Kor. X: 4, van 't manna, enz., terwijl hij even als deze besluit met de vergelijking van het vuur in 't gloeiende ijzer § 20.

³) ULLMANN, a. w. s. 676.

⁴) HENRICUS ANTONII l. 1: „Basileae locutus est RHODIUS OECOLAMPADIO anno 1523 in Januario.” De nauwkeurigheid dezer opgaaft, die elders niet voorkomt,

tot een man die, schoon eerst sedert 17 November 1522 te Bazel gevestigd, veler hart, ook het hunne gewonnen had en wiens roem als Hervormer geheel Duitschland en Zwitserland reeds vervulde, — tot OECOLAMPADIUS. Hem deelden ze hunne bezwaren, hem den brief van HOEN mede¹, en — plotseling ging voor hem een licht op, een licht zóó verkwikkend en zaligend, als hij alleen kon waardeeren, die zich jaren aaneen in de duisternis der angstigste twijfelingen had afgemarteld en bij zichzelf erkennen moest, dat de voorstelling, waarmee hij ten laatste zich had zoeken te bevredigen, niets dan een dwaallicht was². Maar in de vervoering zijner blijdschap dacht hij niet om zich zelve alleen: allereerst dacht hij aan den man, met wien hij onlangs een verbond van vriendschap gesloten had³, dat van jaar tot jaar inniger zou worden, — aan ULRICH ZWINGLI te Zurich. Wat zou deze van de nieuwe opvatting denken? De vraag kwam te eer bij hem op, omdat hij van RODE en SAGANUS vernam, dat LUTHER zich er krachtig tegen verklaard had⁴.

wordt gewaarborgd door een brief van OECOLAMPADIUS zelve (19 November 1522) aan CAPITO waarin hij bericht voor twee dagen te Bazel te zijn aangekomen. Vgl. de monografie van HAGENBACH s. 25. Partijdigheid alleen om ZWINGLI van den zoogenoemden blaam te zuiveren, dat niet hij zelf zijn avondmaalsleer uitdacht, maar dat anderen er hem toe gebracht hadden, verleide zijn biograaf CHRISTOFFEL (I s. 258) tot de voorstelling, alsof RODE hem eerst bezocht in den zomer van 1523, d. i. na den brief aan WYTTEBACH, waarvoor echter geen enkel bewijs is aan te voeren.

¹) Dat ze ook, gelijk HARDENBERG l. l. beweert, een brief van LUTHER aan OECOLAMPADIUS bij zich hadden, waarin deze zijn oordeel omtrent WESSEL's propositiones vraagde en hem tegelijkertijd opdroeg den druk der *Opera WESSELI* te bevorderen, is stellig onjuist. Zulk een vraag naar iemands oordeel lag niet in LUTHER's karakter. Maar bovendien is het op te maken uit den *oudsten* brief van LUTHER aan OECOLAMPADIUS dien wij kennen en die 20 Juni 1523 gedateerd is (DE WETTE, a. w. II th. s. 352) dat LUTHER sedert Februari 1522 geen brief van OECOLAMPADIUS ontvangen en 't zijnerzijds overbodig gerekend had hem te schrijven.

²) Zie over die twijfelingen, welke hem reeds in 't begin van 1521 beangstigden, HAGENBACH, *J. Oekolampad.* s. 20, HERZOG in zijn *Reallexikon*, X th. s. 535.

³) Zie den eersten brief welken OECOLAMPADIUS aan ZWINGLI, dien hij nog nooit ontmoet had, 10 Dec. 1522 schreef, en 't antwoord daarop van 14 Januari 1523 in de uitg. van SCHULER en SCHULTESZ der *Opera ZWINGLI*, VII t. prim. p. pag. 251 n. 61 en p. 261 n. 1.

⁴) HARDENBERG l. l. beweert zelfs: „vir erat valde modestus et timidus, non assensu proferre sententiam, cum intelligeret non adprobari LUTHERO.” Zeker, te sterk gesproken.

Met ZWINGLI zou 't misschien anders zijn! En nauwelijks had hij zich in dien geest tegen de Hollanders uitgelaten, of ze waren gereed dien wenk te volgen¹.

Toen zij te Zurich kwamen, vonden zij de geheele burgerij in groote spanning: nergens elders voorzeker hadden zij, hoe rijk aan ervaring ze in dit opzicht mochten zijn, de gewichtige godsdienstvragen des tijds met zoo veel ijver en zoo algemeen hooren bespreken. Geen wonder! Den 29^{en} Januari 1523 verdedigde ZWINGLI daar zijne 67 sluitredenen voor een vergadering van meer dan zeshonderd mannen, de aanzienlijksten zoowel van den staat als van den clerus, en behaalde een even gemakkelijke als volkomene overwinning, waarbij hij van overheidswege werd aangemoedigd met zijne evangelieprediking voort te gaan en zijn tegenpartij onder bedreiging van straf werd gelast overeenkomstig de Heilige Schrift te leeren en zich van allen smaad en schimp tegen andersdenkenden te onthouden. Of de Hollanders dit gesprek bijwoonden staat niet vermeld, maar met zekerheid mag ondersteld worden, dat meer dan eenige andere sluitrede de achttiende hen aantrok, al durfde ZWINGLI's tegenstanders die ook niet in behandeling nemen: »dasz Christus sich selbst einest ufgeopfert, in die ewigheit ein wärend und bezalend opfer ist für aller gläubigen sünd; darus ermessen wirt, die mesz nit ein opfer, sunder des opfers ein widergedächtnusz syn und sichrung der erlösung, die Christus uns bewisen hat." Of naderde deze voorstelling niet tot hetgeen HOEN beweerde en zijne vrienden geloofden, dat het avondmaal een onderpand der schuldvergiffenis en een gedachtenisviering was? Zoodra dan ook de gelegenheid zich aanbood, lokten zij ZWINGLI uit tot het mededeelen van zijn gevoelen over de eucharistie en, door zijn antwoorden aangemoedigd, gaven ze hem den brief van HOEN ter lezing².

¹) Wat HARDENBERG vervolgens mededeelt omtrent geschriften van WESSEL, die ze bij hun hospes te Bazel achterlieten en naderhand niet terug konden krijgen, omdat de hospes ze in zijn boosheid zou verbrand hebben, en verder 't verhaal van den verkoop dier papieren aan ADAM PETRI — toont dat zijn geheugen alles dooréén warde. Hij bedacht niet dat het bezoek bij ZWINGLI in 1523 plaats had en dat ADAM PETRI reeds in September 1522 WESSEL's werken had uitgegeven.

²) Zoo stelt LAVATER l. l. de zaak voor: „factum quoque est, ut JOANNE RHODIUS et GEORGIUS SAGANUS, pii et docti viri, Tigurum venirent, ut de eucha-

Diep was de indruk van dit vertoog ook op ZWINGLI. Dat HOEN het rechte getroffen had, — daaraan twijfelde hij niet, maar, wel verre van het zonder verder nadenken zich toe te eigenen, gunde hij zich geen rust, vóórdat zijn machtige geest het door nieuwe onderzoekingen beproefd en 't onvolledige er van, bovenal door de voorstelling van het avondmaal als een belijdenisdaad der gemeente, die zich daarbij in geloof en in liefde vereenigt, aangevuld had. Bovendien, hoe zeer ook overtuigd dat juist het gevoelen van HOEN de roomsche kerkleer in den hartader trof, scheen een wijze bedachtzaamheid 't verzwijgen daarvan, althans in den eersten tijd, te vorderen. Indien de gemoederen er niet langzaam op voorbereid werden, zou niet de tuimelgeest, die zich reeds hier en daar openbaarde, er een welkom voorwendsel in vinden, om wat tot nog toe heilig gerekend werd door 't slijk te sleuren en allerlei geweldeprijen tegen de voorstanders der oude kerkleer te plegen? zou niet de groote zaak der Hervorming er onder lijden, indien de tegenpartij haar kon verwijten, dat ze zelfs de heiligheid van 't sacrament niet ontzag? Die bedenkingen wogen zwaar bij ZWINGLI. In een vertrouwelijk brief den 15^{en} Juni daaraanvolgende aan zijn leermeester THOMAS WIJTENBACH geschreven¹ laat hij zich

ristia cum ZWINGLIO conferrent. Qui cum ejus sententiam audivissent, dissimulantes suam, gratias egerunt Deo, quod a tanto errore liberati essent, atque HONRI Batavi epistolam protulerunt in qua est in verbis institutionis coenae dominicae per significat explicatur, quae interpretatio ZWINGLIO commodissima videbatur." Evenzoo getuigt HARDENBERG, dat ZWINGLI, reeds eer hij RODE ontmoet had, *huc sententiae visus fuerat propendere."* ZWINGLI zelf verklaarde in 1529 aan MELANCHTHON (zie diens *Epistolae* in de uitg. van BRETTSCHEIDER, IV th. s. 970, dat hij allereerst door de schriften van ERASMUS tot zijn gevoelen over 't avondmaal gekomen is. Hoe dit zij, wat sommigen zijner biografen voorgeven, dat hij reeds zeer vroeg, namelijk te Glarus, in dit gevoelen stond, is geheel onbewijsbaar en wordt zelf door CHRISTOFFEL, *Huldr. Zwingli* I s. 263, alleen als gissing nog voorgedragen. In geen zijner oudere geschriften is er eenig blijk van te vinden, gelijk deze ook erkent. Wat ook ERASMUS hem moge geleerd hebben, de naaste aanleiding tot zijne avondmaalsleer, die hij 't eerst den 15^{en} Juni 1523 als een diep geheim aan WYTENBACH mededeelde, kan geene andere geweest zijn, dan 't bezoek van RODE, dat hij weinig weken vroeger ontvangen had. Zonderling, dat ZWINGLI's jongste biograaf MÖRIKOFER er geheel over zwijgt!

¹) *Werke* th. II s. 297 n. 87. Uit het medegedeelde is duidelijk, dat ZWINGLI zich vroeger nooit in dien zin over 't avondmaal had uitgelaten, en tevens waarom hij 't juist nu deed. Volgens de voorstelling bij ULLMANN en KIST te vinden en door GIESSELER (*Kirchengesch.*, III th. 1°. abth. s. 180 n. 24, s. 192 n. 27, overge-

rond en open over de avondmaalsleer uit en toont hij 't gevoel van HOEN geheel goed te keuren, ja ook door dieper en grondiger nadenken daaraan eene hoogere wijding gegeven te hebben; maar in de verklaring der straksgenoemde achttiende sluitrede daarentegen, die den 14en Juli, derhalve nog een maand later verscheen ¹, vergenoegt hij zich met er sterk op aan te dringen, dat de avondmaalskelk niet langer aan de leeken onthouden worde, en met een vrij duistere en mystieke voorstelling, waaruit de lezers alleen konden opmaken dat hij de transsubstantiatie-leer van vroeger verwierp, maar gissen en raden moesten, wat toch de geestelijke transsubstantiatie-leer mocht zijn, die hij er voor in de plaats stelde ². Trouwens die *Verklaring der sluitredenen* was voor 't algemeen bestemd; niet alzoo de brief aan WIJTENBACH, wien hij zelfs op nadrukkelijke wijze onder 't mededeelen van zijn gevoel het stilzwijgen had opgelegd, door hem te herinneren: »non quod etiamnunc ita doceam, vereor enim ne porci in nos conversi dirumperent doctrinam, et, dum intempestive doceretur nostra sententia damni quiddam aut tumultus Christo daret." Naar de overtuiging van ZWINGLI moest elke hervorming langzaam en trapsgewijze voortgaan en, gelijk het nog tot Paschen 1525 zou aanloopen, eer hij den avondmaalskelk aan de leeken reikte, zoo duurde het ook nog twee jaren, eer hij door de uitgave van HOEN's brief en 't vertoog van OECOLAMPADIUS ³ de gemoederen genoegzaam voorbereid achtte nemen, zou ZWINGLI reeds in 1521, terzelfder tijd als LUTHER, den brief van HOEN ontvangen hebben. Hoe dan echter te verklaren, dat zijn zienswijze over 't avondmaal eerst twee jaar later veranderde? Die bedenking is ten volle opgelost, nu de chronologische orde der feiten naar eisch werd vastgesteld. Trouwens de titel van den brief, door ZWINGLI uitgegeven, verklaart wel dat dit schrijven vóór vier jaar (1521) aan LUTHER werd overhandigd, maar niet wanneer ZWINGLI zelf 't onder de oogen kreeg.

¹) *Werke* th. I s. 253—280.

²) *Ibid.*, p. 272. „Dum firmiter credimus, corpus Christi pro nobis mortuum, sanguinem ejus pro nobis in cruce fustum esse, animus noster alit et reficitur corpore et sanguine Christi. Adhuc tamen quo testamentum ipsum a simplicibus capi posset, sui corporis et sanguinis species quasdam rerum per quos nos alimur et reficimur instituit, nempe panem et vinum, ut fideles in hac fide etiam conspicua quadam actione certiores redderentur." Zelfs het geschrift *De canone missae epichiresis*, den 4^{en} Sept. 1523 uitgekomen, geeft nog altijd weinig, hoewel in vergelijking van vroeger iets meer licht.

³) *De genuina verborum Domini: „hoc est corpus meum," juxta vetustissimos auctores expositione liber.* Basil. 1525.

op zijne *Klare underrichtung vom Nachtmahl Christi*, die in 1526 aan alle onzekerheid omtrent zijn meening een einde maakte ¹.

Van zóó beslissenden invloed was de brief van HOEN op ZWINGLI geweest: beslissend ook in de gevolgen voor de zaak der Hervorming en de verhouding tusschen de volgelingen van LUTHER en die van ZWINGLI. 't Is hier niet de plaats, om ze verder na te gaan. Genoeg zij het uit de latere briefwisseling van den Zwitserschen hervormer op te merken, hoe bij zijn geestverwanten HINNE RODE ook lang nadat hij naar Holland was teruggekeerd in aandenken bleef, met welk eene belangstelling zij zijn werkzaamheid gadesloegen en vooral ook — dat ze zijn naam niet konden noemen, of ze dachten terstond weêr aan 't licht eens door hem ontstoken, toen hij den brief van den Haagschen advocaat naar Zwitserland overbracht ².

Maar — wie twijfelt er aan? — die betrekking was ook wederkeerig. Wilde men, met het oog op de verwijdering die eerlang tusschen LUTHER en ZWINGLI ontstond en die bijkans een halve eeuw later de Protestantische kerk in twee groote afdeelingen splitste, waarbij de avondmaalsleer het voornaamste twistpunt was, — wilde men met het oog daarop, de geloofsrichting, die de oudste voorstanders van 't „nieuwe licht" hier te lande volgden, nader bepalen, men zou hen Zwinglianen of Zwitsersche hervormden moeten noemen. Geen ongeschikter naam althans is er voor hen, dan die van Lutheranen, zoodra onder dien naam met een zeer gewoon

¹) Een merkwaardig voorbeeld zijner bedachtzaamheid in 't verspreiden dezer avondmaalsleer levert ZWINGLI's brief aan de predikanten te Bazel van 5 April 1525 (a. w. th. II s. 389 n°. 8), waarin hij hen ten slotte naar OECOLAMPADIUS verwijst. Voor 't overige is het vreemd, dat ZWINGLI evenmin in zijn brieven aan OECOLAMPADIUS als deze in zijne brieven aan ZWINGLI van 't bezoek der Hollanders melding maakt. Misschien ging een schrijven daarop betreffelijk verloren.

²) Zie de brieven van BUCERUS en CAPITO aan ZWINGLI: den eersten van 9 Juli (ZWINGLI, *Werke* II th. s. 521), den tweeden van 26 September 1526 (aldaar s. 543). Opmerkelijk is 't in den laatsten, dat CAPITO *terstond* op 't bericht: „*Rhodius uxorem duxit apud Frisios*," laat volgen: „*veritas eucharistiae passim nota est*."

anachronisme verstaan wordt wat deze nagenoeg vijftig jaar later beteevende: aanhangers van LUTHER's leer, inzonderheid omtrent die punten, waardoor zij zich van de Zwingliaansche en Calvinistische onderscheidde, b. v. omtrent het avondmaal. 't Is zoo: juist door het lezen van de geschriften van LUTHER en 't gebruikmaken van zijne bijbelvertaling, sloten zich onze voorzaten 't meest bij de Hervorming aan, maar zij bogen zóó weinig voor zijn gezag, dat ze in weerwil van zijn strenge veroordeeling juist op het punt, waarin hij van ZWINGLI verschildde, zijne heftigste tegenstanders waren en openlijk diens zijde kozen. Welhaast bleek het. Of vielen niet juist daardoor hunne eerste voorgangers GELLIUS FABER¹, HINNE RODE² en GNAFEUS³, zoodra zij met de eigenlijke discipelen van LUTHER in aanraking kwamen, onder verdenking of erger nog onder de beschuldiging van onrechtzinnigheid? was hun medestander JOANNES SARTORIUS niet een krachtig bestrijder van de consubstantiatie-leer⁴? spreekt dezelfde overtuiging niet, nu en dan met dezelfde bewoordingen als HOEN had gebezigd, uit de 48 artikelen in 1526 door den Emden predikant, vroeger leeraar aan de fraterschool te Zwolle, JURJEN VAN DE DEURE (GEORGIUS APORTANUS) opgesteld⁵, gelijk ook uit de oudste Oostfriesche belijdenis van 1528⁶, waarop de invloed van Nederlandsche voorgangers en Nederlandsche gemeenteleden niet te miskennen valt? straalt niet zelfs in de ruwe taal van enkele belijders en martelaren, welke de geschiedenis der Noord-Nederlandsche Hervorming in dit tijdperk heeft aan te wijzen, eene zoo smadelijke verachting door van al wat naar eerbied voor de avondmaalsteeken zweet, als noch LUTHER zelf, noch een zijner aanhangers zou hebben gedoogd? 't Is zoo: omdat

¹) Zie over hem *Grundtlicker wahrhaftiger Bericht von der evangelischen Reformation tho Embden*, 1594, s. 132—136 en over de verdenking van onluthersche gevoelens, MEINERS, a. w. I bl. 209 en verv.

²) Vgl. bl. 91 nt. 2.

³) H. ROODHUYZEN JR., *Guil. Gnafeus* bl. 37.

⁴) In zijn boekje *de sacra eucharistia*, 'twelk schoon eerst van later tijd toch door volkomen overeenstemming met het gevoelen van HOEN, de onderstelling wetigt, dat hij dit gevoelen altijd had voorgestaan, van 't oogenblik af dat hij 't leerde kennen, d. i. sedert 1520.

⁵) MEINERS, a. w. bl. 114 verv.

⁶) Dezelfde, a. w. I bl. 53. HARKENROHT, *Oostfriesche oorspr.* bl. 540.

in den grooten hervormingsstrijd der zestiende eeuw de naam van LUTHER het verst had geklonken en hij voor den aartsketter doorging, omdat de schakeeringen tusschen de gevoelens der nieuwgezinden eerst langzamerhand aan den dag kwamen, omdat zij zelve zich die fijnere onderscheidingen in den aanvang nauwelijks bewust waren, — heetten ook hier te lande de volgers van 't »nieuwe licht" gedurende de eerste jaren Lutheranen bij het volk, bij de wereldlijke macht, bij de geestelijkheid. Bijna tien jaren moesten verlopen, eer de Nederlandsche clerus 't verschil tusschen de ketterij van LUTHER en die van OECOLAMPADIUS of ZWINGLI goed doorzag¹, eer de magistraat de algemeene termen »adherenten van LUTHER ende andere quade opinien" of »Luytrianen ende haere complices" met den naam van *Sacramentarissen* d. i. (zoo als daarmede bedoeld werd) tegenstanders van het hoogwaardige sacrament der eucharistie verving. Het volk leerde eerst een halve eeuw later dit onderscheid kennen². Maar hoe algemeen dan ook aan de nieuwgezinden de naam Lutheranen werd toegekend, ze waren 't evenmin als de leden van ZWINGLI's gemeente te Zurich. — 't Zal daarom wel niemand vreemd voorkomen, dat in 't vervolg dezer verhandeling die geheel ongeschikte naam, zoo licht tot misverstand leidende, zorgvuldig vermeden en de voorkeur aan de benaming van *Sacramentisten* of *Evangelischen* gegeven zal worden: *Sacramentisten*, omdat deze aanduiding voor de aanhangers der zoogenoemde Zwingliaansche avondmaalsleer na 't gebeurde te Marburg algemeen in gebruik kwam; *Evangelischen* omdat de Nederlandsche magistraat

¹) CROCUS in 1531 was de eerste, als blijkt uit zijn brief aan den Utrechtschen officiaal, afgedrukt bij FOPPENS, l. l. I p. 197.

²) In Zwitserland, derhalve op den geboortegrond der Zwingliaansche hervorming, kent het volk (opmerkelijk genoeg!) dat onderscheid zelfs nu nog niet. De Onroomschen, 't zij Hervormden of Lutherschen, heeten daar niet alleen bij de Roomschkatholieken (zie BÜCKEL, *Bekennitnisschr. der Ev. Ref. Kirche* s. 35) maar ook bij de Protestanten: Lutheranen (HAGENBACH, *Oekolampad* s. 76 nt.). Hoe deze verwarring bij den aanvang der Reformatie evenzeer in Luikerland heerschte is goed in 't licht gesteld door LENOIR, *Hist. de la réform. dans le pays de Liège*, p. 21. 't Zelfde verschijnsel doet zich hier te lande met de Anabaptisten voor. Veertien jaren verliepen er, eer de magistraat de verschillende secten der Wederdoopers de Melchioriten, de Davidjoristen en de Zwaardgeesten leerde onderscheiden.

hen eerlang op die wijze van de Wederdoopers onderscheidde, dat zij »niet van den bonde, maar van den evangelie" waren ¹.

Hoewel derhalve de naam Lutheranen voor de evangelischen hier te lande niet voegde en deze hun te onrechte door hunne tegenstanders gegeven werd, toch stond LUTHER bij hen in hooge eer, en niet minder de Wittenbergsche akademie, waaraan hij hoogleeraar was. Onderscheidene geestelijken begaven zich van hier derwaarts tusschen 1518 en 1522, om er hunne studiën te voltooien ². Welken invloed echter zij na hun terugkeer in 't vaderland op den voortgang der Hervorming hebben geoefend, blijkt niet. Evenmin laat zich met zekerheid zeggen, of ook in Opper-gelder de kettersche gevoelens doordrongen, die te Burik (Büderich) en Wezel krachtige voorstanders vonden; te Burik sedert 1518 in den pastoor JOHAN KLOPRIS, te Wezel in den kapellaan CLEMENS SYLVANUS, den augustijner monnik MATTHEUS GINDERICH en eenige dominikanen, waarschijnlijk onder begunstiging van den rector der school HERMAN BUSCH ³. Immers hoewel de nabuurschap van Opper-gelder met die plaatsen in Kleefsland tot de veronderstelling leidt, dat de Gelderschen van 'tgeen dáár voorviel niet onkundig bleven, — toch was de godsdienstbeweging in den omtrek van Wezel tot op de komst van ADOLF CLARENBACH (1523) ⁴ binnen te enge grenzen beperkt, dan dat ze ook over 't gebied van KAREL VAN EGMOND zich zou hebben uitgestrekt. — Maar zoo buitenlandsche invloed zich hier te lande in zaken van godsdienstige overtuiging tusschen 1518 en 1522 gelden deed ⁵, — die invloed kwam voor 't meerendeel uit Emden

¹) De vereeniging der Anabaptisten heette oorspronkelijk bij hen niet kerk of gemeente, maar *verbond* en *bond*; zij zelven noemden zich *bondgenooten*. De formule in den tekst is ontleend aan een confessie voor schout en schepenen van Antwerpen, afgelegd door GERRIT VAN GROEL den 17^{en} April 1538, waarvan een copij op 't Rijksarchief in den Haag berust.

²) Zie hunne namen bij SCHULTZ JACOBI, *Oud en nieuw*, I D. bl. 22. ontleend aan FÜRSTEMANN'S. *Album*.

³) A. 's GRAVEZANDE, a. w. bl. 94, 175. KIST en ROYAARDS, *Archief* V^e Dl. bl. 360 en verv., maar inzonderheid H. HEFFE, *Gesch. der evang. Kirche von Cleve-Mark und Westphalen* s. 12, A. WOLTERS, *Reformationsgeschichte der Stadt Wesel*, s. 22, 34—36, 41.

⁴) Van dezen reformator verwachten wij eerlang een levensbeschrijving door KRAFFT te Elberfeld.

⁵) Dat er van dien invloed geen sporen zijn, zooveel de reis van JUSTUS JONAS

en Antwerpen, beiden belangrijke havensteden, beiden met den Nederlandschen handel in zóó veelvuldige aanraking, dat er schier geen dag voorbijging, zonder dat een reiziger van daar overkwam of een van hier derwaarts henentoog. Om dien invloed naar eisch te waardeeren, herinnere men zich dat te Emden, ja, door geheel Oost-friesland, onder 't beheer van graaf EDZARD, de katholieke Kerk door de evangelische ten eenenmale verdrongen was en de geschriften van LUTHER daar openlijk te koop werden aangeboden ¹: hoe zou een Nederlander, die er zich ophield en eenig belang had leeren stellen in den man, wiens naam heel Europa vervulde, de verzoeking hebben weerstaan, om zich enkelen van die boeken aan te schaffen? hoe zou de handelsgeest er niet op uit zijn geweest, om aan de aanvraag, die ze ongetwijfeld in Holland en Gelderland vinden zouden, te voldoen? hoe konden de Groningers, met hunne veelvuldige betrekkingen in 't naburige Oostfriesland, onkundig blijven van 'tgeen dáár voorviel en een geheel omkeer had teweeggebracht in 't kerkelijk en burgerlijk leven?

Maar ook van Antwerpen ging een overweldigende stroom uit. Dáár stond sedert de eerste helft van 1519 als prior aan 't hoofd van 't augustijnerklooster JACOBUS PRAEPOSITUS, kweekeling der Wittenbergache akademie en vriend van LUTHER, wiens gevoelens ook onder zijne medekloosterlingen gereeden ingang vonden ² —, dáár trok hunne prediking tegen den aflat en tegen de tusschenkomst der heiligen gedurig talrijker scharen van toehoorders, — dáár ijverden niet minder krachtig tegen de misbruiken der Kerk en vóór de nieuwe gevoelens de stadssecretaris CORNELIUS GRAFETUS (geb. 1482, gest. 1558), de priester en doctor, tevens ludimagister der school, NICOLAUS BUSCODUCENSIS (geb. 1478) ³, misschien ook hun vriend, de stads-

en SCHALBUS door België in April 1519 of 't verblijf van koning CHRISTIAAN van Denemarken in Juli 1521 te Brussel betreft, blijkt uit het opgemerkte door SCHULTZ JACOB, *Oud en nieuw*, II bl. 7 en 8.

¹ U. EMMIUS, *Hist. Fris.*, L. 50 p. 785 L. 53 p. 814—826; S. BENINGA op 't jaar 1519; SCHRÖCKH, *Christl. Kircheng. seit d. Reform.* II th. s. 354, WIARDA, *Outyrisch: Kircheng.* II th. s. 312; en vergel. boven bl. 70.

² Zie de meermalen reeds door mij aangehaalde monografie over PRAEPOSITUS door H. Q. JANSSEN, vooral bl. 14—33.

³ *Ludimagister* noem ik hem in navolging van ERASMUS, *Epistol.* p. 306, maar durf hem niet met JANSSEN a. w. bl. 31 den rectors-titel toekennen, omdat

griffier PETER GILLISSEN (PETRUS AEGIDIUS) ¹. Was NICOLAUS BUSCODUCENSIS reeds in 't voorjaar van 1520 wegens de onrust der tijden op het punt geweest om zijne betrekking neêr te leggen, hij werd van dit voornemen teruggebracht door ERASMUS, evenwel zonder aan diens karakteristieken raad gehoor te geven: »interim, quod boni naucleri solent, ventis obsecundandum est, donec redierit serenitas," — want onbezweken volhardde hij bij zijne gevoelens en verheelde ze niet, zoodat hij een der eersten was die naar den kerker gesleept werd, zoodra de staat den strijd tegen de ketterij had begonnen ². Niet beter ging het CORNELIS GRAFEÛS, die reeds in 't

van het rectoraat nauwelijks gelden kon wat ERASMUS elders (*Epist.* p. 572—574) in een brief van 31 Aug. 1520 hem schrijft: „non tibi displicebit tua conditio quod videatur humilior." Dat hij priester en doctor was blijkt uit de voorrede van GRAFEÛS voor JOAN VAN GOCH's *Epistola apologetica*, te vinden bij WALCH, *Monim. aevi med.* vol. II fasc. 1 *praef.* p. 12 sqq.

¹) Dat PETRUS AEGIDIUS hun vriend was blijkt uit een brief van GERARDUS GELDENHAUER van 1520, uitgegeven door SCRIVERIUS in diens *Batavia illustrata* pag. 2, en uit een brief van AEGIDIUS zelven van 14 Dec. 1521, die tot opdracht zijner uitgaaf der *Nonnulla opuscula* van AGRICOLA aan MART. DORPIUS verstrekt. Hij was misschien de gastheer van ERASMUS gedurende diens verblijf te Antwerpen: zie JANSSEN a. w. bl. 233.

²) ERASMUS maakt in zijn brief aan den president van den Hoogen Raad te Mechelen, 14 Juli 1522, waarin hij zich tegen de beschuldiging van ketterij verdedigt, gewag van twee Antwerpsche gevangenen. „Non ago nunc," schrijft hij, „causam N(ICOLAI) B(USCODUCENSIS), nam nescio quid ille confessus sit. Illud scio non fuisse Antverpiae virum moribus incorruptioribus et gratiorem civibus, magisque necessarium in instituendis pueris." Daarna vervolgt hij: „nec de collega illius pronuncio, nam illius causam, quod ad LUTHERUM attinet, non novi. Illud scio virum esse pulchre doctum, multarum linguarum peritum, moribus sinceris, nisi quod est linguae liberioris. In hunc EGMONDANUS" (hij bedoelt den inquisiteur NIKOLAAS VAN EGMOND) „haud dubie saevior fuit, quod privatim ab illo fuisset laesus." In den gelijktijdig geschreven brief aan 's pausen secretaris PETRUS BARBIRIUS (p. 741) licht hij dit laatste nader toe door te zeggen: „In N. probum et doctum juvenem plane phalarismum quemdam exercuit, quod illum aliquando vocavit *fatuum*." Hij voegt er dan ten aanzien van den anderen gevangene (NICOLAUS BUSCODUCENSIS) bij: „alterum semel dimissum retraxit et in carcerem conjecit, virum quo nemo melior Antverpiae: opinor tibi notum esse." NICOLAUS BUSCODUCENSIS was derhalve reeds vroeger gevangen geweest: PAQUOT, *Mém. litt.*, t. XVI p. 70 en DIERCKXSENS, *Antverpia* p. 343 stellen dit op 't laatste van 1521, tegelijk met de inhechtenisneming van PRAEPOSITUS. H. Q. JANSSEN a. w. bl. 80 deelt mede, dat NIC. BUSCODUCENSIS een middel vond om te ontsnappen: waarschijnlijk heeft dit betrekking op zijn tweede gevangenschap in 1522. Althans ERASMUS zwijgt later van hem, terwijl hij aangaande zijn medegevangene in een brief van 17 April 1523 (weêr aan BARBIRIUS) bericht: „nunc demum restitutus est NICOLAUS noster,

najaar van 1521 wegens ketterij in hechtenis geraakt, eindelijk in Maart 1522 zijne vrijheid herkreëg, maar met verzaking van zijne overtuiging: hij herriep zijne gevoelens¹, even als JACOBUS PRAEPOSITUS, die sedert December 1521 met hem gevangen was geweest het zes weken vroeger (9 Februari 1522) gedaan had. Maar hoe krachtig de overheid den voortgang der Hervorming te Antwerpen zocht te stuiten door 't geweld tegen deze voornaamste Hervormers gepleegd, — een voorspel van 'tgeen zij in Juni 1522 tegen al de kettische augustijners bestaan zou en dat, door de inhechtenisneming van den nieuwen prior HENDRIK VAN ZUTFEN in September 1522 voortgezet, met de opheffing van hun klooster (7 October 1522) en den marteldood van twee hunner² eindigde, — het »nieuwe

vir integerrimus." 't geen hij aan de voorspraak van den paus toeschrijft. Hoe dit zij, zoo veel blijkt wel, dat nog een andere ludimagister te Antwerpen, een collega van NICOLAUS BUSCODUCENSIS, die mede NICOLAUS heette, niet minder krachtig dan hij de Hervorming voorstond. Was hij misschien, dien ERASMUS een „probus et doctus juvenis" noemt, dezelfde als „juvenis quidam NICOLAUS," die volgens SCULTETUS (*Annales* p. 192), toen een talrijke menigte op een scheepstimmerwerf te Antwerpen samengekomen was om een augustijner monnik te hooren preeken en dien te vergeefs wachtte, tot haar eene toespraak richtte over Jo. VI: 1—14? 't Was 30 Juli 1525; hij werd op de plaats zelve gegrepen en den 31sten in 't geheim ter dood gebracht. Op de Schoutsrekening van Antwerpen (lopende van Kerstmis 1524 tot Kerstmis 1525 en voorhanden op 't Archief te Brussel) komt hij voor als: „Nicolaes predicant van de Luteriaenen." HAEMSTEDÉ (*Hist der mart.*), die te onrechte het jaar 1524 opgeeft, noemt hem in zijn verhaal een priester en in 't opschrift daarvan een augustijner monnik: evenzoo 't *Antw. Krasjkje* bl. 25 en PAFEBROCHIUS, die echter zijn naam verzwijgen, — de laatste voegt er bij, dat hij uit het klooster te Yperen was. Daarentegen stelt de *Histoire des Martyrs*, door BRANDT, a. w. I Dl. bl. 91 aangehaald, 't zóó voor, alsof hij een ongeletterd man uit het volk was. In October 1516 had zich te Wittenberg als student doen inschrijven de augustijner monnik NIKOLAAS van Antwerpen, dien Luther in een brief van 4 Sept. 1517 (DE WETTE, a. w. I th. s. 61) vermeldt. Den student, den „juvenis" van ERASMUS, den „juvenis" van SCULTETUS, den collega van NIC. BUSCODUCENSIS, den martelaar van 31 Juli 1525 houd ik voor één persoon. Door deze opmerkingen is er een einde aan de verwarring, waarover H. Q. JANSSEN, a. w. bl. 120 zich beklaagt. Aan 't begin van 1524 was er nog een onrechtzinnig prediker te Antwerpen, die den naam NIKOLAAS had, n. l. NIKOLAAS VAN BRUSSEL, pastoor der sint-Jacobs-kerk (dezelfde, bl. 118).

¹) Zie over hem ULLMANN, *Ref. v. d. Ref.* I th., over zijne herroeping GERDES, *Scriptum* t. V, p. I, p. 496.

²) HENDRIK VOES en JOANNES VAN ESSEN. Dat ook een derde LAMBERTUS THOREN later den marteldood onderging, hoewel in 't geheim (waarover JANSSEN, a. w.

licht" was te helder opgegaan, dan dat het mogelijk zou geweest zijn 't reeds zóó spoedig weêr te verduisteren. Menig Noord-Nederlander, die Antwerpen tusschen 1518 en 1522 bezocht, had er zich aan verkwikt en, later huiswaarts gekeerd, in eigen kring buiten twijfel zijn wedervaren medegedeeld.

Maar verder dan die mededeelingen van enkele personen reikte de invloed, die van Antwerpen uitging door de menigte hervormingsgezinde geschriften, welke òf door den boekhandel aldaar ontvangen verder verspreid werden, òf uit de stad zelve afkomstig waren van de drukkerijen van ECKERT, VAN BERGEN, VORSTERMAN, VAN HOCHSTRATEN, VAN DOESBORCH, de ROEMUNDES en anderen. Gelijk reeds in 1518 niemand er te vergeefs navraag deed naar de werken van LUTHER¹, zoo was het en bleef het. Zeker was de beroemde ALBERT DÜRER niet de eenige², die er in den zomer van 1521 het vertoog van den grooten Hervormer *»over de Babylonische gevangenschap"* las. Maar bovendien: 't laatste bezwaar, dat nog menigeen van de lezing der werken van LUTHER hier te lande terughield, 't verschil van taal werd opgeheven. Deskundigen beijverden zich zijn geschriften tot algemeen eigendom te maken, door ze in de volkstaal over te zetten. 't Eerste voorbeeld daarvan geeft het kwarto-boekske van 296 bladz., in 1520 te Antwerpen uitgekomen onder den titel: *Die thien Geboden Gods, ghepredict Ende bescreven door den doctoer der heylicher Schrifturen Here MARTINUS LUTHER Broeder van Sinte Augustyne oerdene*, — met het opmerkelijk toevoegsel van den vertaler aan 't einde: *»Tot den Leser: Ic vermane u, alle Kerstenmenschen! dat ghy om Gods wil ophoude u oordeel eer ghyt verstaet, ende en wilt niet doen als die gemeyne menschen, maer als ghy behoort te doen. Consuetudo pessima legum interpres*³." Daarop

bl. 106 nog met eenigen twijfel spreekt), wordt uitdrukkelijk verklaard door ERASMUS in een brief van 1 Juli 1529 (p. 1207) aan KAREL UTENHOVE.

¹) Vgl. boven bl. 69, 70.

²) Zie VON EIJE's monografie, in 1860 uitgekomen.

³) Zie over deze vertaling SCHULTZ JACOBI in de *Luth. Bijdr.*, VIe Dl. bl. 153, *Oud en nieuw*, IIe Dl. bl. 10 en RAHLENECK, *l'Inquisition en Belgique* p. 5.

volgde den 25^{en} Januari 1521 »ghetranslateert Tantwerpen van eenen slechten ende onwerdigen priester tot bliscap ende vertroostinghe van alle kerstenmenschen“, bij H. ECKERT VAN HOMBERCH: *Tessaradecas. Een allercostelicste eerwaerdichste ende vertroostelicste boeck, ghenaeamt Tessaradecas, van XIII leeringhen ende onderwijsinghen, dat in XIII capittelen gedeylt is; ghemaect van Heere MARTINUS LUTHER, tot consolacie ende vertroostinghe van allen kerstenmenschen die bedruct, bedroeft, berooft, gequelt, besieet, gepinicht of vervolcht sijn.*” ’t Eerste was een vertaling van een bundel leerredenen door LUTHER in 1516 en 1517 over den dekalooq gehouden en tot een geheel verwerkt; ’t andere was de bekende *Tessaradecas consolatoria*, die in Februari 1520 het licht zag. Misschien waren deze twee niet de eenige geschriften van LUTHER, die omstreeks dezen tijd onder het volk verspreid werden. Dat intusschen deze verspreiding de aandacht van overheid en van clerus niet ontging, blijkt reeds daaruit, dat eene herhaling van ’tgeen den 7^{en} November 1519 te Leuven geschied was, n.l. het openlijk verbranden van LUTHER’s geschriften den 13^{en} Juli 1521 ¹ te Antwerpen plaats had, een maatregel den 6^{en} Mei 1522 nogmaals genomen ². In Noord-Nederland was ’t niet anders. De menigte greep begeerig naar ’tgeen de Antwerpsche pers opleverde en de boekhandel in veler handen bracht. Ook hier leidden gelijke omstandigheden tot hetzelfde besluit: op den tweeden zondag na Maria Hemelvaart 1521 werden voor het oog eener zóó talrijke schare, dat er gerechtsdienaars noodig bleken te zijn om haar het opdringen te beletten, de boeken van LUTHER binnen Utrecht plechtig verbrand ³. Zóó meende bisschop FILIPS de ketterij te kunnen keeren; zóó weinig bevroedde hij, wat zijn hooggeachte vriend ERASMUS met scherpe ironie reeds tien maanden vroeger te kennen

¹) BAHLENBECK, a. w. p. 7.

²) *Antwerpsch Chron.* bl. 20.

³) A. MATTHAEUS in zijne *Fundationes et fata ecclesiarum* p. 525, deelt de volgende rekening mede: „anno 1521 JOANNES DE TIELA (PHILIPPI episcopi Trajectensis in spiritalibus vicarius) dedit spiculatori, qui combussit libros LUTHERI feria secunda post Assumptionis Mariae, et non voluit minus habere: unum scutum Franciae. Item dedit adhuc duobus famulis civitatis Trajectensis, qui direxerunt populum, ut spiculator melius potuerit exercere officium suum, cuilibet unam libram: facit VIII st. Item dedit adhuc pro una taeda, unde tortor incendit ignem, in quo libri LUTHERI comburebantur I scutum XII stuf.”

gaf: »libris exurendis LUTHERUS fortassis eximetur e bibliothecis, an ex animis revelli possit nescio”¹.

Doch 't waren niet alleen boeken van LUTHER, die 't vuur der ketterij aanbliezen. Tot het jaar 1520 behoort ook de uitgaaf van twee werken², wier invloed hier te lande ongetwijfeld dien van de genoemde, kleinere vertoogen, al hadden dezen den beroemden Wittenberger tot auteur, verre en verre te boven ging. 't Eene was het opstel van JOANNES VAN GOCH (geboren omstr. 1420 gest. 1475) over *de christelijke vrijheid*, 't andere was de preekbundel van NIKOLAES PETERS. 't Eerste, door CORNELIUS GRAFEÛS in de volkstaal overgezet en uitgegeven, vond zóó grooten aftrek³, dat hij reeds in 't volgend jaar daardoor opgewekt werd, om 't oorspronkelijk Latijn in druk te brengen. Trouwens het trok ook zóózeer de opmerkzaamheid van den clerus, dat juist deze uitgaaf de naaste aanleiding werd voor zijne inhechtenisneming. Geen wonder! Na 't breedvoerig en uitstekend verslag van ULLMANN⁴ is 't wel niet noodig, hier opzettelijk aan te wijzen, hoe alles wat de richting der Hervormers eigenaardig kenschetste reeds in dit opstel van JOANNES VAN GOCH, als in kiem, wordt aangetroffen en met volle recht kan beweerd worden: »hier is dezelfde strijd als daar tegen de scholastieke wijsbegeerte en alle menschelijk gezag, gevoerd op den bodem van een levendig, redelijk en helder geloof aan de Schrift. Hier is dezelfde verheffing van de praktische heilsleer tegenover het bespiegelende in de heerschende theologie. Hier is dezelfde innigheid in de geheele beschouwing des Christendoms tegenover het wettelijk standpunt der middeleeuwsche Kerk met dezelfde waardeering van zedelijke daden, niet naar het uitwendige, maar

¹) *Epistolae*, p. 586 (ad GODESCHALCUM d. d. 18 Oct. 1520).

²) Misschien nog meerdere: maar ik moest mij bepalen tot drukwerken, die een bepaalden datum dragen. In dit tijdperk (1518—1522) valt nog het *Devote boeccken vanden inwendighen naevolgen des levens ende des cruces ons Heren* — — *gheprent tot Leyden bi* — JAN SEYERS *Int jaer ons heren 1519*, — waarin echter meer de mystieke geest der vijftiende eeuw dan de frissche hervormingsgeest der zestiende heerscht.

³) Van deze uitgave is, voor zoo ver ik weet, geen enkel exemplaar meer over: ook de latijnsche uitgave van 1521 is uiterst zeldzaam.

⁴) In het eerste deel van zijn meer aangehaald werk.

naar het doel en het beginsel, en dezelfde strijd tegen de te hooge schatting van uitwendige godsdienstwerken en deugdzame handelingen; alles evenzoo als wij dat vinden bij de grootste godgeleerden der zestiende eeuw. Evenmin ontbreekt bij de ontwikkeling der leer dat diepe besef van 's menschen zonde; die strenge afscheiding van alle menschelijke verdienste; dat vrome erkennen en verheerlijken van Gods genade ons door Christus geworden als de eenige bron van alles, wat waarlijk goed, heilzaam en zaligmakend is; die vaste overtuiging dat de natuur niet door de natuur wordt hersteld maar iets bovennatuurlijks noodig is om haar van het onnatuurlijke der zonde te verlossen en volkomen goed te maken, — allen meeningen, die vooral ook door LUTHER werden gekoesterd. Daarbij missen wij evenmin de onderscheiding tusschen wet en evangelie, tusschen den dienst der werken, dien gene wil, en den geest der liefde en der vrijheid, dien deze ons geeft — een hoofdzak in de dogmatische beschouwingen van MELANCHTHON¹."

Ziedaar in enkele trekken het boek geteekend, dat in zóó felbewogen dagen, als 't jaar 1520 op godsdienstig gebied aanschouwde, een overweldigenden indruk moest maken. Voeg er bij, dat het ingeleid werd door een krachtige voorrede van GRAFEÛS, waarvan zich eenigermate de inhoud en de strekking vermoeden laat uit het aanbevelende woord, waarmee hij een jaar later de latijnsche uitgaaf het licht deed zien².

Maar niet minder merkwaardig, ja allerbelangrijkst voor ieder die er prijs op stelt, om den geest der Nederlandsche hervorming in dit tijdperk te leeren kennen, is het boek in ditzelfde jaar 1520 verschenen met den titel³: *Hier beghinnen de Sermonen oft wtleggingen op alle de Euangelien vander Vasten, metter Passien, alsomen die inder kercken houdt zeer costelijck wtgheleyt*; onder 't motto: *Leest ende oordeelt* en met de slotaanteekening: *Gheprint int Jaer*

¹) Ik volgde nagenoeg woordelijk de vertaling van KITS VAN HEYNINGEN, 1° St. bl. 105.

²) Daar de nederlandsche uitgaaf verloren ging, kunnen wij over de voorrede niet oordeelen. Omtrent de latijnsche vgl. men de aangehaalde vertaling van ULLMANN's werk, II° Stuk bl. 165 verv.

³) Een exemplaar daarvan is te vinden op de bibliotheek der Maatsch. van Letterkunde te Leiden; een exemplaar van den aanstonds te noemen vervolgbandel (door niemand ooit gememoreerd) is in handen van haren bibliothekaris H. C. ROOGE

ons Heeren MDXX. Ende ghemaect by den devoten Pater Broeder NICLAES PEETERS Minnebroeder ende Gardiaen. Verdere aanwijzingen ontbreken; noch de plaats der uitgave wordt genoemd, noch de drukker¹⁾; ook de bladzijden zijn niet genummerd, — de custoden nogtans (A 1 — NN 8) wijzen uit dat ze, met inbegrip van den titel, 576 bedragen. Aan dit boek sluit zich ten nauwste een tweede bundel aan, kennelijk van denzelfden auteur en, zoo als uit den letterdruk en de versiering van het titelblad, die geheel overeenkomen, te zien is door denzelfden drukker bezorgd, maar zonder naam van auteur en zonder jaartal, met den titel: *Christelike Sermonen, op alle de Euangelien van alle de sondaghen ende principael heylichdaghen int Jaer. Oec op alle die dagen in de Vasten, ghemaect bi eenen devoten Christen Minnebroeder. Ghecorrigeert ende verbeterd.* Toont reeds de mindere scherpste en zuiverheid van letter, dat deze druk jonger is dan de uitgave van den eersten bundel, ook de inhoud van 't werk bewijst het. De eerstvermelde opent met een preek op den Aschwoensdag en besluit met eene op den goeden Vrijdag; de tweede vangt met een rede op den stillen Zaterdag aan en eindigt op bl. 555 (*custos* Mm 6) met een vastenavondssermoen den cyclus van 't kerkjaar, waarna nog eenige »sermonen" op heiligen-dagen en een uitbreiding van 't »Onze Vader" volgen. 't Eerste werk, dat al de evangelie- en epistel-perikopen der veertigdaagsche vasten omvat, maakt derhalve een op zichzelf staand geheel uit; het tweede kan niet anders dan als een gevolg van het eerste, als een aanvulling voor 't overige deel van het kerkjaar ontstaan zijn. Maar daarom ook is het onzeker, bij 't ontbreken van een jaartal,

¹⁾ Zelfs is zijn naam uit de gebruikte lettersoorten niet op te maken. Immers de allerkenrigste en licht herkenbare kleine duitse letter, waarmee 't grootste gedeelte van dit boek gedrukt werd, is in uitgaven van dien tijd noch aan de door mij geraadpleegde heeren HOLTROP, CAMPBELL en F. MULLER, noch ook aan mijzelven ooit voorgekomen. Drie andere lettersoorten nogtans, waaronder een gefigureerde kapitaal, die in dit boekje worden aangetroffen, zijn ook gebruikt door den bekenden Emdr drukker NICLAES VAN OLDENBORCH in den bij hem verschenen *Dialogus oft Tsamensprekinghe* en *Catechismus d. i. de groote kinderleere*, beiden van 1538. Maar — drukte hij reeds in 1520? of nam hij misschien van een vroegeren drukker te Emden een lettervoorraad over? Dat het boekje te Emden gedrukt zou zijn, al is 't zeker niet vertaald en van zuiver Nederlandschen oorsprong, laat zich zeer goed uit de tijdsomstandigheden verklaren. Hoe dit zij, ook als keurig typografisch voortbrengsel verdient het ten volle de aandacht der deskundigen.

of dit tweede nog behoort tot het tijdperk, waarover in dit hoofdstuk gehandeld wordt, dan wel of 't eerst twee, drie, meer jaren later in 't licht kwam. 't Blijve daarom hier ter plaatse buiten beoordeeling. Trouwens, om den geest dezer verzameling te leeren kennen en waardeeren is 't niet noodig den tweeden bundel naast den eersten te leggen: de oudste is in zichzelf rijk genoeg. De aanhalingen, tot dien eersten bundel van 1520 om de opgemelde redenen uitsluitend beperkt, zullen 't overvloedig bewijzen. Acht deze of gene misschien ze wat al te veelvuldig of wat al te breed, — hij bedenke, dat het allerezelzaamste boekje reeds daarom ieders aandacht verdient, omdat het proeven en wel voortreffelijke proeven van kanselprediking bevat uit een tijd, waarvan de geschiedenis der predikkunde hier te lande tot heden toe niets wist mede te deelen¹; hij lette op den keurigen stijl, op den volkston, nu en dan uitnemend getroffen, op 't vernuftige van menige wending, het praktische van menigen wenk, het stoutmoedige in 't bestraffen van vooroordeel en dwaling²; maar vooral hij verkwikke zich aan den geest, innig en vroom, diepgodsdienstig en echt-evangelisch, die uit deze redenen hem tegenademt. In de dogmatiek moge NIKOLAAS PETERS nu en dan, gelijk LUTHER en de andere Hervormers toonen nog onder den invloed der middeleeuwen te staan, op 't gebied van 't geloofsleven was hij reeds gerijpt tot de volle vrijheid en zelfstandigheid der zonen Gods. Er zal wel niemand zijn, die zich onder 't lezen dier sermoenen niet verbaast, dat reeds ten jare 1520, toen

¹) Nadat WTENBOGAERT met een enkel woord de *Sermoenen van NICLAES PEETERS* had aangeduid, was Is. LELONG de eerste, die er in zijn *Kerken onder 't kruys* bl. 8 de aandacht op vestigde en de laatste bladzijde van overdrukte. Naar hem verwijst RAHLENBECK, *Ing. en Belgique* p. 6. In de *Boekzaal der geleerde wereld* voor Nov. 1857 bl. 549 plaatste een ongenoemde een geheele preek uit den bundel, waardoor de naam van NIKOLAAS PEETERS bekend werd aan J. WIARDA, *Huib. Duifhuis* bl. 61 en aan H. Q. JANSSEN a. w. bl. 264. Daar echter WIARDA hem tot de predikers van de tweede helft der zestiende eeuw en JANSSEN hem tot de devoten der vijftiende eeuw rekent, blijkt het genoeg, dat geen van hen beiden 't voortreffelijke boek onder de oogen kreeg. Tot nog toe bleef het voor den geschiedvorschcr op homiletisch gebied geheel onbekend.

²) De toon is nu en dan zóó vrij, dat het vermoeden bij ons opkomt: of 't wel mogelijk is, dat deze sermoenen in 't openbaar uitgesproken zijn? In den loop van het werk beroept hij zich trouwens vaak op 'tgeen „boven geschreven“ is, nooit op hetgeen hij „vroeger gezegd“ heeft.

LUTHER en ZWINGLI nog ten aanzien van menige twistvraag met de Katholieke kerk weifelden en in 't onzekere verkeerden, zoo helder en krachtig, zoo overtuigend en stellig het evangelie onder onze voorzaten verkondigd werd; er zal wel niemand zijn, die om zulk eene prediking NIKOLAAS PETERS niet hoogschat en liefheeft; maar niemand dan ook, die 't niet betreurt, dat een man van zoo groote verdienste en zulk eene edele vrijmoedigheid eenig en alleen uit dit geschrift, eenig en alleen bij name bekend is. Bij gissing zelfs valt niet te bepalen, waar het minderbroeder-klooster gelegen was, dat hij als gardiaan bestuurde.

Na het opgemerkte behoeft wel nauwelijks gezegd te worden, dat niet deze of die preek, niet deze of gene bladzijde in den bundel een polemisch karakter vertoont; van 't begin tot het einde is het geheele boek een beschuldiging tegen het destijds heerschende Katholicisme. De groote beginselen der Reformatie zijn NIKOLAAS PETERS zóó tot in merg en been ingedrongen, dat ze, zoodra hij spreekt, zich *moeten* openbaren. Dubbel moeielijk is daarom de keuze, waar 't er op aan komt door bewijsplaatsen uit zijn bundel zijne hervormingsgezindheid te staven. De sterkstsprekende getuigenissen mogen hier een plaats vinden. Grondregel en uitgangspunt voor NIKOLAAS PETERS bij zijn geheele prediking is dese waarheid, dat God warachtich is, dat is: Hi gheeft dat Hi belooft heeft, te we-

¹⁾ Is. LELONG, die er geen begrip van had dat een minderbroedergardiaan een ketter kon wezen, gist daarom dat het „een versiorde naam is, om zig te dekken en opdat het te eerder gelezen mogt worden.” RAHLENBECK hem volgende spreekt van een „soi-disant frère gardien des Minimes,” maar voegt er bovendien apodiktisch bij: „les presses d'Anvers donnèrent sans doute le jour à cet écrit,” waardoor JANSSEN verleid wordt tot de bewering: „De geschiedenis vermeldt nog een NICOLAAS te Antwerpen — het is broeder NICOLAAS PEETERS.” Die „geschiedenis” is niets anders dan de onbewezen gissing van RAHLENBECK. Boven, bl. 118 nt. 1) merkte ik reeds op, dat de afkomst van het boekje veeleer te Emden dan te Antwerpen moet gezocht worden. Waren er meer en vollediger lijsten van de gardianen der minderbroederkloosters in Nederland, de woonplaats van NIKOLAAS PETERS zou misschien spoedig bekend worden. Dat voor 't overige ook onder de minderbroeders van dien tijd, hoewel in den regel rechtzinniger dan de augustijners, de ketterij nogtans niet vreemd was, zal het volgende hoofdstuk bewijzen in 't voorbeeld van JOANNES PELT, den gardiaan van 't Amsterdamsche minderbroederklooster. Zie WAGENAAR, *Amsterdam* I^e Dl. bl. 265, SCHELTEMA, *Aanstels Oudheid*, I Dl. bl. 55 en 64. (Vgl. ook wat vroeger op bl. 66 van den Groninger minderbroeder SPENGERBERG gezegd werd.)

ten vergiffenisse der sonden ende de eewighe salicheyt door Christum wt puerder genaden ende liefden, sonder alle verdiensten des menschen, die in sijn woorden blijft¹⁾." Dit onderwerp werkt hij in een zijner leerredenen aldus uit²⁾: »Christus alleen mach ons suyper ende reyn maken, ist dat wi in hem gelooven, dat sijn suyperheyte ende onstraffelic leven onse is, ons met hem wt onverdiender genaden geschenct voor ons eygen, alsoft wi also suyper ende onstraffelic geleefd hadden als hi. Welc sommige wel gelooven also lange alser geen aenvechtinge noch berispinge en coemt, maer als de consciencie van binnen wroeckt³⁾, ende God den mensch sijn sondich straffelic leven van binnen voorhoudt of van buyten van den menschen laet straffen oft berispen, — dan ist al te swaer te gelooven, dat wi door Christum so onstraffelic sijn voor God, als Christus selve! — — Ist dat hem den mensche dan niet van den Heere en neemt, hem vastelick aen dit geloove te houden, ende siet na sijne goede wercken ende verdiensten, so moet hi verloren gaen: want so voelt hi dat alle sijn wercken niet tegen die alderminste sonde en mogen staen, daer hi af gewroeckt wert. Maer ist dat hi van den Heere can gehebben alleen op die puerheyte ende op dat onstraffelic heylich volmaect leven Christi te sien, niet twijfelende dat is sijne⁴⁾, hem genadelic onverdient van den Vader geschenct met Christo, met al dat hi is, heeft ende vermach — hoe sondich ende straffelic hi in hem selven ende in allen sinen leven is, so is hi puer, suyper ende salich door tgelooove." Niets ontbreekt dan ook aan de volkomenheit van het offer door Christus gebracht⁵⁾: »Die sone des Vaders, dat hooge Woort, moest overnatuerlic ontfangen ende geboren werden, ende een sonderlinge mensche werden, te wetene sonder alle sonde, anders en hadde hi de onsuypere niet mogen suyperen, noch de gevangene verlossen. Dat dusdanigen mensche sonde sterven dat was orborlic⁶⁾, niet voor hemselven, mer voor al die in hem gelooven soudent; mer al wast ons boven

¹⁾ F 3 v°.

²⁾ Y 4 r°.

³⁾ Beschuldigt.

⁴⁾ Niet twijfelende of het is het zijne, of het wordt hem toegerekend.

⁵⁾ B h 4 v°.

⁶⁾ Nuttig.

mate orborlic ende van noode, wi en hadden noch en consten dat nemmermeer verdienen: daerom so moest hi alleen wt puerder ende onverdiender liefden genadelic voor ons sterven den tijtliken doot, opdat wi niet en sonden sterven den eewigen doot. Ende dien tijtlijcken doot Christi moest also weerdich¹ ende bitter sijn, dat hi genoeg mocht sijn der stranger rechtverdicheyte Gods te voldoen voor alle de eewige dooden ende voor al de sonden alre menschen. Daerom moeste sijnen doot eenen doot boven allen doot sijn ende sijn lijden boven alle lijden, niet alleen sijn wtwendich lijden, mer ooc sijn inwendich lijden. — — Is dese ééne mensche dan gestorven voor al die gelooven, dat hi voor haer gestorven is ende alle haer schult betaelt ende voor al haer sonden voldaan, niet alleen voor die erfsonde, maer voor al des menschen sonden. — — Daerom so ist valsch, dat de ongeloovige werch-heyiligen seggen: Dat Christus alleen voor de erfsonde voldaan heeft, ende als wi weder sondigen daer moeten wi selven voor voldoen. Dien sal na haren geloove geschieden, want so Jo. III staat: die niet en gelooft, die is alreede verordeelt. Maer die van den Heere can ghehebben te gelooven, dat Christus voor alle sine sonden voldaan heeft, sonder sijn eygen verdiente, ende voor sine sonden gestorven is, die waert onmogelic dat den eewigen doot soude sterven." Dwaasheid is het dan ook, ja streng te veroordeelen, dat de zondaar tot een ander zijn toevlucht zou nemen, dan tot Christus alleen. Uit het voorbeeld der Kananeesche vrouw² betoogt hij: »dat wi niet ander advocaten en sullen soecken, ja noch sijn apostelen, maer terstont sonder middel tot Christum selve roepen, want hi is barmhertiger dan alle sijn heyligen. Ende al baden si (de apostelen) voor dit vrouwen, hi verhoorde haer meer, dan alle sijn apostelen: ons daarmede leerende, dat wi gheen voorsprakers aen onsen eewigen middelaer en behoeven, ja al waert dat hi ons ontseyde, so en wil hi nochtans niet dat wi andere advocaten toe maken, gelijc aen dit vrouwen wel blijct, die niet eens totten apostelen en seyde: »bidt voor mi!" want God socht ende proefde haer geloove. Ende so wie eenen advocaet tot Christum soect, die en gelooft niet terecht, want geloofde hi dat hem Christus genadiger is, dan alle creaturen

¹) Waarschijnlijk drukfout voor: onweerdich.

²) H 2 v°.

ende heylichen, hi en soude de heylichen niet tot Christum seynden, mer hi souder selve coenlic toe roepen gelijc dit vrouken." Nog beslissender laat hij zich elders ¹ uit met beroep op Jerem. XVII: »vermaledijt si die mensche, die op eenen mensche betrouwt ende stelt eenich vleesch tot synder stercheyt. Want betrouwen oft gelooven, hope ende liefde sijn godlike duechden, die geen object oft tegenworp en mogen hebben dan God alleen. Daerom ist al supersticie, dat men die heylichen aldus eert ende dient. Wij souden onse betrouwen door die heylichen tot God leeren stercken, pey-sende: heeft haer die hooge Godheyt vernedert dien armen creatuerken also genadich ende gonstich te sijn, so en derf ick niet mishopen, Hi en is mi oock ghenadich ende gonstich! ende den Heere loven ende gebenedijen, dat hi daer so wonderlic in gewrocht heeft. Als men die santen anders eert oft dient, so en doet men haer niet lieve ², mer groet leedt, want al hadden si alle eere ende dienst, si gaven se God, ende al hadden si alle aertsche goet, si soudent den levenden armen geven, also si in haren leven wel bewesen hebben — hoe vele te meer nu si dat niet en behoeven, noch haer geen profijt en mach doen. Daerom mishaget haer so grotelic, dat men nu haer beelden so costelic vercyert oft daer licht voor stelt, die altoos dat eeuwige licht aenscouwen: ende (metten cortsten gescreven) dat men yet aen haer verdoet, het si pelgrymagie, ver-cieringe etc., daer den armen wel mede geholpen soude sijn." Een dwivelswerk acht hij het ³ »van den Scepper totten creaturen te loopen, recht oft die Scepper niet machtich genoeg en ware haer te helpen, dat Hi so wreet waer, dat Hijt niet doen en wilde; ende dat die creaturen genadiger ende machtiger waren dan die Scepper, welc seker een groote spijt, scande ende oneere den Scepper is bewesen. Ende die heylichen, daer si also toe loopen, soudn haer liever hebben laten cappen ⁴, sieden ende braden, dan si Gode eens alsulcken cleynicheyt ⁵ oft oneere hadden gedaen! Denct ende vonnist dan selve, hoe lief dat ghi haer dan doet, dat ghi tot haer

¹) E 8 r°.

²) Wat hun lief, aangenaam is.

³) R 8 v°.

⁴) Aan stukken houwen.

⁵) Kleinschting, smaad.

coemt en gaet van God, welc si so seer haten, dat si v met handen ende voeten van haer selven tot God wijzen, van haren woorden totten godliken woorde." Op den grooten oordeelsdag zal 't openbaar worden ¹: »Hoe soude die versoener dengenen verordeelen, die hi selven versoent heeft? ende van die sonden verdoemen, daervoor hi selve die versoeninge is? hi moeste hemselven verdoemen, welc onmogelic is. O hoe lief salt dan dengenen syn, die den rechter selve nu tot haren advocaet ende versoeninge hebben vercoren, al ist dat si daer wat om te lijden hebben ghehadt! Ende hoe beschaemt sullen si dan staen, die ander advocaten ende andere middelaers oft versoenders in hemel oft in aerde hebben vercoren, dan denghenen dien alleen alle oordeel ghegeven is, ende haer betrouwen op yemant anders setten, al ist dat se nu seer roepen ende krijsschen, als men se nu van alle andere advocaten ende versoeningen tot desen éénen advocaet ende eenige versoeninge wijst, sonder denwelken geen wercken, geen creatueren versoenen en mogen. Het sal haer dan vrij leedt genoegh sijn, ende in so groter sorgen ende vreesen staen bi die anderen, die desen eenigen advocaet, middelaer ende versoeninge alleen hebben vercoren ende al haer betrouwen daerop gestelt ende alle andere laten varen, die si nochtans daerom vervolcht ende gedoot hebben, die dan so seker ende so vrij bi haren middelaer ende versoender sullen staen. Ende deselve die si nu voor haer advocaten ende versoeninge hebben vercoren, gewaent te eeren ende te dienen, die sullen se dan verspreken ² ende straffen, dat si den rechter niet selve tot eenen advocaet ende versoeninge en hebben vercoren, gelijc si doen: want alle gewarige ³ heyligen en hebben noyt ander advocaten willen verkiezen, dan desen eenigen. Ghelijck Paulus en aanriep sinte Steven niet, al was hi vóór hem doot, hoewel Stephanus voor hem ende alle sine vianden, levende in desen tijt, badt ⁴. Dan sullen de sotte heylich-aenbidders sien, dat si den lieven heyligen die aldermeeste scande hebben gedaen, welc si haer oock met scriften ende

¹) V 7 r°.

²) Berispen.

³) Ware, echte.

⁴) Schoon Stefanus gedurende zijn leven op aarde voor Paulus bad, heeft Paulus toch nooit zijne voorbedding, nadat hij gestorven was, ingeroepen.

met haers selfs exempel onteert hebben. Ende dat degenen, die haer betrouwen alleen op Christo hebben gesedt, dienende den armen heylighen in deser tijt ¹, Marie ² der moeder Gods ende allen lieven heylighen die aldermeeste eere sullen hebben ghedaen, daermede dat si niemand en gedient en hebben noch aengeroepen dan Christum ende den Vader door hem ende die arme, dies tot sijnder eeren behoefden. Want die sullen dat eeuwige leven besitten, daerinne si nu doorgedrongen sijn doer alle creaturen ende geschapene dinghen."

Even streng als het steunen op de tusschenkomst der heiligen veroordeeld wordt, even streng, ja misschien nog strenger, luidt het vonnis over allen, die tegen de hoofdwet van het evangelie zondigen: »niet op de wercken te betrouwen, als daerdoor salich te worden, mer alleen door Christum, ons wt blooter genaden genadelic geschenct ³." Immers wanneer ⁴ »die Duvel ons de swaerheyt der sonden voorhout ende die wet den mensche ontdeect wort, also dat hi siet dat hi verdoemt is," en wanneer dan »die leeraers van dat Evangelium die troostelike bootschap der sondiger verdoemder consciencien niet en vercondigen, maer die wrake der wet ende der stranger rechtveerdicheyt Gods seggende: »wat leyter ons aen? het is te late! ghi moet voor elc dootsonde seven jaren penitencie doen etc." — also dat die verdoemde consciencie Christum voor geen genadige versoeninge en houdt, maer voor een strangen rechter ende dat si niet tot den Evangelium en vlucht — so moet si wanhopen ende haer selven verhangen, welck dan den rechten loon der ghieriger ypocriten is. Also sullen si ooc alle in der doot varen, die op haer wercken, biechten, berouwen ende genochdoen betrouwen; want dan sullen si sien, dat alle menschelijke wercken ende alle den dienst der heyligen niet helpen en mach. Ende als si dan niet met geheelen betrouwen totter trosteliker toesegghinghe des Evangelij, noch tot Christum en weten te vluchten, so is alle hope verloren ende worden si rechtvaerdelic verdoemt, omdat si dat Evangelium Christi niet en gheloofden — ende dat niet en

¹) Dienst en hulp bewijzende aan de behoeftige geloovigen hier op aarde.

²) Aan Maria.

³) A a 4 r^e.

⁴) I i 3 r^e.

bewaerden." Evenzoo elders ¹: »Betrouwen op eygen wercken, verdienen ende heylicheydt oft op de wercken van eenighe santen oft santinnen — is eenen valschen vrede, die in der doot niet staende en sal mogen blijven, mer de duyvel sal dien wech blasen als pulver, ende daerom so laet die duyvel den mensche dien vrede wel houden in haeren leven. — — Als Christus desen lieden geprediet wert, dat si door hem alleen salich moeten worden ende dat alle haer wercken niet en sijn dan sonde, als God scherpelic wilde rekenen, ende datsi van God alleen doort geloove in Christum goet gemaect werden ende datsi dan nochtans niet en sijn dan een bewijsinge des gheloofs, so werden si seer beroert, — — want si en mogen niet lijden, dat men haer heylicheydt verworpt ende dat men alle haer betrouwen daerof ende van alle heyligen tot Christum wil brenghen. So roepen si: het is ketterije! Want de duyvel wil se in haer afgoderije houden, welc daerin gelegen is, dat si door yemanden in den hemel oft opter aerden salich willen worden oft door eenighe wercken oft haer betrouwen yewers op setten, dan op Christum, die alleen ons middelaer is gestelt. — — Daerom blijven si oock altoos onder den tyranne der wet, dat si al haer wercken wt vreessen oft om loons wille doen, als knechten. Mer als die schijnende heyligen ² van haerder valscher heylicheydt ende betrouwen haerder wercken door de predicatie der goede bootschappen ³ worden ghebracht, also dat si Christum door tgeloove hullen ⁴, so gaet Christus in haren tempel, daer Paulus af seyt: ghisyt den tempel Gods. — — Als Christus daerin gecomen is, so beghint hi daer te regeren ende die papistlike maret daer wt te worpen: dat syn degenen die den anderen haer goede wercken ende verdienen vercoopen willen. Oock die predicanten, die de lieden tegen God leeren comenschappen ⁵, Hem om loon dienende ende haer schult ende sonden met haer selfs wercken ende voldoeninghe betalen." Ja oock een veel meer verfijnde soort van eigengerechtigheid ziet de prediker niet voorbij. Hij veroordeelt

¹) E 1 r°.

²) Schijnheiligen.

³) Van 't evangelie.

⁴) Huldigen.

⁵) Handel drijven.

(in zijne dagen vooral was het noodig) »die bevoelike vereeninge, die wij met Gode bevoelt hebben, so wij daer noch eenich betrouwen op hebben, also dat wij sien, dat wij daer niet aen gehadt en hebben ende dat ons al afgenomen wert midts kennisse, dat wij daer niet dan sonden aen gedaen en hebben, ende ons selven daerinne gesocht: ende daer wij ons mede meynden te decken, daer werden wij mede ontdeect. Daeromme so ist, dat als God yets goets doer de sijne gedaen heeft, so thoont hi haer die sonde ende quaet die si daerinne gedaen hebben, opdat si gheen ydel behagen daerinne hebben en souden ende ooc dat sij nyewers op betrouwen en souden, dan alleen op Christum ende dat si bloot ende naect ontleet souden syn van allen, daer sij noch eenich betrouwen op hebben, hoe cleyne dat sijn mach. Want wij moeten Christo gelijc werden, ende al naect met hem aent cruyce ghenagelt worden¹.

Hoe NIKOLAAS PETERS, bij zulk eene beschouwing, over de zoo- genoemd verdienstelijke werken van bedevaarten, vasten en dergelijken denkt, laat zich reeds gissen. Hij acht het »een van die subtijsste netten, daer die duyvel mede vischt ende ontallike sielen mede ter hellen brengt. God wil niet," gaat hij voort, »dat onsen wille in onsen werken gevonden worde, hoe heylich het werck ook sijn mach."² »Men mach geene eygen wercken wtkiesen noch wtlesen na onsen goetduncken, mer alleen die God in de heylige Schrift geleert heeft, so Christus van hemselfen seyt: dat mi myn Vader gheseyt heeft, dat doe ende spreke ic. — Waerwt ghi mercken moget, dattet de schapen Christi niet en sijn, die menschelike leeringe hooren ende volgen³. Hij prijst het dan ook in den verloren zoon, dat deze »niet liep te Roomen noch sint-Jacobs, maer dat hi tot sinen Vader selve ghinck⁴." »Dese noch ooc ander vasten," verklaart hij⁵, »die nu langen tijdt ingesedt hebben geweest, waren oyt christelik: want christelike vastenen sijn neirstige castidingen des vleeschs ende een onthouden van allen wellusten eenen tijt lanc, om God te her- teliker te bidden. Mer de lieden en leven in alt jaer niet wellustiger in groten cost ende overvloedicheyt van spijsen ende dranc, dan

¹) M m 4 v°.

²) H h 4 r°.

³) A a 4 en 5 r°.

⁴) M 3 r°.

⁵) A 5 r°.

als si meynen dat si seer wel vasten, gelijc in den advent ende in de vasten, want si verladen haer met dien allerbesten wijn ende visschen, ende eten ende drincken noch eens so veel, als si op ander dagen doen. — Ende willen de lieden op een dootsonde verbinden die vastene te houden, dies si nochtans gheen macht en hebben. Want ghelijc si geen macht hebben yet in te setten, daer men God mede eert oft dient, also en moghen si ooc niet verbieden, daer God mede vertoornt wert also ment breect oft doet, dan alleen als si vermanen tot dien, dat God geboden heeft. — Christus noch alle sine Apostelen en hebben niet eenen dach geboden te vasten, hoe derren¹ si die christenen dan verbinden op die ewige verdoemenisse also vele dagen te vasten, die Christus met sinen bloede vrij gemaect heeft van allen wtwendigen geboden? Si soudent² 't volc tot warachtigen vasten ende waken vermanen ende haer die nootsakelicheyte te kennen gheven. Si en mogen dat vasten niet meer gebieden, dan droeve oft vrolick van herten te sijn, welck oock in ons selfs macht niet en staet. Te verbieden oock seker spijsse, als vleesch, eyre etc. recht oft God aengener waer, dat men den buyck met visch dan met vleesch vulde! Ende en weten niet dat vasten is *niet eten*. Ende als die viericheyt des biddens op-houdt in den mensche, het si savonts oft snoenens³, ende die noot des lichaems dat eyscht, so gonnet ons onse goede Vader wel, dat wi sijn goede creaturen orboren⁴, die Hi ons gheschenct heeft, om te nutten met dancbaerheyte. Als men vast so en sal men niet met allen eten; als men eet, so sal men met dancbaerheyte alderhande spijs, die God verleent, matelick eten. Mer dat sommigen seggen, dat men met vasten genade van God verdient ende sonden wtdoet — dat is daldermeest quaet, welc Christus alleen met sinen dierbaren bloede gedaen heeft, want daer ontrect men Christo sijn eere." Nog meer toepasselijk op de omstandigheden van dien tijd luidt het elders⁵: »daerom so ist alleleens wat ghi eet oft drinct: maer dat wt den monde gaet, dat comt wt der herten oft wt den gronde,

¹) Durven.

²) Moesten.

³) 's Middags.

⁴) Nuttigen.

⁵) O 8 r°.

ende dat quaet daerof blijft in den gronde. — Hierin en waren niet alleen de scriben ende pharizeen verargert, maer dapostelen en constens ooc niet verstaen, hoe men alderhande spijsse soude mogen eten sonder sonde. Also qualic can een mensch wter gevangenisgecomen, die eens met menschelike leeringen veroudt ende ghevangen is, dat ooc deghene die Christum langhe ghevolcht hebben, sorgen ¹, datter yemant sijn scade aen soude doen. Daerom so en ist geen wonder, datter die heyliche menschen nu oock in gescandalizeert zijn, seggende ende leggende dat op de valsche heyiligen: en weet ghi niet dat vele menschen daerinne gescandalizeert zijn, dat ghi segt dat men alderhande spijsse, dranck, het si vleesch, eyer etc. eten sal? Ende si sijnt diewijle ² selve, die daerinne gescandalizeert sijn ende wanen, datter groot pericule wt comen sal! — — Christus stoot in dit evangelie alle onderscheyt van spijsse ende van dranc om, ende gheeft met deser godliker bullen allen geloovighen macht in allen daghen te eten van als ³ met dancsegginghe sonder sonde, indien dat hi seyt: dat in den mont gaet dat en besmet de siele niet. Hierom, die verbieden oft ooc die segghen, dat sonde is in de vasten oft vrijdaechs vleesch, eyeren ende boter te eten, die doen teghen God ende heeten Christum liegen. Want Christus seyt hier dat gheen sonde en is; ende si seggen: tis ymmer sonde. Ende als si seggen: het en is op sommige dagen gheen sonde, mer tsvrijdaechs oft in de 40 dagen ist sonde, — so sal men haer vraghen oft Christus seyt: gatet op die daghen ooc in den mont, so en ist gheen sonde? Maer dat wt den monde gaet is sonde, want wt der herten gaet door den mont wt diefte, overspel, quade gedachten, gulsicheyt, kijven, vloecken, lasteren etc. — — So en can vleesch, eyeren etc. gheen sonde ghesijn, welck niet wt der herten, noch wt den mont des menschen, maer wt den buycke der koeyen oft der hinnen gaet. Die koeyen moesten sondighen, dat si sulck wt haer gaven! — — Wat sal men dan van de cloosters seggen, dies niet alleen en verbieden, maer liever haren medebroeder soudens laten sterven, dan hem vleesch laten eten?" Met het kloosterleven is de gardiaan dan ook weinig ingenomen. Hij wijst op het voorbeeld van Jezus⁴, die, schoon hij »opten berch placht te bidden," evenwel »daer niet woonen en bleef, gelijc nu onse monicken doen, mer hi

¹) Vreesen.²) Ondertusschen.³) Alles⁴) Z 8 r^d.

gaet weder van daer, opdat hi elcken in tijts bereydt soude sijn te helpen. Noch hi en wil niet, dat die mensche altoos in sijnder stilheyt ende ruste blive, maer dat hi frisch daerwt te velde come, gelijc hi sijnder bruyt Cant. II seyt: ic ben een blomken des velts ende een leliken der valleyen, — recht of hi segghen wilde: die mi wil vinden, die en mach niet altoos in sine ruste stille sitten in sijnder devocien, noch hi en mach altoos in de armen Gods sijns liefs niet rusten, mer di mi wil plucken, die moet te velde comen, om sinen naesten te dienen ende te gerieven, daer hem menigen strijt ontmoedt. Maer al gevoelt hi daer meer crancheden ende gebreken ende is verstroyt, dat behaecht God bat ¹, dan dat hi al tijt ingekeert oft in sijnder rusten sadt, niemant dienende dan hemselfen, ende dat hi de gebreken niet en voelde, — — want dan slapen de gebreken daer in ende die menschen en wordt daerdoor niet verootmoedicht. — — Hierom so bidt hi sinen Vader niet, dat Hi sine discipelen van der werelt soude nemen, mer dat Hij se van den quade soude behoeden ²." Uit deze waardeering van 't monnikenleven volgt dan ook, dat hij weinig ingenomen is met erfstellingen en makingen aan kloosters. »Die scriben" zegt hij ³ ende pharizeen leerden, dat vele beter was, dat si in de tempelkiste soudon geven, dan dat si dat haren ouders gaven ende daarmede onderhielden, gelijc haer kinderen noch leeren, dat beter is dat men kercken ende cluyssen rijcke testamenten besedt, dan dat ment den erfgenamen liet, oft dat men jaergetijden, vigeliën ende vele missen doet doen, dan dat ment den armen ouders ende vrienden geeft ende onderhoudt. Ende die een clooster hondert pont groot maect, die seggen si dat een devoot heylich mensche is, al hebbens haer ouders ende vrienden gebrec, mer die sijn ouders onderhoudt ende sijn schamele vrienden, dat en achten si niet, hoewel God dat vooral en bovenal geboden heeft naest dien drien geboden, die God aengaen ⁴."

¹) Beter.

²) Elders (C c 3 vⁿ) aldus: „Ic en bidde niet dat Ghij se van der werelt neemt, want ginghen si in cloosters oft int cluyssen, wie soude se oeffenen? oft wie soude der werelt U woorden vercondigen? maer ic bidde U dat Ghij se van den quade wacht, dat si niet, om vervolginghe van den geloove, op menschelike leeringhe ende heylicheyt en vallen; so en mach haer niemant scaden." ³) O 7 r°.

⁴) 't Is, bedoelt hij, na de drie eerste geboden van den dekalooch het voornaamste, omdat het er terstond op volgt.

Maar niet minder scherp liet NIKOLAAS PETERS zich uit over de geheele priesterschap. Wat hij dacht over 't primaat van Petrus en de pauselijke excommunicatie blijkt genoeg uit zijn verklaring¹: »dat godlick woordt der vroliker bootschap ende dat gheloove daerin, dat syn de rechte slotelen. Desen sluetel heeft Christus Petro belooft ende overghegeven, niet Petro selver, maer der gemeynten in Petro. Also hier wel blyct, gelyc oft een vader onder syne broederen een hadde, die wat ghedaen oft geseyt hadde, dat den vader seer wel aenstont, ende hi seyde: Jan oft Peeter! ghi syt een goet knecht, ic wil v een schoone, rycke huysvrouwe gheven. Daarmede en meynt de vader niet, dat hi den anderen sone ooc sulcken huysvrouwe niet en wil geven, mer hi doet den anderen dat ook metter daet. Also heeft Christus de slotelen Petro ooc beloofd (Matth. XVI), mer hi en heeft hem niet verbonden, dat hi se den anderen niet en soude gheven, want hij heeft se haer hier alle metterdaet gegeven seggende: al dat ghilieden bindt etc. Dat Christus Petrum niet alleen en meynde, dat blyct, want Petrus antwoorde voor alle de andere. Ende daerom beloofde hi se in de eenheyd Petri alle der geesteliker ghemeynen. — Ende hi en heeft haer ende sinen geloovigen niet alleen gegeven sulcken macht de sonden te vergeven, ooc niet alleen veel oft eender groote gemeynten, mer daerder 2 oft 3 door sinen geest eens werden in eenigheaken. so wat si begeeren dat sal haer van den Vader geschieden. Ende daerom wat tot synder eeren gedaen wort, dat heeft God door haer gedaen. Hierwt mach men mercken, dat niemant macht en heeft yemanden te bannen, hoe veel hi ooc misdaen heeft, ten 'si bi consent der christeliker gemeynten. Des anders ban is van geender waerden voor God." Wie zóó 't pauselyk gezag ontkende, moest wel van de geestelykheid betuigen:² »Als die prelaten die woorden Christi prediken, so syn wy hem schuldich te hooren, niet als haer woorden, mer als die woorden Christi. Mer als si daer yet bi binden van menschenvonden, dat en es men niet schuldich te houden. Also datter nu oock wel een Samuël mocht comen ende segghen tot onsen prelaten: waerom en hoordi de stemme des Heeren niet, die u bevolen heeft, dat ghi niet tot sinen woorden en soudt doen noch ooc daer niet af en doen? en waert

¹) O 3 r.

²) H 8 v.

niet veel beter, dat ghi de stemme Gods gehoorsaem waert, dan dat ghi contrarie doet ende ghebiet de menschen, dat God niet geboden en heeft? — God heeft nyemanden geoorloft heerscappye over de conscientie der geloovigen te hebben, ende dat Hi se alleen wil regeren ende een Heere daer af syn wil." Elders stelt hij voor, hoe de priesters uit vrees, uit hoogmoed of uit baatzucht de waarheid verzwijgen. »Si veronwaerden" zegt hij,¹ »dattet evangelium, die vrolike bootschap, van den cleynen ende ongeleerden deser werelt gepredict wordt. Sommige zegghen: dese ongeleerde sotte menschen onderwinden haer die H. Schrift ende tEvangelie te lezen. Ander seggen: di en verstaens niet; si sullender haer schade aen doen. Eenige crysschen: ja willen syt lesen etc. swigen stille ende houdent bi hen selven: hoorden dit roekelose menschen, si en souden niet willen doen ende meynen, tis genoeg dat Christus voldaan heeft ende dat si niet en derven doen.² Mer tis verloren, so inent hen meer verbiet, so si meer roepen moeten! — want het is onmogelic, dat die onbesmette woorden Gods versweghen ende niet volbracht en souden werden, dewelcke Gode belieft, niet door die monden der grooter geleerden ende wyser ende heylicher lieden te vercondigen, mer der ongheleerden, waer af Christus sinen Vader Matth. XI danct." Erger evenwel is het als de priesters »peynsen: o wi willen swygen: het soude ons veel schaden, want wist het volck, dat men door Christum alleen salich moet worden, si en souden ons noch missen noch vigilien doen doen, noch si en souden onse gevensde heylicheyt meer coepen, noch ons eeren, waerwt si so verblint werden, dat si Christum wt den wyngaert werpen ende dooden hem, seggende: *wi* moeten genoeg doen, *wi* moeten den hemel verdienen! dat is al so veel als Christum gedoot, want so en soude Christus ons niet orboer³ syn. Dit sien wi nu

¹) E 4 r°. Dezelfde klacht keert terug N 5 v°: »als si eenigen verworpenen oft armen ongeleerden menschen die goede bootschap horren vercondigen, seggende: wat soude hi leeren? hi en is niet geleert; tis een schoenmakersone; ten is geen meester, geen doctoor. Recht of de heylige geest die verachte, ende niet en wilde leeren die de werelt veracht."

²) Willen zij het lezen, dat zij het dan verzwijgen en voor zich houden; want indien sommige lichtzinnigen dit hoorden, dan zouden zij niets meer willen doen, meenende dat Christus toch voor hen voldaan heeft en zij niets meer behoeven te doen.

³) Van nut.

voor ons oogen, dat deghene die wel goede kennisse van der waerheyt hadden, als si om haer ghewin oft eere, de waerheyt verswigen, dat si al heel verblint werden; maer si Christus voort vraecht: als de Heere oemt wat sal hi dien ackerlieden doen? si gevent vonnisse over haerselven onwetende ende segghen: hi sal die quade qualic verdoen!"¹ Ware het dit nog maar alleen! Doch ook aan vervolging en geweldenaarj maken zij zich schuldig. »Meer op den persoon dan op twoort siende (gelyc het vleesche altoos doet), peynsende: het is een snoode, verworpen, verdoemt mensche, daerom en is hi van God niet: die pharizeer, die heylige concilien, paus ende cardinalen hebben hem in den ban gedaen!"² — met zulke overleggingen verachten zij den prediker der waarheid. »Is haer de evangelische waerheyt te sterck ende te claer, also dat si se niet geender godliker scrift en connen gevangen, so nemen si menschelic behulp, om met haerder cracht haer te beschermen ende de waerheyt te bestricken."³ — »Si maken heeren ende coningen toe, om de ontsuldige te vervolgen, die de bloote waerheyt leeren. Hadden si recht, si en soudent niemant vervolgen, mer vervolginge lyden. Daeraen mach men bekennen wie dat de waerheyt leert ende welke partije, dat se niet en leert. Want Christus, die propheten, apostelen ende alle leraers der waerheyt en hebben niemanden vervolcht, mer selve vervolginge lydtsamelic gedoget."⁴ Terwyl nu zulk een gevaar de geloovigen dreigt, is 't wel vreemd dat hij hen waarschuwt voor sommigen »die te sermoen comen, niet om des godliken woorts wille, maer om degene, die daer comen ende gelooven, te verspieden ende aen te brengen aen de vianden der waerheyt, om in haer gracie te comen?"⁵ is 't wel vreemd dat hij den wensch uitspreekt: »och, of onse heeren ende rechters nu so vele vroetheden ende verstants hadden, dat sy die sake niet ongehoort en veroordeelen, ende die evangelische waerheyt wel ondersochten, eer si die sentencie gaven! Maer het is haer genoch, dat die wederpartye die sake ondersoecken ende daerop dan stoutelic dat vonnisse geven. Hoe sout mogelic ghesyn, dat si also rechtveerdich vonnisse soudent oordeelen ende die waerheyt niet verdoemen?"⁶

¹) L 3 r°.²) A a 7 v°.³) G g 1 r°.⁴) N 7 v°.⁵) B b 2 v°.⁶) I i 5 v°.

Terwijl NIKOLAAS PETERS alzoó en de hierarchie en de kerkleer zelve in hare hartader voortdurend aantast, laat hij zich over verschillende ondergeschikte dogmen slechts weinig uit. Over het avondmaal echter zegt hij het volgende¹ — dubbel belangrijk, omdat zijn gevoelen geheel en al met dat van HOEN overeenstemt: »Costen wi vastelic ghelooven, so en waert niet mogelic, wi en souden hem ooc vastelic liefhebben ende al dat hi lief heeft, welc bovenal van noode is, om salichlic dat waerdige testament te ontfangen dat hi ons achtergelaten heeft om de liefde te bewijzen, die hi tot ons draecht; welc testament is vergiffenisse der sonden ende de ewige salicheyt, waerof hi een gedencteecken achterliet, te weten syn heylich aventmael, opdat wi, dat etende ende drinckende, ymmer vermaent souden worden, dat alle onse sonden ons vergeven sijn ende dat daervoor voldaan is ende dat ons de eewighe salicheyt verworven is door de doot Christi." Daarna de woorden der instelling meedeelende, vervolgt hij: »dese woorden moet de mensche voor oogen hebben, als hi tot desen aventmael gaet, ende daer niet aen twijfelen, hi en werde daarmede te gast genoodt totter hooghe tafelen Gods te gaen, ist dat hi honger ende dorst heeft een ander mensche te werden ende herboren inden gheest ter eeren Gods. Welcken honger ende dorst daerwt comt, dat hi siet hoe sondich ende gebreckelic hi is ende hoe arm van allen goede. Dan vercrijcht hi een verlanghen om van die sonden verlost te sijn — ende om God lief te hebben ende van Hem rijc gemaect te worden. Als hi alsulcken honger ende dorst heeft, so is hi bequaem tot deser tafelen te comen. — — Indien dat Christus seyt: neemt tot u oft ontfanght! so geeft hi te kennen, dat hi niet ghegeven en wil hebben noch gebracht, mer dat hi selve wil geven ende brenghen. Ende daarmede wil hi aldus seggen: hebt ghi mi niet² te geven, so hebdi hier niet te doen, ende sidi sadt, so en sidi mi niet willecome noch ic en begeere u aen mijn tafele niet. Mer sidi ydel³, hongerich, moechdi wat ontfangen, si sidi mi aengenaem: so ontfanght al dat mijne met mi. Ende dat etet also diep in u, dattet u also eygen werde, alsoft ghi dieselve⁴ waert dat ic ben, dat ghi daarmede één wert, als die spijs ende dranc die ghi

¹) E c l v^o. ²) Niets te geven; 't make u niet bezorgd, gij hebt het hier niet te doen. ³) Ledig ⁴) Dezelfde.

et ende drinct één met u wert. Ende het is geen cleyn gave, noch geen snoode dinck, mer het is mijn lichaem, dwelc niet sonder siele en is, ende al dat ic daer in ende mede gedaen, geleden ende verdient hebbe, dat wort voor u verlossing gegeven, hetwelc costelic genoeg is, om alle u schult te betalen ende u te verlossen, als dat ghi geen ander en behoeft ende dat ghi voor gheen ander rantsoen en derft sorgen. Doet dat in mijnder gedenckenisse, dat is: als ghi dit aventmael houdt, so gedenct dat voor u gegeven is." Vervolgens, met een beroep op Hebr. IX : 22, verklaart hij, dat "diet aen de leecken niet alle beyde in beyde gedaenten en willen geven, die doen tegen den wille Gods ende meesteren Christum ende Paulum in woorden ende wercken. Want hi seyt: drinct daer alle wt! ende si seggen: neen, Christe ende Paule! ghi en weet niet wat pericule datter af comen soude! men sals den leecken niet geven! ghi en verstaets u niet! En is Christo dit niet een schandelike oneere? ende en waert niet beter, dat ment gheheelick liet staen, dan dat ment anders doet, dant Christus bevolen ende selve gedaen heeft?"

Ten slotte nog een paar der treffendste bladzijden van dit geschrift. De eene zal doen zien, hoe diep NIKOLAAS PETERS alle formalisme verfoeide, tot beschaming zelfs van menigen sabbat-vergoder in lateren tijd; de andere zal zijn inzicht in den waren aard van het zaligmakend geloof op den rechten prijs leeren schatten.

't Verhaal Jo. V : 1—15 geeft hem aanleiding tot de vermaning : "dat wi sonder wtnemen der personen, sonder aensien van hooge oft leege vierdagen, onsen naesten helpen ende troosten, welc de geveynade heyligen niet en willen toelaten. Ja, gelijc dese Joden desen armen mensche verboden sijn bedde opten Sabbath te dragen, die van God gheboden was te vieren, also roepen si nu ooc, als een arm mensche sijn broot met sinen arbeyt op feestdagen winnet, oft dat de rijke arbeyden om den armen te geven, seggende: ja die en die vieren niet! Welc vieren nochtans niet van God gheboden en is int nieuwe testament. Ende al sit yemant op sulcke dagen al den dach ledich voor sijn dore ende voedt syn sinnen met al dat daer voorbi gaet, oft gaet ydelic clappen, ja al gaet men droncken drincken, spelen ende dobbelen, — daer en roept men niet op. Al sulcken vieren mach God niet behagen! Ledich

gaen is doch een gote, daer alle quaet wt coemt. Hierom so en werden nemmer meer sonden gedaen, dan op sulcken daghen; ende elck verciert hem dan met beter cleederen, recht oft God behaechde, dat men costelic op sulcke dagen gecleet ginc ende dattet God ooc also gaerne saghe, als curiose menschen. Och neen! het is contrarie. Hierom en sijn wi, die dit niet en mercken, niet alleen blind, mer meer dan sot. God heeft ons alle dagen in den nieuwen testament vrij gelaten. — — Elc christenmensch, die in Christo gelooft is een broeder Christi. — — Daerom, gelijc Christus een heere over alle vierdagen, over alle menschelike insettingen is, also is ooc een geloovich mensch een heere daerover ende heeft macht se te breken, alst de liefde eyscht. Ja, so Christus Matth. XV ende ooc Esai. XXIX seyt: si dienen oft vreesen Hem te vergeefs met geboden der menschen. Siet, hi noemt dat eenen vergeefsch dienst ende vrees die te vergeefs is. Dit bewijst Paulus ooc 1 Cor. int IIIe. het is al u, het si Petrus of Paulus, doot oft leven, het is al uwe, ghi sijt Christi, Christus is Gods. Hierom, so mogen alle christenmenschen alle wercken (wtgenomen sonde) in allen daghen doen ende arbeiden. Ja, ende dat waer duysentmael beter, dan een ydel woort op eenigen dach gesproken oft een sondich gepeyns." Daarna verklaart hij het figuurlijke, waarop Paulus Kol. II: 17 doelt, in dezer voege dat: een christenmensch alle dagen sal vieren oft ledich sijn van sijns selfs wercken d. i. van sonden ende eygentheyt, opdat God Sijns godliken wercs ongehindert altoos inden menschen mach become. Van dezen vieren seyt God door den propheet Esaia: het sal den eenen vierdach na den anderen sijn d. i. daer sal eenen tijt comen, dat de geloovige altoos arbeidende sullen vieren van haer eygen ende sondige wercken. Daerom, als de ypcriten ende joetsche heylighen beschuldigen, dat wi op vierdaghen arbeiden, so sullen wij haer met Christo vragen: oft geoorloeft is opten vierdach wèl te doen ofte niet? Arbeiden is wèl doen: — so mach men sonder alle foute opten vierdach wel arbeiden. Mer men moet sommige dagen ordineren, om tvole te vergaderen dat si dwoort Gods hooren: als dat geschiet is, so mach men vrijlic arbeiden. Ende als die Joetsche heylighen dat verbieden seggende: ghi en moecht u bedde opten vierdach niet dragen oft niet arbeiden! — so sullen wi met desen siecken antwoorden: die mi gesont

heeft ghemaect, die heeft mi geheeten te arbeiden. Die onse sielen gesont maect, die heeft wel macht ons te gebieden; ende dat ons die gebiet, dat mogen mi wel vrijlic doen, al verboden sijt ons alle die leefden, ons aen sijn godlic woort houdende, vastelic ghe-loovende dat hem wel behaecht dat sijn woort inhoudt, seggende: hi hevet mi geseyt! het is mi genoeg, dat ic sijn woort hebbe."

De andere bladzijde, uit den bundel nog aan te halen, betreft het verband tusschen geloof en goede werken. »Als men u tgheloove ende die goede bootscap vercondicht," zegt hij¹, »so wilt ghilieden by ende ledich gaen sitten; dat en is dan geen geloove, want gelijc vier niet sonder hitte en can sijn, also en can tgheloove ooc niet ledich gesijn, het bewijset mitten wercken der charitaten van buyten aen vrient ende viant dat in den mensche leeft. Ende als men u van wercken predict, so wildi daerdoor salich worden ende latet geloove also varen. Men sal die wercken niet doen om salich te worden, maer omdat ons God om niet sonder verdiensten salich heeft gemaect, so sullen wi salich sijnde van Hem nemen, Hem ter eeren wederom te doen om niet, tgene dat Hem eerlic is², dat sijn die wercken der charitaten, ende Hem te dancken, die ons liefde bewesen heeft, onse geloove ende hope daarmede beseghelende." — — »Daer is een vaste sekerheyt: het leyt alleen aent geloove, dat dat vast si ende niet en wanckele. Als alsulcken geloove in den mensche is ende hi Christum also in sijn harte heeft, so en derf hem niet duncken, dat hi bloot ende arm coemt, maer hi brengt met hem syn leven, sinen geest ende al wat hi is, heeft ende vermach. Daerom seyt Paulus dat den geest niet en wert gegeven om eeniger wercken wille, mer alleen om sulcken geloove der goeder bootenschappen. Ende dien geest maect den mensche dan nieu ende godlic, ende dan en gaet hi niet ledich, want tgheloove en rust niet, mer het doet Christo wederom al dat can, onbedwongen, wt liefden, niet Christo in hemselves, (want hijs selve niet en behoeft) — — mer hi doetet Christo al in sijn behoevende ledekens³: hi cleet die naecte, hi spijst die hongherighe, hi laeft die dorstige, hi visiteert die crancke ende gevangen, hi herbercht die vreemde, hi leert den ongeleerde den wech der waerheyt, hi vertroost die bedroefde, hi vermaent, berispt ende straft de dolende ende brengtse totten rech-

E 4 v'. ¹) Tot eer is, verheerlijkt. ²) Behoeftige lidmaten der gemeente.

ten wech. — Dit sijn de wercken, die Christus ten oordeele sal eysschen ende geen ander. Hi en sal niet seggen: ghi hebt gebiecht, gevest, uselven gegeesselt, kerken getimmert ende veel gelesen, ende so voort van alle die schoon-heyliche wercken, daer de lieden nu mede omgaen. — — Daerom niemant en bedriege hemselven, noch en dencke, dat hi met vasten, lesen, kercken stichten oft met eenigen alsulcken wercken, hoe hooch ende heyligh si schijnen, ten hemel sal comen, ist dat hi sinen naesten voorbygaet. — — Hi en sal niet seggen: dat ghi daer hebt gegeven tot ornamenten, vigilien, dat hebby mi gedaen! mer in contrarie: ich heb diewijle ws diensts gebrec gehadt in mijnen armen ledekens, ende des gelts ende goets, dat ghi daer tot beelden, discant etc. gegeven hebt, ende ghi en hebt mi dat niet gegeven noch gedaen in mijnen behoevenden ledekens, dien ghi dat onthouden hebt. Desgelijcs die met haren kercegaen, vele lesen etc. oft ooc met haren onbescheydenen¹ vasten, waken, wullen gaen², haren coorden te dragen, haerselven cranc ende onbequaem hebben gemaect haren naesten te dienen, te helpen, nootdruft voor te winnen, oft versuymt die te troosten, te leeren, te vermanen etc. Dit sal God haer al scherpelic eysschen in dat laetste oordeel, ende daer sy nu den hemel mede wanen te verdienen, dat sal haer dan al voor sonde ende verdoemenisse gerekent worden ende tot so vervaerlijcken oordeel comen ende Christus salt also qualick nemen, alsoft si versuymt hadden sijnen persooone te doen dat si den alderminsten oft den alderverachtsten niet gedaen en hebben, seggende: gaet ghi vermaledide! in dat eeuwige vier. — Nochtans so moeten alle dese wercken int geloove geschieden. — Daerom sal hem die mensche nemmermeer laten duncken, dat hi se den mensche doet, mer dat hij se Christo selve doet, selve in sijn hart geeft. — Sonder sulc geloove en mogen dieselve wercken God ooc niet aengenaem sijn, want so Rom. XIV staet: al dat niet wt den geloove en coemt, dat is sonde. — De wercken sijn niet dan een ghetuych ons geloofs, die getuygen dat onse geloove niet ledich en is.”

¹) Overdreven.

²) Het dragen van wol, in plaats van linnen, gelijk sommige kloosterlingen.

Zóó sprak NIKOLAAS PETERS. Zóó bracht hij 't evangelie niet alleen tot den kleinen kring, waaronder hij als prediker optrad, maar ook tot de honderden en duizenden, in wier handen zijn uitgegeven bundel kwam. Welk een verschil met de ziekelijke mystiek, die sedert zestig, zeventig jaren, hier en daar, en dat nog wel door de uitnemendsten onder de geestelijkheid den volke was opgedischt als het krachtigst zielevoedsel! Welk een verschil met den hooghartigen schimp, de walgelijke lastertaal tegen al wat aan de kerkleer te kort scheen te doen, waarin predikers als VINCENT DIRKS zich op den kansel verlustigden, of met de verheerlijking van de hiërarchie, van blinde gehoorzaamheid aan den clerus, van een zinledig formalisme, alsof dit de triumpf der godsvrucht ware, door MATTHIAS WENSSEN en zijn geestverwanten verkondigd, — om niet eens te gewagen van de onbeschaamde sermoenen, die de begeerte der menigte moesten opwekken naar den anders onverkoopbaren afaat! De oogen van duizenden werden geopend; de harten gingen uit, het woord tegemoet, dat zóó vollen weêrklank vond. Niet langer kon de menigte hare verontwaardiging bedwingen bij de gruwelen van ontucht en verdierlijking, zonder eenige schaamte door 't meerendeel der geestelijkheid gepleegd; niet langer was het gevoel van recht en billijkheid te onderdrukken tegenover de geweldenarij, de onverzadelijke hebzucht van den clerus; niet langer dukde het volksgeweten een leer, die de straf voor de zonden als een koopwaar behandelde, de vrije genade van God als een Hem afgedwongen loon en de eeuwige behoudenis als een goed, waarover een even verdorvene als heerschzuchtige geestelijkheid naar willekeur kon beschikken. Die leer kon geen waarheid zijn. 't Evangelie van den Zoon Gods moest iets anders bevatten. Maar zie! nauwelijks was de behoefte naar die eeuwige bron van waarheid en leven ontstaan, of ze vond ook bevrediging. Wat het volksgeweten zich van lieverlede bewust werd verkondigde in krachtige taal een NIKOLAAS PETERS, — klonk van Antwerpen, ja zelfs van Wittenberg of van den Wartburg uit over geheel Nederland. Wat de menigte duister vermoedde of niet uit zichzelf ooit had kunnen ontdekken, werd van daar uit voor haar tot klaarheid en helderheid gebracht. Zoodra er een nieuw geschrift, dat den geest der Hervorming ademde, in 't licht verscheen, ontstond er een wed-

strijd, wie 't eerst het zou lezen, ging het met ongelooflijke snelheid van hand tot hand, was het eerlang het onderwerp der algemeene gesprekken en meer dan eens het middel, om velen, die tot nog toe onverschillig geweest waren of zich aan 't overgeleverde hadden vastgeklemd, voor de nieuwe gevoelens te winnen. Zoo was er nauwelijks een dorp, ja in de steden nauwelijks een woning, waar boeken als die van GRAFEÛS of NIKOLAAS PETERS of LUTHER niet doordrongen, waar niet een afbeelding van den grooten Wittenberger den wand versierde.

In Gelderland zag de hertog, voor wien elke ketterij een gruwel was, met ontzetting hoe de altijd wassende stroom niet alleen burgers, maar ook aanzienlijken en zelfs geestelijken meësleepte, ja, hoe een zijner onderzaten DIRK FABRICIUS met den Luikenaar JOANNES VAN KEMPEN in 't Overmaassche de leer van LUTHER openlijk predikte¹: reeds maakte hij zich gereed 't kwaad te stuiten door scherpe vermaning en tegelijkertijd door 't verspreiden van tegenschriften, waarin hij de meeningen der Hervormers weêrleggen liet².

In Utrecht verhief HEDA zijn klacht, dat zelfs de bisschopsstad door de smetten der Luthersche ketterij werd bezoedeld; en — om van 't sedert lang verdachte Groningen te zwijgen — het geheele Oversticht gewaagde van de felle oneenigheid, die te Deventer de broeders des gemeenen levens ter zake van LUTHER verdeelde³.

Op 't gebied van keizer KAREL was het niet anders. Had hij reeds in den voorzomer van 1521 't scherpe plakkaat tegen LUTHER, dat den 8^{en} te Worms was opgesteld, te Leuven, Antwerpen en elders

¹) J. KNIPPENBERGH, *Hist. eccl. duc. Geldr.* L. IV c. VI p. 143, stelt op 1520 den grooten voortgang der ketterij in Gelderland. Op ditzelfde jaar vermeldt D. LENOIR a. w. p. 5 de prediking van FABRICIUS en JOANNES VAN KEMPEN. Wanneer hij er bijvoegt dat beide predikers te Wittenberg gepromoveerd waren, dwaalt hij. Uit het *Liber decanorum* blijkt wel de promotie van JOANNES VAN KEMPEN (vgl. *Ned. Arch.*, V^o D. bl. 345), maar noch in dat boek, noch in 't Album komt FABRICIUS voor.

²) De scherpe vermaning, waarop ik doel, is te vinden in een brief van 5 Nov. 1523; het tegenschrift werd in den loop van datzelfde jaar verspreid. Zoowel 't een als 't ander behoort derhalve tot het volgende hoofdstuk, maar toch ontstond reeds nu wat ze eerlang noodzakelijk maakte.

³) Een tijdgenoot deelt het ons mede in zijn kronijk op het jaar 1522: „item domus Florenciana multa incommoda intestina hactenus sustinuit propter Lutherum.” Zie *Kerkhist. archief*, III° D. bl. 110.

door de zuidelijke Nederlanden laten afkondigen, waarvoor (tegen 's Lands privilegiën in) de toestemming der Staten niet was aangevraagd, — hij werd nu overtuigd, dat niet minder dan dáár ook in Noord-Nederland krachtige maatregelen noodig waren. Den 29^{en} April 1522 ging een nieuw edict uit door Holland en Zeeland¹. Toch weifelde de keizer. Hoe fel ook tegen de verwaten ketters verolgen, — »die menichte van den volcke», waarover zijn besluit een vonnis zou vellen, was hem te groot om de uiterste gestrengheid te gebruiken. 't Scheen vooreerst onnoodig hier te lande de drukpers aan zóó scherpe bepalingen te binden als in 't Zuiden, waar geen enkel geschrift mocht gedrukt worden, tenzij na bekomen machtiging van de overheid en goedkeuring door de theologische faculteit te Leuven: deze verordening bleef derhalve achterwege in 't plakkaat voor Noord-Nederland bestemd. Maar ook, was nog ten vorigen jare geen Belg, »van wat state, weerdicheyt oft onder wat privilegie» hij zijn mocht, van 't vonnis uitgesloten, — in de noordelijke gewesten wilde de keizer dat zijn gedelegeerd rechter, de raadsheer in 't hof van Brabant Mr. FRANÇOIS VAN DER HULST, een nauwkeurig onderscheid zou maken tusschen hen, die LUTHER'S »heresye, ketterye ende quade doctrynen met arrenste moede» gedefendeert ofte disputerende geleert oft gehouden hadden,» en hen, die »lichtvaerdelick, onversien ende ijdel woerden daerof enichsins» spraken, ten einde laatstgenoemden voor ditmaal vrij te stellen. 't Geschiedde ja »uuyt gracie ende clemencie voor dese reyse alleen,» maer de groote beweegreden was 'tgeen er bijgevoegd werd: »aenmerckende die menichte van den volcke.» Beter dan 't breedvoerigst betoog brengt deze trek van bedachtzaamheid in een vorst, die zich anders door niets ter wereld van de strengste kettervervolging liet afhouden, duidelijk aan 't licht, hoe talrijk aan deze zijde van Maas en Rijn de Sacramentisten waren. Keizer KAREL duldde 't niet langer. De genoemde gunstige

¹) Vgl. BRANDT, a. w. I^e D. bl. 67 en verv., die 't plakkaat zelf mededeelt, waarom ik overbodig acht het hier op te nemen. Bovendien, daar het plakkaat in 't Memorial van 't hof van Holland niet voorkomt en in 't edict van 29 April 1522 wel gezegd wordt dat genoemd plakkaat te Antwerpen, Leuven en elders was afgekondigd, maar onder uitdrukkelijke bijvoeging dat »dieselve publicacie nyet gedaen en es tot allen plaetsen ende landen,» geloof ik dat de afkondiging in Noord-Nederland niet plaats had en 't geheele stuk derhalve niet tot onze geschiedenis behoort.

²) *Eerste memoriaelb.* van SANDELIJN, fol. 211.

³) In ernst.

uitzondering was dan ook de eenige. De »heresye" — zoo wilde hij 't — moest »geheellick geëxtirpeert worden ende de landen ende ondersaeten daerof gesuvert." De gedelegeerde rechter VAN DER HULST en de hem toegevoegde assessoren (»meesteren ende doctoren in der godtheit ende in beide rechten") werden gevolmachtigd om van de plaatselijke overheid de inhechtenisneming van allen, die zij verdachten, te eischen en hunne goederen verbeurd te verklaren. Een uitstel van niet meer dan dertig dagen werd toegestaan. De schuldige die binnen dien tijd voor de nieuwe geloofsrechtbank uit eigen beweging zich aanmeldde en tot de gehoorzaamheid der Kerk terugkeerde, kon nog genade vinden; wie het daarentegen verzuimde werd geacht als »hervallen ofte wederomme gevallen in heresye ende ketterijen": voor hem bleef niets over dan »geoordeelt ende geëxecuteert te worden navolgende den rigueren van rechte, sonder eenige dissimulacie ofte verdrach." Allen gold dit vonnis, die »enige boecken by MAERTEN LUYTER of by enige andere dieselve doctryne ende heresye smaickende gemaict onder hem ofte by hem onderhouden hebben ofte die deselve boecken gelesen ofte andere gegeven om te lesen ofte die enige persone gecommuniceert ofte te bewaren gegeven hebben ofte geleent, die se vercoft ende gecoft hebben, geprent ofte doen prenten oft in enige andere maniere deselfde boecken in bewarenisse ende bescerminghe, oft oock by favuer die MAERTENS LUYTERS beelde by hem gehouden hebben; voorts oick alle degheene, die met aendacht ofte opsette wat geseit, gedisputeert ofte gedaen hebben in faveur ofte defensie van de voirscreven luyteriaensche doctrynen ofte die enichsins met andacht ende moede dier aengehanghen ende naegevolcht sijn."

Zóó luidde het decreet, waarbij menigeen de doodschrik om 't hart sloeg. »Geoordeelt ende geëxecuteert naevolgende den rigueren van rechte": zóó begon keizer KAREL den strijd. Met dien last vertrouwde hij aan zijn gunsteling het zwaard der vervolging toe, geen oogenblik twijfelende aan de zegepraal en nauwelijks op tegenstand der schijnbaar machteloze ketters bedacht: maar hij kende het schild niet, waarmee ze zijn bloedig zwaard zouden afweren, al zou 't hun ook vrijheid en leven kosten, — het schild des geloofs.

NOORDHOLLAND IN 'T GEUZEN-JAAR.

(NAAR DE VERHOOREN IN 'T BELGISCHE RIJKS-ARCHIEF.)

HOORN.

„Begin toch niets in 't Neêrduitsch zonder HOOFT,” zong BRANDT; men mag met niet minder gerustheid zeggen: stel toch geen letter over den Nederlandschen Opstand op schrift, vóór gij, in 't Brusselsche Rechtspaleis, de schat van papieren doorsnuffeld hebt, daar nu drie eeuwen lang, van ALVA'S booze dagen af, zaamgetast en bewaard. Gij kunt er anders zeker van zijn, deels onjuiste, deels onvolledige berichten meê te deelen, die 't u niet meer dan een uitstapjen derwaarts behoefde te kosten, om ze naar behooren aan te vullen en te verbeteren. Met den meesten vlijt en ijver, de nauwlettendste zorgvuldigheid, zien wij telkens belangstellende landgenooten de pen ter hand nemen, om, uit zooveel gedrukte en zelfs ongedrukte bronnen, als zij onder hun bereik hebben, een of ander onderdeel van die belangwekkende geschiedenis te behandelen, de bijzondere feiten voor een of ander plaats of tijdstip na te gaan en te boek te stellen; en door het verzuim, juist de hoofdbron, ten Belgischen Rijks-archieve, die toch voor ieder toegankelijk is, te raadplegen, komen zij, in spijt van al hun ijver, met slechts halfware en verwarde voorstellingen te berde, die dan later gewijzigd en aangevuld moeten worden. Ik moest, tot mijn leedwezen, de opmerking op nieuw maken, toen ik dezer dagen gelegenheid had, het anders zoo lezenswaardig boekjen te doorbladeren, door Dr. SNELLEBRANDT van Twisk aan de *Geschiedenis der Kerkhervorming te Hoorn* gewijd.

Niettegenstaande deze het Hoornsche Gemeente-Archief tot toelichting der van VELIUS her gedrukte berichten kon raadplegen; niettegenstaande hij de meer uitvoerige herinneringen van zekeren CLAES BARENDSE ten dienste had; heeft hij zich toch tevreden moeten houden met ons, uit het Geuzenjaar van 1566, weinig volledigers en juisters dan VELIUS en wie hem later bezigden, meê te deelen. Op enkele punten trouwens, heeft hij zich ook zoo aan kleine misstelingen schuldig gemaakt, die hij reeds uit gedrukte bronnen had kunnen verbeteren. Zoo is het zeker niet anders dan een leesfout van hem, wanneer hij tot tweemaal toe, den bekenden Geuzenjonker en Heer van WILP, RENESSE, — VAN WELY noemt. Hij had anders waarlijk gelegenheid genoeg, dien bedrijvigen edelman van meer nabij te kennen. Zoo spreekt hij van WILLEM BINGA in plaats van BONGA¹. Op een andere plaats wist hij blijkbaar met VELIUS' »LEVEDAEL", elders »LEWENDAEL", geen weg, die toch niemand anders dan KRISTOFFEL VAN LEEFDAEL, een der eerste twaalf Geuzenedelen is, en over wien hij in de Bijlagen van *Nederlands Opstand* (1564—1567) bl. 152 het noodige naricht had kunnen vinden². Doch genoeg van deze minder belangrijke punten. Van meer aangebelang ware het verzuimde bezoek te Brussel geweest, om hem en zijne lezers een nauwkeuriger inzicht in al de Hoornsche voorvallen der tweede helft van 't jaar 1566 te geven, waartoe ik hen en hem, naar mijn eigen aantekeningen, thans in de gelegenheid ga stellen. 't Is reeds een jaar of acht geleden, dat ik ze te Brussel maakte, en had ik van zijn voornemen geweten, ik had ze hem gaarne ten dienste gesteld. Behalve de Hoornsche, heb ik toen tevens die der overige Noord-Hollandsche plaatsen, met name Alkmaar, De Beverwijk en omstreken, de duinstreek en 't platte land, afgeschreven, en stel ik mij voor die hier achtervolgens meê te deelen, voor ditmaal met Hoorn beginnende. Wat deze plaats betreft, zal men daaruit o. a. zien, wat er van de beeldstormberichten

¹) Zie het aangeteekende daaromtrent in *Nederlands Opstand* van 1567—1572, bl. 96, aant.

²) Daar hij vervolgens een later deel aanhaalt, veronderstel ik, dat hem dit eerste als bij een ander uitgever (BOHN te Haarlem, 1856) verschenen, onbekend is gebleven. De drie volgende, bij KRUSEMAN uitgekomen, zijn later bij aankoop uit deses handen in die van anderen overgegaan.

aan is, en in hoeverre daar pogingen toe in 't werk gesteld zijn.

De eerste burger van Hoorn, die in 't voorjaar van 1568 door de Haagsche commissarissen in 't verhoor genomen werd, was de bekende »schout" der stad, meester JAN HUKERSLOOT, toen 42 jaar oud.² Hij verklaarde, hoe hij, den 14^{den} Julij 1566, binnen der Regulieren convente buiten Hoorn genood was, vergezelschap met burgemeesteren van Hoorn en nog twee andere edelliën, KALSLAGEN en ZWIEDT [ADRIAAN VAN ZWIETEN]. Hun lieden ter tafel zittende werd gedenucieerd, hoe zeker nieuwe predikant hem vervoorderd hadde te prediken op zekere voorwei tusschen zekere hekken en 't voorz. convent, den convente toebehoorende en genoemd de *voorlaan*. Hij ging er met zijn substituut, CLAES JOOSTEN RUYCH, en beide burgeme^{rs}. JACOB SYMEN CLEYFF en RYKERT HENRICX heen, maar kon er niet geheel bij komen, vermits zekere wijde sloot. De predikant zei zich te zijn JAN AERTSZEN, geb. van Alekmaer, wezende — zoo men zeide — een korfmaker van zijnen stijle. De predikatie geschiedde in de heerlijkheid van Westerblokker, niet sorteerende onder de jurisdictie van Hoorn. Een weinig tijds gehoord hebbende ging hij weder weg. Voortvluchtig wegens de religie zijn thans de heeren CLEMENT MAERTENSZ. en JAN CLEIN, apostaten, tegen welke hij, debvoir doende van zijn officie, geageerd heeft, gelijk mede tegen de goederen van EVERT GEERTSZ. [GORTER, bij VELIUS] predikant geweest hebbende en overleden aan de pest, dien hij zelf niet gevat heeft, omdat hij zijne predicatie dede in de furie van Geuserye, ende dat doen ter tijd een iegelijk bij conniventie genoeg geadmitteerd was de voorz. predicatie te hooren. — Gevraagd, wie Aschelwoensdag l.l. [den beruchten Aschdag van 1568] absent, vluchtig of latiteerende waren, zegt: dat hij doen zelf absent was en ziekliggende te Haarlem, maar heeft gehoord, dat toen CORNELIS

¹) Karakteristiek is op dit punt de tegenstelling der Protestantsche en Katholieke geschiedpen van VELIUS en Dr. NUYENS. Terwijl eerstgenoemde het aan de „gematigdheid der Hoornsche regeering en de vermaningen der predikanten" toeschrijft, dat er geen beeldstorm gehouden is, haalt de andere uit de *Sententiën* de bewijsplaatsen aan, dat men die wel degelijk beproefd heeft. De juiste stand van zaken zal ons uit de verhooren blijken.

²) Zooveel doenlijk laten wij hem, even als de verdere verhoorden, in zijn eigen woorden, al is 't ook in nieuwe spelling, spreken.

VAN RIJSWIJCK, casteleyn en schout van Medemblik, gekomen is 's nachts voor dien woensdag, om diverse personen te apprehenderen, diverse burgers henlieden geabsenteerd hebben, als o. a. WILLEM PIETERSZ. burgem.¹ Tegenwoordig is PIETER FLORISZ. absent en fugitief, die men zei, dat met het berdeken² bij de Geuzen had omgegaan, en die een groot adherent van heur religie was; even zoo JAN MERTENSZ. visschere, en JAN MERTENS *alias* POTBOEVE, wezende een redelijk gestelt man van goede. — In de maand Augustus 1566³, was de Heer van BREDERODE, komende van 't Honsbosch, vergeselschap met zijn huisvrouw, de twee zusters van den Prins v. O., en andere edelmans, waaronder BRECHT en de Heere VAN WULP [Renesse]; en hebben hem de burgemeesteren gezelschap gehouden bij PIETER FLORISZ.⁴, alzo de pater van 't Convent van St. Cecilie, wezende een nonnenconvent⁵, geen kameren genoeg en hadde, zoo hij zeide; en op 's anderen daags, wezende een heiligen dag, is de gen. heer vertrokken. Hij heeft, present zijnde bij den maaltijd, gemerkt, dat BREDERODE zeer perplex was en verstoord, omdat, naar hij meent, Ilpendam hem iets had aangegeven, dat hem niet agréable en was, en wel de woorden der goevernante, in haar ord^{ie} op den beeldstorm, die hij, fantastiek wezende tot diverse stonden, in 't heimelijk repeteerde tegens sommige, zeggende: *chose abominable et sacrilège*; welke imaginatie ende fantasie de voorn. Heer van Br. bij hem hield ende geen of luttel vrolijkheid en bedreef in 't voorn. gezelschap. Toen, door 't aangeven (zoo men zeit) van SONNENBERCH en FRITS VAN EGMONT, groot rumoer gerezen is over 't Schepen bloedboek, waarin zij zeiden de rijksten gesteld te wezen, en ook goede Katholieken, is er vergadering van eenige burgers geweest in den rooden meulen, waar Mr. ELBERT WARWIK waard was⁶, en zijn,

¹) Dezelfde, die door SCHELTEMA, in zijn *Hendrik van Brederode*, bl. 12, om zijn toenaam van *Enchuysen* bij vergissing als burgemeester dier stad is aangegeven. Zie voorts VELIUS en SNELLEBRAND.

²) (Houten) bordjen of bakjen, thans zou men van zakjen spreken.

³) Daarna wijzige men het *October*, door SNELLEBRAND ten onrechte uit SCHELTEMA overgenomen. Het was de 31^e Aug. gelijk uit de Alkmaarsche verhooren blijkt.

⁴) Waerd in den Zwartten Arend; zie lager.

⁵) Zie lager het verhoor van den Pater uit het convent.

⁶) Men wijzige hierna de voorstelling van SNELLEBRAND uit zijn H. S., als ware

op kosten dier vergadering, JAN MERTENS visschere, en Mr. DIRK HENDRIKSZ. Dr. naar den Prins gereisd, zonder dezen echter te kunnen spreken, maar wel zijn broër LODEWIJK. De Dr. is voortvluchtig, en MERTENS 8 dagen vóór Aschwoensdag overleden. Mede voortvluchtig zijn nog ALBERT JANSZ., lakenkooper, en JAN SPRANGERE. — Toen, omtrent Mei 1567, de verloren hoop Geuzenknechten naderde, heeft men over zekere slooten bruggen doen maken, om ze voorbij de stad te wijzen, zoo de stad geen cingel en heeft, en de Westpoort zeer krank was. — Binnen de stad is geen kerksmijting of beekdstorming, noch ook openbare preek geweest; maar ten huize van TRYNE REYERSDR., wed. HANS, voortvluchtig, is gepreëkt.

Als tweeden getuige vinden wij Heer JAN DE GRUERE, deken van Westfriesland, oud omtrent 57 jaren, die zegt eerst sedert Bâmissee [sint Baaf of Bavo] toekomende [2 Oct. 1568] twee jaren hier te zijn, en dus niet tijdens de furie der Geuzerië. Hij was de opvolger van RUDOLPHUS STRACKMAN, cannunik van St. Mariën t' Utrecht; hij heeft echter terstond naar geestelijke en wereldlijke Geuzen geinformeerd, en als zoodanig bevonden: Cl. M. en J. Cl. beide vroeger kruisbroederen; den ouden pastoor van Eenigenborg metten koster aldaar; ook een CLAES, oudpastoor van St. Merten; de 2 pastoren van Schagen, dien van Barsingerhorn, St. Pancras, en Nieuwe Nierop (den laatsten met den koster en vicaris), die van Twisk en Sybekarspel, die allen heur priesterschap verloochend hebben ende hen begeben tot den houwelijken staat, ende continueerende de predie van CALVINUS ende andere gereprobreerde leeringe. — RYKERT HENDRIKSZ., toen burgemr. hoorde hunne predie, in 't Schoutambt van Hoorn, met zijne huisvrouw aan. Onder de principaalste adherenten noemt ook hij PIETER FLORISZ., die metter schotelen ommegegaan heeft in de groote kerke voormiddag, ende heeft op denzelven dag hem getransporteerd buiten in de Geuzenpredie alwaar hij ook metten berdeken heeft ommegegaan. — De kerk is gesloten geweest *a festo* JOHANNIS of BARTHOLOMÆI tot Kerstavond, toen

BRUKERODE zelf daar tegenwoordig geweest en had er de burgers onthaald. Hij was, gelijk wij van den schout vernamen, maar één dag gebleven, en deze burgervergadering in den Roëmolten was alleen een gevolg van 't geen de jonkers er in zijn geselschap hadden uitgestrooid, maar ging hem zelf, als blijkt, niet aan.

¹⁾ SKELLEBRANDS gissing (bl. 84), dat dit sluiten alleen op den tijd toepasselijk

JAN DE VOS, minrebroeder van Alkmaar preëkte, en er in de kerk groote insolentie van eenige Geuzen geschied is, die dat sermooon feitelijk beletten wouden met grooten schandale, en hadde 't niet belet geweest bij de broeders oud en jong COCKMES, DUYN JONGE en and., die met messen den minderbroeder defendeerden, gelijk mede eenige vrouwen met heur preëkstoelen¹ deden. Heer CLEMENT [MAERTENSZ., de apostaat] was in de kerk, die zij op stoel wilden brengen, maar die wegging, zeggende: *die mijne predie hooren wil, die volge mij na buiten*. Hij heeft JAN CORNELISZ. SPRANGERE onder de aanleggers hooren noemen.

Na hem treedt EVERT GEERTSZ., oliekuiper, voor, oud o. 34 jaar, en zegt, dat ALBERT THIJSZ. en ABRAHAM DE JONGE de kerk hebben willen openslaan, tijdens zij dicht was. Hij noemt als sectarissen SIJVERT LUYTKENS lakenkooper, ommegegaan hebbende metten schootele; DIRK VAN MERKEN, zwager van Heer CLEMENT, wonende buiten den dam. Van Amsterdam komende varen, vond hij groot geloof van menschen, die hij naar Berkhout volgde; waar hij naar een dispuut hoorde, beleid door Heer CLEMENT, tusschen *Calvinisten* ende *Mennonisten*, twelk bijna den geheelen nacht duurde, naar hij meent op Sint Stevensdag. Daar waren o. a. JAN HOEDMAKERE, smid, en JAN HERMANZ., schuutmaker, nog twee huislieden van Hem. — Hij noemt voorts nog CORN. GERRITSZ., schoonvader van ALBERT THIJSZ., die CLEMENT naar en van den preëkstoel leidde, en evenzoo JEROEN STRAATMAKERE. Mre JANNEKEN, de scholmeester, uitheemsch, teekende in de voorz. disputatione de propoosten aan, en disputeerde mede. — Op meer reizen is er bij de Calvinisten gepreëkt bij JAN STEENS, schipper op Dantsick varende, o. a. Heer CLEMENT; en men zei, dat zijn huisvrouw de hamers en instrumenten gedaan en geleend had, om de kerken ontstukken te smijten. — RIJKERT HENRIKSZ., oudburgemr., der katholieke religie zeer wederspanning, was met zijn huisvrouw bij de nieuwe predie, ook met kleinder gemeente en gepeupel zulks gezind veel te converseeren.

zou zijn, „waarin er geen openbare godsdienstoefening werd gehouden“, is min juist. Gedurende dien tijd geschiedde de dienst alleen in de conventen; zie later het verhoor van den oud-burgm^r JAN DIRKS.

¹⁾ Versta de stoelen, waarop zij de preek gingen aanhooren.

Volgt GERAARD PIETERSZ., pa'ter van sint Kathrijnen-convente, oud o. 42 j. Hij houdt zich zeer abstract in zijn convent; weet dus niet veel. De pred^e eerst gehouden bij een mandemaker van Alkmaar, omtrent der Regulieren cloostere; bij CLEMENT op de plaatse gen^d Keerne: ook bij een ander man, van Emden gekomen.

Mr. JAN DIRKSZ, oud burgem^{r.}, thans schepen, oud o. 60 j. Hoewel de kerke een tijd lang gesloten was, is in den conventen de dienst Goods met open deuren, naar oude maniere gecontinueerd. Met BREDERODE kwam ook de heer van OPDAM. Hij heeft geen verbeurtige woorden van BREDERODE gehoord; hem eenige malen, maar niet meer dan drie, onder de goede sier, *vive les Gueux* hooren roepen. De waartsman van 't Honsbosch, WILLEM PIETERSZ., was er ook, daar BREDERODE op 't Honsbosch geweest en van daar naar Medemblik en zoo naar Hoorn gekomen was, van waar hij 's anderdaags ging naar Alkmaar.

KLAAS JAKOBSZ., burgem^{r.}, oud 53 j.: CLEMENS MERTENS was vroeger vicaris van zekere kapelrye b. de parochiekerk van Hoorne. — BREDERODE had zijn logijs in den *Zwerten Aarn*, aan de plaatse, toebeh^{r.} aan PIETER FLORISZ.

WILLEM GERRITSZ, alias Silverschoon, pater van Ste Ceciliën-convent: Heer CLEMENT is jegenswoordig fugitief en wonende tot Emden, wezende een vertrek van alle rebellen ende ketters. Hij heeft gracelijk moeten afslaan de uitnoodiging van schout en burgem^{r.} om den Heere van BREDERODE te logeeren, wegens diens groote familie van jonge lieden ende edelmans, en dat heur lieder logies niet wel betamen en zoude in een vrouwenconvent, daar veel jonge religieuzen waren.

Heer DIRK CORNELISZ. van Amsterdam, pastoor van de groote kerke, heeft, geleden omtrent drie jaar, als *verus* bediend de *cure* van der parochiekerke. De verloren hoop Geuzenknechten zijn geweest tot binnen den convente van den Regulieren gen^d. Blokker, alwaar dezelve knechten diverse insolentiën ende rudessen bedreven, brekende altar n ende beelden, ende spolieerende de ornamenten ende clenodiën, daar ze aan konsten geraken.

THEODORUS ANDRÉE COCK, koster van de parochiekerke, oud 41 j., is in Dantzik geweest en *circa Mathei* in Sept. 66 teruggekomen, toen hij de kerke gesloten vond; hij hoorde, hoe dat CLEMENS preëkte

op 't veld bij de Leprozen, toebehoorende aan GERAARD van Avenhorn op het Noord wonende. EVERT GEERTSZ. (GORTER) deed vermaningen ondertijden in de huizen en ook wel op de dorpen. CLEMENT, van buiten van 't preëken komende, was meermalen vergezelschap door den kremer KOEN GEERTSZ. voor de kerke alhier wonende, en zich met PIETER FLORISZ. zoo eenige in 't begin van de vasten hier gezocht werden, verwijderd hebbende. ALBERT THIJSZ. heeft met een apothekersknecht en and. de groote kerk willen openbreken. PIETER de wever, recht achter zijnent op Gerritsland wonende, was mede onder de rumoermakers tegen JAN VOS.

HILBRANT HILBRANTSZ. de bakker, oud 52 j. gewaagt van diverse vergaderingen van diverse vreemdelingen, toen de Heer van BREDERODE hier over ende weder lag ende liep, in d' Appelstege, ten huize van den jongen DIRK van Schellinkhout, veerman op Zeeland, alwaar mede inne was wonende Mr. JAN de schoolmr. ende aldaar eenige predikanten en o. a. een oud man, Vrieze wezende, hem onthielden, uit ende inne gingen, en predicatiën gehouden werden. Gelijk daar ook uit en inging de verloopen monnik kruisbroeder, Breur JAN CLEEN. Ook werd er gepreekt door JAN STEENS, schipper van een boyere (boeyer). De aanval op de gesloten kerk was op den middag tusschen 11 en 12, en werd door eenige slepersknechten en and. belet. 't Rumoer tegen den minderbroeder was op St. Stevensdag 66, toen de kerk op Kerstavond geopend was, opten middag. PIETER de wever, die de Geuzen vervolgens in den krijg is gaan dienen, maakte bij die gelegenheid groot geberde (misbaar), met zijn handen werpende en op een bank staande; maar de woorden en konste hij niet verstaan. Toen MEGEN kwam, waren diversen welgezind, dat men denzelven Heere van M. zoude innelaten.

DIRK en CORNELIS ELLERTSZ. VERDUIN, gebroederen, oud 24 en 21 j. of daaromtrent, geïnterroegeerd onder behoorlijken eeden bij hen aan God ende de Heiligen gehouden, opte desordre in de kerke alhier, op St. Stevensdag 66, tuigen eendrachtelijk: dat, alzo zij tzamen geëten hadden ten huize haars moeders met CORNELIS JANSZ. hun zwagere, ende dat zij gehoord hadden een vlugmare, dat in de groote kerke zoude prediken Heer CLEMENT apostaat, vreezende dat er 't zelfde van komen zoude als te Antwerpen, daar hij, CORNELIS, daartevoren 't zelve hadde gezien na het zingen van

eenige psalmen. Omme hetzelfde te beletten gingen tezamen derwaarts. Ende daarkomende ende redelijk volk vindende, zoo mans zoo vrouwen van alle sorten, d'een wachtende op den voorz. Heer CLEMENT, en d'ander op den minrebroeder, broër JAN VOS van Alkmaar, die korts daarna opden stoel kwam en zijn sermoen bestond. Middlertijd kwam daar een geroep, dat CLEMENT voorz. kwam, ende riepen eenige overluid: »gij, monnik! gij hebt er lange genoeg gestaan; het is nu onze beurt," ofte gelijke woorden. Zij hoorden nog eenige andere woorden en wederwoorden gerijzen bij den autaar naast den stoel ten koorwaartsgane; in voegen, dat zeker sleper CORNELIS COPPENS, overleden, zeide opte woorden, die daar van eenige gebeurden: »laat zien, wie hem afhalen zal!" of gelijke woorden. Middlertijd werd er geloof van volke ter kerkenwaart uite, ende scheen (zoo zij verstaan hebben), dat er een graf innetiel. zoodat er diverse schenen over te vallen. Ende zoo zij, met hunnen voorz. zwagere, JOB SYMONSZ., MERTEN JACOBZ., ende nog eenige andere goedwilligen tzamen staande ende kwadermaten beduchende waren, ende de minrebroeder op zijn kniën vallende ende zijn sermoen verlatende, stelden zij hen voor denzelven stoel, tot defensie van den broër, zeer verslagen wezende, nemende eenige hunder in hunne handen zoo poengnaarts ende anders kort geweer, dat zij bij hen hadden, als ook deden eenige vrouwen met hunne preekstoelen; ende o. a. de broeder van den voorz. COPPENS, WYBRAND genoemd, ook dood, nemende in zijn hand zekeren langen stok, ende voorts d'een en d'andere, des hij in de hand kreges, loopende eenen daarmede zonder die gekend te hebbene, roepende dat hij voort soude gaan met zijn sermoen naar oude costume ende 'tzelve niet verlaten; zoo hij dede. Verklarende wel naderhand verstaan te hebbene, dat Hr. CLEMENT, niettegenstaande des voorsz. is, de voorz. kerke voorbij ofte uit ging prediken op zijn gewoonlijke plaatse, buiten op 't Keren, bezijden der Zieken [anders *Leprozen* of *Lazerij*] op zeker land toekomende in hure eenen JACOB DIRKSZ. daar bezijden, nu overleden. Verklaren voorts, dat alzo eenige der voorz. onwilligen, zittende omtrent den voorz. autaar, als namelijk eenen genaamd TOONKEN, een kuiperken, klein persoon, en eenen JAN SPRANGERE, zoo hij, DIRK, konste gezien, bestonden maniere te makene van Psalmen te zingen, noemende tot dien einde

den 148^{en}, hebbende de boeken in de hand. Zeide daarop zeker oud man, gen^d. NIKLAAS SCHIPPERE, opstaande omtrent hen, dat, evenverre zij dat begonsten, dat er slagen ommegaan zouden, in voege dat mitsdien, ende apparentie van weere, als boven, zij supercedeerden; vertrokken tzamen uitter kerken, zoodat er eenige vrouwen hen met preekstoelen vervolgden en o. a., zoo men doen zeide, de moeder deszelfs SPRANGERE haren zone.

DIRK appart zeit nog: dat nog vóór Kerstmisse daar te voren, ombegrepen den juisten tijd, nog een vlugmaar was gaande, dat, alzoó zij Geuzen eenige tijd genoeg in den regen en den wind gepredikt hadden, ook een kerke willende hebben, bestonden op een middag eenige personen de groote kerke, ook al gesloten staande, open te willen slaan met hamers, diese daartoe schenen geleend ende gekocht te hebbene. Ende zoo hij gerucht hoorde opte straten, hij naar der kerken was gegaan, ende onderwegen zag daar overkomen, dat zekere slepersgezellen weg voor hem stieten eenen ELBERT RIJSENSZ. met nog zeker kort gezelleken, een boekbinder, zoo hij verstond, en eenige andere, die met slijk ende drek beworpene, ende voorts wegstootende, waaraf H'. FRANS de schoolm'. beter bescheid zoude mogen weten. — Hij zegt voorts, dat op zekeren tijd, nog geleden zijnde 2 jaren onbegrepen, hij, zittende in zeker kamerken in de *roode molen* alhier, met den Secret'. contractus, eenen schout VALCK, den voorz. Heer FRANS ende zijn swagere, zij tzamen merkten, dat aldaar groot geraas en uitgeloop was opte groote kamer aldaar en eerst inde stove, daar men doen zeide, dat men was vergaderende omme zekeren roep van den bloedboeke of omme d'inquisitie voor te stane; daar o. a. doen waren: Mr. DIRK de Doctor, PIETER FLORISZ., JAN CORNZ. SPRANGERE, JAN MERTENSZ. VISSCHERE, eenen grooten ALAERT JANSZ. lakenkooper, met eenen EVERT GEERTSZ. GORTER, predt, ende meer andere¹. — Behalve hen, hebben zich ook met de troeblen gemoeid: RIJKERT HENDRIKZ., JEROEN STRAATMAKER, Mr. JAN DE SCHOOLMEESTERE. — WILLEM PIETERSE SCHIETGELT heeft hij altijd als goed Katholiek gekend.

J. VAN VLOTEN.

¹) De burgervergadering, boven, bl. 146 aant. 6, vermeld.

DE BOODSCHAP EN DE RIDDERORDE VAN ST. HUBERT IN HET VOORMALIG BISDOM VAN UTRECHT;

EENE BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN DEN AFLAATHANDEL
EN DE HEILIGEN-VEREERING,

DOOR

W. M O L L.

St. Hubert is een van de vele heiligen onzer voorvaderen, wier figuur zoozeer met de nevelen der legende werd omtogen, dat het den geschiedvorschcr bijna onmogelijk is hare historische trekken aan te wijzen. Op mirakuleuse wijze, naar het heet, uit den kring der gewone stervelingen binnen dien der »santen en santinnen" geleid, zal hij een wonderdoener in zijn leven en een wonderdoener na zijn dood geweest zijn, een man bij wiens nagedachtenis de roomschgezinde zich eerbiedig buigt, omdat hij een onbegrijpelijk wezen was. Wat de protestant in 's mans vroegere en latere biografien¹ als feit kan aanmerken, is weinig, en dat weinige komt neêr op het volgende.

St. Hubert werd omstreeks het midden der zevende eeuw uit een adellijk geslacht in Aquitanië geboren en opgevoed aan het hof der frankische koningen. Op mannelijken leeftijd gehuwd en vader van een zoon geworden, voerde hij het destijds gewone leven der frankische edelen, een hartstogtelijk jager en geenszins afkeerig van alles wat monnikachtige devotie ijdelheid noemde. Maar de

¹) Men vindt ze allen aangeduid in POTHAST's *Wegweiser*, Berl. 1862, s. 746.

wereld kon zijn gemoed, op welks bodem een diepe ernst schuilde, op den duur geen vrede geven. Hij kwam tot een keerpunt in zijn leven, verbrak de banden, die hem tot dusverre aan huis en koningshof, aan danszaal en jagtbedrijf boeiden, en plaatste zich onder de leiding van den heil. Lambertus, den beroemden bisschop van Maastricht, die hem naar het klooster van Stavelot zond en later in den priesterlijken stand opnam. Na twintig jaren lang een voorwerp van bewondering voor zijne vrome tijdgenooten geweest te zijn, werd hij in plaats van Lambertus tot bisschop van Maastricht verkozen, verplaatste de kathedra der dioecese naar Luik, en sinds was hij zijn edelen voorganger in alles tot een trouw navolger, die armen en verdrukten steun bood, zondaars tot bekeering, en in Brabant en de woeste streken der Ardennen heidenen tot de belijdenis van Christus riep.¹

Nadat St. Hubertus in 727 of het daarop volgende jaar aan zijn vruchtbaren werkkring ontruikt en te Luik begraven was, werd hij, gelijk Lambert, geëerd met al de overdrijving, die de dankbaarheid der toenmalige geslachten jegens hunne weldoeners plagt te ont-sieren, maar die overdrijving werd het meest openbaar bij hen, die niet te Luik, maar op verwijderden afstand van het voornaamste tooneel zijner werkzaamheid leefden. De monniken van Andain in de Ardennen baden Lodewijk den vrome om vrijheid tot de »translatie" der beenderen van St. Hubert, en in 825 hadden zij het geluk dien schat binnen hunne kloosterkerk in eere te stellen. Het convent nam nu den naam van den nieuwen heilige aan en werd een geliefd bedevaartsoord, waarvan wonderverhalen uitgingen, die van heinde en verre pelgrims lokten, wier offeranden, bij de reliekenkas van St. Hubert aangeboden, zijne abdij, vooral sedert de twaalfde eeuw, rijk en magtig maakten. Intusschen waren in de bisdommen van Keulen, Luik enz. kerkfeesten ter eere van den goeden sant ingevoerd, die later door jagtfeesten en andere instellingen tot zijne verheerlijking gevolgd werden.²

¹) Zie de biografie bij SURIUS, *Acta ss.* ad d. 3 Nov.; vgl. RETTBERG, *Kirchengesch. Deutschlands*, I, s. 561.

²) Zie BAILLET, *Les vies des Saints*, III, p. 38; BINTERIM, *Denkwürdigk. der christ-kath. Kirche*, V, 1, s. 495 ff.

Het is een ieder bekend, dat St. Hubert tot op den huidigen dag »de patroon der jagers" heet. Hij heeft dien naam te danken aan hetgeen de legende van zijne wonderbare bekeering verhaalt¹. Toen, zegt zij, St. Hubert nog een gewoon wereldling was, verstoutte hij zich op zekeren dag des Heeren de mis te verzuimen. De driftige jager volgde zijn lust en toog te velde. Op het spoor van een hert gekomen, zocht hij zijn prooi; toen hij het dier vond, bleek het een wezen uit bovennatuurlijke sfeer te zijn: het hert had de gewone gestalte, maar tusschen zijne hoornen vertoonde zich Christus in volle majesteit, het woord der berisping op de lippen. Toen maande de Heer den verschrikten zondaar tot bekeering, en het gevolg dier vermaning was eene volkomene zinsverandering. De jager werd devoot, de devote een monnik, priester, enz. Hoe deze legende, schoon haar geestrijke inhoud op zich zelf terstond in het oog valt: de mensch, die slechts zinnelijke vreugde najaagt, wordt noodzakelijk een nieuw mensch, wanneer hij zijn oog en oor voor de heerlijkheid en het woord van Christus opent, — hoe deze legende het vermogen had, om St. Hubert tot den heilige der vrienden van de jagt te verheffen, is ons niet duidelijk. Heeft zij den beminnaars van het in de middeleeuwen zóó wilde en bij de vromen verdachte bedrijf misschien de troostrijke voorstelling ingeboezemd, dat ook een jager een voorwerp van goddelijke barmhartigheid kon zijn, ja »een uitverkoren vat," om te zijnen tijde zelfs het groote en hoogstverdienstelijke te werken? Wij weten het niet. Maar zeker is het, dat St. Hubert de begunstiger werd geacht van allen, die het vermaak zochten, dat hij zelf om Gods wil leerde versmaden, en dat men er oudtijds niet aan twijfelde, of menschen en dieren, voornamelijk honden, stonden voortdurend onder zijn invloed, een invloed die zich vooral als bescherming tegen en genezing van razernij en dolheid openbaarde, inzonderheid wanneer die vreeselijke kwaal het gevolg van een hondenbeet was².

¹ Men vindt deze en andere legenden van HUBERTUS in zijne oude biografie bij SCARUS, l.l.; bij MABILLON, *Acta ss. ord. Bened. Saeculi IV*, 1, p. 278 ss. der Venet. uitgave, en in het *Passionael, winterstic*, fol. cclxij der uitg. van GHER. LEET. Ter Gonde in Holland, 1478.

² Het verdient opgemerkt te worden, dat weinige jaren na den dood van St. Hubert in een klooster te Bretigny onder het bisdom Soissons een monnik leefde,

Een der middelen, waardoor St. Hubert volgens het geloof zijner vereerders de dolheid genas of afweerde, was zijne heilige stole. Van die stole, een deel van 's mans bisschopsornaat, verhaalt de legende, dat zij St. Hubert door de moeder Gods van den hemel werd toegezonden, toen hij te Rome tijdens paus Sergius tot bisschop van Maastricht werd geordend. Dat die stole te St. Hubert in de Ardennen bewaard heette, en hoe men er gedurende de vijftiende eeuw voortdurend draden van verkocht, zal de lezer straks zien. Of de onkritische kinderen dier eeuw ooit de vraag opperden, hoe het gebeuren kon, dat de strook doeks in wezen bleef, ofschoon men er onophoudelijk deelen aan ontnam, is ons onbekend. Zoo het geschiedde, heeft men den nieuwsgierigen vermoedelijk hetzelfde antwoord gegeven, dat de oudere kerk op soortgelijke vraag betrekkelijk »het waarachtige kruis" gereed had: er gaat af en komt niet bij en toch, als aan de olie in de kruik der weduwvrouw van Sarphat, bemerkt men geen vermindering¹.

Naarmate de broeders van St. Hubert in de Ardennen door de offers der toestroomende bedevaartgangers den rijkdom hunner abdij zagen aanwassen, schijnen hunne wezenlijke of vermeende behoeften steeds toegenomen te zijn. Zij waren er bijgevolg op uit, middelen op te sporen om die behoeften te vervullen, en vonden die eensdeels in het nemen van een gewonen, anderdeels in het aanwenden van een meer zeldzamen maatregel. De gewone bestond in het uitzenden van zoogenaamde »quaestores," mannen die, voorzien van eenige relieken van St. Hubert, in naburige en verwijderde landen rondreisden, om ter eere van den heilige aalmoezen te verzamelen, waarvoor zij den weldoeners St. Huberts bescherming toezeiden en, zoo dezen het wenschten, ook draden uit 's heiligen wonderstole en meel uit zijn wondermolen verstrekten. De meer ongewone maatregel, dien de abt en de conventualen aanwendden, werd verwezenlijkt door het instellen van eene ridderorde van St. Hubert, aan wier leden onder zekere voor de abdij zeer voordeelige voorwaarden ordeteekenen werden uitgereikt. Hoe

die denzelfden naam droeg, en wiens hulp na zijn sterven almede tegen de honds-dolheid werd ingeroepen. Zie MABILLON, l.l. *Sæculi* III, 1, p. 663 s.

¹) Zie over de oudheid dezer voorstelling aangaande het kruis des Heeren: A. THIERRY, *Saint Jérôme*, Par. 1867, p. 249.

de benedictijnen van de Ardennen ook ons vaderland door beide maatregelen productief voor hunne jaarlijksche inkomsten wisten te maken, zullen wij bewijzen met berigten, ontleend aan eene bron, die voor zoover ons bekend is voor de geschiedenis van den aflaathandel in Nederland nog niet gebruikt werd.¹

Tot de traditionele meeningen, die bij de bewerkers der kerk-geschiedenis voorkomen en noodzakelijk zuivering moeten ondergaan, behoort de gangbare stelling, dat de aflaathandel eerst in de dagen van Luther zijne volle hoogte bereikte en destijds dat karakter van dwaasheid en onbeschaamdheid aannam, waardoor dit winstgevend bedrijf der klerken en monniken een voorwerp van afkeer bij alle betergezinden werd². Bedrieg ik mij niet, dan is de waarheid deze: de aflaathandel had minstens reeds drie eeuwen vóór Luther de volle ontwikkeling ondergaan, waarvoor het onding bij mogelijkheid vatbaar was, en reeds toen lieten zich afkeurende en bestraffende stemmen tegen dit kwaad vernemen, die allengs krachtiger luidden en de gemoederen van velen in de meeste landen der christenheid zoozeer aangrepen, dat eindelijk, toen Luther stouter dan iemand vóór hem het woord der verontwaardiging en des toorns tegen de steeds voortdurende ongerechtigheid rigtte, duizenden en tienduizenden gereed waren dit woord met algeheele toestemming tot het hunne te maken. Daar ik echter niet voornemens ben hier een overzicht van de geschiedenis des aflaathandels te geven, maar slechts eene kleine bijdrage tot hare kennis, terwijl ik elders het oog nader op de zaak hoop te slaan, onthoud ik mij van het bijbrengen van andere bewijzen voor het gezegde, dan voor zoover

¹) Ik verwijs hier naar een grootendeels in de vijftiende eeuw geschreven papier-kopijboek, dat voormaals aan de fabriekkamer van den dom te Utrecht behoorde en thans in het Provinciaal archief aldaar berust. Het bevat hoofdzakelijk aflaatsbrieven, door pausen, bisschoppen enz. ten voordeele van den bouw en het onderhoud onzer kathedraal verstrekt, en werd bij herhaling door mij gebezigd voor mijne *Kerkgesch. van Nederl.* II, 1, bl. 268 n. 2, 410 vv. en eld.

²) Zie b. v. KIST, *Archief*, I, bl. 151.

sommige tot toelichting en bevestiging van den inhoud dezer scriptie kunnen strekken.

Wanneer de eerste »kwestierders" — zoo noemden onze voorvaders de aflatkramers — op onzen bodem met hunne reliekenkassen hunne zwerftogten begonnen, is mij niet bekend. Dit alleen weet ik, dat zij in de dagen van onzen bisschop Jan van Nassau en zijn opvolger Jan van Zyrik in het bisdom van Utrecht plagten gezien te worden, daar genoemde kerkvoogden in brieven van 1284 en 1288 van hun bedrijf onder ons toenmalig voorgeslacht als van een alledaagsch verschijnsel gewag maakten¹. Sedert werden »de kwesten" of »questen" gedurig talrijker, zoodat kerk en staat in het Sticht, Holland en Zeeland — ik zal het elders aantoonen² — niet zelden maatregelen moesten nemen, om haren schadelijken invloed op den zedelijken en wereldlijken toestand der landzaten zooveel mogelijk te beperken. Omstreeks den aanvang van de vijftiende eeuw gingen alleen van wege het kathedraal-kapittel te Utrecht minstens zes kwesten uit, wier boden zich jaarlijks in alle meer of min aanzienlijke gemeenten van Utrecht, Holland, Gelderland, Vriesland en andere gewesten vertoonden³. Zij waren de kwesten van St. Maarten, St. Cornelis, St. Ewoud, St. Quirijn, die van onze Lieve Vrouw met de twaalf Apostelen, en die van het heilig Sacrament van Maarsen. Daarenboven zwierven te zelfder tijde, behalve de kwestierders van sommige onzer kloosters, de huizen onzer duitsche ridderschap enz., nog vreemde aflatkramers rond, die aan het domkapittel van hunne ingezamelde winsten behoorlijk uitkeeringen moesten doen voor de hun vergunde vrijheid om binnen het bisdom van Utrecht hunne kwesten ten uitvoer te leg-

¹) De brief van JAN VAN NASSAU werd opgenomen in de *Annalen des hist. vereins für den Niederrhein*, heft VIII, s. 188; dien van JAN VAN ZYRIK plaatste ik in mijn aangew. werk t. a. p.

²) Om een enkel bewijs bij te brengen, beroep ik mij op hertog KARELS brief van 2 Sept. 1462, in het archief van Amsterdam bewaard, waarin geklaagd wordt over de velen, die jaarlijks met reliekenkassen, brieven en bullen door onze landen reizen en het arme volk uitzuigen. De vorst verbiedt die lieden voortaan toe te laten, met uitzondering van die van »den heer St. Anthonis, den heer St. Cornelys en den heer St. Hubrecht van Ardenne." Zie SCHELTEMA, *Invent. van het Amsterdamsch archief*, I, bl. 86.

³) Vgl. VAN HEUSSEN en VAN RIJN, *Kerkel Oudh. van Utr.* (octavo-uitg.) I, bl. 111

gen. Die vreemden lieden kwamen met hunne relieken en aflaten van wege het klooster van den heiligen Anthonius bij Vienne in Frankrijk, van St. Hubert in de Ardennen enz.¹ Volgens het rekenboek der fabriekkamer van den dom over 1403² bragten die verschillende inzamelingen in genoemd jaar zeer aanzienlijke, ofschoon ook zeer ongelijke winsten aan de domheeren: de kweste van St. Maarten leverde 1200, die van St. Anthonie 1570, die van St. Cornelis 70, die van het Sacrament 360 en die van St. Hubert 391 ponden. Veertig jaren later genoot men³ van al de laatst genoemde kwesten en daarenboven van die van St. Quirijn en St. Theobald in twaalf maanden de som van 846 rijnsche gulden, waarvan 100 uit de kweste van St. Hubert waren voortgekomen.

In welk jaar de kwestierders van St. Hubert hunne gewone togten door ons vaderland begonnen, heb ik nergens berigt gevonden, maar uit onze reeds vermelde bron, het kopijboek der fabriekkamer, blijkt dat de domheeren in 1454 niet meer tevreden waren met de jaarlijksche uitkeeringen, die hun van wege deze kweste toekwamen. Blijkens een brief van 7 October van genoemd jaar zonden zij een bode naar de Ardennen, om met abt en convent aldaar in onderhandeling te treden over de »locatio" of het verpachten der inzameling aan hunne corporatie, zoodat deze voortaan de kwestierders namens die van St. Hubert zouden uitzenden, al de ontvangsten innen en daarvoor zekere som aan de abdij afstaan. Die onderhandeling leidde tot gewenscht resultaat. Een brief van den abt Nikolaas van Vervoye, op 7 Februarij 1455 afgegeven, verklaart dat de monniken de kweste door hunne boden in het bisdom van Utrecht kwalijk kunnen ten uitvoer leggen, daar het land in oorlog is en de wegen onveilig zijn. Zij hebben daarom besloten over te gaan tot de »locatio" voor zes jaren. Het domkapittel zal ten eigen profijte de kweste houden, en daarvoor alle jaren omstreeks Allerheiligen te Luik 36 rijnsche gulden doen uitbetalen. Verder zegt de brief: »questum et negotium per ydoneos clericos

¹) Ik gebruik hier het vermelde kopijboek.

²) Voorhanden in het Prov. archief te Utrecht.

³) Volgens rekenboek over 1443, almede voorhanden in het Prov. archief te Utrecht.

honeste regi, et feretrum sanctuariorum et reliquiarum ¹ dicti S. Huberti decenter deferri facient." Op den zelfden 7^{en} Februarij teekende de abt een dietschen aanbevelingsbrief voor toonder, den bode dien de domheeren voortaan met »de boodschap van St. Hubert" zouden uitvaardigen, een brief gerigt aan »allen fursten, heren, riddersen, knechten ende voirt allen gueden luden", met berigt dat die toonder een trouw man was, wien men veilig kon toelaten »tot de exercitien der questen des heil. Sinte Huberts in ons cloisters behoef," en met verwijzing naar Godes vergelding en die van St. Hubert, die zijne weldoeners zeker zou beschermen »voir allen oivelen ende quade dinghen."

In 1461 waren onze domheeren zóó voldaan over de goede vruchten, die de schikking met de conventualen van de Ardennen voor hunne kas had afgeworpen, dat zij zich de »locatio" voor 25 jaren zochten te verzekeren. Nikolaas van Vervoye en zijne broeders lieten zich vinden, maar — hun brief van 2 November leert het — zij eischten nu, in plaats van 36, 50 rijsche gulden, die hun door het domkapittel werden toegezegd. Reeds vier maanden te voren had de abt eene nieuwe bezending relieken naar Utrecht gezonden, bestaande »de pectine ², de calceis, et preterea de baculo gloriosissimi confessoris beati Huberti", voorwerpen die men bij de inzamelingen aan het volk vertoonen zou. Te gelijk met den brief van 2 November ging wederom eene dietsche aanbeveling van den abt uit, en dat wel voor Petrus van Turnhout, Dirk Crollen en Jan Coman, »onse warachtige diensres", gemagtigd »die boetscap des heil. Sinte Huberts te voeren doir die lande in den crisdome van Utrecht" volgens »procuratorium," deswegen aan de domkerk verleend. Die deze mannen wèl ontvangen en in hun werk steunen, zullen daarvoor gewisselijk genieten »loen van Gode van hemelrijk, die alder goeder wercken een overvloedich wederghever ende betaelre is, ende die heil. maerschalc Sante Hubert wort oeck hierom

¹) De baar waarop de kas met heilighdommen of relieken gedragen werd.

²) Men verwondere er zich niet over, dat ook St. Huberts kam een reliek werd geacht. Ivoren kammen werden tot in de dertiende eeuw in de kerken gebruikt om het haar der hooge geestelijken te schikken, wanneer zij zich vóór de mis kleedden. Men vond ze soms in de graven van bisschoppen. Zie eene afbeelding bij OTTE, *HB. der kirchl. Kunst-archæologie*, 1863, S. 253.

u vijf sinnen ende al u lief gheselschap bescermende voir vier, zwaer plaghen, sonderlinghen [inzonderheid] voir die popelcye [apoplexie], die dulheit ende raserie ende van allen quaden dinghen."

Nadat aldus het vernieuwd contract gesloten was, konden Petrus Turnhout en zijne twee medgezellen met den nieuwen voorraad relieken en hunne aflaten hunne togten hervatten of aanvangen, maar niet voordat zij bij hun aanbevelingsbrief, waarop zij in alle gemeenten toegelaten en zelfs met klokgelui naar de kerken gevoerd zouden worden, nog een formulier-sermoen hadden verkregen, dat zij bij het uitstellen hunner koopwaar alom hadden voor te dragen. Zulke formulieren waren sedert 1246 niet onbekend in de kerk, nadat men in sommige bisdommen, na ervaringen van de meest verregaande onbescheidenheid der kwestierders opgedaan te hebben, de bepaling had gemaakt, dat de aflaatkramers »niets mogten prediken. dan hetgeen hun door den paus of den bisschop der dioecese", waarin zij optraden, »was voorgeschreven" ¹. Het sermoen, dat den boden van St. Hubert in 1461 door onze domheeren werd ter hand gesteld, is in vermeld kopijboek der kathedraal-kerk in zijn geheel opgenomen, en ik acht het niet ongepast het hier te laten volgen als een document, dat wel geenszins tot eere van onzen toenmaligen clerus strekt, maar zijne beteekenis heeft voor den ge-

¹ In genoemd jaar 1246 stelde de kerkvergadering van Beziens in Frankrijk dezen merkwaardigen canon: „Ut quæstores nihil prædicent, nisi quod in papæ et episcopi sui litteris continetur. Ad quorundam insolentiam reformandam, ne profectus fidei retardetur, præcipimus quod quæstores non permittantur in ecclesiis aliud populo prædicare, quam in indulgentiis domini papæ et sui dioecesani litteris continetur, nec cartelli vel cedulæ [de kwestierders schijnen schriftelijke stukken uitgereikt te hebben aan de koopers hunner waar, stukken wier inhoud al te ongerijmd was en daarom den „profectus fidei" in gevaar bragt] recipiantur ab eisdem, nec ad hoc de cetero aliquis admittatur, nisi frater fuerit vel alia persona idonea, majoris sui testimoniales litteras secum portans [de kwestierder moest een broeder of lid van het domkapittel zijn, of althans een getuigenschrift van zijne overheid, zijn bisschop, abt of dergel. prelaat met zich dragen], cum certum sit per venales ac conductores quæstores, tum ex prava ipsorum vita, tum ex prædicatione erronea, multa scandalosa provenisse, damnatis in inferno liberationem pro modica pecunia promittentes." HARDUINUS, *Acta concil.* VII, p. 407. De laatste woorden van den canon teekenen een feit, dat een prototyp mag heeten van hetgeen, gelijk ieder weet, in LUTHERS dagen geschiedde. Dat in dieselfde dagen, ook in ons land, kwestierders rondzwierven, wier leven een „vita prava" moest heeten, bewijst DE HOOP SCHEFFER, *Kerkhist.-archief*, IV, bl. 202.

schiedschrijver, die niets gering acht, wat hem het kerkelijk en godsdienstig leven van ons voorgeslacht, al is het dan ook van de schaduwzijde, leert kennen. Onder den titel: *Sermo faciendus ad populum de Sancto Huberto*, bevat ons kopijboek het volgende:

»Ghy goede luden! Also ghewoenlic is ende gheconformiert van ouder tijden uten heylighen stoel van Romē ende uten hove van Ludick [Luik] eens des iaers bij u te comen die weerdighe bootscap ende dat weerdighe heylichdom des goets Sinte Huberts van Ardennen, ende is hier comende uten weerdighen goodshuyse, daer sijn weerdighe lichaem rustende is, die daer versocht [bezocht] wort van menighen bedroefden creature ende pelgerin overmits drierhande graciē wille, die hem Cristus, God de Here over alle menschen in deser werelt gegeven heeft, dat hi alle menschen van Gods weghen daer af behueden ende bescermen mach: in den eersten male over die onversiende haestighe doot; in den anderen male over die vijff sinnen der menschen te behueden ende te bescermen voir alle temptaciē ende voir alle besittinghe [bezetenheid] des bosen vyants van der hellen; in den derden male over die onsenlike ende vrese-like plaghe der raseryen ende der groter verwoetheit, welke plaghe altijt eerstwerf coemt van den bete der verwoeder honden, in welke plaghe menich mensche gestorven is ende menich mensche versmoert¹ ende ghedoot is, want daer bate noch boete teghen is dan allene die doot. Mer eer die mensche verwonnen wort in der raseryen ende verwoetheyt, so is daer remedie teghen ende boete te doen, als [namelyk] bij der godliker stoelen [stole] die onse lieve Here Ihesus Cristus seynde den heylighen vader Sinte Hubert mitten heylighen enghel Gods van den hemel in die stat van Romē in Sinte Peters kercke, daer Sinte Hubert ghewijt wert een bisscop over dat crisdome van Ludick. Van deser godliker stoelen wort enen yghelicken mensche, die ghebeten is van den honden, die rasende sijn, enen draet gheleyt van der godliker stoelen in sijn voerhoeft, ende daermede sijn die menschen bescermt, als [namelyk] van der vreesliker plaghen der groter raseryen ende verwoetheyt.

¹) Men plagt lijdērs aan hondsdelheid onder kussens te verstikken, daar men hunne kwaal voor ongeneeslijk hield.

Ende die ander beesten, die ghebeten werden, daer sel men toe halen van den mele of van den coren, dat gegeven wort op die molen, daer die sacke in den name van den groten here Sinte Hubert opghehanghen sijn, ende in ghenen anderen name dan in den name van Sinte Hubert, daer alle menschen gheerne hoir aelmoissen in pleghen te geven, opdat sy dat wederomme halen in den name des groten here Sinte Huberts, om hare beesten daermede te helpen, of [zoo] sy ghebeten waren. Ende overmits wille deser drier groter plaghen, so wert die heilighe vader Sinte Hubert ghedient mit ghelde, mit sulvere ¹, mit coren, mit vlasse, mit wasse, mit wolle, mit levenden herten ende mit stomme beesten ². Ende alle die ghenen, die hem aldus dienende sijn, sijn sy in staet van gracen ³, soe wert hem [hun] ghegeven ende verleent uten beylighen stoel van Romanen, dat sy deelachtich sijn in allen den missen ende in allen den ghetiden ende in allen stacien ⁴ van der godliker officien, die ghedaen werden in die heylighe stat van Romanen, ende dairtoe [daarenboven] wort hem gegeven ende verleent uten stoel van Romanen drie hondert daghe afflaets van ghesetter penitencien, ende viertich daghe afflaets van ons genedichs heren wegghen van Ludick [den bisschop van Luik]."

Onder het sermoen leest men: »JOHANNES DE BROECKHUSEN per dominos decanum et capitulum venerabilis ecclesie Leodiensis," waaruit blijkt, dat de eer van dit model van aflaatkramerswelsprekendheid geleverd te hebben aan de geestelijkheid van Luik toebehoort, maar dat het overgenomen werd door, en derhalve in den smaak viel van onze domheeren, die — men zie het niet voorbij — de kern van den nederlandschen clerus nitmaakten!!

Daar het sermoen na onze voorafgaande mededeelingen voor iederen lezer genoegzaam verstaanbaar zal zijn, laten wij het stuk ook

¹) Geschenken van silver, b. v. silveren kerksieraden.

²) Ook de kwestierders van St. Anthonie namen alles aan, wat zij krijgen konden, ossen, kalveren enz., gelijk almede uit ons kopijboek blijkt.

³) Niet onder den kerkhan en vromelijk gezind.

⁴) Over de aflaten en statiën van Rome, waarover ik meer hoop mede te deelen in het laatste stuk mijner *Kerkgesch. van Nederl. vóór de Herv.*, zie men voorschands *Archief*. VI. bl. 305 vv.

aan ieders beoordeeling over, zonder er van onze zijde opmerkingen aan te verbinden. Eer wij echter onze aandacht van St. Huberts kweste afwenden, om haar voor een oogenblik op de ridderorde van den »heilighen maerschale" te bepalen, moet ik nog herinneren, dat de aflaten der kerken van Rome, die door de bezoekers dier heiligdommen in de pauselijke stad en ook in tal van kloosters en kerken binnen onze grenzen, onder inachtneming van zekere voorschriften, verworven werden en op het slot des sermoens toegezegd zijn, bij onze vaderen in de hoogste eere stonden, hoewel het uit de kronijk van den St. Agnietenberg bekend is, dat velen in ons land, en zelfs hooge prelaten te Rome maar geen antwoord wisten te geven op de vraag, hoevele jaren of duizendtallen van jaren aflaats in vermelde kerken te verdienen waren! ¹

Instellingen, die de fantasie zeer prikkelen en de ijdelheid dergenen, die aan haar deelnemen, bijzonder strelen, plegen zich zelven lang te overleven, zoodat zij, na onder veranderde tijdsomstandigheden onbruikbaar en onnut geworden te zijn, toch steeds voortduren, maar om slechts eene schaduw van zich zelven te wezen. Aan niets ziet men dit meer bewaarheid dan aan het ridderwezen. Uitvloeisels van den chevaleresken geest der mannen van de kruisvaart, werden de orden van St. Jan en de duitsche heeren reeds lang vóór de zestiende eeuw als bleke schimmen van vroegere grootheid en magt, en nu wij reeds een groot deel der negentiende eeuw achter ons hebben, — nog zien wij in Duitschland, in ons vaderland en in andere landen sommige hoogadellijken zich met de oude titels smukken, in spijt van den glimlach, dien hun ijdel sieraad op het gelaat aller denkende tijdgenooten brengt. Maar de ridders van St. Jan en de Deutsche heeren zijn niet de eenige bewijzen voor de stelling, die ik zoo even uitdrukte. In hetzelfde tijdperk, waarin de chevalerie allerwege ten ondergang neigde, de veertiende

¹) Zie THOMAS A KEMP., *Chron. montis s. Agnet.* p. 179 ss. (achter het *Chron. Windes.* Antv. 1621) in het merkwaardige stuk *De indulgentiis promerendis in stationibus urbis Romae.*

en vijftiende eeuw, poogde men haar te doen herleven door nieuwe orden te stichten, en — het is opmerkelijk — wat vroeger het werk van vorsten was, werd nu ook het werk van kleinere magthebbers: gewone monniken zelfs stichtten broederschappen, aan wier leden zij onder inachtneming van pompeuse ceremoniën den ridderslag en het ridderteeken gaven, ofschoon die leden zwaard noch speer zouden voeren; zij schreven hun leefregelen voor, die niets eischten dan alledaagsche bedrijven van devotie, en namen hun eeden af, waardoor hun verplichtingen opgelegd werden, die met de specifieke ridderplichten niets gemeens hadden. Tot die broederschappen, die door de mannen met geschoren kruin in het aanzijn geroepen en daarna tot schijn-ridderorden verheven werden, behoorde de door onze voorvaderen van de vijftiende en zestiende eeuw zoozeer vereerde en nog heden bestaande »ridderorde van den heilige grave“, waarin tal van nederlandsche edelen en burgers door de minderbroeders van Jeruzalem opgenomen werden, wanneer zij, als beëvaartgangers naar de heilige stad opgekomen, een nacht bij den marmersteen hadden gewaakt, die 's Heeren vermeende rustplaats dekte¹; en tot diezelfde broederschappen heeft men ook de ridderorde van St. Hubert te rekenen.

Het is bekend, dat op naam van St. Hubert meer dan ééne ridderorde heeft bestaan of nog bestaat. Reeds in 1416 ontstond in Frankrijk een verbond van vriendschap tusschen adellijke heeren, die zich »ridders van St. Hubert“ heetten en als onderscheidings-teeken het beeld van een hert met den heilige droegen. In Beijeren werd in 1808 de St. Hubertusorde vernieuwd, die in 1444 gesticht is door hertog Gerard van Gulik, nadat hij op 's heiligen feestdag een zegepraal op Arnold van Gelder had behaald. De leden dragen een kruis met acht spitsen en met een schild, waarop het beeld van St. Hubert². Met beide orden zal die van de monniken in de Ardennen wel niets gemeens gehad hebben. Tot ons leedwezen kunnen wij echter van laatstgemelde niets berigten, dan

¹) Eenige aanwijzing aangaande Nederlanders, die »ridders van den heil. grave“ heetten, zal men in mijne *Kerkgesch. van Nederl.* aantreffen en wel in D. II, St. 3 Hoofdst. XX, § 8), dat weldra voltooid zal zijn. Zie voorshands HERMENS, *Der orden vom heil. grave*, Dusseld. 1867, die eenig, maar geen genoegzaam licht over de duistere geschiedenis dezer zoogenaamde orde heeft verbreid.

²) Zie HELTOT, *Hist. des ordres monast.* VIII, p. 381 ss. Vgl. NEUDECKER in HERZOGS *Real-encyklop.* VI, s. 297.

hetgeen haar aangaande in het meer vermelde kopijboek der domfabriek voorkomt, waaruit nogthans genoegzaam blijkt, dat hare leden, mannen en vrouwen, lieden van adellijke afkomst waren of moesten wezen, en dat zij inderdaad niets anders dan eene geestelijke broederschap vormden, ofschoon hun insigniën werden uitgereikt, die men »een ordenne", d. i. een ordeteeken, noemde ¹.

In ons kopijboek komt een brief van 1 Junij 1461 voor, die bewijst, dat de monniken van St. Hubert, toen zij met onze domheeren ten aanzien hunner kweste een contract van 25 jaren sloten, aan die zelfde heeren het regt overdeden, om voortaan leden voor hunne broederschap aan te nemen, en daartoe de benoodigde insigniën te doen maken, die natuurlijk voor goed geld verkocht werden, maar naderhand aan de abdij moesten komen, waardoor dan ook der monniken inkomsten vermeerderd werden. De brief is in het kopijboek met dezen titel voorzien: »Privilegium sive facultas capituli Traiectensis de conferendo insignia Sancti Huberti personis militaribus [eadem] deferre cupientibus" en komt in hoofdzaak op het volgende neêr:

Nikolaas van Vervoye en zijne broeders betuigen verpligt te zijn, voor den voortgang en de eer van hun convent en voor den wasdom der devotie bij de geloovigen te zorgen. »Cum autem, ut accepimus, quam plures utriusque sexus homines civitatis et diocesis Traiectensis in S. Hubertum zelum devotionis habeant singularem deferendi insignia S. Huberti, qui in nostro monasterio corporaliter quiescit inibique magnis et mysticis refulget miraculis," zoo hebben zij, overwegende dat de afstand tusschen het Sticht van Utrecht en St. Hubert in de Ardennen groot is, besloten het domkapittel te Utrecht te magtigen, vermelde »insignia" uit te reiken »utriusque sexus personis nobilibus seu militaribus, zelum devotionis deferendi habentibus" en »dicta insignia de auro seu argento fabricari facere, illaque personis antedictis iuxta earumdem

¹) Ook onder de gewone geestelijke broederschappen in ons land waren er, wier leden zich bij sommige gelegenheden door eene eigenaardige kleding onderscheidden. Zie VAN BENMEL, *Beschr. van Amersfoort*, bl. 117. De bode van het sacramentsgild te Deventer droeg eene geborduurde hostie op zijn kleed. Vermoedelijk was zulk een hostie ook het onderscheidingsteeken der leden. Zie DUMBAR, *Kerkel. en Wereldl. Dev.* I, bl. 50.

qualitatem cum solempnitatibus debitis conferre, dictasque personas collegio nostre fraternitatis ascribere, ac promissiones et iuramenta desuper opportunas a personis antedictis recipere, primo videlicet de orationibus, devotionibus et honoribus debitis eidem S. Huberto impendendis; secundo de insigniis huiusmodi, quoad vixerint, honeste deferendis; tercio de dictis insigniis immediate post mortem earumdem ad idem monasterium nostrum et non alibi et [ad] illius usus sine fraude mittendis et donandis."

Van uitkeeringen, wegens het voorregt door de domheeren aan de abdij te doen, wordt in den brief geen gewag gemaakt, zoodat de monniken tevreden schijnen geweest te zijn, zoo men maar zorgde, dat hun de gouden en zilveren insigniën, welke te Utrecht aan de leden der orde verkocht werden, na den dood der broeders en zusters trouwelijk werden overgemaakt. Dat zij op de naleving dezer voorwaarde zeer gesteld waren, blijkt ook uit het eedsformulier, dat ons kapittel bij de aanneming van leden te gebruiken had. Ook dit formulier is in ons kopijboek opgenomen en luidt aldus:

»Ic sal na [met hulp van] Gode van hemelrijc ende onser liever Vrouwen, sijne gebenedider moeder, den heylighen vader ende sant Sinte Hubert, synen abt, convente ende cloester, gheheten Sinte Hubert in Ardennen, crisdoms Ludich, ende alle hare toebehoerten, goet gans ende getrouwe sijn ten ewighen daghen, ende sal dat ordenne, dat ik in name ende tot sijnre eren aenneme ende draghen sal, den voirseiden sinen cloester, abt ende convente ende niemant anders, na mijnre doot bynnen enen halven iair, gheheele ende in derselver weerden, of die gerechte weerde dairaf, bestellen doen ende leveren, vry, los ende sonder horen cost in enigher manieren. Dat swere ic; soe help my God, die voircnoemde heylighen vader sinte Hubert ende alle Goods heylighen!"

Wanneer eenmaal eenig geleerde de nuttige taak op zich zal nemen, om eene monografie over de geestelijke broederschappen onzer vaderen te schrijven, zullen vermoedelijk meer bijzonderheden

over de ridderorde van St. Hubert aan den dag gebragt worden, dan schrijver dezes bekend werden. Intusschen meent hij in dit opstel een en ander geleverd te hebben, dat door de geschiedvorschers, die belangstelling voor het kerkelijk en godsdienstig leven onzer voorgeslachten koesteren, niet onbruikbaar zal bevonden worden ¹.

¹) [Een prachtig HS. op perkament, dat in 1453 voltooid werd en op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage bewaard wordt, getuigt er van, hoe hoog in aanzien S. Hubert stond. 't Bevat toch dertien allervoortreffelijkste, naar men meent door JAN VAN EYK en zijne zuster geteekende miniaturen, die het leven en de wonderen van dezen kerkheilige voorstellen. Vooral in Fransch Vlaanderen en 't noorden van Frankrijk is nog altijd zijn naam in eer. Zijn levensbeschrijving, tusschen 1510 en 1530 te Parijs bij de gebroeders MARNEF in den Pellikaan uitgekomen, onder den titel: *La vie de monseigneur saint Hubert Dardeine*, werd tallooze malen herdrukt. De uitgever LE PREST te Parijs bezorgde in 1678 een berijmde biografie, getiteld: *Histoire en abrégé de la vie du saint Hubert*. Naar deze beide levensbeschrijvingen is het volksboek vervaardigd: *La vie du grand saint Hubert, fondateur et patron de la ville de Liège et des Ardennes, suivie de plusieurs cantiques*; een volksboek, dat 22 bladz. in 18° beslaat en zelfs nu nog in duizenden exemplaren door Walsch België en Frankrijk verspreid wordt. Het daarin voorkomende gebed tot S. Hubert luidt aldus:

„Saint Hubert, patron des Ardennes, qui avez eu l'avantage de voir l'image d'un Dieu crucifié entre les bois d'un cerf, et qui avez reçu une sainte étoile miraculeuse par le ministère d'un ange, nous vous supplions de nous appliquer charitablement la vertu de ce présent divin, et de nous préserver par vos mérites de tous dangers de rage, du malin esprit, fièvres, tonnerre et autres malheurs. Priez pour nous, o grand saint Hubert! afin qu'il plaise à Dieu de nous octroyer un jour la grâce de vous voir dans le ciel. Ainsi soit-il. Celui ou celle qui lira cette oraison, ou la fera lire, nul mal ne lui arrivera, s'il plaît à Dieu.” DE HOOP SCHEFFER.]

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE STRIJD DER HERVORMING.

(29 April 1522—15 September 1525.)

Het teeken tot den aanval was gegeven. Wie het onverzettelijk karakter van den keizer eenigszins kende, wie er iets van vermoedde, hoe diep hem de tegenstand of de onverschilligheid der Duitsche rijksvorsten grieven moest, waardoor de uitwerking van zijn heftig plakkaat tegen LUTHER en diens aanhang bijna geheel werd verijdeld, — hij kon wel voorzien, dat de teleurstelling dáár ondervonden tot des te strengere maatregelen hier te lande aanleiding geven zou en Nederland de plaats moest worden, waar KAREL V aan de geheele Christenheid toonde, hoezeer 't hem ernst was met de handhaving van 't katholieke geloof en met de uitroeiing der ketterij. In Duitschland mocht de rijksban, te Worms tegen LUTHER uitgesproken, den weerspannige in 't minst niet gedeerd hebben¹⁾; dáár mocht om staatkundige overwegingen geen keizerlijk leger naar den Wartburg gezonden zijn, om hem van zijn gastheer op te eischen; — hier, in zijne erflanden, beschouwde KAREL zich als heer en meester, — hier meende hij van de gehoorzaamheid eener hem hoogvereerende burgerij geheel zeker te zijn, — hier achtte hij 't niet noodig bij het nemen zijner maatregelen iets of iemand

¹⁾ De afkondiging van dit edict, den 26sten Mei 1521 opgesteld maar den 6^{den} gedagteekend, om er den schijn aan te geven, dat de op 26 Mei reeds afwezige keurvorsten er toe hadden medegewerkt, was facultatief gelaten: geen wonder dat het, toen men 't bedrog van de dagteekening ontdekte, in de meeste Duitsche staten niet werd bekend gemaakt.

te ontzien. Zóó dacht hij, al bewees later de uitkomst, dat nergens meer dan juist hier zijn macht werd beperkt door den ijver, waarmee tegenover den landsheer de privilegiën voorgestaan werden en de steden hare eigene rechtspraak handhaafden.

Ook de keuze van den opperrechter, van Mr. FRANÇOIS VAN DER HULST, die volgens 't plakkaat van 29 April 1522 met het geloofsonderzoek was belast, bleek niet gelukkig te zijn. Al gaf het plakkaat voor, dat de keizer, »volcomelick geïnformeert zynde van die wijsheit, experientie ende goede diligentie van den lieven ende getrouwen raet ordinaris van den Raede geordineert in Brabant, Mr. FRANÇOIS VAN DER HULST,» hem tot zijn gewichtig ambt had aangesteld, het volk kende hem te wèl, om aan dien lof geloof te slaan. Zeker, 't ontbrak hem niet aan bekwaamheden, noch aan voortvarendheid, die hem met ijzeren wil deed doorzetten wat hij eenmaal had voorgenomen; zonder deze eigenschappen zou hij zeker niet de gunst der landvoogdes MARGARETA gewonnen hebben; maar veel viel aan te merken op zijn zedelijk karakter. Hij was schuldig (zoo werd althans openlijk in de Staten-vergadering beweerd ¹⁾) aan bigamie en aan manslag; een man van geweldige hartstochten, die bij 't geringste verzet, dat hij ontmoette, in hevige woede losbarstte, die ook de schandelijkste middelen aangreep, wanneer ze hem tot het bereiken van zijn doel konden baten, die door zijn wreedheid (zóó schreef ERASMUS aan den president van den Raad van Holland ²⁾) zich even berucht had gemaakt als Falaris of Nero. 't Is dan ook waarschijnlijk, dat de landvoogdes, die grieven genoeg tegen de geestelijkheid had, om niet met zóó dweep-

¹⁾ Den 23sten Augustus 1523 door HUGO VAN EYNDE, pensionaris van Delft, volgens de vroeger aangehaalde *Protocolen van ADRIAEN JACOBS*. 't Kan echter zijn, dat VAN DER HULST, toen hij aangesteld werd, zich nog niet aan die misdrijven had schuldig gemaakt. 't Kan ook zijn, dat hij meer de gunsteling van den keizer, dan van MARGARETA was: later was dit ongetwijfeld het geval, maar in dezen tijd althans kon ik geen reden vinden, die tegen de gewone meening zou pleiten, dat hij ook aan haar zijne verheffing te danken had.

²⁾ ERASMI *Opera* l. l. p. 796—800, brief aan NIKOLAAS EVERAERTS, 15 Mei 1524: »HULSTUM vidi tantum, sed etiam hunc nosse potui, quemadmodum novimus Phalaridem et Neronem.»

zieken haat als zij de Hervorming te veroordeelen ¹, een ander voor 't ambt van geloofsonderzoeker zou hebben voorgedragen, indien zij geheel vrij in hare keus geweest was. Maar zou deze keuze in overeenstemming zijn met hetgeen de staatkunde van 't Oostenrijksche Huis sedert jaren bedoeld had, met wenschen en ontwerpen, welke de bedachtzame vorstin nooit uit het oog verloor, — dan moest wel allereerst, met voorbijgang van ieder ander, mr. FRANÇOIS VAN DER HULST in aanmerking komen ².

Sinds lang toch hadden de vorsten uit het Oostenrijksche Huis (getrouw aan de richting door hunne voorgangers, de Bourgondische hertogen, gevolgd) de gedurig toenemende macht der geestelijkheid in Noord- en Zuid-Nederland trachten te fnuiken. Ze bedreigde hun invloed, daar ze, bij 't vermenigvuldigen der kloosters en broederschappen telkens nieuwe krachten aanwierf, die in welgesloten gelederen tegenover de wereldlijke macht stonden; ze bedreigde hunne inkomsten, omdat de vaste goederen, welke zij door erfstelling en aankoop wist te verkrijgen, bij de beden van den landsheer vrijdom van alle lasten genoten; ze bedreigde vooral hun rechtsgebied in die mate, dat de keizer gedrongen werd bij beakuit van 1 October 1520 ³ en bij aanschrijving aan de bisschoppen in Augustus 1521 ⁴ op de indagingen, die dezen zich verstout-

¹) Terecht beweert GISSLER, *Kirchengesch.* th. III 1° abth. s. 556 van haar: „wie war wenigstens nicht fanatisch,” en beroept zich daarbij zoowel op haar antwoord aan de Leuvenische geleerden, dat ik bl. 82 mededeelde, als op haar brief van 27 September 1522, aangehaald op bl. 22. Anders is de voorstelling bij YPKY en DERMOUT, a. w. dl. I bl. 89: „nu was het ongenoegen van MARGARETA niet te stillen, hare razende spijt niet te beteugelen. Zij schreef aan den keizer met drift en woede. En op haar aanhitsen benoemde hij dadelijk twee geloofsonderzoekers.”

²) Te onrechte meende RAHLENBECK, *Liege* p. 33, in de opgave van de rechte, door wie JAN DE BACKER gevonnisd werd, bij L. RABUS, *Historien der Heyligen* (Straatsb. 1552—1559) 3ter th. f°. 109, die daar ter plaatse een vertaling geeft van 't boekje van GNAPFUS (*Martyrium Pistorii*), — eene *oudere* „organisation” te vinden, voorafgaande aan de benoeming van Mr. François; die rechtbank dagteekent eerst van later tijd, nadat hij reeds in ongenade gevallen was.

³) Aangehaald boven bl. 19.

⁴) 't Stuk zelf schijnt verloren gegaan te zijn, maar de landvoogdes MARIA beroept er zich op in haren brief van 3 April 1543 aan de vicarissen van Doornik, Kamerijk, Therouanne, Yperen en Utrecht, en deelt als den voorna-

ten, eenigszins orde te stellen, en later, toen ook deze maatregelen niet baatten, in eene instructie voor zijn zaakgelastigde bij den paus (4 Februari 1523) ronduit klaagde: »que si lempereur le permet plus longement, sa jurisdiction temporelle seroit enfin taillee estre totalement aneantye, non pas seulement en diminucion de sa haulteur, mais aussy a la grande foule ¹ de ses subjectz de par deça et du bien publique. Les evesques de Liege, Cambray, d'Utrecht et de Tournay veullent prendre cognoissance et judicature sur detrouseurs de gens et de chemins, larrons et murdriers, homicides et semblables malfaiteurs, soubz couleur de ce quiceulx malfaiteurs auroient prins et receu en leur enfance simple couronne ou tonsure, jaçoit ² et nonobstant que jamais depuis ilz ne se soient portez comme clerchez, ne en habit, ne en vye et conversation, mais comme gens layz et mechaniques ³, et pour telz dung chacun, ayant cognoissance deux, reputez: en pratiquant et interpretant par ce induement ⁴ les droitz civilz et spirituelz a leur appetit et au contraire des droitz naturelz et divins" ⁵. Gold deze klacht voornamelijk de handelwijs der geestelijkheid, eer er nog sprake van ketterij was, 't stond te vreezen dat, juist onder voorwendsel van de ketterij te keeren, hare inbreuken op de rechten der wereldlijke macht nog veelvuldiger zouden zijn. Bovendien, deze inbreuken, op zichzelf reeds grievend voor twee partijen, die elkander met naijver gadesloegen, hadden nog andere, vrij wat zwaarwichtiger gevolgen. Wie het vonnis over een doodschuldige uitsprak, eigende zich in den regel door verbeurdverklaring de goe-

men inhoud mede, dat de geestelijke gerechtshoven voortaan verplicht zouden zijn, bij elke citatie de bijzondere reden der dagvaarding aan den ingedaagde op te geven, ten einde deze terstond kon zien of hij daaraan al of niet moest gehoorzamen en of de zaak inderdaad tot de rechtsbevoegdheid van den clerus behoorde.

¹) Schade.

²) Ofschoon.

³) Leeken en handwerkslieden.

⁴) Onbehoorlijk.

⁵) Deze instructie, aan de landvoogdes toegezonden, is met 's keizers geleidenen brief te vinden op 't rijks-archief te Brussel in de *Correspondance de CHARLES-QUINT avec MARGUERITE d'AUTRICHE* (MSS. n°. 179) fol. 69—71. Bijkans letterlijk nam zij deze woorden over in haren brief aan den paus, gedeeltelijk afgedrukt bij RAHLENBECK, *Liège* p. 29.

deren van den veroordeelde toe. Hoe? indien nu de Kerk zulke belangrijke inkomsten, als de Staat vroeger van de confiscaties getrokken had, voor zich verkreeg en het onderhoud der van alles beroofde weduwen of kinderen van de gevonnisden geheel en al ten laste van den Staat liet? Inderdaad deze bedenking moest zwaar bij de wereldlijke overheid wegen. Keizer KAREL bleef dan ook niet lijdelijk onder dit dreigend gevaar: evenmin zijne schrandere landvoogdes MARGARETA.

Had 's pausen legaat ALEANDER op den rijksdag te Worms den wereldlijken arm te hulp geroepen om den ban, tegen LUTHER geslagen, ten uitvoer te leggen, — had de keizer terstond aan dien wensch gehoor gegeven en zijne onderhoorigen gelast (zonder ook maar met een woord van een geestelijke rechtbank te reppen) LUTHER aan hem uit te leveren en diens volgelingen »iter facientes prosternere, prehendere, fortunas diripere, ad nostrum dominium transferre ¹,” dien bijstand aan de geestelijkheid verleend verkeerde de keizer welhaast in een wapen tegen haar: wat hij zich in Deutschland als een gunst schijnbaar had laten afdwingen, dat greep hij in zijne erflanden aan als een verkregen recht. Opmerkelijk waren dan ook de wijzigingen en uitbreidingen, welke het Wormser edict onderging, toen het in Zuid-Nederland als plakkaat (steeds met de valsche dagteekening van 8 Mei 1521) even vóór of in de maand Juni werd afgekondigd. Al die toevoegselen en wijzigingen bedoelen dit ééne: dat de rechtspraak over de ketterij uitsluitend aan de wereldlijke overheid opgedragen werd, en voor de geestelijke niets anders overbleef, dan het recht, om boek en die zij na onderzoek voor gevaarlijk hield, te verbieden of d. en, die zende in 't openbaar te verbranden. »Tegens de r. s. verkie- aenhangen ende begunstigers van LUTHER, ende allen 'neuren goeden, have ende erve,” wilde de keizer »geprocedeert hebben bij den ordinarissen rechteren ² van de plaetsen, daer sy wesen soudén, ofte by den parlementen, raeden oft anderen, die in de kennisse daerof toebehooren sou, also den aenbrengeren ofte den procureuren-

¹) Zie 't *Edictum imperiale*, 8 (26) Mei 1521, te Worms opgesteld § 27 en 28, o. a. afgedrukt in de *Monumenta* achter 't I. d. van GERDES, *Hist. Reform.* p. 34 sq.
²) Gewone, plaatselijke overheid.

fiscalen goetduncken soude — — ende wi willen, dat de goeden van den misdadigen, die naer recht ende uit cracht van desen bevele sullen verbeurt wesen, geapliceert worden: deene helft tot onsen behoefte ende daander helft tot behoef van den wroegers ¹ ende aenbrengers der voors. misdadigen. Willen oock, dat onse procureurs-fiscalen (in dien gevalle datter geen aenbrengers en syn) doen procederen tegen ende ten laste van den voors. misdadigen by inquisitiën ende ondersoecke in *onsen* name ende instantiën; ende in gevalle datter aenbrengers syn, willen wy dat sy hen voegen met denselven ²." Welk een verschil met vroeger! Stond tot nog toe het oordeel over hen, die van onrechtzinnigheid werden verdacht, uitsluitend aan *geestelijke* ³ commissarissen, die, geheel onafhankelijk van 't wereldlijk gezag, hun vonnis velden en vervolgens (getrouw aan de leuze: *ecclesia non sinit sanguinem*) hun veroordeelde aan de Schepenbank of aan 't Hof overgaven, »omme met hem gedaen te worden als van rechtswegen behoort," d. i. aan de wereldlijke overheid de executie van 't vonnis, 't eigenlijke beulswerk, en ook niets anders dan dit gunden, — thans trok de

¹) Beschuldigers.

²) *Plakkaatb. van Vlaanderen* bl. 99 en 100, en daaruit o. a. bij G. BRANDT, *Hist. der Ref.* 1^e dl. bl. 68 en 69.

³) Zoo was het b. v. te Haarlem, 30 April 1458, toen schout, burgemeesters en schepenen lijdelijk afwachtten, wat de kettermeester uit Groningen in vereeniging met den vicaris en den suffragaan van den Utrechtschen bisschop en andere geestelijken over de ketters NIKOLAAS van Naarden en Edo zouden beslissen: lijdelijk — want zij waren daar alleen tegenwoordig, »ut per eos in igne extinguerentur, si obstinati in malitia apparuissent." Evenzoo werd den 14^{den} December 1512 mr. HERMAN VAN RIJSWIJCK op last van 't Hof van Holland verbrand, niet na eigen onderzoek of volgens eigen rechtspraak, maar overeenkomstig den eisch van den kettermeester JAKOB VAN HOOGSTRAATEN en den deken JAKOB RUISCH, beiden gecommitteerd door den bisschop van Utrecht. Zelfs nog in Juni en Juli 1521 moet dezelfde kettermeester hierte lande gedurende zes-en-twintig dagen ter zake van de Sacramentisten (wie en waar bleef mij onbekend) verloefd hebben en wel op verzoek van den keizer, die hem althans zijne vacatiën betaalde, zoo als blijkt uit de rekening van mr. FRANÇOIS VAN DER HULST. Misschien betrof dit onderzoek zekeren ketter, in diezelfde rekening JEAN SEVERINS of SEVERSIJN (JAN SIJVAERTS?) *de Hollander* genoemd, wiens verbeurdverklaarde goederen 150 pond opbrachten, terwijl daarentegen voor zijn onderhoud ten huize van den deurwaarder van 't Hof van Mechelen 14 pond werd betaald: uit dit laatste bedrag blijkt, dat hij bijkans een jaar lang bij dien deurwaarder in hechtenis was.

wereldlijke overheid de geheele »inquisitie" en de geheele rechtspraak over de ketters aan zich. — Voor dezen geweldigen maatregel steunde keizer KAREL ongetwijfeld niet op 't voorwendsel (al werd het ook telkens door hem herhaald), dat ketterij een misdrijf van gekwetste majesteit was, maar veelmeer op de verhouding, waarin de hiërarchie zelve hem in Duitschland tot LUTHER en diens ahang geplaatst had, en vooral op zijn persoonlijken invloed bij den paus, eens zijn leermeester, ADRIAAN VI ¹. Bovendien (nog beter dan KAREL begreep MARGARETA het) er moest iets, er moest veel gewaagd worden tegenover de eierzuchtige ontwerpen van EVERHARD VAN DER MARK, sedert 1506 bisschop van Luik, die eenmaal, als bondgenoot van koning FRANS I, KARELS vernedering bedoeld had, en over de hem afgedwongen onderwerping, hoe veel gehoorzaamheid hij ook huichelde, maar voor het doordringende oog van MARGARETA te vergeefs huichelde, een schitterende wraak zocht te nemen door 't verwerven der geestelijke oppermacht als inquisiteur-generaal in de Nederlanden. Wanneer hem deze aanslag gelukte, 't geen wegens zijn waardigheid als kardinaal meer dan waarschijnlijk was, — wat werd er dan van het lievelingsdenkbeeld der Bourgondische, der Oostenrijksche vorsten, om 't verloren gezag op de hiërarchie te herwinnen, ja zoo mogelijk alle rechtspraak, behalve de bevoegdheid tot enkele disciplinaire straffen in eigen kring, aan den clerus te ontnemen? Van daar dat KAREL V in 't plakkaat van 1521 zóó volstrekt het recht van geloofsonderzoek en ketterstraffen zich aanmatigde, alsof er nooit pauselijke inquisiteurs en geestelijke rechtbanken bestaan hadden; van daar dat hij in April 1522 toen 't hem bleek, dat de »ordinarissen van de plaetse," 't zij door gebrek aan tijd, 't zij uit een welverklaarbaren

¹) Eigenaardig drukt de keizer het uit in den reeds aangehaalden brief van den 4^{den} Febr. 1523 aan MARGARETA: »considerere la nourriture" (de opvoeding) »que nostre saint-père a prinse soubz nous et quil porte bonne affection et faveur a moy et mesdicts pays dont maintenant lon pourra avoir meilleur et plus facile expedition et yssue a mon desir sur iceulx affaires, que en ung autre temps." Evenzoo in de bij dezen brief gevoegde instructie: »se la chose ne se conduit maintenant et soubz le saint-père moderne" (tegenwoordigen) »fait a craindre, que ne seroit si bien conduisable ne procurable cy-apres." 't Is alsof KAREL reeds de moeilijke tijden met CLEMENS, ADRIAANS opvolger, voorziet!

afkeer, zich niet naar eisch van de nieuwe taak kweten, nog een schrede verder ging en zelf een inquisiteur voor zijne erflanden aanstelde.

Maar veel, onberekenbaar veel hing er van af, *wie* deze waardigheid zou bekleeden. 't Moest, al streed dit met de eerste regelen van het kanonieke recht, 't moest (dit stond natuurlijk vast bij den keizer) een *wereldlijk* man zijn, niet een geestelijke; hij behoorde evenwel, voor het zeer waarschijnlijke geval dat de clerus zich tegen deze nieuwigheid verzette, boven elke verdenking van onrechtzinnigheid verheven te wezen, een vurig ijveraar voor de Kerk, in één woord een man, ten wiens behoefte de paus, indien 't ooit noodig mocht worden, geneigd zou zijn dispensatie van de kanonieke wet te verleen; bovendien, een bekwaam rechtsgeleerde en hoog genoeg in rang, om voor zoo geheel eenige waardigheid in aanmerking te komen; eindelijk, stoutmoedig en sluw, opgewassen tegen den hardnekkigen strijd en de geheime woelingen, welke denkelijk de geheele clerus en zeker de eierzuchtige bisschop van Luik welhaast zou aanrichten. Al die eigenschappen vereenigde mr. FRANÇOIS VAN DER HULST in zich. Reeds in 1504 of 1505 had hij zijn ijver, om de landsheerlijke rechten tegen de aanmatiging der geestelijkheid te handhaven, op schitterende wijze getoond, toen hij de zittingen bijwoonde »de par l'Imperiale Majeste a lencontre des deputez des evesques de Liège et de Cambray, par quoy les affaires luy sont mieulx cognuez et experimentez pour la conservacion et avancement du droit de l'Empereur, ainsi quil en est tout notoire en le pays de Brabant, avec ce que en ces matieres il a fait pluisieurs escriptz et motifz de droit, — — veu que nul aultre na eu ne prins cest affaire si a cuer ¹⁾." Indien bij iemand, bij hem zou ongetwijfeld de paus desgevorderd voorbijzien, dat hij 't eerste vereischte om inquisiteur te zijn, namelijk de priesterwijding, miste en te zijner gunste eene uitzondering op den kanoniken regel maken; — want van ouds, reeds te Leuven, had ADRIAAN vertrouwelijk met hem omgegaan, zijne scherpzinnigheid zoowel op theologisch als op juridisch gebied leeren hoogschatten en hem gekend als »ea religione, doctrina, prudentia et rerum

¹⁾ Woorden uit de aangehaalde instructie van 4 Februari 1523.

experientia et (quod in hac re praecipuum est) eo domus Dei zelo nobis, dum in minoribus essemus, notissimus et compertissimus, praeditus ¹," dat er tegen zijne benoeming van dien kant geen bezwaar kon zijn. MARGARETA wist dit. Was het wonder dat zij ter wille van zóó veel, waardoor de keuze van mr. FRANÇOIS VAN DER HULST zich aanbeval, zijn bloeddorst, zijn gewetenloosheid, zijn misdadig leven, — gesteld dat zij het toen reeds kende, gelijk het later openbaar werd, — voorbijzag? Bovendien: zij had onlangs weder zijn ijver beproefd en, wèl wetende dat de maatregel zijner benoeming groot opzien zou verwekken, de gemoederen eenigszins voorbereid op die aanstelling. Immers reeds van December 1521 tot Maart 1522, in de gedingen van JACOBUS PRAEPOSITUS en CORNELIUS GRAFEÏUS, vervulde VAN DER HULST als gedelegeerde van 't Hof, zeker op haren last, een rol die later, toen hij van 's keizers wege als geloofsonderzoeker optrad, aanleiding gaf tot het vermoeden, dat hij reeds destijds in 't geheim met het ambt van inquisiteur was bekleed ². Hoe dit zij, de geslepenheid, waarmee hij zich van de hem opgedragen taak gekweten ³ en beiden, PRAEPO-

¹) Dezelfde instructie bericht dat «nostre saint-pere moderne, luy estant in minoribus par deça» vaak door mr. FRANÇOIS geraadpleegd, «sest tousjours resolu en ses dictes matieres a la sentence dudict m^r. FRANÇOIS," en dat «pour la familiarite que tousjours ilz ont eu ensemble," niemand den paus als afgevaardigde van den keizer aangenamer zijn zou dan hij. De woorden in den tekst aangehaald komen voor in de breve van 1 Juni 1523, waarbij ADRIAAN hem tot inquisiteur-generaal aanstelt (nog voorhanden op 't Brusselsch archief en te vergelijken met den vidimus-brief in 't *Memoriaelb. van Holland*, het derde van mr. A. SANDELYN f°. 16); daar wordt tevens hulde gebracht aan zijn ijver: «non solum in negotio hoc, ubi ob errorum et haeresium hujusmodi crassitudinem atque evidentiam potius de executione quam de cognitione agendum videtur; sed etiam, ubi de acutis et subtilibus sacrae theologiae quaestionibus ageretur, optima ac praestantissima quaecque officia abs te expectari possunt »

²) In dit vermoeden deelde de Antwerper raad en pensionaris JAKOB VAN WAGENBERGCK, volgens zijn hoogstzeldzaam geschrift, vermeld bij H. Q. JANSSEN, a. w. bl. 239. Trouwens bij 't inleveren zijner rekening van vacatiën en verschotten als inquisiteur (gedateerd 26 Sept. 1527 en nog op 't archief te Brussel voorhanden) begint VAN DER HULST met 24 November 1521 en stelt ze van dien datum af tot op 7 Mei 1522 op f 160 d. i. op het dubbele van 'tgeen de keizer hem bij zijne instructie voor al zijn vroegere uitgaven ter zake der lettervervolgving had toegestaan. De keizer had trouwens gerekend van 27 Januari 1522 af.

³) Zie daaromtrent het geschrift van PRAEPOSITUS zelfen, afgedrukt in JANS-

SITUS en GRAFEÛS tot het niterste gedreven had om hunne gevoelens te herroepen, werd glansrijk beloond. Tenzelfden dage als GRAFEÛS zijne »revocatio et abjuratio" teekende, op den 23sten April 1522, ontving mr. FRANÇOIS VAN DER HULST zijne aanstelling, een paar weken later door zijne instructie gevolgd, nadat den 29sten April in 't plakkaat zijne nieuwe waardigheid den volke was bekend gemaakt. Uitgaande van de opmerking, dat de gewone raden en rechters »genoech int exerceren van heure officiën gelast 1 zijn," waardoor zij niet naar eisch de plakaten tegen de gedurig toenemende ketterij kunnen handhaven, en dat derhalve »van noode es met eeniger *nyeuwer manieren van doene* daerinne te versiene," — machtigt de keizer bij deze instructie 2 mr. FRANÇOIS VAN DER HULST tot het indagen en gevangennemen der ketters, tot vervolging tegen hen door middel van »inquisitiën, denuncia-tiën, accusatiën, ende met alle extraordinaris weeghen ende manieren, by questiën, interrogatoriën, rigoreuse examinatie ende torturen," al ware 't ook zonder de gewone rechtsvormen in acht te nemen; voorts tot het aanstellen van »eenen oft meer persoenen, soe verre het hem behoeffelic dunct, in sine plaetse" met gelijke macht als hij bekleed. Van zijn vonnis zou geen appèl zijn en slechts in zeer bijzondere gevallen, bij wijze van gunst, revisie toegelaten worden: hij kon naar goedvinden bannen, ter dood veroordeelen, goederen verbeurd verklaren en terstond de uitvoering dier

sens monografie bl. 289 en verv., vooral op bl. 291, 292 en 296. Verschilt de voorstelling van H. Q. JANSSEN omtrent de benoeming van mr. FRANÇOIS en diens betrekking tot NIKOLAAS VAN EGMOND en JACOBUS LATHOMUS eenigszins van de mijne, 't is vooral daaraan toe te schrijven, dat ik de authentieke bescheiden van het Brusselsche archief en de belangrijke voorrede van GACHARD vóór diens *Correspondance de Philippe II* t. I. p. cviii—cx1 heb geraadpleegd.

1) Bezwaard.

2) Deze instructie, waaruit nu en dan bewoordingen in den tekst zijn ontleend, berust op 't archief te Brussel. Schoon ze geen datum draagt is 't waarschijnlijk dat zij zeer kort na of op den 7den Mei 1522, welke dager uitdrukkelijk in genoemd wordt, werd uitgevaardigd, temeer daar de opgaaf van reis- en vacatiegelden in de later ingeleverde rekening van mr. VAN DER HULST over het tijdperk dat aan zijne aanstelling voorafging, juist met den 7den Mei 1522 sluit. De inquisiteur, wiens wedde als raadsheer bovendien doorging, genoot 200 gulden jaarlijks, 3 kronen (tegen 24 st. 't stuk) daags buiten en 30 st. daags in Brabant voor reis en verblijfgelden.

straffen eischen van al 's keizers »justicierien," die hem volstrekte gehoorzaamheid schuldig waren. In één woord, — en hierop kwam het vooral bij den keizer aan, die voor goed door deze instructie aan 't geestelijke kettergericht een einde maakte en 't geheele geloofsonderzoek aan zich trok, — hij moest de ketters straffen »in alder manieren *wy selve* tegens soedanige delinquanten souden moegen procederen ende exerceren." De eenige, uit het rechtsoogpunt bezien geheel onbeduidende, inneming welke de keizer aan de geestelijkheid in dezen nog toestond, bepaalde zich tot een vergunning aan mr. FRANÇOIS gegeven, om »soe wanneer des van noode wesen sal, twee meesters ende doctoren in der godheit ¹ oft twee andere notable mannen, hetzy religieuse ofte andere in de heilige schrift ende godheit geleert zijnde" bij zich te nemen, — niet om mede als rechters zitting te hebben, maar om hem nu en dan voor te lichten en »die verdoelde in LUTHERS leeringhe met bequame instructie totten rechten weeghe ende totten scoot der heiliger Kercken" terug te voeren. Van deze vergunning maakte VAN DER HULST gebruik, door zich terstond in NIKOLAAS VAN EGMOND en JACOBUS LATHOMUS, beiden doctoren in de theologie, terwijl laatstgenoemde deze wetenschap als hoogleeraar aan de Leuvensche universiteit doceerde, twee raadslieden toe te voegen. Later nam hij ook de hulp aan van RIEUWERD TAPPER van Enkhuizen, JACOBUS VAN HOECHSTRATEN, GODSCHALCK ROSEMOND, doctoren, en JOHAN DE VALENCIENNES, licentiaat in de theologie, gelijk hij vroeger over de diensten van 's keizers biechtvader JOHANNES GLAPIO en de Spaansche hoogleeraren LUDOVICUS CORONEL en JOANNES QUINTANA beschikt had ².

Waarschijnlijk was de assumtie der beide eerstgenoemden, VAN EGMOND en LATHOMUS, in overleg met den keizer geschied, die uit Deutschland overgekomen een korten tijd te Brussel vertoefde, eer hij in Mei 1522 naar Spanje vertrok: althans uit de berichten, die ERASMUS van hier ontving en aan 's pausen secretaris PETRUS BARBIRIUS overmaakte, is het duidelijk, dat het algemeene gerucht

¹) Godgeleerdheid.

²) In 't geding tegen PRAEPOSITUS. Zie H. Q. JANSSEN, a. w. bl. 38 en verv. Al deze geestelijken komen wegens de vacatie-gelden door hen genoten op de meer aangehaalde rekening van mr. F. VAN DER HULST voor.

't niet in twijfel trok, of zij waren onmiddellijk door den keizer zelve aangesteld ¹. Hoe zou men ook, nadat de inquisitie, zoolang zij bestaan had, uitsluitend in de macht der geestelijkheid was geweest, aan zulk eene verregaande verandering hebben kunnen gelooven, als de instructie van mr. FRANÇOIS VAN DER HULST inhield, dat van nu af alleen de wereldlijke rechter tot het geloofsonderzoek bevoegd was en de geestelijken, die naast hem zitting namen, niets anders waren dan zijne gehoorzame handlangers, wier ontslag hij ieder oogenblik in zijn macht had? Noch de keizer, noch zijn inquisiteur, had er belang bij dit gerucht tegen te spreken: integendeel, zoo zij in 't wezen der zaak maar bezaten, wat zij verlangden, dan mocht het volk zich vergapen aan den schijn.

Zóó groot, zóó uitgebreid was de macht aan den keizerlijken inquisiteur toegekend, — en toch ééne bepaling deed ze voor hem, den eerezuchtige die niemand boven zich duldde, bijna geheel weer te niet en maakte hem tot een ondergeschikten ambtenaar. 't Was de bepaling dat hij geenerlei vonnis, interlocutoir of definitief, mocht vellen, tot geene compositie overgaan en geen gratie verleen, dan »bij advise, raide ende deliberatie" van mr. JOOST LAURENSZ., den voorzitter van 's keizers grooten Raad te Mechelen. Al zijn bevoegdheid, al zijn gezag tegenover den clerus en den magistraat, anders schier onbegrensd, beteekende niets, zoodra deze zijn *veto* uitsprak. Wantrouwde de keizer, wantrouwde misschien vooral MARGARETA den man, op het oogenblik zelf dat zóó groote macht hem werd opgedragen, omdat zijne innige gehechtheid aan de Kerk bekend was en hij daardoor gedrongen, onder invloed der hiërarchie, van overtuiging zou kunnen veranderen en eene andere opvatting voorstaan van de grenzen tusschen geestelijk en wereldlijk rechtsgebied, dan 's keizers staatkunde oorbaar achtte? of wel oordeelden KAREL en zijne landvoogdes 't geraden aan hunnen inquisiteur het karakter te geven van een gedelegeerden rechter, in

¹) »Laudo," schrijft EBASMUS t. a. pl. p. 741, »religiosum principis animum, vehementer laudo: sed si fuisset satis edoctus de toto negotio, non commisisset rem tanti momenti homini fatuo et furioso EGMONDANO et collegae alteri, huic simillimo, quorum uterque pejus odit linguas ac bonas literas quam anguem."

alles ondergeschikt aan het hoogste rechtscollegie van Staat, om hem, bij eventueel ontslag of overlijden, te gemakkelijker te vervangen en reeds nu terstond ingang te verschaffen aan het denkbeeld, dat het inquisiteurschap volstrekt niet een nieuwe, door den keizer thans voor 't eerst ingestelde, waardigheid maar eenvoudig een commissie was aan een zijner »justiciëren,” onder verantwoordelijkheid aan 't gewone Oppergerechtshof opgedragen? Hoe dit zij, twijfelachtig moge het zijn, welke van beide vragen toestemmend moet worden beantwoord, zoo veel is zeker dat deze volstreckte onderwerping aan 't gezag van mr. JOOST LAURENSZ. het grievendst was, wat een man als VAN DER HULST kon treffen en hem rust noch duur moest laten, eer hij dit knellende juk, hoe dan ook, had verbroken. Op welke wijze hij 't beproefde, zal later blijken: nu reeds ga de opmerking vooraf, dat hij 't volstrekt niet zocht, door zich gebelgd te toonen of traag te zijn in de vervulling zijner nieuwe ambtsplichten ¹. Hartstochtelijke ijver als inquisiteur (dit doorzag hij van den aanvang af) kon hem voor 't bereiken zijner oogmerken alleen baten; en welke gevolgen zijn misnoegen had, ze moesten nooit strekken ter gunste van de Sacramentisten.

Ziedaar hoe de vroegere vorm van geloofsonderzoek, dat uitsluitend van de bisschoppen of van den apostolischen, door den paus aangestelden inquisiteur uitging, langzamerhand werd verdrongen door eene geheel nieuwe instelling, die in den aanvang geheel, en later, ondanks alle wijziging ², toch grootendeels onder de wereldlijke macht stond, en op hare kosten, maar dan ook ten voordeele

¹) Onder 'tgeen de landvoogdes MARGARETA in haren brief aan den keizer van 19 September 1523 hem te laste legt, behoort dan ook wel gebrek aan moed om het levensgevaar, dat hem te Antwerpen en in Holland dreigde, te trotseeren, maar geenszins gebrek aan ijver. Trouwens zijne rekening wijst aan dat hij van Mei 1522 tot November 1523 niet minder dan 250 dagen aan het ketteronderzoek wijdde.

²) Later te vermelden: al was ze schijnbaar groot, toch liet ze de zaak onveranderd, want al bracht ze mede dat er drie inquisiteurs in plaats van één benoemd werden en dat hunne aanstelling van den paus uitging, toch waren zij niets anders dan werktuigen in dienst der wereldlijke macht.

van den Staat ¹, werd gedreven. Ziedaar hoe ze, met sluwe staatsmanswijsheid door keizer KAREL V beraamd, zoowel het oude recht, 't gezag, 't gebied van den clerus als de ontlukende Hervorming bedreigde. Waarlijk, al wat veertig jaar later voor de grootste grief tegen 't bewind van koning FILIPS II gerekend werd: de scherpte zijner geloofsplakaten, de stichting van nieuwe bisdommen ², de invoering van een in Nederland tot nog toe geheel vreemden vorm van inquisitie, — dat alles kan met evenveel recht aan zijn vader verweten worden. Hoe? verdroeg dan 't geslacht dier dagen, van 1522 en later, zonder wrevel tegen den landsheer, stil en geduldig, wat hunne kinderen en kindskinderen in verontwaardiging zou ontsteken, zou drijven tot telkens dringender eischen en eindelijk, eindelijk toen eisch noch bede werd ingewilligd, talloos velen zou winnen voor den opstand? Inderdaad er zijn geschiedschrijvers geweest, die het meenen. Een staatsman uit het laatst der vorige eeuw ³ noemde zelfs die onderworpenheid, in vergelijking met het later verzet, een »onoplosbaar raadsel." Maar wie zóó oordeelden zagen 't groot verschil van tijden en omstandigheden voorbij, juist in die veertig jaren door den krachtigen aanwas der Hervorming en de verspreiding van hare begrippen over godsdienstvrijheid teweeggebracht, — zoodat in 1525 de volksgeest nog maatregelen verdroeg, ja misschien billijkte, die het algemeene oordeel in 1565 als onlijdelijk en gewelddadig verfoeide. Maar vooral, zij toonen niet bekend te zijn met hetgeen, om van

¹) Reeds paus ADRIAAN VI bepaalde bij zijn besluit van 1 Juni 1523 dat de opbrengst der verbeurdverklaarde goederen (deductis tamen prius expensis pro stipendiis eorum, qui in premissorum executione intervenerint, necessariis) strekken zou tot vergoeding van de oorlogskosten tegen de Turken en erkende daardoor dat niet de Kerk, maar de keizer, al was het dan ook »ad pios usus" zich die gelden mocht toeëigenen. Maar zelfs deze beperkende voorwaarde liet zijn opvolger paus CLEMENS VII varen, toen hij bij besluit van 19 Maart 1525 gelastte: »bona ipsorum haereticorum, fautorum, defensorum et receptatorum pro tempore confiscata, fisco et aerario ipsius CAROLI regis applicanda et approprianda."

²) Bedoeld zijn hier, zoo veel de plannen van KAREL V betreft, de bisdommen Leiden en Middelburg, waarover nader.

³) De prins van KAUNITZ in zijn verslag over de nieuwe bewerking van VAN DER VLIJCKTS bekend boek, uitgebracht voor keizerin MARIA THERESIA, den 31sten Maart 1766. Zie GACHARD, *Analectes belgiques* p. 326 s.

de Zuidelijke gewesten te zwijgen, in Noord-Nederland plaats had, zoodra 's keizers besluiten van 1522 bekend werden. Nauwelijks toch was het scherpe plakkaat tegen de ketterij, nauwelijks de aanstelling van den inquisiteur-generaal, mr. FRANÇOIS VAN DER HULST, hier te lande bekend, of krachtig openbaarde zich de geest van verzet. Ware FILIPS II niet blind geweest voor het licht der geschiedenis, reeds het jaar 1522 had hem kunnen leeren, dat, hoe gedwee Brabant en Vlaanderen en 't geheele Zuiden zich 'buigen mocht onder zijn ijzeren scepter, uit Holland, uit het Noorden niets anders dan tegenstand te wachten was, en die tegenstand niet kon ontwapend worden, ten zij dan door zulk eene wijze gematigdheid, als zijn vader in datzelfde jaar jegens Holland en Zeeland be-toonde.

't Liep aan tot den 7^{den} Juni 1522, eer het plakkaat van den 29^{den} April ter raadkamer van Holland ¹, en misschien tot den 10^{den} of later, eer het openlijk »alomme binnen den landen van heyrwaerts over tot alle plaetsen" werd afgekondigd. Onbeschrijfelijk groot was de indruk ². Niet dat ééne enkele stem uit de burgerij zich verhief tegen 's keizers maatregel, om het geloofsonderzoek aan de geestelijkheid te onttrekken en onder het wereldlijk rechtsgebied te brengen: integendeel, de Staten van Holland, zeker hoogelijk ingenomen met deze verordening, namen den schijn aan alsof ze nooit eene andere wijze van procedeeën gekend hadden ³, —

¹) Deze datum blijkt uit het onderschrift van 't plakkaat ten archieve van Brussel.

²) Jammer is het dat de notulen der Staten van Holland uit dezen tijd niet voorhanden zijn; de particuliere notulen van ANDRIES JACOBS beginnen eerst 13 November 1522 (niet 1521, zoo als bl. 15 bij vergissing staat). Ook 't memoriaalboek van 't Hof van Holland bevat omstreeks dezen tijd niets, wat hierop betrekking heeft; maar twee latere stukken daarin voorkomende, één van 3 Maart 1523 (*Derde Memoriael van A. SANDELYN* f°. 9v^o.) en één van 4 September 1523 (*ald.* f°. 23) gevoegd bij het besluit der Vroedschap te Haarlem van 23 Juni 1522, doen ons toch vrij volledig den gang der gebeurtenissen kennen, zoo als die door mij werd beschreven.

³) In hunne *Remonstrance* (aangehaald *Derde Mem.* f°. 9v^o.) zeggen zij eenvoudig: »mesment que de caz dheresie aucuns Hollandais eussent este par cidevant traittiez audiot pays par les Lieutenant-president et gens du conseil y ordonne"; maar zij verzwijgen dat zoodanig vonnis tot nog toe alleen bestaan had in de bekrachtiging van het oordeel door de geestelijke rechtbank uitgesproken of dat het Hof alleen de uitvoering van het vonnis der geestelijkheid had gelast.

maar wat het Hof van Holland, wat de Staten, wat de geheele burgerij met diepe verontwaardiging en tevens met groote bezorgdheid vervulde, 't was de inbreuk die het plakkaat op 's lands privilegiën maakte, 't was de despotieke willekeur, waartoe het bij een man als VAN DER HULST aanleiding kon geven en vooral ook de terugwerkende kracht, die het bezat. Wanneer alleen ten gevolge der aangifte van dezen of genen kwaadwillige, ja erger nog, op grond van losse vermoedens alleen de vreemde inquisiteur de inhechtenisneming van ieder, wat ook zijn »state, qualiteyt ofte conditie" ware, gelasten en nog eer het onderzoek aanving beslag op zijne goederen leggen kon, zonder dat eenig rechtscollegie, tot blinde gehoorzaamheid aan zijn bevelen verplicht, zich daartegen verzetten mocht, — wat werd er dan van de vrijheid en veiligheid? wat van de waarborgen eener goede en onpartijdige rechtsbedeeling, terwijl uitsluitend aan één man »alle macht, auctoriteyt ende besonder bevel" in dezen bij het plakkaat was opgedragen, zonder middel van renvooi of appèl? want welke bepaling de instructie bevatten mocht, het plakkaat noemde ze niet, en weinig baatte het, of al in een particulier mandement de verwijzing naar den president mr. JOOST LAURENSZ voorkwam, zoolang ze in 't openbare staatsstuk ontbrak. Doch er was meer. Van ouds mocht elk ingezetene van Holland en Zeeland eischen, dat hij terecht stond voor de overheid onder wier gebied hij woonde, en zelfs weigeren aan eenige dagvaarding gehoor te geven, die van een ander uitging dan van haar ¹. En nu — een vreemdeling, een opgedrongen rechter zou, volgens 't plakkaat, bevoegd zijn tot indagen, tot verhooren, tot vonnissen: kon ooit smadelijker schennis gepleegd worden van 's lands duurbezwoeren privilegiën? Kon er grievender beleediging

¹) Het privilege *de non evocando*, waarvan de Staten verklaarden: »que de long temps ilz eussent obtenu des predecesseurs de l'empereur, contes de Hollande, plusieurs beaux privileges, et ung entre les aultres contenant, que tous les subjectz et habitans dudit pays de Hollande, de tous et quelconques les cas quilz pourroient faire ou commectre, seroient traittiez en justice audict pays, et que dudit privilege ilz feussent en possession et paisible joyssance. »Zie *Memoriaelb.* t. a. pl. f°. 9v^o. Dit privilege was den 11^{den} Juni 1452 door hertog FILIPS verleend. 't Werd, juist omdat het in deze dagen zoo dikwijls ter sprake kwam, nog eens ingelascht door mr. JOHAN DE JONGE in zijn *Eerste Memoriael*, dat met 1530 aanvangt.

dan deze zijn voor 't Hof van Holland, alsof het in onpartijdigheid, in ijver, in bekwaamheid zóó zeer te kort kwam, dat er een raadsbeër uit Brabant moest overkomen, om orde te stellen op de handhaving en de bedeeing van 't recht! Eindelijk: er was nog ééne bepaling in 't plakkaat, die groote bezorgdheid veroorzaakte ¹. Immers, schoon hier te lande niet zoo als te Leuven en te Antwerpen het edict van 1521 was afgekondigd en dien ten gevolge de overtreders van dit edict in Noord-Nederland zeker niet in rechte even strafbaar waren als de ketters in Brabant, toch luiden de strafbepalingen in 't plakkaat even streng voor Noord als voor Zuid en had het derhalve, zooveel Holland en Zeeland betraf, in zekere mate eene terugwerkende kracht. Van nu af, gedwee zich buigende voor het keizerlijk bevel, mocht men zóó omzichtig zijn, ja zóó rechtzinnig in 't kerkgeloof, als de strengste inquisiteur kon verlangen: wat baatte het? was er onder de twintig meer aanzienlijken of meer ontwikkelden wel één, die zich beroemen kon nooit eenig kettersch boek ('t lezen of bewaren nog daargelaten) in handen te hebben gehad en nooit in eenig gesprek, terwijl dagelijks en overal de godsdienstvragen des tijds aan de orde van den dag waren, een gevoelen te hebben voorgestaan dat naar ketterij zweemde? en toch wie dit gedaan had en niet binnen dertig dagen zich aangaf bij den inquisiteur, hij was niet alleen een ketter, die op boete en berouw nog begenadigd kon worden, maar een »wedervallen" ketter, een *relaps*, onherroepelijk des doods schuldig.

Zeker, niemand zal het vreemd dunken, dat de Staten van Holland, als vrijheidlievende mannen, najverig op de rechten en voorrechten der burgerij, het dreigend gevaar zochten af te wenden. Reeds den 22sten Juni kon in de vergadering der Vroedschap van Haarlem bericht worden, hoe er tot een ernstig en dringend verzoek bij de landvoogdes was besloten, ten einde »een generale abolitie voor den ondersaten van den Lande" te verwerven, »om van den saicken van LUTER ontlast te wesen ende meerder inconvenienten te scuwen," die men van de »nyeuwigheyt der proceduren in

¹) Vgl. boven bl. 142.

de saicke van LUTER" vreesde ¹: in één woord een verzoek om gewaarborgd te zijn tegen de retroactieve kracht van 't plakkaat. Gunstig luidde het antwoord. Weinige weken daarna bepaalde de landvoogdes »by goede advyse ende deliberatie van rade," dat noch VAN DER HULST noch eenig ander inquisiteur zou »mogen inquesteren oft ondersoucken noch procederen jegens de ondersaten des landts van Hollant, die gecocht ofte vercocht hadden enige boucken Lutrianen oft geprent ende gelesen deselve boucken, gesustineert ende gedisputeert die leeringen ende artiklen van MAERTEN LUTHER oft hebben enige beelden in heurluyder huysen van de figure ende gelyckenisse des voors. MAERTEN LUTTERS, ten sy dattet gedaen ende toegecomen sy, *naedat* die placaten daerin gemaectt ende geëxpédieert by den Keyser onsen Heere soudens syn gepubliceert int voors. lant van Hollant ²." Ja nog meer verkregen de Staten. Niet te vergeefs beriepen zij zich op het privilegie *de non evocando* van 1452. De keizer gaf toe en ontzag met wijs overleg de gevoeligheid der Hollanders te dezen aanzien. 't Betrof trouwens den vorm alleen, niet wat voor hem de hoofdzaak was: namelijk de bevoegdheid der wereldlijke macht, om buiten de geestelijkheid om een geloofsonderzoek in te stellen, de schuldigen te vonnissen, hunne goederen ten behoeve van den Staat verbeurd te verklaren. Aan dit laatste hield hij vast; den vorm gaf hij willig prijs, waar deze het Hof van Holland dreigde te krenken of de harten der burgerij van hen te vervreemden. Welhaast ³ schreef hij dan ook

¹) Zie de Resolutiën dier Vroedschap, nog voorhanden op 't gemeente-archief te Haarlem.

²) Dit besluit werd in Juli 1522 genomen; schriftelijke acte daarvan werd op verzoek van de Staten verleend den 4^{den} September 1523. Zie 't *Memoriaelb.* t. a. pl. f°. 23, en wat ANDRIES JACOBS a. w. bij de dagvaart van 23 Augustus 1523 aantekende: »twelck soude wesen tegens een acte desen Lande geconsenteert, daerinne staet, dat de alleen corrigibel vallen, die *nae* publicacie van »Keyzers placacet mit LUTHER gehouden hebben, in date den — July 1522." Ook hier staat de juiste dagteekening niet ingevuld.

³) Van dit besluit des keizers is mij de juiste dagteekening onbekend; daar echter de Staten, als blijkt uit een antwoord der landvoogdes van 3 Maart 1523, beweerden dat de gevangenneming van HOEN in Februari 1523 een overtreding van dit besluit was, moet het denklijk in 1522 en wel hoogstwaarschijnlijk kort na of gelijktijdig met de straksmedegedeelde opheffing der retroactieve kracht van 't plakkaat genomen zijn. 't Besluit zelf komt voor in genoemden brief van 3 Maart 1523, *Memoriaelb.* f°. 9v^o.

aan de landvoogdes: »que son intention feust que Messire JOSSE LOURENS, docteur, president de son grand Conseil appelle et prins avec luy maistre FRANÇOIS VAN DER HULST, son conseiller en Brabant (si estre il vouloit)¹ aussty ung conseiller de la chambre de sondict Conseil de Hollande et aucuns docteurs en theologie cogneussent audict pays des Hollandois quilz suspecteroient estre de la secte Lutherane." Van »de volcomen macht ende auctoriteyt," aan den inquisiteur bij 't plakkaat toegekend, was zoo doende waarlijk weinig overgebleven; voor dagvaardingen buiten 's lands bestond nu geen vreeze meer en ook 't Hof scheen, door de aanstelling van een zijner leden tot mederechter bij den inquisitie-raad, in eere hersteld.

Doch wat ook, om het algemeene misnoegen te bezweren, aan den vorm met wijze gematigdheid op 's keizers last werd veranderd, hij zag van de geloofsvervolging zelve niet af. 't Eens ontbloote zwaard werd niet opgestoken; de strijd tegen de Hervorming zou en moest voortgezet worden met onverbiddelijke gestrengheid. Om de hevigheid van dien aanval te juister te kunnen beoordeelen, sta reeds terstond hier vermeld, wat in dit tijdperk van drie jaren achtereenvolgens tot uitdelging der ketterij beraamd en ten uitvoer gelegd werd. Immers de eene maatregel volgde den ander, die duidelijk genoeg toonde, hoe de »moderatie," ten opzichte van 't plakkaat verkregen, uitsluitend en alleen den vorm, de regeling der rechtsbevoegdheid betrof, maar niet de minste toegeliefelijkheid aan de Sacramentisten beloofde, en hoezeer het zoo-wel der landvoogdes als den keizer ernst was met de uitvoering der ketterij. Niet genoeg, dat het plakkaat de overheidspersonen gelastte allen, die onder verdenking vielen op bevel van den inquisitie-raad in hechtenis te nemen, hunne goederen verbeurd te ver-

¹) Vgl. een brief van MARGARETA aan den keizer van 6 Maart 1523, uit de vroeger aangehaalde *Correspondance* ten archieve van Brussel f°. 77: »vous avez cidevant ordonne que le president de Malines prins me. FRANÇOIS DE HULST, si estre y veult, aucuns docteurs et ung conseiller de Hollande congnoisteroient audict pays de ceulx que lon tiendrois de la secte lutherane." De bedoeling schijnt dat mr. Joost LOURENS met eenige doctoren in theologie en een gedelegeerden raadsheer uit het Hof van Holland het geloofsonderzoek zou instellen, waarbij *desverkiezende* VAN DER HULST zou kunnen tegenwoordig zijn.

klaren en (zoo noodig) het uitgesproken vonnis aan hen te voltrekken; niet genoeg, dat het allen, die zich ook maar eenigermate aan de Sacramentisterij schuldig kenden, gebood zelve binnen de maand daarvan aangifte te doen op verbeurte van lijf en goed: toen na verloop van een jaar de landvoogdes bemerkte dat, in weerwil dier scherpe bepalingen, niet meer dan een of twee Sacramentisten in hechtenis waren geraakt, en toch de ketterij eer was toegenomen dan verminderd, besloot zij tot doortastender maatregelen. Met behulp van nauwkeurige informatiën, haar denkeliĳ, buiten de regeringsleden om, door eenige ijverige voorstanders van de Kerk verstrekt, zorgde zij een lijst te verkrijgen, die aanwees wie in de onderscheidene steden en dorpen 't meest van ketterij verdacht werden en voor de invloedrijksten onder de Evangelischen doorgingen. Zoodra deze lijst was opgemaakt vaardigde zij heinde en verre hare bevelen uit, dat de Schouten, elk voor zooveel zijn gebied betrof, de daarop vermelden in hechtenis zouden nemen en naar 's Gravenhage doen overbrengen, om daar te recht te staan. Schoon menig stadsbestuur, naijverig op het privilegie om zelf zijne burgers in 't verhoor te nemen, tegen het willekeurig besluit der landvoogdes protesteerde, toch durfden Delft, Leiden, Haarlem, Amsterdam en meer andere plaatsen zich aan 't bevel niet onttrekken en was welhaast de Haagsche Voorpoort met gevangenen opgevuld ¹.

¹) Van dit besluit der landvoogdes wordt in 't *Memoriaalboek* van 't Hof niets vermeld, waarschijnlijk omdat zij de tusschenkomst van 't Hof in deze zaak niet gebruikte; maar de medegedeelde bijzonderheden berusten op de getuigenis van een tijdgenoot, monnik in 't augustijner-klooster op de Birckt bij Amersfoort, uit wiens kronijk A. MATTHAEUS (*Fundationes et fata ecclesiarum* p. 522) 't met de volgende woorden mededeelt: »Maxime in Hollandia crudesceat persecutio. Num illustrissima Domina, Sabaudiae Ducissa, MARGARETA, amita CAROLI Imp., cum dominis suis et Consilio Superiori in Haga Comitibus (??), in Hollandia districtam fecit inquisitionem fieri super Lutheranis, praecipiens Scultetis et Burgimagistris omnium civitatum totius Hollandiae praesentari sibi in Haga cunctos Lutheranos, quorum habebat nomina descripta, tam sacerdotes quam religiosos, viros item seculares pariter et feminas, sub interminatione vitae et officiorum suorum, in casu quo nollent et privilegia civitatum tutari conarentur (scilicet ne quisquam civium extra civitatem deberet pertrahi in jus, nonobstante quod vellent ipsi de iisdem judicare), contradicente Domina sibi in mandatis a Caesarea Majestate datum, ut nulla libertas aut privilegium quibuscunque civitatibus suffragaretur in et super titulo haereseos et factionis Lutheranae.» — Na vervolgens als ooggetuige de gevangenneming

Zóó dreigend stond de hoogste staatsmacht tegenover de Sacramentisten in den zomer, — waarschijnlijk Juli, — 1523. Ja 't bleef er niet bij. Vooral in het daaraanvolgende jaar (1524) zocht ze hen den geestelijken hongerdood te doen sterven, door hen met éenen slag van 't voedsel te berooven, dat tot nog toe hun kracht gegeven had, om tegenover de vervolging te volharden, en de gemeenten in wasdom en bloei had doen toenemen, schoon hare woordvoerders en voornaamste hoofden in den kerker machteloos zuchtten. Die geestelijke spijs was vóór alles en boven alles het Nieuwe Testament, dat voor 't eerst in de volkstaal gedrukt, den 5^{den} December 1523 bij DOEN PIETERS het licht had gezien, maar behalve dit ook menig ander stichtelijk geschrift. Om deze allen geheel uit te roeien gelastte de keizer, bij plakkaat van 23 Maart 1524 ¹, dat elk, die ze in zijn bezit had, binnen acht dagen ze verbranden of op eene andere wijze vernietigen moest, onder bedreiging eener correctie »an lyve ofte an goede, nae gelegentheyt vander saicke,” indien »nae die expiratie van de voors. acht dagen” de huiszoeking uitwees, dat de bedoelde geschriften niet weggeruimd waren. Anderhalf jaar later (24 September 1525) ² werd deze bepaling aanmerkelijk verscherpt, door van de houders dier boeken te eischen, dat zij ze aan de bevoegde autoriteit zouden uitleveren, om »in een openbaer plaetse tot polver verbrant” te worden: lieten zij 't na, dan trof hen een banvonniss uit hunne woonplaats, »opte verbeurte van haer lijff ende verliesinge van haer goet.”

Ook aan de vrijheid der drukpers, in de noordelijke erflanden des keizers tot nog toe geëerbiedigd ³, werd de hand geslagen: »nyemant,” — luidde het decreet van 1 April 1524 ⁴ — »soude

van den Delfschen rector HONDEBEKE ('tgeen in Juli 1523 plaats had) vermeld te hebben vervolgt hij: »Capti et abducti practerea et alii ex eadem civitate, item aliqui ex Leydis, Harleomo, Amsterdamo et aliis oppidis vicinis captivi abducti in Hagam, ibidem examinandi et plectendi.”

¹) *Derde Memoriael* van A. SANDELYN f°. 37.

²) Aldaar f°. 93.

³) Vgl. het opgemerkte op bl. 141. Wél sprak het plakkaat van 29 April 1522 in algemeene termen van hen die kettersche boeken verkocht of gekocht, gedrukt of uitgegeven hadden, maar de eigenlijke censuur, reeds vroeger in de Zuidelijke Nederlanden ingevoerd, dagteekent hier te lande eerst van 't plakkaat van 1 April 1524.

⁴) Aangehaald *Memoriael* f°. 38.

van nu voortaan hem en vervoirderen eenige boecken te prenten, ten zy dat dieselve prenters 't gundt dat zij zullen willen prenten eerst ende alvoiren verthoenen denghenen, die van ons Stadthouder, presidendt ende luyden van onsen Raide in Hollant daertoe geordonneert ende gecommitteert sal worden om te weeten, of 't gundt dat zij zullen begeren te prenten goet ende duechdelijk is of nyet; ende oick nyet te prenten eenige boecken, tenzij datselve by den voors. gecommiteerden toegelaeten sullen wesen." Eenmaal op dien weg voortgestuwd, moest de overheid welhaast na deze eerste een tweede schrede doen en de censuur op het drukwerk aanvullen door een censuur op den verkoop; ze werd afgekondigd op den 24sten September 1525 ¹, en gelastte »dat van nu voortaan geen boucken, die buyten onse landen geprent zijn ofte geprent sullen worden, gecoft ofte vercoft sullen mogen worden, ten zy dat die eerst by die van den Raide in onse landen, daer die gebracht sullen zijn, geadmitteert waeren;" voorts, dat ieder boek waarin »eenige quade lering" stond, onmiddellijk bij de overheid moest worden ingeleverd, die »uptie coepinge ende vercoepinge" disponeren zou. Niet alleen de drukker, niet alleen de verkooper, maar zelfs de koper zou, in geval van overtreding, in eene boete vervallen, die met een derde van zijn geheele vermogen gelijk stond en »eeuelicke gebannen worden uuyter plecke, daer hy woonachtich soude sijn." Voorwaar, by het lezen dier plakaten en strafbepalingen, zal wel niemand de waarheid van het beweerde ontkennen, dat het den keizer, bij alle toegefelijkheid in den vorm, ernst was, ten volle ernst met de handhaving zijner inquisitie en de uitroeiing der ketterij in Noord-Nederland.

't Gebied van keizer KAREL strekte zich evenwel hier te lande niet verder uit, dan Noordbrabant, Holland en Zeeland, waaraan in 1523 Friesland werd toegevoegd, dat echter in de eerste twee, drie jaren aan den nieuwen landsheer en zijne wetten gewennen moest, eer hij kon denken aan eene krachtige handhaving der ge-

¹) Aangehaald *Memoriael* n°. 93 en nog eens, met zeer kleine wijziging n°. 154, onder dagteekening van 24 Maart 1527.

loofsplakaten ook in dat gewest. Maar hoe was elders in Noord-Nederland het lot der Sacramentisten? werd ook daar de strijd tegen hen begonnen, het zwaard der vervolging gewet? hoe was 't op het wereldlijk gebied van den bisschop van Utrecht, hoe in de uitgestrekte gewesten, welke KAREL VAN EDMOND aan zich onderworpen had, in Gelre, Overijsel, Drenthe en Groningen?

In 't Sticht, meent misschien menigeen (die gewoon is bisschop FILIPS VAN BOURGONDIE voor een ketterschen Erasmiaan, zoo al niet voor een bevorderaar der Hervorming te houden), zal de toestand der Sacramentisten gunstiger geweest zijn. Inderdaad, wat GELDENHAUER in zijne levensbeschrijving ¹ verhaalt van zijne ingenomenheid met den bijbel ²; van zijn wensch naar de opheffing van het celibaat, »ut omnis compulsae castitatis necessitas unanimi episcoporum ac presbyterorum consilio tolleretur ³;" van zijn oordeel over de geestelijkheid ⁴, maar vooral ook »quod plurimorum Romanorum Pontificum Maximorum diplomata, leges, decreta, indulgentias, ut meras imposturas, ut plus quam perniciose veneficia, detestaretur ⁵," — dit alles gaf meer dan eens aanleiding aan sommige schrijvers van later tijd ⁶, om bisschop FILIPS onder de voorstanders der Reformatie te rekenen en van hem te getuigen »dat hij er de man niet naar was, om Sacramentisten als RODE en anderen tegen te werken ⁷," zoodat het zich daaruit verklaren laat, hoe RODE »in zijne nabijheid eenigen tijd straffeloos de beginselen der Hervorming kon verbreiden ⁸." Is dit oordeel juist? 't steunt eenig en alleen op de zeer partijdige getuigenis van GELDENHAUER, die zorgvuldig in zijne levensbeschrijving alles doet uitkomen wat naar zijn meening tot lof van den bisschop, eens zijn hooggeschatten meester, kon strekken en, toen hij dit te boek

¹) In 't I, deel der *Analecta* van A. MATTHEUS p. 142 sqq.

²) Ald. p. 193, 196, 197.

³) Ald. p. 203.

⁴) Vgl. boven bl. 10 en 16.

⁵) *Vita PHILIPPI BURGUNDI* l. l. p. 154.

⁶) YPEY en DERMOUT, a. w. I dl. bl. 66: »hij juichte der onderneming van LUTHER toe"; ROYAARDS, *Gesch. der Hervorming in de stad Utrecht* bl. 13, *Gesch. van het Christendom in Nederland* II° dl. bl. 99. Voorzichtiger laat BRANDT zich uit a. w. I^o dl. bl. 86.

⁷) MONTIJN, a. w. bl. 159.

⁸) DELFRAT, *Broederschap van G. GROOTE*, bl. 153.

stelde (1530), zich reeds bij de protestanten had aangesloten, waarom hij 't zeker den hoogsten lof voor zijn vriend achtte, op het punt der aflaten, der *decretalia*, der hiërarchie, en vooral ook in de waardeering van den bijbel een ketter geweest te zijn. Maar de biografie zelve, in welk een gunstig daglicht ze haren held poogt te stellen, weerspreekt dit. Ze doet FILIPS kennen als een wereldling, wien 't aan den waren ernst op zedelijk en godsdienstig gebied geheel en al ontbrak; ze vermeldt, wat hem in zijn verkeer met vrouwen werd te laste gelegd, hoe lichtzinnig hij over de uitspattingen der ontucht oordeelde en aan welke onmatigheid hij zich schuldig maakte; ze teekent hem in zijne angstvallige gehechtheid aan de Kerk en hare instellingen, terwijl hij heden door strenge vasten de zonden der dronkenschap van gisteren zoekt af te boeten en op zijn sterfbed de voorgeschreven ceremoniën stipt volbrengt, maar voor 't overige geen enkel woord van vermaning of troost of zielsverheffing weet te spreken. In den aanvang moge hij, als vriend der humanisten, zich verblijd hebben over de slagen, welke de Reformatie aan het mounikendom toebracht, — hare religieuze diepte te peilen, haar geest te waardeeren, hare beginselen in zich op te nemen, dät was te veel voor den oppervlakkigen en wuften Bourgondiër. Van hem, den man, die al zijn weidsche plannen, om den clerus zijner diocese te verbeteren, gewillig prijs gaf op de bedenking van een paar raadslieden, dat zijn keuken bij de uitvoering daarvan schade zou lijden ¹, van hem was zeker geen heil voor de Sacramentisten te wachten. Zoo hij hen tot in 1521 toe ongemoeid liet, 't was denkelijk alleen toe te schrijven aan zijne volslagene onverschilligheid omtrent elke godsdienstige overtuiging, die aan het oog van zijn tijdgenoot HEDA ² niet ontging: maar van daar ook dat de vrees voor 's keizers ongenade, zoodra deze openlijk toonde de ketterij in zijne erflanden te willen uitroeien, hem plotseling in ijver ontstak en als geloofsvervolger deed opstaan. Zijn lofredenaar, de protestant GELDENHAUER moge 't om licht verklaarbare redenen verzwijgen, — d: geschie-

¹) Zie in zijn *Vita* l. 1. p. 185.

²) Deze noemt hem (zie de uitgave van BUCHLIUS p. 327): *parum deditus religioni*.

denis der Hervorming in Utrecht leert het duidelijk genoeg. Wat dan ook door zijn dood (7 April 1524) en de verheffing van HENDRIK VAN BEIEREN op den bisschopszetel veranderen mocht, 't bracht geen verandering te weeg in den toestand der Sacramentisten van 't Sticht. Al was 't misschien om andere beweegredenen, ja al behoefde keizer KAREL den ijverigen bisschop, die al wat hij was aan zijn invloed te danken had, niet aan te vuren, — de Evangelischen werden onder zijn bestuur evenzeer vervolgd, als zij vervolgd waren geworden onder zijn voorganger FILIPS. Hun lot bleef hetzelfde en verschilde niet van 't geen hunne broeders in Holland, Zeeland en Noordbrabant ondervonden.

Maar evenmin ook van 't geen de kettersche onderzaten te lijden hadden in de overige gewesten van Noord-Nederland, thans onderworpen aan hertog KAREL VAN EGMOND. Deze volgde ten aanzien van 't geloofsonderzoek en het bestrijden der Hervorming dezelfde gedragslijn als KAREL V. Niet minder heerschzuchtig dan zijn machtige naamgenoot, had ook hij sedert lang zijn gezag tegen elke inbreuk van de zijde der geestelijkheid zoeken te handhaven, ja hare bevoegdheid te beperken binnen de engstmogelijke grenzen. Toch was de kans, om 't geloofsonderzoek, de kettervervolgving en al de voordeelen, die de verbeurdverklaring van de goederen der afvalligen opleverde, haar te ontweldigen en aan zich te trekken hem niet gunstig vóór 't begin van 1525. Toen echter, eenige dagen nadat 's pausen legaat den kardinaal-bisschop van Luik tot inquisiteur-generaal voor al de Nederlandsche gewesten had aangesteld (12 Februari) en de keizer, op raad der landvoogdes MARGARETA, al zijn macht en invloed gebruikte, om deze benoeming te vernietigen, — toen waagde ook de hertog van Gelre een poging. De onderhandelingen tusschen paus en keizer hadden nog wel niet tot een beslissing geleid, maar neigden toch reeds tot het voor den keizer gunstige besluit, dat den 19den Maart 1525 zou volgen. Als aan KAREL V zoo veel werd toegestaan, kon de paus (meende hertog KAREL) zijn verzoek niet weigeren, dat immers veel onderdaniger en in den vorm veel bescheidener was, al had het inderdaad dezelfde strekking, om namelijk voor zich te verkrijgen, wat tot nog toe het praerogatief der geestelijkheid en eene bron van inkomsten voor haar geweest was. Hij deed dan in Februari 1525

aanvraag bij den paus om een *indultum* d. i. om de vergunning dat hij, schoon een wereldlijke, die zonder machtiging van den apostolischen Stoel de hand niet durfde slaan aan de gezalfden des Heeren (»in christos Domini manum nostram mittere non audemus”), alle geestelijken van ketterij verdacht, des noods met geweld, mocht dwingen tot den terugkeer »in rectam Christianae religionis viam a patribus olim institutam et tanto jam tempore sanctissime observatam,” of anders, indien zij zich niet wilden bekeeren en halsstarrig bleven, dat hij hen ter dood brengen mocht. Om aan zijn smeekschrift meer klem bij te zetten, verzocht hij dit *indultum* niet alleen voor zich, maar ook voor de naburige vorsten, schoon hij tevens scherp doet uitkomen, hoe dezen het voortwoekeren der ketterij bij wereldlijke en geestelijke personen »conniventibus oculis permittunt et dissimulant quae non admodum difficili opera impedire et reprimere possent,” waarom eene dringende aanmaning van ’s pausen zijde tot meerdere strengheid en waakzaamheid hoogst nuttig zou wezen: alles in scherpe tegenstelling met zijn eigen ijver, die hem roemen doet, dat »minimus haereseos Lutheranae rumor in nostra ditione hactenus extiterit ¹.” De poging van den hertog gelukte; de aanvraag werd ingewilligd, ’t *indultum* verleend. Ook op KAREL VAN EGMONDS gebied verloor derhalve de inquisitie haar oorspronkelijk clericaal karakter en ging zij over in handen der wereldlijke macht. Aan geen ijveriger handlanger trouwens kon ze worden opgedragen, dan aan den hertog van Gelre. Hij verdiende ten volle den lof door den karthuizer prior LAMBERTUS PASCUALIS (VAN DER WEYDEN?) van Coblentz hem toegekend in eene Opdracht van 20 Mei 1533: »ex omnibus istis veluti naufragiis, per varios casus, per infinita pene rerum discrimina, admirabili quadam animi prudentia et fortitudine enatasti, ac emersisti ad hanc justam ditionis tibi debitae potentiam, cujus robur et vires ad ecclesiae sanctae Christianae defensionem ceremonialiumque ejus optime institutarum conservationem tam dili-

¹) Zie den geheelen brief bij PONTANUS, *Hist. Gelriae*, p. 720 en VAN HASSELT, *Stukken voor de vaderl. hist.* IIe dl. bl. 74. Met de naburige vorsten »tam ecclesiastici quam saeculares,” die zich nalatig betoonden, worden waarschijnlijk de aartsbisschop van Keulen, hertog JAN van Kleef en Gulik en graaf EDZARD van Oostfriesland bedoeld.

genter adhibes, tam acriter exerces, ut nusquam minus noceant, nusquam minus audeant, quam in tua ditione, pessimi isti omnis honestae ac Christianae vitae perversores haeretici Lutherani. Nam majorum tuorum Christianissimorum semper principum vestigiis insistens, ab ipsis mox exordiis persequi eos acriter et propulsare coepisti, atque ita hactenus compescuisti, ut instar sacrae cujusdam anchorae nobis fuerit constantia ista vere sancta, ad quod apud inferiores potissimum Germanos beati Petri navicula, atque adeo omnis Christiana religio, in procelloso hoc simultatum factiosarumque opinionum pelago fluitans, stabilita sit ¹."

Later zal in bijzonderheden blijken, hoe de hertog zich dezen lof waardig betoonde, maar reeds nu verdient vermeld te worden, op welk eene eigenaardige wijze hij zijn ijver aan den dag legde, om den voortgang der Hervorming te stuiten en het Katholieke geloof te bevorderen. 't Geeft tevens gelegenheid tot een juistere waardeering zijner handelingen. Bij dezen maatregel toch komt het geheel aan den dag dat hij, die, zoo deemoedig voor paus CLEMENS gebogen, inquisitie en kettervervolging een even heilig en christelijk als noodzakelijk werk noemde en van ijver voor de Kerk en hare dienaren brandende scheen, niets anders bedoelde dan eigen gezag en eigen grootheid. Hij liet namelijk ² op zijne kosten twee geschriften tegen de ketters vervaardigen (1523) en vervolgens in 't licht geven, elk van denzelfden inhoud, maar 'teene »to Dude" (in de landtaal) en 't ander »to Latino" (in 't latijn) waarin hij, opdat toch ieder zien mocht, van wien ze afkomstig waren en welk een verdienstelijk ijveraar de hertog was, tot »een teycken der waarheyt dat wapen des hoechgeboren Fursten in der beslutingen" liet plaatsen, onder bijvoeging der scherpe bedreiging: »daeromme waer sych een gywelick ³, dat hy de brengers desser boken in

¹) Aangehaald bij M. SCHOOCKIUS l. l. p. 455 en daaruit door GERDES, *Hist. Ref.* t. III. p. 66.

²) Wat hier volgt is ontleend aan de *Bijvoegsels en aanmerkingen voor het 5e deel der Vaderlandsche Historie* van JAN WAGENAAR bl. 3—5, zonder dat ik beslissen kan, wie de auteur dier aantekening was. Waarschijnlijk was H. VAN WIJN 't niet, in wiens catalogus het boekje niet voorkomt. 't Boekje zelf is mij nooit in handen gekomen, noch de uitgave in 't latijn, noch die in de landtaal: van de laatste is mij alleen bekend, dat ze 238 bladzijden besloeg.

³) Wachte zich een iegelijk nl., zoo als aan 't slot van den zin staat: ieder die in 's hertogs land denkt te komen.

anderen landen geen hynder off verdryet en doe, de des Fursten lant dencket to bruken." Veel stelde de hertog zich van deze verspreiding voor: had hij opgemerkt hoe 't rondventen van een menigte kleine geschriften een der krachtigste middelen was, waarvan zich de jeugdige Hervorming tot aanbeveling van hare beginselen bediende, en hoe gretig het volk daaraan zijn leeslust voldeed, — hij wilde aan de ketterij op datzelfde gebied afbreuk doen, hij rekende er op dat men ook naar deze koopwaar begeerig de hand zou uitstrekken en vleide zich, dat de taak van »reformyren" d. i. van het terugvoeren der afvalligen tot de zuivere kerkleer, 'tgeen anders zoo »swaer to doen was," daardoor aanmerkelijk zou verlicht worden. Deze laatste reden drong hij vooral aan bij den man, wien hij 't vervaardigen van dit geschrift had opgedragen, een priester die tot de orde van sint Franciscus behoorde, maar in het premonstreiter-klooster Mariëngaarde te Hallum zijn verblijf hield. Misschien was hij dezelfde als die franciskaner monnik HENRICUS, die later (1534), nu eens te Emden, dan weer te Groningen, zich door zijn godsdienstijver berucht maakte, die in blakende gunst bij den hertog en zijne voornaamste raadslieden stond en, volgens sommigen, de grootste schuld van KARELS bitteren ketterhaat moet dragen ¹. Hoe dit zij, de schrijver kweet zich, zijn standpunt en de kring zijner lezers in aanmerking genomen, uitnemend van de hem opgedragen taak. Een geleerde en grondige weerlegging van het Lutheranisme op te stellen (al ware hij er toe bekwaam geweest, 'tgeen niet waarschijnlijk is) begreep hij terecht dat voor de meesten, in den regel weinig ontwikkeld, van geen nut zou zijn en dezen of genen, thans nog geheel vrij van ketterij, met de leer der Hervorming meer kon doen bekend worden, dan wenschelijk was. 't Kwam er vooral maar op aan de lichtgeloofige menigte met een vloed van machtspreuken tegen de Sacramentisten te overstelpen; vooral ook door een aanlokkenden vorm en titel een gereeden aftrek aan 't boekje te verzekeren. En nu, in dagen dat het volk met koortsachtige overspanning de verschijning van den Antichrist, de wederkomst des Heeren, den aanvang van het duizendjarig rijk verwachtte, en, hoe vaak ook door prognosti-

¹) PONTANUS, l. l. p. 774.

catien en waarzeggerijen bedrogen, zich telkens weer luistergraag neerzette aan de voeten van een nieuwen profeet, — welke titel kon meer koopers uitlokken, dan die licht over deze raadselachtige toekomst beloofde? welke voorstelling dieper indruk maken, dan die de Hervorming daarmede in verband bracht? De schrandere franciskaner doorzag het. Hij gaf aan zijn geschrift den naam: *Van de verveerlicke aenstaende tyt Ende christes* d. i. van den Antichrist, en, na met groote wijsheid te hebben aangetoond dat vroegere voorspellingen, die 't begin van het duizendjarig rijk op 1500 of 1503 stelden, geen geloof verdienden ¹, zocht hij aan te toonen, dat nu evenwel, in 1523, de komst van den Antichrist zeer kort aanstaande was, 't geen vooral bleek uit het dagelijks toenemend getal zijner voorloopers. Wie toch waren dezen? In de eerste plaats **MARGIUS LUCER** (een verwrongen naam voor **MARTEN LUTHER**) en zijne aanhangers, zoowel **ROTERODAMUS** (**ERASMUS** wordt bedoeld) als de keurvorst van Saksen en de Duitsche vorsten, die hem begunstigen; al die ketters veroordeelt hij als »Martiniaens-clanten, lusige capbruederkens, duvelstravanten, onreynen honden, de nycht werdich en synt, dat men se menschen nomen sall,” en houdt zich verzekerd dat zij voor eeuwig verdoemd zijn. Maar bij al zijn ijver voor 't behoud der zielen, om ze aan den invloed der ketterij te onttrekken en den welstand der Kerk te bevorderen, was hij niet minder gedachtig aan 't geen zijn vorstelijke beschermer bovenal bedoelde, toen hij hem 't vervaardigen van dit geschrift had opgedragen. Immers de hertog ijverde alleen in zóó ver voor de katholieke rechtzinnigheid zijner onderzaten, als ze hem dienstig kon zijn voor de handhaving of uitbreiding van zijn gezag; maar 't was hem zoo weinig om die rechtzinnigheid zelve te doen, dat hij niet terughuiverde voor de grofste ketterij, zoodra deze dat gezag bevorderen kon. In hetzelfde boek, dat den eerbied voor de Kerk en de geestelijkheid, die haar vertegenwoordigde, bevorderen en 't verzet tegen hare instellingen, op grond dat ze met de heilige Schrift in strijd waren, onderdrukken moest, las hij met onverdeelde goedkeuring, hoe de schrijver, 't zij dan uit flauwhartige vrees voor

¹) Dit werd onder anderen beweerd in een boek van 1500 getiteld: de *turpissima conceptione, nativitate et aliis praesagiis diabolicis illius turpissimi hominis Antichristi*.

zijne ongenade, 't zij door laaghartige vleizucht gedreven, paus en prelaten voor dwazen en onzinnigen uitkreet, omdat zij, door hun gebod om de hulp der heiligen in den hemel tot uitroeijing der ketterij af te bidden, zich vergrepen hadden aan een gebod van het evangelie! Met onverdeelde goedkeuring: want wat kon streelender zijn voor zijne eerezucht en 't bereiken zijner eigenlijke bedoelingen met de verspreiding van dit geschrift beter bevorderen, dan de fraaie toepassing, die zijn afhangeling op dit verwijt tegen den clerus laat volgen? »O hilge Vader," las hij daar: »wat is dyt ropen unde kermen to den lyven hilgen in den hemel? weet gy nicht wat Christus Jesus geleert heeft in den heiligen euangelio? *Non tentabis Deum dominum tuum*: du en salst God dynen Here nicht bekoren, dat is, wat men natuerlick unde myt menschelicken troest kan doen, daer en sal men God Almechtig unde den lyven hilgen nicht to seer omme bekoren. Daeromme, alrehillichste Vader unde gy anderen guden gelovigen Prelaten! ropet erst an de hylgen, de myt ju wanderen ¹ *up erden*; als: den mechtigen unde onverwynlicken keizer KAREL unde den alrechristensten koninck van Frankrick unde andre christenkonyngen, unde hier in Duytschen lande, daer desse ketterye meeste is verbreydet, to den christenfursten, de boven den geestlicken prelaten eendeels synt to prysen, dat se de ketterye synt wederstaende, als bysunder den durluchtigen unde hoechgeboren fursten hartoch KAREL van Gelre unde van Gulich unde greve van Zutphen, welke oec de ketters nicht liden en wyl in synen lande." Zeker, er behoorde eene niet geringe mate van onbeschaamdheid toe, om zich indiervooge voor een van »Gods lieve heiligen op aarde" uit te geven, — maar zou die roem iets beteekenen en bij den landzaat ingang vinden, wat al geloofsdwang moest er dan reeds door den hertog gepleegd zijn, hoe onverpoosd diende hij dan zich te wijden aan de verdediging van 't rechtzinnig kerkgeloof en te blijven woeden tegen de ketters! De minste toegefelijkheid of verslapping zou de voorkeur, door den clerus aan de tusschenkomst der heiligen in den hemel toegekend, ten volle gerechtvaardigd en KAREL van den aangematigden *nimbus* beroofd hebben. Doch bij het onverzettelijk karakter van den Egmonder bestond er weinig vrees voor.

¹) Wandelen, verkeeren.

Zoo was er dan ook op zijn uitgestrekt gebied geen genade voor de Sacramentisten, geen vrede. Waarin ook de drie vorsten, — keizer, bisschop en hertog, — die gebied voerden over de onderscheidene deelen van Noord-Nederland, van elkander verschillen mochten, hierin stemden zij geheel overeen, dat de ketterij niet te dulden, de Hervorming een gruwel en niet alleen het straffen der schuldigen, maar ook het opsporen van elken verdachte heilige plicht was, om hem door 't aanwenden zelfs van de uiterste middelen te bewegen tot herroeping van zijn gevoelens. Aan de Sacramentisterij werd derhalve door den Staat een oorlog verklaard, die niets anders bedoelde dan haren geheelen ondergang. Geen wapen, geen macht, die hiertoe kon medewerken, bleef ongebruikt: noch 't verbranden van kettersche boeken, de strengste censuur, 't verspreiden van tegenschriften, noch 't lokaas van genade voor allen die van overtuiging veranderden of haar verloochenden, noch ook de ontzettende dreiging van een smadelijken dood en voor de vrouw en kinderen, die de veroordeelde achterliet, van volslagen ellende. Inderdaad bij zóó krachtige middelen als waarover de Staat gebieden kon, scheen de uitkomst niet twijfelachtig. Binnen weinige jaren (indien het al zoo lang duren zou) moest immers het laatste spoor van verzet tegen de kerkleer verdwenen zijn! En toch, de ervaring leerde het tegendeel. In 't eerst zelfs verhief de Sacramentisterij zich stouter en dreigender; 't is zoo, welhaast werd ze bedwongen, maar heimelijk verspreidde zij zich verder en verder, ze nam eene andere gestalte aan, ze drong tot de verborgenste schuilhoeken van het volksleven door, ze greep al wijder om zich heen, en van een nauwelijks getelde secte, zoo als zij geweest was, werd zij tot eene macht, die de macht van den Staat zelve in 't einde geheel overvleugelen zou. Dankte zij het eenig en alleen aan hare innerlijke kracht, aan de waarheid der beginselen waarvan zij uitging, aan de volharding waarmee ze die voorstond? Waarlijk niet! Moet ongetwijfeld 't mislukken der geweldige pogingen van staatswege ingesteld voor een goed deel worden toegeschreven aan de volstandige trouw der vervolgenden, die bovendien buiten 's lands op menigerlei wijs ondersteuning vond, — toch zag de wereldlijke overheid hare maatregelen vooral ook belemmerd door hen, op wier medewerking zij had

mogen hopen: de keizer door 't gedrag van zijnen inquisiteur, de keizer en de hertog, in gelijke mate door de tegenwerking der geestelijkheid; de keizer eindelijk, de hertog en de bisschop door de ondergeschikte staatsmachten. Tot de juiste beoordeeling van den strijd der Hervorming is 't zeker noodig daarop allereerst het oog te vestigen. Trouwens bij 't verhaal van de verdere lotgevalen der Evangelischen hier te lande wordt ook de tijdsorde het beste bewaard, indien terstond op deze voorstelling van de krijgstoerusting tegen de ketters het onderzoek volgt naar de wijze, waarop mr. FRANÇOIS VAN DER HULST zich kweet van den hem opgedragen last.

't Scheen aanvankelijk alsof in 's keizers noordelijke erflanden de vrees voor het strenge ketterplakkaat ijdel geweest was. Hadden de Staten zich mogen verheugen in het gunstig opnemen van hun verzoek, om den laatsten zweem van terugwerkende kracht aan het decreet te ontnemen, en was door beperking der bevoegdheid van den inquisiteur niet alleen de onpartijdigheid der rechtsbedeeling beter gewaarborgd, maar vooral ook het privilege *de non evocando* gehandhaafd, — toch achtte zeker menig een hunne bemoeiing voorbarig, hunnen angst ongegrond, nu maand na maand voorbijging, ja 't geheele jaar 1522 ten einde liep, zonder dat de inquisiteur zich om Holland, Zeeland of Noordbrabant bekommerde, hoe streng en hevig hij ook zijn last volvoerde te Antwerpen en in Vlaanderen ¹. Wie het meende toonde den man niet te kennen. Hoe

¹) Tot dezen tijd behoort o. a. de vervolging te Antwerpen, waarvan boven bl. 113 melding werd gemaakt. Omtrent de maatregelen tegen de augustijners aldaar, den 6^{den} October 1522, genomen schreef HENDRIK VAN ZUTFEN den 24sten November daaraanvolgende uit Bremen: „omnes fratres domus nostrae ducti fuerunt ad Vilvordam, quorum pars dimissa est ad Dordracum, pars in libertatem ire quo voluisset, qui dicuntur Wittenbergam venturi.” Zie dien brief in de *Monumenta* van GERDES, *Hist. Ref.* achter het IIIe dl. p. 13—15. Waarschijnlijk stonden deze naar Dordrecht overgebrachte Antwerper augustijners terecht voor mr. FLORIS OEM VAN WIJNGAERDEN (boven bl. 73 en verv.); althans in de reeds meer aangehaalde rekening van mr. F. VAN DER HULST komt, terstond na de vacatiegelden voor den raadsheer GODEVAERT DE MAYERE in de zaak der Antwerpers, ook de post voor: „a maistre FLORIS OEM VAN DEN WIJNGAERDEN, docteur, pour 47 jours entiers quil a vacque, assavoir 23 en Hollande et 24 a Bruxelles et Anvers pour led. affaire es mois d'Avril, May,

diep 't hem gegriefd had, dat onder invloed der Staten van Holland de „volcomen macht ende auctoriteyt,” hem eens bij zijne aanstelling verleend, op hun gebied tot een doode letter was geworden, — 't was voor hem een prikkel te meer, om zich een schitterende voldoening te verschaffen. Maar de eierzuchtige had geduld. Zou zijn toeleg slagen, dan moest het juiste oogenblik van handelen afgewacht, dan moest de vermetele poging, die hij beraamde, gerechtvaardigd kunnen worden door een gezag, dat zelfs de keizer niet zou durven wraken: 't gezag van den paus. Uit Rome verwachtte hij vergoeding van zijne grieven: eene benoeming tot inquisiteur-generaal door den paus zelven zou hem schadeloos stellen voor al de vernedering, die naar zijn oordeel de onderdanigheid aan mr. JOOST LAURENSZ. het bijzitterschap van 'een hollandsch raadsheer en wat niet al meer voor hem had, want ze zou hem eene macht in handen geven, die zelfs de keizer ontzien moest. De kans om zijn ouden vriend ADRIAAN daartoe te bewegen scheen gunstig. Welhaast achtte hij zich zeker van zijn zaak ('t was in 't begin van 1523), ' maar nu ook draalde hij geen oogenblik langer. Hij wilde door eene ongehoord vermetele daad 't vroegere, hem sedert ontnomen, gezag eensklaps heroveren en de wederspannige Hollanders overvleugelen, die ja hevig geprotesteerd hadden, toen 't plakkaat hunne rechten bedreigde, maar misschien deemoedig het hoofd zouden buigen, zoodra een beslissende handeling

Juing, Septembre et Octobre 1522, qui, au pris de 30 solz par jour, font 70 l. 10 s.” Daar nu in 't geheele jaar 1522 geen enkel rechtsgeding ter zake van Lutherij hier te lande plaats had, kunnen de bedoelde vacatiën van den Dordtschen pensionaris wel nergens anders betrekking op hebben, dan op de Antwerper augustijners in Dordrecht. Geen wonder dat dit verhoor, 't gevolg van een privaten last door den inquisiteur aan zijn vriend mr. FLORIS gegeven, door geen onzer schrijvers vermeld wordt. Alleen doelt daarop waarschijnlijk JACOBUS PRAEPOSITUS, als hij tegen 't einde van 't verhaal zijner gevangenschap (bij JANSSEN, a. w. bl. 305) zegt: „dieweil aber die Commissarien in Hollandt peinigten die frommen Christen,” waar uit het verband blijkt dat dit in Juni 1522 moet hebben plaats gehad.

1) Dat de inquisiteur toen reeds zijne aanstelling uit Rome verwachtte, schoon ze nog tot 1 Juni 1523 uithleef, maak ik op uit de „remonstrance” der Staten van Holland bij den keizer, die, protesteerende tegen de gevangenneming van HOKK, verklaarden, dat hij deze wederrechtelijke handelwijze zocht goed te maken „soubz couleur de certaine commission quil se dit[avoir de nostre saint pere.”

toonde, hoe weinig acht werd gegeven op hunne bezwaren en klachten. Met al de voortvarendheid, maar ook met al de vermetelheid, die een hartstochtelijken ijveraar pleegt eigen te zijn, volbracht VAN DER HULST deze daad. In den Haag zelven, de vergaderplaats der Staten van Holland, den zetel van hun gerechtshof, dat zóó naijverig alle inmenging van vreemde rechtsspraak had afgewezen, liet hij door twee zijner handlangers HERMAN HERMANS en FRANK VAN DAMME, buitengewone deurwaarders bij den grooten raad van Mechelen, in Februari 1523 ¹, een alombekend man uit zijne woning oplichten, als een dief of moordenaar ketenen en naar Geertruidenberg in den algemeenen kerker overbrengen ². De smaad was te grievender, omdat de gevangene in de hoogste mate de algemeene achting genoot en sedert jaren bekend en bevriend was met al de raadsheeren, ja zelfs als advokaat eenigermate tot hun kring werd gerekend, en te machtellozer moesten zij tegenover die grievende handeling staan, naarmate zij minder konden ontkennen, dat hij inderdaad tot de Sacramentisten behoorde en derhalve onder de strafbepalingen van het plakkaat viel: immers 't was niemand anders dan mr. CORNELIS HENRICKS. HOEN ³.

¹) Zoowel deze tijdsbepaling als de namen zijner handlangers (elders nergens opgegeven) maak ik op uit de posten der boven geciteerde rekening van mr. F. VAN DER HULST: »a HERMAN HERMANSEN, huissier extraordinaire du grant conseil a Malines, pour aucunes parties extraordinaires par lui desbourssees pour ayde et conduite, quil a pris pour apprehender ung nommé me. CORNELLE HOEN, suspecte dicelle heresie a la Haye et lamener seurement a Ste Gertruyberghe pour illic le livrer es mains des commissaires 13 l. 3 s. 9 d.; item a VRANCK VAN DAMME, huissier extraordinaire dud. grant conseil pour au mois de Febvrier 1522 (23) avoir assiste led. HERMAN HERMANSEN a la prinse dud. maistre CORNILLE HOEN et lamener a Saint-Ghertruydeberghe ou il a vacque 4 jours, 32 s."

²) Zoo spreken de Staten er in hunne remonstrantie over (*Derde Memoriaelb. van SANDELYN* f°. 10); zij klagen dat VAN DER HULST zich verstout had »de faire prendre au corps, au lieu de la Haye, chiefieu de la justice dn pays, ung Maistre CORNELIS HOEN, homme eage (âgé), bien doct, devocieux, grand aumosnier, dhonneste vie et conversation, advocat postulant audict conseil de Hollande, et aultrement tout bien renomme, et icelluy comme ung larron ou meurdrier faire honteusement et rudement transporter en la ville de Sancte-Geertrudberge — et luy faire detenir serre, en prison ferme, ou lon detient les criminelz, a la grand foulle, honte et esclandre (*scandale*) du pays et des suppostz de Hollande."

³) Zie aangaande hem en zijn geschrift over 't avondmaal, boven bl. 86—107.

Met zulk een voorbeeldeloze stoutmoedigheid, die het hoogste rechtscollegie voor 't oog der geheele natie beledigde, die 's Lands autonomie, hoe duur ook in privilegie op privilegie bezworen en nog onlangs door den keizer bekrachtigd, als nietswaaardig behandelde, trad de nieuwe inquisitie in Holland en Zeeland op. 't Heele land gewaagde er van, allen, wien eer en vrijheid lief waren, beefden van verontwaardiging, maar velen ook onder hen, die zich 't zij dan openlijk 't zij in 't geheim bij de Sacramentisten hadden aangesloten, beefden evenzeer van vrees voor hun goed en bloed. Wat toch zou een inquisiteur ontzian, die zelfs voor 't geen in hunne oogen 't eerwaardigst en boven elken aanval verheven was niet het minste ontzag toonde? De Staten zochten heul en bescherming bij de landvoogdes; en zij zochten ze niet te vergeefs. 't Baatte den inquisiteur niet of hij hunne afgevaardigden op smadelijke wijs te ontmoet voerde, dat zij »gedeputeerden waeren van de ketteren en de Lutheranen ende nyet van de steden.” ¹ MARGARETHA hevig vervolgen over de wederrechtelijke daad van mr. VAN DER HULST, die bij de Hollanders den keizer, ja ook MARGARETA zelve onder verdenking moest brengen, dat zij een lafhartig spel dreef met belofte en verzekeringen, riep hem ter verantwoording en bracht de zaak voor den Geheimen Raad, waar 't haar weinig moeite kostte haar besluit door te drijven, om terstond mr. HOEN uit Geertruidenberg terug te doen voeren naar 's Gravenhage en te gelasten, dat een door den Stadhouder aan te wijzen raadsheer uit het hof van Holland gezamenlijk met mr. VAN DER HULST de aanklacht tegen mr. HOEN onderzoeken, het geding (zoo noodig) van voren af aan instrueeren en vervolgens, ten overstaan van twee doctoren in de godgeleerdheid, den beschuldigde verhooren zou, ten einde van een en ander uitvoerige bescheiden opgemaakt en ter kennis van den president mr. JOOST LAURENSZ. gebracht wierden, aan wien, in overleg met dien gecommiteerde uit het Hof van Holland, met mr. FRANÇOIS en de beide doctoren, de beslissende uitspraak verbleef ². »Et semblable maniere de proceder,”

¹) De pensionaris van Delft deelde deze bijzonderheid, door ANDRIES JACOBS opgeteekend, mede in de vergadering van 23 Augustus 1523.

²) De brief, waarbij de landvoogdes kennis geeft van dit besluit, is gedag-

voegde de landvoogdes er bij, »la madiete Dame ordonne estre tenue contre tous Hollendais, que lon voudroit dire ou accuser estre de la secte Lutherane:” m. a. w. ten stelligste handhaafde zij 's keizers besluit van Juli 1522, dat de handen van mr. FRANÇOIS in Holland en Zeeland op zóó vernederende wijze gebonden had, en een nieuwen smaad voegde zij daaraan toe, door het juist nu tegenover 'smans geweldenaarij openlijk toe te passen. Ze werd stipt gehoorzaamd: reeds den 11den Maart 1523 kwam op de Statenvergadering te 's Gravenhage het bericht in, dat mr. CORNELIS HOEN, van Geertruidenberg teruggevoerd, nu op de voorpoort van 't Hof¹ in hechtenis was en de behartiging zijner belangen op nieuw aan zijn machtige beschermers, de Staten, dringend had aanbevolen.

't Lag wel in den aard der zaak, dat na het gebeurde, waarvoor MARGARETA'S misnoegen in groote mate was opgewekt, mr. FRANÇOIS VAN DER HULST bij haar niet in aanmerking kwam voor een nieuw en buitengewoon groot gunstbewijs, kort te voren hem toegedacht door den keizer. Deze toch had van de landvoogdes bij schrijven van den 4den Februari, weinig dagen vóór de gewelddadige oplichting van HOEN, zijn wensch te kennen gegeven, om VAN DER HULST met een zeer vertrouwelijke en geheime zending naar den paus te belasten, waaromtrent hij de nadere bijzonderheden in eene aan zijn brief toegevoegde Memorie uiteenzette². Onder voorwendsel van een of ander openlijk verbreid mandaat, dat niet moeielijk te vinden zou zijn, moest VAN DER HULST zich naar Rome

teekend 3 Maart 1523 en in het *Derde memoriaelb.* van A. SANDELYN ingelascht f°. 9v^o.

¹) De bekende gevangenpoort in den Haag. Dat dit bericht ter Statenvergadering inkwam, deelt ANDRIES JACOBS in zijne aangehaalde *Protocolen* op dien datum mede. Eenigen tijd later kwam het ERASMUS te Bazel ter oore, die daarom den 17den April aan BARBIRIUS schreef: »apud nos” (hij bedoelt in de Nederlanden), »tametsi stulta inclementia EGMONDANI et illius collegae quidam indigne tractati sunt, tamen gaudeo nondum ventum ad manus: alioquin finem nescit mutua laniena. CORNELIUS HOEN vir optimus ut audio fuerat restitutus per aulam: eum arte retraxerant in arcem quamdam; ibi convicissent illum haereseos (nam hic EGMONDANUS felicius argumentatur, quam in scholis), verum illico liberatus est per Hollandiae procures. Hic haereticus erat, quod ausus sit cum EGMONDANO disputare. CORNELIUS restitutus est, sed diu passus indigna.” Zie t. a. pl. p. 766.

²) Brief en Memorie zijn te vinden in de bovenaangehaalde *Correspondance* (no. 679 van de HSS. in 't Brusselsche Archief) f°. 69 en 71.

begeven, om dáár, eer de Nederlandsche geestelijkheid er iets van vermoedde, werkzaam te zijn ter bereiking van het eigenlijke doel van den keizer: dat namelijk de paus »créast et feist ung texte, loy et décret, par lesquelz les juges et officiers spirituelz soient bridez, limitez et contraintz de le non transgresser, ne eulx plus avant entremectre de la jurisdiction seculiere ou temporelle, ainsi que les roys d'Angleterre et de France ont obtenu le semblable des saintz-pères parci-devant." 't Was derhalve nog altijd het lievelingsdenkbeeld van den keizer, dat verwezenlijkt moest worden; en, naar zijne meening, kon niemand beter zich kwijten van dezen last dan mr. FRANÇOIS VAN DER HULST, de man, die reeds vóór twintig jaar de rechtsbevoegdheid van den Staat tegen de aanmatiging der Kerk krachtig verdedigd had, die ijver voor 's keizers belangen aan groote bedachtzaamheid paarde, die sedert lang een bijzondere vriend van paus ADRIAAN was. Maar de landvoogdes oordeelde er anders over. Toen in April daaraanvolgende eenige leden van hare hofhouding naar Rome trokken, bevond zich de Brabantsche raadsheer niet onder hen. Er kwam niets van zijn zending. Hoorde misschien MARGARETA in deze dagen voor 't eerst, wat hem te laste gelegd werd: dat hij schuldig was aan overspel en aan moord? Dit vermoeden blijft een gissing, niets meer, doch zeker is het, dat voor de schrandere vorstin 't gebeurde met HOEN aanleiding genoeg was, om den man te wantrouwen, die hare beloften in 's keizers naam aan de Staten van Holland gedaan door 't plegen van ruw geweld openlijk te schande maakte, alleen om zijn wrok te koelen over 'tgeen hem naar zijn oordeel vernederd en beleedigd had. Bovendien kon het haar scherpziend oog niet ontgaan, hoe niet slechts de burgerij, neen, de edelsten en voor-naamsten onder hare raadslieden zich gedurig meer van hem terugtrokken en hoe zijn omgang dagelijks vertrouwelijker werd met mannen, van wie 't bekend was, dat zij den voorrang der Kerk boven den Staat ook in rechtszaken dreven, met VAN EGMOND, met LATHOMUS, met mr. FLORIS OEM, met den heer DE BERGHES, ja zelfs met hem, dien MARGARETA 't allermeeest mistrouwde, met EVERHARD VAN DER MARK, den bisschop van Luik. Was een vriend van dezen er de man naar, om 's keizers belangen aan het hof te Rome te behartigen? Voor MARGARETA kon het antwoord

niet twijfelachtig zijn: zij zond hem niet. Tegenover den keizer was hare handelwijze gemakkelijk te rechtvaardigen: zij behoefde zich alleen te beroepen op 't pasgepleegde vergrijp van zijn gunsteling in de zaak van HOEN.

Ongetwijfeld meende zij, wat Holland en Zeeland betrof, alles nu naar behooren geregeld te hebben. Er was een inquisitierraad van vijf leden, drie wereldlijke en twee geestelijke: aan mr. VAN DER HULST werd, uit kracht zijner instructie, die derhalve gehandhaafd bleef, in beide gewesten het initiatief van inquisiteur voorhouden, maar hij zou een raadsheer van 't Hof, door den stadhouder te benoemen, nevens zich hebben, om in overleg met de twee geestelijke leden alle voorkomende kettergedingen in staat van wijzen te brengen en aan het oordeel van den president mr. JOOST LAURENSZ. te onderwerpen, die gezamenlijk met hen de eindbeslissing zou nemen. Het verhoor zoowel als de uitspraak van 't vonnis moest in Holland plaats hebben, met eerbiediging van het *jus de non evocando*. Wat konden de Staten meer verlangen? zelfs toen eenige weken later MARGARETA het bevel (boven reeds genoemd) aan de schouten der verschillende steden en dorpen liet uitgaan, om de van ketterij verdachten in hechtenis te nemen en naar den Haag op te zenden, — zelfs toen zag immers de landvoogdes zich gehoorzaamd, al achtten velen dit met de privilegiën van autonomie in strijd: welk verzet stond er dan te vreezen van de zijde der burgerij? en moest ook niet mr. FRANÇOIS VAN DER HULST, al had hij de eer van 't gezantschap naar Rome verbeurd (en 't is de vraag of hij 't wist), maar toch dankbaar dat de vertoornde landvoogdes hem zijn ambt had laten behouden, ten volle tevreden zijn en 't gebeurde aanmerken als eene ernstig te behartigen waarschuwing tegen elke machtoverschrijding?

Indien MARGARETA het meende, indien ze dacht dat geenerlei hinderpaal meer de uitvoering van het plakkaat tegen de ketterij zou belemmeren, — 't was niet voor lang. Spoedig bleek het, hoe de inquisiteur zelf, die reeds door zijne handelwijze met HOEN de gemoederen tegen het nieuwe geloofsonderzoek verbitterd had, ook nu weder die uitvoering bemoeielijkte. MARGARETA drong hem onverwijld naar den Haag te gaan en dáár zoowel over HOEN als over anderen, die misschien door 't verhoor van HOEN of door

andere aangiften bezwaard zouden worden, den inquisitierraad te spannen, maar — de inquisiteur, zich beroepende op 'tgeen zijne vrienden hem over de stemming in Holland hadden medegedeeld, verklaarde dat hij niet durfde. Tevergeefs bood zij hem alle waarborgen van veiligheid aan, zóó groot als de voornaamste des lands die verlangen kon¹; hij volhardde bij zijne weigering, hij durfde niet. Was 't vrees alleen, of mengde zich daaronder spijt dat hem, in weerwil van de vermetele staatsgreep, waardoor hij de Hollanders had trachten tot onderwerping te brengen, toch niet dan een ondergeschikte rol in den inquisitierraad door het besluit van 3 Maart was aangewezen? wilde hij slechts tijd winnen, om, zoodra de langbegeerde aanstelling uit Rome verkregen was, plotseling door te tasten en allen, ja ook landvoogdes en keizer, de wet voor te schrijven? Misschien: maar toch dat vrees, angstige vrees voor zijn leven hem allermeeest terughield, bleek overtuigend uit zijn later gedrag. Wel moest om zulk een vrees te verklaren, het verzet tegen de inquisitie in Holland algemeen en dreigend zijn!

Eindelijk zag mr. VAN DER HULST zijn vurigen wensch bekroond. Niet te vergeefs had hij de rechten eener oude, veeljarige vriendschap bij paus ADRIAAN ingeroepen; niet te vergeefs hadden zijn vrienden aan 't hof te Rome zijn verzoek ondersteund en alle beschuldigingen weersproken, vroeger en later door ERASMUS tegen hem ingebracht bij 's pausen secretaris BARBIRIUS, die zeker geen enkelen brief van den wereldberoemden geleerde voor zijn meester verborgen hield. Den 1sten Juni teekende ADRIAAN VI »*motu proprio et ex certa scientia ac de apostolicae potestatis plenitudine*” zijne aanstelling tot »*universalis et generalis inquisitor et investigator cum plena ac omnimoda potestate et auctoritate*,” en wel over alle »*MARTINI LUTHERI ejusque fautorum et adhaerentium errores damnatos et haeticos in ducatu Brabantiae, comitatibus Flandriae, Hollandiae, Zelandiae, Hanoniae, Artesiae, omnibus et singulis aliis dominiis terrae ac locis, carissimo in Christo filio nostro KAROLO*

¹ Den 22sten April schreef MARGARETA aan den keizer: »*aucuns layz, que lon dit Lutheriens, sont prisonniers audict Anvers et en Hollande, où maistre FRANÇOIS DE HULST ne veut et dit quil nozeroit aler, quelque asseurance que lon luy offre, souffisante pour lui meillieur personaige du pays.*” *Correspondance* n. pl. f. 111.

in partibus inferioris Germaniae mediate vel immediate subjectis ¹." Wèl verlangde de paus, dat hij bij elk geding tegen verdachte geestelijken ingesteld, zich altijd zou laten voorlichten door een of twee mannen der Kerk, gegradueerd in theologie of met eenige kerkelijke waardigheid bekleed ²; wèl beval hij aan dezen het censurereen der schuldigen over te laten; wèl handhaafde hij het oude recht, dat alleen een bisschop en twee abten of priors »aut alii in dignitate ecclesiastica constituti" kettersche priesters ontwijden mochten; wèl zocht hij het diepingrijpende van dezen maatregel te verbloemen onder 't voorgeven, dat dit alles niets te kort deed aan de bevoegdheid der bisschoppen, om een geloofsonderzoek in te stellen binnen de grenzen van hun gebied ³, — maar voor 't overige strekte de pauselijke volmacht zich veel verder nog uit dan de keizerlijke. Van ondergeschiktheid aan mr. JOOST LAURENSZ.,

¹) Ook dit stuk berust op 't Brusselsch Archief in 't register: *Sur le fait des hérésies et inquisition* f°. 612—617. In den aanhef betuigt ADRIAAN door dezen maatregel te willen »viam praecludere pesti ac morbo canceroso, qui, quod non sine ingenti cordis dolore referimus, etiam inferioris Germaniae partes et loca, unde nos carnalem originem traximus, invasit."

²) Deze bepaling deed waarschijnlijk, bijkans twee jaar later, CLEMENS VII meenen, dat zijn voorganger ADRIAAN VI meer dan één inquisiteur-generaal had benoemd. Immers in het decreet, waarbij hij den 19^{den} Maart 1524 OLIVIER BUEDENS, NIKOLAAS HOUSEAU en NIKOLAAS COPPIN met het ambt van inquisiteur bekleedde (een decreet in het *Tweede memoriaalb. van 't Hof van Utrecht* f°. 356 opgenomen en uitgegeven door DODR, a. w. V^e dl. bl. 314) laat hij zich over de vroegere instelling der inquisitie hier te lande aldus uit: „Dudum siquidem postquam felicitis recordationis ADRIANUS papa VI praedecessor noster, cupiens adversus perditionis filium MARTINUM LUTHERUM, perniciosum damnatumque dogma et haereticam pravitatem, quae in partibus Germaniae inferioris — — inimico seminante pullulabat, debitis providere remediis, nonnullos in dictis partibus cum plena et omnimoda facultate et auctoritate faciendi et exercendi quae ad dicti detestabilis dogmatis haereticæque pravitatis inquisitionis officium spectabant et pertinebant, *inquisitores generales* per suas literas constituerat et deputaverat." Die *nonnulli* bepalen zich tot één man, tot mr. FRANÇOIS VAN DER HULST; de anderen waren niets meer dan *adjutores*, van wier benoeming de paus verklaard had: »quos deputandi facultatem tibi per presentes impertimur."

³) »Volumus praeterea, quod per deputationem de persona tua et etiam aliis personis ad inquisitionis hujusmodi officium (ut praefertur) factam, locorum ordinariis, quominus suam ordinariam inquisitionem, quam de jure exercere consueverunt, et adversus quoscumque haereticos in sua ditione exercere possint, nullum praejudicium generetur."

van verbod om zonder diens goedkeuring eenig vonnis interlocutoir of definitief te wijzen, — en dit, dit was de groote grief van mr. VAN DER HULST geweest! — hier geen enkel woord. Hij triumfeerde. Onbeperkt (eerlang zou hij 't MARGARETA toonen) was van nu af aan zijn gezag, even onbeperkt als dat van elken zoogenaamden apostolischen inquisiteur; geen ketter, geen verdachte, hij mocht leek of priester wezen ¹, zou aan zijne uitspraak zich mogen onttrekken of ooit herziening van een vonnis kunnen eischen, dat hij gewezen had; aan *zijn* geestelijke medehelpers alleen stond het, onder *zijn* toezicht, berouwhebbende kettters (*«dummodo relapsi non fuerint»*) te begenadigen, en hun woord was voldoende, om hen met de Kerk te verzoenen.

In den loop der maand Juni ontving mr. VAN DER HULST deze aanstelling, weinig weken, misschien weinig dagen ² eer de brandstapels te Brussel gereed werden gemaakt, waarop de beide eerste martelaren der Hervorming, HENDRIK VOES en JOANNES VAN ESSEN, augustijners van Antwerpen ³, den 1sten Juli sterven zouden. Drong deze strafoefening den inquisiteur nog een wjl in Brussel te vertoeven, nauwelijks was ze voorbij, of openlijk gaf hij, toen MARGARETA hem weder tot de reis naar Holland aanmaande, te kennen dat hij derwaarts vertrekken zou, vergezeld met NIKOLAAS VAN EGMOND, dien hij terstond op grond der pauselijke volmacht tot zijn *adjutor* benoemd had, en (dit liet hij nogtans in 't midden) met anderen zijner vrienden ⁴.

¹) «Infamatos de heresi vel suspectos, etiam si in dignitate ecclesiastica aut praelatura (infra tamen pontificalium) sint constituti, etiam usque ad degradationem.»

²) De *ridimus*-acte zijner aanstelling werd den 23sten Juni afgegeven door JOANNES ROBIJNS, magister artium en deken van S. Rombout te Mechelen, en in het *Derde memoriaelb.* van A. SANDELIN f°. 16 opgenomen.

³) Boven bl. 113.

⁴) 't Blijkt uit een brief van 14 Juli 1523 uit Brussel geschreven (door wien en waarheen is onzeker, maar er komen groeten in voor aan JOANNES ZWINGLI en HETTER), die afgedrukt is in het zeldzame boekje: *Historia de duobus Augustinensibus ob Evangelii doctrinam exustis Bruxellae, die trigesima Junii* (lees: *Kalendis Julii*) anno Domini 1523. Daar leest men: «judices erant HOCSTRATUS, EGMONDANUS, GODSCALCUS, LATHOMUS, RUARDUS. Aderat et PASCHA carmelita Mechliniensis. FRANCISCO HULST commissum est diplomate Pontificis ut ipse nominet inquisitorem, modo praelatum aut theologum. Is nominavit

't Was meer dan tijd. Wel waren de ongeduldigsten in Holland, die afdoening der rechtszaak van mr. KORNELIS HOEN verlangden, een weinig tevreden gesteld, toen in de maand Mei dertien dagen aan het inventariseeren der goederen van den gevangene besteed werden en 't gerecht zes weken lang eene huisbewaarster in zijne woning stelde ¹, omdat een en ander scheen te bewijzen, dat het geding althans een weinig voortgang had; maar sedert ('t was nu half Juli) bleef alles weêr hangende. Alleen uit Delft hoorde men, dat er onlangs op last van de landvoogdes, die door haren vroeger vermelden maatregel een lijst van verdachten in verschillende plaatsen was machtig geworden, de rector mr. FREDERIK HONDEBEKE en de vicecureit der St. Hippolytus (oude) kerk ², om gelijke redenen als HOEN, in hechtenis waren geraakt. Zoo langdurig uitsstel wekte algemeene verontwaardiging, die ter Statenvergadering van 17 Juli aanleiding gaf tot een besluit, door de vijf (zoogenoemd) groote steden Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda (Dordrecht onttrok zich) genomen, »dat men aen myn Ghenadige Vrou verthonen soude, dat men mr. CORNELIS HOEN ende andere pretense Lutheranen nyet trayneren en soude, houdende die in gevangenis, maer procederen off tot absolucie ofte condempnacie ³." Alles was

continuo EGMONDANUM. Hi omnes dicuntur ituri in Hollandiam ad HOEN et ludimagistrum Delfensem, pridem in carcerem conjectum." De *Historia* alleen is afgedrukt bij SCULTETUS, *Annales* p. 179—182; ook zij heeft den vorm van een brief en draagt geen naam van auteur, maar werd volgens SCHELHORN, *Amoenitat. liter.* 8vo. t. IV. p. 412 door LAMBERTUS MULMANNUS (een ooggetuige) aan GEORGIUS SPALATINUS geschreven.

¹) Zie de vroeger aangehaalde rekening van mr. F. VAN DER HULST, waarop voorkomen de posten: »A CLAES VAN DAMME, substitut du procureur-general de lempereur en Hollande, pour avec HERMAN HERMANSEN avoir vacquie par l'espace de 13 jours a inventorier les biens — — dun nomme maistre CORNILLE HOEN au mois de May 1522 a ladvenant de 80 solz par jour, oultre et pardessus ses gaiges ordinaires, faict 5 L. 4 s. — A luy quil a paye a une femme quil mist en la maison dud. me. CORNILLE pour garder les meubles y estans, qui a este l'espace de six sepmaines, 4 L."

²) Boven bl. 84. Dat deze gevangenneming plaats had vóór den 14^{den} Juli, blijkt uit den brief in de voorlaatste noot aangehaald. Wordt er van den vice-cureit in den loop der verdere geschiedenis geen melding gemaakt, 't zal wel zijn omdat hij als geestelijke door de geestelijke vierschaar van den bisschop werd opgeëischt. Misschien was zijn naam DIRCK HOEFOEN (boven bl. 80, nt. 2); deze althans bekleedde in 1532 dezelfde betrekking als hij.

³) ANDRIES JACOBS, t. a. pl. op 17 Juli 1523.

immers nu geregeld door 't besluit van 3 Maart; ja, ten gevolge eener nadere briefwisseling hadden de Hollanders de stellige verzekering van MARGARETA, dat het stipt zou worden nageleefd, dat een raadsheer nit hun hof VAN DER HULST ter zijde zou staan, de rechtshandeling plaats zou hebben in den Haag, de beslissing aan mr. JOOST LAURENSZ. verbleef en — wat zij bovenal verlangd hadden, — dat onder geenerlei voorwendsel mr. FLORIS OEM, de Dordtsche pensionaris, zich in 't geloofsonderzoek zou mengen ¹, wiens ketterhaat, hun nit het gebeurde met de angustijners te Dordrecht in 1519 ² en nu onlangs weer (1522) met de naar Dordrecht gevoerde Antwerpsche gevangenen bekend, alle onpartijdigheid naar hun oordeel onmogelijk maakte. Waarop werd dan langer gewacht? waarom bleef de inquisiteur nog altijd weg? waarom? De landvoogdes zelve had het hem herhaaldelijk gevraagd, maar altijd en altijd weêr hetzelfde antwoord ontvangen: hij durfde niet. Alles bood zij hem aan: hem tot zijne zekerheid mede te geven, wie hij wilde en zoovelen hem goed dacht; borgen en gijzelars voor hem aan te wijzen. Maar hij verontschuldigde zich met den raad van zijne vrienden, den heer DE BERGHES en den bisschop van Luik, dat hij, zoo zijn leven hem lief was, niet gaan moest ³,

¹) MARGARETA deelde dit mede aan den keizer in een brief van 6 Sept. 1523 (a. w. p. 152): *j'e vous ay cy-devant au long averti du train, tenu au fait de l'inquisition de la foy, et de la deffidence, qui estoit entre les subjectz de Hollande et me. FRANÇOIS VAN DER HULST, inquisiteur, aussi bien d'une part que d'autre, et comme, pour le contentement des Hollandois, mesment soubz espoir leur oster loccasion de la grande deffidence quilz avoient dudict me. FRANÇOIS et plus de me. FLORIS OOM, il avoit entre autres choses este appointié et y avoit me. FRANÇOIS consenti, que, quant pour les Hollandois, il tiendroit sa jurisdiction au lieu de La Haye, et avec les docteurs ses adjointz seroit ung de vos conseilliers en Hollande présent à leur procédures, et surtout auroit-il este dit que me. FLORIS OOM ne se entrometteroit aucunement de la commission dudit me. FRANÇOIS."*

²) Boven bl. 73 en verv.

³) Brief van MARGARETA, 6 Sept. 1523: *siceluy me. FRANÇOIS, soy disant estre bien averti, sil se trovast à la Haye, quil luy cousteroit la vie, a ouvertement dit quil ne s'y trouveroit point et que monsr. le cardinal de Liège et le sieur DE BERGHES, ses deffenseurs, luy eussent dit et conseillié, quil sen gardast bien; et quelque assurance que lon luy ait sceu presenter de la compaignie de telz quil voudroit et oultre ce dostagiers et autrement, il est demeure en son propoz."*

daar volgens 't algemeene gerucht bij den eersten doortastenden maatregel een oproer in Holland zou ontstaan ¹.

Door dien lijdelyken weêrstand tot het uiterste gedreven en terecht bevreesd, dat langer verwyl het misnoegen in Holland tot gewelddadig verzet zou doen uitbarsten, had eindelijk MARGARETA de zwakheid, om met haren onhandelbaren inquisiteur in een vergelijk te treden. Hij zou naar Holland gaan, evenwel niet naar den Haag, maar naar eene grensplaats, van waar hij als de nood het eischte, terstond de wijk kon nemen in Brabant of in 't Sticht, naar Gorinchem. D'ár werd hem vergund de vierschaar te spannen; dáár zou, volgens brieven van aanschrijving der landvoogdes, die ze hem medegaf, de Delfsche overheid haren gevangene mr. FREDERIK HONDEBEKE hem moeten uitleveren en 't hof van Holland mr. CORNELIS HOEN met den rector der Haagsche school WILLEM CLAESZ. VAN DE VOLDERSGRAFT (GUILIELMUS FULLONIUS of GNAFEUS) ², vóór weinige dagen almede wegens Luthery in hechtenis geraakt.

Met deze brieven gewapend begaf zich mr. FRANÇOIS VAN DER HULST, in gezelschap van NIKOLAAS VAN EGMOND, LATHOMUS en RIEUWERD TAPPER naar Gorinchem ³. 't Was in 't begin van Augustus 1523. 't Eerste, dat de inquisiteur-generaal noodig achtte, was de lastgevingen van MARGARETA te doen bestellen in de wél vertrouwde handen van zijn vriend mr. FLORIS OEM te Dordrecht, die ze, juist op het punt zijnde van ter dagvaart te gaan, naar

¹) Zie den brief van 14 Juli 1523 achter de *Historia de duobus Augustinensibus*, waar aangaande VAN DER HULST en zijne *adjutores* gezegd wordt: »caeterum valde metuunt, ne quis illic (d. i. in Hollandia) tumultus exoriat, ut sunt homines, quamquam exemplum plurimos absterrebit, ut sperant."

²) Boven bl. 31 en 84. Dat GNAFEUS in 't laatst van Juli of de eerste dagen van Augustus gevangen werd genomen is duidelijk, wanneer men den datum van zijn ontslag uit den kerker nl. 29 October 1523 (*Derde memoriael* van SANDELYN f°. 28) vergelijkt met hetgeen hij zelf schreef in de voorrede van zijn boekje: *Tobias ende Lazarus*, dat zijn gevangenis »dry maenden lanc" duurde.

³) Alleen dezen waren volgens eene aantekening van ANDRIES JACOBS (t. a. Pl. op 10 September) met hen; GODSCHALK ROSEMOND vergezelde hem niet. Daarom schreef ook MARGARETA den 16^{den} September aan den keizer: »VAN DER HULST est parti audiet Gorchum avecq ses trois docteurs."

den Haag medenam en den brief der landvoogdes aan de Delfsche overheid terstond opzond ¹. Maar nu ook brak de storm los. Met diepe verontwaardiging deelt mr. AART VAN DER GOES, de pensionaris van Delft, in de Staten-vergadering van 9 Augustus den inhoud der aanschrijving van de landvoogdes mede en vraagt, uit naam zijner lastgevers, dringend om raad en om hulp. Hoe gezind ook de justitie bij te staan, verlangt Delft nogtans, dat het recht gesproken worde op een behoorlijke plaats, hier in den Haag, waar de »flos justitiae" is gezeteld, en niet op de grenzen des lands; dáár toch ontbreekt zoowel de »copia doctorum," als de noodige waarborg voor veiligheid. Bovendien wie is de rechter, tot wien geeïschtd wordt den gevangene te zenden? zal niet voortaan elk voor gelijke vervolging moeten vreezen, elk, die ook maar éénen enkelen vijand heeft om hem aan te klagen en goederen genoeg bezit, om de begeerlijkheid van den inquisiteur op te wekken? Terstond stemden de afgevaardigden van Haarlem ², Delft en Gouda het toe, en verzochten die van Amsterdam en Leiden eenig uitstel, ten einde zij ruggespraak met hunne lastgevers konden houden, waarom de behandeling der zaak verdaagd werd tot 14 Augustus: alleen Dordrecht wenschte zich »dese materie nyet te onderwynden," omdat hun pensionaris OEM er in betrokken was.

Liet het zich toen reeds aanzien, dat het in de samenkomst van 14 Augustus heftig zou toegaan, de spanning vermeerderde nog door 't geen in den loop der week gebeurde. 's Nachts hielden

¹) Zoo verklaart mr. FLORIS OEM zelf in zijne verantwoording door ANDRIES JACOBS op 23 Aug. 1623 aangeteekend: »sulcx hadde hy de missive van mijn Ghenadighe Vrou ende van FRANS VAN DER HULST in den Hage gebrocht ende doe gegeven SWEER de bode, omme voort die de van Delft te geven."

²) NI. JAKOB VAN MONTFOORT, FRANS DE WITTE en mr. CLAES BOOT, volgens de *Resolutiën der vroedschap van Haarlem* op dien datum, waar van deze dagvaart verslag wordt gedaan in dezer voege: »hebben gereporteert dat de gedeputeerde van Delft aldair presenteren sekere brieven by mijn G. V. en mr. FRANCHOIS VAN HULST (als commissaris van den saicke van LUTER) en der stede van Delft gescreven, om een rectoir van der scole aldair te leveren gevangen tot Gorchem, dair de voirs. HULST mit sekere meesters in theologia sijn, om hem te examineren ende voirt inne saicken te doene alsoe sy bevin-den sullen behoerende; was oock geseyt, dat gelycke brieven gescreven waeren an den Raet van Holland om mr. CORNELIS HOOK aldair oock gevangen te brengen." Van GNAPEUS wordt hier nog niet, wël in de notulen van 9 September gewag gemaakt.

wagens met gewapende geleide stil voor de Gevangen-Poort. Mr. FLORIS OEM was er bij; hij vertoonde den brief, waarbij MARGARETA de uitlevering van HOEN en GNAFEUS gelastte, en eischte dat ze terstond zouden opstijgen, om naar Gorinchem gebracht te worden. Maar, hoe stil ook beraamd en hoe onverwacht uitgevoerd, de toeleg mislukte. De cipier boog niet, zelfs niet voor 't gezag van den Dordtschen pensionaris, — veeleer was hij terstond bereid tot de bezorging van een protest, dat de beide gevangenen den inquisiteur insinueerden en tegelijkertijd aan 't hof van Holland richtten. 't Hof verklaarde onmiddellijk de acte, den 3den Maart door MARGARETA aan de Staten verleend, te zullen handhaven, onverkort en tot het uiterste toe. Onder den indruk dier voorvallen kwamen de afgevaardigden der zes groote steden den 14den Augustus weder bijeen. Allen, de Dordtsche uitgezonderd, waren het nu ten volle eens over het wederrechtelijke van den eisch, om de gevangenen naar Gorinchem op te zenden, en ondersteunden het voorstel van Amsterdam tot het beleggen eener volle Staten-vergadering tegen den 23sten Augustus, daar ook de edelen en de kleine steden de zaak in behandeling behoorden te nemen, want »traect tghemeene welvaren van den Lande.” Haarlem wraakte zelfs de bevoegdheid van 't Hof, hoe veel te meer die van den inquisiteur, om de van ketterij verdachten voor zich te dagvaarden, wanneer dezen burgers waren van een stad, die het *jus non evocandi* bezat, en beriep zich op 't geen oudtijds in een soortgelijk geval te Haarlem had plaats gehad ¹. Die van Dordrecht alleen onttrokken zich ook nu: zij hadden (beweerde mr. FLORIS OEM) de inquisitie altijd beschouwd als een zaak, die uitsluitend den keizer en den paus, wier dienaars zij waren, betrof en verklaarden dat, zoo in Maart laatstleden hun pensionaris mr. JOOST BETS bij de landvoogdes met de anderen op 't verkrijgen der acte van den 3den had aangedrongen, hij zijne volmacht te buiten was gegaan. Maar krachtig ondersteunde 's Lands advokaat mr. ALBERT VAN LOO de vijf overige steden ²: met

¹) »Seggende dat tanderen tyden daer saken van heresie getracteert te zijn.” Zóó teekent ANDRIES JACOBS aan, wiens uitvoerig verslag de bron is van al deze mededeelingen. De Haarlemers bedoelden denkelijk het gebeurde in 1458, waaromtrent zie boven en vooral MOLL, *Kerkgesch.* II D. 3^e st. bl. 97 en verv.

²) Dat hij sedert lang in geen vriendschappelijke verhouding tot VAN DER HULST stond, is bekend. Zie o. a. *Tegenw. staat van Holland*, I D. bl. 138.

beroep op het privilegie van hertog FILIPS (11 Juni 1452) noemde hij 't gebeurde »contra bonos mores, contra antiquam consuetudinem, contra jus commune, contra actum impetratum auditis partibus," en noodzaakte mr. FLORIS OEM, door de vraag: of die acte ('t was die van 3 Maart) ook maar in eenig punt onregelmatig was? de vergadering te verlaten, zonder in staat te zijn tot eenig antwoord. 't Was dan ook onder zijn invloed dat de afgevaardigden der vijf steden dienzelfden dag door het Hof een tweeledig protest lieten opmaken: één bestemd voor den inquisiteur-generaal, waarbij zij op zijne lastgevers, zoowel op den keizer als op den paus appelerden, en één, dat zij in persoon naar de landvoogdes te Brussel zouden overbrengen, bevattende een beroep op hare acte van 3 Maart, onder verzet tegen hare laatste aanschrijvingen. Nog eer de samenkomst met de afgevaardigden der kleine steden zou plaats hebben, begaven zij zich met dit protest onverwijld naar Dordrecht, verwierven de volledige goedkeuring van de daar vergaderde ridderschap der Staten, zelfs ook van de Dordtsche overheid (hoewel dit laatste met eenige beperking) ¹, en werden te Brussel aangekomen terstond bij MARGARETA ontvangen.

Reeds droeg de landvoogdes kennis van de hevige verbittering in Holland. Nog had zij gehoopt den storm in tijds te bezweren door, teruggekomen van hare vroegere toegefelijkheid, mr. VAN DER HULST aan te schrijven, dat hij ten spoedigste Gorinchem verlaten en zich naar den Haag begeven moest, om daar den inquisitierraad te houden: hij kon beschikken, indien hij voor zijne veiligheid vreesde, over 's keizers huis, nu door den luitenant van den leenhof, den heer VAN MALE, bewoond, en over een lijfwacht van hellebardiers; hij kon rekenen op de hulp van de raadsheeren, de rent-

¹) ANDRIES JACOBS, a. w. op 23 Augustus 1523: »die van Dordrecht verclaren, alsoe verre dese saecke roert de privilegien van den Lande, dat zij mit de Landen houden willen, maer alsoe verre dat paeus en keyzers saecke was, *nolebant se immiscere*, ende indien *frequentior senatus*" ('t schijnt derhalve dat bij het nemen van dit besluit de vergadering van burgemeesters, schepenen en raden schraal bezocht was geweest) »breeder last gaefve, tselve souden sij den anderen laeten weten, boven" (d. i. te Brussel) »by mijn Ghenadighe Vrou zijnde." Een kort verslag van 'tgeen de commissie aan de landvoogdes te kennen gaf komt ook voor in de *Resolutiën der vroedschap van Haarlem*, hoewel eerst op 9 September 1523.

meesters, de Staten, wier medewerking zij voor hem bij-afzonderlijke brieven had ingeroepen. Alles te vergeefs! Nog waren de Hollandsche afgevaardigden te Brussel, toen plotseling, terwijl zij mischien meende dat de inquisiteur-generaal reeds naar den Haag was vertrokken, ook mr. VAN DER HULST met zijn medestanders daar aankwam en ronduit verklaarde, hoe niets ter wereld hem bewegen zou tot het opvolgen van haren last. Maar nu ook was het geduld van MARGARETA uitgeput. Zij had bovendien, bij 't ontvangen van 't protest, door de Hollanders zooveel aangaande mr. VAN DER HULST gehoord, dat haar vroeger wantrouwen met dubbele kracht ontwaakte en haar besluit van nu af onherroepelijk vaststond: hij moet vallen. Wat toch vernam ze, dat hij ter rechtvaardiging van zijn gedrag aanvoerde? vooreerst dat de acte van 3 Maart zonder hem te raadplegen door MARGARETA vastgesteld en derhalve van geen waarde was; vervolgens dat in ieder geval zijn volmacht, die hij, sedert het verleenen dier acte, van den paus had ontvangen, haar ophief, — dat hij zich aan die volmacht en niet aan de instructie van den keizer dacht te houden en derhalve noch de bepalingen omtrent het *jus non evocandi*, noch die, waarbij alle terugwerkende kracht aan 't plakkaat van 29 April 1522 ontzegd werd, in 't minst zou eerbiedigen. Daaraan hoorde MARGARETA het: de onderdaan des keizers had hem alle gehoorzaamheid opgezegd, hij was in een handlanger van den paus veranderd, een allergevaarlijksten vijand, die den jaren lang voorbereiden en schrander beraamden toeleg, om de inquisitie uitsluitend onder de wereldlijke macht te brengen, in één oogwenk vernietigde; hij, een wereldlijke in naam, was metterdaad een clericaal tot in merg en been geworden, den keizer zijnen veeljarigen weldoener slechts in zoo verre getrouw, als de belangen van de Kerk het medebrachten. MARGARETA zag hem door en door, terwijl hij op die wijze haar tartte. Wel moet zij geglimlacht hebben, toen haar weinige dagen later een brief van den keizer ter hand kwam (gedagteekend 18 Augustus 1523), met de vraag ¹: wat zij oordeelde over de pauselijke

¹) Die vraag alleen bewijst reeds hoe ongegrond de meening is, dat KAREL V zelf de verheffing van mr. VAN DER HULST tot apostolischen inquisiteur zou hebben bewerkt. RAHLENBECK, *Liège* p. 28.

aanstelling van mr. FRANÇOIS VAN DER HULST tot inquisiteur-generaal? of 't niet raadzaam was die volmacht eerst te onderzoeken? of ze misschien niet afbreuk deed aan het wereldlijk gezag? — en, eenige regels vroeger in denzelfden brief, nog eens het oude voorstel, om VAN DER HULST of een anderen daarvoor geschikten persoon naar Rome te zenden, opdat de paus mocht bewogen worden tot beperking en inkrumping der rechtsbevoegdheid van den clerus! Maar, hoe diepe onkunde van den gang der zaken dat schrijven verried, 't maande toch MARGARETA, die er 's keizers ingenomenheid met zijn onwaardigen gunsteling tevens uit kon opmerken, tot groote bedachtzaamheid aan in het stellen van hare beschuldigingen, die hem ten val moesten brengen.

Wel was zij versterkt in hare overtuiging te zijnen aanzien, toen hij aan den eenen kant betuigde niets liever te wenschen, dan dat het protest der Hollanders doorging en hij zelf voor goed ontslagen werd, maar aan den anderen kant de afgevaardigden der ridderschap en der steden in hare tegenwoordigheid verweet, dat zij hun last te buiten gingen of geheel eigenmachtig handelden, en (toen dezen bij zoo verregaande beleediging op voldoening aandrongen bij de landvoogdes) openlijk verklaarde, dat hij geen anderen rechter of scheidsman erkende dan den paus; — wèl had dit alles MARGARETA bevestigd in haar voornemen, doch zij verloor bij de uitvoering de noodige omzichtigheid niet uit het oog. Terstond legde zij aan beide partijen, aan de Hollanders en aan VAN DER HULST, een wapenstilstand op, totdat er antwoord zou gekomen zijn van den paus, dien ze over een en ander beloofde te raadplegen; maar wie zij in 't gelijk stelde en heimelijk begunstigde was reeds daaruit op te maken, dat zij door dien wapenstilstand het proces te Rome voorkwam, waarmede VAN DER HULST dreigde en 'twelk den Hollanders op schatten van geld ware te staan gekomen ¹, — voorts daaruit dat zij den gedeputeerden der Staten hare hulp toezegde ², en dat

¹) «Les Hollandois,” schrijft MARGARETA den 6^{den} September aan den keizer, «ont assez molesté de voz ennemis et a l'occasion de la guerre ont assez et trop de despense, sans les mettre en despense de procez à Rome, mesment sur incidens; et a ceste cause ay ordonné audit me. FRANÇOIS surcéoir toutes procédures contre eulx.”

²) Volgens 't verslag der gedeputeerden uitgebracht ter Staten-vergadering van 7 September (zie ANDR. JACOBS, t. a. pl.) had zij hun verklaard »gheen

de advokaat van Holland reeds den 4den September eene langbegeerde acte ontving, die 't vroegere besluit des keizers omtrent de niet-terugwerkende kracht van 't plakkaat geheel en al bevestigde. Zij zorgde bovendien, dat de keizer niets meer te beslissen vond en alleen maar gevolg moest geven aan haar besluiten; zij beloofde wel hem eerlang de memories te zullen zenden, die op haren last de beide twistende partijen tot verdediging en verantwoording zouden gereed maken, maar berichtte tevens VAN DER HULST reeds voorloopig geschorst te hebben, gaf zelfs een allerongunstigst verslag van zijn handelwijze en verklaarde, in overleg met den Geheimen Raad, aan den paus te zullen vragen, »de nous députer par deçà autre inquisiteur, homme d'église attemperé et autrement vertueux," welk verzoek ('t gold dus niets minder dan de afzetting van mr. FRANÇOIS) zij verlangde, dat de keizer door de ambassade te Rome ondersteunen zou. Dertien dagen later (19 September), eer nog 's keizers antwoord uit Spanje ontvangen was, herhaalde zij op nog veel heviger toon hare klachten over den inquisiteur, en schreef ze, dat het gevoelen van den Raad was, »de choisir ung notable, meur¹, modere, bien renommé personaige ecclesiastique pour chief et trois ou quatre aultres quallifiez pour adjointz, pour en l'avenir cognoistre de ceulx, que lon entenderoit abuser ou errer en la foy." Twee bijzonderheden voegde zij er nog bij ten aanzien der ketters: vooreerst, dat dit geloofsonderzoek alleen hen zou betreffen, »qui auroient abusé puis² vos deffenses," — wèl een bewijs, dat het haar ernst was met haar protest tegen de terugwerkende kracht van 't plakkaat; ten andere, dat de ketters »au dire de toutes gens de bien, seroient en petit nombre".... zóózeer was, onder den indruk der laatste ervaringen, hare overtuiging omtrent het noodzakelijke der inquisitie gewijzigd.

Maar ook veel was er in dien tusschentijd voorgevallen. De Staten van Holland waren voortgegaan met hun verzet. Op heftige wijze had de Delfsche pensionaris mr. HUGO VAN DEN EYNDE ter verga-

»middel oft weghe te weeten omme dese Landen te helpen, dan alleen dat men begeren soude, twelck zy doen lyet by eenen hoeren secretarius" enz. Zóó gereed betoonde zij zich met haren bijstand.

¹) Múr, van rijpen leeftijd.

²) Depuis.

dering van 23 Augustus de afgevaardigden der kleine steden (Rotterdam, Schiedam, Alkmaar, Edam, Enkhuizen en Medemblik) tot goedkeuring van de handelingen der vijf steden en der ridderschap zoeken over te halen, door VAN DER HULST openlijk ten toon te stellen als een overspeler en een moordenaar, een vijand des vaderlands, die bij de deputatie van Maart de afgevaardigden voor ketters en lutheranen gescholden had, een bloeddorstigen geweldenaar, gereed (volgens zijne eigene verklaring) zijn haat op zulk een wijze te koelen aan mr. HOEN, dat Italië, Spanje, Engeland en Frankrijk er van gewagen zouden. Was nu al de medewerking dier kleine steden voorshands overbodig geworden door de schorsing van den inquisiteur, de algemeene wrok keerde zich thans als van zelf tegen mr. FLORIS OEM. Hij mocht zijn gehouden gedrag zoeken te rechtvaardigen, door zich te beroepen op eene algemeene lastgeving tot uitroeiing der ketterij, hem door den keizer vóór diens vertrek naar Spanje in 1522 opgedragen, — terecht werd hij verwezen naar 't latere besluit der landvoogdes, dat hij zich in geen geval met de inquisitie zou bemoeien; hij kon niet ontkennen, dat hij de geheimen der Staten-vergadering geschonden en de inhechtenisneming van den Delfschen pensionaris mr. AART VAN DER GOES te Brussel veroorzaakt had¹, door het verraden van diens vrijmoedige taal, in de samenkomst van 9 Augustus gevoerd. Niet vreemd was dan ook het besluit der Staten van 10 September, om de Dordtenaren dringend te verzoeken, dat zij hem van nu af niet meer naar den Haag zouden afvaardigen². In dezelfde vergadering berichtte MARGARETA reeds aan den paus geschreven te hebben. Waarschijnlijk had zij het gedaan op denzelfden dag als haar brief naar den keizer verzonden werd, op den 6den September. In hare voortvarendheid be-

¹) Ten gevolge dier inhechtenisneming trad mr. HUGO VAN DEN EYNDE in een latere vergadering der Staten als pensionaris van wege Delft op.

²) Volgens de *Resolutiën der vroedschap van Haarlem* (9 Sept. 1523) was er voor dit verzoek ook nog deze reden: »alsoe mr. FLORIS OEM, pensionaris van Dordrecht, van deselve stede wege in de communicatie van dese saicke mitte gedeputeerde anders geseyt ende te kennen gegeven heeft, dan hem gelast was, gelyck de gedeputeerde tot Dordrecht by den Geregte comende bevonden hebben, soe is geseyt by den Edelen ende anderen, dat men die van Dordrecht adverteren soude, dat men in dachvairt nyet en behoorde te communiceren mit degheenen, die anders seggen dan zy gelast zyn, en dat men hen niet meer in dachveerden behoirt te senden."

greep ze, dat hoe eer hoe beter de nieuwe inquisiteur met zijne adjuncten benoemd moest worden, om daardoor VAN DER HULST de laatste kans op 't behoud zijner waardigheid te benemen. Daarom ook voegde zij bij haar schrijven aan den paus brieven voor den hertog van Sessa, 's keizers gezant, en voor CHARLES DE LANNOY, den onderkoning van Napels, om door hun invloed het antwoord van ADRIAAN te bespoedigen. 't Gelukte. Beiden zonden nog vóór den 14den September haar 't bericht terug, »que le père saint leur eust respondu, que luy envoyant les noms de trois ou quatre bons personnaiges quallifiez audict estat, il y commetteroit l'ung¹." Vóór den 14den September..... immers op dien dag had eene alleregwichtigste gebeurtenis plaats, die van den meest beslissenden invloed was op de betrekkingen tusschen 't Vatikaan en den keizer: plotseling stierf paus ADRIAAN. Diep werd zijn verlies door zijn vroegeren leerling betreurd, maar gemakkelijk gedragen door de strengkerkelijke partij, die in hem »majorem prudentiam et circumspectionem desiderabat," en met het oog op zijne toegeeflijkheid jegens den keizer, ook misschien in de zaak van 't geloofsonderzoek, ronduit verklaarde: »experientia compertum est Romanum pontificatum melius regi a quodam praedito mediocri probitate cum eximia prudentia conjuncta, quam a sanctimonia modicae prudentiae compote²."

Den 19den September droeg MARGARETA nog geen kennis van 's pausen overlijden. Maar toen reeds had zij den keizer een nieuwe grief te berichten tegen mr. VAN DER HULST, die hare verontwaardiging tot het uiterste dreef. Hij had namelijk in zijn verantwoording of in zijn repliek op de beschuldiging der Staten de echtheid der acte, door de landvoogdes den 3den Maart gegeven, stoutweg geloofchend. Dien hoon verdroeg zij niet. Zij zorgde dat ter Staten-vergadering van 9 October een plechtige verklaring inkwam, waarbij de acte genoemd werd »deuchdelick, rechtvaerdich ende waarachtich in alle hoeren puncten"³ en ontzette mr. FRANÇOIS VAN DER HULST voor goed van zijn waardigheid, met last om

¹) Deze bijzonderheid vermeldde MARGARETA eerst later in haren brief aan den keizer van 21 Februari 1524. Zie a. w. f°. 179.

²) PALLAVICINI, *Histor. conc. Trident.* II c. 7 § 9 et 10.

³) ANDRIES JACOBS in zijne aantekeningen op dien dag.

alle informaties en geschriften de inquisitie betreffende te leveren in handen van mr. JOOST LAURENSZ¹. Eer het jaar nog ten einde liep, beval ze den rekestmeester van haren Geheimen Raad, mr. JEHAN AUX TRUYES een scherp onderzoek te doen naar de beschuldigingen, tegen VAN DER HULST ingebracht²; waarlijk, ze had de aansporing van den keizer in een brief van 15 Januari 1524 niet noodig, om hem met de uiterste gestrengheid te behandelen, »sans permettre simulation pour respect du pape trespasé ou autre faveur, que ledict DE HULST pouvoit avoir vers sa Sainteté.” ’t Was haar schuld niet, dat hij, zoo als ERASMUS aan den president van ’t Hof van Holland mr. NIKOLAAS EVERAERTS en later aan WILLIBALD PIRKHEIMER schreef³, van de doodstraf werd vrijgesproken; maar machtige vrienden had hij, die den keizer wisten diets te maken, dat het toeneemen der ketterij alleen aan zijn verwijdering was te wijten⁴, die twee jaar later hem op nieuw inquisitoriale (hoewel vrij wat minder beteekenende) commissiën bezorgden en eindelijk, den 26sten September 1527, zijne rekening van verschotten en nog te verrekenen jaarwedde deden goedkeuren.

Zóó zagen de Sacramentisten in Holland en Zeeland, na een spanning van bijna anderhalf jaar, het dreigend gevaar afgewend, om voor een man als VAN DER HULST te recht te staan. Hij zelf, meer dan iemand, had de geregelde werking van ’s keizers plakkaat verijdeld. Ware een ander dan hij, een man van minder harts-tochtelijkheid en die zich beter naar de omstandigheden wist te schikken, met zijn ambt bekleed geweest, misschien zou HOEN, zou

¹) Brief van MARGARETA van 21 Februari 1524. Dat de afzetting reeds in October had plaats gehad, blijkt uit de rekening van JAN HANNAERT, eersten secretaris en ontvanger van de exploiten in Brabant (voorhanden op ’t Brusselsch archief), waarin na 1 October 1523 geen vacatiegelden ten behoeve van mr. VAN DER HULST meer voorkomen en uit de vroeger aangehaalde rekening van den inquisiteur zelve, die hij met 1 November 1523 besluit. Eerst twee jaar later trok HANNAERT weer vacatiegelden voor hem uit.

²) ’t Geschiedde van 17 tot 24 December, zoo als de rekening van den ontvanger FAUREL, ten archieve van Brussel voorhanden, uitwijst.

³) Brieven van 15 Mei en 21 Juli 1524, l. l. p. 799 en 803.

⁴) Den 15^{den} Mei 1524 schreef KAREL aan MARGARETA: »et combien que mayez escript plusieurs choses de mc. FRANCHOIS VAN DER HULST, si je suis bien averty, que depuis que ledict HULST a este reboute, ladicte secte sest de nouveau reveilliee et multipliee.”

GNAFEUS, zou HONDEBEKE en wie er meer van ketterij overtuigd waren den marteldood reeds gestorven zijn. Nu echter, ten deele door zijne onhandelbaarheid, maar ook ('t worde niet voorbijgezien) door het krachtig verzet der Hollanders, was het plakkaat tot een schier doode letter geworden, een bedreiging van te minder beteekenis naarmate ze scherper luidde, ja voor velen een prikkel om met die zoo zwaar veroordeelde Sacramentisten in nadere aanraking te komen, daar dit sedert de ongenade van den inquisiteur geheel straffeloos scheen te kunnen geschieden. Maar, al onderonden de keizer en de landvoogdes bij den aanvang van den strijd, waartoe zij zich tegen de Hervorming hadden aangejord, zoo groote teleurstelling, toch zagen zij niet van hun voornemen af. Een nieuwe inquisitieraad zou eerlang optreden.

De keizer had, bij schrijven van 15 Januari 1524, MARGARETA'S handelwijze met mr. VAN DER HULST ten volle goedgekeurd en zijne ondersteuning te Rome beloofd voor haar verzoek aan den paus, om een geestelijke tot de waardigheid van inquisiteur-generaal in de Nederlanden te verheffen. Toch gaf hij haar tegelijkertijd in bedenking, of 't niet beter was, »que les evesques" (natuurlijk voegt hij er bij: »ou mes consaulx" ¹⁾) »comme du temps passé cognoissent des abus et erreurs de foy, que pourvoient seurvenir en mesdicts pays de par delà;" dit toch achtte hij »aussi bon, voire plus honorable que le premier expedient dung expres inquisiteur, qui seroit" (wonderlijk naïf klinkt het na al het gebeurde) »une chose nouvelle audict cartier de là."

Hoe? gaf de keizer dan al zijn vroegere plannen op? stond hij weêr af aan de geestelijkheid, wat hij met zoo langdurige volharding op haar had veroverd? vreesde hij niet langer voor hare inbreuken op zijn rechtsgebied, voor den allesbeheerschenden invloed van den dioceesaan-bisschop, al had in den inquisitieraad een wereldlijk raadsheer zitting nevens hem? Verre van daar: maar zijn wensch, om aan de bisschoppen het geloofsonderzoek over te laten, moet beoordeeld worden in verband met een geheel ander plan, dat, sedert Mei 1522 beraamd en zorgvuldig geheim gehouden, welhaast groote kansen van slagen had en naar 's keizers meening

¹⁾ De raadsheeren, leden van 't Hof, in de onderscheiden gewesten.

stellig gelukken zou: het plan om in zijne erflanden een menigte nieuwe bisschoppen aan te stellen, die niet meer zouden bezitten dan de schaduw van 't gezag der tegenwoordige machtige diocesanen en gehoorzame werktuigen in zijn hand zouden zijn. Zeker, dat vermoedde de meerderheid der leden van den Geheimen Raad niet, die er volstrekt tegen waren, »pour ce que les diocesains sont si apres et extraordinaires a usurper et du tout enerver la juridiction de Sa Majesté, et oultre a faire composicions a leur particulier prouffit, plus que a pugnitions ¹." Zelfs MARGARETA, al was zij beter ingelicht, achtte toch, daar zij denkelijk nog niet aan de stichting der nieuwe bisdommen geloofde, het vroegere plan vrij wat beter berekend »pour tenir les diocesains en subgection," die men nog altijd kon gebruiken »quant il y auroit matiere," en hervatte derhalve de onderhandelingen met het Vatikaan op het punt, waar zij door den dood van paus ADRIAAN waren afgebroken.

Had laatstgenoemde haar doen weten, dat hij bereid was een inquisiteur-generaal te benoemen uit een drietal of viertal door haar ingediend, zij beriep zich nu bij zijn opvolger CLEMENS VII op deze toezegging, herhaalde nog eens de tot haar gebrachte »querelae" over den vroegeren inquisiteur, zoo veelvuldig dat »aliqua scandala exinde exoriri possint ²," en droeg hem deze drie voor: OLIVIER BUEDENS, proost van S. Maarten te Yperen, NIKOLAAS HOUSEAU, prior te Bergen in Henegouwen en NIKOLAAS COPPIN DE MONTIBUS ³, professor

¹) Brief van MARGARETA aan den keizer van 4 April 1524.

²) Zóó drukt CLEMENS VII zich uit in zijn besluit van 19 Maart 1524, aantonds te vermelden.

³) Zijn voornaam was NIKOLAAS. Zoo teekent hij zich onder een quittance van 3 Maart 1526 (voorhanden op 't archief te Brussel) voor genoten vacatiegelden, hem verschuldigd wegens een reis van Mechelen en een inquisitoriaal onderzoek »de plusieurs personages diffamez et attins dicelle secte et heresie Lutheriane," dat den 8ten Januari te Antwerpen was ingesteld en 54 dagen duurde. 't Was derhalve eene vergissing, dat CLEMENS VII en in navolging van dezen zijn legaat LAURENTIUS hem in hunne brieven van 19 Maart en 17 Juni den voornaam JOANNES (of was dit misschien zijn kloosternaam? vgl. boven bl. 64 in de noot) gaven: GACHARD, *Correspondance de Philippe II* p. cxii en RAHLENBECK, *Liège* p. 33 lieten er zich door misleiden. Den juiststen naam NIKOLAAS vinden wij daarentegen bij RABUS a. w. en in de Martelaarsboeken, zelfs komt die voor in een brief van CLEMENS VII, juist een jaar later geschreven, zoo als die door NIKOLAAS HOUSEAU werd medegedeeld en door Doot, *Archief V*° Dl. bl. 314 werd afgedrukt; evenzoo in de breve van paus

in de theologie en deken van S. Pieter te Leuven: met bijzondere aanbeveling nogtans van den eerstgenoemde, dien zij trouwens in haren brief aan den keizer van 21 Februari 1524, waarbij ze van het indienen dezer voordracht kennis gaf, »le plus modéré" van het drietal noemde. Juist dit, 'smans gematigdheid, deed MARGARETA verwachten, dat van zijnen kant, als hij tot de begeerde waar- digheid werd aangesteld, geene moeilijkheden zouden ontstaan; maar bovendien verzocht zij CLEMENS VII, om aan zijne benoeming uitdrukkelijk deze voorwaarde te verbinden, dat hij verplicht zou zijn in ieder geding, behalve zijne geestelijke »adjutores'', aan zich toe te voegen een wereldlijk raadsheer, ter keuze van den keizer, de landvoogdes of den gewestelijken stadhouder, en zelfs vóór elke inhechtenisneming, derhalve nog veel meer vóór elke veroordeeling, de goedkeuring en de bekrachtiging af te wachten van mr. JOOST LAURENSZ.

Wél had MARGARETA den 4den April, toen zij weder aan den keizer schreef, nog geen antwoord op haar verzoekschrift ontvan- gen, maar reeds den 19den Maart was een schrijven van den paus aan zijn legaat in Duitschland den kardinaal LAURENTIUS uitgegaan, waarbij hij hem last gaf VAN DER HULST en zijne medestanders af te zetten en BUEDENS, HOUSEAU en COPPIN, hetzij dan gezamenlijk, hetzij een of twee hunner, tot inquisiteurs aan te stellen. De legaat voldeed echter aan dien last eerst op den 17den Juni daaraanvol- gende en oordeelde 't het raadzaamst alle drie te benoemen: mis- schien wel ter wille van zijn medekardinaal EVERHARD VAN DER MARK, den bisschop van Luik, die reeds vóór de aanstelling van mr. FRANÇOIS VAN DER HULST had gehoopt opperinquisiteur in de Nederlanden te worden en de laatste kans daarop zou verloren hebben, indien BUEDENS alleen uit de voordracht gekozen was, maar nu er drie van gelijken rang werden aangesteld nog niet be-

JULIUS III van 8 Maart 1555, ingelascht in 't *Eerste Memoriael* van mr. BAR- THOUT ERNST f°. 57.

1) Wel is op 't stuk van LAURENTIUS, dat te Brussel in 't archief wordt be- waard, van den datum niet meer leesbaar dan: »indictione duodecima, die vero Veneris, decima septima mensis'" maar, aangezien in 1524 de zondagsletter C.B. was, was na de maand Maart de eenige 17de, die toen op *Vrijdag* inviel, 17 Juni.

hoefde te wanhopen aan de vervulling van zijn wensch, waardoor zij eenmaal hem zouden moeten erkennen als hun meester en hoofd ¹.

Zoo was dan eindelijk, twee jaren na de afkondiging van 't plakkaat, de zaak der inquisitie voor Noord-Nederland geregeld en scheen de laatste moeielijkheid uit den weg geruimd. De tijd der dreiging was voorbij: eindelijk zou het ernst met den strijd worden.

Maar nog andere bezwaren ondervond de keizer. Dikwijls is er reeds op gewezen, hoe de geestelijkheid zelve hem op allerlei wijze tegenwerkte, zijne rechten aanrandde, hare macht zocht uit te breiden. Zij gaf die worsteling zelfs daar niet op, waar anders de staatsmacht, indien zij haar vrij had gelaten, inderdaad ijverig hare belangen, de uitroeiing der ketterij, zou behartigd hebben. Maar volgens haar oordeel was dit van luttel beteekenis in vergelijking met het groote belang, dat zij had voor te staan: haar overwicht over den Staat. Zij wilde niet gedoogen, dat het kettergericht, sedert eeuwen hare aangewezen taak, haar ontveldigd werd door de wereldlijke macht; ze vreesde, indien ze daarbij alleen eene ondergeschikte rol vervulde, voor vermindering van haar invloed bij 't volk en, wegens de daarmede verbonden toewijzing van de verbeurdverklaarde goederen aan den Staat, voor belangrijke schade in hare inkomsten. Was het wonder, dat zij te midden van dien strijd met haren mededinger somtijds in bescherming nam wie door den Staat, anders niet te onrechte, van ketterij verdacht werden, even als de Staat dit tegenover hare beschuldigten meer dan eens deed? moest er niet het gevolg van zijn, dat nu en dan een Sacramentist door die verdeeldheid zijner vervolgers het dreigend gevaar ontsnapte?

De strijd was een oude strijd. Immers volgens de opvatting, nu

¹) Wie eenigszins het karakter van bisschop EVERHARD kent (zie LENOIR, *Reform. de Liège* p. 36), zal het vermoeden niet vreemd vinden, dat al zijn schijnbaar vriendschappelijke waarschuwingen aan VAN DER HULST, om zich toch niet in Holland te wagen, geen ander doel hadden dan MARGARETA te dwingen, dat zij haren inquisiteur afzette, waardoor de vurig begeerde waarheid open zou vallen en de bisschop van Luik althans bij den paus als opvolger van mr. FRANÇOIS in aanmerking kon komen.

door den landsheer voorgestaan en, voor zooveel het Duitsche Rijk betrof, door den paus zelven goedgekeurd, was ketterij niet alleen een vergrijp tegen de Kerk, maar ook een misdad van gekwetste majesteit, en behoorde ze derhalve tot het *forum mixtum*, d. i. de bevoegdheid om daarover te oordeelen berustte zoowel bij den Staat als bij de Kerk. Juist dit *forum mixtum*, de nauwkeurige aanwijzing van de grenzen der beide machten, de zorg dat ze elkander geen afbreuk deden, de regeling der gemeenschappelijke rechtspraak, was van jaren, zoo al niet van eeuwen her, een rijke bron geweest van velerlei twist. Om ze te doen ophouden had reeds hertog FILIPS van Bourgondië een concordaat gesloten met den Utrechtschen bisschop RUDOLF VAN DIEPHOLT, maar — 't was eerlang overtreden en door wederzijdsche machtsoverschrijding bijna krachteloos geworden ¹. Al kende het uitsluitend aan de wereldlijke macht de bevoegdheid toe van beslissing in actiën betreffende huis, grond of erf, ook dan wanneer een der partijen tot den clerus behoorde, en van indaging der leeken, die pacht, loon of voorschot aan een priester verschuldigd waren ²: — hoe vaak zag de geestelijke rechtbank die bepaling voorbij! Was er op heiligen-dagen eenige arbeid verricht, die geen uitstel kon lijden ³, — kwam een vrouw wegens haar gedrag in opspraak, — waren er door verzuim der ouders kinderen in vuur of water gevallen, — 't geen alles ter beoordeeling stond van schout en schepenen: hoe gereed was zij, met zich als de eenig bevoegde macht op te werpen en de zwaarste boeten te eischen! Hardnekkig ijverde ze voor 't asyl-recht van kerken en kerkhoven ook dan, wanneer het volgens de bepalingen van 't concordaat niet gold ⁴, b. v. tegenover ballingen die wegens majesteitsschennis veroordeeld waren of tegenover doodslaggers, die

¹) Hoe 't reeds in 1504 in Zeeland overtreden werd, bewijst het stuk door A. MATTHAEUS medegedeeld in zijne *Analecta* tom. I p. 183 nt.

²) Zie boven bl. 20.

³) B. v. dijk- en sluiswerken, uitdrukkelijk genoemd in de *Querelae* bij Doot, a. w. IIIe Dl. bl. 29.

⁴) Toen de handelwijze der geestelijkheid te dezen aanzien in 1525 als een *gravamen* bij den bisschop werd ingebracht, verklaarde hij 't misbruik wel af te keuren, maar toch niemand, die het asyl-recht had ingeroepen, te zullen uitleveren, ten zij door kerkelijk gewijsde bleek, dat hij 't asyl-recht niet mocht genieten. Doot, t. a. pl. bl. 17.

schuldig stonden aan voorbedachtelijken moord. Liet de wereldlijke overheid niet na, geestelijken, die zij wegens vechterij of dronkenschap in hechtenis had genomen, aan hunne superieuren tot het ondergaan der kerkelijke straffen uit te leveren, deze nogtans weigerden de boeten te voldoen, welke de burgerlijke wet op zulke overtredingen gesteld had. Maar 't scherpst stonden Kerk en Staat tegenover elkander, en 't hevigst ontbrandde de twist over de rechtsbevoegdheid, waar het concordaat beide partijen gelijkelijk gerechtigd achtte tot eene voorloopige kennisneming b. v. in zake van overspel, meened, tooverij, heiligschennis, godslastering en nu ook, na de opkomst der Sacramentisten, van ketterij ¹. Had de eene een verdachte gegrepen, terstond eischte de andere dien op; was door de eene het geding begonnen, de andere wraakte het en vond reeds in 't genomen initiatief reden genoeg om de voortzetting te verhinderen en zonder verder onderzoek aan te dringen op de vrijlating van den beschuldigde. Hevig klaagde de geestelijkheid, dat de Staat hare rechten verkortte en soms wel bereid was ketters op haar last en aanwijzing gevangen te nemen, maar vervolgens weigerde die aan haar uit te leveren ²; zond ze daarentegen een ander maal, om de herhaling van zulk een geschil te voorkomen, hare eigene handlangers uit, dan gaf ze grond tot de klacht van den Staat, dat er door zulk een maatregel oproer ontstond onder 't volk ³, en verbitterde de wereldlijke overheid nog meer door hare hooghartige verklaring, dat zij er ten volle toe gerechtigd was en ieder uittartte, om het haar te beletten. Als 't echter op klachten en bezwaren aankwam, bleef die wereldlijke overheid haar niets schuldig; ze verweet haar het onregelmatige, het onbillijke, het

¹) Al deze moeilijkheden met den clerus worden uitvoerig opgeteld in een Memorie, door den keizer aan zijne ambtenaren verstrekt en opgenomen in het *Tweede memoriael* van A. SANDELYN f°. 104 v°. Eerst den 28sten Augustus 1539 werden de zaken »mixti fori" tusschen den keizer en den Utrechtschen bisschop voor goed geregeld. *Derde memoriael* van Mr. JOHAN DE JONGE f°. 1.

²) Verschillende voorbeelden zijn te vinden in de *Querelae* bij DODT, t. a. pl. (*Archief* III° Dl. bl. 14), die ook voor 't geen in den tekst volgt vrij wat stof leverden.

³) B. v. de gevangenneming van heer JAN MAERTENS PANSYER (priester?) te Brouwershaven, gelijk de *Querelae* op het 23^e *gravamen* vermelden.

kostbare, de schandelijke misbruiken van hare rechtspleging. Wilkeurig werden de termijnen van indaging verkort; soms hielden de dagvaardingen niet eens den naam van den beschuldigde in of kwamen ze heu niet in handen; vaak, eer 't gebleken was dat hij van de oproeping kennis droeg, sprak men reeds het vonnis bij verstek uit. Appèl, schoon tijdig en wettig aangeteekend, baatte niet, want een vonnis door deken of provisor geslagen werd nooit herzien, veelmin gecasseerd. Toen bij het ontzettend stijgen der rechtskosten, inzonderheid voor vermogende cliënten, door de »judices ecclesiastici, vicedecani, notarii, advocati, procuratores, cursores et ceteri” gevorderd, het Hof de tarieven wenschte te kennen, waarnaar die eischen gerekend werden, ontving het de smadelijke en scherpe terechtwijzing: gij zijt evenmin bevoegd ons tarief te vragen, als wij het uwe wenschen te zien, dat intusschen, zoo als het gerucht wil, »valde excessiva” moet zijn. Voor geld was alles te koop: dispensati s voor huwelijken in verboden graad, of terwijl nog een proces over trouwbelofte tegen den bruidegom aanhangig was, of zonder dat de priester de namen der echtgenooten kende ¹, ja zelfs voor een huwelijk met een non; zonder geld was geen recht te verkrijgen, althans niet bij den deken von Amsterdam of dien van Westfriesland, die dreigde de tegenpartij in 't gelijk te zullen stellen, wanneer hem niet vier ponden Vlaamsch werden uitbetaald, en die een onschuldig aangeklaagde niet uit den kerker wilde ontslaan, ten zij deze hem eerst twee ponden vijf schellingen voldeed.

Maar tot de schandelijkste misbruiken gaf vooral het *interdict*, tot de grootste moeilijkheden de zoogenoemde *evocatio* aanleiding. De geestelijkheid mocht de geldigheid der klachten van Waterlanders en Purmerlanders ontkennen, die beweerden dat hare censuur hen verstak van 't genot hunner privilegiën, ze kon toch niet loochenen, dat in 1518 's Hertogenbosch door het interdict was getroffen, alleen wegens een geschil over de hoeveelheid wijn en bier, die de predikheeren aldaar onveraccijnsd mochten inslaan ²; nog

¹) Op deze beschuldiging, in de *Querelae* ingebracht, luidt het antwoord (t. a. pl. bl. 37): „fatentur, quod semel magnae personae petierunt per confessorem sic fieri.”

²) C. R. HERMANS, *Verzameling van Kronijken betreffende 's Hertogenbosch* 1e st. bl. 80.

later Rotterdam, omdat een krankzinnige priester daar door twee broeders onder curateele gesteld was; Goes, ter zake van een manslag door iemand gepleegd op een priester, die met zijn vrouw in overspel leefde en getracht had hem te vermoorden; Berkhout, omdat na een wat al te overvloedig ontbijt de koster met den kapellaan in de kerk aan 't vechten geraakt was en hem den neus aan bloed had geslagen; Venhuizen, omdat een lid der gemeente den koster uitgescholden had ¹. Wat al stoornis bracht zulk een interdict te weeg in 't leven der burgers! hoe vaak drongen hen de omstandigheden zich de zwaarste offers te getroosten, indien daarvoor de opheffing dier kerkelijke straf kon verkregen worden! met welk een meedoogenlooze inhaligheid maakte de clerus gebruik van hun nood! De Staat mocht al van oordeel zijn: »hoc tempore magis expedit populum ad divinum cultum adhortari, quam retrahere,» — wat bekommerde zich daarom de geestelijkheid, zoolang 't interdict een wapen in hare hand bleef, dat altijd trof, een middel, dat altijd belangrijke inkomsten verzekerde?

Toch rezen er, nog meer dan door het interdict, moeielijkheden tuschen de Kerk en den Staat door de *evocatio* d. i. de dagvaarding der beschuldigden of verdachten voor den geestelijken rechterstoel in de residentie van de bisschoppen of hooge kerkelijke dignitarissen. Dit recht was nooit op afdoende wijze geregeld, alleen bij concordaat minnelijk geschikt, terwijl de clerus bovendien de leer voorstond, dat de concordaten alleen persoonlijk waren en derhalve met den dood der contractanten ophielden. Toch bestonden er sedert bisschop RUDOLF, en reeds vroeger, usantiën, die tot op 1523 voor wet gegolden hadden. Was in deze of gene stad een feit gepleegd, dat de tusschenkomst der geestelijke rechtsmacht vereischte, de bisschop zond er zijn suffragaan of een zijner officialen heen, om op de plaats zelve of althans in de onmiddellijke nabijheid het geding te voeren en vonnis te vellen. Bovendien toen bisschop FILIPS van paus LEO X den 1sten December 1517 het voorrecht verkreeg ², dat voortaan »subditi tam clerici quam laici civitatis

¹) Over 't interdict op Amsterdam gelegd zal in 't volgende hoofdstuk gehandeld worden.

²) Zie deze bul bij A. MATTHAEI, *Analecta* I p. 171; VAN HEUSSEN en VAN RUY, a. w. I Dl. bl. 322 en vgl. MOLL, *Angelus Merula* (1851) bl. 16.

patriae Trajectensis" in alle gedingen, civiele en crimineele, wereldlijke en geestelijke of gemengde, ter eerster instantie altijd zouden terechtaan voor de »*judices ecclesiastici aut temporales*" van den bisschop, zonder te kunnen gedagvaard worden, onder welk voorwendsel ook, »*extra civitatem et patriam Trajectensem*," met name niet door den aartsbisschop van Keulen, door pauselijke legaten, universiteiten of andere machthebbenden, — toen vooral won de meening veld, dat met de formule »*extra civitatem et patriam*" (al verbood ze alleen eene dagvaarding buiten de grenzen der Utrechtsche dioecese) bedoeld werd, de »*subditi*", wier geestelijke opperheer de bisschop van Utrecht was, derhalve ook de Hollanders en Zeeuwen te vrijwaren tegen elke oproeping buiten hunne eigene vaderstad, zoodat inderdaad de bul hun een belangrijk privilege toegekend en den bisschop niet een gunst, maar den last bezorgd zou hebben, om gedurig dan hier-, dan daarheen, al naarmate de voorkomende zaken het vorderden, zijn gedelegeerde rechters te zenden. Hoe zonderling deze opvatting van de pauselijke bul ware, ze is wel verklaarbaar, wanneer daarbij in het oog wordt gehouden, dat, zooveel de wereldlijke rechtszaken aanging, de burgerij van bijkans elke stad in 't bezit was van zulk een privilege *de non evocando*, en de grenzen tusschen de *causae seculares* en *ecclesiasticae*, om van de *mixtae* te zwijgen, onmerkbaar ineenvloeden.

Vreemd zag dan ook de Amsterdamsche regeering op, toen in strijd met hetgeen steeds, zoo ver iemands heugenis reikte, had plaats gehad, 's bisschops officiaal GODFRIED VAN KUENENDORFF eenige van ketterij verdachte Amsterdammers in 1523 voor zich te Utrecht citeerde; en ze vermoedde niet dat haar een gunst geschiedde, toen kort daarna de bisschop op verzoek der landvoogdes van dien eisch afzag en ouder gewoonte zijn gedelegeerde naar Amsterdam zond ¹; — vreemder nog achtte 's Lands overheid, na hare klacht, dat de Hollanders en Zeeuwen tegen de bul van paus LEO en de concordaten in, »*extra comitatus in prima instantia trahantur Trajecti*," het antwoord van den bisschop in 1525, die zich tot zulk eene indaging ten volle bevoegd verklaarde en ten stelligste het bestaan van eenige bepaling in de bul van LEO ontkende, waardoor dit recht

¹) ANDRIES JACOBS: dagvaart van 7 Sept. 1523.

ook maar eenigermate beperkt zou zijn ¹. Zelfs in weerwil dier verzekering (zóó weinig vermocht ze tegen de eenmaal vastgewor- telde overtuiging) verzocht het Hof van Holland de landvoogdes weinige maanden later om ² »die copie autentieke van der ordon- nantie, by dewelcke eenen yegelicken verboden zoude zyn up groete peenen den ondersaeten van desen landen voir gheen en gheeste- licken rechter ordinarys oft gedelegeert te betreckene elders, dan binnen desen voors. lande, ende, indien die zake by appellatie aen den stoel van Roomen of elders gedevolueert worden, dieselfde saken nergens elders te doen committeren, dan in deselve deze landen,” d. i. binnen Holland en Zeeland. Evenmin als 't Hof twijfelde de landvoogdes of haar Geheime Raad er een oogenblik aan, dat er inderdaad zulk een »ordonnantie” bestond; maar hoe groot was de teleurstelling, toen MARGARETA den 18den Mei 1526 moest terugschrijven: »wy hebben doen visiteren die registeren van den Hove ende angaende de voors. ordonnantie *niet* bevonden by geschrifte, nemaer want die usancie, zulcxes als wy bevonden hebben by oude prothocollen van onzen suppoosten;” en hoe snedig is de opmerking, die zij er aan toevoegt: »dewelcke usancie zeker redelyck es ende oirboirlyck den ondersaten van desen voors. landen;” hoe fijn haar oordeel: »waert sake dat de ordonnantie noch niet geintroduceert en ware, se behoerde opgesteld te zyne tot welvaart ende oirboir van den voirs. ondersaeten;” hoe alles afdoend haar slotwoord: »sult weldoen alomme dieselve usancie tachtervolghen ende onderhouden ³.”

Zóó gebrekkig was de verhouding der rechtsmachten geregeld; zoo vaak gaf zij tot twist en vijandelykheid aanleiding. 't Kon

1) *Querelae* l. 1. p. 16 et 17. Zelfs beweert de bisschop dit van de concor- daten. 't Is zoo: zijn voorganger had alleen *beloofd* anders te handelen, zon- der daarom van zijn *recht* afstand te doen. Ontrouw aan de belofte van zijn voorganger kon men hem verwijten, maar zeker niet hem zijne bevoegdheid betwisten.

2) Denkelyk naar aanleiding van het twistgeding tusschen Amsterdam en den bisschop in 1525, waarover in het volgende hoofdstuk.

3) *Derde Memoriael* van A. SANDELYN 1°. 123.

wel niet anders, of die bevoegdheid om zijne onderdanen naar een buitenlandsche gevangenis te voeren en door vreemde wetten te laten vonnissen, die talloze excepties uit het forum mixtum ontstaande, die willekeur der geestelijke rechters, hunne machtsoverschrijding, hun gevreesd interdict, hun vasthouden aan 't recht van inquisitie, — dit alles moest een man als KAREL V verdrieten en de krachtigste pogingen doen aanwenden, om dit »imperium in imperio" op te heffen. Tegenover de rechtmatigste klachten zijner onderdanen stond hij vaak machteloos. Gedurig werd hij in zijne vertegenwoordigers, die in zijnen naam de schuldigen hadden gevat en over hen recht wilden spreken, diep gegriefd en beleedigd, als zij den eisch van den clerus tot uitlevering niet konden weigeren. De privilegiën »de non evocando", die hij zelf zich nooit verstoutte te schenden, beteekenden niets, zoodra de geestelijke rechter optrad; 't interdict alleen was genoeg, om zijn maatregelen, hoe krachtig ook de verordening luidde, op eens te verijdelen. Dit duldde de keizer niet langer; evenmin zijne krachtige vertegenwoordigster, de landvoogdes. Zij was er dagelijks getuige van, hoe dit overwicht van den clerus al haar besluiten, zelfs waar het de uitroeiing der ketterij betrof, te schande maakte en, in weerwil van hare bescherming, hare inquisiteurs niets konden uitrichten. Dezen toch ontvingen brief op brief, dreiging op dreiging, soms aanzegging der ontzettendste boeten en straffen van wege de bisschoppen, hunne conservatoren en subconservatoren, zoodra zij 't waagden eenig kettergeding door te zetten. Nooit konden zij een rechtszaak beginnen, of altijd en altijd weêr voerden de »locorum ordinarii" 't voorwendsel aan: wij hebben er reeds kennis van genomen, ons alleen komt de verdere behandeling toe! Zwichtte de inquisiteur voor dien aandrang, wat al oponthoud was er het gevolg van! Er werden dan door de officialen, verslaafd aan al de vormen der omslachtigste rechtspleging, »grandes et multiples scripturae" gemaakt, »continentes aliquando 40 folia seu 400 rotulos papiri aut eo circa;" en dat alles in een zaak, waarbij 't er vooral op aankwam »summarie, simpliciter et de plano ac sine strepitu et figura judicii procedere." Nog meer. In weerwil der volmacht, door den paus aan de drie inquisiteurs op verzoek der landvoogdes verleend, waren nog sommige dioecesani en ordinarii van oordeel,

dat zij hen raadplegen moesten, eer een hunner onderhoorigen gestraft of zelfs in hechtenis genomen mocht worden. Zij verlangden, 't geen veel tijd en kosten verloren deed gaan, bij de »degradatio" der kettersche geestelijken tegenwoordig te zijn; ja enkelen durfden beweren, dat de inquisiteurs wel bevoegd waren tot het instellen van een onderzoek »de Lutherana aut alia heresi," maar niet over »blasphemiae et detrectationes in sanctos commissae," zoodat menigeen, die zich daaraan schuldig maakte, ongestraft bleef.

Wel had MARGARETA dan recht om te klagen, dat door dezen tegenstand van den clerus de »rebellio et inobedientia" toenam en velen »propter impedimenta vel protractiones hujusmodi procliviores" werden »ad insectandum perversum dogma vel damnatam heresim;" — wel mocht ze met grond, zou de ketterij inderdaad uitgeroeid worden, van den paus verlangen, dat hij de inquisiteurs machtigde tot procedeeën tegen alle personen, zonder onderscheid, en zonder eenige inachtneming van termijnen of rechtsvormen, ongeacht de oproepingen en protesten van den ordinarius loci, en voorts tot het straffen van alle lasteraars, godsdienstverachters, onruststokers en weerspannigen. Zelfs wenschte zij uitbreiding hunner bevoegdheid, om kettersche geestelijken, als de dioecesaan afwezig of moeielijk te ontbieden was, alleen met behulp van een christelijken »antistes," abt, prior of gardiaan te censureeren, te degradeeren, aan de wereldlijke macht over te leveren, te schorsen »aut in carcerem etiam atrum (si expediens videatur) intrudendi seu perpetuo incarcerandi et carcerem quemcunque eligendi, aut ad monasterium aliquod pro certo tempore, ut inibi poenitentiam agant, mittendi ac sententias quascunque tam condemnatorias quam absolutorias pronuntiandi." Eindelijk moest de paus (zoo verlangde MARGARETA) op straf van excommunicatie alle geestelijke en wereldlijke overheden verplichten, de inquisiteurs met de meeste voorkomendheid te ontvangen en in alles bereidvaardig te helpen.

Inderdaad, zoo zij dit verkreeg, scheen er veel gewonnen te zijn. En hare ijverige pogingen gelukten. Den 19den Maart 1525, juist een jaar nadat CLEMENS VII zijn legaat over de aanstelling van BUEDENS, HOUSEAU en COPPIN de noodige bevelen gegeven had, verleende hij hun tegenover de bisschoppen en alle geestelijke rechters eene volmacht zóó uitgebreid, als de landvoogdes ooit had

kunnen verlangen ¹. Toch zou dit middel alleen maar voor een deel en alleen maar voor een tijd de heerszucht van den clerus betengelen. Welhaast rezen de oude moeielijkheden weder ². 's Keizers erfanden waren te ver van Rome verwijderd, dan dat zich de Nederlandsche geestelijkheid veel bekommeren zou om de dreiging van 's pausen banvloek.

De keizer had het sinds lang voorzien en daarom reeds, eer nog de tegenwerking der geestelijkheid tot zulk een uiterste gekomen was, op afdoende middelen gedacht, om zich het onbeperkte en ongestoorde oppergezag over haar te verzekeren. Hij zocht geen heil in partiële verordeningen: naar zijne overtuiging was er maar één middel, om dit alles voor goed en voor altijd te stuiten. Dit greep hij aan. 't Was trouwens sedert den tijd van KAREL den stoute ³ 't lievelingsdenkbeeld van het regeerend stamhuis, waartoe hij naar zijne afkomst behoorde. Nu of nooit (zoo dacht hij reeds bij de verheffing van zijn leermeester ADRIAAN), nu een man den pauselijken stoel bekleedde, van wiens toefelijheid hij alles mocht hopen, nu of nooit zou het verwezenlijkt worden. Nauwelijks was dan ook deze gekroond, of de keizer legde de eerste hand aan de

¹) Het verzoekschrift in naam van MARGARETA aan den paus gericht, waaruit de boven medegedeelde bijzonderheden ontleend zijn, is als toevoegsel op de bul van 19 Maart 1524 nog voorhanden op 't archief te Brussel. 's Pausen brief aan de inquisiteurs, waarbij hij, in antwoord op dit verzoekschrift, hunne macht uitbreidt, werd afgedrukt door DODT, a. w. V^e Dl. bl. 314 en verv.

²) Volgens een Memorie (Bruss. archief), die MARGARETA aan hare afgevaardigden bij den keizer medegaf den 31sten October van ditzelfde jaar 1525, had zij alweér te klagen »des differends èsquels elle estoit avec les evesques et gens deglise pour raison de leur juridiction — et quils ont use largement dexcommunications et de cetz ès villes comme ès villages.” 't Was evenzoo ruim vier jaar later. Toen nog, 't was den 22sten Januari 1530, dwong zij den keizer »pour aussi obtenir de nostre saint Père ampliation de lindult a vous accorde, que vos subjectz dud. pays de pardeça feussent attrayables hors iceulx: provision sur les abuz que les evesques et leurs officiers en la cognoissance des clerics commettent, et exemption de V. M. pour vos, en vosd. officiers et subjectz, des censures dont lesd. evesques usent legierement, que pis est en contempt de justice.” Al behooren deze stukken wat den tijd betreft tot het volgend hoofdstuk, ze worden reeds hier vermeld om herhaling te vermijden.

³) Zoo beweerde althans de kardinaal GRANVELLE in zijn brief aan GONÇALO PEREZ, den 30sten October 1565.

uitvoering van een ontwerp, dat hij, nog vóór zijn vertrek naar Spanje in Mei 1522, in overleg met zijne raadslieden hier te lande had vastgesteld ¹. Ziehier wat hij voorhad.

De macht, waarover de vier geestelijke herders van de onderdanen zijner erflanden n. l. de bisschoppen van Doornik, Kamerijk, Luik en Utrecht ² konden beschikken, moest tusschen tien of meer bisschoppen verdeeld worden, zoodat hun onderlinge naijver zelf hen in bedwang hield en de bekrompenheid hunner dioecesen 't volstrekt onmogelijk maakte, zich te verzetten tegen de eischen der wereldlijke overheid of hare rechten te verkorten. Bovendien zou de keizer, 't zij door zijn invloed te Rome, 't zij door recht van voordracht de benoemingen der nieuwe bisschoppen genoeg in zijn hand hebben, om ieder te weren, van wiens stipte onderdanigheid hij niet vooraf ten volle verzekerd was. Hij gelastte dan ook zijn gezant te Rome en den onderkoning van Napels zijne hulde aan 't opperhoofd der Kerk, ter gelegenheid van ADRIAAN'S kroning, onder deze uitdrukkelijke voorwaarde te brengen: »avant faire icelle obéissance, quilz mectent payne dobtenir ce qu'est contenu en leurs instructions." Die instructie schreef, voor zooveel 's keizers erflanden betrof, het verwerven van een *indultum* voor, »en vertu duquel puissions pourveoir des premieres dignitez et aultres quelzconques benefices, qui vacqueront en nosdicts pays de Flandres et Bourgogne et aultres de par delà — et aussi quilz tiennent main à l'érection des nouvelles eveschez et depesche de

¹) »Dont comme savez fut faicte la minute, nous estant encores par delà Brief van KAREL V aan MARGARETA, 15 Augustus 1522.

²) Die van Doornik strekte zijn geestelijk rechtsgebied uit over het Doorniksche, Fransch Vlaanderen, Gend en Brugge; die van Kamerijk over Vlaanderen, Henegouwen, Mechelen en een deel van Brabant; die van Luik over Namen, een ander deel van Brabant en Opper-gelder; die van Utrecht, eene dioecese van elfhonderd kerken en tweehonderd besloten steden, over Beneden- en Bovensticht, Drenthe, Groningen, Friesland, Holland en Zeeland. Bovendien was een gedeelte van zuidelijk Vlaanderen aan de bisschoppen van Terouanne en van Atrecht onderworpen, en had de aartsbisschop van Keulen Nijmegen en omstreken tot zijn gebied, zoo als de prelaten van Munster, Minden, Osnabrück en Paderborn over enkele gedeelten onzer ooster-provinciën den kromstaf voerden. Toch komen bij 't bespreken der verhouding van de geestelijke tot de wereldlijke macht in de landen van herwaarts over, de vier eerstgenoemden 't meest zoo al niet uitsluitend, in aanmerking.

autres indultz pour nosdiets pays ¹." Doch al bleef dit indultum uit (KAREL V verkreeg het trouwens niet, noch van ADRIAAN, noch van diens opvolger CLEMENS VII), wat schade? Alleen wie hem welgevallig waren zouden, zoolang zijn macht iets beteekende, benoemd worden tot de nieuwe prelaturen, — en, bijaldien niet, wat had hij dan toch van hen te vreezen, na de versnippering van hun rechtsgebied?

In verband met dit vooruitzicht moet ('t werd reeds opgemerkt) 's keizers brief van 15 Januari 1524 beoordeeld worden, waarbij hij MARGARETA in bedenking gaf het initiatief der kettervervolging van Staatswege prijs te geven en als van ouds aan de dioecesaan-bisschoppen af te staan. Tegenover zulke afhangelingen, die al wat zij waren aan de keizer moesten dank weten, was er niets gewaagd met die schijnbaar groote vrijgevigheid. Zoo veel ze beteekend zou hebben ten aanzien der bisschoppen van Luik of Utrecht, indien zij bleven wie zij waren of opstegen tot het aanzien hunner voorzaten, — zoo weinig moest KAREL V ze nu achten, terwijl hij in zijne verbeelding hier niets anders dan schamele landbisschoppen gevestigd zag. Zelfs kon dit terugkomen op vroegere besluiten, wier aanmatiging de geestelijkheid diep gekrenkt en benadeeld had, bij paps CLEMENS VII, die ADRIAAN reeds was opgevolgd en zich minder volgbaar op 's keizers wenken betoonde dan zijn voorganger, als een beweegreden te meer worden aangewend, om KAREL in zijn voorstel omtrent de nieuwe bisdommen te wille te zijn: een beweegreden te meer, — want Rome moest toch reeds tot goedkeuring neigen, wegens de ruime inkomsten, welke de investituur van zoo veel meer prelaten verzekerde, en wegens het scherper toezicht op de ketterij, dat deze uitbreiding van 't getal der bisschoppen noodzakelijk moest medebrengen.

De onderhandelingen, nadat ze gedurig weêr waren mislukt of afgebroken, werden ijveriger dan ooit hervat in den nazomer van 1524 (Juli en Augustus), misschien wel, voor zooveel 's keizers noordelijk gebied, Holland, Zeeland en het pas veroverde Friesland, betrof, ('t overige deel van Noord-Nederland was thans nog, met uitzondering van het Nedersticht aan KAREL, hertog van Gelre,

¹) Zie den aangehaalden brief van 15 Augustus, afgedrukt bij GACHARD, a. w. p. xcvi.

onderworpen) ¹ omdat bisschop FILIPS van Utrecht den 7^{den} April 1524 gestorven en zijn opvolger HENDRIK VAN BEIEREN, die trouwens alleen aan 's keizers invloed zijn benoeming te danken had, nog niet ingehuldigd was. Eer deze zijne waardigheid aanvaardde, scheen het raadzaam Holland tot een afzonderlijk bisdom te verheffen met Leiden tot hoofdzetel: later (KAREL V kwam er op terug, zoodra zijn twist met den paus was geëindigd, in Juni 1529) kon aan Zeeland dezelfde dienst bewezen worden, waar Middelburg de aangewezen verblijfplaats van den bisschop zou zijn. In Zuid-Nederland verlangde hij een bisschop voor bijna elk gewest; voor Henegouwen een te Bergen, voor Brabant een te Brussel, voor het Teruaansche zelfs twee en evenzoo voor Vlaanderen, 't geen met de tot nog toe bestaande, Doornik, Kamerijk, Luik, het getal bisdommen op negen zou brengen: in één woord, de bisschoppelijke diocesen, op allerlei wijze gesmaldeeld, moesten inkrimpen tot een gebied, dat vroeger nauwelijks ruimte genoeg aanbood voor een aartsdiaken of een proost.

Zóó wilde het de keizer. Daartoe strekte elke lastgeving aan den hertog van Sessa, zijn gezant te Rome. Dit *»ériger des nouvelles évêchez"* achtte hij zoozeer *»le bien, honneur et prouffit de ses pays de par delà,"* dat hij zelfs de landvoogdes, in een schrijven van 20 December 1524, gebrek aan voortvarendheid in dit opzicht verweet en niet ophield haar den ijver te herinneren, waarmede hij deze aangelegenheid had ter harte genomen en voortdurend bevorderen zou (*»la diligence que jen ay faict faire et feray encoires"*). Hij hield woord. Schoon in 1526 het geschil met den paus de onderhandelingen, die nog altijd niet tot een gewenschte uitkomst geleid hadden, afbrak, — toch bleef hij vasthouden aan zijn plan ² en drong terstond op de uitvoering aan, zoodra de paus

¹) Vgl. boven bl. 7.

²) Reeds had hij den 26sten Juli 1526 aan MARGARETA geschreven: *»quant aux articles dont mavez derechief dernièrement escript par COURTEWILLE faisans mention du concept fait sur lérection des évêchez en mes pays de par delà, jay de pieça veu et revu les mesmes concepts, que mavez envoyez pour la separation et nouvelle erection desdicts évêchez; et quant le temps sera propice, jauray bonne souvenance de faire poursuyr laffaire dudict concept."* Maar den 6^{den} Maart 1527 schreef hij in de instructie voor den heer VAN PRAET, zijn afgevaardigde naar de Nederlanden: *»quant a lérection des nouvelles*

zich in Juni 1529 met hem verzoend had. Te vergeefs. Niet alleen dit tijdperk, zelfs het leven van KAREL V zou ten einde loopen, zonder dat hij geslaagd was. Eerst zijn zoon FILIPS mocht in 1559 van paus PAULUS IV verkrijgen, wat zijn vader als de grootste aanwinst voor zijn gezag in Nederland had beschouwd. Zonderlinge uitkomst! Pas verkregen zou het welhaast blijken allerverderfelijkt en een der voornaamste aanleidingen te zijn, waardoor de macht van den landsheer, in de noordelijke gewesten althans, te gronde gericht werd. Zoo weinig wist KAREL V wat hij begerde!

Hij klaagde nu, telkens in zijn verwachting bedrogen, over grievende teleurstelling, weinig bevroedende welk een zegen ze voor hem was. Bovendien: veel reeds verkreeg hij. Na 1529 althans, toen het geheele wereldlijke gebied van den bisschop van Utrecht bij zijne erflanden werd ingelijfd, ondervond hij nagenoeg in Noord-Nederland geene ernstige moeilijkheden meer met de geestelijke rechtbanken, of kon ze, indien ze al ontstonden, gemakkelijk oplossen overeenkomstig zijn wil. Ja, reeds vroeger, van 1525 af, had een voorval, dat in den aanvang zijn kunstig uitgedacht plan, om de geloofsinquisitie in handen te hebben en de machtsoverschrijding van den clerus te beletten, voor goed scheen te verijdelen, zoowel in Noord- als Zuid-Nederland, hem integendeel eene beslissende schrede nader gebracht tot zijn doel.

Weinige maanden namelijk nadat de paus de voordracht van BUEDENS, HOUSEAU en COPPIN had goedgekeurd (19 Maart 1524) en hunne benoeming tot inquisiteurs-generaal voor de Nederlanden door zijn legaat den kardinaal LAURENTIUS herwaarts gezonden was (17 Juni 1524), wist de sluwe EVERARD VAN DER MARK van deze eindelijk te verkrijgen, dat zijn veeljarige wensch vervuld werd. Uit kracht zijner pauselijke volmacht kende LAURENTIUS hem, alsof er niets was voorafgegaan, den rang toe van opperinquisiteur voor Noord- en Zuid-Nederland, met volle bevoegdheid

eveschez, que seroit un grand bien pour nosdicts pays, nous en aurons bonne souvenance, dez que nos affaires pourront estre adressés avec nostre saintetè le Pape, mieulx quilz ne sont à présent." Vgl. hetgeen GACHARD over dit onderwerp, ook nog over nieuwe onderhandelingen in 1530, mededeelt, t. a. pl. p. XLIX.

om de vroeger benoemden af te zetten: een besluit, den 12 Februari 1525 door den paus zelve bevestigd, die hem »plenam ac supremam super dicta sancta inquisitione ejusque ministris praefatis" (BUEDENS, HOUSEAU en COPPIN) »et aliis quibuscunque superintendunt et auctoritatem" verleende ¹. Hoe wèlgegrond was de vrees, dat hij »soubz couleur de la dicte commission amplieroit grandement sa juridiction — et que à ce moyen à succession de temps ledict cardinal et ses successeurs evesques de Liege et à leur exemple les aultres evesques, ayans leur diocèse en vos pays, usurperoyent entierement vostre haulteur et juridiction," — maar de kloeke houding van MARGARETA, die zóó den 12^{den} April 1525 aan den keizer schreef ² verhinderde 't. Zij weigerde rondit hem als geloofsrechter op haar gebied toe te laten; zij liet zich niet belezen door zijne vrienden in haren Raad, den graaf van Buren en den heer van Berghes, om in de pauselijke beschikking te berusten. Evenwel, om een beter voorwendsel voor hare weigering te winnen, verklaarde zij tot de aanvraag van het keizerlijk placet op zijn benoeming bereid te zijn, mits hij zich verbond ('t geen zij wel wist, dat hij nooit doen zou), geen geloofsonderzoek in te stellen zonder vergunning van 't Hof, het recht »de non evocando" stipt te eerbiedigen en alle geldelijke voordeelen, die de inquisitie mocht opleveren, af te staan aan den keizer; zij volhardde bij die eischen, hoe deemoedig zijn antwoord ook luidde, dat hij wegens de gehoorzaamheid aan den heiligen Vader verschuldigd hierin niets kon beslissen, maar gaarne genoeg zou nemen met hetgeen deze den keizer zou inwilligen; zij smeekte KAREL in de krachtigste bewoordingen, dat hij tot geenerlei prijs zich het placet zou laten afdwingen; in 't kort, zij werkte zooveel uit, dat de geheele aanstelling van EVERARD VAN DER MARK tot niets leidde en zelfs in vervolg van tijd hare drie inquisiteurs ('t is uit het vroeger mede-

¹) Zie de pauselijke breve bij GERDES, *Hist. Ref.* t. III p. 45.

²) Haar merkwaardige brief werd afgedrukt door RAHLENBECK, *Liège* p. 251.

³) »Que nullement du monde ne devez consentir ne accorder vostre placet, dont, Monseigneur! en toute humilité je vous advis, à l'avanture si ledict seigneur cardinal ou aultres en sa faveur vous en escripvoient, et vous supplie si chier, que ayez retenu vostre juridiction et haulteur que ne consentez à l'admission dudit brief." Zoo schrijft ze in den aangehaalden brief.

gedeelde reeds gebleken) met nieuwe en uitgebreider volmacht bekleed werden (19 Maart 1525).

Zeker, in Noord-Nederland was er veel gewonnen. Zelfs nog eer daar de aanzienlijkste bisschop gedwongen werd zijn wereldlijke macht af te staan, had KAREL V de inquisitie geheel en al onder zijn beheer gebracht en — bleef de tegenkanting ook groot en nam vaak de spanning toe op onrustbarende wijze — zijn rechtsbevoegdheid te allen tijde gehandhaafd, zoo al niet uitgebreid, tegenover de eischen der geestelijkheid.

Maar was het dit alleen wat hem van hare zijde belemmerde in de uitvoering der ketterij? wonnen de Sacramentisten in aantal en invloed, alleen omdat de clerus najverig op de taak der geloofsvervolgung en belust op de daaraan verbonden voordeelen, niet verkoos dat de landsheer zich daarmede inliet? 't Was er wel verre van af. Nog meer dan de kans op straffeloosheid, die 't gedurig twisten om rechtsbevoegdheid tusschen de wereldlijke en de geestelijke macht aan de ketteren verschaft, deed de schraapzucht van vele priesters, hun schandelijk leven, hun volslagen gebrek aan bedachtzaamheid, nu eens uit hardnekkigen trots ontstaande dan weêr uit verregaande onkunde, het getal der aanhangers van de nieuwe leer gedurig toenemen. Na het vroeger medegedeelde¹⁾ is het niet noodig het ontzettend zedebederf te schetsen, dat onder 't meerendeel van den clerus voortwoekerde, noch ook te wijzen op de geweldenaarijen en afpersingen, waartoe het aanleiding gaf. 't Zij genoeg de getuigenis van MARGARETA te herinneren, dat naar haar oordeel de opkomst en de voortgang der Sacramentisterij grootendeels daaraan was toe te schrijven, zóó zeer zelfs, dat de ketterij als van zelf zou te niet gaan, indien maar alle onwaardige geestelijken verwijderd en de door hen ingevoerde misbruiken voor goed afgeschaft werden²⁾.

Met groote ingenomenheid had zij daarom door 's Lands advocaat in de Staten-vergadering van Holland den 17den Januari 1524 doen bekend maken, hoe er in Maart eene samenkomst van de bis-

¹⁾ Zie boven bl. 9 tot 25.

²⁾ Boven bl. 24.

schoppen van Luik, Utrecht, Atrecht en Kamerijk zou plaats hebben, »omme te remediëeren de groote gebreeken ende exactiën, die proosten, deeken en provisoiren officialen doen in dese landen,» en de onderzaten uitgenoodigd, »indien yemant eenighe excessen oft faulten van deselve prelaten der Heyliger Kercke weet, — die by goede verclaringe ende verificacie in geschrifte te stellen ende te brengen in handen van den president van den Raede in Hollandt oft dadvoaat van den Lande ofte den procureur-generael¹.» Hoe bereid de ingezetenen waren aan die uitnoodiging te voldoen, bleek onder anderen uit het breedvoerige klaagschrift (waarnaar reeds herhaaldelijk verwezen werd²), dat, toen de samenkomst der prelaten misschien wegens 't overlijden van den Utrechtschen bisschop (5 April 1524) geen plaats had, bij zijnen opvolger HENDRIK VAN BEIEREN nog in den loop van den zomer werd ingeleverd. Tot dienzelfden tijd, kort vóór en kort na Maria visitatie (2 Juli), behooren twee samenkomsten van daartoe opgeroepen gedelegeerden uit alle kloosters in Holland, de eerste om hun bekend te maken, dat de landvoogdes hun een toelage van f 10.000 voor de kosten van den Gelderschen oorlog afvorderde, de tweede om hun antwoord daarop te vernemen en tevens den last te ontvangen, »ut omnia sua bona sub poenae confiscationis illic (i. e. Hagam Comitibus) deferrent, quod et factum est, ea tamen fide, ut cuique visum est futurum sibi utile, his conditionibus ut ipsi commissarii chartas bonorum conventuum contentivas restituerent, quod et fecerunt in solutione pecuniarum; item ut etiam alicui non manifestarent bona delata unquam; item ut nunquam item in clerum tentaretur³.» Doorzag MARGARETA de grootere en kleinere bedriegerijen bij deze opgaaf door den clerus begaan? Den 20sten Maart 1525 deed zij althans een besluit des keizers afkondigen, waarbij op nieuw alle geestelijken (nu ook de wereldlijke) verplicht werden lijsten over te leggen van alle leenen, goederen, landen, erven, huizen en alle eeu-

¹) ANDRIES JACOBS, Dagvaart van 17 Jan. 1524.

²) Afsgedrukt door J. J. DOOT in zijn *Archief* Dl. III bl. 14 en verv. Het draagt geen datum, maar daar bisschop HENDRIK in dit stuk *electus* heet, moet het opgesteld zijn vóór zijne huldiging d. i. vóór September 1524 en derhalve in den zomer van dat jaar.

³) *Nederl. Archief* VIe Dl. bl. 387.

wigdurende of ook veeljarige verpachtingen, niet losbare erfrenten en hypothecken, onder streng verbod van nieuwe te aanvaarden: alles om den schadelijken aanwas van goederen in de doode hand tegen te gaan¹.

Maar de landvoogdes deed meer. Nog altijd overtuigd, dat niets zoo zeer de ketterij deed toenemen, als de afpersingen waaraan de geestelijkheid zich schuldig maakte tegenover het volk, herhaalde ze en verscherpte ze de vroeger genomen maatregelen. Zij had er te meer reden voor, omdat de dioecesaan-synode door bisschop HENDRIK in de week van Hemelvaartsdag (26 Mei) 1525 gehouden, waarvan zij groote verbetering gehoopt had, door het voorschrijven van een menigte nieuwe feestdagen * alweêr zwaardere lasten op 't

¹) *Derde memoriael* van SANDELYN f°. 87. Dit plakkaat werd weder, met eenige bijvoegsels, afgekondigd den 16^{den} October 1531 en in 't *Eerste memoriael* van J. DE JONGE f°. 113 opgenomen. Schoon de clerus veel verzwegen had, moet toch MARGARETA groote gedachten van de inkomsten der Kerk gehad hebben. Althans omstreeks dezen zelfden tijd deelde zij den keizer mede dat »pour rebouter et estaindre la secte Lutheriane, elle a cydevant requis a nostre Sant Père, luy consentir lever sur le clergie de pardeca la somme de 800,000 ducatz pour une fois;” dat zij daarop echter geen antwoord ontvangen had en derhalve van den keizer verlangde, »que son bon plaisir soit en escripre bien affectueusement a nostre dict Saint-Pere.” Op dit verzoek vervat in een memorie van 31 October 1525, hem aangeboden door MARGARETA's afgevaardigden VAN PRAET en HANNAERT, apostilleerde de keizer het volgende karakteristieke antwoord: »ce nest pas petite somme, si lon la pouvoit avoir; mais ny de Rome, ny de par dela, lon nen a yci eu nouvelles. Et seroit bien entendu, par quel moyen lever si grosse somme? cars seu le moyen on pourroit lors donner ordre de la forme de la demande, sans declarer la somme, afin que le Pape fust plus facile, quil ne seroit a la conceder ainsi en confus, en luy exprimant si grosse somme, qui le feroit plustost reculer que avancer.”

²) VAN HEUSSEN en VAN RIJN a. w. I Dl. bl. 326. De datum wordt daar wel niet vermeld, maar bekend is het dat de dioecesaan-synode in die week gehouden werd. Een jaar vroeger had de bisschop 't getal heiligen-dagen voor de Enkhuizers verminderd (*dezelfden*, IVe Dl. bl. 234), maar de tegenstand, dien deze maatregel bij den deken van Westfriesland vond, was misschien oorzaak, dat de bisschop nu eene tegenovergestelde gedragslijn volgde. Toen later toch enkele feesten op aandrang van den Staat afgeschaff werden, was de geestelijkheid zoo traag in 't bekend maken daarvan, dat in Maart 1527 de Amsterdammers uitdrukkelijk verzochten, »dat de offesette heylige-dagen openbaerlyck van de preeckstoel offgecondicht werdden geen heylige-dagen te zyn, ten eynde dat uyt de twyfelachticheyt van dien geen commotie onder 't volck en gebuere, als eens gescapen was te gebueren.”

volk legde. Daarover gebelgd zond zij den 6den Juni aan den stadhouder van Holland en Zeeland een brief¹⁾ met den last: »je vous requiers tres acertes et de par lempereur expressement ordonne et sur tant que luy desirez servir et me complaire, que pour honneur de Dieu nostre createur et de leglise et a lentretenement et exaltation de nostre foy, vous communiquez de cest affaire a ceulx du conseil et par leur moyen le faictes communiquer a ceulx des villes du pays dHollande, leur ordonnant quilz senquierent et informant de la verite, chacun en sa jurisdiction, des compositions, exactions, tors et abuz, que les evesques ayans jurisdictions audict pays, leur vicaires, leur officiaux, scelleurs, fiscaulx, doyens, promoteurs, curez, vicecure, coustres et aultres gens deglise et leur suppostz font et commettent a la charge du peuple; et que ce quilz en trouveront ilz faicent chacun en sa jurisdiction rediger par escript et icelluy escript et leur advis du remede, qui se pourroit donner, ilz envoient par leur deputez de ce instruire ausdits president et gens du conseil, pour le veoir et a bonne deliberacion (oyz²⁾ les deputez desdites villes, si besioing est) y prendre une bonne conclusion, et icelle avec leur informations, motifz et raisons redigees par escript vous envoyer, pour men faire rapport et par ladvis des chief et gens du prive conseil, appelez aussi et oyz lesdicts evesques, leur officiers et gens deglise qui ce touchera, y ordonner de tel remede et provision, que verray et trouveray appartenir. Et en ce faictes extreme dilligence, madvisant de la reception de cestes et de ce que fait en aurez, meisment quel jour lesdites informations et advis pourront estre en nos mains.”

Terstond voldeed de stadhouder aan dien last en leverde dezen brief in ter dagvaart van de steden van Holland 9—11 Juni. »De landvoogdes vleide zich met den gunstigsten uitslag, zelfs nog den 31sten October daaraanvolgende, toen zij van de genomen maatregelen uitvoerig en op hooggestemden toon kennis gaf aan den kei-

¹⁾ Een uitvoerige aanhaling uit dien brief gaf ik reeds op bl. 24.

²⁾ Ouis: gehoord hebbende.

³⁾ A. VAN DER GOES teekent op dien dag in zijne *Resolutiën* aan: »de president heeft den Steden verthoont eenen brief van mijn G. Vrouwe, die remedieren wilt dabusen van de geestelickheit, daer LUTER sijn fundament op neemt, lastende de Steden, deselve te stellen in gescripte ende informatie te doen, elx in den heuren.”

zer in een memorie, door hare afgevaardigden VAN PRAET en HANNAERT medegenomen; des te grooter was denkelijk hare teleurstelling, toen KAREL in zeer algemeene termen daarop liet antwoorden: »ce seroit bonne oeuvre," maar zich ten stelligste de beslissing voorbeheld, eer MARGARETA ééne schrede verder mocht gaan. Trouwens, die volgende schrede werd haar wel door den clerus belet: nog jaren later duurden altijd de oude klachten over de afpersingen der geestelijken voort.

Evenwel niet alleen die »exactiën" waren het, wier invloed zij in hooge mate verderfelijk achtte voor de rechtzinnigheid der burgerij. Zij vreesde niet minder voor den dwazen preëkjiver, waarmee sommigen 't volk trachtten op te hitsen tegen LUTHER en zijn aanhang. »Nonnulli," zoo schreef zij reeds in 1524 aan den paus ¹, nonnulli etiam, tam quibus animarum onus incumbit (zij bedoelt de pastoors en kapellanen), »quam etiam religiosi, in suis concionibus varia adducunt quae magis officiunt quam aedificant, tractantque coram plebecula altiores materias, quas auditores ipsi capere non valent, sibi que nonnunquam mutuo detrahunt ac ejus, quod unus eorum dixerit, alter contrarium asseverat, fietque scandalorum et deformitatum hujusmodi, nisi celeriter obvietur, major et facilis ingrassatio. Itaque tandem absorbetur obedientia, vixque etiam minutissimus consuetus ecclesiae cultus observabitur; sed unusquisque pro suo desiderio alterum et alius alterum ritum inducere volet. Quod erit finaliter, ut unusquisque suo excogitato, intemperato et pro sua tameritate somniato deliramento sic vel sic vivere volet, unde sequetur etiam in quacunque republica ipsius obedientiae exterminium." Had MARGARETA toen reeds, om dit kwaad tegen te gaan, op uitbreiding van de volmacht der inquisiteurs bij den paus aangedrongen, zij liet zich een jaar later (27 September 1525) in een brief aan de kloosters niet minder scherp uit over »de indiscrete sermoenen van de predican ten, religieusen ende anderen" of (zoo als 't luidt in een onder haar toezicht uitgevaardigd plakkaat van den 24sten September) over 't »verhalen der dwalinge van LUTHER ende synen adherenten," als de voorname oorzaak, waardoor »die dwa-

¹) In 't boven aangehaalde verzoekschrift, waarop de paus geheel naar haar wensch beschikte, zoo als blijkt uit zijn brief aan de inquisiteurs van 19 Maart 1525.

linge onder den gemeenen volcke geresen is.”¹ De Staten van Holland waren het daaromtrent geheel met haar eens en hadden reeds op eene hun verleende audientie te Mechelen den 1sten Mei 1525 te kennen gegeven, dat de »diffamaciën meest quamen deur de predicanten, die altyt veel quade dingen op de stoel seggen ende prediken, die zy nyet en weeten te bewarryden², ende dat daeromme de Staten een concept geraempt hadden, omme dese dolinge unyt de landen te brengen, te weeten dat Hoere Genade soude willen doen vernuwen de voergaende placaten, waarmede de K. Majesteyt geboden hadde nyet anders te preken, dan tEvangelië ende de Heylige Scrituren ende nyet te roeren vande secte Lutherane.”³

De Staten, zoowel als de landvoogdes, hadden daarbij inzonderheid het oog op de buitenpredikers d. i. op de geestelijken die, volgens oude privilegiën van hun kloosters, de bevoegdheid hadden zich op vaste tijden (*termijnen* genoemd, van waar hun naam *terminarissen*) naar zekere hun aangewezen plaatsen te begeven, om er in parochie-kerken te preeken, de biecht af te nemen en andere kerkelijke handelingen te verrichten, waaruit aanzienlijke inkomsten voortspoten⁴. Terwijl zij vrijer tegenover den magistraat stonden dan de plaatselijke parochie-priesters, die, zoo zij al niet door de regering aangesteld waren en ontslagen konden worden, hare verordeningen toch vrij wat stipter moesten gehoorzamen, misbruikten

¹) Uitvoerig reeds medegedeeld boven bl. 22 en 23.

²) Bewaarheden.

³) ANDRIES JACOBS, a. w. op dien datum. Dezelfde vermeldt ter gelegenheid eener samenkomst te Mechelen op 10 April 1527, uit den mond van den president van den Geheimen Raad JAN CARONDELET, aartsbisschop van Palermo, gehoord te hebben, »dat dese dwalinghe grootelyck comt deur indiscrete predication van de predicanten, die de scamele luyden int hoofd brengen t'gunt zy noyt g'hoirt ofte gepeynst en hebben.”

⁴) Zoo hadden b. v. de Dominikaners (predikheeren) in den Haag sedert 7 Januari 1404 het recht van »preschier, oyr confession et faire autres actes, que bons freres et religieux sont accoustumez de faire”, in de parochie-kerken van Rotterdam, den Briel en Delft, gedurende een week in den advent en op een der kerstdagen, gedurende een week in de vasten en op een der paaschdagen, gedurende een week in den zomer en op een der pinksterdagen. Welke moeielijkheden daaruit ontstonden vermeldt DE RIEMER, *Beschr. van 's Gravenhage* I. Dl. bl. 375 door de mededeeling van een brief der landvoogdes over dit onderwerp van 24 Mei 1527.

zij vooral deze onafhankelijkheid door hun bandeloos drijven tegen de ketters. De ongelegenheid daardoor veroorzaakt was te grooter, naarmate zij, als vreemden, »meer toeloops hadden van den ghemeynen volcke, dan de parochiekercke." Geen wonder derhalve, dat de Staten, indien de terminarissen van deze buitensporigheid niet affieten, op genoemde audientie verlangden: »sy ende tcloster souden ten ewigen dagen gepriveert wesen van hoeren termyn ende statie," en dat MARGARETA zelve verbood ¹ de vastgestelde termijnen ook maar eenigszins te rekken, op verbeurte van 't geheele privilegie. Eerst later, toen sommige terminarissen en predikers in kapellen en gasthuizen tot een geheel tegenovergesteld uiterste vervielen en krachtige voorstanders werden van de nieuwe leer, maakte zij scherpere bepalingen en liet het verbod uitgaan, om in andere plaatsen te preeken dan uitsluitend in de parochie-kerken: een verbod dat herhaaldelijk vernieuwd werd en waarvan nog in Augustus 1534 de sporen voorkomen ².

Zóó veel moeilijkheden van de zijde der geestelijkheid onderonden de keizer en de landvoogdes bij hunne pogingen, om de Hervorming te bestrijden: nu eens uit de gebrekkig geregelde verhouding der rechtsmacht, uit »interdict" en »evocatio," dan weêr uit het wangedrag, uit de geweldenarij, uit het onverstand van den clerus ontstaan. In de overige gewesten van Noord-Nederland, die aan KAREL VAN EGMOND onderworpen waren, was het niet anders. Wel ontbreken er tot nog toe zoo nauwkeurige en uitvoerige bescheiden tot staving daarvan, als ten aanzien van Holland en Zeeland konden bijgebracht worden, maar aan een enkel voorbeeld is het genoeg te zien, hoe de hertog op zijn gebied een gelijken tegenstand vond.

De proostdij der S. Lebuinus-kerk te Deventer had sedert jaren op de Veluwe eenige goederen in bezit, die de hertog oordeelde dat haar niet toekwamen, maar in vroeger tijd, te midden van de bloedige twisten zijner voorgangers ARNOUD en ADOLF en gedurende

¹) In haren brief aan de kloosters, boven op bl. 22 nt. 4 aangehaald. Beter afdruk dan BRANDT heeft WAGENAAR, *Amsterdam* fo. uitg. I^o st. bl. 264.

²) A. VAN DER GOES in zijn *Register* op dien tijd. Uit ditzelfde *Register* op 9 Maart 1526 blijkt, dat reeds toen kettersche leer in kapellen en gasthuizen verkondigd werd.

zijne minderjarigheid, wederrechtelijk onttrokken waren aan zijn onderlijk erfgoed. Hij eischte ze op en deed in den nazomer van 1525 den proost (JOANNES INGHENWYNKELL, notaris bij de pauselijke curie te Rome, bekleedde destijds deze waardigheid) voor den rechterstoel van zijn drost ter verantwoording dagen, terwijl hij hem, om de zaak nader aan te dringen, kennis gaf dat hij reeds eenige dier goederen verpand had en bij non-comparitie van den proost na zes weken tot den verkoop zou overgaan. Wat was het antwoord, dat de gezworen bode van den drost bij het overreiken dezer dagvaarding te Rome ontving? niets anders dan de schampere vraag: of de hertog ook al met Lutherij besmet was? Wie toch aan den clerus de rechtmatigheid van eenig inkomen durfde betwisten, hij moest — dit stond vast en zeker — een doemwaardig ketter zijn. Ja zelfs paus CLEMENS VII dacht er niet anders over, zoo als bleek uit zijn brief van 14 September 1525, en achtte voor zulk een wandaad, voor zulk een onwaardig bedrijf als de hertog gepleegd had, den gewonen banvloek over den roof van kerkelijke goederen uitgesproken nog niet zwaar genoeg, maar verklaarde dat hij veel grooter straf verdiend had: »sapiunt enim praemissa illam pestiferam et damnatam Lutheranam heresin, ordinem sacrorum canonum et legum subvertentem,” die de hertog nog al (wordt er spottend bijgevoegd) herhaaldelijk gezegd had te willen bestrijden.

Gloeiend van verontwaardiging mocht KAREL terstond tegen de beschuldiging van ketterij opkomen (4 November 1525) en later, zijn goed recht verdedigende tegen ieder voorwendsel van verjaring, betuigen dat, indien het Lutherij moest heeten zijn wettig eigendom te verdedigen, de prelaten die eens anders erfgoed roofden veeleer dien ketternaam verdienden; hij mocht bidden en smeeken, dat de paus hem »liberare dignetur suspicionem heresis tam impiae, quam totis viribus persequimur et extirpare conamur;” hij mocht het aanbod van INGHENWYNKELL wraken, om zich te verantwoorden voor den rechter, dien deze bevoegd achtte en roemen: »nos enim coram iudice competenti secundum leges, jura et privilegia et consuetudines patriae egimus;” — toch had ook hij de ervaring opgedaan en zou 't gedurig weêr ondervinden, welk een »imperium in imperio” de clerus was, hoe scherp de twist over rechtsbevoegdheid gedreven werd, en dat ook de brandendste ijver om de ketterij

uit te roeien in de schatting der geestelijkheid niets beteekende, zoodra zij haar gezag bedreigd of hare belangen gekrenkt achtte 1.

Het overzicht van de moeielijkheden, die 's Lands hooge overheid bij 't vervolgen der Sacramentisten ondervond, zou onvolledig zijn, indien daaronder ook niet genoemd werden de bezwaren, haar in den weg gelegd door verschillende haar in naam onderworpenen, maar veelszins onafhankelijke staatsmachten. Streng mochten de plakkatën luiden, zij die met de uitvoering waren belast zochten vaak allerlei middelen en wegen, om ze zoo al niet ijdel te maken, dan toch vrij wat te verzachten. Uit het vroeger medegedeelde bleek het reeds. Of was het niet met dit doel, dat het Hof van Holland zich partij stelde tegen den inquisiteur, zoodra deze eene terugwerkende kracht aan 's keizers besluit wilde toekennen of zich tot uitsluitenden geloofsrechter opwierp en aan het zoogenoemde privilege »de non evocando" te kort deed? Dezelfde gezindheid openbaarden nog duidelijker de Staten van Holland van Maart tot October 1523 door het handhaven der acte van MARGARETA tegenover VAN DER HULST en in hunne bemoeiingen ter gunste van HOEN, GNAFEUS, CANIRIVUS. Bovendien, te dier gelegenheid werd reeds door de afgevaardigden van Delft en Haarlem uitgesproken, wat welhaast in al de overige groote steden weerklank vinden en een heftigen tegenstand verwekken zou tegen de maatregelen van den landsheer: men hield het er namelijk voor, dat niet alleen de eisch om de gevangen ketters naar Gorinchem, maar zelfs om ze buiten de stad hunner inwoning te voeren, ten einde te recht te staan voor eene andere vierschaar dan hunne eigen schepenbank, al was die vierschaar ook 't Hof van Holland, »tegen de privilegiën" streed, »die elcke stede in den zynen heeft, ende indien men alsoo soude procederen, een groot inconvenient in den lande daerdeur soude mogen gebeuren 2."

Op dit privilege »de non evocando," op dit bezit eener eigene

1) De briefwisseling tusschen den paus en den hertog werd uitgegeven door VAN HASSELT, *Stukken* II° Dl. bl. 73—79; vgl. *Kerkhist. archief* I° Dl. bl. 24 verv.

2) *Resolutiën der Vroedschap van Haarlem* op 8 Augustus 1523.

rechtspraak, de vruchtbare moeder van een menigte republikeinsche instellingen, die een geheel nieuwen regeeringsvorm zouden voorbereiden, was de burgerij niet minder naijverig, dan de geestelijkheid op het hare. Sedert onhenglijken tijd ¹ waren de poorters gewoon hunne schepenen te kiezen en geene andere rechters te hebben, dan deze door henzelfen aangestelde mannen. De keizer mocht al beweren, dat ketterij een misdaad van gekwetste majesteit en derhalve 't bedoelde privilege daarbij van geen toepassing was, — vele steden waren van hetzelfde oordeel als de Deventersche overheid, toen zij de vreemde inquisiteurs weerde, »nullo modo concedi posse, ut ulli commissarii extranei id juris" (n. l. het opsporen der verdachten en schuldigen) »usurparent, sed accusari debere suspectos coram consule aut nonnullis a senatu ad hoc delegatis ²." Andere steden wel is waar durfden zoo ver niet gaan en ontkenden de rechtsbevoegdheid van den landsheer in zake van ketterij niet, maar zochten allerlei uitvluchten, om de tusschenkomst van 't Hof te ontduiken, o. a. door de bewering, dat die rechtsbevoegdheid alleen en uitsluitend eigenlijk gezegde ketterij betrof, maar niet van toepassing was op andere overtredingen van de geloofsplakkaten b. v. op 't verkoopen en verspreiden van kettersche boeken en dergelijke meer ³. De gewone gedragslijn der stedelijke regeeringen was dan ook de Sacramentisten, zoolang men vermoeden kon dat het Hof van hun bestaan geen kennis droeg, ernstig (soms met scherpe bedreiging) te waarschuwen, maar hen toch ook te beveiligen tegen allen overlast van andersdenkenden, al was 't alleen om te voorkomen dat de zaak buiten de muren ruchtbaar werd; alleen in het uiterste geval, wanneer er geen kans op geheimhouding van 't Hof meer bestond, ging men tot strenger maatregelen, tot inhechtenisneming en straffen over, — dit laatste inzonderheid, om den gedelegeerden van 't Hof vóór te zijn, een bewijs

¹) Amsterdam b. v. bezat dit recht door 't privilege van hertog ALBRECHT, 26 Juni 1401. Vgl. WAGENAAR, *Amsterdam* (9^e uitg.) I bl. 133. Men droeg een dubbeltal voor, waaruit het Hof gehouden was de keuze te doen.

²) REVIUS, *Daventria illustrata* p. 250; en van daar bij GERDES, *Hist. reform.* t. III. p. 80. YFET en DERMOUT a. w. I^e Dl. bl. 115. 't Viel voor in 1532.

³) Hoe de Amsterdamsche regeering dit voorwendsel gebruikte blijkt uit ANDRIES JACOBS t. a. pl. op 18 April 1527.

van ijver te geven, de autonomie te handhaven en de schuldigen te doen vrijkomen met een lichtere straf, dan de hoogere rechtsmacht zou opleggen. 't Was te meer noodig, omdat menige stadsregeering onder verdenking lag van de ketterij te begunstigen ¹; of, indien er geen aanleiding tot dit vermoeden bestond, indien ze streng katholiek en ten volle geneigd was de eischen van den landsheer in te willigen, omdat ze vreesde voor oproer onder 't volk, wanneer zij, zelve de kettervervolgving verzuimende, genoodzaakt werd de schuldigen uit te leveren aan 't Hof ².

Om de zachtstmogelijke toepassing van de plakaten was het den schepenen inzonderheid te doen, die in 't algemeen de ketters niet zoo schuldig en de ketterij niet zulk een zwaar misdrijf achtten, als de geestelijkheid wel beweerde, en die doorgaans tot minder gestrengheid geneigd waren tegenover medeburgers, wien niets anders te laste gelegd kon worden, dan een weinig ongehoorzaamheid aan de voorschriften der Kerk. Van die zachte toepassing kwamen, tot groote ergernis van den clerus, den inquisiteur, ja ook van den procureur-generaal, gedurig voorbeelden voor. 't Zij genoeg er een tweetal aan te voeren, ten bewijze wat al moeilijkheden 's Lands hooge overheid van de zijde der plaatselijke besturen ondervond bij de handhaving der plakaten.

't Eene viel te Delft voor in 1528. DAVID JORISZ. (toen werd zeker nog niet vermoed, welk een naam hij zich later verwerven zou) had aan de kerkdeuren en »andere plecken, dair de meeste confluencie van den volcke plach te wesen" een schotschrift aangeplakt tegen de katholieke leer en de geestelijkheid, en openlijk bij 't houden eener processie op de smadelijkste wijze zich uitgelaten over deze »goede usanciën ende loeffelicke onderhoudenisse." Reden genoeg voor den schout om, overeenkomstig 's keizers plakkaat, te eischen, »dat hy verclaert zoude wesen verbeurt te hebben zyn lyf ende goet, ende gerecht te worden mitten zwaïrde ³," maar schepenen dachten er geheel anders over. 't Was voldoende, meenden

¹) B. v. die te Delft en die te Amsterdam. In laatstgenoemde stad werd vooral, en niet te onrechte, de schout JAN HUBRECHTS verdacht.

²) Van zulk eene oproerige beweging gaf de Amsterdamsche burgerij een voorbeeld in 1534. WAGENAAR, t. a. pl. I bl. 239.

³) *Criminele Sententien 's Hof's van Hollant*, 1505—1529 f°. 179.

zij, indien hij in 't hemd achter de processie ging met een brandende kaars, om die daarna op het altaar te offeren, en voorts veroordeeld werd zes weken in zijn huis en vervolgens een jaar binnen de stad te blijven. Kon het Hof, toen de schout aandrang op herziening van dit vonnis, zijn eisch weigeren? had het geen recht tot beklag over opzettelijk ontduiken van de wet? was het wonder, dat het vonnis gecasseerd en de schuldige veroordeeld werd »strenghelyck gegeselt te worden ende daernae mit een yser door syn tonge gesteken ende met tselve te blyven staen een half uur,” onder bepaling, dat hij, drie jaar ter stad uitgebannen, eerst na verloop van dien tijd en vooraf een boete van veertig gulden volddaan hebbende daarin mocht wederkeeren? zóó veel verschilde de uitspraak van 't Hof met die der schepenbank; zóó duidelijk kwam de onwil der stedelijke regeering aan 't licht, om de plakaten tegen de ketterij te handhaven.

Een ander voorbeeld gaf een jaar vroeger 't gerecht van Amsterdam. Den 18den Maart 1527 had dit den boekverkooper JAN SYVAARTS, bijgenaamd den kreupele¹, en BRECHT LAMBERTS, vrouw van BAREND DE GULDENBERCH, veroordeeld: den eerste wegens het uitgeven en verkoopen van kettersche boeken, de tweede omdat zij »in haeren huse ende in haeren presentie vergaderinghe van volck gehouden, ende toegelaten heeft aldaer sekere boecken gelesen werden².” JAN SYVAARTS werd verwezen om twee maanden op de S. Olofspoort te brood en te bier te leggen, daarna een half jaar in huis te blijven en twaalf gulden boete te betalen; BRECHT kwam met een boete van drie gulden zonder meer vrij. Op het eerstgenoemde misdrijf stelde 't plakkaat van 24 September 1525 »verliesinge van 't derde paert van synen goeden ende bovendien nuyter plecke, daer hy woenachtich soude syn, eewelicken ghebannen te worden;” op het tweede eene boete van twintig gulden, die de schuldige »sonder voorder dilay gehouden sal worden te nampti-

¹) Was hij dezelfde als JAN SEYERS de Leidsche boekverkooper op bl. 39 vermeld? in weerwil van de overeenkomst in naam en beroep denk ik het niet, omdat het Hof ter gelegenheid van de cassatie dan waarschijnlijk op 't vonnis van 14 Juli 1524 zou gewezen en hem bovendien schuldig verklaard hebben aan 't verbreken van zijn bannissement.

²) Op 't gemeente-archief te Amsterdam *Keurboek* D. f°. 118 v°. en f° 119.

seeren, nyetjegenstaende gewoenten ofte privilegiën ter contrarien oft, by gebreke dat hy die niet betalen en mochte, drie maenden binnen zynen huysse gebannen te worden, sonder daeruyt te mogen gaen op *arbitrale correctie*."

Nauwelijks was het gevelde vonnis den procureur-generaal ter oore gekomen, of hij teekende er protest tegen aan, dagvaardde zoowel de schepenen als de veroordeelden voor 't Hof om het te hooren casseeren en eischte reeds terstond, dat JAN SYVAARTS, op nieuw in hechtenis genomen, naar de voorpoort in den Haag zou worden overgebracht. Die uitlevering weigerden schepenen op grond dat het verkoopen en verspreiden van kettersche boeken geen ketterij en derhalve in dezen het privilege »de non evocando" van volle kracht was. Niet minder scherp kantten zij zich tegen de voorgenomen cassatie en vooral tegen den eisch, dat zij zelve zouden moeten verschijnen voor 't Hof. Toen een onderhoud met den president van 't Hof den 18^{den} April niets gebaat had, zonden zij den 22sten eene commissie naar den stadhouder, die zich destijds te Mechelen ophield, met eene uitgewerkte memorie, waarin zij, even als mondeling bij den voorzitter, op het intrekken der dagvaarding aandrongen, door te kennen te geven dat schepenen zijn ongeleerde, onbezoldigde mannen, door 't Hof zelf als de meestgeschikten benoemd, die naar hun beste weten recht spreken; dat de aartsbisschop van Palermo nog onlangs ¹ vermaand had tot gematigdheid in het toepassen der plakaten; dat het casseeren van hun vonnis door 't Hof aanleiding zou geven tot gedurige appellen en tot verkleining van den eerbied, dien 't volk aan de gewijsden der

¹⁾ In de eerste helft van April had hij aan de Amsterdamsche gedeputeerden, den burgemeester LUTT JACOBS en den pensionaris ANDRIES JACOBS te kennen gegeven, volgens aantekening van laatstgenoemde: »dat de regierders van de stede nyet behoorden correctie te doen over degheene, qui male sentit de fide vel de sacramentis ecclesiae, sed solum qui peccat contra placitum imperatoris; nyet verstaende, dat men precise altyt tplacaet van den keyser volgen soude, maer dat scepenen soe nae tplacaet gaen souden, alst hun moegelyck wesen soude, anmerckende alle circumstantien van tfaict, van de personen, oft die beladen is met kynderen, oft daeromme geheel verdorven soude werdden etc. quod est pena arbitraria. Die scepenen souden mogen vermeederen ende verminderen secundum qualitates supradictas."

schepenbank behoorde toe te dragen; dat voortaan niemand schepen zou willen zijn, indien men dagelijks gevaar liep, om (wegens uitgesproken vonnissen te worden ingedaagd ('t geen trouwens in de laatste dertig jaren nooit had plaats gehad); eindelijk, dat de keizer dan beter zou doen, met zes of zeven rechtsgeleerden aan te stellen.

Zoo gunstig dit beklag door den stadhouder, in overleg met mr. JOOST LAURENSZ, werd opgenomen, die de afgevaardigden naar 't hof van Holland terugzond met een aanbevelend schrijven, zoo veel tegenwerpingen brachten de Haagsche raadsheeren in. Schepenen (beweerden zij) mochten door 't Hof zelf gekozen zijn, 't Hof was daarbij gebonden aan het dubbeltal door hen voorgedragen en derhalve niet vrij in de keus; ze mochten ongeleerde mannen wezen, »de pene van tplacaet staet express ende sy verstaen wel duytsch;» bovendien was 't meerendeel hunner van oordeel geweest »tplacaet na den text te volgen, dwelck men wel bewysen soude, indient noot waere (seyde myn Heere VAN ASSENDELFF), maer dat dadvisen van den Burgemeesters (die alleen advys mogen geven ende geen sententie) hadden gedaan, dat de correctie aldus gewesen was." De opgeworpen exceptie, alsof nooit iets dergelijks had plaats gehad in de laatste dertig jaren, gold niet: jimmers aan voorbeelden van appèl ontbrak het geenszins, — waartegen partij aanvoerde, dat deze voorbeelden alleen gevallen betroffen, waarin »pars condemnata erat convicta sed non confessa," zoo als nu. Na velerlei beraadslaging kwam het eindelijk tot een schikking.

't Hof gaf aan schepenen toe, dat zij getoond hadden »ongeleerd" te zijn door hunne opvatting van de woorden van 't plakkaat: *op arbitrale correctie*, want deze woorden zien alleen op 't verbreken van het huisarrest en laten niet, zoo als zij gemeend hadden, den rechter geheel vrij in 't bepalen der straf voor 't vergriep zelf, in dit geval hierin bestaande, dat een kamer ter beschikking van de Sacramentisten gesteld was; evenzoo bleek hunne onervarenheid uit het opleggen eener boete aan JAN SYVAARTS van twaalf gulden, welke het plakkaat niet voorschrijft, en uit de verwisseling van het levenslang bannissement, door het plakkaat geëischt, met een gevangenisstraf van twee maanden en een huisarrest van een half jaar; derhalve hadden zij te goeder trouw gedwaald, waarom dan ook 't Hof, hun ten slotte

een gunstig praeadvies medegaf, toen zij half Mei andermaal de tusschenkomst van den stadhouder te Mechelen inriepen, en voorstelden de dagvaarding acht of negen maanden op te schorsen, ja zelfs, indien gedurende dien tijd schepenen (zoo als zij beloofden) zich hielden aan 't plakkaat, voor goed af te zien van den eisch,—zonder echter daardoor eenigszins toe te geven aan de bewering der schepenen, alsof van hun crimineele vonnissen niet bij 't Hof geappelleerd mocht worden. Den 19^{den} Mei verkregen de Amsterdamsche afgevaardigden, weêr naar Mechelen gereisd, op dit voorstel de goedkeuring van den aartsbisschop van Palermo en enkele leden van den geheimen Raad, waarna eindelijk ook de landvoogdes daaraan hare toestemming gaf, evenwel met deze wijziging, dat zij den procureur-generaal geheel vrijliet aan de dagvaarding gevolg te geven. Hij deed het echter niet ¹.

Zóó veel was er vast, zóóveel getwist en geschrijf, zooveel onderhandelen en reizen en trekken, waarmee de hoogsten des lands gemoeid waren, aan een zaak die (afgezien van 't beginsel) op niets anders neerkwam, dan op de vraag: of eene arme vrouw in Amsterdam drie gulden dan wel twintig gulden boete betalen moest? 't Was om er het geduld bij te verliezen en schier te wanhopen aan de mogelijkheid van 't uitvoeren der plakkatén. Over de groote zaak toch die de keizer wilde: het uitroeien der ketterij, bekommerden de onderhoorige machten zich nauwelijks; alles vergaten zij in angstvallige zorg voor de privilegiën, het handhaven eener veelszins gebrekkige autonomie, het hartstochtelijk ijveren voor kleinigheden. Wat baatte geweld? was het zelfs aan te wenden, zoolang zij (en te goeder trouw) zich bereid verklaarden in alles gehoorzaam te zijn aan den landsheer, mits het maar niet de privilegiën krenkte, die hij immers zelf bezworen had? Onwil, halsstarrig verzet ware lichter te bedwingen geweest en had strenger, doortastender maatregelen gerechtvaardigd, — maar 't openbaarde zich niet ², en waar het bestond, zoo als misschien op 't gebied van

¹) Het uitvoerig bericht over dit geschil en de bemiddeling daarvan komt voor bij ANDRIES JACOBS t. a. pl.

²) Hoe? vraagt misschien iemand, die zich herinnert uit SCHOTEL, *Kerkel. Dordr.* I^e Dl. bl. 22 dat, juist wegens zulk een openbaar verzet, de baljuw van

den Gelderschen hertog bij een MAURITS MAURITSZ. PANNEKOEK te Harderwijk ¹ of in 's keizers erflanden bij een JAN HUBRECHTS te Amsterdam, daar school het onder zulk een vloed van voorwendsels weg, dat het niet mogelijk was de schuldigen te overtuigen. Wie beslist, of niet hier en daar in Westfriesland tot die voorwendsels ook behoorde, wat den keizer later drong zelf handen aan 't werk te slaan, maar vroeger hem meer dan eens was tegemoet gevoerd als verontschuldiging, dat n. l. »daer vele cleyne officieren zyn inden dorpen, die voertyts stedenprivilegiën ende gerechtigheyt gewonnen hebben, die niet machtich en zijn dienaren te houden, apprehensie te doen ende justicie te administreren?" ² Hoe dit zij: onvermogen, onwil, ongezindheid tot samenwerking, of welken naam ook 't gedrag der plaatselijke besturen jegens 's Lands-hooge overheid verdient, — 't was meer dan genoeg, om de werking van haar plakkaat te belemmeren, de vervulling tegen te houden van 's keizers liefsten wensch en meer dan één kans op straffeloosheid te geven aan de Sacramentisten. De strijd was wel aangekondigd, maar bij zoo groote verdeeldheid in de gelederen van den vijand, nu eens over den man, die den aanval besturen zou, dan over de bevoegdheid om er deel aan te nemen, nu eens over de wijze van krijgvoeren, dan over het doel, waartoe het moest leiden, — hadden zij wel veel te vreezen? Een enkel slachtoffer mocht er vallen, sommigen hunner vrijheid of goederen verliezen, waren er niet talloos meerderen, die ongestoord, zij het dan ook in 't geheim, konden blijven bij hun belijdenis? De menigte bespeurde er dage-

Schieland van 1521 tot 1528 te 's Gravenhage in hechtenis was. De zaak is deze. ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, *Brielle* I° Dl. bl. 274, op wie SCHOTEL zich beroept, deelen mede, dat SALOMON VAN DER HOEVEN, baljuw van Schiedam, door de verbitterde geestelijkheid wegens het niet ten uitvoer leggen van 't plakkaat van 1521 aangeklaagd bij 't Hof van Holland, zeven jaren in hechtenis op de Voorpoort bleef, waaruit hij als door een wonder ontsnapte. SCHOTEL, deze zeven jaren bij het jaartal van 't plakkaat voegende, stelt zijne ontvluchting op 1528. Intusschen blijkt van elders (zie b. v. A. P. VAN GRONINGEN, *Watergeuzen*, bl. 252), dat deze vlucht omstreeks 1571 plaats had en derhalve zijne gevangenneming omstreeks 1564 valt.

¹) *Kerkhist. Archief* I° Dl. bl. 8.

²) Brief van den keizer aan zijn stadhouder in Holland van 3 Juli 1534, opgenomen in het *Memoriaalb.* f° 238.

lijks voorbeelden van en vermoedde er nog meer: geen wonder, dat in weerwil van wet of plakkaat de Sacramentisten hun getal zagen toenemen en er welhaast in 't geheele land geen stad was aan te wijzen, waar zij zich niet tot geregelde conventiculen ver-eenigden.

Van waar die aanwas? hoe kon het zijn, dat drie jaren na de uitvaardiging van het hevig plakkaat omtrent den toestand des Lands terecht werd getuigd, zoo als ERASMUS den 28sten Augustus 1525 deed: »*maxima populi pars apud Hollandos, Zelandos et Flandros scit doctrinam LUTHERI et odio plus quam capitali fertur in monachos?*» dat de keizer, die in April 1522 zijn gestrengheid had moeten matigen, wegens »die menichte vanden volcke» door de »Luyteriaensche doctryne» besmet, den 24sten September 1525 klagen moest: »alle welcke onse diligentien nyetjegenstaende wy zyn int zeker geadverteert geweest, dat noch *dagelicx hoe langer soe meer* tgemeen volck bedrogen ende by veel nyeuwicheiden ende perverse opinien verleyt wort?»

De moeielijkheid, welke hij bij 't uitvoeren der beraamde maatregelen ondervond, verklaart het ten deele, maar zeker niet geheel. Ze doet wel vermoeden, hoe gemakkelijk zich menigeen schuil kon houden bij een onderzoek, dat alleen voor de lens werd ingesteld, of zich onttrok aan de oogen zijner zoogenoemde bespieders, omdat zij hem liever niet wilden zien, dan genoodzaakt te zijn, indien zij hem ontdekt en gevat hadden, hem uit te leveren: de clerus aan den wereldlijken rechter, de mindere staatsmachten aan 't Hof of aan den inquisiteur. Maar hoe zij van honderden tot duizenden aangroeiden, hoe allerwegen de conventiculen trouwer bezocht en talrijker werden, hoe in weerwil van het dreigend gevaar de geest der Hervorming de geheele natie gedurig krachtiger aangreep, — daarvoor bestonden andere oorzaken, vermogender redenen, dan de altijd nog wisselvallige kans, dat de waakzaamheid der overheden kon, ja misschien wel wilde bedrogen worden. Bij den strijd der Hervorming mocht de verdeeldheid, 't gemis van samenwerking onder

¹⁾ *Epistolae* l. 1. p. 886 in een brief van WILLIBALD PIKHEIMER.

²⁾ Zie 't plakkaat van dien datum in het *Derde memoriael* van A. SANDLYN f°. 93.

de geloofsvervolgers, voor de Sacramentisten een niet onbelangrijk voordeel zijn, — hunne kracht was het niet. Elders school die kracht; van elders ontving ze voedsel. Wie haar voorbijziet zou zich den voortgang der Evangelischen, overal op tal van onderscheidene plaatsen in Noord-Nederland, niet kunnen verklaren. Eer derhalve de bijzondere gesteldheid van enkele hunner vereenigingen en gemeenten ter sprake komt, ga een algemeen onderzoek vooraf naar 'tgeen hen, zoowel op 't gebied van den Gelderschen hertog als in 's keizers erflanden, met klimmenden moed weerstand deed bieden aan inquisitie en dwang.

OVERGANG TOT HET JODENDOM.

In de Notulen der Waterlandsche Doopsgezinde gemeente te Amsterdam van den 11den Mei 1615 wordt het volgende vermeld, merkwaardig zoowel wegens de zeldzaamheid der zaak zelve, als wegens 't besluit daarin genomen, dat ten sterkste bewijst, hoe afkeerig die gemeente er van was, om den eigenlijken ban uit te spreken en toe te passen:

»Is de vrou van HARMEN SCHOENLAPPER en de vrouw van HANS de coussemaker, die beruchticht (*beschuldigd*) Waren van het Jodendom, den broederen" (aan de na kerktijd vergaderde broederschap der gemeente) voorgedragen, als die, veelmaelen aangesproken ende onderwesen zijnde, onbekeerlyck bleven. Ende nu laest noch, door NITTERT OBBES ende MATTHEUS JANSEN, wt den name der dienaren" (van den kerkeraad) »aengesproken zynde ende voor de gemeente gedachvaert, om so se Christum niet en verlochenden, maer dien noch bekenden, gelyck se plagen (*pleegden*), haer te ontschuldigen ende haer belydenisse te doen, hetwelcke so se niet en deden, soe souden wij 't daer voor houden, dat se Christum verlochenden, — tot antwoordt gegeven hebben, dat se niet en begeerden te comen, oock niet en begeerden te seggen een noch ander, maer sy wilden daerin stilstaen ende als nutrael houden tusschen beyden, te weten de Joden ende Christenen. Seyden oock dat wij ons met haer niet voele behooffden te bemoyen: sy hadden ons doch al overlange al verlaten en haer van ons gescheyden: deden dat oock noch. Is derhalven over haer beyden besloten, haer voor afgescheyden te houden, ende te stellen daer se haerselve stellen, om redene voor verhaelt."

D. H. S.

DE DUITSCHE »GOTTESFREUNDE" EN DE NEDERLANDSCHE »DEVOTEN;"

DOOR

C. J. VAN DER KEMP,

Predikant te Noordwijkerhout.

Het mysticisme, dat zich in de middeleeuwen openbaarde, was geenszins iets nieuws. Het had zich reeds vertoond in den eersten aanvang van de geschiedenis des christendoms, ja, men kan zeggen: door de gansche geschiedenis der menschheid heen treedt het te voorschijn, nu meer duidelijk, dan meer verborgen. En geen wonder! De aanleg tot mysticisme ¹ ligt in de menschelijke natuur. Ieder waarachtig godvruchtige zoekt zich zekere voorstellingen van het goddelijk wezen te maken, maar elke voorstelling wordt onhoudbaar bevonden, indien hij haar brengt voor de eischen van zijn verstand en haar daarmede zoekt te bewijzen. En toch, hij gevoelt eene onweerstaanbare behoefte aan gemeenschap met God. Zonder God kan hij niet leven. Maar zijn verstand alleen laat hem onbevredigd; het kan hem geen antwoord geven op de vraag: »wie is God?"

Wat is nu natuurlijker, dan dat de mensch, die nog niet vatbaar is voor het begrip van de nauwe vereeniging met God, welke doof het redelijk geloof ontstaat, die zich nog geen denkbeeld kan vor-

¹) Zie over het karakter van het mysticisme: *Der Mysticismus des Mittelalters in seiner Entstehungsperiode dargestellt von Dr. HEINRICH SCHMID*, Jena 1824.

men, dat er harmonie bestaan kan tusschen verstand en hart, eenzijdig wordt, zijn verstand gevangen geeft en zijn toevlucht neemt tot het gevoel, dat hem zijn geloof aan onmiddellijke vereeniging met God niet ontrooft en hem in het ongestoord bezit laat van zijne voorstellingen aangaande de Godheid. En van daar het verschijnsel, dat zich in elke eeuw van nieuws openbaart, dat de vroomste en edelste menschen niet zelden de sterkste neiging bezitten tot mysticisme, en overweldigd worden door zijne macht, wanneer zij niet genoeg beschaving of verlichting des verstands bezitten, om door kennis en wetenschap en standvastigheid van karakter het godsdienstig gevoel gelijken tred te doen houden met hunne redelijke overtuiging. Houdt men dit in het oog, dan laat het zich alleszins verklaren, dat het mysticisme zich aanstonds en gedurig in de christelijke kerk vertoonde.

Het ligt niet op onzen weg hier een overzicht te geven van de geschiedenis van het mysticisme in de christelijke kerk. Genoeg zij het op te merken, dat het merkwaardig verschijnsel, na reeds in de eerste eeuwen onzer jaartelling aan het licht gekomen te zijn, opnieuw zich voordeed en in verhoogde mate zich ontwikkelde, toen zich allerwegen een frisch en krachtig leven onder de Germaansche volken begon te openbaren. Al de middeleeuwen door vertoont zich het mysticisme. Nu eens treedt het op in zijne verhevenheid en kracht, dan weder herinnert het ons, hoe de menschelijke natuur maar al te zeer tot uitersten overhelt, als wij het tot de dwaasheden der dweperij zien vervallen. Maar met den aanvang der 14de eeuw trad het eene nieuwe phase van ontwikkeling in. Onder den invloed van TAULER onderscheidde het zich bepaaldelijk door zijne practische strekking en door zijn streven naar waarheid. Reeds ruim twee honderd jaren vroeger had zich meermalen, niet alleen van den kant der vorsten, maar evenzeer van de zijde der burgerij in de steden, een krachtige tegenstand geopenbaard tegen de aanmatigingen en gewelddadigheden der hiërarchie. Die tegenstand nam gaandeweg toe. De kerk was ziek „in capite et in membris”, en allerwegen vertoonde zich een meer of min ernstig streven naar hervorming. En toen nu in het begin der 14de eeuw de kerkelijke en politieke verwarringen tot eene jammerlijke hoogte gestegen waren; de pausen met ban en inter-

dict steden en landen aan den treurigsten toestand prijs gaven; het volk gebukt ging onder de vreeselijkste ellende, veroorzaakt door ziekten, aardbevingen, oorlog en hongersnood; toen verstand en hart dikwerf in twijfel waren over 't geen als waar en recht moest gelden, en de geestelijkheid, in partijen gedeeld, door haar ontuchtig leven en door hare onvruchtbare prediking geen vertrouwen meer kon inboezemen, — toen kon het nauwelijks anders of vrome leeken moesten, door onzekerheid en angst gedreven, zich nauwer bij elkander aansluiten, opdat zij in onderlinge verbindtenissen den steun vonden, dien de officiële kerk hun niet meer geven kon. Zij verbonden zich, om elkander en het volk door godsdienstige toespraak te stichten waar de priesters zwegen, en zochten dezulken op, bij wie zij hulp en troost konden vinden. Van daar het aanzien, dat mannen verkregen, die zich op eene rijke ervaring konden beroemen; die hun raad, niet op priesterlijk gezag, ja zelfs niet op het geschreven woord van den Bijbel grondden, maar dien onmiddellijk afleidden van den Heiligen Geest, en zich op een wonderbaar, onmiddellijk verkeer met den hemel beriepen. Met deze zochten zij zich te vereenigen, met het bepaalde doel van gemeenschappelijke medewerking tot bevordering en onderhouding van het godsdienstig leven onder het volk. Van daar dat er overal vereenigingen tot stand kwamen tot opwekking en versterking van den godsdienst. Een dezer vereenigingen was die der »Gottesfreunde», die vooral van Bazel en Straatsburg uit haren invloed heinde en verre deed gelden.

Door gebrek aan de noodige bescheiden heeft lang over de Godsvrienden een geheimzinnige sluier gehangen. In het jaar 1841 moest Dr. CARL SCHMIDT nog schrijven: »da die geschichtlichen Daten über diese Vereine [der Gottesfreunde] äusserst spärlich und dunkel sind, so last sich nicht leicht etwas Ausführliches über dieselben berichten.»¹ De ijverig voortgezette studiën echter van dezen Straatsburgschen hoogleeraar hebben dien sluier in de laatste jaren grootendeels opgeheven. Door de ontdekking van merkwaardige handschriften, waaronder vele van het hoofd der »Gottesfreunde» zelve afkomstig, is het hem mogen gelukken ons eene vrij volledige

¹) C. SCHMIDT, *Joh. Tauler von Strassburg*, Hamburg 1841, p. 163.

voorstelling te geven van het karakter hunner mystieke vereeniging. Die belang stelt in het godsdienstig leven der christenheid van de 14de eeuw, zal in de werken van genoemden geleerde een rijke bron vinden tot juistere en beter kennis van deze belangrijke periode in de geschiedenis der christelijke kerk ¹.

De stichter van de vereeniging der »Gottesfreunde,» die tevens tot aan zijn dood haar hoofd bleef, was NICOLAAS VAN BAZEL. Waarschijnlijk in het jaar 1308 te Basel geboren, werd hij in zijne jeugd voor den handelsstand opgeleid. Maar een zijner vrienden, eens ridders zoon, wekte in hem den lust op tot het ridderleven. Na den dood zijner ouders zeide hij dan ook den koopmansstand voor goed vaarwel. Met zijn ridderlijken vriend nu de feesten der adellijken op kasteelen en aan de hoven bezoekkende, vatte hij daar eene hartstochtelijke liefde op voor eene schoone jonkvrouw. Lang duurde het, eer de toestemming tot het huwelijk door de ouders der jonge maagd gegeven werd. Eindelijk echter had NICOLAAS alle zwarigheden weten te overwinnen, en alles was tot de bruiloft in gereedheid gebracht. Doch aan den avond vóór het feest kwam plotseling bij onzen bruidegom de twijfel op, of hij wel in het huwelijk treden mocht. Van zijn vroegste jeugd af gewoon aan vrome oefeningen, daarbij een man van zeer mystieken aard, twijfelde hij niet aan onmiddellijke ingevingen en zichtbare werkingen van den H. Geest. Voor een houten kruis op de knieën gevallen, bad hij den Heer en zijne heilige Moeder, dat deze hem een teeken mochten geven, of het hun wil was, dat hij in den echt zou treden; hij was tot alle gehoorzaamheid bereid. En daar hij een man van eene

¹) Zie over de »Gottesfreunde», behalve de hierboven aangeh. monographie: *Die Gottesfreunde im 14. Jahrhundert, Historische Nachrichten und Urkunden*, in de door Reuss en Cunitz uitgegevene *Beiträge zu den theologischen Wissenschaften*, Jena 1854; de biographie van Rulman Merswin, in de *Revue d'Alsace*, Avril 1856; *Nicolaus von Basel und die Gottesfreunde in Basel im 14. Jahrhundert*, Basel 1856; *Nicolaus von Basel, Leben und ausgewählte Schriften* Weenen 1866; en eindelijk de verhandeling van Dr. WACKERNAGEL: *Die Gottesfreunde in Basel*, in de *Beiträge zur Vaterlandischen Geschichte, herausgegeben von der historischen Gesellschaft zu Basel*, 2ter Band, Basel 1843. Van SCHMIDT's monographie over Tauler verscheen een vrije bewerking in onze taal door B. TE GEMPT, predikant te Batenburg. Tiel bij Gebr. CAMPAGNE 1850.

visionaire natuur was, gelijk schier alle mystieken dier dagen, scheen het hem, alsof zich het crucifix tot hem nederboog en het beeld van Christus tot hem sprak: »sta op, ontvlied de wereld, neem uw kruis op en volg mij na." Toen op den volgenden dag de vrienden bijeen kwamen om bruiloft te vieren, verklaarde NICOLAAS aan zijne niet weinig verbaasde gasten, dat hij eene andere bruid had gekozen, dat hij aan de Koningin des hemels was verloofd! Soortgelijke voorvallen waren in die dagen niet zeldzaam. De neiging tot dweperij vertoonde zich bij alle rangen en standen der maatschappij. Jeugdige gemoederen verwisselden niet zelden de aardsche »minne" met de hemelsche en gaven zich met den gloed der hartstochtelijkste liefde over aan den dienst der Lieve Vrouw of aan de eeuwige Wijsheid, die men zich onder haar gevolg voorstelde. Den echt beschouwden velen als een drukkenden last, die der menschen voortgang op »den weg der volkomenheid" belemmerde, en het voorstel van SUSO aan zijne gade gedaan, om hun huwelijk als ontbonden te beschouwen en met hem de wereld te ontvlieden, was in die dagen alles behalve zeldzaam.

Het offer, dat NICOLAAS aan »den Heer en de heilige Moeder" gebracht had, werd voor hem de aanvang van een nieuw leven. Hoe langer hoe meer kwam hij tot de overtuiging, dat hij zijn leven alleen Gode moest wijden. Visioen op visioen viel hem ten deel. In onmiddellijke betrekking meende hij te staan tot den H. Geest, ja tot de Heilige Drieëenheid. En hoe meer deze mystieke overtuigingen zich van hem meester maakten, destemeer hield hij zich ook (met toepassing op zich zelve van Joh. 15 vs. 15, vergel. met Jacobus 2 vs. 22) voor een grooten, uitverkoren vriend van God. Maar nu voelde hij zich ook geroepen op anderen te werken. Diep ging hij gebogen onder den druk der tijden. Met bekommering sloeg hij de verbastering der kerk gade. Hij zag met smart, hoe zij, die herders en leidslieden der christenheid moesten zijn, de oorzaak waren van het verval der gemeente, en dat priesters en leeraars, in plaats van den menschen den weg te wijzen om uit hunne gemoedsverwarring te geraken, hun niet wisten te zeggen, waar zij zich moesten heenwenden. Zelf wilde hij, ondersteund door anderen, wien met hem het jammerlijk lot der kerk ter harte ging, de hand tot verbetering aan het werk slaan. En

zoo duurde het dan ook niet lang, of NICOLAAS verbond zich met eenige vrienden, die hij tot gelijke gezindheden en denkbeelden bracht. Vier personen traden weldra tot hem toe, met welke hij de broederschap der »Gottesfreunde'' stichtte. Kunnen wij dus geenszins ontkennen, dat de »Gottesfreunde'' een practisch doel voor oogen hadden, en zullen wij ook straks nog gelegenheid hebben om te zien, hoe zij inderdaad met rijke vrucht zijn werkzaam geweest, dit neemt toch niet weg, dat zij zich, gelijk schier al hunne rustervereenigingen in Duitschland en ook in ons vaderland, kenmerkten door eene tot het uiterste toe gedrevene dweperij.

Wat onze Nederlandsche devoten¹ het »schouwende leven'' noemden, vinden wij bij de »Gottesfreunde'' in de hoogste mate weder. Eigen inzicht en zin en »alle dingen'' moest men verlaten en zich geheel begeben onder den invloed van God en hem volgen². In alles openbaarde zich bij hen een verlangen naar een onmiddellijk verkeer met God. Uit al wat zij deden en leerden blijkt het, dat het gevoel en de phantasie bij hen de overhand hadden. De scholastiek boezemde hun afkeer in. Ja, velen gingen zelfs zoo ver, dat zij, gelijk RULMAN MERSWIN b. v., met wien wij straks nader zullen kennis maken, alle philosophie als farizeeschen hoogmoed verwierpen. De Bijbel, ja, was hun een grond voor hun geloof, maar toch, de openbaring daarin gegeven was hun niet genoeg, niet een voor alles voldoende richtsnoer van geloof en leven; zij begeerden onmiddellijke ingeving, mededeeling van een bovennatuurlijk licht, niet alleen van den Heiligen Geest, maar zelfs van de Drieëenheid, waarmede zij meenden in eene onafgebrokene en levendige betrekking te staan. Waar zulke denkbeelden heerschende waren, daar verwonderen wij ons niet, dat zij maar al te zeer behagen schiepen in ecstatische toestanden, visioenen en gezichten en stemmen uit den hemel. Het boek van RULMAN MERSWIN, waarmede wij onze lezers aan het einde dezer verhandeling nader bekend zullen maken, is een doorlopend visioen, waarin MERSWIN op geheel menschelijke wijze een samenspraak houdt met de god-

¹) Zie over hen W. MOLL, *Joh. Brugman*, passim.

²) Tauler zegt ergens: »der ein gewarer frunt wil sin, der mus alle ding lassen und Got nochfolgen," zie SCHMIDT's *Tauler*, p. 165.

delijke Waarheid, d. w. z. met Jezus Christus. Van NICOLAAS VAN BAZEL vermeldten wij reeds, hoe hij door een visioen tot de overtuiging gekomen was, om zich van het huwelijk te moeten onthouden. We zouden die voorbeelden met vele kunnen vermenigvuldigen, maar willen slechts nog één vermelden, ten bewijze hoe in die dagen visioenen en stemmen uit den hemel voldoende waren, om alle twijfelingen aangaande geloofswaarheden uit den weg te ruimen. Van RULMAN MERSWIN toch lezen wij, dat hij een tijdperk doorleefd heeft, waarin hij hevig werd gekweld door dobberingen des gemoeds. Het leerstuk der Drieëenheid vooral kwam hem voor de ongerijmdheid zelve te zijn. Lang verkeerde hij hierover in het onzekere. Maar op het feest van Maria-hemelvaart begaf hij zich als naar gewoonte ter kerke, hield daar den hoed voor zijne oogen om te bidden en geraakte spoedig in een ecstatischen toestand. Het was hem als of hij een grooten steen zag, waarop drie menschelijke gedaanten gebeiteld waren. Boven de eene stond geschreven: »Vader," boven de andere: »Zoon," boven de derde: »Heilige Geest." Eene stem zeide tot hem: »nu gij gezien hebt drie gedaanten op denzelfden steen, en er toch slechts één steen is, ofschoon hij drie gedaanten vertoont, nu moet gij gelooven, dat God éénig is in wezen en nogtans in drie personen onderscheiden." MERSWIN kwam weder tot zich zelve en zeide zeer naïf, dat hij zijn geloof genoeg versterkt bevond, om door geen ongeloof meer aangevochten te worden¹. Waarlijk, de man schijnt niet veel noodig gehad te hebben om ontheven te worden van zijne twijfelingen! Menigeen wellicht zou het hem in onze dagen kunnen benijden.

Bij zulk een eenzijdig gevoelsleven, als wij bij de »Gottesfreunde" ontmoeten, kon het naar den geest dier tijden niet anders, of zij moesten ook eene gestrenge ascese beoefenen, bestaande in vasten, nachtwaken, bloedige geeseling enz. Zóó zwaar waren vaak deze ascetische oefeningen, dat zij de krachten van het lichaam geheel uitputten, en menigeen in ziekelijken toestand deden wegwijnen.

¹) Zie zijne woorden aangehaald door SCHMIDT, *Tauler*, p. 178. Mij dunkt, het hier vermelde feit bewijst, hoe men toenmaals gewoon was de bovennatuurlijke leerstukken door middel zijner zintuigen te staven, door er zich stoffelijke voorstellingen van te maken. De beelden en schilderstukken van dit tijdperk geven er de merkwaardigste proeven van.

MERSWIN wist het er zelfs zóó ver in te brengen, dat hij een geheel jaar in pijnigingen en onthoudingen doorbracht, zoodat zijn biechtvader TAULER met innig medelijden over hem vervuld werd en er op aandrong, dat hij zijne strengste oefeningen althans voor eenigen tijd zou staken. Maar met eene bijna bovenmenschenlijke kracht volhardde hij er in, totdat hij eindelijk der meening werd toegedaan, dat »aanvechtingen en bekoringen» bewijzen waren van Gods bijzondere genade, omdat hij daarin zijnen uitverkorenen zijne liefde openbaart. In dit gevoelen stond MERSWIN niet alleen, neen, het behoorde mede tot de meeningen der »Gottesfreunde», dat men het lijden, door God toegezonden, vroolijk dragen moest, daar het een bewijs was der werkende genade Gods. Men kon, zoo meenden zij, God niet beter navolgen dan door lijden. Hij, die zelf voor de menschen het meest geleden had, had het lijden lief en spaarde het daarom ook zijnen vrienden niet. Wie zich derhalve zonder lijden bevond, kon er verzekerd van zijn, dat hij van God verlaten was, of Gode nog niet toebehoorde. Hij moest niet rusten, totdat hij het lijden in zich bespeurde. Dit lijden was echter minder een uitwendig, lichamenlijk dan een inwendig lijden, namelijk verzoeking, »heimelijke aanvechting», en wel vooral tot ongeloof en onkuishheid. Zulk eene verzoeking was niet iets, dat men *niet* mocht wenschen, maar integendeel, men moest er om bidden! Van daar ook, dat de »Gottesfreunde» de zesde bede van het »Onze Vader» voor onecht verklaarden; veeleer paste den geloovige de bede: »leid ons *wel* in verzoeking, want zij is eene bijzondere genade, die God zijnen vrienden betoont.» Het zal wel onnoodig zijn het gevaarlijke dezer stelling der »Gottesfreunde» opzettelijk aan te wijzen, daar zij tot voorwendsel der grootste onzedelijkheid gebruikt kon worden, en helaas! ook vaak gebruikt werd.

Na hetgeen wij van de »Gottesfreunde» reeds mededeelden, zal het niemand verwonderen, dat zij zich niet alleen terugtrokken van de wereld, maar evenzeer van alle wereldsche ambten en bezigheden, in één woord van het bedrijvige leven. Wat Prof. MOLL van onze Nederlandsche devoten getuigde ¹: »het begrip van godsdienst en godsdienstig leven had zich bijna geheel bij hen opgelost in dat van mon-

¹) Joh. Brugman, Dl. I. p. 48.

niken- en nonnenorde en van kloosterregel en gemeenschappelijk leven naar bepaalde statuten en vaste gewoonten", dit geldt ook in alle opzichten van de Duitsche mystieken, bepaaldelijk van de »Gottesfreunde." NICOLAAS en zijne vier vrienden, met wie hij zijne broederschap gesticht had, vonden het verblijf in eene groote stad al spoedig lastig. Zij baden daarom God hun te openbaren, waar zij in afzondering zouden wonen. Door middel van een hondje ¹ verkregen zij de gewenschte aanwijzing. 't Was eene eenzame, stille plaats, waar zij eene kapel en een gemeenschappelijk woonhuis met de noodige slaapvertrekken wilden stichten. Ook vreemde broeders zouden daarin herbergging kunnen vinden. Geldsgebrek en voortdurende krijgswelingen beletten hun het voornemen te volvoeren, maar zij bleven nu als een vrij gezelschap met elkander wonen. En naarmate hun broederschap zich uitbreidde, zochten zij ook op andere plaatsen gestichten te bouwen, waarin ieder, die de wereld ontvlieden en volgens eenvoudige regelen leven wilde, zich kon nederzetten. Wij zullen straks zien, hoe NICOLAAS ook reeds vroeg op MERSWIN zijn invloed gelden deed, om hem tot eene dergelijke stichting te bewegen, die ook te Straatsburg tot stand gekomen is en lang de zetel bleef van het mysticisme.

Tot aan zijnen dood toe bleef NICOLAAS het hoofd der »Gottesfreunde." Aan hem waren zij allen onvoorwaardelijke gehoorzaamheid verschuldigd. Als een heilige werd hij vereerd. Ofschoon een leek bezat hij het recht om geestelijken tot hun ambt te wijden. Zijne geestverwanten hielden hem voor iemand, die beter en helderder dan eenig ander het evangelie begrepen had ². Zij gaven zich geheel aan hem over als »Gods plaatsbekleeder," ³ en deden niets zonder zijn raad en goedkeuring. Zelfs priesters onderwierpen zich aan NICOLAAS, niettegenstaande zij wisten, dat hij een leek was.

Maakte de kerk dier dagen algemeen een zeer scherp onderscheid

¹) Zie SCHMIDT's aangeh. werken over NICOLAAS VAN BAZEL.

²) In het vonnis, tegen MARTINUS VAN MAINZ uitgesproken, luidde een der punten van beschuldiging: »quod quidam laycus, nomine Nicolaus de Basilea, cui te funditus submisisti, clarius et perfectius euangelium quam aliqui apostoli et beatus Paulus hoc intellexerit;" zie SCHMIDT's *Tauler*, bijlage 6.

³) »An Gottes statt," zeiden de »Gottesfreunde."

tusschen geestelijken en leeken, de »Gottesfreunde" hieven dat onderscheid grootendeels op. De priesters onder hen hadden wel alleen het recht om de mis te bedienen, maar verder bestond er tusschen hen en de leeken nauwelijks enig verschil. De geestelijke betrekking der »Gottesfreunde" tot God moest individueel en onmiddellijk zijn, en daarom behoeften zij de tusschenkomst der priesters niet. Niet den raad der menschen moest men zoeken, schrijft NICOLAAS, maar dien, die uit den Heiligen Geest vloeit, en daarom is het onverschillig, of hij door priesters of door leeken tot de menschen komt. Zij zochten juist het volk van de priesterheerschappij en van de onderdrukking der pausen los te maken. Naar hunne overtuiging mochten de pauselijke banbliksems het arme volk niet treffen, als dit strijd voerde tegen de vorsten. Opene oogen hadden zij voor de gebreken der geestelijkheid. Wij zullen straks daarvan merkwaardige proeven mededeelen. Er waren, volgens hen, niet vele goede priesters tusschen Bazel en Kenlen. Nergens vond men grooteren hoogmoed dan bij de klerken. En geenszins moest men meenen, dat een geestelijke eerder zalig worden zou, omdat hij het lichaam van Christus meer genoot, want de zaligheid was niet gelegen in zulke uiterlijkheden. De ware leeraars werden niet gekend aan hunne geleerdheid, maar aan hunne algemeene liefde, welke niet alleen de rijken en aanzienlijken zoekt te winnen, maar hoofdzakelijk den armen wil weldoen en de ongelukkigen helpen. En dit leerden zij niet alleen, maar daarnaar leefden zij ook. Ofschoon NICOLAAS VAN BAZEL een man was van eene zeer dweepzicke natuur, verdiende hij toch tevens een echt practisch man te heeten. Ernstig vermaande hij dan ook zijne discipelen, om zich toch niet over te geven aan een werkeloos, onvruchtbaar, schouwend leven, maar krachtig te arbeiden aan het heil der menschheid en aan de opbouwning der verbasterde en kranke kerk. En zijne woorden vonden weerklank in de harten der leden van zijn broederschap. Al getuigen de denkbeelden der »Gottesfreunde" ook van onzuivere en overspannen beginselen, — wanneer wij zien op hunne algemeene menschenliefde, die zij niet alleen leerden, maar ook feitelijk bewezen, dan persen zij ons den diepsten eerbied af en kunnen zij nog menigen christen in deze eeuw, waarin zooveel met *liefde* geschermd wordt, tot een beschamend voorbeeld strekken. »Juist ten gevolge hunner

liefde," zegt SCHMIDT, »welke geen onderscheid maakte tusschen menschen en menschen, noch zelfs tusschen levenden en dooden, gingen zij gebukt onder de smart over de ellende, die hunne tijdgenooten zich door hunne goddeloosheid op den hals geladen hadden. Zij waren met smart vervuld, dat aan »hun God zooveel onrecht geschiedde"" door de zelfzucht der menschen; daarom weenden zij over de zonde van hunne naasten en door hun weenen hoopten zij den toorn Gods te stillen, wiens »wolk"" over de menscheid hing."

Niemand meene intusschen dat zij het bij het weenen over den nood en de zonde van hunnen tijd lieten berusten. Krachtig sloegen zij de handen aan het werk, om verbetering te brengen in den bestaanden treurigen toestand en de zonden uit te roeien. Pen en perkament namen zij ter hand, om door ernstige geschriften de menschen te waarschuwen en zware plagen en straffen aan te kondigen, indien zij zich niet bekeerden. En ontmoetten zij ook heftigen tegenstand, vonden zij vaak weinig geloof, zij lieten daarom den moed niet zinken. Al mocht men meenen, dat God geene teekenen meer deed, zij antwoordden: »God heeft groet wonder gewrocht in der ouder ende in der nieuwe ewe mit sinen sonderlingen vrienden; waerom en soude God dan nu niet warken, daer hi woude? want des en was die korstenheit nie soe groet noot in 100 jaren, dat men se waerscuwen soude, want si levet sorgelic in deser tijt." ¹

Veel spot hadden zij te verduren, ja spoedig zelfs konden zij de beschuldiging van ketterij niet ontgaan. En zeker, die beschuldiging was geenszins ongegrond. Lag het ook al niet in hunne bedoeling eene separatistische secte te stichten, maar was het hun streven veeleer de kerk te zuiveren en in vriendschap met de kerk zich uit te breiden, grootere ketterij was er in die dagen niet denkbaar, dan op zoo scherpe wijze, als de »Gottesfreunde" dit deden, de gebreken der hoogere en lagere geestelijkheid te hekel en bovenal het volk los te maken van de priesterheerschappij. De kerk vervolgde hen dan ook niet minder, dan zij het de Begharden en de Waldenzen deed. Het hoofd der »Gottesfreunde,"

¹⁾ Woorden van de dietsche bewerking van het boekske van RULMAN MERSWIN, *Von der neun Felsen*, waarover straks nader.

NICOLAAS VAN BAZEL wist zich lang aan den haat zijner vijanden te onttrekken, maar viel toch eindelijk ook in handen der inquisitie en werd tot den brandstapel veroordeeld. Ook in Heidelberg, Keulen en op andere plaatsen zijn meerderen van hen den marteldood gestorven.

Die tegenstand intusschen verhinderde geenszins, dat zij een diepen invloed oefenden op hunne tijdgenooten, inzonderheid door het persoonlijk karakter van hun hoofd, NICOLAAS VAN BAZEL. Niemand had, meenden zij, het evangelie beter begrepen. Zij onderwierpen zich geheel aan hem, waren hem gehoorzaam »an Gottes statt," en deden niets zonder zijn raad. In die onrustige tijden van de 14de eeuw, waarin de christenen zoo dikwijls door hunne geestelijken in den nood verlaten werden, namen zij hun toevlucht tot de »Gottesfreunde" om bij hen steun en troost te zoeken en door hunne prediking en geschriften gesticht te worden. De »Gottesfreunde" toch predikten en schreven boeken in de landtaal, niettegenstaande het verbod der hoogkerkelijken. De priesters, die verboden dat de leeken zulke boeken in handen kregen, zeide NICOLAAS, zochten slechts hun eigen voordeel, omdat zij vreesden dat hun gezag gevaar liep, hoe meer de leeken verlicht werden.

Tal van leeken zonder onderscheid van stand en geslacht, maar ook betergezinde priesters en monniken, traden tot hunne vereeniging toe.¹ TAULER, SUSO, HENDRIK VAN NÖRDLINGEN, allen tot den geestelijken stand behorende, waren spoedig sieraden van den bond. Met onderscheidene kloosters en Begijnhoven stonden zij in betrekking. Hunne vertakkingen strekten zich uit van Straatsburg tot Bazel, ja nog verder, geheel Zwitserland door. Vele »Gottesfreunde" trof men aan in Beieren en den ganschen Rijn langs tot Keulen, en ook in ons vaderland, zoo als wij straks zullen zien, hadden zij hunne vrienden.

De voornaamste leek dezer broederschap was de man, dien wij

¹) Na de uitbreiding van den bond der »Gottesfreunde" wordt hun naam in een wijderen en engeren zin aangetroffen. In den laatsten zin wordt met den naam van »Gottesfreunde" aangeduid de bond van Nicolaas van Bazel en van hen, die met hem in de nauwste aanraking leefden, terwijl met den naam van »Gottesfreunde" in meer algemeene beteekenis allen worden bedoeld, die in het mystieke leven den vrede zochten en de lichamelijke en geestelijke behoeften hunner medemenschen poogden te vervullen.

reeds meermalen genoemd hebben, RULMAN MERSWIN, een der merkwaardigste menschen onder de mystieken van zijnen tijd. Vluchtig willen wij op hem in het bijzonder nog het oog slaan. Geboren omstreeks het jaar 1307 uit een der aanzienlijkste geslachten van het oude Straatsburg, ontving hij zulk eene opvoeding, als waarop een leek van zijn stand en tijd aanspraak mocht maken. Onderscheidene reizen stelden hem in de gelegenheid, reeds vroeg de wereld te leeren kennen en den beklagenswaardigen toestand, waarin de kerk zich bevond. Hij leide zich toe op den handel en werd een rijk en geacht bankier en koopman. Godvruchtig en liefdadig van aard verwierf hij zich den eerbied van allen, die hem kenden. Toen hij een veertigjarigen leeftijd had bereikt, had er eene groote omwenteling in zijn leven plaats. Van nature geneigd tot een stil, contemplatief leven en den treurigen toestand ziende, waarin kerk en staat vervallen waren, nam hij het besluit zijn werkkring te verlaten, zich van de wereld af te zonderen en zijn ziel geheel op God te richten. De mystieke prediking van TAULER, zijn biechtvader, had ongetwijfeld grooten invloed op deze nieuwe wending van zijn leven.

Het voornemen om de wereld te verlaten vond weerklank bij MERSWIN'S echtgenoot, maar werd niet ten uitvoer gebracht zonder strijd. Rijk en geëerd door zijne medeburgers, had hij de wereld en hare vreugde lief, en het kostte hem veel van haar te scheiden. Doch voor goed alle gemeenschap met haar te verbreken kwam hem onvermijdelijk voor tot het verkrijgen van een gemoedsvrede, dien hij alleen mogelijk achtte door een onafgebroken en onmiddellijk verkeer met God. Zijn inwendige strijd duurde voort gedurende een tiental weken. Zijn overprikkeld gemoed zocht te vergeefs de rust, die hij zoo vurig begeerde, tot dat het hem eindelijk was, alsof God zich voor de eerste maal met hem in rechtstreeksche betrekking stelde. Dit geschiedde op zekeren avond, toen hij zich overgegeven had aan zijne bespiegelingen en droomerij en vervuld was met de ernstigste gedachten over de vergankelijkheid van al het aardsche, over de tallooze teleurstellingen en tegenspoeden, die onafscheidelijk zijn van het mensche-lijk leven. Hij dacht aan de genade van God, aan het lijden en sterven van den Zaligmaker, en diep kwelde hem het berouw, als hij, terugziende op zijne vroegere dagen, belijden moest, dat hij

zoo weinig aan de liefde van God had beantwoord en zoo menig uur in bezelingen en nietigheden had doorgebracht. Te midden van zijne vrome overpeinzingen sloeg hij de oogen ten hemel, riep de goddelijke barmhertigheid in en vernieuwde de belofte om alles op te offeren, ten einde zich *geheel* aan den dienst van God toe te wijden. Maar plotseling meende MERSWIN, als een andere SAULUS, dat hem een schitterend licht bescheen. Het was hem, alsof eene onzichtbare hand hem van den grond opnam en hem naar de hemelsche gewesten voerde. Hij hoorde engelenstemmen, die lofzangen zongen ter eere van den Heer. Het visioen duurde slechts kort, en toen hij weder tot zich zelven gekomen was, vloeiden tranen langs zijne wangen, tranen van vreugde, omdat God hem voor de eerste maal met »de gracie der schouwing" verwaardigd had. Intusschen, nog steeds had hij te kampen met de begeerten des vleesch, en om deze te dooden gaf hij zich, gelijk wij straks reeds mededeelden, aan de strengste ascetische oefeningen over en volhardde daarin met schier bovenmenschelijke kracht. Eerst na vier jaren »docht het Gode goed," zooals hij zeide, »de graciën der aanvechtingen te eindigen." Zwaar was zijn strijd en zijn lijden geweest, maar nu was hij ook tot inwendigen vrede gekomen. Zijn geloof, zijn vertrouwen, zijne liefde waren sterker en zuiverder geworden.

Met de wereld had MERSWIN in die dagen weinig omgang gehad. Naar zijne eigene verzekering had hij over zijn inwendigen toestand met niemand gesproken dan met zijn biechtvader TAULER. Maar dit had toch niet belet, dat hij zich reeds meer of minder had aangesloten aan de meest geachte vromen van zijnen tijd. Reeds lang was hij een vriend van den »Gottesfreund" HENDRIK VAN NÖRDLINGEN en toonde eene groote belangstelling voor de non MARGARETHA EBNER. Thans echter trok hij ook de aandacht van den grooten NIKOLAAS VAN BAZEL, die ongetwijfeld door TAULER op MERSWIN opmerkzaam was gemaakt. NICOLAAS bezocht hem te Straatsburg en oefende daar weldra denzelfden grooten invloed op hem als op alle anderen, die met hem in aanraking kwamen. MERSWIN onderwierp zich in alles aan NICOLAAS en werd zijn »geheime makker" ¹.

¹) »Heimlicher Geselle."

Niet lang nog had MERSWIN tot de vereeniging der »Gottesfreunde» behoord, toen NICOLAAS VAN BAZEL hem dringend aanspoorde tot het schrijven van godvruchtige boeken voor de verdoolde christenheid. MERSWIN als leek en zonder eenige godgeleerde kennis weifelde langen tijd, eer hij dezen raad durfde opvolgen. Maar NICOLAAS deed hem gevoelen, dat het volk dringend behoefte had aan boeken, in de landtaal geschreven, ook al waren zij door leeken opgesteld. Indien de priesters, zeide hij, de lezing er van durven verbieden, moet men hun niet gehoorzamen. Alle boeken, geschreven onder den invloed van den Heiligen Geest, waren goed, door welke hand ook geschreven. MERSWIN zette zich dan eindelijk tot schrijven neder en stelde een geschrift, waarin hij de gebreken der menschen van alle rangen en standen teekende en het treurig lot, dat hen wachtende was, in tegenoverstelling van het geluk van hen, die zich tot God bekeerden. Dit merkwaardig opstel dat, gelijk men straks zal zien, ook aan onze Nederlandsche devoten niet onbekend is gebleven, droeg den titel: *Das Buch von den neuen Felsen*. Langen tijd is dit geschrift toegekend eerst aan TAULER, later aan SUSO, en eerst door den hoogleeraar SCHMIDT is met volkomen zekerheid MERSWIN als de schrijver er van bekend geworden ¹. Het is geschreven in den vorm eener samenspraak tusschen den auteur en de eeuwige Waarheid. Over het algemeen eentoonig en door vele herhalingen ontsierd, bevat het niettemin allegorieën, die van vernuft en van eene dichterlijke verbeelding getuigen. Dit boekske, bestemd om de christenheid uit haren geestelijken slaap op te wekken, hield MERSWIN door eene onverklaarbare schroomvalligheid gedurende zijn gansche leven verborgen, en eerst na zijn dood vond men het, met andere werkjes van zijne hand, gesloten in een kistje, dat men in zijn vertrek ontdekte.

Doch niet alleen door geschriften zocht MERSWIN nut te stichten, maar ook door ijverig deel te nemen aan weldadige inrichtingen. Gedurende een reeks van jaren was hij een der bestuurders van een hospitaal, dat eene zekere jonkvrouw, PHINA genaamd, zuster van den Straatsburgschen ridder JAN VAN KALBESGASSE in

¹) Zie SCHMIDT, *Tauler*, bladz. 180, 181.

1311 had gesticht. Mild was hij in het geven van schenkingen aan kerken en kloosters. Als proost vinden wij hem in het convent van St. Argobast, en nog in het begin der 16de eeuw bestond te Straatsburg een Begijnhof, dat den naam van MERSWIN droeg. Verdient hij wegens dit alles reeds onze bijzondere aandacht, bovenal heeft de waardige man zich beroemd gemaakt door eene aanzienlijke gift van huis en kerk aan de Joanniter-orde. Droomen en visioenen spelen eene groote rol in de geschiedenis van de stichting van dat Joanniter-huis. In den nacht van den 9^{den} October 1365 werd aan RULMAN MERSWIN en zijn vriend NICOLAAS VAN BAZEL in een droom het bevel gegeven »Gode een huis te bouwen". Beiden intusschen stonden nog in twijfel, of zij daaraan gevolg zouden geven. Er waren, zoo meenden zij, genoeg goede en schoone kloosters, meer zelfs dan vrome lieden om ze te bewonen. Zij achtten het beter, in plaats van met groote kosten een nieuw convent te bouwen, het geld te gebruiken om den nood der armen te hulp te komen. Maar in den kerstnacht van dat jaar, zoo luidt het verhaal hadden zij beiden weder denzelfden droom, waarin God zijn bevel herhaalde, en thans twijfelden zij geen oogenblik meer, of zij hadden den wil der Drieëenheid gehoord en hunne droomen waren ingevingen geweest van den Heiligen Geest. MERSWIN kocht nu een oud vervallen klooster, even buiten Straatsburg, op een eiland door de rivier de Ill gevormd. Het was eene onherbergzame plaats, begroeid met kreupelhout en wilgen, van waar het den naam droeg van het Groene eiland, »Grüne Woerth". Het klooster kocht hij voor een aanmerkelijken prijs, herstelde het en richtte het in tot een toevluchtsoord voor leeken en priesters, die den overigen tijd huns levens in afzondering van de wereld wilden doorbrengen en hun wandel verbeteren. Zij moesten daarin leven op eigene kosten en op eenvoudige wijze, en in hun gedrag eene innige vroomheid aan den dag leggen.

De zachte en vrije geest, die in het klooster van MERSWIN heerschte. deed verschillende monniken-orden pogingen aanwenden, om er bezitters van te worden. De Augustijners, de Benedictijners, de Dominikanen, de ridders van St. Jan meldden zich achtereenvolgens bij MERSWIN aan. Maar deze gevoelde voor geen dier orden eenige sympathie. Zij schenen hem te zeer ontaard en afgeweken

van de gestrengheid harer regels. De Joanniten mishaagden hem inzonderheid. Zij waren hem te weelderig, te zeer overgegeven aan de wereldsche genietingen. En toch, het was aan deze orde dat NICOLAAS VAN BAZEL hem den raad gaf »Grüne-Woerth" af te staan. Hij kende, zoo schreef hij, geene orde met grootere vrijheden; het was »eene eerbiedwaardige leekenorde." En dit juist trok de »Gottesfreunde" tot haar aan. De leeken uit hun afhankelijken toestand van de priesters te verlossen, hen te doen gevoelen dat hunne betrekking tot God iets individueels en onmiddellijks moest zijn, waarvoor geen priesterlijke tusschenkomst noodig was, dat was het groote doel, door de »Gottesfreunde" beoogd.

MERSWIN volgde den raad van NICOLAAS op en stond het klooster aan de Joanniten af. Met het toenmalige hoofd der orde, CONRAD VAN BRUNSBURG, sloot hij eene overeenkomst, welke aan de bewoners van het gesticht het karakter van eene zuivere leekenvergadering moest verzekeren en zoo stipt mogelijk zou worden nagekomen. Ieder, die zich aan de wereld wilde onttrekken, hetzij geestelijke of leek, ridder of knecht, hetzij tot de orde van St. Jan behorende of niet, ieder zonder onderscheid kon in het huis worden opgenomen, onder geene andere voorwaarde, dan dat hij genoegzame middelen bezat, om het klooster niet tot last te worden.

MERSWIN leefde tot twee jaren vóór zijnen dood in dit convent en was steeds de ziel en het middenpunt van al de bewoners. Toen kwam de oude ascetische natuur weder bij hem boven. Het samen-zijn met de broeders belette hem zijne gedachten alleen op God te richten. Hij verliet het Joanniter-huis en bouwde voor zich eene cel met één raam, dat naar het koor der kerk gericht was, zoodat hij zonder dit verblijf te verlaten de mis kon hooren. In deze eenzame woning bracht hij veertien weken door, zonder eenig bezoek van zijne broeders te ontvangen. Daarna riep hij hen bij zich en verklaarde hun, dat hij gedurende dien tijd meer genoten had van de »graciën der schouwing en van geestelijke vreugde" dan gedurende geheel zijn vroeger leven.

Tegen paschen van het jaar 1382 werd MERSWIN krank. De helderheid van zijn geest verloor hij echter niet, zoodat hij dan ook nog gedurende zijne ziekte eenige ascetische geschriften vervaardigde, om de Joanniten tot ootmoed en eenvoud te stemmen en tot

onderworpenheid in het lijden en bij de aanvechtingen der zinnelijke natuur. Den 30ten Juni van ditzelfde jaar ontving hij het laatste oliesel en stierf den 18ten Juli na zwaren doodstrijd. Zijn lijk werd begraven in het koor der kerk van »Grüne Woerth." Zijn graf en dat zijner tweede vrouw, versierd met eene muurschildering voorstellende de herbouwing van het Joanniter-huis, bestonden nog, volgens SCHMIDT, in het jaar 1633.

Toen MERSWIN op zijn doodsbed lag, smeekten hem de broeders, hun toch bekend te maken, wie de bode was, die de brieven aan den »Gottesfreund van den Boven-Rijn" overmaakte, opdat zij de betrekking met dezen mochten aanhouden en hunnen »geestelijken vader" raadplegen, zoo vaak zij dit noodig hadden. Op het hooren van MERSWIN'S antwoord, dat de »Gottesfreund" reeds gestorven was, gaven zij zich schier aan wanhoop over. »De olie," zeiden zij, »ontbreekt ons voor onze lampen." Intusschen lieten zij het daar niet bij berusten. Nauwelijks was MERSWIN gestorven, of zij zonden een tweetal personen uit om de »Gottesfreunde" op te sporen. Na eene vierweekse reis keerden zij terug, zonder eenig spoor van hen ontdekt te hebben. Een tweede, ja ook een derde ontdekkingsstocht liep niet gelukkiger af. Alle betrekkingen der broeders van »Grüne Woerth" met de »Gottesfreunde" waren voor goed afgebroken. Zij bleven overgelaten aan zich zelve, »dwalende als schapen zonder herder."

Van de »Gottesfreunde" zelven ook is na dien tijd weinig meer bekend. Toen NICOLAAS VAN BAZEL in 1409 op eene reis naar Vienne aldaar den marteldood stierf, had de hoogbejaarde grijsaard waarschijnlijk reeds sedert 1377 Bazel verlaten en was met zijn vertrek de bond der »Gottesfreunde" verbroken. Of zij zich oplosten in eene Straatsburgsche kettersche secte, de »Winkeler" 1) geheeten, of in die der Begharden of Vrije geesten, valt niet met zekerheid te zeggen. Hoe het zij, na het jaar 1400 ongeveer komt van het bestaan der »Gottesfreunde" geen bewijs meer voor 2).

1) Zie de reeds aangehaalde werken van SCHMIDT, als ook S. RÖHRICH, *Die Gottesfreunde und die Winkeler am Oberrhein*, in ILLGEN'S *Zeitschrift für hist. Theol.* 1840, 1° Heft bladz. 118 volg. Vgl. daarmede WACKERNAGEL, *Die Gottesfreunde in Basel*, t. a. pl. bladz. 159 volg.

2) Men onderscheidde vroeger de »Gottesfreunde" in Mystieke en Walden-

Wat wij van de »Gottesfreunde" hebben medegedeeld, zal onze belangstellenden lezer reeds menigmalen hebben doen denken aan onze devote voorvaderen der 14de en 15de eeuw. En zeker de overeenkomst tusschen deze Duitsche mystieken en onze Nederlandsche devoten was groot. Wel hadden laatstgenoemden niet zulk een opperhoofd, gelijk de »Gottesfreunde" in NIKOLAAS VAN BAZEL, die zelfs, niettegenstaande hij maar leek was, de macht bezat om geestelijken tot hun ambt te wijden, en aan wien zich alle »Gottesfreunde" moesten onderwerpen en onbepaalde gehoorzaamheid schuldig waren als Gods plaatsbekleeder, tengevolge waarvan zij vrij werden van alle voorschriften der kerk; maar toch, wij weten ook, hoe de vereenigingen der Broeders en Zusters van het gemeene leven hoofden hadden, wier toezicht over alles en allen ging en aan wie al de overigen gehoorzaamheid verschuldigd waren. Wij kunnen daarbij zeggen, dat de »Gottesfreunde" zich meer dan onze devote vaders kenmerkten door een gevoel van onafhankelijkheid van kerk en geestelijkheid, dat zich in krachtig verzet tegen haar openbaarde, waardoor zij dan ook heftiger vervolgingen hadden te verduren en op menigen martelaar konden wijzen ¹, terwijl in ons vaderland vóór het jaar 1517 maar uiterst zelden van ketterdooden sprake is, wat onverklaarbaar zou zijn, indien onze vaders in dat tijdvak niet nog meer een kerkelijk karakter hadden gedragen ², dan het veel vrijere van de »Gottesfreunde"; maar toch werden ook de Broeders en Zusters van het gemeene leven »liberalen geacht, gevaarlijke liberalen, tegen wier invloed men strenge maatregelen behoorde te nemen ³." Kettters werden zij genoemd door Dominikanen en Minderbroeders. Bij het concilie van Con-

sische Gottesfreunde. Latere onderzoekingen hebben echter geleerd, dat deze onderscheiding niet juist is en dat de »Gottesfreunde" met de Waldenzen niets anders gemeen hadden, dan wat men bij alle mystieke secten dier dagen vond: klachten over de gebreken der geestelijkheid en de zonden der wereld.

¹) Zie boven bladz. 269.

²) Bij de scheuring in het bisdom van Utrecht, kozen de Broeders en Zusters van het gemeene leven de partij van den paus. »Om geen tijdelijk genot of voordeel, dat ons geschieden mag," zeiden de Zusters, »willen we doen tegen het gebod Gods en onzer zielen zaligheid." Zie de aanhaling in de *Geschiedenis der Chr. Kerk in Ned. in taferelen*, Dl. I bladz. 367.

³) Zie MOLL, *Kerkgeschiedenis van Nederland*, Dl. II 3de st. bladz 84 volg.

stanz werden zij aangeklaagd en gedaagd voor de inquisiteurs te Utrecht en Keulen, omdat zij in hunne begrippen van monnikenorde en regel voorstellingen hadden, die eenigermate van de gewone afweken. Wij weten verder, hoe 't ontwaken van het godsdienstig leven onzer devoten ontstond uit het diep gevoel van ellende, het gevolg der zonden van die dagen, die tot schrikverwekkende hoogte gestegen waren. Die ellende drukte zwaar op de harten, en duizenden zagen reikhalzend uit naar betere tijden. En toen nu een Geert Groote, Wermbold van Utrecht en anderen hunne krachtvolle prediking lieten hooren, sloten velen zich bij deze mannen aan. Tal van opwekkende en stichtelijke geschriften werd in de landtaal onder het volk verspreid; de opvoeding van het aankomend geslacht trok men zich aan; men predikte boete en bekeering en beloofde den bekeerden rust en verademing. Zoo als wij zagen, had de vereeniging der »Gottesfreunde" evenzeer haar ontstaan te danken aan de behoefte, door de betergezinden gevoeld, om in den nood dier tijden het volk door godsdienstige toespraak te stichten en de hand aan het werk te slaan tot verbetering van den zedelijken toestand dier dagen. Zoo hadden de »Gottesfreunde" en onze devote vaders hetzelfde doel voor oogen. En wanneer wij de schets dezer laatsten, zooals ons die door Prof. MOLL gegeven is, plaatsen naast hetgene wij van de »Gottesfreunde" mededeelden, dan bemerken wij tal van vergelijkingspunten.

Bij de »Gottesfreunde" en onze Nederlandsche devoten werd het »schouwende leven" het toppunt aller geestelijke ontwikkeling geacht, waarin ecstasen, visioenen en gezichten, stemmen uit hemel en hel enz. als kenmerken golden der innigste levensgemeenschap met God. Bij beiden vinden wij de sterkste zucht, niet slechts om de wereld, voor zooverre zij in het booze ligt, te ontvlieden, maar alle wereldsche ambten en arbeid, ja het gansche bedrijvige leven in de uitgebreidste beteekenis des woords. In huisgezin of maatschappij God oprecht te dienen scheen hun onmogelijk. Daarom zochten zij het kloosterleven, of indien dit niet geschieden kon, indien banden van bloedverwantschap of andere omstandigheden het verhinderden, zij voerden in hunne eigene woning een kloosterlijk leven. Van MERSWIN vermeldde wij reeds, hoe hij naast het Joannieter-huis voor zich eene eigene woning liet bouwen, om daar

in de stilte der eenzaamheid den verderen tijd zijns levens door te brengen; en Prof. MOLL verhaalt ons, hoe menige devote dochter, menige weduwe, menig burger, »die een inslag had gekregen of een vonkske ontvangen,” op zich zelven bleef voortleven, maar doorgaans, als de gelegenheid het maar eenigermate toeliet, zich vestigde in de nabijheid van eenig broeder- of zusterhuis, of van een convent, waarin een ernstige geest heerschte, en altijd onder de herderlijke leiding van een vereerd priester of een geachten monnik. Waar bij de mystieken van Boven- en Beneden-Rijn eene soortgelijke ontvluchting der wereld werd aangetroffen, verwondert het ons niet, dat ook door hen eene strenge ascese werd beoefend, om langs dien weg in heiligmaking toe te nemen.

Blijkt uit hetgeen wij omtrent de »Gottesfreunde” en onze devoten aanstipten, dat zij nog weinig den rechten weg kenden, die leidt tot de »volkomenheid,” welke zij zochten — het hoofddoel, dat zij gelijkelijk beoogden, was hetzelfde, even schoon als verheven. Was de godsdienstige richting, waarover wij spreken, aan den Boven- en Beneden-Rijn schier gelijktijdig ontstaan uit den innerlijken drang om te midden van de lichtzinnigheid en het diep verval dier dagen den naasten tot troost en steun te zijn, om hen uit den doodslaap van wereldschgezindheid en zonde te doen opstaan tot een beter, christelijk leven, — aan ’t bereiken van dat verheven doel hebben zij met kracht en met grooten zegen gewerkt, niettegenstaande al de afdwaling, ziekelijkheid en overdrijving, hun eigen. Met heiligen ernst bezielde, hebben zij door woord en geschrift, waarmede zij tot een practisch christendom opwekten, zich de achting en liefde van het nageslacht waardig gemaakt. Wij mogen hen met recht het betere deel der christenheid van die dagen noemen. Ootmoed, nederigheid, lijdzaamheid spreken uit de geschriften en daden van de voortreffelijkste leden hunner vereenigingen. Den liefderijken aard der »Gottesfreunde” leerden wij reeds kennen, en onze devote vaders bevalen niet minder de »minne,” de liefde tot God en den naaste aan, en openbaarden die liefde op onderscheidene wijzen, bovenal in werken van weldadigheid aan armen, zieken en andere ongelukkigen ¹.

¹) Zie hierover o. a. *Geschiedenis der Chr. Kerk in Nederl. in tafereelen*, D. I bladz. 332 volg.

Bij zóó vele en groote punten van overeenkomst tusschen onze Nederlandsche devoten en de »Gottesfreunde» ligt de gissing voor de hand, dat er tusschen hen onderling verkeer moet hebben bestaan. Kunnen wij niet met zekerheid bewijzen, dat er persoonlijke aanraking tusschen hen heeft plaats gehad, toch mogen wij dit vermoeden. Wij zagen reeds (bladz. 269), hoe er »Gottesfreunde» tot in Keulen toe gevonden werden. Neemt men nu daarbij in aanmerking, dat de hoogeschool dier stad ook door zeer vele Nederlanders werd bezocht, en dat het verkeer van ons volk met de bewoners der Rijnstreken destijds zeer levendig was, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat onze landgenooten hoogstwaarschijnlijk dáár met de »Gottesfreunde» betrekkingen zullen hebben aangeknoopt. Hier komt nog bij, dat RUYSBROEK, die zulk een invloed oefende op de vereeniging van de Broeders en Zusters van het gemeene leven, geenszins aan de »Gottesfreunde» onbekend was. Hij werd door hen genoemd »ein lieber, heiliger Weltpriester und Bruder» ¹. In 1350 zond hij hun zijn boek van »de geestelijke Bruiloft.» Opmerkelijk is het bovendien, hoe de »Gottesfreunde» zelve van een »gemeen» leven spreken ², en van hunne »groote vrienden in de Nederlanden» ³. Men vergete evenmin, dat de ridders van St. Jan ook hier hunne huizen hadden, en hoe men onlangs nog ons herinnerde ⁴, dat zij, die in dit tijdvak bedevaarten naar Rome deden, niet zelden over Straatsburg en Bazel reisden, waardoor zij ongetwijfeld met hunne geestverwanten in die steden in aanraking kwamen. Wat men nu dit alles samen, dan, dunkt mij, ligt de gevolgtrekking niet ver van de hand, dat er persoonlijke betrekkingen tusschen onze devoten en de »Gottesfreunde»

¹) Zie SCHMIDT, *Joh. Tauler*, bladz. 170, noot 6.

²) Zie SCHMIDT, a. w. bladz. 171 noot 1, waar wij deze woorden lezen van Hendrik van Nördlingen: »Durch alle truw bit ich dich das du got ze forderst und auch alle die frawen der hertz got darzu naiget, bitten wellist mit gantzen flyss das sy ain gemains leben anfahren wellent...»

³) Zie SCHMIDT, *Tauler* bladz. 170, noot 5: »Ich send euch einen andechtigen brief... der uns von unser grossen freunden von Niderland empfolhen ist...»

⁴) Zie MOLL in zijne verhandeling over *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft*, uitgegeven door de Koninkl. Academie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, Dl. I 1858. De tweede, verbeterde uitgave werd geplaatst in het *Kerkhist. Archief*, IV bladz. 211 volg.

moeten bestaan hebben. Maar hoe dit zij, dat er tusschen hen litterarisch verkeer heeft plaats gehad, is ontwijfelbaar zeker. Daarvoor leveren twee handschriften, die ons bij het opstellen dezer scriptie ten dienste stonden, de onwederlegbare bewijzen. Deze handschriften bevatten beiden eene Nederlandsche bewerking van het merkwaardig geschrift van RULMAN MERSWIN, reeds meermalen door ons genoemd, dat den titel draagt: *Von den neun Felsen*. De gissing door Prof. MOLL in 1858 geopperd ¹, is alzoo tot zekerheid gekomen. Het op den catalogus der boekerij van het St. Barbaraklooster te Delft, onder N°. 77, voorkomend geschrift, onder den titel van *Hermans boec van den negen velden*, kan geen ander zijn geweest, dan het boekske van RULMAN MERSWIN ². Dat dit geschrift ook in ons vaderland bekend is geworden, verwondert ons niet. Het was toch juist in dit tijdperk, dat de boekerijen in de kloosters toenamen, zoo zelfs, dat een klooster zonder boeken, volgens THOMAS A KEMPIS ³, gelijk geacht werd aan »een keuken zonder vaatwerk, eene tafel zonder spijzen, een hof zonder bloemen en eene beurs zonder geld.” Wat was dan nu ook natuurlijker, dan dat de bedevaartgangers naar Rome en elders in het vaderland terugkwamen met geschriften van mannen, die buiten 's lands hoog stonden aangeschreven? Tot zoodanige mannen behoorde ook MERSWIN, wiens geschrift aanstonds, nadat het bekend was geworden, den levendigsten indruk maakte. Spoedig was het voor de geleerden in het Latijn vertaald door JOH. VAN

¹) In de aangeh. verhandeling bladz. 33 volg.

²) Alleen meenen wij, dat wij de boekenwaarster van het Delfsche klooster in bescherming mogen nemen tegen de beschuldiging, door Prof. MOLL in de eerste uitgave zijner genoemde verhandeling tegen haar uitgebracht, dat zij door haar gebrek aan kennis van de Deutsche taal den vreemden naam RULMAN in HERMAN veranderd heeft en het woord »Felsen” door »velden” vertaalde. Wat toch de verandering van RULMAN in HERMAN aangaat, volgens WACKER-NAGEL (*Die Gottesfreunde in Basel*, t. a. pl.) zijn deze twee namen synoniem, en wat de vertaling van »Felsen” in »Velden” betreft, men vindt in het HS., dat thans aan Prof. MOLL toebehoort, overal het woord »Felsen” door »Velden” weêrgegeven. De boekenwaarster heeft alzoo hoogstwaarschijnlijk den titel zuiver afgeschreven, zooals zij dien in haar HS. vermeld vond. De vertaler kende de Deutsche taal gebrekkig

³) *Doctrinale iuvenum* in de *Op. omn.* van THOMAS, ed. Sommalii 1625, p. 704.

SCHAPHOLSTEIN, en in de landtaal algemeen in Deutschland verspreid, tot opbouwning der leeken. Belangrijke uittreksels van het merkwaardig boekske kwamen daarbij weldra voor onder de geschriften van SUSO en TAULER, schrijvers die bij onze devote vaders in hooge eer stonden, en wier werken vermeld staan op de catalogen van de meeste boekerijen van dit tijdperk, ook in ons vaderland. En wanneer wij daarbij in aanmerking nemen, dat vertalingen van de werken der beroemdste Deutsche mystieken in de kloosters en fraterhuizen veelvuldig werden aangetroffen, dan verwondert het ons niet meer, ook in Nederland overzettingen te ontmoeten van het werkje van MERSWIN, dat destijds algemeen zóo grooten opgang maakte. Eene der twee overzettingen, die wij leerden kennen, schijnt dezelfde te zijn, als reeds door Prof. MOLL in zijne eerste uitgave van »de Boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft" is vermeld. Het HS. behoorde vroeger, volgens 's hoogleeraars mededeeling, aan het Tertiariissen-klooster van St. Jan te Weesp en is thans eigendom van de Koninklijke Bibliotheek ¹. Het geheele HS., dat nog andere mystieke stukken uit dien tijd bevat, is met eene slechte, onduidelijke hand geschreven, terwijl van »die neun Felsen" bijkans de helft ontbreekt. Het ontbrekende schijnt door ouderdom en veelvuldig gebruik verloren te zijn geraakt. De vertaling is zeer gebrekkig. Men meent vaak veeleer Duitsch dan Dietsch te lezen, 't geen het vermoeden wettigt, dat de vertaler op de oostelijke grenzen van ons vaderland heeft tehuis behoord.

Het andere HS., dat voor mij ligt, is afkomstig van de laatste helft der 15de eeuw; het behoorde vroeger aan VAN WIJN en is thans eigendom van den hoogleeraar MOLL. Behalve eene overzetting van MERSWIN's werkje, bevat het eenige sermoenen en andere stukken; het kleine maar lijvige boekdeeltje is vrij wat beter geconserveerd, dan het eerst vermelde HS., en geschreven met eene zeer duidelijke en nette hand. Taal en stijl laten hier en daar veel te wenschen over en bewijzen, zooals wij reeds opmerkten ², dat de over-

¹) Het berust thans tijdelijk bij den Heer VAN IJERSON, emer. pred. te Leiden, door wiens welwillendheid het mij ten gebruike werd afgestaan.

²) Zie voorg. bladz. noot 2.

zetter zijne taak niet volkomen meester was. Toch is, op enkele uitzonderingen na, de zin goed verstaanbaar.

Noch HS. A, ¹ noch HS. B bevat eene letterlijke vertaling van MERSWIN's opstel, zooals het volgens zijn eigen handschrift door Dr. SCHMIDT in 1859 ² in het licht werd gegeven. Beide vertolkingen zou men bijna uittreksels van MERSWIN's boek mogen noemen, die echter ook weder belangrijk van elkander verschillen. Vrij uitgebreide stukken, die in HS. B voorkomen, ontbreken in HS. A; enkele zinsneden, die wij in HS. A vinden, missen wij in HS. B, terwijl in beide overzettingen tallooze herhalingen, die de lezing van het oorspronkelijk opstel zeer vermoeiend maken, zijn achterwege gelaten. Twee van elkander verschillende uitgaven van »das Buch von den neun Felsen" moeten tot grondslag der beide vertalingen gediend hebben. Langdurig, doch helaas vruchteloos, was ons onderzoek, naar welke teksten van MERSWIN's geschrift onze Dietsche overzettingen bewerkt zijn. Alleen zijn wij tot het resultaat gekomen, dat onderscheidene bewerkingen van de »neun Felsen" in omloop zijn geweest.

Zooals ik reeds zeide, is MERSWIN's boekske langen tijd toegekend, eerst aan TAULER, daarna aan SUSO. De oorzaak, dat men aan deze beroemde mystieken het auteurschap er van toeschreef, is licht na te gaan. Niet alleen toch vindt men »das Buch von den neun Felsen" in al de uitgaven der werken van TAULER ³ en van SUSO, maar daarbij, in een tijd, als waarin MERSWIN's geschrift verspreid werd, toen men, en niet zonder reden, nog zeer laag nederzag op de ontwikkeling der leeken, lag de meening voor de hand, dat een boek, dat zooveel opgang maakte, eerder door een geestelijke kon geschreven zijn, dan door een leek, die buiten zijne woonplaats zeer weinig bekend was. Den hoogleeraar C. SCHMIDT, gelijk ik reeds

¹) Gemakshalve noem ik het HS. van Prof. MOLL A, en dat van de Koninklijke Bibliotheek B.

²) Leipzig, S. Hirzel.

³) In de Keulsche uitgave van TAULER's werken komt, zegt SCHMIDT, een uittreksel voor uit »die neun Felsen," getiteld: „von neun Stenden eins christlichen lebens," waarbij echter wordt aangeteekend, dat het onzeker is, wie de schrijver is, TAULER of een bijzondere vriend van God. Zie *Tauler*, bladz. 180, noot 3.

vermeldde, komt de eer toe den waren auteur te hebben ontdrekt.¹

Of nu een onzer HSS. bewerkt is naar het in TAULER's werken voorkomende gedeelte van de »neun Felsen," laten wij onbeslist, daar het ons niet is mogen gelukken een exemplaar zijner werken in handen te krijgen. Zeker is het, dat noch HS. A, noch HS. B bewerkt is naar de uitgave, die onder de geschriften van SUSO wordt aangetroffen.² Deze toch is niet veel meer dan een uitvoerig uittreksel van het oorspronkelijke, waarin, behalve de reeds vermelde onnoodige herhalingen van MERSWIN, vrij groote en belangrijke stukken ontbreken, die zeker door SUSO werden weggelaten, omdat zij te veel naar ketterij rieken.³ HS. A is nog veel meer

¹) Zie a. w. pag. 180 noot 3.

²) Tot vergelijking stond mij ten dienst: *Heinrich Suso's Leben und Schriften* von MELCHIOR DIEPENBROCK, 2te Auflage, Regensburg 1837. DIEPENBROCK schrijft »die neun Felsen" nog onvoorwaardelijk aan SUSO toe.

³) Als eene merkwaardige proeve hiervan vermelden wij, dat noch in de uitgave van Suso, noch in onze HSS. de vrijzinnige pericope uit MERSWIN's boekke wordt aangetroffen, die men in de uitgave van SCHMIDT vindt op bladz. 54—64, en die met korte woorden hierop nederkomt: God heeft Heidenen en Joden meer lief, dan vele menschen, die christenen heeten en tegen alle christelijke deugden handelen. Joden en Heidenen toch weten niet beter. Als zij braaf leven, dan komt God hun te hulp en maakt hen zalig. Onge-doopten kunnen dus ook zalig worden, daar de deugdlievenden door God worden gedoopt. Merswin beroept zich hier tot een voorbeeld op Paulus. Het is de moeite waardig dit schoone gedeelte in 't oorspronkelijke te lezen. Van dit hoofdstuk, getiteld: »von der heiligen Ehe," dat bij SCHMIDT 10 bladzijden, kleinen druk, beslaat, vinden wij in HS. A slechts het volgende:

»Van den bouluden¹.

Die here sprac: sich, waertoe is die heilige ewe [echt] gecomen? Die meeste deel der lude, die nu ter tijt sijn, die leven recht als beesten, die mit allen lust der werelt natueren volgen ende leven tegens alle gesette geboden der heiliger ewen ende tegens alle besceidenheit. God en sette die ewe niet in der meninge, dat men leven soude nae wellust der natueren ende der oncuuscheit, mer dat men in der ewe soude leiden een heilich godlic leven, ende die die ewe hielden, als si van Gode geset is, dien waer si een starckinge beide der sielen ende des lijfs, want men nu alsoe veel levet tegen die gesette oerde der heiligen, soe is die menschelike natuer alsoe cranc geworden, want dat meeste deel van den volke sijn vol oncuuscheit in der ewen, beide papen ende leeken, nonnen ende moniken, alsoe datter nu luttel yemont is, si en sijn argent mede bevlect, ist niet mitten warken, soe ist in der wanderinge, in-

¹) Hebben wij bij het woord »bouluden" aan de landbewoners te denken? Het oorspronkelijk Duitsch van MERSWIN geeft hier geen licht.

besnoeid, terwijl HS. B meer overeenkomst heeft met de uitgave bij SUSO, maar op enkele plaatsen korter, op andere uitvoeriger dan daár, MERSWIN's werkje ons wedergeeft.

Doet het ons leed, dat wij in het onzekere gebleven zijn, welke Duitse uitgaven onzen vertalers ten dienste stonden, en schromen wij te gissen, waarom hetgeen in het eene HS. ontbreekt, in het andere weder wordt aangetroffen, ¹ wij kunnen ons toch over het

wendich of uwendich. Soude God die werelt plagen, als hi bi Noes [Noach's] tiden dede, hij moste se alle onder laten gaen, als noch wel wat voerspeels mochte gescien. God hevet die bese gewaerscuwet mitter starft; wat helpt dat? si argeren hem van tide tot tide; mer alst God verdriet, sel hi verhengens, dat die menschen warden vermoert, die een van den anderen, ende elc is bereit te striden ende te slaen ende te vermoerden, want die homoe-dicheit ende hoverdie is soe veel, dat men sonde niet voer sonde en achtet, ende die luden en waren in veel jaren niet soe quaet als nu; als die luden sterven sellen, die hem nye en oefenden in godliken warken, soe willen sijt dan leren, soe doet die duvel al sijn trachten daer toe, dat hi den mensche bedarve ende hout hem alle sijn dwaesheit voer, alsoe gruwelike, dat die mensche wort cleinmoedich ende wort verloren, daer men grote dingen of vermoede; oec sulke isser, daer God soe toernich op is, dat si alsoe gruweliken sellen liden ende in dien staet staen totten joncsten dage; dit sijn die sondaren, die haer beteringe houden tot aen haren einde; op dese is God soe toernich, dat hi hier niet weten noch gedencken en wil, ende en wil oec niet, dat sijn vrienden voer hem bidden in deser tijt. Weet dattet veel vreseliker staet mit dese luden, dan men waent. Die duvelen doen al haer macht, dat si die luden houden tot aen haer einde. Alle dat gewout, dat die viant hevet, dat heeft hi van den sonden. Wilstu weten, wat die joden deden? Die mensche antwoerde: wat was dat? Die here sprac: dat dede die giericheit, daer si in storven ende der joden heimelike sonden. Dese twee sloegen die joden. Nu sich, hoe swaerliken, dat die luden gevallen sijn in den poel der onsuverheit, der hoverdien ende der giericheit. Dese sonden haet God sonderlinge, want si sijn sake alre sonden, ende oec mede hate ende nijt, die sijn der steden ende der cloesteren vol, papen ende leken. Niemand en darft opten anderen leggen; die scout [schuld] is een yegelike sonderlinge; naem elke sijns selfs waer mit vlite, hi vonde mit hem selven soe veel te doen, dat hi ander luden wel vergeten soude; ende en beteren si niet, soe verneem ic, dat die Vader woude oerlof geven der gerechticheit, dat si die ontfermher-ticheit doe swigen."

Deze eene proeve zij voldoende om aan te toonen, hoe de meest vrijzinnige denkbeelden in onze overzettingen gemist worden. Of ze onzen vaderen te ketttersch waren, dan wel of ze hun onbekend gebleven zijn, omdat den vertalers alleen verkorte bewerkingen van RULMAN's boekse ten dienste hebben gestaan, durven wij niet beslissen. Wij vermoeden het laatste.

¹) Het eerste visioen, dat MERSWIN ons in zijn werkje beschrijft, is van den volgenden inhoud. Hij zag een hoogen berg, met een meer vol visschen op

grootte verschil niet te zeer verwonderen, wanneer wij in gedachte houden, dat MERSWIN'S geschrift, zooals we zagen, onder de handen der Duitsche afschrijvers zóó grootte veranderingen heeft ondergaan.

Na hetgeen wij van de »Gottesfreunde" en hunne betrekking op onze devote vaders hebben medegedeeld, meenen wij dat het niet onbelangrijk is, eenige ¹ karakteristieke stukken van de »Negen velden" volgens HS.A hier in te lasschen, als een bewijs hoe MERSWIN'S denkbeelden ook hier te lande hunne organen gevonden hebben.

Nadat in het eerste gedeelte vrij uitvoerig verhaald is, »hoe dat een mensche gedwongen wort van Gode, dat hijt [boek] scriven moste," verplaatst ons MERSWIN »opten hogen berge mitten velden." ² Daar »in desen hogen berge sach hi leggen die meeste wonderlicste velden, die een boven den anderen, tot boven aen den berch, ende op elke velde waren luden ende wanderden daer. Ende hi sach die alre scoenste wonderlicste beelden van boven nedervallen op dat aertrijc, ende alsoe scier ³ als si neder quamen, worden si swart als colen, ende al die tijt, dat si opten berch waren, waren si scoen, dattet cume ⁴ geen mensche sien en mocht. Die mensche sprac: lieve here, wat beduut dit wonder? Die here antwoerde: die minlike scone beelden dat sijn die edel sielen, die God gesce-

den top. Een beek, die uit dit meer ontsprong, stortte zich in watervallen over de rotsen in een diep dal. De visschen volgden den stroom en vielen van rots tot rots, tot daar, waar de wateren in zee vloeiden. Aan den oever stonden menschen met netten, zoodat slechts een klein getal visschen den oceaen bereikte, dien zij tot aan het uiterste einde doorzwommen. Daarop wilden zij terug naar het meer, vanwaar zij kwamen, maar velen vergingen in de diepte der zee; anderen werden gevangen in de netten; weder anderen, die de moeite trotseerden om tegen den stroom op te zwemmen, werden teruggeworpen naar beneden en medegesleept in den stroom, terwijl slechts zeer weinigen de kracht hadden, om van rots tot rots te springen en terug te keeren tot het meer, van waar zij gekomen waren. Deze allegorie, die in alle opzichten duidelijk van zin is, ontbreekt in HS. A, maar wordt gevonden in HS. B.

¹) Wij zijn teruggekomen van ons eerste plan om het gansche boekje hier mede te deelen. Wij vreesden toch, dat het weinige lezers zou vinden, daar MERSWIN de kunst niet verstond om aangenaam en kort te schrijven.

²) Velden, het duitsche »Felsen," zie boven, bladz. 280 noot 2.

³) Scier, gauw.

⁴) Nauwelijks.

pen heeft ende nae hem selven gebeelt, ende seindet dan die siel uut haren oersprong hier op eertrijc totten vrouwenpersonen, nae dien dat God geordineert heeft ende na der natueren loep. Ende als die vrouwe ontfankelic wort ende alst tijt is, soe giet God die edel siel in den lichaem. Ende alst kint op eertrijc coemt, soe valt te hant in arfsonden." Op de vraag van den mensch: »lieve here! wat bedudet desen groten berch ende die groten velden, die daer op leggen?" luidt het antwoord: »dat selste selve sien ende hoe sorchliken het staet onder die korstenheit mit allen menschen." Aanstonds worden hem dan — en dit maakt den inhoud uit van het derde hoofdstuk, — »gewijst die gebreken der korstenheit." De overgang tot dit hoofdstuk is in het oorspronkelijke veel geleidelijker, door de beschrijving van het visioen, dat wij op de vorige bladzijde in de noot vermeldden, dan in ons HS., waar, zooals wij reeds zeiden, dit geheele visioen ontbreekt. Dit derde hoofdstuk nu is eene volledige beschrijving van den toestand van kerk en staat in de dagen van MERSWIN. Hoe treurig het staat met de geestelijke en zedelijke gesteldheid van »die paeusen, die biscoppen, die abten, die vrouwen in die cloesteren, die waerlike papen, die beginen, die lollaerts, die keiser, die hertogen ende graven, die ridders ende knapen, die coepluden, die wareluden, die huusluden, die wiven ende bouluden,"¹ wordt ons met de helderste kleuren en naar den werkelijken toestand medegedeeld, en levert ons een vernieuwd bewijs, hoe diep men destijds gevoelde, dat niet alleen de kerk, maar de eeuw krank was, en men reikhalzend naar verbetering uitzag.

De pausen zijn menschen, zoo lezen wij, die maar alleen vervuld zijn met de gedachte, »hoe si voel goets mogen winnen, dat si haren vrienden ende mage te hulpen mogen comen. Die eer Gods en menen si niet, mer al hem selven, ende daerom en worden si niet geheilicht." Naïf is de wijze, waarop MERSWIN over de kardinalen spreekt: »si sijn," zegt hij, »alsoe verblint van giericheit ende mit hoerdiën ende staen daer nae, of een paeus storve, dat si te hants paeus worden. Hier voermaels, als een paeus starft, soe verscrieten alle die cardinalen uut enen oetmoedigen gronde ende vreesden, dat men se kiezen soude, ende vielen alle mit Gods vrien-

¹) Zie boven, bl. 283 noot 3,

den in gebede, dattet God voechde nae sinen liefsten wil ende nae sijne meester eren. Waer is nu yemont, die dit doet in der tijt? Hets altemael vergeten." Op gelijke wijze hekelt hij den hoogmoed en de heerschezucht van bisschoppen en abten, die zoodra een hunner ambtgenooten gestorven is, »in een crige vallen," omdat »elc tsijn wil," waardoor zij de bisdommen en »cloesteren in groten scade, in lijflicher armoede" brengen. Niet gunstiger laat hij zich uit over »die biddende orden¹ ende die biechters." Men vindt, zegt hij, nog wel goede lieden onder hen, »mer daer isser luttel die den rechten wech gaen willen, dat is jammerlic. Hadden si voermaels geleefd, als si nu doen, men en had se in cloesteren niet laten wonen, noch geen biecht laten horen; waer die luden nu enen biechter vijnden, die hem haer wesen gestadet, ² dien kiesse si uut ende hieten dien enen berven man. Men seit nu: alle menschen sijn cranc, die natuer en is niet als si wileneer ³ was; weet, dattet also niet en is, mer God en makede nie, dat die sonde die natuer start; God en hiet niemont doen boven sijn vermogen, mer hi hiet die sonde vlien.... Nu voert, waer vijnt men biechters ende leerres, die den luden die waerheit dorren seggen openbaer? God waer liever dat men coenlike die waerheit doer den mont seide, dan dat men se verswiget. Ende één mensche waer Gode liever, die den rechten wech ginge, dan durent ander. Het waer den luden beter, dat si gingen in vrese ende in sorge, als si die waerheit wisten, dan si aldus vrilike gaen, ende wanen rechte gaen ende gaen tonrechte. Die mensche antwoerde: lieve here! ic hoep, men vijnt noch biechters ende leerres, die haer leven wel dorren wagen om die waerheit wille? Die here sprac: daer is soe luttel, dat niet goet en waer dat ment wiste." Daarop zijn de klooster-vrouwen aan de beurt, die hij wel haast het meeste treft met den geesel zijner pen. Wat hij omtrent deze schrijft, levert eene niet onbelangrijke bijdrage voor onze kennis van den treurigen toestand der kloosters in dit tijdvak. Hooren wij slechts, hoe hij

¹) De biddende orden, in het oorspronkelijke luidt het opschrift: »von den bettelordene."

²) Die hem haer wesen gestadet, d. i. die hun vergunt te blijven in den toestand, waarin zij zijn.

³) Wileneer d. i. oudtijds, voorheen.

spreekt: »Die here sprac: nu sich, hoe men levet in den vrouwen-cloesteren. Hier voermaels was in den vrouwen-cloesteren een inwendich aernstich leven. Wie dat se aensach of mit hem sprac, die wort daer grotelic in verbeteret, mer nu ist soe verre gecomen, waer een recht goet mensche is, die moet se vlien, want haer gelaet, woerden ende wanderinge en is niet bedwongen noch behoet noch alsoe godlic, dat men daer yet of verbeteret mach worden. Si singen ende beden veel mitten monde, mer haer hert dat is wilt ende verre van Gode. Ende wat mensche, die hem ter waerheit wil keren mit vlijt, daermede spotten si ende verwiten sijn leven te mael. Dit gesciet in vrouwen-ende in mannencloesteren. Weet, dat alle menschen, die mitten cloesterlude spotten ende haer leven verkeren, het si heimelic of openbaer, die mogen hem wel vresen; al hebben si gestelike namen voer die werlt, si hieten voer Gode quaet. Namen si haers selfs waer, si souden genoegh vijnden dat te beteren waer, want een deel isser gevangen mitten sonden der giericheit, ende een deel mit hoverdien, sulke mit onkuuscheit ende sommige mit ongehoersaemheit, ende sulke mit sonderlinge gebreken; al en siet men die warcken van buten niet, si volbrengen grote sonden van binnen mit vreemder minnen ende genoechten ende mitten wille ende geven hem den creatueren ende veronkuuschen hem voer Gode mit genoechten der clederen ende hoverdie ende weerlic gelaet, mit woerden ende mit vriendschap der luden, ende oec mit heimeliken sonden, die verborgen sijn ende die men niet wel en darf scriven; diet sijn, die weten wel wat ic meen. Weet dat alsoe menige sonde gescien in den vrouwen-cloesteren, beide heimelic ende openbaer, dattet sorchlic mit hem staet. Siet, hoe alle geestelic oerde vergaen is in vrouwen- ende mannencloesteren, sijn si besloten of open, sijn si bedelaersoerden of ander.” Maar genoeg om ons te doen zien, hoe MERSWIN’S oordeel was over den kerkelijken toestand zijner dagen. Niet gunstiger dacht hij over den staat en het maatschappelijk leven. Wij willen ten bewijze een paar proeven van zijne beschouwingen in dezen bijbrengen.

Na den hoogmoed, de ijdelheid en lichtzinnigheid der keizers, her-togen, graven en ridders vrij mat en met vele herhalingen geteekend te hebben, zijn de kooplieden en de handwerkslieden aan de beurt. Zij komen er niet beter af dan de adellijken. Zien wij slechts, hoe ons

HS. MERSWIN's gedachten vrij verkort wedergeeft. De laudator es temporis acti mogen er uit leeren, hoe men vijfhonderd jaren geleden niet minder klaagde over dezelfde gebreken, die zij meenen, dat nooit zoo algemeen zijn geweest als in onzen tijd :

»Van den coepluden.

Die here sprac: sich, hoe die borgers ende coepluden in den steden leven! Weet dattet sorchliken onder die luden staet, want die gruwelike giericheit is in hem opgestaen ende sijn soe seer daer mede verblint, dat si cume voer haer doot ledich mogen wesen, ende dese giericheit coemt uut enen leliken bosen gronde, want elke wil boven den anderen wesen, ende daerom wort dat goet soe sorchliken gewonnen, ende sulke biechteren oerloven hem dat, want haer conscienci is hem wijt. Hier voermaels waren die borgers ende coepluden Gode vresende, ende dochten sommige menschen daerom, soe mochte God wonen mit hem, want die in deser giericheit wort gevonden in sijn einde, het staet vreselike met hem. Dit weten si wel ende en willens niet bekennen. Als si soe veel gewonnen hadden, dat si in der tijt genoegch hadden, dat mit Gode ende mit recht si, soe soudens si ophouden ende leven godlike ende en laten die giericheit geen overhant hebben; mer nu wil elke boven den anderen wesen ende houdent tegens Gode ende verdoemen hemselfen mit hoer dien in der werelt roem ende in der ydelheit. Ende daerom sijn si dach ende nacht in groter sorgen, hoe sijs veel winnen ende behouden mogen. Die mensche antwoerde: lieve here! hoe coemt dattu die menige geefste soe groet titelic goet ende hem dat niet nut en is der sielen? Die here sprac: God is alsoe goet, dat hi den mensche niet en kan ongeloeft laten, daerom loent hi hem mit verganckeliken dingen, die der werelt toehoren, ende vervollet hem daermede hoer begeerte ende haren wille, ende het staet sorchliken onder den luden, die hier genoegchte hebben in der tijt. Die mensche antwoerde: lieve here! ontfermt u over die korstenheit."

Bijna op gelijke wijze laat MERSWIN zich uit over de »warcluden," wier hoogmoed hij berispt, en wat de »huusluden" betreft, van hen zegt hij, dat zij leven »sonder Gods vrese als beesten," dat zij »scalk¹ ende hoveerdich" zijn »ende begripende² ende dragen van

¹) Bous. ²) Bedilziek.

gronde quaet vermogen ende vermoeden, daer se die viant mede beseten heeft mit alre krachten."

Niet beter oordeelt hij over de vrouwen. »Sich, waer toe sijn die wiven gecomen? Wifelike doecht waer is die nu? Sich, hoe alle godlike vrese ende vroulike scaemte in hem vergaen is. Weet, dat die wiven nae haren wesen veel coenre ende homoediger sijn ende eer bereit sijn te sondigen dan die man. Ic en meen niet eersaem goede vrouwen.... mer ik meen die wiven, die hem deser werelt aenne-
men, si sijn gestelic of waerlic, ende willen der werelt behagen in woerden, in warken, in clederen, in gelaet, in gebaer, ende daertoe haer vlijt meer setten dan in Gode, ende geven den creatueren haer tijt, haer gonste ende haer hert.... Die wiven sijn recht geworden tot eenre duveliker helscher moert. Ende Gods goetheit die verdraecht ende verbeit hem ende ten helpet hem niet; si willen eersaem wiven hieten, ende si sijn Gode veel onweerder dan openbaer gemeen sondaerstes, ende si sijn den duvel veel liever dan gemeen wiven, want sy sijn hem veel nutter. Sich, hoe scandalic ende oncuusshelic ende onscamelic si gaen voer allen mannen. Hadden wileneer alsoe enig gemeen wive gegaen, alle goede vrouwen hadden haer gescaemt van gronde haers herten, dat si se gesien hadden. Besich, hoe sijn haer cleder, die seden, haer gelaet, haer warken ende haer woerden, haer oghen, haer wanderinge ende haer uwendige sinnen altoes openbaer bi den mannen. Waer is nu vroulike scaemt? Weet dat menich in deser wisen doen hondert sonden des dages ende willen eersaem vrouwen hieten, ende van dien sonden en willen si niet weten, ende si sijn doch in der waerheit al an hem. Weet, dat siet een man aldusdanigen wijf, coemt hem dan in der herten, dat si dencken mochten, si hem tot haren wille vallen, si souden mit haer sondigen; alsoe dicke als dit mit moetwille wort gedocht, alsoe menige dootsonde gesciet daer, al en wort si niet volbrocht in den warken. In alle dese sonden vallen si mede, want si een oerzake der sonden is mitter quader begeerlicheit ende gewoent; dit gesciet in kerken ende in straten...."

Hoe MEERSWIN volgens ons HS. klaagt over de ontheiliging van den echt, vermeldten wij reeds (zie bladz. 283), welke klacht het eerste deel van zijn boekske sluit. Hierop begint nu de beschrij-

ving van de »negen velden'', welke zich, het eene »velt'' altijd hooger dan het andere, op den berg verheffen, die voor het oog van MERSWIN zich uitstreckte. Op elk dezer »velden'' wonen christenen, en wie tot zijn »oersprong'' wil terugkeeren, moet ze alle overklimmen, totdat hij aan den bovensten top gekomen is. MERSWIN zag zich op eens op het onderste »velt'' verplaatst, vanwaar hij de gansche aarde kon overzien, »ende hi sach dat een gruwelijke nette over alle eertrijc was getogen, sonder alleen over den hohen berch, die was ledich.'' Onder dit net, verhaalt hij verder, zijn de menschen, die in doodsonde gevangen zijn, maar »die in desen berge wonen, leven sonder alle doodsonde.'' Die nu op het eerste »velt'' gevonden worden, »sijn lauwe, trage menschen ende sonder groet oefeninge, ende si en hebben geen grote wil dootsonde te doen, ende daarmede genoecht hem ende si en weten niet beters.'' Zorgelijk is het met deze lieden gesteld en »die stricke [der duvelen] wonen si seer nae.'' Aanstonds komt hier reeds uit, wat al verder in het geschrift van MERSWIN tallooze malen blijkt, dat ook bij hem, even als bij de devoten van dit tijdvak in het algemeen, de vrees voor de straf hiernamaals en de hoop op de heerlijkheid en vreugde des hemels de eerste plaats innamen als drangredenen tot bekeering. De eerste vraag toch in deze samenspraak tusschen den schrijver en de eeuwige Waarheid, die de eerste aan de laatste voorlegt, is deze : »sellen dese menschen niet behouden worden ?'' Dat is de vraag die telkens wederkeert bij elk »velt'', waarop MERSWIN in zijn visioen wordt gevoerd. De vrees voor de hel en het vagevuur is de groote drijfveer, die de menschen tot verbetering moet brengen.

Velen nu, die op dit eerste »velt'' woonden, vielen door hunne zwakheid in »des viants handen,'' en kwamen onder »dat nette.'' Met loffelijke zachtheid doet MERSWIN uitkomen, dat de weg tot verbetering voor hen niet is afgesneden, maar dat zij, berouw gekregen hebbende, door den »viant'' niet langer onder het net gehouden kunnen worden, daar hij »se uutten stricke moet laten gaen.'' Dit geschiedde echter slechts met weinigen; de meesten bleven onder het net gevangen. En wie waren zij, die onder het net gevangen werden? Hooren wij MERSWIN zelve: »Doe sach dese mensche op desen velde vele scoenre menschen, ioncfrouwen, nonnen, papen ende leeken, moniken ende alre hande menschen,

niemont uutgenomen uut alre korstenheit; der jonger lude was soe veel, ende liepen alle te samen onder tnette. Die mensche vraechde: wat beduut dat dese menschen soe haestelic lopen onder dat nette? Die here antwoordde: als si tot haren dagen comen ende si hem beteren souden in haren oerspronc, soe doen si als sotte beesten ende volgen haer natuer mit vrien wille, ende dan vallen si onder dat nette deser valscher werelt, die die viant vol stricken hevet geset, ende hi doet alle sijn vermogen daertoe, dat hi den mensche behout in den stricke deser werelt. Nu sich: wie mach desen stricke ontgaen in deser tijt, dier soe veel is... Sich, hoe dat die jonge lude onder dat nette gaen, ende wat si verder gaen, wat si dieper onder dat stric gaen ende al dat hem tegenwoerdich is minnen. Ende hoe des meer is, hoe hem sorchliker is uut te comen. Die here zeide: nu sich! Die mensche sach opten velde een jonge dochter van 14 jaren, die toech aen enen seel enen geesteliken man; nae dien ginc een eersaem man ende een vrouwe oec gebonden, ende daernae twee wiven gebonden mitten selven seel. Ende dese dochtere ginc voer neder ende toech die ander alle nae haer onder dat nette. Die mensch vragede: wat beduut dat? Die here antwoerde: dese waerlike man ende waerlike vrouwen waren eersaem luden ende leefden lange in Gods vrese ende hoeden hem voer doetsonde. Nu was dese dochter haer outste kijnt ende is tot haren dagen gecomen. Nu hevet si onder dat net gesien deser valscher werelt vroechede ende wil oec dien selven wech gaen ende seit tot haren vader ende moeder: ic wil oec hebben ende doen als een ander dochter. Nu souden se die vader ende moeder hebben gehouden tot haren oerspronc. Des en hebben si niet gedaen, mer si gingen tot haren biechter ende hebben hem dit geseit ende da rom gevraecht, ende die biechter heeft dit geoorloft in deser manieren, dat hi der riker luden vrientscap behielde ende sprake: het waer nu die seden in der tijt; haer vaders haddent oec gedaen; ende hi gehengede hem die hoverdie, ende hi en sach niet aen, dat Lucifer mit alle sinen gesellen doer hoverdie van Gode verdreven wort. Dit is dese jonge dochter, die den biechter, vader ende moeder nae haer toech onder dat net, ende ander vrouwen ende mannen spiegelde aen haer ende sijn alsoe gegaen in der ydelheit der werelt. Aldus sijn si oec onder dat nette. Die here sprac: du moetste voert

tot aen den einde des veldes. Doe die mensche daer quam, docht hem hi waer op dat einde der werlt, ende hi sprac: lieve here! helpt mi, want ic en mach dit niet liden, want ic sie alsoe gruwelike wonder, dat mijn hert wil breken van wonder ende van bitteren anxste; ik heb gesien alsoe gruweliken beelde, soe groet als een groet berch, ende hevet een veter om hem gebonden, ende die selve veter is aen dat nette gebonden, ende si seijnt soe sterke en dede dijn ontfermherticheit, dattu die werelt behoedes, hi toge alle die werelt te sterven ende te bederven. Die here seide: God hevet di dit laten sien in desen beelden, opdat ghijt scriven mochte; dit gruwelike beelt is Lucifer ende hevet die macht wel, dat hi mit deser veter alle die werelt aen hem togen, en deden sulke goede menschen, die noch leven in deser tijt. Die mensche seide: lieve here! des sijt gedancket, dat noch sulke menschen leven, die die korstenheit onthouden. Och mochte ic sien, wair die luden wonen. Die here antwoerde: du selte se noch sien, ende haer woning is opten oversten berge. Die mensche vraechde: hevet die viant oec groet gewout over die luden, die opten oversten berge wonen? Die here antwoerde: die viant en heeft niet mere gewouts over hem, dan si selve willen, mer hi heeft een groet betrouwen op hem, want hi siet, dat si hem noch mitter werelt becommen, want haer gedachten sijn seer menichvoudich geneicht tot eren ende tot gemac der werelt; al en willen si geen dootsonden doen, soe sijn si doch nae bi den nette. Daerom pijnt hem die viant, dat hi se trecken mach, ende hevet een angel in hem geworpen, daer hi se mede hout, dat si opten rechten grade niet comen en mogen tot haren oerspronc. Die mensche vraechde: wat is die angel, ende wise mi die lude ende wat volc dit is. Die here antwoerde: het sijn dwase lude in der korstenheit, die wanen, dat men Gode ende der natueren te gader dienen mach, dat doch sorchlic is te doen, ende si willen eersaem luden sijn ende en willen geen dootsonde doen, omdat si niet in der helle varen en souden, ende haer leven behaecht hem soe wel, dat si geen begeerte en hebben tot enen naren leven, ende si willen alsoe sterven, ende wie hem seit, dat haer leven sorchlike is ende naerre soude sijn, dien en volgen si niet, ende si volgen den geest, die se behout van den angel der natueren, daerom willen si leven nae haers selfs behagen ende goet-

dencken ende si hebben haer leven ende wise uutvercoren dattet seker is. Ende het is doch sorchlike, want si wonen naebi den nette. Die mensche vraechde: als dese luden sterven en varen si niet ten hemel? Die here antwoorde: yae si, worden si gevonden sonder doodsonde in haren einde, als si dat onsprekelike vegevier geleden hebben, dat op deser wise vallet voer alle die luste, die si na der natueren ye vercregen of oefenden. Bekende die mensche, wat pijn noch geleden sel warden om die alre minste luste, die yewort gebruket in der natueren tegens Gode, eer hi enige dageliksche sonde dede, hi liet hem liever alle dage enen nuwen doet aendoen, ende oec moet die mensche groet loen ontberen om die welluste, die si mit wille in der natueren gebruket hebben. Die mensche seide: mi verwondert, dat alle menschen der natuere niet vri oerlof en geven, die dit horen, want daer en is geen vroechede noch vrede in den heiligen geest, dan dien menschen, die hem Gode grondelike hebben gegeven." En de Heer antwoordde: »souden dese menschen, alstu vraechste, hier toe comen tot dier vroecheden, soe mosten si eerst warken nae wisen rade, hoe si haer natuer verwinnen mogen. Nu weetstu wat menschen opten oversten velde wonen."

Ziehier wat MERSWIN nog schrijft van de menschen, die op het eerste »velt" wonen. Hij ziet hoe een deel van hen het tweede »velt" bestijgt. Maar als zij het bereikt hebben, vallen velen »has- »telic hier weder of," terwijl verreweg de minsten de kracht hebben om op het tweede »velt" te blijven. Deze laatsten nu zijn beter dan die op het eerste »velt" wonen, maar toch nog ver van hun »oerspronc" verwijderd. Zoo is het een voortdurend opklimmen van »velt" tot »velt", door een lange rij van reinigingen: op iedere nieuwe hoogte legt de mensch eene nieuwe zonde af. De »velden" worden aldoor hooger en steiler en daardoor moeilijker te beklimmen. Het aantal der bewoners wordt op ieder hooger »velt" kleiner, want slechts weinigen hebben kracht om de verzoeking en tot aan het einde te weerstaan. Hooren wij van MERSWIN zelve, welke menschen het waren, die hij in zijn visioen op de onderscheidene »velden" al verder zag. Ons HS. stelt ons daartoe in de gelegenheid.

De menschen, die hij op »t ander [het tweede] velt" zag, bevielen hem beter, dan die hij op het eerste had aanschouwd, en op de vraag:

»wat luden sijn dit ?" ontvangt hij ten antwoord: »het sijn luden, die haer natuer dwingen ende mit gansen moede van die werelt keren, ende si menen, dat si haren eigen wil over willen geven, ende kiezen enen godsvriend, dien die wech wel bekend is, ende willen hem gehoersaem sijn in Gods stat. Ende nochtans sijn si verre van haren oerspronc, want die viant neemt hare waer, want hi ducht, dat si hem ontgaen willen; aldus hevet hi enen angel in hem geworpen, daer hi se mede behout, dat si stille bliven staen, dat si niet en comen naerre haren oerspronc." MERSWIN vraagt nu: »wat die angel is?" Daarop krijgt hij ten antwoord: »dat is als die mensche in den aennemen coen ende starc is, dan brenget hem die viant in den sinnen, si sijn cranc, si sellen een goet betrouwen hebben tot Gode, si hebben die werlt ofgedaen, die si noch menich jaer mochten gebruket hebben. Ende daer mede brenct hi si in gesteliker hoverdien ende en kennen des viants scalcheit niet, die hem dit ingevet, ende beginnen te vertragen ende hem dunct si sijn soe wijs, dat si niemants raet en behoeven, ende aldus maket hi hem een genoegen in desen leven ende willen daerin ster-ven." Ook deze menschen moeten »groet vegevier liden, doch minre dan die opten eersten velde waren, ende haer loen is mere dan die ander."

Nu wordt MERSWIN gevoerd op het derde »velt" en hij ziet daar menschen, die »Gode liever ende waerder sijn dan alle den andere," die op de eerste velden wonen. Het waren menschen die »een strenger leven" voerden dan »die ander, die hier onder" waren. Zij hadden »grooter oefeninghe dan die ander, die si aennamen, opdat si in hemelrijc comen souden ende voer der hellen behoet worden ende luttel vegeviere souden liden." Maar zij waren toch »verre van haren oerspronc" en ook in hen had »die viant een angel geworpen, daer hi se mede behoudet, dat si niet voert en comen," want zij hadden »noch wat becommernis mitter werelt, ende waren hem selven minnende ende haer manieren ende wise besaten si mit eygenscap ende behagelicheit."

Vervolgens komt MERSWIN op het vierde »velt" en ziet daar menschen, van welke God tot hem zegt, dat zij »haer natuer hebben sterkeliker ende coenlike aengegrepen ende oefenen dach ende nacht, soe verre als sijt liden ende volbrengen mogen." In verrukking

roept MERSWIN uit: »dit sijn uutgenomen¹ menschen." Maar God zegt hem, dat zij »noch verre van haren oerspronc sijn," want al deze menschen hebben »haer oefeninge beset mit hoers selfs eygenscap, mit aengenomenre eygenre wise, ende en laten hem van niemont daer of raden, ende een eygenwillich mensche en coemt nimmermeer tot sinen orspronc; si worden hastelic beroert tot toern ende tot anderen ondoechden, omdat si noch ongestorven ende ongelaten sijn ende hem niet geoeffent en hebben in rechter gelatenheit; si moeten enen anderen wech gaen dan si nu gaen, sellen si ymmermeer totten gewaren staet comen, die tot haren oerspronc gaet."

Op het vijfde »velt", dat zeer hoog is en waar ieder, die daarop blijft staan, reeds gekomen is »op die rechte strate, die totten oerspronc gaet," ziet MERSWIN van zijne natuurgenoeten, die hem door God worden beschreven als »goede luden, die Gode haren eygen wille op hebben gegeven, ende hebben des gansen wille dat si nummermeer doen en willen uut haren goetdencken ende welbehagen, wise ende wille, ende uutoeken een vrient Gods, die den wech Gods wel bekend is ende self gegaen heeft, dien willen si hem bevelen in Gods stat totter doot toe." Maar toch, ook deze menschen waren nog ver van haren »oerspronc," want »die viant" had een angel in hen geworpen, die »ongestadicheit" heette. MERSWIN vraagde: »wat is dese ongestadicheit, die dese luden hebben?" En »die here antwoerde: dat is dat dese luden sulken tijt of gaen van den velde, dattet vijfte hiet, totten vierden ende nemen haers selfs aengenomen wise weder aen, die si luden oefenen, die opten vierden velde sijn; soe lopen si van den enen velde totten anderen ende en hebben geen gestadicheit te bliven opten vijften velde. Haer eygen wille en is niet te gronde doot." Daarom moeten »si oec groet vegevier liden, doch min dan die hier onder sijn, ende si sellen oec meer ewich loens crigen."

Het zesde »velt", waar MERSWIN nu in den geest werd heengevoerd, was zoo »gruwelike hoech, datter luttel luden van den vijften velde gingen op dat seste, ende als si daer quamen, soe vielen si hier weder neder, ende hem dochte datter so luttel op bleven als van dusent

¹) Uitmennende.

cume één." Zij, die daar kwamen, waren menschen, zooals God hem zeide, »die hem tot Gode gelaten hebben ende Gods vrienden in sijnre stat, ende haren eygen wille hebben opgegeven ende willen gestadich bliven tot in der doot." Toch waren ook deze nog ver van hunnen »oerspronc', want ook in hen had »die viant" nog »een angel" geworpen, dezen nl. dat »dese menschen gaern hadden wat troest of wat kennisse van Gode, voer ander menschen." En al was dit op zich zelf niet kwaad, »nochtans en was dit dat naeste niet daer mede te comen totten oerspronc." Deze begeerte toch had »een verborgen heimelic gebrec, omdat die mensche hem yemont darf gelikennen [sic] ende God niet en laet warken, dat hi wil, waer hi wil ende mit wien hi wil; dit bekennen si wel ende volgen nochtans dat inrunen ¹ des viants." Zij hadden »die heimelijke treckinge hare natueren ende haer scalke begeerten niet te gronde leren kennen ende niet geheel ofgeleit, ende dat waer hem groet noet te bekennen ende of te leggen."

Op het zevende »velt" zag MERSWIN weder andere lieden, van wie hij zegt dat zij hem door God werden kenbaar gemaakt als menschen, »die hem Gode te gronde hebben gegeven ende daerin willen staende bliven totter doot, ende al haer begeren was hoe si haer natuer mogen verdrucken, also verre als si mogen ende haer bescheidenheit wiset, ende waren oec gaern gevoecht in al dat God woude, utwendich of inwendich, het waer minnen utwaert of inkeren in hem selven, ende Gods verbeidende ende sijns lieven willen, ende dat alsoe sonderlinge luchtich ende seinic. Dat is die sake, dat God sijn rike genade in sonderlinger wise mit hem gedeelt hevet; daerom lichten si soe seer voer den anderen, die hier onder waren." Toch waren ook nog deze menschen ver van hunnen »oerspronc," daar de duivel een »groten haec" in hen geslagen had. Daar zij reeds zóó hoog geklommen waren en zóó veel goeds vertoonden, zat »die viant" in groote verlegenheid en angst, dat zij hem geheel zouden ontgaan en hun oorsprong bereiken, en hij had om die reden het noodig geoordeeld, niet maar een »angel", zooals in de bewoners der lagere »velden", maar een grooten haak in hen te werpen. MERSWIN vraagt ook hieromtrent nadere uitlegging, en het antwoord

¹) Inrunen, d. i. inblazen.

van God is: »si hebben groet genade ontfangen van Gode ende gebruke[n]re wat heimelic in hare natueren mit menigerhande wise, ende en nemen dat niet te gronde waer, ende gebruke[n] dese grote gave in luste hare natueren, ende des en kennen si niet ende en nemen des niet waer, als si sculdich sijn te doen, ende en konnen des niet wel merken, mer die viant die den raet geuet, die merket wel, want hi subtyl is; soe nemen si dat heilige sacrament, dat si vijnden mogen troest van Gode."

Op het achtste »velt", waartoe slechts weinigen opgeklommen zijn, vindt MERSWIN »luden, die hem Gode opgegeuen hebben, wat hi mit hem doen wil in der tijt ende in ewicheit." Alleen zij kunnen tot deze hoogte komen, »die alle haers lijffiken goeds ledich worden, of talsoe hebben of sijt niet en hadden. Dats dat sijt hebben sonder aennemen, dattet hem meer si een vernederinge dan een hijnder tot Gode." Deze menschen echter, hoewel zij »die alre naeste" zijn aan den »oerspronc," hebben dien »oerspronc" nog niet bereikt en kunnen het vagevuur niet ontgaan, daar de »viant twee grote haken" in hen geslagen heeft. De eene »hake" was dat »die viant hem een deel des oersproncs ingebeelt heeft ende si mit begeerten daer op gevallen sijn, dat sijs gaern meer hadden." »Ende wat is die andere hake?" vraagt »die mensche." En het antwoord luidt: »weet dat God dese menschen heuet gevoert ende heeft se laten sien vreemt [vreucht?] van der doecht in allen beelden ende formen, ende dit hebben si heimelijke ende verborgentlijk mit eygenscap beseten, ende dat en bekennen si selve niet, mer God bekentet wel ende en darf hem des niet betrouwen, dat hi hem deser gesteliker genaden ontoge ende verborge, want hi haren heimeliken gront wel bekennt, die verborgen leit in der natueren, dat si niet en weten."

Het negende »velt" eindelijk is zóó hoog, dat het tot aan den hemel reikt. Het is schooner en heerlijker dan al de overigen te samen. Dit »velt" wordt bewoond door menschen, die »cranc sijn, uuttwendich te sien," daar, »eer si dese velden sijn overgeclommen, in hem niet een droppel bloets noch morchs gebleven en is: het en is al verdorret;" maar »voer dat natuerlike oncusche bloet, heuet hem God gegeven rein morge ende bloet," waardoor »si inwendich lichten als claer engelen." Op dit »velt" staat een poort,

die naar den oorsprong voert, »daer alle gescepen uitgevloten¹⁾ sijn in hemel ende in aerde." Het aantal menschen, die op dit »velt" gekomen zijn, is uiterst gering, maar nogtans, hoe klein het ook wezen moge, »laet God die korstenheit op hem staen, ende en waren si niet in deser tijt, God liet althants die korstenheit ondergaen, ende hi gawe Lucifer al die machte, dat hi mitten nette enen starken toge dede." Deze menschen »hebben hem alsoe te gronde gelaten in den gelove, als hem God yet soets toeseint, des verscricken si hem meer, dan alst hem God laet derven, want si en begeren niet dan den beelde Christi nae te volgen eenvoudich int gelove. Si hebben hem alsoe eenvoudich ende claerlic in den gelove tot onsen heren gekeert, dat si niet en menen te weten; si sijn oec soe oetmoedich, dat si hem duncken onweerdich alre godliker genaden, ende en begeren die oec niet; si en begeren anders niet dan die eer Gods volbrocht te werden, ende wat hi mit hem doet ende mit allen dingen, dat behaecht hem te gronde; si en vresen helle noch vegevier, noch doot, noch viant, noch leven; hem sijn alle vrese ofgevallen, dan dat si alleen den beelde Christi niet nae en volgen. Wie God mint, die minnen si oec; si sijn der werelt te gronde doot ende God mienende in alle haren doen. Dese lude sijn die gewaer aenbeders, die den Vader aenbeden in den geest en in der waerheit. Eén deser menschen is Gode liever ende der korstenheit nutter dan dusent ander menschen, die uut haers selfs wise leefden." Zij zijn ook »des vegeviars ledich", als zij ten minste op dit »velt tot in haren einde bliven." Want ook zij kunnen nog afvallen. Het was toch meerimalen geschied, dat menschen van »desen velde vielen eens ganges onder dat nette", en de oorzaak daarvan was hierin gelegen, dat »die viant wat welbehagens in hem brochte, ende dat en wederstonden si niet. Ende wat menschen van desen velde vallen tot onder dat nette, dat worden die scandalicste menschen, die in der korstenheit sijn. Dat is daerom, want si hebben van Gode ontfaen die alre meste genade ende verkeren dat licht in eenre valscher wise, daer si die lude mede bedriegen; men behoeft se meer te vlien dan die viant van der hellen."

MERSWIN roept nu, als hij deze menschen heeft gezien, in ver-

¹⁾ Uutgevloten, d. i. uitgestroomd.

rukking uit: »hoe vrolike sijn dese menschen aen te sien," en welk een groote waarde moeten zij niet voor den Heer hebben! En het antwoord luidt: »si sijn alsoe waert Gode, oft alsoe geviel dat deser menschen één Gode bade voer een sake, ende dat alle die korstenheit in die tijt bade Gode tegens die sake, soe hoerde liever onse here den enen mensche, dan alle die korstenheit."

Ten laatste vermeldt MERSWIN, hoe God hem een blik in den »oerspronc" heeft gegund, maar slechts een blik voor een enkel punt des tijds. Wat hij daar echter gezien heeft, kan hij niet uitdrukken, niet beschrijven. Daarop laat God hem nog eenmaal de »velden" en het groote net overzien. En hij zag »hoe twee menschen wanderden onder dat nette, ende die een was soe scoen ende soe claer als een engel; die ander was soe swart ende duuster als die viant." De laatste was een bewoner van »den negenden velde" geweest, maar daar hij »wat welbehagens in hem selven vont," was hij van daar in den afgrond »gestoten." De andere daarentegen, »die alsoe lichtende" ging »onder dat nette", was, nadat hij in den oorsprong gezien had, tot de zondaars gegaan, beproevende »of hi daer enich bekeren mocht mit Gods hulpe." MERSWI vraagt nu, of er onder de menschen velen zijn, die op dezen laatste gelijken; of zij nog vrees koesteren, nog veel lijden moeten doorstaan en verzekerd zijn van het eeuwige leven? op welke vragen de Heer hem, volgens ons HS., dat ook hier weder in vergelijking met het oorspronkelijke veel bekort is, antwoordt: »dat selstu weten, dat deser lude luttel is, dattu dat qualic soutste mogen liden, dattu dat saechste. Si hebben noch vrese, mer niet anders dan si haren God niet en vertoern en sinnen beelde niet nae en gaen, als si gaern deden, ende hoe klein si die vrese hebben, soe en laten si God geen tijt daer in; si en ontsien helle noch vegevier, noch sterven, noch leven, want hem is alle vrese afgefallen.... Het meeste liden, dat si hebben, dat is, dat si bekennen, hoe sorchliken dattet staet onder die korstenheit, ende si sien wel dat die luden hangende sijn ende dat si niet voert en gaen tot haren oerspronc, ende hier mede hebben si een medeliden, ende dit cruus dragen si Christum nae tot in haren doot." En wat betreft de vraag of zij des eeuwigen levens verzekerd zijn, daarop luidt het antwoord: »si sijn haer selves uitgegaen ende sijn mit Gode één geworden? Als dese

luden sterven, soe striken si eens ganges uutter tijt in dat ewige leven."

Nogmaals bidt MERSWIN, dat God zich erbarmen moge over de christenheid. Maar God zegt hem dat zij geen erbarming waardig is, want nooit was zij dieper gezonken geweest, nooit had zij op de goddelijke gerechtigheid minder acht geslagen, nooit had zij haren Heer en Verlosser meer onrecht aangedaan. »Wat hem God gebiet," zoo lezen wij in ons HS., »ende waerscuwet, het en baet niet. Du sieste wel, si leven vleischelic sonder Gods vrese, dit en wil die Vader in geenre wijs langer dogen.¹ Ende als die tijt coemt, soe is dijn bede uut ende alre menschen bede, ende dan moet die ontfermherticheit swigen ende moet laten wreken die Vader sinen eengeboren Soen."

Hiermede eindigen de visioenen en de schrijver voltooit zijn boek met vermelding, dat hij dit geschrift begon »in der vasten" van het jaar 1352. De volgende korte peroratie, met terugslag op den aanvang, besluit het geheel: »soe wie dit boec sel lesen, die begint van beginne totten einde, soe verstaet hijt eerste, ende en betert hi dan niet sijn leven, soe sal hem God den ewigen valle laten opvallen. Voer die valle moet ons behoeden die ewige Waerheit. Amen."

Ziedaar kortelijk den inhoud medegedeeld van dit merkwaardig boekske, dubbel merkwaardig voor dien tijd, omdat het door een leek geschreven werd. Door hunne phantastische allegoriën moesten zulke geschriften krachtig werken op de verbeelding van het volk en de oogen openen voor de grove gebreken der christenheid. En al kunnen wij de »Gottesfreunde" in het algemeen, en RULMAN MERSWIN in het bijzonder, geen voorloopers noemen van de Hervorming in den gewonen zin des woords, toch hebben deze mystieken, door het leven voor God in innigheid des geestes op te wekken, den weg gebaad tot het herstel van den zuiverder godsdienst, die zoowel door de heerschzucht als door de losbandigheid der geestelijken dreigde onder te gaan. Want werden ook door hen — het boekske van MERSWIN leerde het ons, — de zonden der leken ten strengste gegispt, wat ook het volk dagelijks hoorde uit den mond der

¹) Dogen, d. i. lijden.

predikers, — slechts zelden, en bijna alleen van de zijde der mystieken, hoorde het zóó vrij en zóó ernstig van de gebreken der klerken gewagen. En in het algemeen kan men zeggen, dat de invloed der »Gottesfreunde» op hunne tijdgenooten, evenmin als die onzer »devoten» vruchteloos geweest is, maar dat zij door hun woord en geschrift en leven in het gemoed van velen zaden van ernst en godsvrucht hebben uitgestrooid, die rijke vruchten droegen voor een lateren en beteren tijd.

RIJMSPREUK,

UIT EEN HS. VAN DE 15^e EEUW.

In smenschen synne
Wort meerre mynne
Nie ghegeven,
Als onverdient
Om enen vriend
Verliesen tleven.

Die minnebrant
Die wort becant
Wel in den Heer,
Die mit verdulde
Sonder sculde
Voer ons leet seer.

NOORDHOLLAND IN 'T GEUZEN-JAAR.

(NAAR DE VERHOOREN IN 'T BELGISCHE RIJKS-ARCHIEF.)

II.

A L K M A A R.

Heeft het ons uit de meêgedeelde verhooren kunnen blijken, dat men te Hoorn, deels door de voorzichtigheid der regeering, deels door de gematigdheid van den predikant, deels door de kloeke houding der ouderwetschgezinde meerderheid, voor den beeldstorm bewaard is gebleven; van Alkmaar kan men hetzelfde niet zeggen. In spijt der voorzorg door de regeering genomen, bleef er zelfs de hoofdkerk niet geheel gespaard. De in 't verhoor genomen personen berichten ons, hoe de Heer van BREDERODE met zijn »familie”, op welker gezelschap de Hoornsche pater — en met reden — zoo weinig belust bleek, den 1sten Sept. van Hoorn naar Alkmaar kwam, en daar vrij wat rumoer verwekte. Inderdaad mag men gerustelĳk zeggen, dat dat Noord-Hollandsche plezierreisjen des Heer en van BREDERODE en zijn bijloop niet zoo geheel onschuldig was, of zich — als men ons te Hoorn wou diets maken — al zijn Geuzenbedrijf tot die onnoozele drie *vivent les Gueux!* bepaald zou hebben, die men hem daar hoorde uiten. Hield hij zelf zich wat meer buiten schot, zijn jonkers en volgelingen behoefden zich niet zoo in te toomen, en wij vernamen dan ook, hoe zij de Hoornsche goê gemeente — de Katholieken niet uitgezonderd — van een »bloedboek” wisten te vertellen, waarin de namen harer leden stonden aangeteckend. Dat

zelfde »bloedboek" speelt ook — als wij zien zullen — elders zijn rol, en ging met een des te krachtiger werking gepaard, als men te Alkmaar, door zijue aanhangers te Schoorl en zijn rentmeester SONNENBERCH, van meer nabij bestookt werd. De nieuwgezindheid had er blijkbaar grooter vorderingen dan te Hoorn gemaakt, en zich in grooter omvang uitgebreid. Niet in de schamele gemeente hoofdzakelijk, maar onder de deftige burgerij — de Foreesten bijv. — en op den Nyenborg zelf vond zij hare patronen. Bepaalde zich dan ook te Hoorn het niet onverklaarbaar verlangen der nieuwgezinden, tot den luidruchtig geuiten wensch, liever een kerkgewelf dan het regenzwangere zwerfwerk boven zijn hoofd te hebben, in Alkmaar ging men verder, en dorst zich met geweld van een kerk meester te maken, na die eerst naar behooren van de »Paapsche idolatrie" te hebben gezuiverd. Doch vernemen wij, wat ons de verschillende getuigen omtrent het een en ander te vertellen hebben.

De eerste, die voor ons optreedt, is Mr. PIETER VAN MEERHOUT, rector van der grooter scholen. Ten tijde dat BREDERODE t' Alkmaar was (zoo verhaalt hij), den 2den Sept. 1566, en zoo de disordren van de kerksmijtinge daar gebeurden, kwamen des morgens, omtrent den 7 uren, zoo hij naar 't schole gink, te zijnen huize diverse edellieden van den Heere van BREDERODE, beleid wezende bij eenen JAN MATENESSE, daaraf hij eertijden pädagogus is geweest, begeerende eene teuge Bremer biers, vergezelschap met zekeren jongen Frieze van kleine stature, den Heere van OPDAM, ALBERT VAN EGMONT, ende eenige anderen, hem onbekend, tzamen komende uit den klooster van de Minnebroederen, zoo hij toen verstond. En alzoo zij daar te zamen waren koutende, en hij vraagde wat dit uitbrengen zoude, zeide één van de voorzeide edellieden, dat men in den zin had, eene andere ende betere religie aan te nemen, en dat de papen niet meer en zouden zoo luxurieuselijk domineeren, oft gelijke zotte woorden. 't Welk hij merkende hadde 't zelve geerne uiter fantazië gedreven, hoewel hij niet veel profiteerde, dan dat, ten uiteinde, de voorz. MATENESSE, dien hij naderhand afzonderlijk onderhanden nam, hem beloofde, dat hij BREDERODE zou verlaten en nog dien avond vertrekken; zoo hij ook dede, vertrekkende met den voorz. OPDAM naar huis. [Men ziet, dat de jonker

VAN MATENESSE altans door zijn pædagoog op geen verkeerde wegen gebracht was.]

Des achternogens, omtrent den 3 oft 4 uren, zoo de voorz. BREDERODE te wagen gaan zoude, waarna hij gink zien, zag hij daar groot geloop van alle kanten aankomen. Ende zoo zeker perzoon (hem onbekend) den heer van BREDERODE metter [bij den] mantel trekkende ende in de ooren sprekende was, zoo heeft dezelve Heer v. Br. zeer begonst te fulmineeren op zeker leeke-minrebroeder, broêr CORNELIS VAN DOREN, mits zekere woorden die hij gesproken zoude hebben, zeggende en roepende: »wat, zoude men een edelman hangen?» met vele opdrachtige woorden, blijvende bijna een halve ure zoo fulmineeren; zoodat de burgers er tusschen beiden en ten beste spraken, met diverse persuaziën, bēden, ende geloften van informatie daarop te nemen. Hij zag ook, dat GUILAUME MOSTAERT, middlertijd achter den Heer van BREDERODE staande, gink dezelve Hr. v. Br. naar hem ende sprak hem in 't oore, recht eer hij te wagen gink. 't Welk hij merkende en verduchtende, zoo hij aan den gemelden broêr CORNELIS goede vriendschap hadde, liep naar 't klooster, omme hem te adverteeren. Middlertijd vertrok de voorz. Hr. v. Br. Hoorde hij, deponent, toen ter tijd, dat den eersten roep van de voorz. woorden gesproken zoude zijn geweest door eenen JAN VAN CAMPEN, taalman, die scheen de woorden gehoord te hebben nitten monde van den voorz. leekebroêr. Waaroppe naderhand hij wel verstaan heeft, dat er informatie op was genomen. Ende van daar thuiskomende verstond hij, dat eenen FILIPS daar was voorbijgegaan naar de Minrebroeders met twee hamers, die ook passerende voorbij den koninksweg, zoo hij scheen te komen van t kwartier van BREDERODE, zeide tegens AUGUSTIJN VAN TEYLINGEN: »welaan, wij zellen totten broêrs gaan.» Ende, zoo hij verduchtte, dat men tot zijnen huize ook zoude mogen iet attentceeren, zoo daar een groot tafereel [schilderij] van de minrebroeders, boeken, ende andersins gesalveerd ende innegebracht waren, bleef voordane thuis totten avond toe, dat [toen het] bijna al gedaan was.

BARTOLOMEUS VAN TEYLINGEN, schout tot Alkmaar, oud 49 j., zegt, hoe hij tot *twalf* kerksmieters toe heeft weten te ontdekken, en daartegen geprocedeerd en geobtineerd het 4^e deffault, die alle voortvluchtig zijn geweest en nog zijn, te wetene: PIETER CORNELISZ. pred^t, CORNELIS

PIETERSZ CONINCK, ANDRIES HENRIKSZ, CORNELIS VALKOOGE, Mr. LAURENS, landmeter, THOMAS de snyder, JAN PIETERSZ, timmerman, WILLEM, steenhouwere, CLAES JACOBSEN, grooten FILIPSZ, ende eenen SYBRANT de barbier. Hij heeft ook 13 andere personen aangegeven, die aan den heer van BREDERODE zekere requeste binnen den huize van de Wed. van SONNEVELT, ten zelven dage ende tijde, dat de kerksmijtinge van de Minrebroeders geschiedde, presenteerden, ende die, naar diverse luidens opinie, groote oorzaak gaf totten inconveniënten, doen gebeurd, met zekeren anderen roep, dien men scheen ook tot dien einde voorts te keeren, bij toedoene van JAN VAN CAMPEN, taalman, gevangen tot Alkmaar: van welke requeste presentanten waren ADRIAEN DOEDES, GUILLAUME MOSTAERT, ende GUILLAUME VAN TRIERE, Mr. NANNINCK VAN FOREEST, DIRK en JAN VAN FOREEST, gebroeders, Mr. WILLEM FRANSEN, Dr. Med^{us}, BRUIN GEERAERTS, JAN DE BOER, Mr. GIJSBRECHT de schildere, WILLEM de boekbindere, de voorz. FILIPS CORNELISZ. en SYBRANT de barbier. — Alzoo hij geender kwader maten beduchtende, noch eenige suspicie hebbende, was gegaan met ettelijk gezelschap, en werd (hij) van de kerksmijtinge niet geadverteerd, totdat bijna al geschied was, zonder dat hij ook op 't kloksken, dat storm sloeg, acht sloege, meenende dat het ten *completen* was; ende hij, hoorende het loopen der gemeente, ging naar huis, zendende derwaarts zijn dienaar JAN DE CRIJTERE, die hem rapporteerde wat er gebeurde ten Broërs, ende (dat het bijna al gedaan was, ende niet éénen van de kerksmijters en wiste te noemen. Hij weet niet waar de predikanten thuis lagen, noch ook wien het land toebehoorde, noch bij wien 't zelve gehuurd was, daar men eerst op predikte, noch ook de schure daarze naderhand geraakten te prediken. PIETER CORNELISZ (de pred^{us}) hadde zelve zijn eigen huis, staande in de stad opte Houtdille, ende JAN ARIENS [de bekende JAN ARENDSZ], hier ondertijden van Amsterdam komende, hadde t' Alkmaar zijn eigen vadere, zoo hij hier geboren was; maar gelooft, dat de vader zijn kosten koopt ter Ziekenen oft in 't Gasthuis.

Broeder CORN. AERTSZ, Gardiaan van de Minrebroederen, oud 40 j. Een maand vóór de kerksmijting kwam naar Alkmaar SONNENBERG (Brederodes rentmeester) met den kastelein van Egmont ten huize van den GULDEN VLIESE. Hij werd door SONNENBERGS dienaar derwaarts onthoden, daar hij hem voor de tafel vond zitten, des avonds

omtrent den 6 uren; en vraagde hem de voors. S. met groote, opdrachtige woorden, ofter twee broërs waren die naar Tessel gereisd waren, vanden welken de eene, broër JAN VAN MECHELEN, gezeid zoude hebben, dat »Brederode nog wel zoude verleerd worden zulks met deze grauwe mantels metten zijnen te gane, zoo hij, SONNENBERG, ook doen aan hadde; dat de konink, die nog niet dood en was, zelve hem wel zoude verleeren, dat er hem nog wel een *stalen wind* mochte deur den hals gaan?" 't Welk hij willende verantwoorden, ende den voors. religieus, een goed pred^t. ende discreet man wezende, daaraf excuzeeren, zei de ander, dat het »immers waar was, en dat hij daaraf certificatie zoude toonen, nood wezende," zeer geweldig sprekende; zeggende voorts, dat hij woude, dat de religieus daaraf gestraft zoude worden, of anderzins zoude hij mijnheer daaraf nader informeeren, »want hij het geheele land op zijn hand hadde, als hij wilde." Waarna hij, declarant, wel eens of tweemaal gedronken hebbende en wat neêrgezeten, is vertrokken met zijnen medebroeder JAN VAN DEN KERKHOFF, wel verstaande om gaai te slane op alle propoosten die er hadden mogen gerijzen. Omme alle inconveniënten te schouwen heeft hij 't zelve schriftelijk den ministre te kennen gegeven, in roegen dat dezelve br. JAN VAN MECHELEN verzonde naar der Goude; hoewel hij decl^t. van de voorz. propoosten eenige waarheid of litteeken niet en heeft kunnen vernemen, noch en gelooft niet, dat er iet af was. Even zoo heeft hij nooit kunnen vernemen, of 't waar was, wat JAN VAN CAMPEN van br. CORNELIS v. D. rapporteerde, dat deze, 3 of 4 weken later, in 't gezelschap zittende, gezegd zou hebben, dat hij hoopte, BREDERODE »eer een maand van dien dage nog gehangen zoude worden aan een diefsche galge," uitdien hij decl^t. tot diverse reizen, de broeders vermaande hen te wachtene om niemanden geen oorzake te gevene met eenige woorden. Ook de informatie van burgemeesteren, op instantie en scherp bevel van BREDERODE, heeft tot niets geleid. Des daags vóór de komste van BRED. had hij de kelken en andere hen principale affairen secretelijk gebracht in zeker vriendshuis hier in de stad ¹, omme redenen ende daar hem wel gerapporteerd werd wat er dien dag ommeging bij BAART DIRKSZ., jonkman, tot wiens moedere hij decl^t. doen was, van 't loopen

¹) Dat van den Rector, zie boven, bl. 306.

metter requesten naar den Heer van BREDERODE, gepresenteerd omtrent noene, mitsgaders van de rapporten, den voorz. Heere te zijnen vertrekke gedaan, reeds een half ure te voren, eer de destructie in 't convent gebeurde.

CORNELIS JANSZ. van der Nyenborch heeft hij als d'eerste hooren noemen, die het veld huurde voor een pond groote, daar men eerst op predikte de valsche leeringe, hier achter de lijnbane, voorts Mr. GEERT en zijn broeder ADRIAAN van der Nyenborch. De laatste van dezen is hem eens komen aanzeggen, dat de broërs tot hunne ouders huize, daar ze tzamen inne wonen, kwamen kloppen ende bidden [bedelen], datze voordane voorbij zouden gaan; want zij van den wille waren niet te geven totten convente; maar woude hij, Gardiaan, voor zijnen persoon iet hebben, dat hij hun vrijelijk aanspreken zoude. Waaroppe hij doen zeide, dat hij van denzulk, die het convent niet en favorizeerden, geen deugd en begeerde; hen voorts voorbijgaande en doende gaan van zijn broeders. Onder de beeldstormers noemt hij (behalve de reeds gemelde) nog: COLIJN ANTHONISZ. en POWELS ADRIAANSZ., schoonzoon van den secretaris. Zekeren tijd daar te voren, zoo br. JOOS BEERINKS, tot Loenen nu staande, was ommeegaande om vleesch, *alterá innocentium*, dezelve ten huize van mr. GEERAART innegeroepen wordende, bevond daar aan de tafel zittende diverse personen, daar men hem, ter presentie van AMBROSIUS de bode ende JAN TOENISSEN, diverse propoosten van de geestelijkheid en andere afdragende woorden voorhield.

JAN TOENISSEN poorter van Alkmaar oud 65 j. zegt, wel te weten binnengeroepen te zijn, maar van de propoosten en heeft hij die zoo niet onthouden mits dat hij is kort van memoriën, en die niet zoo gaaye en sloege. Wat de desordren in de Minnebr. kerk aangaat, dat hij wel, in de kerke wezende met Pater MERTEN, zag daar diverse smijten ende trekken, maar en zoude een oft geen kunnen gekennen noch nu genoemen, mits vreeze, die hij doen hadde, mitsdien dezelve Pater MARTEN daartegens willende zeggen, zoo 't scheen, hij decl. vertrok van zorgen. Nopende de groote kerke, verklaart hij, dat, alzo hij korts na den voorz. tijd, op zekeren morgenstond ter grooter kerken komende, zag, dat, alzo men daar was afnemende de outaren, uit bevele (zoo hij naderhand heeft gehoord) van de Wet, daar diverse waren, die eenige beelden ontwee

gesmeten hadden, zoo hij die daar zag liggen; twelk hij aanmerkende, is insgelijks terstond van daar vertrokken, zonder gemerkt te hebben bij wien, ende wat personen dat het waren.

Mr. GEERT PIETERSZ. borgem^r. oud 62 j., houdt voor oorspronk der troeblen, dat, alzoo de Heer van Brederode hier den eersten Sept. 66 van Hoorne was gekomen, verzelschaft mette zusters van den Prince van Oranjen, diverse edelluiden ende juffrouwen, zoo van zijnen huize als and., met ook eenige van de voorz. stede als Medemblik en Hoorne; waarop diverse van de gemeente alreede wat in alteratie wezende, den predikant favorizeerende, en alreede een requeste overgegeven hadden aan de Wet, ten einde een kerke te mogen verkrijgen; zoo ook op S. Bartholomeusdag in de maand Augusti, gehoord hebbende eenige van de gemeente zekere kwade rapporten van de destructie van Amsterdam en andere steden, in de groote kerke wilden komen; maar hij en anderen, in de kerke wezende, stelden zich daartegen, ende zij weggaande, heeft men mitsdien de kerke gesloten, omme alle inconveniënten te schouwene. Ende nu, mits der komste van Brederode, eenig fundament ende stoutigheid nemende, vorderden zich eenige zekere requeste over te gevene, tot gelijken fine, aan den Heer van Brederode — toen ten huize van de wed. SONNEVELT, om dezelve ziek zijnde te bezoeken ende hij decl., als haar medicijn, daar insgelijks overkwam — zonder te verbeiden d' antwoorde op hunne eerste requeste, om resolutie van welke eenige gedeputeerden gereisd waren naar den Hage. Welke requeste de voorz. Heere hem decl. ende zijnen medebroedren daar communiceerde, ende hem daaraf sprak breeder ende wijder. Maar zoo zij eindelijk zeiden tzelve niet te vermogen, ook op te resolutie, die zij dienaangaande verwachtende waren uiten Hove; en werde doen daaroppe niet gedaan, ende gingen dezelve ongetroost henen tot nader noenen. De presentanten had hij niet onderscheiden, mitsdien het nagelooop van den volke, poorters, edellieden, ende and. zoo groot was, ook eenige (zoo hij verstaan heeft) tot gelijke intentie daar gekomen waren van Edamme, Amsterdamme en and. plaatsen. Van Hoorne en Medemblik heeft hij alleen daaromtrent vernomen WILLEM PIETERSZ. alias Schijtgelt, en den dijkgrave van Medemblik WIGGER, dien hij vond over tafel, den eersten des avonds tevoren en den dijkgrave dien middag; zoo hij decl. ten beiden tijden daar ontboden

werd bij JAN JANSZ. den bode, zoo hij hem hadde geëxcuzeerd te komen te eten. In de Minrebroederskerk komende, met BAERT SYMONSZ., werd hij zoo verbaasd van de menigte van volke, dat hij niemand zoude weten te noemen, die hij gekend heeft; ende komende aan de biechtstoel, daar hij woude verbieden eenen hem onbekend, gaf (deze) hem decl. zulken gezichte, ook een steen naar zijn hoofd krijgende, dat hij hem vertrokke van daar, zeggende eenigen tot hem decl.: »borge-meestre, wat doedy hier? de luyden zijn razende ende dul.”

DIRK VAN TEYLINGEN, rentm^r. van EGMOND, gevraagd opte woorden gesproken bij MAXIMILIAAN DE COCK, edelman,wezende doen neffens den Heer van Brederode ende t'zijn huize gelogeerd wezende; verklaart, dat alzoo hij was te paarde gezeten ende oirlof neemende, hij decl. vraagde denzelven, ofter iet af was, dat men het Minrebroeders kloostere woude destrueeren, zoo rumoer was? — zeide hij COCK daaroppe gelijke woorden in substantie: »wat waar daar ane bedreven, al waren zij alle gedestruoord?”

AMBROSIUS AMBROSII bode der stede, oud 51 j., was, als dienaar der stad, bewarende het zilvere, den 1^{en} of 2^{en} Sept. 66, ten huize van ROSENBERGEN, in de herberg gen. *Cuelen*, ter tijd de Heer van Brederode daar present was, mette zusters van den Pr. v. O. ende mijn vrouw van HOIRNE, zoo hij verstond, ende diverse andere juffrouwen en edelluiden, makende samen groote chiere ende diverse propoosten hebbende, zonder te wetene waartoe die tendeerden; dan zag wel, dat er groote vriendschap tusschen den anderen getoond werde, roepende mondelinge, zoowel d'een als d'andere: *vive les Gueus*, zonder te wetene dat er iemand des zweeg oft exempt was van 't zelve te roepene, schijnende alle gadere tzamen Brederode te complaceeren of te wille te zijne; ende merkte, dat na den noene daar innegekomen is eenen, genaamd DIRK JOOSZ., zoo men zeide, uiten Hage; aldaar de Heere van Brederode van der tafelen opstonde ende gink denz. DIRK JOOSZ. te gemoete, vragende totten zelden: »hoe staan de zaken?” Waarop de voorn. D. Js. antwoordde: »al wel; wij hebben genoeg de stad tot onzen wille, dan een of twee regeerders, die hopen wij wel tot onzen wille te gekrijgene”; en heeft verstaan, dat zoude wezen de stad van Delft. Ende alsnog eer de maaltijd op was, en dezelve Heer v. Br. stond op 't einde bij de borgem^r. van der stad, is er een van zijn familie

gekomen, die hem in 't oor sprak, waarop begonste de H. v. Br. zeer te fulmineeren ende groot gestank te makene; maar (hij) heeft wel verstaan, dat het was om zekere injurieuze woorden, die een minrebroeder gesproken zonde hebben van den Heer v. Br.; schijnende zelve zoo ter harte te nemen, dat hij zeide: »dat ik wiste die monnik die dat gezeid zoude hebben, ik zoude (zwerende bij God) hem gaan vernielen totten grond toe, al waar er den Duivel inne, ja, al was daar de konink zelve bij!" Waarop de borgem^{re}, Pater MERTEN, SONNEVELD, en den Rector beduchtende kwader maten, de zaken gern verboden hadden; maar scheen, dat dezelve zoo gram was, dat kwalijken om doen was, zeggende altoos, dat hij wilde hebben correctie gedaan; zoodat hij mette zelve verbolgenheid beneden gink in 't voorhuis, roepende doen na WIGGER ALLERTS (den dijkgraaf van M.), die zeer wel bij drank wezende op 't bedde lag; ende is van hetzelfde bedde geroepen, wezende bij den Heere v. Br. gekomen, metten welken hij gezien heeft, dat hij zekere sprake hiel, lang ende breed. Ende zoo de H. v. Br. metten and. Hⁿ. na der strate gink, en hij, deponent, 't zilver bleef gaaye slaande, en zoude niet anders weten te deponeren.

BAERT SYMONSZ oud-borgem^{re} ende nu van de vroedschap, oud 40 j. zegt, dat in Aug. '66 een request aan burgem^r en schepenen gepresenteerd is geweest van de personen WILLEM MOSTAERT geb. van Antwerpen, en SYBRANT barbier, geb. van Alkmaar, uiten name van die van de nieuwe religie, om een kerke, alwaar de voorz. supplianten in 't generaal zouden mogen hooren prediken het woord Goods; 'twelk niet geaccordeerd en werd, maar, om advies van 't Hof van Holland, naar den Haag gezonden KLAAS HARKSEN, doen burgem^r en JACOB REYERSZ schepen. Bij de beeldbreking ten Minrebroërs heeft hij alleen herkend: een schuitvoerdere, dien men noemde CONINCK, wonachtig buiten Alkmaar, tegens de Ramstrate over, ende hem geneerende met schuitvoeren tusschen Egmond, Bergen, en Alkmaar. Hij is, zeer beangst en bevreesd wezende, van daar vertrokken, regard nemende dat overal d'oxaal in stukken gebroken werd, en de stukken hier en daar achter zijn lijf vielen. -- Hem absenteerende is o. a. eenen Mr. ARNOLDUS ROSENBERG¹ dewelke groote familiariteit gehad heeft metten Heer van BREDERODE; deze werd, naar

¹) Zie *Nederlands Opstand 1567—1572*, bladz. 63, aant. en bl. 255 v.v.

oude maniere van dane (doene?) der stad zijn (wijn?) geschonken, en is hij, met de anderen, bij deze jorbudeeren (joncheeren?) ende der voorn. Heere v. Br. den noenmael blijven eten. Wat het gerapporteerde omtrent den broeder betreft gebruikte Br. „vele vloeken ende pilminatiën van woorden.” Scheidende den voorn. BREDERODE, uit het logies gend. *Cuelen*, toebehoord hebbende den voorn. A. v. B. zoo is een half ure daarna, luttel min of meer onbegrepen, de beeldstormingen, als voren, geschied. — In Mei 1567, zekere verloren hoop knechten, die men noemde de geuzen, gepilleerd hebbende d'abdij of convent van Egmond, zijn metten roof en pillage gepasseerd om bij de stede van Alkmaar ende Hondyde, en dat over twee bruggen, die daar eerst bij ordie van burgemrs gelegd waren, ende dat ter causen van dien zoo de wethouders verstaen hadden, dat vele vreemde knechten in 't land ende zonderlinge bij Amsterdam waren, en voor de stad geen cingele en legt, geen occasie zouden hebben om met geweld deur de stede te willen passeeren¹ En oversulcx zijn ook de knechten van den grave van Megen, die den voorn. verloren hoop vervolgende waren, over de voorz. brugge gepasseerd, zonder de stede te passeeren. Den welken voorz. grave van Megen bij den regeerders der stede buskruit geaccordeerd is geweest. Ende alzo den voorz. grave gepresenteert werd bij den burgemrs, te willen zijn logist begrijpen nl. binnen der stede, heeft gracelijk in antwoorde gegeven, dat hij van meeninge ende intentie was met zijn volk voorbij te passeeren, houdende dien avond de burgemrs bij hem te gaste.

Broeder LENAART ANTHONISSEN, Senior van den convente van de minrebroeders, oud 77 j., heeft zich, metten meestendeel van den conventualen over de muren weggemaakt, terwijl eenige met zekere schuite ende anderszins deur het water hen salveerden; zoo ook gedaan hadde, koorts te voren, de voorz. broër CORNELIS VAN DUREN, portier.

LUDOLF MECHELMAN, koopman van Antwerpen. Zie het gansche verhoor van dezen in de bijlage over ROSENBERG; *Nederlands Opstand*,

¹) Een paar dagen vroeger echter waren de jonkers zelf, door toedoen van den portier, ten getale van 80 door de stad gereden; zie lager het getuigenis van den schepen burgemr. REELINK en hen zelf, THOMAS BARTELS.

enz. 1567—1572, bladz. 256, met inlassching achter *toequam*, ald. reg. 5, v. o.: Ende zoo hij deelt. zeide, wat hem dunken zoude, van dat hij den He VAN AREMBERG daarom zoude spreken, zeide hij R., dat metten Heere van A. niet te doene en was, want zijn autoriteit niet groot en was, oft zijn en zoude; in voegen, dat hij daardeur ende andersins wel zag, den voorz. R. groote familiariiteit te hebbene metten voorz. Heere van EGMONT.

PIETER VAN NECKE, glasschrijvere ende waaksteldere, oud 55 j. heeft eertijden verstaan van ADRIAAN DOEDESZEN, hem zeer familiaar, die hem klagende gezeid heeft, dat hij, deur inductie van eenen MOSTAERT, mede bij geweest was, met meer andere ingezetenen dezer stede, tot omtrent 12 of 13 toe, in nombre, daar zekere requeste aan den He van BREDERODE gepresenteerd werd. Hij heeft grooten FILIPS hooren zeggen, »dat hij zich des [der kerksmijting] wel meende te defendeeren, mits den bevel ende den laste, dewelk hij scheen te hebbene van den He van BRED. ende den zijnen"; en CONINCK: »dat hij in 't smijten zulken kracht hadde, als hij nooit en hadde gehad te voren." Nopende de prediciën oft vergaderingen heeft hij wel eens hooren zeggen van zekere vrouwepersoon, zijn gebuur, dat men in den hof van Mr. GERAERT VAN DER NYENBRUGGE vergaderingen gehouden hadde. Ende zoo hij te dien tijde mede verzocht was geweest te komen kuyeren ter voorn. plaatsen, mocht hij wel wat vermoeden en excuzeerde hem, zoo hij eenen levenden os, dien hij te wegen hadde, gekocht hadde, en daarmede onledig was geweest; in voegen, dat hij niet en zoude weten te zeggen of te verklaren, wat er getracteerd was.

JACOB REYERSZEN van Warendeel, kerkmeester oud 41 j., zegt dat, vóór het aanbieden van 't request lange predikatiën geschied waren, zoo opten Geest, op zeker stuk weilands, toebehoorende eenen JAN SCHOUTEN, bij de Clarissen wonende, door de Calvinisten; ende d'ander omtrent het klooster van Heiloo, door de Mennonisten, die meerder in getale waren, als ze innekwamen, dan d'ander, al een poorte, maar tot diverse tijden, zoo dikke of't processie geweest ware. Hem meest moeyende metter pred. van den Calvinisten, van uit ende inne te leiden, was eenen FILIPS CORNELISZ ¹, als hij zelfen

¹) Hieruit blijkt, hoe verkeerdelijk, door 't wegvallen van eenige woorden in

wel heeft gezien denzelfven ook te volgen nitter predicatie tot meer reizen Mr. GEERT VAN NYENBRUGGE, daar hij sedert wel heeft hooren zeggen, zonder nu — mits den laps van tijde — te wetene in 't zekere, dat dezelve pred. tziinen huize zoude onthaald ende ontvangen geweest zijn.

WILLEM CORNELISZ, poorter tot Alkmaar, schutter geweest hebbende van d'oude schutterie van de Voetboge, heeft, als schutter, genoeg gemerkt, het beleid van sommige derwaarts te tendeerene, omme eenige confort oft secours te hebbene tot heuren voorstel, in voegen, dat zekeren tijd, op de kamer ontboden wezende meest al de schutters, daar hij ook mede bij was, werd daar geproponeerd zeker artikele in 't geschrifte, die te voren geconcipieerd ende gemaakt waren, zoo 't scheen, tendeerende o. a. van eenige vermeerderinge van nombre daarinne te brengen, om niet zoo meer te teren of drinken, en diverse andere pointen, die hem nu niet voor en komen, maar niet en waren, zoo ze behoorden; want hij, declt., noch diverse andere van de anderen religie daarinne niet en wouden consenteeren; in voegen dat zij ende andere van zijn opinie hen vertrokken, hoewel hij daarna wel gehoord heeft, dat dien niettegenstaande, hetzelfde bescheid den burgemrs. en wethouders nochtans zoude overgegeven zijn.

BARTELMEUS SYMONSZ, schepen, oud 54 j., zegt omtrent de deputatie naar 't Hof in den Haag, dat hem anders niet is geaccordeerd, dan dat zij hen reguleeren zouden na de placaten der Con. Mat., verbiedende expresselijken alle nieuwigheden in der religie, ende eenige heresiën oft dwalingen te prediken in 't heimelijk of openbaar. Hij verklaart voorts, dat YSEBRANT CORNELISZ tot Empden gestorven is, en dat GUILL^e VAN TRIERE somwijlen weg ende somwijlen wedergekeerd is, en dat ook onder de absenten is eenen ARNOLDUS VAN ROSENBERGEN, groot adherent van den He. van BREDEBODE ende zijne Complicen.

THOMAS BARTHOLOMEEUSEN, schepen, 48 j. verklaart, dat, geleden omtrent één jaar ¹⁾, te Alkmaar gekomen wezende de Geuzen van

⁸
 ? MARCUS' *Sententiën*, bl. 119, de pred. PIETER CORNELISZ, alias grooten PHILIPS genoemd wordt.

¹⁾ Het verhoor werd 6 Mei '68 afgenomen.

Amsterdam over Sparendam, groote force ende geweld gedaan hebben in 't klooster van Heiloo en elders; zijn gekomen op zekeren avond, omtrent de 10 uren, diverse nombre van peerden in der stad, onder welke hij verstond te zijne de kinderen van BATTENBORCH met diverse andere edelluiden, tot omtrent 30 toe, met zekeren wagen geladen met volke, strijdbaar geweer, bussen, lonten ende andersins, dewelke de portier, gend. JOACHIM PIETERSZ VAN POMEREN innegelaten heeft zonder weten van die van de Wet. Dewelke hier deur gepasseerd wezende hebben groot geweld gedaan nog dien nacht, zoo tot Ouddorp als elders daaromtrent, persecuteerende de geestelijke personen, kerken, ende Goodshuizen. Maar hoe dezelve door de Vriesche poorte ¹ aldaar gepasseerd zijn, en weet hij niet zekerlijk; maar wel, dat, mits de voorz. redene, de portier van de poorte, daar ze innekwamen, binnen een dag of twee daarna onbegrepen, afgesteld werd ², zonder te weten waar dezelve gevaren is. Verklaart voorts, dat binnen 2 of 3 dagen daarna, daar nog aangekomen is zekere merkelijke hoop Geuzen te voete, met hen hebbende ook eenige wagenen, in nombre van omtrent 100, zoo hij de zelve heeft zien passeeren, hebbende eenen religieux, dien hij wel kende, gend. OTTO VAN NIEROP, prior van den Convente van Egmond, met hen hebbende diverse kerkornamenten ende kleinodiën, zoo kasuffels als and., die ook eenige van hen aanhadden, gaande pronkende voorbij de vesten van de stad, vandaar hij ze zag passeren over zekere brugge die daar gemaakt was om beters wille; invoegen, dat dezelve daar paisivelijk passeerden zonder scheut of stoot, hoewel hij en diverse waren van opinie, dat m' er inneslaan zoude, en de geestelijke personen en andersins uit hunne handen verlossen, als namentlijk eenen pater MERTEN, presenteerende de gemeente een tonne bier ten beste te gevene; maar dat niet toe en ging of niet geconsenteerd en werde mits duchte, die men schéén te hebbene van eenige poorters en ingezetenen, dat er diverse waren, die meer met de voorn. Geuzen schenen dan anderszins; daaronder eenen YSBRANT CORNELISZ van Schorel, getrouwd hebbende de dochter van DIRK PIETERSZ, eertijds borgemr.

¹) Zie lager het getuigenis van den portier aldaar.

²) Hij werd daarvoor schadeloos gesteld door den Prior der Regulieren, op wiens aanzoek hij de Geuzen had doorgelaten; zie later de verklaringen van den oud-borgemr. EVERT STELINK.

der stede van Alkmaar, schutter wezende, schoot na 't volk van MEGEN, daar voorbij passeerende, de Geuzen vervolgende. Ook een taalman, genaamd HEINSZONE, die den voorz. pater MERTEN versprak op de redene voorzeid, die ook genoeg beleider was, dat men de schutterie zoude remforceeren, ende, zoo ook den Hr. van MEGEN daar hadde willen deur passeeren, dien daaruit te houden ende resisteeren. Hij zegt van eenen Mr. NANNINK VAN FOREEST, dat hij overlang naar Campen [in O. Friesland ¹⁾] is vertrokken metter wone. JAN VAN FOREEST heeft zijn kind in de Geuzenschure doen doopen, wiens huisvrouw ook grootelijks van die secte schijnt te zijne, ende is ook naderhand vertrokken, latende heur kind, dat bij eenige van de vrienden in de katholieke kerke gepresenteerd en gedoopt is geweest. JAN DE BOER had groote conversatie gehad met zijn zwagere, een nieuwe pred. wezende, genaamd Heer CORNELIS — apostaat van Alkmaar, verloopen wezende, en, sedert tot Leeuwarden gestaan hebbende, en vandaar hier gekomen, zijn valsche leeringe verbreidende — en heeft denzelven gelogeerd. ANDRIES HENRIKSZ, schoemakere, was bode en costere der sectarissen, de zaken over all's beloopende, wiens huisvrouw ook mede weg was. PIETER DIRKSZ, pastoor geweest hebbende tot Nieuwe Nierop, heeft hij verstaan, nu over acht dagen, in de merkt l. l. ook hier geweest te hebbene, en onder den duim hier en daar zijn valsche leeringe verspreyende.

CLAES ALMENSZ, portier van de Vriesche poort, oud 50 j., had zijn ouders in de Minnebroederskerke begraven liggende, waarom hij er bij den beeldstorm innegeloopen is; hij zag daar o. a. zekeren schippere, gen. COSTERKEN, nog een timmerman, middelbaar persoon, onbegrepen zijns toenaams, dan dat hij heeft de zuster van MARIEKEN CLAESdr., religieuse in 't jonkhof alhier ende van PIETER CLAESZ schoemakers huisvrouw, die zeer abusievelijk het kruis ons Heeren onstukken smeed; nog zeker snijers ende wevers ende dierg., die hij zoo bij name niet en kent, anders dan van aanziene, daarvan hij eenigen ondertijen hier ziet gaan; ook JAN VAN CAMPEN, taalman, die over en weder gink, zonder dat hij gezien heeft, dat hij eenig kwaad dede; ook borgemr. BAERT SYMONSZ, dien hij terstond

¹⁾ Zoo kan men gerustelijk stellen, even als 'tzelde reeds omtrent J. ARENSEN, dien men anders steeds ook naar ons Kampen vertrekken liet, door ROGGE is opgemerkt, in *MOLLS Kalender* voor 1859, bl. 84. aant.

daar niter kerken zag gaan. — Vóór Meidag over een jaar, naar zijn beste onthoud, 's avonds omtrent den 10 uren, kwamen 40 peerden omtrent, die hij *om beters wille* deurliet, zoo ze buiten wilden zijn. Des anderen dags, op den Meidag, heeft hij zien passeeren voorbij de stad op 't Noord-einde, omtrent 100 personen, gestokt ende gestaafd met zekere wapenen, ende eenige peerden, daaraf eenige gingen voorbij de stad, monsterende met eene casuffel ende miskleëren, ende met hen leidende eenen prior van den Convente van Egmond, met zekeren roof, die zij daar en elders gehaald hadden, passeerende over de brugge, gemaakt door CLAES WYBRANTS, timmerman, ende daar geleid mits d'inconveniënten van des daags te voren.

EVERT JANSZ STEELINK, borgm^r. geweest hebbende anno '67, oud 44 j., ende ook tot diverse tijden schepen, noemt als ommegegaan hebbende om almoezen in de valsche predicatie, CORNELIS VALKOOGE, snijer; hij zegt voorts, dat het binnenlaten der Geuzen toekwam deur bede van den pater van de Regulieren, die van dezelve Geuzen ontslagen wilde wezen (zoo hij verstaan heeft), en daar ook zelf te dien einde bij was; de voorz. prior van de Regulieren te Heiloo, begeerende van den portier, dat hij de poorte zoude opendoen, zoo hij, prior, denzelven portier daar ook af gecontenteerd heeft, mits de schade, die hij hadde van de destitutie van zijn officie ¹⁾; de brugge was, twee dagen vóór 't passeeren der Geuzen over haar, gemaakt, ten einde deze heur passage niet door de stad zouden nemen, daar men gehoord had van groote vergaderingen van knechten, die uit Vianen gekomen waren naar Amsterdam, ende dat ook de prinsesse van Parma expresselijk gelast hadde, de stad wel ende neerstelijk te bewaren.

HIEBONYMUS CORNELISZ., schilder, oud 42 j., heeft, ten tijde de beeldstorminge ten Minrebroeders geschiedde, gezien, dat een borger van Alkmaar, gen^d. PAUWELS (ADRIAANSZ), wezende uit Texel, wiens moeder gehylykt is binnen Alkmaar met eenen FRANÇOIS VAN TETLINGEN, secretaris der voorz. stede, voor des convents deure stond aan de Noordzijde, hebbende een ijzeren hamer in de hand, daarmede smijgende op de voorz. kerkdeure; welken PAUWELS ver-

¹⁾ Gelijk uit de verklaring van schepen THOMAS Bz. blijkt, was de portier namelijk afgezet; zie boven, bl. 315.

gezelschap was met diverse andere luiden. Maar alzoo hij, deponent, een schilder was van zijn ambachte, zegt verveerd geweest te hebben, uit vreeze, dat hij ook geslagen zoude geweest hebben in de voorz. hitte ende furie, als een beeldemakere oft schildere.

III.

TEN PLATTEN LANDE, VAN VELZEN TOT EENIGENBURG EN SINT MAARTEN.

De deelneming in de nieuwheden was hier in verschillende plaatsen zeer verschillend. Van Alkmaar uit, en daar in de buurt, de duinstreek langs en te Petten, werd er nog al ketterij gepleegd, vooral ook omdat de herders en leeraars van verschillende plaatsen, als die van Petten, Nierop, en Eenigenburg, zelf het voorbeeld gaven. Wij treffen er voorts naast de Calvinisten eenige Mennisten aan. Bij anderen woü de ketterij daarentegen niet hechten, al liet bijv. LANCELOT VAN BREDERODE, die door zijn vrouw Heer van Warmenhuizen was, daar door den Zwingliaanschen pastoor en apostaat van Nierop den dienst verrichten. De nieuwgezinde onderzaten des Graven van EGMOND waren weinig gesticht over de houding, door dezen tegenover de Geuzen in Vlaanderen aangenomen, en waarvan ook zij maar al te wel ten hunnent den weerstuit gevoelden. De voortvluchtige bende van BREDERODE, die later bij Harlingen zoo deerlijk in den knel raakte, bracht van de Beverwijk af, in April en Mei 1567, het platte land in rep en roer, maar natuurlijk slechts in het voorbijgaan. In Bergen en Schoorl was BREDERODES rentmeester, de later voortvluchtige SONNENBERCH, doende, en ging daar, bij 't wegbergen en in tijdelijke veiligheid brengen der kerksieraden, al inventarizeerende, tamelijk ruw te werk; al gaf men hem meerder onoorbare dingen na, dan hij volgens onverdachte getuigenissen — dat van den pastoor van Bergen bijv. — tot zijn last had. Alles kwam dan trouwens ook, op een kleinigheid na, van Vianen en Haarlem uit, later weêr te recht.

BEVERWIJK EN OMSTREKEN.

Den 18ten Maart 1567 (versta '68) werd de schout der stede NICLAES JANSZ, oud omtrent 48 j., ondervraagd, en berichtte, hoe er in 't eerst, Aug. en Sept. '66 geen kerkbrekinge had plaats gehad; maar in April daarna, zoo zeker volk van oorloge mijns heeren van BREDERODE hier in de Wijk kwam, in den avond, van uit Velzen, tot omtrent 50 of 60 in getale, dit eerst in de kerk van den kloostere liep; waarop hij terstond uitten bedde opstond, van meeninge met de burgemeesteren te sprekene, die hem tegenkwamen; en samen sprekende hadde hij gaarne de klokke doen trekken, overmits het kon. plakaat, van de geestelijke personen bij te staan. Daarop kwamen echter toelooopen zekere BERTELMEEUS GILLESZ, met hem hebbende JORIS YSBRANTSZ en MERTEN HEIN CLAESZ, die hem zeer kwalijken hadde [zich heel boos maakte], dat men dat doen en de vroedschap vergaderen woû, schijnende dit genoegzaam te willen beletten. 't Welk zij, merkende, hebben 't ook niet durven bestaan. Kort daarna zagen zij voor JORIS FRANSSENS deur staande, dat er zekere Geuzen uitten klooster kwamen met eenen religieus die hen in de Zwaan ontliep. Maar daar het in den nacht was, zijn ze in verbijstering ieder naar zijn huis gegaan of naar elders weggeraakt. En zoo voorbij zijn declarants deur trekkende, vraagde één van hen: »Wie woont daar?» en dat vernomen hebbende, gingen ze verder, daar hij die deur gesloten hield, zijn beste zaken middlertijd ter zij stellende, daar een van die Geuzen zijn roer op zijn boezem richtte.

Conventikelen, beraadslagingen en dergelijke dingen gingen uit van: INGEL LOUWE, bierplagger, die herhaaldelijk den predikant van Sparendam afhaalde ¹⁾, met GIJS MEINSEN en zijn moeder MARIA GYSEN, inwoonderen, waar hij voorzeker weet, dat, in beide huizen, de meeste samenkomsten en beraadslagingen gehouden zijn; voorts mr. MERTEN HEIN CLAESZ, chirurgijn, JORIS YSBRANDTS, kramer, BALTEN DIERICKX, thans balling, daar hij zelf gepreëkt had, mitsgaders ook

¹⁾ Zie, twee bladz. lager het getuigenis van zijne vrouw.

BARTELMEEUS GILLISZ, in wiens huis gepreëkt werd des nachts na beloken Paschen door zeker predikant van Emden; ook op Paaschmaandag is er, in de schure van HENDRIK JACOBSZ, gepreëkt. Verder CORNELIS AERTSZEN, waar de predikant — die bij DIRK HASSELAAR te Haarlem gelogeerd had — ook zekere dagen had thuis gelegen, en door wien ook de hutte buiten de Wijk gemaakt was, waarin men preëkte. Verder JACOB BERTELMEEUSEN, metser, met ARES GEERTS, snijer, JOOST LAURENS, die mede hielp timmeren en dragen en zijn eigen grond en erf afstond, om daar te timmeren [bouwen] en prediken. En om de penningen te vergaderen en contribuanten in te schrijven waren mr. CLAES, taalman, met CORNELIS AERTS, en GIJS MEYNTSZ. Ook zekere DIERICK PIETERSZ. alias NOEMEN, wezende geheel de man van den voorzeiden HASSELAAR, die gezegden predikant met zijn schuit van Haarlem binnen de Wijk bracht. Eindelijk heeft ANTONIA JANSDOCHTER de penningen van de gereprobeerde predicatie in 't openbaar verzameld, ten behoeve van den nieuwen predikant, die tot CORN. AERTS gelogeerd was. — In Assendelft heeft hij geprocedeerd tegen CORN. CLAESZ, die t'zijn huize eenen nieuwen leeraar geadmitteerd had, welke aldaar in 't heimelijk had gepreëkt; of ook LAMBRECHT HENDRIKSZ zich daar met de nieuwigheden bemoeid heeft, weet hij niet.

De beide burgemeesters van de Wijk, van dit en 't vorige jaar, CORNELIS LAURENSZ. en GERAERT WILLEMSZ., verklaren, dat zij dien avond in April 67, scheidende, naar JACOB JANSZ. huis, den koning van de schutterye van de voetboge, gingen, om de schutterye te vergaderen en alle inconveniënten te voorkomen; welk concept echter niet geëffectueerd werd, mits dat er een groot rumoer opkwam van een groot gedruisch van volke, 't welke zij meenden vreemde knechten en vijanden te wezen; en daar zij de lossinge van een zinkroer hoorden, zijn zij elk in 't zijne naar huis gegaan zonder om te zien.

Volgens den schepen CORNELIS PIETERSZ heeft zich een gereprobeerde leeraar, dien men zeide te wezen een Fries, vervorderd zekere predicatie te doen binnen de jurisdictie van Velzen, ter plaatse genaamd Schilpen, en in de Paasch heilige dagen was er gemeene fame [algemeen gerucht], dat bij dag, onder den dienst Gods, in zekere schure op de Meer gepredikt is geweest, toebehoorende eenen

HENRICK JACOBZ., en dat wel door eenen MERTEN DIERICK van Sparendam, kistmakere.

Den volgenden dag verklaarde ADRIAAN JANSZ BOSCH, verwer en waker van de stede, 42 j. oud, dat hij, vroeger krijgsman geweest zijnde, daardoor een van de Duitschen in 't Geuzenleger (van April 67) kende, die hem aansprak en vraagde, gaande naar 't klooster der Regulieren, hoe 't de knechten gemaakt hadden, die daarin geweest waren; daar er op den noen twee wagens in waren geweest, zonder nochtans fortse [geweld] te doen. Hij antwoordde, dat ze genoeg te eten en te drinken gehad hadden; waarop een van de bende zei: »wij zullen 't wel anders maken." En toen ze daarop in 't Convent trokken, hoorde hij terstond roepen: »moord! moord!" zoodat hij, om de nonnen van 't vrouwenklooster daarvan te adverteeren, derwaarts liep, waar de voorzeide Geuzenknechten — een uur of anderhalf later, omtrent den 11 of 12 uren — ook aankwamen. Middelerwijl was echter het beste meest weggebracht, als kerkgoed en derg., waarbij zijn huisvrouw, zekere SIMON EVEN, en CORN. DAMMER hem hielpen.

Den 20sten Maart verklaarde Heer JAN SUERMONDT, de prior van 't Regulieren Convent, dat de overval der Geuzenknechten was den naastlesten [voorlaatsten] April 67; hij zelf had zich, een weinig tijds vóór hun aankomst, over een sloot of gracht achter 't Convent uit de voeten gemaakt. Verder verhaalde hij, dat, meer dan een jaar eer men van de Geuzenfactie wist, SEBASTIAAN CRAENHALS, dijkgrave van Hontsbosch, komende uitter jacht, vergezelschap met andere zijne consoorten, wel tot vijftig toe, en daarenboven bij henlieden hebbende wel 20 paarden, behalve nog de jachthonden, hun logys binnen dat Convent genomen hebben, en aldaar een etmaal verbleven zijn. Onder welk gezelschap waren HANS COLDERMAN, brouwer, zonder nochtans eenige ongestichtheid te doen, en nog een Jonker AERNT VAN RYNSTEIN, onderhoutvester van Holland, die ook met zijn gezelschap zich eerlijk hield; hoewel CRAENHALS, in ht arriveeren aan den Convente, en woorden krijgende tegens eenen broër JAN CASPERSEN, brouwer, hem uit gramschap en hitte van bloede in zijn aangezicht sloeg, dat hem neus en mond bloedde. Welk exces voornoemde CRAENHALS, uit kracht van zekere sententie, eest moeten beteren bij amende civile en honorable; hoewel voorn.

CRAENHALS, eer de voorz. sententie genezen was, heeft den voorn. leekebroeder op beide kniën vergiffenis gesmeekt, met schreyenden oogen, en nog bovendien een goeden drinkpenning gegeven, en is van daar gescheiden gereconcilieerd wezende niet alleen metten voorn. leekebroeder, maar ook metten Prior en de andere conventualen.

JAAPKEN HENDRIKSDOCHTER, huisvrouw van ENGEL LOUWEN, schipper en biersteker, verklaart waarachtig te zijn, dat, omtrent anderhalf jaar geleden, te haren huize gekomen is zekere MARTEN DIERICX van Sparendam, die zich uitgaf voor een vermaander der Heilige Schrifture, en heeft over zulks, ten aanhooren van diversen, zoo mannen als vrouwen, begonnen te lezen uit een boekskén, een evangelie met de epistelen, en aldaar ten huize van haar dep. een weinig tijds gepreëkt hebbende, heeft, in 't sluiten van zijn sermoen, gezegd deze of gelijke woorden: »is er iemand die beter weet, ik wil gaarne geleerd worden.» Binnen de parochie van Velzen is gepredikt geweest bij een nieuwen leeraar, vóór Paschen anno 1566, genaamd EDO; alwaar zij dept. met haar man tot twee- zoo drie-maal geweest is, en heeft over zulks voorn. EDO haren man krank wezende bezocht, vergezelschap met CORN. AERTSZ, timmerman, en GIJS MEYNTS.

Den 14den April werden gehoord:

CORNELIS VAN SCHOOTEN, oud-pastoor, 70 j., cruepel ende impotent sedert zekere jaren herwaart, en die dan ook niets verklaart dan overbekende dingen. Voorts Heer THIMANUS DE WOUWER, sedert 8 jaar vice-cureit, 34 j. oud. Deze zegt, dat CORNELIS AERTSZ is naar Arnhem gereisd om zijn affaire, ten huize van eenen JACOB BOTTER, landschrijver (gelijk hij hem vóór zijn vertrek gezegd heeft). Hij heeft hem altijd als goed katholiek gekend, hebbende ook 't zilver, juweelen, enz. te zijnen huize te bewaren gehad in den periculeuzen tijd. Alleen omtrent Paschen overjaar, verleid wezende door eenige kwade geesten, heeft hij zich zekeren korten tijd gemoeid met den predikant, totdat hij, daaraf groot berouw krijgende, hen en andere Heeren te kennen gaf, daaraf voortaan te abhorreeren. Op den Mei-avond 1567, op eenen dinsdag, des nachts, zijn van Vianen gekomen zekere verloren hoop knechten, insolentie en fortse bedrijvende in 't klooster, en voorts 's morgens zeer vroeg

naar Egmont trekkende. — Zekere edelluiden van Brederode, als een gen. ALBERT VAN EGMONT en and. dreigden hem dep^t. te doorsteken en op te hangen, om dieswille hij Katholiek was en tegens de secte predikte, zeggende ook dat hij eenig kwaad gesproken had van den Heere van Brederode. — Verklaart voorts, dat tot dien tijd op de kerke en voor de deur derzelve was gemaakt een galge, roepende ook eenige van hen, hem dep^t. tegenkomende of voorbijgaande: »*Vive les Gens!* al waren die papen nog zoo beus."

CORNELIS CLAESZ, priester en tegenwoordig schoolmeester te Beverwijk, zegt, dat hij daar 20 jaar heeft gewoond; en toen hij, op Ste Catharynendag in November 1566, van meening was de misse te celebreren, naar oude costume in 't Gasthuis, is daar overgekomen zeker JAN EVERTSZ, kruyer, poorter en ingezeten, bij drankte wezende, uzeerende veel spijtige woorden, mits welke hij dept genoodzaakt is geweest zijn voornemen te laten varen; en dat zekere MARTEN CLAESZ. chirurgijn 's avonds 8 uur, in den winter 1566, gekomen is ten huize van hem dept, smijtende en stootende tegen de vensteren aldaar, roepende deze of derg.: »gij, paap, dat gij morgen weder in de kapelle uw afgoderie doet, wij zullen u doorsteken of ophangen!" 'tWelk hoorende heeft hij stilgezwegen en zijn kaars uitgedaan; en MARTEN, nog een weinig tijds kwalijk sprekende, is verstoord van daar vertrokken. Gezegde MARTEN is absent en vluchtig geweest, en soms voor 2 of 3 dagen teruggekeerd, maar thans weg. Zijn beide kinderen, een knechtken en meiske, die bij hem dept ter schole gingen, wilde hij niet, dat metten anderen scholieren te choor gaan zouden en den dienst Gods frequenteeren. Er werd tegenwoordig binnen Beverwijk school gehouden door eenen genaamd FLORIS, geb. van Wijk op Zee, schoemaker van zijn stijl, die — naar hij verstaat — zijn scholieren geen *confiteor* zou leeren terwijl in dezen turbulenten tijd diverse kinderen van de voorstanders der nieuwe religie die school gefrequenteed hebben, als o. a. de kinderen van eenen ENGEL LOUWEN [zie boven].

WIJK OP ZEE.

Heer CORNELIS THEODORICI pastoor sedert anderhalf jaar zegt, dat niemand der parochianen zich gemoeid heeft met de nieuwigheden, in de religie bij diverse booze geesten gepleegd. Hij is ge-

woon, met zijne parochianen jaarlijks te houden op St. Odulfusdag eenen ommegank van de gebenedijde Maagd en Moeder Maria, die hem verboden werd door JAN DE GREBBER den baljuw en ADRIAAN JANSZ. den schout in de Wijk, een maand of drie weken te voren. Hij gaf dat den bisschop van Haarlem te kennen, en deze stond het hem toe; waarop dan ook de ommegank geëffectueerd werd. De baljuw had hem gezegd, dat het gebeurd was, omme de arme gemeente te subleveeren van groote kosten; geschiedende die interdictie in den convente van den Regulieren in de Beverwijk, waar die Baljuw uzeerende was van veel spijtige woorden, die hij zegt nu vergeten te hebben.

De Schout, gehoord zijnde, verklaart dat hij en de Baljuw van den bisschop of zijn vicaris verkregen hebben de beide ommegangen — op S. Odulfus, midzomer 12 Juny, en zondags na Martini, in den winter — te unieeren op één, gemerkt den armen tijd, in Novembri op Zondag na Mart., als voren; ten welken dage men, naar oude costume, het eerw. heilige Sacrament, de beelden van de reine Maagd en Moeder Maria en Sint Odolf confessoor omedragen zoude; maar alzoo de pastoor opponeerde, zijn de twee ommegangen gecontinueerd geweest; en dit te meer daar bij den bisschop door zijn fiscaal zoo verkondigd werd.

Aan FLORIS HUYGENSZ, tegenwoordig gevangen binnen Haarlem, omdat hij het Genzenhuis had helpen optimmeren, behoort een perceel groot twee morgen en een half in den ban van Wijk aan Duin,wezende geestland.

UITGEEST.

DITLOFF REYERS, Schouteth van Uitengeest, oud omtrent 50 j., CORNELIS AELBRECHTS en JAN WOLFAERTS schepen aldaar zeggen: in Uitgeest geene bemoeyingen met de religie; dan mogen daar wel eenigen zijn, die zooveel niet ter kerken en gaan als 't wel behoort, maar zeer luttel. Zij vermoeden, dat de prochiaan, die op H. Sacramentsdag l.l. ingekomen is van Schermerhorn, niet zoo oprecht en is, als 't behoort, doordien de gemeene fame hem nagaat, dat hij niet zoo wèl noch katholiekelijk en zoude prediken. Maar daar zij slechte luiden zijn, hen des zoo wel niet verstaande, zouden zij daar geen zeker getuigenis van kunnen geven, anders dan dat dezelve prochi-

aan, een Fries wezende, gend heer ALAERT, en daar gezonden bij den prochiaan van Oudekerke, is hebbende bij hem een vrouwepersoon met zekere kinderen, die hij houdt als zijn wijf; niettemin zien zij, dat dezelve is lezende en zingende misse als anderen plegen. Hij is niet van den bisschop geconfirmeerd, en wil zich daarover niet verklaren; een maand geleden heeft de vicaris van den bisschop gezeid, dat men hem moest kwijt maken.

Tusschen Paschen en Sinxen lestgel. zoo daar kwam prediken, van uit Marken geesterban, zekere priester die, der gemeente niet aanstaande, van den preekstoel zoude gedreven zijn geweest; — daarvan weten zij alleen van hooren zeggen,

ASSENDELFT.

JOHANNES HENRICI, vicecureit tot Assendelft, daar gediend hebbende omtrent 8 jaar, zegt, dat er geen zonderlinge kwade humeuren waren, dan overjaar dat er kwam prediken eenen MARTINUS, timmerman, Mennonist van Sparendam, en onder tijden nog bedektelijk inkomende, zoo hij zijn moeder daar heeft wonende, en van daar geboren is; hoewel zijn broeders noch zusters van dier opinie niet en schijnen te zijne, noch zijn moedere, die zijne declarants kerke al zijn hanteerende; want dezelve nog eergisteren (18 Maart) een des voorz. MARTINUS kind van vier jaren te doope hebben gebracht. En hij is verloopende hier en daar, en ook onder tijden predikende, als tot JAN LUDOLFS opten Burch, daar hij nog onlangs tot diverse reizen, en ook Sinte Stevensdag op de Crommenie tot JACOB kuiper onbegrepen, zoo dezelve ook eertijds, hangende deze troublen, over jaar tot meer reizen en diverse plaatsen zijne valsche leeringe heeft gespreid, zoo ten huize van CORN. CLAESZ., LAMBRECHT HENRIKSZ, en elders. — Hij weet van geen zonderlinge andere Genzenpredikatie noch secten daar te zijn. Dagelijks zijn er echter zoo langs zoo meer van alle wegen komen wonen, die de zaken meest troubleeren, en woude wel, dat daarop voorzien waar; dat men vooral moeste weten met goede certificatiën, van waar die gekomen waren en van wat leven die zijn.

BERNT JANSZ., schouteth van Assendelft, 28 j. oud, meende, dat er wel eenige Mennonisten mogen schuilen, daar hij niet zoo wel

tusschen en kan geraken. Wat goederen betreft, zegt hij, dat de kinderen HOSSES met heur zwagers HASSELAER en JAN PIETERSZ., over omtrent drie jaar, zeker land daar verkocht hebben en de penningen daaraf ontvangen; daaraf de leste quitantie nu onlangs nog is gepasseerd voor schepenen over omtrent tien weken.

CASTRICUM.

Heer MICHIEL VAN RIJMSDIJK tegenwoordig pastoor van Castricum, 34 jaar oud, heeft een half jaar bediend, als *verus*, de cure van Castricum, als daartoe gepresenteerd zijnde bij Jonkheer CLAES Heere van ASSENDELFT, patroon derz. kerke, en de institutie van den Archidiaken van Utrecht, daartoe gevolgd. Zijn onderzaten reguleeren henl. eerlijk; maar, geleden omtrent een jaar, ten tijde van zijn voorzate in beneficie, een verloren hoop knechten, uit Vianen, komende in de kerke van Castricum, hebben gedestruueerd het eerwaardig heilig Sacramentshuis aldaar. Hij heeft eertijds bediend, den tijd van 4 maanden, de cure van Twisk, en bevonden dat aldaar in de parochie waren diversen geïnfecteerd metter heresiën, en zag hij, dat ten tijde van den dienst Gods, luttel lieden ter kerken of ten dienst Gods kwamen.

HEEMSKERK.

Heer VRANCK WILLEMSZ. sedert drie jaren pastoor tot Eemskerk, 29 j. oud, zegt, dat bij de gratie Gods geen oproer kwam tusschen zijn parochianen, uitgezonderd dat een jonker FRITS VAN EGMONT, wonende binnen derz. parochie op zeker huis, gend Merestein, hem vervoorderd heeft, gedurende den turbulenten tijd, te frequenteeren de predicatie van eenen Heer JAN PETRI, pastoor tot Castricum, wezende sectaris en apostaat¹; ter cause van welke apostasie de voorn. Heer JAN PETRI namaals gevlucht is. Sints FRITS VAN EGMONT die preeken hoorde, heeft hij zich nooit gedragen als een goed Kerstenmensche schuldig is van doene, en over zulks latende den dienst Gods te hooren en de sermonen. FRITS VAN EGMONT alleen

¹) Deze JAN PETRI was de zoon van den koster aldaar, en zijn vader werd om zijnentwil afgezet. De gemeente schuwde zijn preeken.

is in zijne parochie vluchtig, absent, of latiteerende. Zijn broeder ALBERT is, geleden anderhalf jaar, luttel min of meer, vertrokken van Eemskerke, daar hij met zijn broeder wonachtig was. In 't eerst, toen de nieuwigheden in de religie begonnen, ging ALBERT gehabituëerd met een minrebroeders grauwe mantel, en droeg ook aan den hals een teeken, 'twelk zij noemden een *Geus*. En alzoo de voorn. ALBERT een jonkman was ongehuwd, geen zeker domicilie hebbende, en overal reizende, weet hij in 't zeker niet, of hij ter cause van de voorn. nieuwigheden en turbatiën absent en uitten lande gescheiden is; veel te min, alzoo de absentie geweest is van den tijd, dat de gereprobeerde predicatie tot diverse plaatsen in 't openbaar geschiedde binnen de provincie van Holland. Hij had geen meubelen of immeubelen goederen binnen Holland, maar, wezende benedicant, was genietende zeker perseel lands, gelegen in Valkenburg, niet verre van Leiden, en dat uit titelen van zijn beneficie.

LIMMEN.

Heer YSEBRANDT, sedert 18 jaar pastoor te Limmen, weet van geenerlei nieuwigheid aldaar; en toen de Geuzen de abdij van Egmond gepilleerd hadden, hebben die van Limmen henl. sterk gemaakt, en gepoogd de voorz. kerkschenders en trawanten te resisteeren, hoewel zij door de voorz. parochie niet en passeerden, maar door Heiloo naar Alkmaar gingen.

HEILOO.

Heer REINIER SEVERIJNS vicecureit, oud omtrent 61 jaar, zegt, dat van die parochie pastoor is een ouden religieus van Egmont, Heer of broër JAN CAMPIS, hoewel hij, in zijn naam, wel 29 jaar die cure bediend heeft. Geen nieuwigheden onder zijn parochianen. Toen de Geuzenknechten (1 of 2 Mei 1567) rondtrokken zijn de 2 distincte missen nagelaten, en kort daarna is zekere schilderij, van de passie ons liefs Heeren, op 't Oosteinde van 't kerkhof, door booze en kwaadwillige menschen — denkelijk uit Alkmaar — gebroken geweest. Hij kent wel WILLEM BARDESEN, zoon van WILLEM DIRKSZ, den Amsterdamschen schout, die schoone perceelen van lande binnen de parochie van Heiloo in eigendom heeft. WILLEM BARDESEN

hoorde, toen hij er zijne residentie hield, zijne sermonen, en frequenteerde trouw den dienst Gods. Evenzoo — volgens den koster DOMINICUS CAROLI, oud 36 jaar — AECHE ADMIRAELS zijn huisvrouw, en henlieders huisgezin. — De schout van Limmen ADRIAAN YSEBRANDTS, 27 jaar en 2 jaar schout, zegt, dat WILLEM B. ook daar land bezit.

AKERSLOOT.

HENRICUS REYNERI, sedert 5 jaar pastoor, weet van geenerlei nieuwigheden; evenmin de schout ADRIAAN JANSZ.

CROMMENIE.

Heer GERAERD CORNELI, sedert 6 jaar pastoor, 30 j. oud, getuigt dat er onder de communicanten van Crommenie, ten getale van wel 500, geenerlei nieuwigheid is geweest; maar is, den turbulenten tijd gedurende, de dienst Gods almachtig en alle zijn Heiligen, zonder eenige interruptie of belet, gecontinueerd geweest.

WESTZANEN.

Heer NICOLAS CLAESZ., sedert omtrent 9 jaar vicecureyt en 2 jaar pastoor, verkreeg die collatie van den Prins van Oranje, toen stadhouder, mits den dood van den provisor van Haarlem, zonder iets daaraf gegeven te hebben dan 23 g. apostille en andersins nog van sollicitatie. Binnen zijne parochie geen alteratie of veranderinge van de religie in 't klein of groot. Een apostaat, BERTHOUT WILLEMSZ., eertijds pastoor te Oostzanen, heeft hem echter vervoorderd, op eenen Schorselwoonsdag in de goede week, ten tijde hij depte in de kerke de passie ons liefs Heeren preëkte, recht over de deure van hem depte te prediken zekere erroneuze leeringe, uzeerende van diverse blasfemiën tegens de Eerw. Sacramenten, en dat ter presentie van diverse goede simple luiden, die uitter kerken gekomen waren en daar voorbij moesten. Hij heeft het terstond gezegd aan Mr ADRIAAN BUYTERE, fiscaal van den bisschop van Haarlem, maar is geene correctie genomen van den geestelijken rechter, daar de baljuw van Kermerland, DAVID VAN DER HOEVEN, prevenieerende den geestelijken rechter, de immeuble goederen, gelegen in Oost-

zanen, in arrest doen stellen heeft, en zijne meuble en catteele goederen, door hem tot binnen der stede van Naarden in Gooiland gevucht, bij mr LAMBERT LAP, schout aldaar, zijn aangeslagen geweest.

Diverse personen waren der secte van Menno toegedaan, als: CORN. CLAESZ., GEERBRANDT JANSZ., JACOB JANSEN op Saerдам, JACOB CLAESZ. ook op Saerдам, en GEERT JANSEN. — Westzanen is zeer wijd, en telt luttel min dan 2000 communicanten; JAN DE GREBBER, baljuw van Beverwijk, heeft tegen verscheiden Mennonisten geprocedeerd. De secte wordt grootelijks verspreid door een Fries, in de wandeling YSERMAN genaamd, onthoudende hem dikwijls in 't gehuchte staande in Westzanen, gend Saerдам, niet verre van Oostzanen, alwaar hij dep^t. zeit, de secte van Menno over menige jaren geweest te hebbene.

PHILIPS CORNELISZ., sedert drie jaren schout van Westzaan, Crommenie en Crommeniedijk, zegt, dat eenen Mr. WILLEM BAERDESEN, zone van den ouden schout van Amsterdam, en eenen COESVELT, zoo tot Westzanen als Crommenie, in eigendom genietende zijn zekere landen of renten.

CORN. WILLEMSZ. en ADRIAEN DIRKSZ., gedeputeerden van den dorpe en de Wet van Westzanen, zeggen 't zelfde omtrent WILLEM BAERDESEN.

HEERLIJKHEID VAN PETTEN, EN GRAAFSCHAP VAN EGMONT, EN OMSTREKEN.

PEETER PIETERSZ., here van Sinte Merten, baljuw van de Zype en de nieuwe bedijkte landen aldaar, en daar tot Petten over 20 jaar gewoond, en als baljuw drie jaar gediend hebbende, zegt bij de informatie van 19 Dec. 1567: dat er, zoo hier te Petten als in de Zijpe geen bijzondere ketterij in 't openbaar gepreëkt noch geëxerceerd is; dan, toen deze troubleuze tijd bestond te komen, en principalijk op de kerkwijdingsdag, Zondags na S. Maarten, heeft de pastoor van Petten, Heer JAN JOERDAENS van Scoorle, daarstaande om met zijn koorkleed te preëken, bestaan, de gemeente voor te houden: dat ze wèl zouden toehooren, hij zou hun wat zeggen dat hun zaligheid betrof, of gelijke woorden; en staphaus begon hij de misse te blameeren en den anderen dienst Gods. En zoo voorts wat

gezeid hebbende van gelijke schelmery, bestond men met den pastoor en ROZENBERGEN ¹ een psalm op te heffen, waarbij ook medezingende waren zekere CORNELIS FIJN, vischkoopman van Utrecht, GUILL. VAN TRIERE ², die dicht bij elkaar stonden, en zekere GUILL. MOSTAERT ³, die voor in den ingang der kerk stond, zonder zingen dat hij hoorde. Daar ontstond achter in de kerk groot rumoer, omtrent waar MOSTAERT stond, zoodat er velen opstonden en uit de kerk raakten. Waarop, zijn sermoen ten einde wezende, en het koorkleed uittrekkende, JAN JOERDAENS van daar gescheiden is, en ook zijn pastorij verlaten heeft, immers zooveel de mis te celebree-ren aanging. In wiens plaats zij van den dorpe kregen een Heer WIGGER, Fries wezende, goed Katholiek, en die sedert hier altoos misse deed, ondertijden ook predicatie, en de sacramenten administreerde, totdat hij van de peste gestorven is; hebbende, zoo bij hem als anderen de dienst Gods gecontinueerd tot nu toe, hoewel de voorz. JORDAENS nog sedert diverse sermonen heeft gedaan in de kerk, altoos gemeenlijk na den ordinaris dienst, bij Heer JAN PECK gedaan, nu ter tijd vice-cureit, en Heer WIGGER. Om des voorz. JORDAENS sermoen, den dienst gedaan wezende, te hooren, bleef daar de schout CORNELIS van Huisduinen, daar de voorz. JORDAENS (zoo hem zijn cure van wege mijn Heer den Grave van Egmont op doen zeggen was ⁴, logeerde en hem onthield omtrent een

¹) Zie boven, bladz. 312 en verv.

²) Zekeren tijd secretaris geweest hebbende; zie verder boven, blz. 307.

³) Als voren; zie verder mede boven, blz. 307 en 312.

⁴) Egmont had namelijk geschreven:

»Lieve ende seer beminde.« Alsoe wy voor zeecker verstaen ende geïnformeerd zijn, dat onze jegenwoordige pastoor onzer heerlicheit van Petten weygert ende differeert, volghende d' oude institutie der heyligher kercken te doene den dienst van de misse, zoe als hy van outs gedaen heeft ende gewoonlijk es te doene, ter versmadinghe der ouder religie, dewelke de C^o. Mat. in gheender manieren in meeninghe is te altereren, maer verstaet ende wilt dieselve onderhouden te worden. Ende indien hy als noch persisteert in 't selve, soe eist, dat wy u belasten ende beveelen mitsdezen, denselven pastoor te licencieëren ende belasten te vertrecken uyt onser voors. heerlicheit van Petten ende graefschap van Egmont, zonder eenighe schandalizatie, moeynisse, ofte uproeringhe onder de gheemeente te doene; ten eynde hy ons gheen oirsaecke en geeft, daerinne te versiene soe wy bevinden zullen te behooren; by welcken gevallen ghy ons van stonde aen adverteren sult. Ende alsoe binnen midde-lertijt ende totdat by ons daerinne versien sal worden, onse ondersaeten niet

vierendeel jaars onbegrepen, dat hij daar zulks was predikende en andersins bleef. — Te S. Merten en Eenigenborg waren twee diverse valsche predikanten: Heer CLAES SCHEELTKENS van Warmenhuizen en heer LAURENS, pastoor geweest hebbende van Schoorle, (wiens vader, volgens zeggen van SPECK, te Alkmaar woonde), beide hun cure ook verlatende, en sedert verlopen.

DIRK CORNELISZ. van Noye, klerk van den lande van de Zype, omtrent 39 j., heeft daar nog maar zes maanden gewoond en gediend, en weet alleen, dat, als het sermoen uit is, loopen diverse luiden terstond daar buiten, zonder in de misse, naar 't schijnt, te willen blijven; hij kon ze echter, als wezende meest zeeluiden en zulke hem onbekend, niet noemen.

Heer JAN CORNELIS SPECK, priester en vice-cureit, is er slechts sedert drie viereljaars. Beide verlopen pastoors, CLAES en LAURENS, zijn omtrent twee maanden weg, toen men de pastoors van Schoorle en Camp ving. Ook de pastoor SYBRANDT van Schagen, die naderhand op de Zype is vertogen, was niet zuiver. De schepenen zijn alle vijf Katholiek, en principalijk JACOB CLAESEN, PETER HOYDEKORVEN (?), en PEETER CORNELISSEN, ende andere twee goede slechte luidens. Omtrent den schout heeft hij wel gehoord, dat hij ter predicatie van den verloochenden parochiaan heeft gegaan, dat ook dezelve tot zijnen huize heeft gelogeed.

JAN GEERTSEN, priester en prochiaan van St. Merten, heeft daar den tijd van omtrent een jaar of meer, dat hij de cure heeft geobtineerd en bediend, en omtrent een vierendeel jaars dat zeker alterist die was bedienende, sedert het vertrek van CLAES SCHEELTKENS, die als apostaat die cure verliet, geen alteratie of eenige disordre gezien noch vernomen, immers in den vlekke van St. Merten.

en moegen onversien blijven van een bequamen pastoir, soe sult ghy u debvoir doen, by advyse van schout en schepenen, aldaer een bequaem ende geleert man te setten, die dezelve pastorie bedienen sal by provisie; zooals wy oock onze scepenen ende ghemeynte aldaer meede overschrieffen; ende indien wy hem bevinden bequaem, om deselve te bedienen, wy hem dezelve zullen confereren. Hyermede, lieve ende beminde, u den Heer bevelende,

Geschreven tot Antwerpen, dezen iersten Julius 1567. LAMORAEI D'EGMONT.

Onze lieve ende zeer beminde Jpos VAN VEEN,
bailliu onser Graefschap van Egmont, tot Egmont.

Toen toch SCHEELKENS eens, omtrent Barth. 66, zou optreden zonder zijn gewoonlijk habijt, liep zijn gemeente meerendeels de kerk uit. SCHEELKENS was sedert naar Oostfriesland vertrokken geweest, maar weder gekeerd. Op Eenigenburg was, na 't vertrek van LAURENS CLAESZ., nog een, die ook de cure verliet, en reeds een schoolkennis uit Schoorl en Leuven van LAURENS, en lichtveerdig gelijk hij.

Heer CORNELIS PIETERSZ., pastoor te Warmenhuizen. Des avonds na Sint Michielsdag 66 zijn zekere booze menschen de parochiekerke aldaar komen bestormen en de beelden breken van onzen lieven Heere en de gebenedijde Moeder en Maagd Maria, latende dezelve alzoo gebroken staan. Tenzelfen tijde was er kosten een persoon geïnfecteerd van heresie, dien men noemde CORNELIS de Costere, dewelke alleen bij hem hield de sleutels van de kerk, sluitende hem dep'. en andere priesters uitter kerken, en daarin admitteerende degene die favorizeerende waren de factie genaamd de Geuzen. Deze kosten heeft dus ook op dien avond de beeldstormers binnengelaten; hij is in Mei 67 vertrokken en zijn residentie tegenwoordig houdende binnen de stede van Enkhuizen. — Binnen de parochie zijn, gedurende den turbulenten tijd, zekere heimelijke prediciën geschied bij diverse apostaten en gerenieerde priesters, wezende van de secte van Calvinus, als: Heer PIETER DIRKSZ., pastoor geweest hebbende te Nieuwe Nierop, Heer LAURENS CLAESZ., pastoor geweest te Eenigenburg staande op Zeedijk, mitsgaders Heer JAN JORDENSSONE van Petten; alle drie uit de parochie van Schoorl geboortig.

EGMONT was dien van Warmenhuizen — onder zijne heerschappij — niet zeer agreabel, uit cause, dat gemeene fame aldaar was, dat hij met den strop hadde doen executeeren in 't Graafschap van Vlaanderen over de 20 Geuzen. Sommige personen van kleine conditie binnen de parochie van Warmenhuizen geïnfecteerd metter secte van Menno, als: CORNELIS IDENSONE, die echter (uit vrees voor zijne dagvaarding) gister zijn kind heeft laten doopen; welke secte — God beter 't! — over veel jaren binnen de voorz. parochie en andere plaatsen daaromtrent gegrasseerd heeft. Een ketelaar, genaamd HAANKEN, is berucht, de voorz. Mennonisten somwijlen een heimelijke predicatie te doen, 't welk zij heeten te wezen eene goddelijke

vermaninge. Hij weet niet, waar HAANKEN resideert, vermoedelijk binnen Hoorn in Westfriesland.

PIETER FEDERIKSZ., Schout van Warmenhuizen, oud 60 jaar en 14 jaar Schout, zegt, dat van den beeldstorm suspect is DIRK JANSZ. schepen en groot vriend van CORNELIS den koster, nog in Warmenhuizen wonende. De beelden zijn sedert hersteld, vooral omdat EGMONT beval streng katholiek te zijn en den godsdienst te handhaven.

JOOS VAN VEENE, baljuw van 't Graafschap van Egmond, 49 j. oud, zegt, dat er zijn acht dorpen onder de jurisdictie van Egmond; Purmerende en Purmerland hebben er een op zich zelf. Sedert Jan. 1567 is hij baljuw. In Warmenhuizen werd in Oct. 1566, toen LOEF VAN HERLAR nog baljuw was, gebeeldstormd. Hij heeft eene procedure begonnen tegen eenige absenten van Warmenhuizen, als tegen een meyer CORNELISSEN, ter cause dat hij receptateur geweest is van zekere Calvinisten of andere gereprobeerde leeraars, en die in 't heimelijk bij nachte tot zijnen huize laten prediken heeft, tot twee toe in getale. Hij heeft herhaaldelijk missiven van EGMONT gehad, hem expresselijk belastende, goed scherp regard en toezicht te nemen tegen alle nieuwigheid in religie. Den 2^{den} Jan. 1567 heeft hij te Brussel op 't Graven-Huis zijn eed gedaan, en tevens LODEWIJK FRANSZ., geb. van Straasborg, gehuwd hebbende de dochter van zijn deposants voorzaat in officie, die den Graaf zeide goed Katholiek te zijn (gelijk sedert ook gebleken is), en daarom 't kasteleinschap van Egmond verkreeg.

ADRIAAN MEINARDI kapellaan tot Bergen oud 48 j. zegt, dat SONNENBERCH op een maandag na Bartholomeus 66, omtrent 9 uur 's avonds, te Bergen is gekomen, met de commissie van Brederode omtrent de kerkieraden¹. Men gaf hem die uit vrees. Hij verklaart

¹) »HENRICK Heer tot Brederode, vryheer tot Vianen, burchgrave t'Utrecht' baroen tot Ameyde, heer tot Bergen, Callensooghe, enz. doen te weten: dat wy expresse last, commissie, en 'e bevel gegeven hebben, ende geven bij dese onsen baillieue ende rentmeester van Brederode, WILLEM VAN ZONNENBERCH, omme in bescherminge te nemen, die kercken in onsen heerlicheyden gelegen, als: Velsen, Sandvoort, Zantpoort, Schooten, Overveen, Aelbertsbergen, Bergen, Schoorel, Camp, ende het Ooge; ende, overmits die tumulte tegens die religie, alle gewaden, zilveren, gouden, ende andere reliquien by inventaris in zijne handen te nemen, dezelve wel te bewaren ofte doen bewaren, ofte anders in onsen handen leverende, ten eynde deselve by nyemanden gepilgeert ofte geroeft en worden, ende in toecomenden tyden wedergelevert mogen worden ter be-

voorts, waarachtig te zijn, dat in zeker zilver ciborie berustende was het eerwaardig heilig bloed van mirakel, 't welk door den voorn. SONNENBERCH zeer schandaleuselijk getraceerd is geweest, daar hij t zelve bloed met zijn vingers vaneen trok, zeggende deze of derg. woorden: »hoe hebt gij het volk dus lange bedrogen?» — Het leêge ciborie met zich nemende, liet hij het bloed onder den pastoor. SONNENBERCH is den volgenden dag naar Schoorl getrokken. SEBASTIAAN CRAENHALS, de baljuw van Bergen, was toen niet op het dorp. JAN AERTSZ. de mandemaker van Alkmaar heeft wel te Bergen gepreëkt, maar is waarschijnlijk door geen Bergenaars gehoord, als die allen goede katholieke lieden zijn ¹.

PIETER GERBRANDSZ. oud 58 j., JACOB GEERAERTSZ. oud 41 j. en REINIER CLAESZ. oud 59 j. schepenen, hebben wel de schandaleuze woorden van SONNENBERCH en tractatie van 't heilig bloed gehoord en gezien, maar niet, dat hij zijne laarzen gesmeerd zou hebben met

hoorlicker plaetsen naer behoeren; mits daarvan leverende goede recipisse Ordonneerende, lastende, ende bevelende, allen onsen onderdanen, dat zy den voorz. onzen bailliu, in 't geene voorseit is, alle behoerlicke hulpe ende assistentie doen; want onzen ernstelicken bevel ende meyninghe sulcx is, op arbitrale correxie. Oirconde onse handt hieronder gestelt, desen xxvj^{en} August xvelxvj.

¹) Bij een verhoor van 1 April 68, zegt de pastoor van Bergen, Heer SIMON BARTHOLOMEI, omtrent een en ander nog, dat JAN AERTSZ. de mandemaker, sectaris en valsche leeraar, 3 of 4 maal heeft gepreëkt op de Bergermeer tusschen Alkmaar en Bergen, waar diverse burgers van Alkmaar gekomen zijn, en ook uit andere plaatsen, uit nieuwsgierigheid om dien mandemaker te hooren. *Circa festum Bartholomei* 66 is WILLEM VAN SONNENBERCH, baljuw en rentmr. van Brederode, gekomen met een van zijne dienaars bij SEBASTIAAN GEERTSEN, den Schout, die toen niet thuis en was; hij deed echter den pastoor, door diens vrouw, zijn komst melden. Daar hij, pastoor, te bedde zijnde opgestaan is, kwam hem SONNENBERCH te gemoet, en vertoonde hem zijne commissie. Het gevraagde is hem op inventaris ter hand gesteld, en door hem te zijnen huize tot Haarlem ['t Huis te Kleef] gebracht. En aldaar geweest hebbende een vierendeeljaars of meer, is hij dep^t. met SEB. CRAENHALS getrokken tot binnen Vianen, waar toen SONNENBERCH ook was, aan wien BREDERODE gelaste restitutie te doen van eenen kelke alleene. En heeft de voorz. SONNENBERCH, met den voorz. CRAENHALS gereisd wezende van Vianen naar Haarlem, denzelven CRAENHALS twee kelken, eenen voor Bergen en den ander voor Schoorl, gerestitueerd, en namaals alle de kleinodiën en ornamenten wedergegeven, uitgezonderd een klein doosken van zilvere, dat achtergebleven en niet te voorschijn gekomen en is. — Van de parochianen zegt ook hij, dat zich negeen met de nieuwigheden gemoeid heeft.

de heilige olie ¹. Hij heeft integendeel die olie met de zilveren ampullen weder gerestitueerd, gelijk ook omtrent Kerstmis daarna de voorz. ornamenten en kleinodiën gerestitueerd zijn. Voor welke restitutie de Heer van BREDERODE begeerd heeft van de ingezetenen der parochie hem geleend te worden de som van 700 g. mits betalende jaarlijks cijns na advenant den pennink zestiene, hoewel de genoemde kleinodiën ongelijk méér waardig waren dan de voorn. 700 g.; verklarende ook nooit eenige cijns noch ook de voorn. 700 g. weder ontvangen te hebben van den Heer van BREDERODE. Bij SONNENBERCHS komst was de Schout, SEBASTIAAN GEERTS, in den Haag, en de baljuw te Petten.

PETER JANSZ, schout tot Schoorl en Camp sedert 7 jaar, zegt, dat de gemeente aldaar zeer gealtereerd was, nademaal zeker mandemaker van Alkmaar daar op de Koeplaatse tot vier of vijf reizen was komen prediken, deur beleid van eenige zoo innewoonders en anderen, ende principlijk bij ADRIAAN JACOBSZ., FREDERIK BERTELMEEUSZ., PIETER THOMASSEN, CORNELIS LUITGENS *alias* ZELDENRIJK, CORNELIS ADRIAANSZEN, JAN HAYERS, HENRIK HENRIKSZ., ADRIAAN CORNELIS ROODHOOFD ende and.; zoodat men bij dage en bij nachte in de huizen van sommigen hunner preëkte. Korts daar te voren is binnen Schoorl SONNENBERCH gekomen, om de kerk sieraden te halen, met schrijven van BREDERODE. Daar zij hoorden, dat er te Bergen 20 paarden waren, lieten zij het hem, op inventaris, volgen, daar niet met allen latende. Daardoor is er dan ook sedert geen dienst gedaan, noch bij den pastoor, die aldaar te voren metten anderen wat gewankeld had, noch ook bij den kapellaan ², die 't altaar tot dien tijd gehouden hadde, maar 't nu laten moeste, om redenen voorz.; ende wederom aangevangen terstond na de restitutie derzelve (twee of drie maand daarna) altoos zijnen dienst gecontinueerd heeft; ook middlertijd met eenen kelk, dien zij wederomme kregen van Vianen, deur sollicitatie van eenige hunner gedeputeerden met die van Camp en Bergen; 't welk hun dorp kostte, hun derde deel, acht Carolus-gulden, tot aan den tijd dat

¹) Dat was namelijk door den kapellaan van Bergen, Heer ADRIAAN METMAEDI, verteld.

²) Zie zijn eigen verklaringen, vervolgens.

zij de reste wedergekregeu hebben deur middel van mijnh. den raad RATALLER; maar de pastoor en deed nog lang daarna zijnen dienst niet weder, dan op Pinxteravond (1567) bestond hij weder zijn misse te doen. De pastoor van Camp verliet van eersten zijn cure ende ordinaris dienst in de katholieke predicatie, zonder ooit weder gekeerd te hebben, tot her toe, dat hij gevangen werd; zoodat daar een ander bij de kerkmeesters gestuurd werd, die daar nog is. Merkelijke tijd daar te voren, toen de Hertog van Kleef te Vianen was, is SONNENBERCH duizend daalders te Schoorl komen halen, onder 't dek-sel van de komste van Kleve, opdat de Hr. van BREDERODE zijne eere betreffen mochte; ende hoewel 't zelve den ingezetenen voor-gehouden zwaar dochte, werd nochtans verdragen, den voorz. Heere te believen, en ook naderhand geëffectueerd, op diverse conditiën, geloften en verzegelingen op zijn domeinen aldaar. — Over een maand of zes weken herwaarts is de kapelaan, komende bij aven-ture in zekere herberge van JAN WILLEMSZ., daar Schoorl uithangt, daar zekere personen waren drinkende, o. a. JAKOB JACOBSEN, MEY-NAART, ADRIAAN HUYGENS, en CORNELIS CORNELIUS FLIERTSZ; ende hebben zij onder hun drieën principlijk denzelven kapelaan geno-men ende aanveerd, hem met eene opsteker opte borste bedwon-gen zijn broek af te strijken en zijn mannelijkheid te laten zien; en sloegen hem voorts met een paar nieuwe schoenen om zijn lijf en kop en voorts met vuisten als andersins, zoodat zijn hoofd ge-heel gezwollen was. — Nu ter tijd is de schole houdende een kos-ter van geen en fatsoen ofte weten, maar een ketelboeter, zoo hij daarinne is gesteld bij den eigenaar, die 't van den Hr. van BREDE-RODE eertijden heeft gekocht; zoodat het dorp daarbij zeer luttel, zoo in de schole als anderzins of in de kosterië, is gediend. — Nog de ander weke, zoo daar een roep kwam van den voorspoed der Geuzen in Frankrijk, zeide ADRIAAN JACOBZ overluid aan RIJK JANSZ: »Wel-aan, het is nu ons loopen geweest; nu zal uwen *tour* ook komen», schijnende onder hen de ooren weder op te willen steken. Maar zoo de baljuw-commissaris daarop gisteren deur was passeerende, liepen allen, zoo dezelve ook te voren waren weg geweest; ende nu zijn ze vertrokken met een pink naar Engeland, zoo hij heden verstaan heeft.

Heer WILLEM IJSBRANTSZ, kapellaan van Schoorl, nu ter tijd

vicaris aldaar, zegt: dat ADRIAAN CORNELISZ den predikant met zijn wagen inhaalde, die nu naar Warmenhuizen metter woon vertrokken is. De pastoor, Heer REYER, verliet den dienst ende misse en bestond op zijn Geusch te preëken, nademaal hem zulks bevolen was door BREDERODE, sedert de ornamenten weg waren gehaald, omtrent Bartholomeus [24 Aug.] '66, dat hij de rechte waarheid zoude preëken, dewelke hij voorstaan zoude met goed ende bloed; daar hij, declarant, mede bij was ende hoorde de propoosten van den voorz. Heere, ten huize van PETER JANSZ SNOICK, als ook daar waren aan tafel toen zittende de baljuw van BREDERODE, SONNENBERCH, de dijkgrave van Bergen, CRAENHALS, FRITS VAN EGMOND, de baljuw VAN EGMOND, HARLAR, PIETER JANSZ., schout, en diverse edelluiden hem onbekend, omtrent 14 dagen aleer hetzelfde kerkgoed gehaald werd, en aleer men daar en ook op 't Meer bestond te preëken. Waarop hij, pastoor, geloofde [d. i. *beloofde*] zulks te doen. Alwaar ook bij was KLAAS ADRIAANSZ, tot Alkmaar in de Langestrate wonende, en JAN JANSSEN STEENHUIS, zoo dezelve doen van Petten kwamen. BREDERODE verhaalde aan tafel van den *bloedboeke*¹, »daar diverse goede luidens van eeren inne verhaald stonden, ende dat de biljetten al reed waren, omme de goeden van dezelve beschreven te worden bij de Commissarissen van den Hove, die korts zouden komen, ende dat men ze allen korts zoude apprehendeeren." In de schole is nu geen schik, zoo de meester, korts wezende, niet en kan noch en weet, maar een ketelboeter wezende de kosterie heeft gekocht van eenen JAN SYMONSZ plemper, die ze van den Heer van BREDERODE hadde gekregen. — De schout, de kerk en de heilige geestmeesters zijn goede katholieke luiden; ook de schepenen, sedert PIETER THOMASSEN is afgezet.

CORNELIS SYMONSZ klerk van den dorpe van Schoorl ende Camp, ond 32 j.: omtrent Bartholomeus '66 zijn daar komen preëken diverse sectarissen: in den eersten PIETER CORNELISZ, afslager van den vissche geweest hebbende van de stad van Alkmaar, mager, bleek persootjen, op de plaatse aldaar een sermoen doende, hebbende omtrent 20 of 25 personen hem hoorende. De andere drie apostaten, daar sedert gekomen, zijn: LAURENS, pastoor van Een-

¹) Zie boven op Hoorn, blad. 152.

genburg, PIETER DIRZSK, pastoor van Nierop, en JAN JORDAANSZ, pastoor van Petten. — ADRIAAN JACOBZ en FREDERIK BARTELSZ zijn tot Amsterdam gereisd aan grave LODEWIJK ende BREDERODE, om eenig *secours* of ander bescheid, nopens de predicatie (gelijk FREDERIK zelf gezegd heeft). Hij houdt den ketelboeter en coster *mercenarius* voor goed Katholiek, maar anders geheel onbekwaam; dat er niet veel kinderen te kerk komen, is meer aan hun ouders dan aan hem te wijten. — Op Onze Vrouwen dag, gister acht dagen, heeft eenen ADRIAAN PIETERS POMEREN, komende van Alkmaar, uitgegeven voor nieuwe tijdingen, die gekomen waren (zoo hij zeide), dat men voordane voor éénen Geus, die men gehangen hadde, wederomme daartegens tien papen zoude hangen; zoo hem, deponent, verhaalde zeker smidsknecht gen^d. CORNELIS CLAESZ., die van POMEREN hadde hooren de woorden zeggen.

CORNELIS BARTELMEEUS pastoor van Gruet sedert 9 j. en 37 j. oud, verklaart die van Gruet voor goede Katholieken, hoewel dat aldaar, God beter 't, sommige Mennonisten zijn, daarvan eenige henl. willen beteren en hun kinderkens hebben laten doopen: een JAN LAURENSEN, HUBERT PIETERSZ. en CORNELIS DIRKZ.; ook MATH. PIETERSZ. heeft dat beloofd en alle beterschap. Nog één Mennoniet is obstinaat, GEERAART DIRKSZ., een simpel landman, die zijn ongedoopte kind niet wil laten doopen.

JAN FREDERIKSZ., pastoor van Koedijk, sedert 6 j. 41 j., oud zegt, dat daar diverse Calvinisten in 't heimelijk gepreëkt hebben. Heer PIETER DIRKSZ. van Nierop, JAN JORDAENS van Petten, en een PIETER CORNELISZ., korfmaker van Alkmaar geboren, en eertijds aldaar nieuw predikant. Geen beeldstorm had er echter plaats, en de dienst werd voortdurend gedaan, uitgezonderd in de meeste furie van de commotie, genaamd *Geuzery*, omtrent den tijd van drie weken. Absent en bedekt zijn alleen: BOUWEN JANSEN, PAUWELS CORNELISSEN en ADRIAAN EGGLEUSSEN. Een Heer JACOB WILLEMSZ., kapellaan te Koedijk, is zijn priesterlijken staat en de oude Kersten religie afgegaan, en heeft aanvaard de secte van Calvinus; hij heeft zich wel een vierendeeljaars lang onthouden ten huize van HEIN JAN WOUTERS, zonder evenwel eenige predikatie in 't heimelijk of openbaar te doen; terwijl H. J. W. zelf beterschap belooft. De baljuw van Koedijk, BERTELMEUS VAN TEYLINGEN, is ook Schout tot Alkmaar,

waar men gewoon is de vierschaar van Koedijk te houden, nopende het baljuwschap en de kennis van crimineele zaken, en waar hij resideert; hij is 49 j. oud en 15 j. baljuw. Geeft JAN HEIN, op 't Noordeinde aan, als gesuspecteerd, de Calvinisten leeraars geherbergd te hebben.

DIERIK VAN GELDOEF VAN HERLER, Schout van Egmond-binnen en de Hoeve, 33 j. oud en 9 j. Schout, zegt, dat zekeren tijd vóór de commotie, die men noemt de Geuzery, op het huis te Egmond is geweest wijlen de Heer van BREDERODE, waar toen ter tijd ook was de Graaf van EGMONT, en dat om te bedijken het Bergeren Egmondermeer. Er waren op dien tijd op 't huis twee commissarissen van den Rade van Holland, geassisteerd met de advokaten en procureurs van de voorn. twee partijen, om het en riet (?) de voorn. meren af te palen, gelijk dan ook de partijen geaccordeerd zijn.

Hij verklaart voorts, dat, alzoo zekere verloren hoop knechten omtrent Mei 67 gepilleerd had de abdij van Egmond, hij dep. op 't slot aldaar gesalveerd had zekere som van penningen, competeerende den huislieden gezeten onder het graafschap van Egmond; welke som ook onverminderd, en ook het slot zonder eenigen aanstoot van de vijanden te lijden, in 't geheel gebleven is. Ook had toen ter tijd de kastelein van 't slot zich te weer gesteld en het geschut doen stellen rondom de muren, daar 't betaamde, hebbende diverse naburen aldaar in 't garnizoen, en zijn mitsdien ongeschend gebleven.

PETER OSSEWEYER, kapellaan tot Egmond, oud 40 j., 2½ jaar vice-cureit, zegt dat LOYS FRANSZ. de kastelein tegenwoordig, om zijn koopmanschap in Duitschland is, daar hij met wijnen is ommeegaande tot Straatsburg of elders; hij moet zich met geen nieuwigheid, en is in *facie Ecclesiae* getrouwd; de kapellaan heeft zijn kind gedoopt.

Te Egmond op Zee, Sint Pancras, St. Jans Kerspel, hebben geenerlei nieuwigheden plaats gehad, volgens verschillende getuigen. In Zuidscharwoude zijn twee parochianen berucht als geïnfecteerd mette secte van MENNO, van dewelke een genaamd is MENNO DE WEVER, wezende een uitlander. In Broek op Langedijk zijn, volgens den pastoor JAN JANSZ., sommige van de secte van MENNO begonnen hen te verbreiden, als o. a. JAN REYNSZ. geb. van St. Merten, wezende een landman van zijn neering, REM DIERIKSZ., JAN JANSZ., TEUNIS SIMONSZ., SIMON ALBRECHTSZ., SIMON SIMONSZ.

JAN VERMEYE, pastoor van Oud-Karspel, oud 41 j., 14 j. in deze

cure. De dienst Gods is er steeds gecontinueerd, niettegenstaande den raad van LOEFF VAN HËRLER, den baljuw, aan de kerkmeesters, den tijd te willen aanzien en den dienst wat laten cesseeren. Hij zei, dien baljuw niet als zijn overste te erkennen in 't kerkelijke. Hij heeft last gehad van TAEM PIETERSZ. koster, als die in Jan. 67 zich vervorderd heeft in 't huis competeerende de kosterij te brengen een apostaat, dien men zeide geweest te hebben pastoor van Petten, en aldaar eenigen tijd gepredikt hebbende zijne erroneuze leer, is eindelijk bij het jong volk van den dorpe, die naar gewoonte het nieuwjaarspel dronken, verstrooid en met steenen, drek, en andere materialen verjaagd geweest. De koster is toen den volgenden dag door kerkmeesters en gemeente terstond gelicencieerd en oorlof gegeven. Men zegt dat die koster nu schoolmeester is te Barsingerhorn. Er zijn drie Mennonisten in de parochie: CORNELIS WILLEMSZ., HANS CLAESZ., en YVEN JANSZ., die noch in kerken noch in kluizen en komen, verachtende t'eenemaal den dienst Gods almachtig en zijn Heiligen.

Heer JERONIMUS WILHELM, pastoor in Wermenhuizen, oud om-trent 62 j., 11 j. in die cure, welke toebehoort eenen LANCELOT VAN BR., *nomine uxoris* ADRIANA VAN TRESLONG. Welke LANCELOT zich vervorderd heeft, tegens wille en dank van hem dep^t., aldaar te brengen een apostaat of gerenieerd priester, genaamd PIETER DIRKSZ., wezende van de sekte van Zwinglius, dewelke aldaar in 't openbaar op den preëkstool in de kerk gepredikt heeft zijn dwalingen, ter presentien van veel vreemde personen, die uit andere dorpen hem gevolgd waren. Ten welken tijde hij dep^t. verstaan heeft, dat de voorn. LANCELOT, Heere van den dorpe, zelf aldaar present was, hoorende het voorz. schandaleus sermoen. LANCELOTS huisvrouw was er toen niet, en houdt hij dep^t. haar ook niet voor besmet met zulke of dergelijke herezie. Hij zegt voorts, dat 't gene voorzeid geschied is op Sinte Pontiaansdag anno '66, en dat hij LANCELOT toen ter tijd aldaar alleen was, zonder verzeld te wezen met andere edelen, zijn complices. LANCELOT is er heimelijk door hem over berispt en heeft toegegeven, dat het later niet weder gebeuren zou. Er zijn omstreeks 1025 communicanten in Warmenhuizen, al te zamen goede Katholieken. — LANCELOT, wezende eenmaal in September '67 binnen Wermenhuizen, en verstaan heb-

bende, dat men bezig was met diverse personen te apprehenderen, heeft zich voorzien en is uit de parochie vertrokken. Er zijn onder zijn parochianen geen Mennonisten, maar twee vreemde personen daar komen wonen, daaraf een genaamd is JAN FLORISZ. met zijn huisvrouw, hebbende een kind, dat ongedoopt is; welke personen leestmaal gewoond hebben te Nieuwe Nierop, alwaar PIETER DIRKSZ pastoor geweest is, dewelke getrouwd is bij eenen valschen leeraar, een korfmaker gen^d. JAN AERNTSZ.

JAN CLAESZ., Schout van Wermenhuizen, oud 43 j. zegt, dat de dienst steeds is voortgezet, uitgezonderd 8 dagen in de meeste furie, die men noemde de Geuzerij.

Heer FREDERIK VITI, pastoor van Harinckcarspel, oud 28 j. heeft de cure omtrent twee jaar bij collatie des Graven van EGMONT. Hij heeft, bij advies van LOEF VAN HERLER, regard nemende op de aanstaande periculen, en dat de heer van BREDERODE met zijn volk was in de abdij, den dienst Gods, zoo verre als 't aangaat het celebreeën der misse, achtergelaten, uitgezonderd de predicatie, die hij dep^t., naar uitwijzen der heilige kerke, in 't openbaar verkondigd en gepredikt heeft.

Heer HENDRIK JANSZ. pastoor in Heinsbroek, 60 j., en 20 j. aldaar, zegt, dat allen er goede katholieke luiden zijn. Hij verklaart niettemin dat de Heer van Opdam, wezende nog een jonkman, ongehuwd, ter cause van de nieuwigheid uitten lande vertrokken is; zonder dat hij ooit gezien of gehoord heeft, dat de voorn. Heer, gen^d. Jonker GLJSBRECHT VAN DUVENVOORDE, eenigszins gepoogd heeft, gereprobeerde leeraars binnen de parochie te brengen. Er zijn ook geen Mennonisten.

Heer MICHEL PETRI, pastoor in Opdam, oud 33 j. en 4 j. pastoor, zegt, dat er de ingezetenen rustelijk en vredelijk zijn. De dienst Gods is er alleen achtergelaten 8 of 9 dagen, ten tijde zekere verloren hoop knechten uit Vianen door Holland passerende waren naar de stad van Medemblik, dewelke verstrooid zijnde, is de dienst weder voortgezet. De Jonker van DUVENVOORDE is Heer der parochiën van Opdam en Hensbroek, als die bij 't overlijden van zijn vader hem aangekomen zijn, en waar hij ook heeft de rechten van tienden en 't Schoutambacht, hoewel vrouwe GEERTRUID VAN LIEB, zijn moeder, de profijten, zoo men zeit, haar leven lang

moet genieten. — Jonker GIJSBRECHT is een goed imborstig jonkman, die overzulks een dag of twee vóór 't passeeren der voorz. knechten, hem dep'. en andere zijne onderzaten gracelijk adverteerde, henlieder kerkengoeden te bergen, en ook andere, opdat die niet gepilleerd of beroofd zouden worden.

COMAN CLAESZ. sedert 6 jaar baljuw van Spannenbroek, waaronder begrepen is Opdam en Hensbroek, oud 31 j., zegt dat in de parochie geen bepaalde nieuwigheden zijn geweest, maar wel het gerucht, dat een gereprobeerde leeraar zich verstout heeft, bij nacht en ontijd, zijn ketterij in 't heimelijk te zaayen; 't welk hij dep'. presumeert geschiedt te zijn ten huize van eenen HENRIK JANSZ. en zijn huisvrouw, zijnde Sacramentarissen of Calvinisten, beiden thans absent en vluchtig. In beide heerlijkheden van Jonker GIJSBRECHT, Opdam en Hensbroek, zijn geen nieuwigheden geschied.

Volgens den burgem. van Hensbroek, heeft zelfs Jonker GIJSBRECHT dikwijls den dienst Gods aldaar gefrequentieerd, en mede in de kerke gezongen.

J. VAN VLOTEN.

GEERT GROOTE DE KETTERHAMER.

De vaderlandsche geleerden, wier studiën gedurende de laatste veertig jaren ons met GEERT GROOTE, zijne persoonlijkheid, schriften en bedrijven meer en meer bekend maakten, hebben niet nagelaten te herinneren, dat de beroemde kerkvader van Deventer bij zijne tijdgenooten en latere bewonderaars te boek stond als een ijverig tegenstander van alle heretieken, een echte ketterhamer (*malleolus hæreticorum*). De plaatsen van oude schrijvers, die zij daarvoor bijbragten, zijn zóó vele en zóó afdoende¹, dat er niet de minste noodzakelijkheid bestaat naar meerdere om te zien. Toch meen ik den beoefenaars onzer kerkgeschiedenis een kleine dienst te bewijzen, door hunne opmerkzaamheid te vestigen op een berigt, dat onder de verzamelde bescheiden aangaande dezen onbehagelijken trek in Meester GEERT's karakter zeker reeds zijne plaats zou ingenomen hebben, zoo het geschrift, waarin het voorkomt, tot heden niet onder de onuitgegeven bronnen behoorde.

In de Bourgondische bibliotheek te Brussel wordt onder N°. 8849—8859 een HS. bewaard, dat behalve levensbeschrijvingen van JOHANNES BRINCERINCK en vele andere Broeders des gemeenen levens een *Vita Magistri Gerardi Magni* bevat, waarvan PETRUS HORN of HOORN, de bekende Fraterheer van Deventer, die in 1479 stierf, de steller is geweest². Ofschoon deze biografie in vele opzigten gelijk is aan de door THOMAS a KEMPIS geleverde, ja op vele plaatsen woordelijk met haar overeen-

¹) Zie CLARISSE in het *Archief* van KIST en ROYAARDS, VIII, bl. 107, 237; DELFRAT, *Broederschap van G. GROOTE*, 2e dr. bl. 22; ACQUOY, *Gerardi M. epistolarum*, p. 25.

²) PETRUS HORN liet ook andere biografien na, die door DUMBAR, *Anal.* I, p. 114 ss. zijn uitgegeven. Zijn eigene levensbeschr., door ALB. LUBECK opgesteld, vindt men ald. p. 148 ss.

komt, verdient zij echter grooter belangstelling dan haar tot heden te beurt viel, daar zij enkele bijzonderheden mededeelt, die over Grooten's wezen en werken aanmerkelijk licht verbreiden, bijzonderheden die, voor zoover mij bekend is, elders niet geboekt zijn en waarschijnlijk door den auteur geput werden uit bronnen, die voor hem als bewoner en »boekenwaarder" van Heer-florenshuis te Deventer meer dan voor anderen toegankelijk waren.

Gelijk WILLEM VAN SALVAVARILLA, THOMAS & KEMPIS, JOHANNES BUSCH en anderen roemt ook PETRUS HOORN Meester GEEET om zijne regtzinnigheid in de kerkleer en om zijn ijver in het bestrijden van de ketters, die zich in de laatste helft der veertiende eeuw hier te lande voordeden. Die ketters, zegt hij, waren vooral drie in getale: »*quorum primus in Hollandiæ partibus, maxime in Gouda, dum recusavit humilis esse veritatis discipulus, factus est magister erroris. Servabant namque discipuli sui viginti duos articulos, omni blasphemia plenos, de humanitate et divinitate CHRISTI, de sacramentis ecclesiæ, de purgatorio, et inter cetera etiam hoc tenebant, ipsum videlicet MIEWES [in margine: MEUS], hoc enim erat ei nomen, puriores veritatis cognitiones habere quam apostolos, eundemque convenientius Deum posse dici quam CHRISTUM. Simili quoque modo secundus, GHERBRANDUS cyrurgicus in Campis, eructuabat quod a patre suo dyabolo didicerat, ovesque ecclesiæ lupino more dispergebat ac more erroris interficiebat. Tertius etiam, BARTHOLOMEUS, Augustinensis de Dordraco, ambulabat in magnis et mirabilibus, superponens iuxta Psalmistam in celum os suum, lingua eius transeunte super terram*¹. Nam in suis sermonibus altissima et incapibilia, plenus superbia, prophano ore docebat. Penitentiam autem et carnis afflictionem et similia verbo simul et opere dissuadebat, dicens CHRISTUM fuisse bonum socium et sepius interfuisse conviviis et potasse vinum, et carnis oblectamenta vitare non docuisse. Predicavit etiam tres sermones in Campis, Swollis et Woldrichem, diversis erroribus atque blasphemiiis plenos." Na eenige uitwijdingen, die van minder belang zijn, berigt PETRUS nog, dat Grooten vermeldde ketters manmoedig bekampte, en dat hij den bisschop van Utrecht, FLORIS VAN WEVELINKHOVEN, ten dringendste aanspoorde, hen scherpelijk te vervolgen. Van die vervolging heet het dan: »*quod et factum est, nam primus, post mortem de sepulchro extractus, est publice combustus. Ceteri duo cum sibi adherentibus revocati sunt.*" Eindelijk wordt nog van de Kampenaars gesproken, die, gelijk ook van elders

¹) Ps. 78: 9, volg. de Vulgaat.

bekend is, Meester GEERT haatten, omdat hij Broeder BARTHOLOMÆUS tot zwijgen had gebragt.

De ketter, die door PETRUS hier in de tweede plaats genoemd wordt, is GERBRAND, wiens naam ook in een brief van GEERT voorkomt en die daár met een enkel woord als een aanhanger der secte van de Vrije geesten wordt geteekend¹. PETRUS leert ons niets nieuws aangaande den man, dan alleen dat hij een heelmeester en derhalve van meer of min beschaafden stand is geweest, die te Kampen woonde.

De derde ketter, door PETRUS vermeld, is Broeder BARTHOLOMÆUS, de augustijner-heremiet van Dordrecht, een Vrije geest, wiens prediking de voortplanting zijner secte bedoelde en wiens gevoelens en bedrijf ons almede uit eenig berigt van GEERT bekend zijn. De bijzonderheden, door PETRUS van hem meegedeeld, strooken geheel met hetgeen ik in mijne *Kerkgeschiedenis van Nederland*, D. II, St. 3, bl. 68 vv., over hem schreef. Hij preekte te Kampen, Zwol en Woudrichem stellingen, die voor het volk, en vermoedelijk ook voor hem zelve, onverstaaubar waren; hij verachtte de vormen der kerkelijke boete en de ascese der vromen, en zat gaarne met voorname lieden in de tavernen. Wat PETRUS van hem zegt, dat hij JEZUS een »bonus socius" noemde, een goed gezelschap, die door zijn voorbeeld het vrijmoedig gebruik van wijnkroes en maaltijden aanbeval en »de genietingen des vleeschs" geenszins verbood, is vermoedelijk met de waarheid overeenkomstig.

De eerste ketter, die door PETRUS aangeduid wordt, is MATTHÆUS de lollaard, wiens naam ons tot heden niet voorkwam dan bij Heda in zijn hoofdstukje over FLORENS VAN WEVELINKHOVEN², van welken bisschop daár gezegd wordt: »fecit et exhumari ossa cuiusdam heretici, MATTHÆI lollaert, atque ante atrium pontificale comburi cineresque in fossas urbis dispergi." Heeft de lezer het met mij tot heden wellicht betreurd, dat Heda ons van dien lollaard en zijne ketterijen niets meer boekte, hij zal zich nu met mij verblijden, dat PETRUS HOORN ons hier althans een enkelen lichtstraal doet opgaan. MIEWES of MATTHÆUS — dit blijkt thans — stond in zijne dolingen niet alleen, maar had in Holland en voornamelijk te Gouda zijne aanhangers. Die aanhangers waren wegens twee en twintig artikelen van dwaalleering bij de tijdgenooten als heretieken gebrandmerkt, en hunne ketterijen betroffen eensdeels de mensch- en godheid van Christus, de sacra-

¹) Zie bij ACQUOY, l. I. p. 28

²) Ed. BUCHHEIM, p. 259.

menten der kerk en het vagevuur, en anderdeels den persoon van hun leermeester: zij meenden, dat MATTHÆUS zuiverder kennis der waarheid bezat dan de apostelen, en dat hij meer dan CHRISTUS God verdiende te heeten.

Hoe GEERT GROOTE bij de vervolging dezer lieden zich gedragen heeft en of het hem gelukte, hen van hunne dolingen werkelijk te bekeeren, wordt niet vermeld, maar wel zien wij, dat het verbranden der beenderen van MATTHÆUS oudtijds aangemerkt werd als eene regtvaardige straf voor den ketter, die een gevolg zal geweest zijn van GEERT's geloofsijver. Tot welke ketterfamilie MATTHÆUS en de zijnen overigens behoord hebben, moeten wij voorshands onbeslist laten. De naam lollaard, door Heda gebruikt, kan ons niet baten, daar deze in de veertiende en vijftiende eeuw ook in ons land een algemeene scheldnaam was, waarmede men menschen van allerlei afwijkende rigtingen in het godsdienstige en kerkelijke leven begroette, en dien men zelfs op de Broeders en Zusters des gemeenen levens toepaste. VISSCHER, die aangaande MATTHÆUS geen ander bescheid had, dan de bijgebragte woorden van Heda, heeft hem met de grootste ligtzinnigheid eene plaats onder de Wiclefieten aangewezen ¹, wat wel niemand, die de berigten van PETRUS HOORN in aanmerking neemt, voortaan doen zal. Het eerst zouden onze beruchte Tanchelmieten met hun opperhoofd ons hier voor den geest staan; maar de afstand tusschen de elfde eeuw, waarin TANCHELM zijn fantastische rol speelde, en de laatste helft der veertiende, waarin MATTHÆUS en de zijnen leefden, is groot, en daarenboven, de aanhangers van MATTHÆUS werden wegens twee en twintig heretieke stellingen beschuldigd, waarvan PETRUS ons slechts enkele ter loops heeft aangeduid, zoodat wij kwalijk in staat zijn hunne gevoelens met die van TANCHELM te vergelijken. Moge het weldra gelukken in onze archieven of bibliotheken nieuwe bronnen te ontdekken, waaruit men den ketter en zijne secte beter zal leeren kennen, opdat de geschiedenis der heresiën in ons vaderland, die nog zóó weinig volledig opgemaakt en toch in vele opzigten zóó belangrijk is, daarmede haar voordeel doe.

W. MOLL.

¹) Zie *Nagel. verhandel.* Utr. 1862, bl. 65 v.

GEERT GROOTE EEN EDELMOEDIG BOEKVERZAMELAAR.

In het *Vita Magistri Gerardi Magni per Dominum Petrum Horn*, dat in het boven, blz. 343, vermeldte HS. der Bourgondische bibliotheek te Brussel voorkomt, leest men het volgende :

»Quadam vice, cum [Magister GERARDUS] non haberet *Moralia* GREGORII, intimavit Magistro JOHANNI CELE, rectori scolæ Swollensis, quatenus sibi ea emeret, si quem forte venditorem perciperet. Dum autem inventus venditor ea taxaret, minusque quam digna erant postularet, addidit Magister JOHANNES præfatus ad summam quinque florenos sicque taxata misit Magistro GERARDO, qui valuens librum et cernens prætio meliorem, addidit ad præfatam summam octo florenos, sicque factum est, ut tredecim florenos ultra expostulatam taxam venditor reciperet.”

W. M.

BRIEF

VAN RECTOR EN PROFESSOREN DER AKADEMIE VAN WITTENBERG AAN DEN
MAGISTRAAT VAN ZUTPHEN, OVER DE VERWOESTING EN HET
HERSTEL HUNNER KERK ¹.

Viri Generosi, Praenobilissimi, Amplissimi, Juris
Consultissimi,
Sapientia, virtutibus et meritis Spectatissimi
Domini summpere observandi !

Inter tristissima superioris belli, immanissimi eius et luctuosissimi, vestigia nihil, quod iustiore animos moerore adficiat, conspicitur, quam ruinae templi nostri Academici, in urbis expugnatione ictibus tormentorum atque iniectis flammis eversi. Monumentum id fuit pulcherrimum restitutae divino beneficio purioris religionis, quando LUTHERUS, fixa in eius foribus TECLII confutatione, concutere fundamenta superstitionum arcis coeperat, ipsique etiamdum muri cum sacrario superstites et piorum maiorum intra eos servati tumuli documento erunt postero-

¹) Medegedeeld uit het Archief van Zutphen door Dr. HUBERTS. De belegering van Wittenberg, waarvan in dezen brief gewag gemaakt wordt, had plaats tijdens den Zevenjarigen oorlog, in October 1760.

ribus, quo in loco prima coelestis veritatis tropaea erecta steterint, quoadusque, uti speramus, benigna ope et munificentia fidelium CHRISTI cultorum ad instaurandum operis pristinum decus necessarii sumtus suppeditati fuerint. Ea vero vestra, inde a maioribus accepta, gloria quum sit, et pro securitate et honore religionis non propugnare minus quam pro libertate reipublicae consueveritis, eademque iura ac bona, quibus fruimini, conservare aliis cupiatis, vos per pietatem humanitatemque vestram rogamus atque obsecramur, ut apud cives vestros exponendam necessitatem nostram curetis, quatenus huic aedi ad tutelam legatum nunquam aliquid fuit, neque aerarium eius ullum exstitit, iubeatisque colligi et at nos, religiosum opus reficere molientes, transmitti, si quas symbolas conferre liberales homines voluerint. Quidquid nobis ea in re praestiteritis, quum per se gratum acceptumque Deo futurum sit, piis votis et precibus prosequi nunquam intermitteremus, incolumitatemque vestram salutemque, et florem atque decus reipublicae, iis animis, qui beneficiorum memores deceant, coelo commendabimus.

Viri Generosi, Praenobilissimi, Amplissimi, Juris
Consultissimi!

Vestrorum nominum
studiosi cultores,

Rector, Magistri, Doctores atque Professores
Academiae Vitebergensis,
GEORGIUS FREDERICUS KRAUS, D.

h. t. Academ. Rector.

JOACHIMUS SAMUEL VUERKHMANN,
Praepositus.

FREDERICUS GUILLIELMUS GREBEL,
Academiae Protonotarius.

Vitebergae Saxon.
d. XV Octobris
C18DCCLXV.

Het adres op den rug: Messieurs,
Messieurs les Bourgemeistres et
Senateurs de la ville Marchande
de etc.

à
Zutphen.

HYMNEN EN SEQUENTIËN,
UIT HANDSCHRIFTEN EN OUDE DRUKWERKEN VAN NEDERLANDSCHEN
OORSPRONG VERZAMELD

DOOR

W. MOLL.

Ofschoon zich van de dagen van HILARIUS VAN POITIERS tot die van den kardinaal THOMASIUS, d. i. van het midden der vierde tot in de eerste helft der achttiende eeuw, een aanzienlijke reeks van mannen voordeed, die op grootere of kleinere schaal verzamelingen van Latijnsche kerkzangen aanlegden, is het eerst in de laatste dertig jaren openbaar geworden, hoe rijk de liederen-schat is, dien de gewijde muze der oudere en der middeleeuwsche kerk ons ten erfenisse liet. Nadat RAMBACH en BJÖRN reeds twintig jaren vroeger hunne bloemlezingen hadden uitgegeven, verscheen sedert 1840 in Duitschland, Zwitserland, Engeland en Frankrijk tal van boekwerken, die gezamenlijk meer dan vier duizend Latijnsche hymnen en sequentiën bevatten ¹. De geleerden, aan wier ijver het gelukte uit menigte van HSS. en oude drukwerken dezen overvloedigen oogst in te zamelen, zijn vooral KEHREIN, EDÉLESTAND DU MÉRIL, TRENCH, NEALE, STEPHENSON en anderen, en inzonderheid DANIEL en MONE ². De »Thesaurus Hymnologicus" van DANIEL

¹) KOCH begroot het aantal op bijna 4000 (zie zijne *Gesch. des Kirchenlieds*, dritte Ausg. B. I, s. 153), maar hij kende de verzameling van MOREL niet.

²) De werken van de in den tekst genoemde auteurs, RAMBACH, BJÖRN enz. worden in de prefatiën van DANIEL besproken. Zijn *Thesaurus hymnologicus* (vrij dn. in 8°, Halle en Leipzig 1841—1856) is voor den beoefenaar der hym-

houdt, behalve de in de appendices voorkomende zangen, zeven honderd zeven en tachtig Latijnsche hymnen en sequentiën in; het werk van MONE niet minder dan twaalf honderd en vijftien, die door den auteur op meer dan vijftig bibliotheken uit eenige honderden HSS. zijn overgenomen. Intusschen, hoe aanzienlijk de reeds verkregen liederen-schat van den ouden tijd zijn moge, men zou zich zeer bedriegen, zoo men meende, dat de dag des oogstes na den arbeid van beide laatstgenoemde schrijvers voleindigd mogt heeten. Die op dit veld ter nalezing uitgaan, zullen niet met ledige handen weêrkeeren. Wil men een bewijs, men neme dan het onlangs voltooide werk van GALL MOREL ¹ ter hand, die »als Nachtrag zu den Hymnensammlungen von MONE, DANIEL und andern" ongeveer vijf honderd »Lateinische Hymnen des Mittelalters" in het licht gaf, in de, naar ik meen, geenszins onbegronde hoop, dat zij »den Freunden der Christlichen Litteratur und ihrer Geschichte, der Liturgie, der Poesie und selbst der Philologie" eene welkome gave zouden zijn.

In de overtuiging, dat elke tak van wetenschap, die in andere landen opkomt en zekere mate van bloei bereikt, ook op onzen bodem minstens eenige beoefenaars moet tellen, zullen wij als Nederlanders onze aanspraak op den naam eener beschaafde natie niet verliezen, heb ik het sinds lang betreurd, dat de studie der hymnologie bij onze landgenooten eene bijna onbekende zaak is. Aan BENNINK JANSONIUS, TER HAAR en enkele andere dichters van onzen tijd hebben wij, wel is waar, voortreffelijke vertolkingen van oude kerkliederen, en aan eerstgenoemde eene hoogstbelangrijke »Geschiedenis van het kerkgezag bij de Hervormden in Nederland" te danken; maar van deelneming aan den arbeid der straks genoemde mannen, een arbeid die voor de geschiedenis der beschaving, der kunsten en letteren en daarenboven voor de geschiedenis van de openbare eeredienst, de geloofsleer en het inwendig

nologie volstrekt onmisbaar. Hetzelfde geldt van MONE's *Lat. Hymnen des Mittelalters* (drie dn. in 8°, Freiburg 1853—1855). WACKERNAGEL's nog onvoltooid reuzenwerk, *Das deutsche Kirchenlied*, bevat in het eerste deel (Leipzig 1862) eenige elders zelden of nooit voorkomende Latijnsche liederen.

¹) *Latin. Hymnen des Mittelalters*, één deel in 8°, Einsiedeln 1868.

leven der christenheid zoozeer gewigtig is ¹⁾, hiervan blijkt niet. Ik acht het wenschelijk, dat onze nalatigheid in deze niet langer voortdure, en dat niet alleen om den wil van onzen nationalen roem, maar ook om den wil der wetenschap zelve.

De inzameling van oude kerkzangen is een gewigtig hoofddeel van de taak der hymnologen, en die inzameling kan kwalijk eene betrekkelijke volkomenheid bereiken, tenzij geleerden van alle Europeesche landen elkander hulpe bieden. De bronnen, waaruit men hier te putten heeft, HSS. en oude drukken, zijn uit den aard der zaak zeldzaam, dikwerf éénig in hare soort; zij liggen in de boekerijen van alle landen van ons werelddeel verstrooid, en niet aan een ieder is het vergund, gelijk NEALE en sommige bevoorregten, Frankrijk, Spanje, Portugal enz. te doorreizen, om hymnologische navorschingen in te stellen. Het gevolg van dit alles is, dat er nog landen in Europa zijn, waarin de in codices en incunabels vervatte liederen een verborgen en derhalve onvruchtbare schat zijn, en tot die landen behoort ook Nederland. Du MÉRIL vergaderde het door hem verworvene uit Fransche bronnen; STEPHENSON gebruikte, gelijk TRENCH, Engelsche; MOREL Zwitsersche; KEHREIN, DANIEL en MONE vooral Duitsche; naar Nederlandsche heeft men nog naauwelijks omgezien. En toch, bibliotheken, die voor deze studie rijke hulpmiddelen aanbieden, ontbreken ons niet. De boekerijen te 's Gravenhage, te Deventer, te Amsterdam en vooral die te Utrecht — van kleinere en private verzamelingen wil ik niet eens spreken — bevatten tal van gedrukte en ongedrukte brevieren, missalen, antifonariën en andere koorboeken van den ouden tijd, waarin de kerkzangen, die onze voor-
 geslachten gebruikten, besloten liggen. Dat een groot deel van die kerkzangen vóór de Hervorming gemeengoed van de gansche westersche christenheid is geweest, bevroedt een ieder, en dat men in de Nederlandsche bronnen derhalve veel zal ontmoeten, wat ook

¹⁾ AUGUSTI is een van de eerste geleerden, die in onze eeuw de studie der Hymnologie als hulpwetenschap voor den theoloog, inzonderheid bij de bewerking der dogmen-geschiedenis, hebben aanbevolen. Zie zijn program *De antiquissimis hymnis et carm. christianor. in historia dogmat. utiliter adhibenda* 1810. De aanbeveling heeft tot heden te weinig ingang gevonden!

elders aangetroffen wordt en door de verzamelaars in den vreemde reeds uitgegeven is, laat zich begrijpen. Maar niemand twijfele er aan: ook het nog onbekende, dat waardig is bekend gemaakt te worden, is hier te vinden, en vermoedelijk veel meer, dan men tot nog toe berekenen kan ¹.

Alle volken van Europa hebben gedurende de middeleeuwen aan den kerkzang hunne bijdragen geleverd. Ook op onzen bodem heeft de geest der gewijde poëzie zijn ademtogt laten uitgaan: onze RADBOUD, ADELBOLD, DIRK VAN HERXEN, FREDERIK VAN HEILO, THOMAS A KEMPIS, DIONYSIUS DE KARTHUISER, AGRICOLA, ALEXANDER HEGIUS en anderen hebben der gemeente hunne Latijnsche liederen geschonken. Dat enkele van die liederen ook buiten onze grenzen met belangstelling ontvangen zijn, is bekend; doch dat de meeste voornamelijk in ons vaderland gebruikt en daarom ook hier te lande bewaard zullen zijn, laat zich denken. Maar terwijl sommige verdienstelijke landgenooten zelve hymnen en andere zangen dichtten, waren er meerdere, vooral onder onze kloosterlingen, die het door vreemden geleverde wisten te waarderen en daarom met meer of minder zorg opzamelden. Toen de regulieren van Windesheim bij Zwol omstreeks het uiteinde van de veertiende eeuw voor zich en de overige leden hunner wijd verbreide congregatie brevieren, missalen, gradualen enz. schreven, kozen zij hunne hymnen en sequentiën met zekere mate van kritiek uit vele, vooral oude codices, die zij door hunne daartoe uitgezonden broeders in naburige en verwijderde bisdommen vergaderd hadden ². In de vijftiende eeuw leefde de reeds vermelde DIONYSIUS DE KARTHUISER, en nog gelijktijdig met hem de Zwollenaar HERMAN VAN DER BEKE (TORRENTINUS); beiden verzamelden oude kerkzangen, die zij met moralizatiën en exegetische aantekeningen in het licht gaven ³, en hun

¹) Het behoeft naauwelijks opgemerkt te worden, dat de Nederlandsche bronnen, ook dan, als zij niet het nieuwe bevatten, aandacht verdienen: zij kunnen der tekstkritiek veelvuldige diensten bewijzen.

²) Zie JON. BUSCH, *Chron. Windes.* Antv. 1621, p. 102.

³) De *Ennaratio hymnorum, praesertim veterum*, van DIONYSIUS CARTH. is nog niet uitgegeven (zie FOPPENS, *Bibl. Belg.* I, p. 243). Vindt men haar wellicht in de universiteitsbibl. te Utrecht, in *Med. avi script. eccl.* N°. 377? De codex bevat breede interpretatiën en moralizatiën over 27, meerendeels zeer bekende

voorbeeld werd later nagevolgd door onzen vromen CASSANDER ¹, nadat de oudste Nederlandsche drukpersen reeds tamelijk lijvige bondels van de hier te lande meest gebruikte kerkzangen hadden geleverd ². Leert dit alles, dat men ook op onzen bodem oudtijds voor het Latijnsche kerklied de levendigste belangstelling koesterde, zoo ligt ook de gissing voor de hand, dat de monumenten dier belangstelling, die in onze boekerijen, gelijk ik reeds aanduidde, in aanzienlijken getale aangetroffen worden, een en ander, ja veel bevatten zullen, wat niet langer verwaarloosd mag worden, naardien het voor de ontwikkeling der hymnologische studiën nuttig zal kunnen wezen. Maar het is niet noodig zich hier tot het uitspreken van gissingen te bepalen, waar de ervaring reeds bewijs heeft aangebragt. Meerendeels toevallige ontdekkingen hebben mij bij de nasporingen, waardoor ik mij tot het stellen mijner »Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming» voorbereide, geleerd, dat onze HSS. en oude drukwerken eene menigte van middeneeuwsche kerkzangen inhouden, die aan DANIEL, MONE, MOREL en andere verzamelaars of onbekend zijn gebleven, of door hen niet opgenomen werden. Waar ik liederen ontmoette, die mij wegens vorm of inhoud, wegens historiesch, dogmatiesch of aesthetiesch gehalte merkwaardig schenen, verzuimde ik niet afschriften te maken. Uit den kleinen bondel zangen, dien ik aldus vergaderde, deel ik thans een vijftigtal mede in de hoop, dat de uitgave dezen of genen jeugdigen geleerde onder onze landgenooten opwekken zal om meer opzettelijk, dan ik tot heden doen mogt, zijne krachten te wijden aan een tak van wetenschap, die om reeds genoemde redenen ook in ons vaderland ernstige beoefenaars behoort te hebben.

De liederen, die ik in de volgende bladzijden aan het licht breng, zijn hymnen en sequentiën. De hymnen zijn zangen, die, voor

hymnen. Van HERMAN. TORRENTINUS verscheen in 1516 bij JOH. VAN BREDa, in 4°: *Hymni cum diligenti difficultior. vocabulor. interpret.* De stadsbibl. te Deventer bezit er een exemplaar van. Andere uitgaven vermeldt DANIEL, I, p. XIX.

¹) De verzameling van CASSANDER (*Hymni eccles. cum scholiis*) komt voor onder zijne *Opera omn.* Par. 1616. Zie over haar ASSINK CALKOEN, *Specimen G. Cassandri vitae atque oper. narrat. exhib.* Amstel. 1859, p. 60.

²) Deze bundels zijn beschreven door HOLTROP, *Catalog. libr. saeculo XV° impress.* p. 69, 135, 179.

zoover zij bij de godsdienstoefeningen in gebruik genomen werden, door de kloosterlingen en kapittelheeren bij den »cursus canonicus», d. i. bij het lezen der getijden, in het koor opgezongen werden. Zij zijn metriesch en doorgaans met rijmen geschreven. De sequentiën zijn liederen, die in de missen der feestdagen tusschen de epistel- en evangelie-lessen aangeheven en zoo genoemd werden, omdat zij onmiddellijk op het zingen van het »halleluja» volgden. Men heette ze ook »prose», omdat zij oudtijds niet of slechts weinig rythmiesch gesteld waren, en paste die benaming uit gewoonte later ook op de streng rythmiesch gebouwde toe ¹. Omstreeks denzelfden tijd, waarin NOTKER BALBULUS, die in 912 te St. Gallen stierf, de sequentiën, welke hij zelf gedicht had, in kerkgebruik zag nemen, schreef ook onze bisschop RADBOUD van Utrecht dergelijke zangen ². Sinds werden de sequentiën in alle landen van Europa en ook in ons vaderland van eeuw tot eeuw vermenigvuldigd. In onze oudere missalen treft men doorgaans weinige aan; in die van de eerste helft der vijftiende eeuw niet zelden veertig of vijftig; in een Utrechtsch, dat in 1515 te Parijs gedrukt werd, telde ik zes en zeventig, en in een dergelijk, te Antwerpen in 1540 verschenen, honderd en twee. De hymnen en sequentiën beiden, die ik in deze bladen mededeel, ontleende ik aan de volgende HSS. en drukwerken:

1°. Een HS. van perkament in groot kwarto, waarvan het grootste deel in de twaalfde eeuw geschreven is. In de drie volgende eeuwen voegde men bladen in met teksten voor later ingevoerde kerkfeesten. Het geheel is een »antiphonarium de nocte», dat voormaals den kapittelheeren van St. Marie te Utrecht diende en nu in de universiteitsbibliotheek aldaar bewaard wordt (*Aevi medii script. eccles.* N. 318). Zie nader berigt in het *Kerkhist. Archief*, III, bl. 213 vv. Ik duid het aan met de letter A.

¹) Zie SCHUCH, *De poesis lat. rhythmis et rimis*, Donaueschingen 1851, p. 41, en BARTSCH, *Die lat. sequenzen des Mittelalters in musikalischer und rhythmischer Beziehung*, Rostock 1868, s. 5.

²) Zie mijne berigten in het *Kerkhist. Archief*, III, bl. 219 vv. De daár medegedeelde sequentie van RADBOUD is door BARTSCH, a. a. o. s. 136, opgenomen »als Probe der mit innern Reimen versehenen A-sequenzen.» De naam des dichters was hem echter niet bekend.

2°. Een HS. van perkament in groot folio, dat in de vijftiende eeuw geschreven en in de kapittelkerk van St. Marie te Utrecht gebruikt werd, een graduale, thans in de universiteitsbibliotheek ter genoemde stede voorhanden (*Aevi medii script. eccl. N. 311*). Ik duid het aan met de letters AA.

3°. Een kloostermisale van perkament in groot quarto, geschreven omstreeks den aanvang der veertiende eeuw en thans voorkomende in de universiteitsbibliotheek te Utrecht (*Aevi medii script. eccles. N. 180*). Ik duid het aan met de letter B.

4°. Een HS. van perkament in klein octavo, dat in 1405 geschreven en destijds of iets later door »suster GEERTRUIT ADRIAENS dochter van LODIJC" gezonden werd aan »suster KATHERIJN HUBRECHTS dochter." Uit de boekerij van KONING ging het over in die van VAN VOORST en daaruit in mijne verzameling. Het bevat meerendeels dietsche stukken en daaronder het merkwaardig »Leven van Jezus in den vorm van toespraken", dat ik in mijn *Johannes Brugman*, II, bl. 254 vv. bekend maakte; maar daarenboven eenige Latijnsche gebeden en liederen, die vermoedelijk uit een brevier of missale overgenomen werden. Ik duid het HS. aan met de letter C.

5°. Een HS. van papier en perkament in klein quarto, in de eerste helft der vijftiende eeuw geschreven, vermoedelijk uit een van onze Brigittijner-kloosters afkomstig en thans in mijne verzameling berustende. Het HS. bevat het »Officium beatæ Mariæ virginis in usum religiosarum ordinis sanctæ Brigittæ," het brevier dat de vrouwelijke Brigittijnen (de mannelijke bedienden zich van de brevieren der bisdommen, waaronder zij ressorteerden) bij het zingen der getijden gebruikten ¹. De zeer vele en dikwerf schoone hymnen, die hier voorkomen, zijn, voor zoover mij bekend is, tot heden aan de aandacht der verzamelaars meerendeels ontsnapt, wat zich laat begrijpen, daar de orde der Brigittijnen betrekkelijk weinige kloosters heeft gehad en hare koorboeken dien ten gevolge zelden voorkomen. Eenige proeven van vrije vertaling plaatste ik in den *Kalender voor de Protest. in Nederl.*, 1862, bl. 105 vv. Het HS. wordt door mij aangeduid met de letter D.

¹) Zie HELYOT, *Hist. des ordres monast.* IV, p. 80.

6°. *Sequentie et hymni per totum annum tam de tempore quam de sanctis*, een drukwerk in klein kwarto, dat in 1492 de pers van JAC. VAN BREDA te Deventer verliet; zie HOLTROP, l. l. p. 135. Ik duid het aan met den naam: VAN BREDA.

7°. *Dionysii Carthusiani Opera minora*, ed. P. BLOMEVENA, Ubiorum-Colon. 1532. In het 1^e dl. (het werk bestaat uit drie zware folianten, die mij uit de bibliotheek der universiteit te Utrecht werden verstrekt) ontmoet men een bondel hymnen aan de heil. drieuldigheid, die gezamenlijk een klein getijden-boek vormen (*De laudibus sanctissimæ et individuae trinitatis per modum horarum*): een soortgelijken bondel met liederen over 's Heeren lijden (*Laudes sive horæ de Domini Jesu amarissima passione*), en een derden welks zangen Gods eigenschappen en werken grootmaken (*De laudibus superlaudabilis Dei*). DIONYSIUS DE KARTHUISER, die in 1392 geboren werd en in 1471 stierf, nadat hij zijn langdurig leven grootendeels te 's Hertogenbosch en Roermond, in de kloosters zijner orde aldaar, had doorgebracht (zie de berigten in mijne *Kerkgesch. van Nederl.*, II, 2, bl. 379 vv.), is tot dusverre als hymnendichter aan de verzamelaars geheel onbekend gebleven; dat de veelzijdig ontwikkelde man ook in die kwaliteit aandacht verdient, zal, naar ik hoop, uit de hier medegedeelde proeven blijken. Ik duid ze aan met 's mans naam.

8°. *Missale ad verum cathedralis ecclesiæ Traiectensis ritum*, Antwerp. 1540, HENRICUS PETRI MIDDELBURG. Het exemplaar, dat mij ten dienste stond, behoort aan de stadsbibl. te Amsterdam. Ik duid het aan met de woorden: *Missale Traiect.*

9°. *Hymni et cantica in ecclesia Dei per totum annum legenda*, Antwerp. CHRIST. PLANTINUS, 1566, een flaaï boekske in duodecimo, in de stadsbibliotheek te Amsterdam voorhanden. Ik duid het aan met den naam: PLANTIJN.

In de rangschikking der liederen volgde ik, zooveel de inhoud het toeliet, de bij vele verzamelaars aangenomen orde. Ik plaatste de zangen aan God (Vader, Zoon en H. Geest) voorop, daarna die aan MARIA en de heiligen. De teksten zijn getrouwelijk uit de bronnen overgenomen; waar ik mij veranderingen veroorloofde, wordt daarvan rekenschap gegeven. Waar de bronnen *e* voor *ae* of *oe*, *ch* voor *h*, en *c* voor *t* hebben, nam ik de gewone schrijfwijze aan.

I.

Hymnus de s. trinitate.

(DIONYSIUS CARTHUS.)

1.

O benedicta trinitas,
in qua aeterna unio,
sempiterna foecunditas
perfectaque communio!

2.

Tu ens incommutabile,
ens incircumscribibile;
te nemo comprehendere
valet nec digne colere.

3.

Nos purga, doce et inflamma,
ut vitemus mentis damna
et in nobis reformetur
imago tua et salvetur!

Nadat BONIFACIUS met zijne mede-apostelen en later bisschop FREDERIK met zijn tijdgenoot ODULFUS onzen voorvaderen het leerstuk der numerische drieëenheid op maar al te ruwe wijze opgedrongen hadden ¹, bleef het dogma voor de nakomelingen, bij wie heilig en mysterieus op echt middeleeuwschen trant synoniemen waren, de groote verborgenheid Gods, welker gehoorzame aanneming de voorwaarde van der zielen zaligheid werd geacht. Zóó was het hier en in andere Duitsche landen. Geen wonder dat de triniteit eene zangstof was, die door de dichters met voorliefde in behandeling werd genomen. MONN verzamelde niet minder dan één en twintig liederen over of aan de drieluldigheid, en ik zelf meer dan ik hier mededeel. De twee laatste verzen in de derde strofe van bovenstaande hymne verdienen aandacht. Zij drukken des dichters bede uit, dat het beeld van den drieëenigen God in hem hersteld moge worden, en herinneren ons, hoe het dogma der triniteit voormaals het gansche theologische systeem beheerschte en ook op de anthropologie en soteriologie zijn invloed deed gelden. Hadden onze Nederlandsche mystieken der veertiende en vijftiende eeuw van AUGUSTINUS geleerd, dat er eene »trinitas mentis humanæ" bestaat, daar »mensen ziel drie krachten of »potentiæ" heeft, »memoria, ratio" en »voluntas," zij koesterden tevens de overtuiging, dat in die drie krachten des menschen beeld en gelijkenis aan God bestond, en dat dit beeld en deze gelijkenis, na door bekeering en heiligmaking van allen zondensmet geheiligd te zijn, aan den Vader, den Zoon en den H. Geest gelijkvormig werd, voor zoover dit met de menschelijke natuur strookte. Men leze de volgende woorden van GERLACH PETERS, die

¹ Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl.*, I, bl. 373 vv. II, 4, bl. 84.

nog tijdens de jeugd van DIONYSIUS DEN KARTHUISER leefde en schreef: »Fit anima conformis sanctæ trinitati, modo suo, per tres potentias quas habet. Primo, similis est æterno Patri, qui sine principio et a nullo est, per memoriam, quæ in se quodammodo continet et retinet omnia, et ex qua procedunt omnia, per quam sic est conformis, si nuda sit et informis ab omni alieno, quod eam transformare potest, et nequaquam patiat phantasias, sed potenter operetur in omnibus, ac dedignetur omnino nobilitatem suam circa vilissima occupari. Secundo, similis est Filio, qui est ipsa veritas et æterna sapientia, per rationem, per quam tunc est conformis, si in omnibus in conspectu veritatis ambulaverit, et si omnia temporalia vel æterna, exteriora vel interiora, æqualia vel inæqualia et omnia, quæ fiunt aut geruntur, sapiunt ei prout sunt. Tertio, similis est Spiritui sancto per voluntatem, per quam tunc illi conformis est, si quando memoria nihil recipit alienum vel inutile, ratio vel intellectus nihil nisi bonum, verum et iustum, per voluntatem toto affectu afficitur et fortiter vult, quæ memoria et ratio indicant esse volenda et amanda.”¹ De bede, in onze hymne uitgedrukt, komt ook in een lied bij MONE (I, s. 26) voor:

Trinitas, lumen luminum,
illumina cor hominum,
tuam similitudinem
reformans ad imaginem.

II.

Hymnus de s. Trinitate.

(DIONYSIUS CARTHUS.)

1.

Lumen verum, vivum, plenum,
coævum fundens radium,
bonum, purum et amoenum
producens germen optimum!

3.

Fac nos aptos et benignos
ad te laudandum iugiter,
visione tua dignos
nos, Deus, fac perenniter!

2.

Mens paterna, sempiternum
verbum in te semper gignens
et cum ipso coæternum,
compar tibi flamen spirans!

4.

Laus, hymnus, reverentia,
maiestas, sapientia
sit regnanti Deo vivo,
adorando, uni trino!

¹) GERLACI PETRI *Soliloquium*, C. 19, ed. STRANGE, Colon. 1849, p. 67.

De drieënhed wordt bij de hymnen-dichters dikwerf »lumen" en »lux" genoemd. Bij de Grieken heet zij *φῶς τὸ τριλαμπές*. ¹. Bij het woord »visione" in de derde strofe heeft men niet te denken aan het »zien van God" in den zin van Matth. V: 8, maar aan »het schouwen, het klaar aanstaren van God en het hemelsche hof", waarvan bij de mystieken zoo dikwerf sprake is. DIONYSIUS DE KARTHUISER werd door de tijdgenooten »doctor ecstaticus" geheeten en was beroemd om zijne visioenen. — De doxologie in de vierde strofe heeft hare wedergade in vele triniteitszangen van dien tijd.

III.

Hymnus

dominici diebus ad primam.

(Handschr. D.)

1.

O veneranda trinitas,
o trium una deitas,
nos lustra vero lumine
pro virginis precamine,

2.

Quam matrem ante sæcula
lucis æternæ sanxeras,
ut bona semper agere
cernamur ², mala fugere.

3.

MARIA, mater gratiæ,
mater misericordiæ,
tu nos ab hoste protege,
in hora mortis suscipe!

Dit lied werd door onze Brigittijner-nonnen ten priemtijde in den morgenstond van de zondagen in het koor gezongen. Daar haar brevier de verheerlijking der H. Maagd bedoelde, werden de hymnen, die het bevat, steeds eenigermate op de grootmaking van de »koningin des hemels" gerigt. In de tweede strofe heet zij »de moeder des eeuwigen lights", d. i. van CHRISTUS het licht der wereld. — De derde strofe is het gedurig weêrkerend referein aan het slot der liederen in het brevier.

¹) Moxa, I, a. 22.

²) Het HS. heeft: cernamus.

IV.

*Hymnus**dominiciis diebus ad completorium.*

(Handschr. D.)

1.

In genitore genitus
et genitor in genito,
in utroque paraclitus,
uterque in paracrito.

3.

In hiis una divinitas,
et in hac sola femina
fulget clara virginitas
et foecunda maternitas,

2.

Hii MARIE virginea
manentes intra viscera,
sedem inter angelica
summam tenebant agmina.

4.

Eiusque solum filium
verum Deum et hominem
confitemur, nec alium
matrem habere virginem.

5.

Ubique præsens, optime
Deus et potentissime,
nos te timentes respice,
precantes te non despice!

De Brigittijnen zongen dit lied op de zondagen ten complete-tijde, d. i. in den avondstond, als het laatste (completorium = aanvulsel) der kanonieke getijden of »horen» gevierd werd. In de twee eerste strofen vindt men op nieuw bewezen, hoezeer het leerstuk aangaande de triniteit in al de geloofsovertuigingen der middeleeuwsche christenheid heerschappij voerde. De drie personen, ofschoon zij onder de heirscharen der engelen den oppersten zetel bleven innemen, vertoefden gezamenlijk in MARIA's schoot! In Grieksche kerkzangen wordt MARIA soms *παλάτιον ἁγίων, καθάρων* der triniteit geheeten, gelijk Latijnsche dichters haar »totius trinitatis nobile triclinium» noemden¹. Volgens een geestelijk volksliedeke, dat onze vaders in de vijftiende eeuw zongen, kwam in de ure, waarin de H. Geest de Moedermaagd overschaduwde, »de geheele Godheid» in haar schoot, waarom »haer onbevleete li-

¹) Zie MONE, I, S. 13, 14.

chaem fijn, daer God in wilde geboren sijn," als "de edele zael der triniteit" werd geroemd ¹.

V.

Hymnus ad laudes.

(Handschr. D.)

1.

Alme pater, qui filium
fecisti unigenitum
nasci pro nobis miseris
ex alvo castæ virginis!

3.

Ne mors, incaute veniens,
mortis reos perpetuæ
inveniat, nos faciens
vita carere gloriæ.

2.

Da nobis te diligere
semper pro tanto munere,
natum cum matre colere,
caste ac pie vivere,

4.

Patris natiq̃ue spiritus,
te nostris infer cordibus,
quos purgasti baptisinate
tuo fove carismate!

Een onverwachte dood was voor de middeleeuwsche christenheid daarom inzonderheid schrikverwekkend, omdat hij den stervende van het genot der „genademiddelen der kerk," laatste oliesel en „viaticum", beroofde. Geen wonder, dat de bede, in de derde strofe vervat, in ontelbare liederen en gebedsformulieren onzer voorgeslachten voorkomt. Vooral St. CHRISTOFFEL werd tegen „den onversien en doot" aangeroepen.

VI.

*Laus Dei de opere ornatus
mundi.*

(DIONYSIUS CARTH.)

1.

Auro tribuis splendorem,
melli dulcem das saporem,
oleo suavitatem
et metallis claritatem.

2.

Herbis, gemmis pretiosas
vires das ac fructuosas,
quibus balsamum ornasti,
hisque vinum decorasti.

¹) Zie het lied bij HOFFMANN VON FALLERSBLEEN, *Horæ belg.* X, s. 71.

3.

Toti mundo venustatem
miram et activitatem
es largitus gloriose,
Deus supergraciose!

4.

Quidquid suavitudinis,
decoris, plenitudinis
habent aut perfectionis,
a te, fonte dationis,
sunt sortita et retentant;
te excelsum repræsentant.

5.

Mundi in creatione
tua patet potentia,
eius gubernatione
relucet sapientia,
eius conservatione
bonitatis fluentia.

6.

Te in tuis effectibus
diligamus, contemplemur,
amoris affectibus
te ubique veneremur!

Ofschoon de ascetische zin der middeleeuwsche mystieken hen te dikwerf met minachting op alle stoffelijke voorwerpen deed nederzien, daar zij hun »een middel,” d. i. een scheidsmuur toeschenen, waardoor zij verhinderd werden tot de »unio ecstatica” te komen, was in velen toch een zeer levendig gevoel voor de schoonheid en verhevenheid van de zichtbare natuur. RUISBROECK en na hem onze geleerde Rotterdammer, ARNOLD GEILHOVEN, zochten in lente- en zomertijd in het bosch van Soignies bij Brussel hunne inspiratiën, eer zij zich tot schrijven zetten, en dat ook DIONYSIUS DE KARTHUISER in des Scheppers werken des Scheppers heerlijkheid wist te ontdekken, leert ons dit lied, waarvan de frissche, warme toon ons overtuigt, dat het vrij en blij uit 's dichters borst is gevloeid.

VII.

Hymnus ad matutinas.

(Handschr. D.)

1.

Per se lucens carbunculus
luce non eget alia;
sic Deus, æternaliter
sibi solus sufficiens,

2.

Claros creavit angelos
ex bonitate propria,
volens eos participes
effici suæ gloriæ.

3.

Exercitus angelici
mox ut se factos viderant,
ipseorum quidam tumidi
suum factorem spreverant.

4.

Hii ruunt in miseriam;
Deum laudantes reliqui
per te, MARIA, noverant
suam fracturam erigi.

Gedurende de middeleeuwen hield men den karbunkel voor een wondersteen, die het licht in zich zelve had en, in volslagen duisternis geplaatst, een vuurrooden lichtglans van zich liet uitgaan; die hem bij zich droeg, werd daardoor onzichtbaar. De dichter vergelijkt God met dezen steen, naardien hij, onzichtbaar in heerlijkheid geplaatst, zichzelf genoegzaam, anderer licht ontberen kan. — In de vierde strofe heet het van de engelen, die Gode getrouw bleven, toen anderen oproerig werden, dat zij er kennis van droegen, dat de breuk (in hunne gelederen of rangen) weggenomen zou worden door MARIA. Waaraan heeft men hier te denken? ... Welligt aan de stelling van AUGUSTINUS, dat het getal der engelen, dat door den val hunner broeders verkleind was, door de verlossende menschheid weder aangevuld moest worden ¹.

VIII.

Hymnus

in feria secunda ad completorium.

(Handschr. D.)

1.

Coelestis erat curia
pulchris repleta floribus,
pars nona quorum marcuit
ex aquilonis furia.

3.

In valle virens lilium
crevit, ex cuius semine
montis Dei fastigium
decoro floret germine.

2.

Hinc austro fiante placido,
tellus rigatur sterilis
ymbre vere salvifico,
per quem fiebat fertilis.

4.

CHRISTE, semen peroptimum
pulchre florentis lilii,
nobis te ipsum insere
dando fructum solacii.

Deze hymne werd door onze Brigittijnen in den avondstond der vier dingsdagen van den advent gezongen. — De derde regel der eerste strofe weet

¹) Zie BAUR, *Vorles. über die Dogmengesch.* II, s. 419.

ik niet te verklaren. Wat is hier »pars nona»? Moet men misschien »nova» lezen? Of heeft men aan een der negen engelen-koren te denken? ... Voor het overige schijnt mij de liefelijk uitgedrukte allegorie niet duister. De noordenwind, die een gedeelte der bloemen van 's Heeren hof, Gods schepping, doet verwelken, is de booze geest der zonde; de oostenwind, die vruchtbaarheid aandraagt, is de H. Geest, en de lelie van dalen de door dien Geest »overschaduwde» jonkvrouw van Nazareth. Mijne volgende vertaling moge, zoo noodig, den ganschen zang meer verstaanbaar maken.

1.

Des Heeren hof was rijk gesierd
Met bloemen niet te tellen;
Het noorden heeft langs 't veld gegierd
En kwam er duizend vellen.

2.

Maar 't oosten aâmde zoel en zacht,
Het bragt zijn lenteregen,
En vruchtbaarheid is in den nacht
Op 't dorre land gezegen.

3.

Een lelie bloeide in 't stille dal;
Haar zaad is opgeschoten,
Dat 's Heeren berg straks groenen zal
Met duizend vruchtbre loten.

4.

o Jezus, overeedle spruit
Dier leliebloem van dalen,
Schiet in ons hart uw wortels uit,
Dat ons uw licht bestrale!

IX.

Laus Dei ut incommutabilis.

(DIONYSIUS CARTHUS.)

1.

Deus sancte, non mutaris,
finis noster salutaris,
perfici aut minorari
nusquam queunt de te fari.

2.

Solus immortalitatem
habes plenam, rex æterne,
nam immutabilitatem
puram habes, dux superne.

3.

Novitas, inchoatio,
vetustas et cessatio
nulla in te reperitur;
ad te mente pura itur.

4.

Manens invariabilis,
mutabilia plasmasti;
permanens immutabilis,
hæc moveri condonasti.

5.

Optima æternaliter
stas in dispositione,
superplenus veraciter
omni delectatione.

6.

Tua immobilitate
manet in stabilitate
totus mundus sensibilis,
res omnis defectibilis.

7.

Præfixisti periodum
universis mortalibus;
ad te fertur variodum
quicquam factum in entibus,
ipsæ quoque angelicæ
mentes creatæ coelicæ.

8.

Quicquid immortalitatis,
potestatis, firmitatis
habet omnis creatura,
a te fluxit, o mens pura.

9.

Tollé cordis evagationem,
confer ei fixationem
in te semper nobiliter!
Gratiarum actionem
jugemque laudationem
immolamus humiliter.

Het woord „variodum” in de zevende strofe is mij nergens voorgekomen; Dr CANGE en DREFENBACH kennen het niet. Het schijnt de beteekenis van „verscheidenheid” te hebben. Moet men wellicht „varimodum” lezen? — Sommige regels dezer hymne, vooral de vierde en negende strofe, herinneren aan een metrum van BOËTHIUS in zijn boek „De consol. phil.”, welk metrum door onzen bisschop ADELBOLD gecommeterieerd werd ¹.

X.

Hymnus

feria secunda ad vespas.

(Handschr. D.)

1.

Deus plasmator hominis,
intacte fili virginis,
qui libertatem dederas
nobis, quos tu condideras;

2.

Qui angelos et homines,
hac abutentes gratia,
tua, iudex æquissime,
afflixisti iustitia.

¹) Zie *Kerkhist. archief*, III, bl. 194, 212.

3.

Tu induratos despicias,
tu poenitentes respicis,
se deprimentes relevas,
se extollentes superas.

4.

Qui monita complentibus
tuam vitam promiseras,
confer nobis alacriter
complere quidquid iusseras.

Deze hymne, die aan CHRISTUS gerigt is, »den reinen (intactus) zoon der maagd,” doet ons zien, hoe het der middeleeuwsche christenheid, in spijt van hare zucht om de leer aangaande »de drie personen” en hun onderscheiden karakter ongekrenkt te bewaren, ten gevolge van de stelling aangaande de numerische eenheid dier personen onmogelijk was binnen de palen der kerkelijke regtzinnigheid te blijven. De dichter deed hier, wat zóó velen van die tijden deden: hij vereenzelvigde den Vader en den Zoon en verviel hierdoor onbewust tot eene ketterij, die de oudere orthodoxie reeds lang veroordeeld had ¹.

XI.

*Hymnus feria quarta**ad primam.*

(Handschr. D.)

1.

Rex CHRISTE clementissime,
corda nostra posside,
ut tibi laudes debitas
reddamus omni tempore.

2.

Memento, salutis auctor,
quod nostri quondam corporis
ex illibata virgine
nascendo formam sumpseris.

De tweede strofe ontmoet men ook in een hymne »de nativitate Domini” bij DANIEL, I, p. 78.

XII.

Hymnus ad laudes.

(Handschr. D.)

1.

ISAYAS quæ cecinit
completa sunt in virgine;
annunciavit angelus,
sanctus replevit spiritus.

2.

MARIA ventre concepit
verbi fidelis semine;
quem totus orbis non capit,
portant puellæ viscera.

¹) Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl.* II, 4, bl. 84 v.

3.

Radix Yesse florem dedit
et virga fructum edidit,
foecunda partum protulit
et virgo mater permanet.

4.

Præsepe poni pertulit,
qui lucis auctor extitit,
cum patre coelos condidit,
sub matre pannos induit.

De bloeiende staf van Aäron, waarop in de derde strofe gedoeld wordt, is eene bij de middeleeuwsche schrijvers geliefkoosde type van MARIA's maagdelijken staat. In het »Speculum humanæ salvationis" heet het:

Virga AARON protulit fructum sine plantatione,
MARIA genuit filium sine virili coniunctione ¹.

In een geestelijk liedekje van de vijftiende eeuw wordt MARIA aldus toegeproken:

Lustelic scone paradijs,
Ghi sijt oec ARONS bloyende rijs,
Moeder der scone minne! ²

Antithesen, als die in de tweede en vierde strofen voorkomen, zijn in de middeleeuwsche zangen zeer gewoon. De oneindige Godheid, en toch besloten in MARIA's schoot; met den Vader schepper van hemel en aarde, en toch een kindeke in de kribbe! Zulke voorstellingen prikkelden de verbeelding der naïve dichterschaar, en wij kunnen het begrijpen, dat men niet moede werd ze te herhalen. Dat ook nog in onze dagen poëten, wien de middeleeuwsche naïveteit anders geheel vreemd was, van »Jehova in de kribbe, en God stervende aan het kruis" gewaagden, is den lezer wel bekend.

XIII.

*Sequentia in missa
de passione sive omnibus poenis
Domini.*

(Missale Traiect.)

1.

Reminiscens beati sanguinis,
quem effudit creator hominis,
perfunto lacrimas.
Non est locus ingratitudinis,
ubi torrens tantæ dulcedinis
attingit animas.

2.

JESU dulcis, cur tanta pateris,
cum peccati nil commiseris,
flos innocentiae!
Ego latro, tu cruce moreris;
ego reus, tu poena plecteris
meae nequitiae!

¹) Zie MUNKEL, *Christl. Symbolik*, s. 2.

²) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 179.

3.

Pro re vili cur tantum pretium?	Corpus, quod perditis,
Quid lucraris per hoc supplicium,	cruci affigite,
dives in gloria?	ne, si non eritis,
An te fecit sic amor ebrium,	membra cum capite
ut nec crucem putes opprobrium	iuste damnemini!
amoris gratia?	6.

4.

Vae mihi misero,
 si non respondero
 tuis muneribus;
 si non amavero
 et compensavero
 dignis operibus
 mortem sanctissimam;
 si pertransiero
 nec tibi vixero
 paucis temporibus;
 si non, ut potero,
 tibi sacravero
 totis affectibus
 corpus et animam.

Non aspiciatis
 oculis ingratis
 Deum cruce mori!
 Dono caritatis
 cambium reddatis
 et vicem dolori!

7.

Regnum quaeritis,
 non intrabitis
 crucis sine clavi.
 Portum petitis,
 non transibitis
 crucis sine navi!

8.

5.

Qui longe sistitis,
 ad crucem pergite!
 qui vobis vivitis,
 iam CHRISTO vivite,
 ne moriamini!

Ave sanguis, apertor ianuæ,
 suscitator naturæ mortuæ,
 dum in cruce spargeris.
 Quidquid pecco, clementer ablue;
 quidquid peto, tu semper tribue
 novi dono muneris. Amen!

Dit schoone lied werd door onze middeleeuwsche kerk gezongen bij de mis van palm-zondag, nadat de processie met de palmtakken en den houten ezel met het Christus-beeld gehouden was ¹. De vaders van het concilie van Trente hebben al de sequentiën, die men van de voorgeslachten geërfd had, met uitzondering van het »Stabat mater» en vier andere, buiten gebruik gesteld. Waarom heeft ook dit hartroerend gezang in hun oog geen genade

¹) Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl.* II, 2, bl. 219 v.

mogen vinden? — De uitdrukking in het vierde vers der eerste strofe is evenmin schoon als zuiver, maar toch verstaanbaar: »plaats voor ondankbaarheid is hier niet, zij is onbestaanbaar, waar" enz. — De drie laatste verzen van de derde strofe kunnen voor de regtbank van den goeden smaak kwalijk bestaan, maar zij drukken eene voorstelling uit, die bij onze voorgelachten algemeen gangbaar was: Jezus was »dronken van minne," geheel vervoerd door de geestdrift zijner liefde voor de verloren menschheid, toen hij zich aan den dood des kruises overgaf. Men zie het sermoen over den tekst: »ic bin geworden als een droncken man, die vol is van wijn", in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 314 v. — De zin van de vijf laatste verzen der vijfde strofe schijnt deze te zijn: »kruist uw ligchaam (de zinnelijkheid des vleeschcs), opdat gij, wanneer gij niet meer zijt (namel. in het land der levenden), niet naar ligchaam en ziel (het hoofd als zetel der ziel gedacht) verloren gaat." — De vergelijking van het kruis met een schip, in de zevende strofe, komt reeds bij de oudste kerkvaders voor en is natuurlijk: de ra en de mast hebben samen het voorkomen van een kruis ¹.

XIV.

Hymnus

ad matutinas de passione.

(Handschr. D.)

1.

Relictis mundi frivolis,
iocis vanisque gaudiis,
revolvamus in animis
nati tormenta virgulis,

2.

Qui vere lympba triplici,
fletu, sudore, sanguine
mundavit nos, multiplici
coinquinatos crimine.

3.

Pensemus matris tremuli
spinas cordis acerrimas,
dum vidit corpus filii
poenas pati quam plurimas.

4.

Fons vitæ siti aruit,
qui vitæ potum tribuit,
cui fel pro favo redditur,
dum de siti conqueritur.

5.

Auxit dolores filii
dolor matris, et auctus est
matris dolor opprobriis,
quæ cum poenis perpressus est.

6.

Sic nostra corda penetret,
o IHESU, tua passio,
ut semper nos inhabitet
tua vera dilectio!

¹) Zie LIPSIVS, *De cruce*, Amstel. 1670, p. 40 s.

XV.

*Sequentia de spinea corona**Domini.*

(Missale Traiect.)

1.

Speciali gloria
cunctis in memoria
CHRISTI sit martyrium,
dulcis recordatio
qualis amicatio
fuit illud omnium!

3.

Plus corona spinea,
rubens et sanguinea,
sacrum plectens craneum,
lotrix nostri criminis,
victrix orci luminis
sublevans exitium.

2.

Homo, pensa suaviter,
pro te CHRISTUS graviter
passus est suspendium.
Clavi, crux et lancea,
fel, arundo, spongia
sint in visu mentium!

4.

Florum flos egreditur;
spinam, qua flos læditur
in salutis gaudium,
hanc, ut crucem, Dominus
tactu sacrat, non minus
sit præconium.

5.

Lex hanc typat MOYSI,
sertis Maon YSAI
SAUL cingens filium.
Hanc divinæ gratiæ
supplicemus facie
frui det coelestium!

De zeven zoogenaamde wapenen of de wapenrusting (arma, armatura) van CHRISTUS, de werktuigen der passie (nagelen, kruis, laus, enz.), waren gedurende de middeleeuwen voor de dichters evenzeer als voor de beoefenaars der beeldende kunsten een geliefkoosde stof, die ontelbare malen in behandeling genomen werd. Dat hierbij het kruis en de doornenkroon de meeste aandacht trokken, laat zich begrijpen ¹. De doornenkroon wordt in de derde

¹) Men zie de liederen bij DANIEL, II, p. 356 ss. IV, p. 222 ss., 266 ss.; MONK, I, s. 131 ff.; MORRIS, s. 23 ff.

strofe „lotrix nostri criminis” genoemd en „victrix orci luminis” — „lumen” heeft hier de beteekenis van „gloed, vlam” — naardien zij mede het bloed der satisfactie deed vloeijen. — In de vierde strofe heet Jezus „de bloem der bloemen”, die door den doorn wordt verwond tot verwekking van de vreugde der verlossing voor de menschheid, en die den doorn even als het kruis door de aanraking zijner leden wijdt, zoodat deze niet minder dan het kruis waardige stof voor een lofzang is. — De eerste regel van de laatste strofe herinnert aan Exod. III: 2, waar het doornenbosch („rubus” volgens de Vulg.) wordt vermeld, waarin de Heer aan Mozes verscheen. Dat doornenbosch wordt hier als type van de doornenkroon aangemerkt, gelijk het elders als type van MARIA’s bevruchting door den H. Geest wordt geroemd ¹. De aanduiding dat SAUL, die DAVID in de woestijn van Maon „met kransen omgaf”, almede een type van de doornenkroon is, vindt hare verklaring in de Vulgaat, 1 Reg. XXIII: 26: „itaque SAUL et viri eius in modum coronæ cingebant DAVID.” — De constructie in de drie laatste verzen is onbeholpen en daardoor bijna onverstaanbaar. De zanger schijnt de doornenkroon, als middel der satisfactie, aan te roepen, opdat hij eenmaal het aangezicht der hemelingen moge aanschouwen en in hunne vreugde deelen.

XVI.

Sequentia de passione.

(Handschr. D.)

1.

Stabat iuxta CHRISTI crucem,
videns pati veram lucem,
mater regis omnium.
Vidit caput coronatum
spinis, latus perforatum,
vidit mori filium.

2.

Vidit corpus flagellari,
eius pedes perforari,
mitis ²⁾ a crudelibus.
Vidit caput inclinatum,
totum corpus cruentatum
pastoris pro ovibus.

¹⁾ Het *Specul. hum. salut.* zegt

Hæc autem conceptio, tam mirabilis et tam immensa,
fuit MOISI in rubo ardenti præstensa.
Rubus sustinuit ignem et non perdidit viriditatem,
MARIA concepit filium et non amisit virginitatem.

HEIDER, *Beiträge zur Christl. Typologie*, Wien 1861, s. 37. f.

²⁾ WACHENAGEL heeft: vincum.

3.

Vidit potum felle mixtum,
 natum suum crucifixum,
 gubernantem omnia
 CHRISTUM pati hæc flagella
 vidit mater et puella,
 vidit et obprobria.

5.

In dolore tunc fuisti,
 virgo pia, cum vidisti
 mori tuum filium.
 Dolor ingens, dolor ille,
 dicunt sancti, plus quam mille
 excellit martirium.

4.

Vidit virgo hæc dicentem
 natum suum innocentem:
 ecce, mater, filius.
 Pati vidit virgo natum
 dicentem: est consummatum,
 et sic transit gladius.

6.

Virgo clemens, virgo pia,
 spes reorum, vitæ via,
 virgo plena gratia,
 iube natum ac implora,
 servis tuis sine mora
 nobis dare gaudia.

WACKERNAGEL (I, s 162), die dit lied in een »Lübecker Messbuch" aantrof, noemt het een »sehr unbedeutend Gedicht." Zeker wordt het door het »Stabat mater" in de schaduw gesteld; maar het is eene kopie, waarin, zoo ik mij niet bedrieg, de geest van het oorspronkelijke ademt. Ik meende het te mogen opnemen, daar het aan DANIEL, MONE en alle verzamelaars, behalve WACKERNAGEL, onbekend schijnt gebleven te zijn.

XVII.

Hymnus ad completorium.

(Handschr. D.)

1.

Rubens rosa tunc palluit,
 dum nati mortem doluit
 virgo, quem vox prophetica
 dixit passurum talia.

2.

Aurum in luto conditur,
 quo totus mundus emitur,
 dum CHRISTUS terræ traditur
 nec surrecturus creditur.

1) WACKERNAGEL heeft: victum.

3.

MARIE spes non perit;
plebs tota quamvis abiit,
hæc sola fidem tenuit,
sperans quod ipse dixerit.

5.

Ramum columba deferens
NOE, signum clementiæ,
MARIE typum gesserat,
spem afferentis veniæ.

4.

O lucernam clarissimam,
quæ totam mundi machinam,
obumbratam caligine,
suo lustrabat lumine.

6.

Memento nostri, domina,
nostras mentes irradi
spe firma, fide integra
et caritate fervida.

MARIA en de roos spelen een belangrijke rol in de middeleeuwsche poëzie, en geen wonder! Op haar toch, meende men, doelde de H. Geest, toen deze door den dichter van het Hooglied — »der minne boec" heette het bij ons voorgeslacht — de liefelijke woorden deed schrijven: »als de roos onder de doornen, zoo is mijne vriendin onder de dochteren des lands." MARIA is »de roos van den wortel Jesse," »de roos van JERICHO," »de roos uit ANNA's schoot," »de roos zonder doornen," en haar gelaat een »vultus rosulentus." ¹

XVIII.

Hymnus ad vespas.

(Handschr. D.)

1.

Sol occidit iustitiæ,
poli nigrescunt sidera,
petræ scinduntur arduæ,
mundi tremescit machina.

3.

Celsi tonantis pharetra
MARIA, condens iaculum,
hostem ferum traiciens,
totum turbantem seculum.

2.

Lux oritur in tenebris,
hortus privatur spoliis,
cum lucro natus virginis
redit pro dono sanguinis.

4.

Emissus coelo CHRISTUS est
a patre, mortem feriens,
qua cæsa nos vivificat,
ad patrem vivus rediens.

¹ Zie MUSEL, a. a. o. II, s. 251; vgl. mijne *Kerkgesch. van Nederl.* II, 4, bl. 101 vv.

O summi plena gaudii
 mater post mortem filii,
 a culpis nos evacua,
 reple virtutum gratia.

MARIA heet in de derde strofe »de pijlkoker» des Allerhoogsten, daar zij JEZUS baarde, opdat hij als een werpspiets of pijl den wilden vijand doorboorde, die de gansche wereld (seculum) verdierf. — In het eerste vers van de vierde strofe heeft ons HS.: »emissum celum.» Mijne emendatie schijnt geen verdediging te behoeven.

XIX.

Laus Dei ex evangelio de futuro iudicio.

(DIONYSIUS CARTH.)

1.

Anteibunt hunc adventum
 signa multa perhorrenda
 circa ipsum firmamentum,
 solem lunamque stupenda,

2.

Et pressura populorum,
 ex confusa marinorum
 fluctuum sonitione
 gurgitumque motione.

3.

Sol et luna fuscabuntur,
 stellæ labi videbuntur.
 Metu homines arescent
 malorum imminantium,
 et virtutes expavescent
 coelorum, iudex gentium!

4.

Tunc in coelo apparebit
 signum crucis, o salvator!
 venientem te videbit
 omnis homo, o scrutator!
 cum gloria in nubibus
 supernisque virtutibus.

5.

Ad tribunal adducentur
 tuum et discutientur
 cuncti homines, et dabis
 singulis quod meruerunt.
 Tunc districte iudicabis
 hos, qui te non curaverunt.

6.

Tunc videntes, CHRISTE, erunt
 te hi, qui te pupugerunt,
 et ingrati qui fuerunt
 nec secundum te vixerunt.

7.

Communis resurrectio
fit repente, te iubente,
cinerumque collectio
subito, te disponente,
fiet per sanctos angelos
per omnes terræ angulos.

8.

Hanc censuram formidare
et ad eam nos parare
da, o iudex metuende,
iugem opem tu impende!

De dag des laatsten oordeels met de daaraan voorafgaande teekenen waren stoffen, waarmede middeneeuwsche prosa-schrijvers en dichters zich gaarne bezig hielden en waarbij zij aan hunne fantasie den ruimsten teugel gaven. DIONYSIUS DE KARTHUISER behandelde ze bij herhaling en inzonderheid in zijn boekje over de „Quatuor novissima.” De bronnen, waaruit men de „signa perhorrenda” meende te kennen, waren eenige bijbelplaatsen en vooral eene aan HIERONYMUS toegeschreven scriptie, die, uit het latijn vertaald, onder den titel „van die XV teikenen van doemsdach,” bij onze vaders in omloop kwam ¹. De „virtutes coelorum,” in de derde en vierde strofe vermeld, zijn de *δυνάμεις* van het N. T., die in de middeneeuwsche angelologie als een der negen koren van engelen aangemerkt worden. GREGORIUS de groote zegt van haar: „virtutes vocantur illi spiritus, per quos signa et miracula frequentius fiunt.” ²

XX.

Sequentia dominica XIa, quando cantatur Evang. duo hom.

(Handschr. AA.)

Stans a longe, qui plurima
perpetraverat facinora,
atque sua
revolvens secum crimina,
nolebat alta
contemplari coeli sidera,
sed pectus tundens,
hæc promebat
ore lacrimans:
Deus, propitius

¹) Zie de dissert. van Dr. C. M. Vos, predikant te Heenvliet, *De leer der vier uitersten*, Amst. 1866, bl. 70 v. 158 v. Vele liederen over het jongste gericht werden door MONT, I, s. 408 ff., opgenomen.

²) Vgl. MONT, I, s. 442.

esto mihi peccatori,
 et mea omnia
 pius dele facinora!
 Hac voce benignam
 promeruit clementiam,
 nec non et iustificatus
 venit domum suam.
 Huius nos sacra
 sectantes exempla,
 dicamus Deo:
 Deus benigne, nostra
 miserere laxans debita
 mitis et nos iustifica!

DANIEL vermeldt dit gezang (l. l. II, p. 58) en plaatst het onder andere, die vóór de elfde zullen geschreven zijn, maar hij deelt er slechts de zeven eerste woorden van mede. Ik neem het geheel gaarne op en wegens den inhoud, die een verblijdend bewijs is, hoe men de heerlijke gelijkenis van Jezus Luk. XVIII: 10 vv.) ook in de middeleeuwen wist te waarderen en op imposante wijze weér te geven, en om den vorm, waarnaar het lied tot de zoogenaamde A-sequentien behoort, die de oudste dezer soort van kerkzangen zijn. Zoolang men de sequentiën als aanhangsels van het „halleluja” beschouwde, gebruikte men er bij voorkeur woorden voor, die op de vokaal A eindigden. Gelijk in andere sequentiën van hoogen ouderdom ontmoet men ook hier enkele rijmende regels.¹ Ik vond dit zelfde lied zonder de minste afwijking in het missale, dat de pastoor van Lopik bij Utrecht sedert het midden der vijftiende eeuw gebruikte, een HS. dat thans in de universiteitsbibliotheek te Utrecht wordt bewaard (*Medii aevi script. eccl.* N. 301).

XXI.

Sequentia feria tertia post diem sanctum pentecostes.

(Handschr. AA.)

Veni spiritus æternorum alme!
 Mentis tuorum visita,
 iacentes ægris moribus.
 Imple superna gratia

¹ Zie BARTSCH, a. a. o. s. 129 ff.

quæ creasti pectora,
 qui altissimi donum Dei diceris,
 fons perpetuus, spiritalis unctio,
 tu promissum patris
 omnipotentis munus esse credideris.
 Apostolos tu linguis
 fundavisti sanctos igneis.
 Lumen de te cordibus
 infunde perhenne, firmans miseros.
 Verum affer amorem
 muneraque caritatis plurima.
 Hostem depellas invidum.
 Da perfrui pace superna,
 sic duce te prævio valeamus scandere
 ad ætherea convexa.

Wij geven aan deze sequentie eene plaats, omdat zij gelijk de volgende hymne den hymnologen eenige dienst zal kunnen bewijzen bij de behandeling der geschiedenis van het beroemde lied »Veni creator spiritus," dat men ten onregte aan KARL den g.ooten heeft toegeschreven.¹ De woorden »ætherea convexa" (de gewelven des hemels) herinneren aan het »convexa coeli tueri," en de »supera convexa" bij Virgilius, *Aen.* IV, 451, VI, 240.

XXII.

Hymnus in feria tertia ad primam.

Handschr. D.)

1.

Veni creator spiritus,
 qui prophetarum cordibus
 illapsus es, ut canerent
 Deum nasci de virgine.

2.

Qui paraclitus diceris,
 sis consolator miseris
 huius precatu virginis,
 quam castam matrem feceris.

¹) Zie Monz, I, 2, 241 ff.

Sequentia de s. Anna, matre Mariæ virginis.

(Missale Traiect.)

1.

Testamento veteri
ANNA fuit genita
et de stirpe regia.

2.

Hæc matrona nobilis
diu fuit sterilis
in magna tristitia,
cui fructum contulit,
et sic luctum abstulit
divina clementia.

3.

Patriarchis edita,
ANNA luce prædita
in perhenni gloria,
te precamur, inclita,
ut per tua merita
nobis detur gratia.

4.

ANNA parens,
labe carens,
rubens rosa
speciosa,
florens inter lilia!
Matrem CHRISTI
genuisti;
tua prece
nos a nece
tuearis noxia!

5.

Ecce lucis officina,
ægris spes et medicina,
tua proles est regina
in coelesti patria.

6.

Ipsa, cunctis iam prælata,
per te sumens hæc precata,
nostra fiat advocata
in Dei præsentia.
Amen dicant omnia!

Terwijl de kanonieke evangeliën de oude christenheid aangaande de ouders van MARIA — JOACHIM en ANNA worden zij door de traditie genoemd — geheel in het onzekere liet, maakte zich de legende in volkomen vrijheid meester van deze stof. JOACHIM zal een godvruchtig herder uit de stam van JUDA geweest

zijn, die ANNA, dochter van ASCHAR uit het geslacht van DAVID, ten huwelijk nam. Zij leefden zamen in knuischen echt, twintig jaren lang, zonder kinderen te verwekken, en hadden wegens hunne onvruchtbaarheid veel smaads te lijden. Op beider gebeden volgden mirakuleuze verschijningen en gebeurtenissen, en eindelijk werd hun MARIA geboren.¹ Dat de legende den dichters lief werd laat zich begrijpen. MONE (III, s. 184) verzamelde niet minder dan zeven en twintig liederen »de s. ANNA." Het bovenstaande gezang verdient eenige aandacht wegens het licht, dat het over de geschiedenis van de ontwikkeling der MARIA-dienst doet opgaan. Nadat de leer aangaande de onbevleete ontvangenis van 's Heeren moeder in de geloofsovertuigingen meer voet had gewonnen, moest de devotie er van zelf toe komen ook ANNA's zondeloosheid uit te spreken, en naarmate men MARIA »als koningin," ja »keizerin des hemels," meer verheerlijkte, kon men te ligter hare »ontfermhartigheid" vergeten, zoodat men ten slotte ook bij haar de voorbede van eenigen heilige meende te behoeven. ANNA heet in de vierde strofe dezer sequentie, gelijk in andere liederen,² »ANNA parens, labe carens," en in de zesde wordt de wensch uitgedrukt, dat MARIA om den wil van ANNA (per te) »nostra advocata" zal zijn, waarbij laatstgenoemde verheven wordt tot middelaarster tusschen den mensch en haar, die bij uitnemendheid »de middelaarster tusschen den mensch en haren zoon" werd geacht.³ De titel »mater misericordiæ" werd ook aan ANNA gegeven.⁴

XXIV.

Hymnus ad matutinas de nativitate Mariæ.

(Handschr. D.)

1.

Errorum pleno tenebris
mundo lumen exoritur,
matris ex alvi latebris
MARIA dum egreditur.

2.

Lux lucem gignens panditur;
pulsa mortis caligine,

nexus peccati solvitur
vitæ sacrata virgine.

3.

Tu luna carens nebula,
superni solis radius,
quo refulgente iacula
hostis vitantur cautius.

¹) De legende van JOACHIM en ANNA is uitvoerig behandeld door HORMANN, *Das Leben Jesu nach dem Apocryphen*, Leipzig 1851, s. 5 ff.

²) Zie bij MONE, III, s. 189.

³) Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl.* II, 4, bl. 105 v.

⁴) Zie bij MORAL, s. 196.

4.

Tu cristallinus,
quo residens rex gloriæ

per te fecit propitius
finem nostræ miseræ.

Daar men CHRISTUS gaarne „sol iustitiæ“ enz. heette, lag het voor de hand MARIA met de maan te vergelijken en haar „een straal der zon“ te noemen, naardien de maan van de zon licht ontvangt. CONRAD VAN MEGENBERG en anderen traden in breede verklaringen, waarom MARIA met de maan vergeleken mag worden.¹ — Kristal en glas zijn bekende symbolen van MARIA's maagdelijken staat: uit haar werd het ware licht geboren, ofschoon zij zelve onveranderd maagd bleef; zoo blijft kristal en glas onveranderd, hoewel de zonnestraal er doorgaat en hellen glans verbreedt.²

XXV.

Hymnus feria secunda ad primam.

(Handschr. D.)

1.

Virgo, fulgens virtutibus
præ creaturis omnibus,
nostris pulsus criminibus
infer virtutes mentibus.

2.

Tu nos errantes corrige,
tu nos cadentes erige!
Manum benignam porrige,
nociva semper abige!

XXVI.

Hymnus ad vespervas dominicis diebus.

(Handschr. D.)

1.

Lux deus indeficiens,
cedente solis radio
illustra domicilium
pie nostrorum cordium!

2.

Qui, virginem inhabitans,
fulgebas super sidera,
nunc habitans in æthere
nos infimos illumina!

¹) Zie MENSEL, s. 136.

²) Zie MENSEL, s. 539.

3.

O stella, solem pariens,
mortis tenebras refuga,
quas solet hostis invidus
vagus inferre mentibus,

4.

Ut sopitis corporibus
Deo corda adhæreant,
voluntas semper maneat
ad nutum¹ prompta Domini!

5.

Correctrix cogitatum,
verborum sis et actuum,
ut, te iuvante, omnia
tuo nato sint placita

XXVII.

Hymnus sabbato in completorio.

(Handschr. D.)

1.

Trina coeli yerarchia,
sol, stellæ, luna, sidera
Deum laudent, o MARIA,
pro te, virgo puerpera.

3.

Nix, imbrium stillamina,
flores, fructus et gramina
Deo pro tua gloria
dent laudum dona varia!

2.

Aer cum volatilibus,
fretum cum natantibus
et terra cum reptilibus
cunctisque animantibus,

4.

Omne genu coelestium,
infernorum, terrestrium
flectatur coeli Domino,
locanti te in gaudio.

5.

Omne momentum transiens
mille millenis gratibus
trinum Deum glorificet
pro te, tam digna laudibus!

¹; ~~Est~~ HS. beeft: nutum.

De »trina hierarchia", in de eerste strofe, herinnert aan de leer der schoolstieken, THOMAS AQUINAS en anderen, dat de negen koren der engelen in drie orden of hiërarchiën verdeeld zijn. De dichter roept eerst alle hemelbewoners tot Gods lof op, daarna het heelal met zijne volheid. In het eerste vers van de derde strofe heeft het HS.: »stellamina", gelijk elders »stellæ" en »stellare" voor »stillæ" en »stillare". De vorm »stellamina" voor »stillæ" is vreemd.

XXVIII.

Gaudia b. Mariæ virginis.

(Handschr. D.)

1.

Gaude, mater JHESU CHRISTI,
verbum verbo concepisti,
GABRIELI dum dixisti:
en ancilla Domini!

MARIA!

Gaude mater, expers maris,
porta coeli, stella maris,
JHESUM læta virgo paris,
Deum iunctum homini,
MARIA!

2.

Gaude parens Dei nati,
circumcisi, tibi grati,
qui pro nobis venit pati,
tu sis pia miseris,

MARIA!

Gaude videns venientes,
aurum, mirram, thus ferentes
magos, JHESUM confitentes,
o regina syderis,
MARIA!

3.

Gaude, quia tuum natum,
templo Dei præsentatum,
SYMEONE amplexatum,
virgo mater sequeris,

MARIA!

Gaude, JHESUS resurrexit,
lætos reddens, quos dilexit,
omnes justos secum vexit:
serva nos ab inferis,
MARIA!

4.

Gaude, mater, cuius natus
JHESUS, scandens laureatus,
dextra patris est locatus,
salva tuos filios,

MARIA!

Gaude, quia JHESUS misit
bis sex denis, quos demisit,
sacrum flamen, quod promisit.
Tu nos regere devios,
MARIA!

5.

Gaude, licet sis defuncta,
manes tamen inconsumpta,
et assumpta super cuncta
es cum JHESU filio,

MARIA!

JHESU mater, miserere
et quos EVA fecit flere,
ubi gaudes fac gaudere
sempiterno gaudio,

MARIA! Amen.

Gelijk de middeneeuwsche christenheid zich gaarne verdiepte in de herinnering van MARIA's zoogenaamde »weeën», hare lijdenssmarten om den wil van Jezus, zoo hield zij ook met voorliefde »de vreugden» der moedermaagd in gedachtenis, de blijde gevolgen harer betrekking op den wonderzoon. Gewoonlijk onderscheidde men zeven »weeën» en zeven »vreugden», maar soms veronderstelde men meerdere, ja tot vijftien toe. In bovenstaand gezang worden tien »vreugden» vermeld; de overige kan men leeren kennen uit de vele liederen over deze stof, die MONK, II, s. 160 ff. mededeelde.

XXIX.

Hymnus ad laudes de assumptione b. Mariæ virginis.

(Handschr. D.)

1.

Non passus est rex gloriæ
corpus matris putrescere,
ex quo suscepit hostiam,
qua summam pandit gratiam.

2.

Immo vexit cum anima
hoc in coeli palatia,
susceptorum perhennia
cum trinitate gaudia,

3.

Ut sicut tota trinitas
simul mansit in virgine,
ita cum ipsa sisteret
tota virgo sine fine.

4.

Huic plaudat aula coelica,
mundi lætetur machina,
omnis factura iubilet
laudesque Deo personet!

5.

Linguarum nulla sileat
nec in laudando torpeat
ullius¹ cor, sed gaudeat,
ut Deo grates referat!

De overlevering der oudere kerk wist van MARIA's dood weinig meer, dan dat haar uitgang een zalig ontslapen was geweest, waarom de feestdag van haar sterven nog in de zevende eeuw eenvoudig »festum dormitionis s. Dei genetricis" heette. Deze natuurlijke voorstelling maakte echter langzamerhand plaats voor eene andere. JACOB VAN MAERLANT en andere auteurs van de dertiende eeuw wisten, dat MARIA's ligchaam, hoewel het in het dal van JOSAFAT begraven werd, door CHRISTUS opgewekt en door de engelen ten hemel opgenomen was.² Het woord »factura" in de vierde strofe had in middeleeuwsch latijn velerlei beteekenis (zie DU CANGE in v.). Hier heeft het den zin van »creatura."

XXX.

De s. Stephano.

(Handschr. C.)

1.	tu supplicas ferventer,
ut parcat eis Dominus,	3.
Ave miles fortissime
ac martyr Dei, STEPHANE,
luce plenus divina,
nam tuæ sapientiæ
non poterant resistere
sua sacrilegi doctrina.	Qui tibi coelos aperit
ac se videndum tribuit
et attrahit victorem,
ubi nobis miseris
precare natum virginis
ac mundi salvatorem,	
2.		4.
Sed obduratis auribus
te obruunt lapidibus,
quos suscipis libenter,
pro quibus, flexis genibus,	Ut a peccatis liberet
et amore inebriet,	

¹) Het HS. heeft : illius.

Zie mijne *Kerkgeschiedenis van Nederl.* II, 3, bl. 243.

quos miseros invenit,
et in hac vita dirigat

ac in æternum foveat,
quos sanguine redemit.

ST. STEVEN, de »protomartyr,» wiens relieken en beelden reeds in AUGUSTUS' dagen in hooge eere gehouden werden, is bij onze vaders, gelijk bij de gansche christenheid een geliefde heilige geweest. Tal van hymnen en sequentiën, hem toegewijd, wordt door MORE¹ en anderen medegedeeld.

XXXI.

Sequentia in festo Petri et Pauli apost.

(Handschr. B.)

1.

Jubar mundo geminatur,
dies festus renovatur,
coeli luminarium.
PETRUS, pastor almi gregis,
PAULUS, doctor summæ legis,
transeunt ad bravium.

2.

Crucē PETRUS, PAULUS ense
cursum complent; sic in mensæ
culmen scandunt gloriæ.
Læti petunt coeli coelos;
coeli, terrapromant melos
lætæ modulantiæ.

3.

Hii sunt nubes choruscentes,
terram cordis irrigantes
nunc rore, nunc pluvia;
hii præcones novæ legis

et ductores novi gregis
ad CHRISTI præsepia.

4.

Signa mira, docmata,
virtutum aromata
profundunt odoris.
Reges, vincula, verbera,
famem, sitim, aspera
vi vincunt amoris.

5.

Laus communis est amborum,
cum sint tamen singulorum
dignitates propriæ.
PETRUS præit principatu,
PAULUS pollet magistratu
totius ecclesiæ.

6.

PETRUS, hæres veræ lucis,
fert inversus poenam crucis,
viam sequens fidi ducis
ad regna perennia,

¹ Zie a. w. III, n. 503 ff.

PAULUS ictu pugionis
 cursum terminat agonis,
 nec diversæ passionis
 sunt diversa præmia.

7.

Patres summæ dignitatis,
 mole carnis pergravatis
 gratiam obtineatis
 solita clementia!
 summo regi conregnatis:
 vincla nostræ pravitatis
 vestræ solvat pietatis
 efficax sententia! Amen.

Middeneeuwsche dichters en prosa-schrijvers waren er sedert ΒΕΝΔΑ's tijden, toen vele geestelijken zich met de Grieksche taal eenigermate bekend maakten, op uit, Grieksche woorden te gebruiken, gelijk de affectatie van half-beschaafden heden gaarne Fransche bezigt. Het woord »bravium = βραβειον, victoriæ præmium," in de eerste strofe, komt in vele martelaarszangen voor. — »Magistratus" in de vijfde strofe beteekent PAULUS' meesterschap in de leer.

XXXII.

De s. Barbara.

(Handschr. C.)

1.

O sponsa CHRISTI BARBARA,
 digna tu laude plurima,
 in cuius vita coelica
 lucent sponsi vestigia.

2.

Da mores tuos subsequar,
 ut te laudare merear,
 huinus namque laus desipit,
 qui quod laudat sequi fugit.

Versus.

BARBARA decora,
 pro peccatis sine mora

fortiter implora
genitorem
mortis in hora!

St. BARBARA was volgens hare legende, die ook bij onze voorvaderen in omloop was, eene vrome maagd te Nikomedië in de dagen van keizer MAXIMINUS. Door ORIGENES in het geloof der christenheid onderwezen, werd zij door haren vader, DIOSCURUS, in een toren opgesloten, naardien zij door het aangaan van een huwelijk zijne wenschen weigerde te vervullen. Toen zij later de afgoden van haren vader had omgeworpen, leverde deze zijne dochter aan de heidenen over, die haar op vreeselijke wijze martelden, totdat DIOSCURUS zelf haar het hoofd afsloeg. Bij ons voorgeslacht was zij algemeen in eere; men wijdde kerken en altaren aan haren naam, plaatste hare beelden in de heiligdommen en riep haar aan om hulp, dat men niet sterven zou zonder gebiecht te hebben »mit berouwenessen" van zonde.¹ Niet wegens poëtische waarde; maar om den zedelijken zin schijnt mij bovenstaand lied eenige beteekenis te hebben. Die het dichtte, wist de heiligen-vereering op de regte wijze op te vatten: niemand dient eenigen heilige waarlijk, tenzij hij des heiligen godsvrucht in praktijk bringe.

XXXIII.

Sequentia de s. Agatha.

(Missale Traiect.)

1.	mamma torta et extorta. Horrescit flagitium.
Mens stupescit, dum patescit AGATHÆ martyrrium. Dona, minas et feminas reputat ficticium.	3.
2.	O quam dura fit ustura carbonum ardentium! Ornat funus puer unus cum turba nobilium.
Suffert ictus et afflictus et ligni supplicium,	

¹) Zie *Kalender voor de protest.* in *Nederl.* 1861, bl. 92.

4.	nam qui corde
puro sorde
poscit beneficium,
sospes regreditur. Amen.
Ergo laudes
pellant fraudes
ei famulantium,	

Het martelaarschap van St. AGATHA leverde reeds zangstof aan DAMASUS, ISIDORUS HISPALENSIS¹ en vele latere dichters. Volgens hare legende bij JACOBUS DE VORAGINE leefde AGATHA in het midden der derde eeuw op Sicilië. Hare schoonheid en wereldsche goederen bekoorden QUINTIANUS, den heidenschen landvoogd des eilands, en hij poogde de maagd door den invloed van eenige ligtzinnige vrouwen te verleiden. Toen hem dit niet gelukte, nam hij geweld te baat: hij deed AGATHA op de pijnbank martelen, hare borsten afsnijden, hare leden met gloeiende kolen branden, enz. Toen zij ten laatste gestorven was, kwamen de geloovigen zamen, om hare overblijfselen ter aarde te bestellen. Onder de schaar, die dit liefdewerk volbragt, vertoonde zich een overschoon jongeling met meer dan honderd schoone mannen in witte kleederen, wier aangezicht in die streken nooit gezien was.²

XXXIV.

Sequentia de s. Katherina virgine.

(Handschr. AA.)

1.	Deum vivum colere,
deos plures linquere
facta est prænuntia.
KATHERINÆ virginis
vita felix et finis,
nostra spes et gloria,
vicit mundi gaudia
regis et consilia
cum summa victoria.	3.
2.	Regni sceptrum unica
spernens est ad coelica
expectata gaudia.
Puellaris actio,
dolente MAXENTIO,
consolatur omnia. | 4.

Sophorum versutiam
vertit in sollertiam, |

¹) Zie DANIEL, I, p. 9. 183.

²) Zie JAC. DE VORAGINE, *Leg. aurea* ed. GRAESSER, Lips. 1850, p. 170 ss.

horum dum opposita
prima est intuita.

5.

Reginam in consortium
trahit et PORPHIRIUM,
quos ab ydolatria
eius lavit gratia.

6.

Virgis cæsa stat illæsa,
dum torquetur, confitetur
JHESUM super omnia.
Carceratur, comfortatur
cor puellæ. Tu repelle
quod mens timet conscia.

7.

Ruunt rei, fracta rota,
nutu Dei stat immota
operum per merita.

Specularis, post hæc cuncta
stellæ maris es adiuncta,
sed honore subdita.

8.

Pugna, regem qua vicisti,
lac in morte, quod fudisti,
beata nobis gaudia
fuderunt in ecclesia.

9.

KATHERINA, quod mons Syna
te per chorum angelorum
collegit cum gloria,
mundum replet lætitia.

10.

Ergo pia miserere,
hac in vita nos tuere,
creatori votum chori
clementer concilia!

11.

Qui cantamus hic iocunde,
te rogamus: preces funde,
ut ô Θεός omnes reos
mundet, data venia.
Amen dicant omnia.

KATHARINA van Alexandrië, die omstreeks het jaar 300 den marteldood stierf, was volgens hare legende eene maagd van koninglijken bloede, die, van het heidendom tot het christendom overgegaan, door hare zeldzame welsprekendheid onweêrstaanbaar was, wanneer zij hare nieuwe godsdiensdienst verdedigde. MAXENTIUS verzamelde vijftig rhetoren en grammatici, opdat deze de jonkvrouw van haar geloof afvallig zouden maken, maar zij overwon de schrandere mannen en wist daarenboven de gemalin van MAXENTIUS en zijn meest geliefden krigsoverste, PORPHIRIUS, voor het evangelie te winnen. Nu deed MAXENTIUS haar de wreedste pijnigingen ondergaan en ten laatste op een rad met scherpe nagelen plaatsen. Toen dit rad door een mirakel uiteensprong, werd KATHARINA onthoofd, waarna de engelen het hoofd weêr met het ligchaam vereenigden en beiden op den berg Sinai begroeven. Nog voordat dit geschiedde, zagen

de geloovigen uit de leden der gemartelde in plaats van bloed melk vloeijen. Uit de relieken der heilige plagt onophoudelijk welriekende olie te druipen.¹ De vereering van KATHARINA stond ook bij onze voorvaderen, vooral na de kruistogten, zeer hoog; die de beëvaart naar het heilige land maakten, bezochten om haren wil gewoonlijk ook Sinai. Te Amsterdam in de Nieuwe-kerk meende men eenige harer overblijfselen te bezitten, die echter in de dagen der »geuzerij» het vermogen verloren om vermelde olie voort te brengen.² — In het derde vers der laatste strofe heeft het *Missale à Sésoç* met den Duitschen letter volgens middeleeuwsch gebruik in Latijnsche schriften.

XXXV.

Hymnus de s. Adriano.(Handschr. A. ³)

1.

Sancte martyr ADRIANE,
miles CHRISTI inclite,
tua prece commendare
nos tu Deo satage,
ut pro sua clementia
nostra laxet scelera.

3.

Laude digna tu probaris,
nam a Deo veneraris,
usa iugi gaudio
in coeli palatio;
pro curtæ poenæ præmio
potiris serto laureo.

2.

Votis nostris annue,
o tu cohors beata,
huic in martirio
æque comparata,
nostra quod intentio
fiat Deo grata.

4.

Nos licet sumus indigni,
et in actis tam maligni
ac ingrati servuli,
vestris interventibus
placate Deum citius,
ut nobis sit propitius.

5.

Te, summe Deus, petimus,
faveto nostris precibus,

1) JACOB. DE VORAGINE, l. I. p. 789 ss.

2) Zie mijne *Kerkgesch.* van Nederl. II, 3, bl. 250.

3) De hymne komt voor in een gedeelte van het *antiphonarium*, dat in de vijftiende eeuw geschreven werd.

remitte quæ commisimus,
 ea luendo mitius,
 et post vitæ curricula
 nos coelicis associa!

Liederen ter eere van ADRIANUS komen weinig voor. Hij was, volgens zijne legende, een krijgsoverste van keizer MAXIMINIANUS, die door den heldenmoed van drie en dertig veroordeelde christenen bewogen werd de godsdienst des heidendoms te verlaten. Met zijne lotgenooten, de »cohors beata» in deze hymne, stierf hij den marteldood.¹ Het adjectief »curtus» — zie de derde strofe — in de beteekenis van »kortstondig» is in middeleeuwsch latijn niet vreemd; ook de klassieken gebruikten het.

XXXVI.

Sequentia de s. Nicolao.

(Missale Traiect.)

1.

Salve pater et patrone,
 NICOLAE, pastor bone,
 quem in benedictione
 mira Deus extulit.
 Es exemplum sanctitatis,²
 speculum humilitatis.
 Virtus tuæ charitatis³
 multam opem attulit.

2.

Fame⁴ pressos relevasti,
 neci datos liberasti,
 naufragantes tu salvasti
 maris in⁵ discrimine.
 Gressum claudis reparasti,
 coecis lumen⁶ procurasti,
 multis morbos effugasti
 Dei medicamine.

3.

Ergo pie nos exaudi,
 assistentes tuæ laudi.
 Ne subdamur hostis fraudi,
 nobis fer auxilia

¹) Zie JAC. DE VORAGINE, l. 1. p. 597 ss.

²) GERARD LEFV: castitatis. ³) GERARD LEFV: claritatis. ⁴) GERARD LEFV: save, MOREL: fauce,

⁵) GERARD LEFV: a. ⁶) GERARD LEFV: visum coecis.

Nos ab omni malo ducas,
via recta nos conducas,
post hanc vitam nos inducas
ad æterna gaudia! Amen.

MOREL (s. 295) heeft dit lied opgenomen, nadat DANIEL (I, p. 318) er reeds de zeven eerste verzen van mededeelde. Wij geven er eene plaats aan om den wil van den bij onze vaderen zoo zeer geliefden heilige, dien het geldt, en om eenige varianten te doen kennen, die ontleend zijn aan de *Hymni et sequentie per totum annum*, die in 1487 te Antw. bij GERARD LEEU verschenen en waaronder deze sequentie tweemaal voorkomt. Over St. NIKOLAAS en zijne wonderen leze men de belangrijke monografie van VERWIJS, *Sinterklaas*, 's Gravenh. 1863.

XXXVII.

Hymnus ad completorium s. Servatii.

(Handschr. A. ¹)

1.

Audi precantis agminis
voces ob actus criminis,
SERVATI, sancte pontifex,
nam dulcis atque mites es.

2.

Tu scis, quod ante gessimus,
tu nunc quod, ecce, poscimus.
Arce sagittas dæmonis!
Confer medelam languidis!

3.

Vim, quam tenes in nomine,
imple potente numine.
Serva gregalem copiam,
præstans salutis gratiam,

4.

Servando iam qui municeps
coelestis aulæ factus es,
qui nos fideles vernulos
servando nunquam deseras.

5.

Hic te per illum quæsumus,
a quo redempti vivimus,

¹) De hymne komt voor in een gedeelte van het *antiphonarium*, dat omstreeks het einde der dertiende eeuw geschreven werd.

quem laus et omnis gloria
per cuncta decet sæcula.

Liederen, aan **SERVATIUS** gewijd, zijn zeldzaam. Alleen **DANIEL** (II, p. 221) deelt een fragment mede van eene hymne, die in noordelijk Duitschland veel gebruikt zal zijn. St. **SERVAAS** was in 359 bisschop van Tongeren. Zijne legende zegt, dat hij in Armenië van Joodsche ouders geboren werd en, door een engel van Jeruzalem naar Tongeren gevoerd, daar aan het hoofd der dioecese stond, totdat hij genoodzaakt was zijn zetel naar Maastricht te verplaatsen.¹— Wat beteekent in de vierde strofe het woord »vernulos”? Du **CANGE** en **DIEFENBACH** hebben het niet. Moet men niet »servulos” lezen? Of is »vernulus” het verkleinwoord van »verna, slaaf”?

XXXVIII.

Hymnus ad completorium in natali s. Martini.

(Handschr. A. ¹)

1.

En gratulemur spiritu
votis colentes debita
hæc festa, quæ solempnibus
MARTINUS ornat gaudiis.

2.

Tu, **CHRISTE**, supple quod minus
vis nostra languens efficit.
Tu da quietos temporum
nobis dies præsentium.

3.

MARTINUS autem prævius
fac ut sit horis omnibus,
ne dæmonum fallacia
pes noster impactus ruat!

4.

Hic nos per undas sæculi
clavo gubernet prospero,
ne forte nostram spumea
puppim Charybdis sorbeat.

5.

Hic arma nobis coelica,
instante pugna, conferat!
Hoc proeliante comminus
hostis fugetur noxius!

6.

Hic nos, triumpho nobiles
et laureatos mystice,
aptet tuis conspectibus,
iunctos supernis civibus!

¹) Zie **JAC. DE VORAGINE**, I. I. p. 954.

²) De hymne is overgenomen uit dat gedeelte van het *antiphonarium*, dat in de twaalfde eeuw geschreven werd

DANIEL deelt van deze hymne slechts de vier eerste verzen mede (I, p. 260). Het lied is oud en verdient om de klassieke tint, die het draagt, in zijn geheel gekend te worden. St. MAAARTEN, gelijk de lezer weet, was de heilige onzer middeleeuwsche kerk, die sinds de dagen van WILLEBRORD, en vooral sinds bisschop RADBOUD hem bezong, door onze vaders en door geheel Duitschland en Frankrijk in hooge eere werd gehouden.¹ Eene sequentie en eenige andere zangen op St. MAAARTEN van RADBOUD plaatste ik in het *Kerkhist. archief*, III, bl. 215 vv.

XXXIX.

De s. Jheronimo.

(Handschr. C.)

1.

Salve, pater gloriose
atque multum virtuose,
amande JHERONIME!
Tua vita et doctrina
multos trahit ad divina,
ut liquet clarissime.

3.

Donec ipse te vocaret
et perfecte adornaret
divinis muneribus,
ubi mundi creatorem
semper laudas per amorem
cum supernis civibus.

2.

Qui amore crucifixi
corpus multis affixisti
virtutum operibus.
Die noctuque non cessasti,
sed habunde laborasti
pro CHRISTI fidelibus,

4.

Ut per te dirigamur
et amore repleamur,
abluti criminibus;
ut, te duce, veniamus,
ubi semper gaudeamus
in divinis laudibus!

HIERONYMUS was een voorwerp der vereering bij de middeleeuwsche christenheid en wegens zijn ascetischen zin, die hem tot een ijverig voorstander van het monastieke leven vormde, en wegens zijne geleerdheid, waaraan men de gebruikelijke latijnsche bijbelvertaling enz. te danken had. De Broeders des gemeenen levens werden naar hem Hiéronymianen genoemd.

¹) Zie de verh. van HUYSEN, *Martinus von Tours*, in den bundel *Zur christl. Altherthumskunde*, Kreuznach 1870, s. 165 ff.

De s. Augustino.

(Handschr. C.)

1.

Salve, pater AUGUSTINE,
cuius sacra lux doctrinæ
mundi lustrat climata,
qui prophanos confudisti,
perversores legis CHRISTI
et errorum dogmata.

3.

Arsit cor amore CHRISTI,
quem habunde dilexisti
eius dono gratiæ,
quem nunc laudas cum beatis,
astans throno deitatis
in decore gloriæ.

2.

Clericalis vitæ formam
conquadrasti iuxta normam
coetus apostolici,
sui quippe nil habebant
tanquam suum, sed vivebant
in commune clerici.

4.

Ubi memor tuæ gregis
deprecare natum regis,
ut nos pie dirigat
atque sua pietate
nos inflammet caritate
perpetuumque foveat!

MOORE (III, s. 205) heeft een lied op AUGUSTINUS, dat mede met „salve pater AUGUSTINE” aanvangt, maar voor ’t overige op zich zelf staat. De dichter van onze hymne roemt den kerkvader wegens zijne geleerdheid, waardoor hij de ketters versloeg, de Pelagianen enz., en wegens den vorm, dien hij te Hippo aan het leven zijner geestelijken wist te geven. AUGUSTINUS leefde met zijne klerken uit eene gemeenschappelijke beurs en stichtte daardoor, naar de meening der middeleeuwsche christenheid, eene „vergadering”, die vergeleken mogt worden met de gemeente der geloovigen te Jeruzalem in de dagen der apostelen en met de gezelschappen der reguliere kanoniken, die zich naar zijn naam noemden. ¹

¹) Vgl. mijne *Kerkgeesch. van Nederl.* II, 2, bl. 112 v.

XLI.

Sequentia de s. Bavone.

(Missale Traiect.)

1.

Tuum mundo toto, BAVO,
sed præsertim fit Gandavo
celebre solempnium.
Grex insignis de patrono
plausu mentis, oris sono
concinit præconium.

2.

BAVO, sanctitatis norma
gregi tuo es [et] forma
et vivendi speculum.
Tua vita, tui mores
et virtutum ver in flores
omnem vincunt titulum.

3.

Ut a primis laus taxatur,
quis non digne ammiratur
virtutum primordia?
Vitæ fastus, honor, census,
quæ pravorum mutant sensus,
erant tibi vilia.

4.

Coniugali viduatus
thoro, CHRISTUM sequeris.
Per AMANDUM clericatus
apicem assequeris.

5.

Apis sagax perfectorum
vitam, mores aspicias;
inde tibi vitæ, morum
favos dulces conficis.

6.

Coetum fugis popularem.
Favum¹ prius, post dat larem
silva, vernans² fluvio.
Sic abscondis civitatem,
sic lucernæ claritatem
occultas sub modio.

7.

Frustra fugis, nam veritas
dicit: in monte civitas
sita non absconditur,
neque lucerna, luminis
plena³ munere numinis,
sub modio tegitur.

8.

Tu civitas sita
CHRISTO monte
pugni quo munita
non times insidias.
Tu lucerna, dans fulgorem,
quo das sciri et errorem
et hostis versutias.

1) Het *Missale* heeft: favus. 2) Het *Missale* heeft: vernas. 3) Het *Missale* heeft: pleno.

9.

Auræ: flatum popularis
plus declinans, plus laudaris,
flatu tamen non inflaris
in solito positus.

Qui de mundo te vocavit,
in se petram te locavit,
in se petram solidavit
sui dono spiritus.

10.

Gandavi venis; sacer coetus,
in adventu tuo lætus,
te collegit, tuo fretus
ovanter consortio.

Tibi cella dum paratur,
virtus latens denudatur,
nam defunctus vitæ datur
tuo patrocínio.

11.

Ecce, qui latere quæris
cellæ sub angustis,
exaltari promereris
vitutum præconiis.

12.

Hoc rex ille potens, dives,
cuius in obsequio
militasti, suos cives
ditat beneficio.

13.

BAVO, pater et patrone,
prece blanda JESUM mone,
nos hinc servos eruat
et portu tuto statuât.

14.

JESU vita, JESU bone,
mediante nos BAVONE
eductos mundi fluctibus
coeli conscribas civibus!

St. Bavo, de patroon van Gent, werd omstreeks 590 in het Luiksche geboren. Uit een aanzienlijk geslacht voortgesproten en bezitter van vele aardse goederen, voerde hij een wereldsch leven, totdat de dood hem zijne echtgenoot ontnam. Thans tot ernst gestemd, werd hij door St. AMANDUS, die destijds te Gent de missie gevestigd had, bekeerd en in het pas gestichte klooster aldaar opgenomen, waar hij weldra uitmuntte door zijne vroomheid en strenge ascese. Na eenigen tijd den monastieken staat gevolgd te hebben, zocht hij als anachoreet op den weg der onthouding de volkomenheid te bereiken. In een woud maakte hij zich van een hollen boom eene cel, waarin hij woonde, totdat de vele devoten, die hem bewonderden, den kluizenaar bewogen een nog eenzamer verblijf te zoeken, waar wilde honig, wortelen enz. hem een armelijk onderhoud verschafften. Ten laatste in zijn klooster te Gent weêrgekeerd en ook daar in eene cel ingekluisd, stierf hij omstreeks 653. Zijne legende spreekt van tal van wonderen.¹ — De voorlaatste regel der tweede strofe schijnt bedorven. Moet men wellicht »et virtutum veri flores" lezen? — Bij het woord »census" in het vierde vers van de derde strofe schijnt men

¹) Het *Miscel* heeft: aura. ²) Zie BAILLET, *Les vies des saints*, III, p. 14 ss.

aan aardsche goederen of inkomsten te moeten denken. — De vier eerste verzen der achtste strofe zijn mij onverstaanbaar. — Moet men in het vijfde vers der negende strofe voor »in solito" misschien »in solio" lezen? — De vier laatste verzen der tiende strofe herinneren ons eene dooden-opwekking, die door St. Bavo geschied zal zijn aan een arbeider, die, terwijl hij de bouwmaterialen voor des heiligen cel te Gent aanvoerde, van zijn wagen viel en door het gewigt van het voertuig verplet werd.¹ — De »cellæ angustię" in de elfde strofe herinneren 'tgeen de legende aangaande de bekrompenheid van St. Bavo's verblijf in zijn klooster verhaalt: zijne cel was zoo ingerigt, dat hij bij zijne gebeden niet dan eene zeer ongemakkelijke houding kon aannemen.

XLII.

De s. Libuino.

(VAN BREDĀ.)

1.

Votorum Deus arbiter,
quæ dant fideles pariter,
rogamus nostris vocibus
ut annuas propitius,

2.

Per LIBUINI merita,
quo solvas nostra crimina,
quibus quasi compedibus
illaqueati sternimur.

3.

Sed quod nequimus consequi,
reatu multo saucii,
id LIBUINO tribuas,
qui sanctis tuis nil negas.

4.

Hic nobis dux et prævius
sit in periculis omnibus,
cuius precatu territus
facessat hostis invidus.

5.

Hic nos, purgatos sordibus,
restituât coelestibus,
ubi felici gaudio
fruemur ævi in termino.

LEBUINUS, die omstreeks 777 stierf, was de bekende Angelsax, wien de bewoners van Overijssel, ten tijde van abt GREGORIUS van Utrecht, hunne bekeering tot het christendom te danken hadden. Zijne vereering stond gedurende de middeleeuwen hoog in de streken, waar hij zijn evangelisatie-werk volbragt, en inzonderheid te Deventer, waar hij doorgaans zijn verblijf hield en de hoofd-

¹) Zie *Vita s. Bavon.* bij MABILLON, *Acta ss. ord. Bene d. Sæc. II*, p. 338.

kerk nog heden zijn naam draagt. Eene sequentie, die des heiligen geschiedenis bezingt, deelde ik in mijne *Kerkgesch. van Nederl.* I, bl. 527 vv. mede. Bij HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, *Horae Belg.* X, s. 100 f. ontmoet men een dietsch liedeke, dat almede LEBUINUS' legende bevat en leert, dat 's mans nagedachtenis tot in de vijftiende eeuw zeer populair was.

XLIII.

De s. Elizabeth.

(Handschr. C.)

1.

O beata sponsa CHRISTI,
ELIZABETH, quæ meruisti
apud regem angelorum
suscitatrix angelorum
fieri quam plurium,
felix tui depressio
superbis fit repressio
et robur humilium.

2.

Tu pro nobis, mater pia,
roga regem omnium,
ut post præsens exilium
det nobis peccatoribus
æternæ vitæ gaudia!

De heilige ELIZABETH van Hongarije leverde stof voor vele zangen in Duitschland en elders. Daar zij de moeder van onze gravin SOPHA was, werd zij hier te lande vermoedelijk reeds kort na haren dood (1231) een voorwerp van veler vereering. SOPHA erfde drie MARIA-beelden van ELIZABETH, die allen wegens mirakelen beroemd werden en waarvan één aan de veelbesproken kerk van Hal in Brabant, en een ander aan de parochie-kerk van 's Gravenzande kwam.¹ — Ook in een lied bij MONE, III, s. 282, heet ELIZABETH »suscitatrix mortuorum.»

XLIV.

De s. Francisco.

(Handschr. C.)

Plange, turba paupercula,
ad patrem clama pauperum
hoc lugubre suspirium!
Pater FRANCISCE, suscipe

¹) JON. A. LEIDIS, *Chron. Belg.* p. 195; HERA, p. 206; VAN HEUSSEN en VAN RIJN, *Bat. Sacra*, II, bl. 179, 191, *Oudhed. van Delft*, bl. 333.

et prode CHRISTO stigmata
 lateris, pedum, manuum,
 ut nobis reddat orphanis
 tanti patris vicarium!

ST. FRANCISCUS WAS onzen voorvaderen lief sinds het jaar 1219, toen onze kruisvaarders, die Damiate belegerden, hem leerden kennen als »een vriend van God en de menschen, wel eenvoudig en ongeletterd," maar vol van »den gloed des heil. geestes." ¹ Reeds vóór 1229 bezaten onze gewesten eenige kloosters van zijne orde, en later werden deze steeds in getale vermeerderd. — Daar de franciskanen bij hunne intrede in de orde volstrekte armoede beloofden, noemden zij hunne schaar gaarne »turba paupercula," gelijk zij hun vereerd hoofd niet zelden »pauper nudus" en »pater paupertatis" heetten. ² — Over de legende van de vijf wonden van FRANCISCUS, waarom men hem een volmaakt navolger of beelddrager van CHRISTUS achtte, leze men de belangrijke berigten van HASE, *Franz von Assisi*, Leipz. 1856. — Het woord »vicarium" wordt hier op ongewone wijze gebruikt. Moet men misschien »tantum patrem vicarium" lezen? — MONE (III, s. 307) deelt een dietsch liedekje op FRANCISCUS mede.

XLV.

De s. Birgitta ad matutinas diebus simplicibus.

(Handschr. D.)

Gaude BIRGITTA, canticum
 tibi debetur gloriæ;
 deduc in refrigerium
 de lacu nos miseræ!

XLVI.

Suffragium de s. Birgitta ad vespervas ferialibus diebus.

(Handschr. D.)

Rosa rorans bonitatem,
 stella stillans claritatem,
 BIRGITTA, vas gratiæ,
 rora coeli pietatem!
 Stilla vitæ puritatem
 in vallem miseræ!

¹) Zie JAC. A VITRIACO, *Hst. occid.* ed. FRANC. MOSCHI, Duaci 1597, p. 353.

²) Zie de liederen bij MONE, III, s. 303 ff.

XLVII.

*Suffragium de beata Birgitta, festivis diebus ad matutinas
semper dicendum.*

(Handschr. D.)

Sponsa regis,
doctrix legis,
exempla sequens fortium!
O BIRGITTA,
rubra vitta
tuum ligasti labium,
dum loquendo
vel tacendo
amasti Dei filium.
Ora regem,
ut nos gregem
ducat ad coeli gaudium!

XLVIII.

De s. Birgitta in festis ad vesperas antifone.

(Handschr. D.)

O BIRGITTA,
mirræ gutta,
exemplar continentiae,
confecisti
plebi tristi
emplastrum poenitentiae,
dum scripsisti
verba CHRISTI.
Tu, nova lux ecclesiae,
esto tutrix,
esto nutrix
tibi pronæ familiae!

De H. BRIGITTA of BRIGITTA, de stichtster der orde, die naar haar genoemd wordt, was eene dochter van een vorstelijk geslacht in Zweden en weduwe van WULFO, den regent van Nericia. Zij bragt een groot deel van haar leven in bedevaarten en ascetische oefeningen door, totdat zij in 1373 te Rome stierf. Hare zoogenaamde »Revelationes," die, in onze moedertaal overgezet, ook door onze voorvaderen in de vijftiende eeuw gelezen werden, bevatten toespraken van CHRISTUS, MARIA enz. aan de heilige vrouw.¹ — De leden der orde van de Brigittijnen, mannen en vrouwen, mochten zich wegens de strengheid van hun regel »plebs tristis" noemen. Na hunne wijding werden zij op eene lijkbaar uit de kerk naar het kloosterhuis gedragen, ten teeken dat het tusschen hen en de wereld voor goed afgedaan was. Dagelijks moesten zij hun open graf bezoeken, en bij den ingang hunner kerk zagen zij steeds eene baargereed staan.²

XLIX.

Sequentia in natali unius martyris.

(Missale Traiect.)

1.

Ad agonem animemur
et exemplo provocemur
huius sancti martyris,
qui tyranni blandimenta
sprevit simul et tormenta
horroremque carceris.

2.

Intus ardens charitate,
foris lucens sanctitate,
signis et miraculis,
plures Deo lucrificet
et sequaces eius fecit,
confRACTIS lagunculis.

3.

Ob hoc poenis est diversis
laceratus a perversis,
sed in coeli curia
ipsum CHRISTUS præmiavit
et honore coronavit
in perenni gloria.

4.

Igitur hunc veneremur,
et ad Dominum deprecemur,
clamantes: JHESU bone,
hic nos ure, hic nos secâ,
huius sancti nos coeQUA
passioni et coronæ!

Hoe rijk de liederenschat der middeleeuwsche christenheid ook was, niet voor alle martelaars of confessoren had men afzonderlijke sequentiën. Vandaar dat men kerkzangen schreef, die meer of min op alle bloed- en geloofsgetui-

¹) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 93 vv. ²) Zie HÉLYOT, I. I. IV, p. 28 ss.

gen toepasselijk waren, opdat men bij geen heiligen-dag om een feestlied verlegen zou zijn. Hoedanig het algemeen begrip eens martelaars was, blijkt uit bovenstaande strofen: hij werd een geloofsheld geacht, die alle verzoeking tot afval overwonnen en door zijne liefde, trouw en mirakelen veler zielen behouden had, waarom de booze wereld hem met smaad en smarten overlaadde en Christus hem met de hemelvreugde kroonde. — Bij de woorden »confractis lagunculis" in het laatste vers der tweede strofe schijnt men aan de bij het martelaarschap verbroken lichamen der geloovigen te moeten denken. »Lagena, laguncula" is een kruik of vat voor vloeibare stoffen. Zie Du CANGE in v.

L.

De pluribus confessoribus.

(PLANTIJN.)

1.

CHRISTE, lucis splendor veræ,
nos benigne intueri,
nobis parcens miserere
confessorum precibus.

2.

Hi talenta, sibi data,
solerter elaborata,
tibi reddunt duplicata
cum laborum fructibus.

3.

CHRISTUM regem convivantem,
fidos servos præmiantem,
præstolantur remeantem
lucernis ardentibus.

4.

In paucis examinati,
fide pollent roborati;
ad maiorum sunt vocati
gaudiorum præmia;

5.

quorum precibus iuvenimur
et exemplis informemur,
CHRISTE, tecum ut lætemur
in coelesti patria. Amen.

GEERT GROOTE'S
VERKLARING AANGAANDE DEN INHOUD ZIJNER PREDIKING TE UTRECHT,
uit een HS. van het jaar 1393 medegedeeld

DOOR

W. MOLL.

De lezer, die met de levensgeschiedenis van GEERT GROOTE eenigermate bekend is, weet dat de voortreffelijke leeraar van Deventer door zijne ijverige evangelie-verkondiging bij de tijdgenooten evenzeer smaad en vervolging als liefde en roem verwierf. Wou hij de achting aller vromen door den ernst, waarmede hij protesteerde tegen de heerschende dwalingen en zonden, die het leven der toenmalige geestelijken, religieusen en leeken van alle standen ontsierden, diezelfde ernst verwekte afkeer en haat bij allen, wier onrein gemoed door zijne vrijmoedige gispingen gebelgd werd. Monniken en priesters verbreidden booze geruchten aangaande 's mans regtzinnigheid en bedoelingen en zij rustten niet, voordat de welsprekende mond, die gelijk talloze andere dier dagen van »eene hervorming aan hoofd en leden" predikte, tot zwijgen was gebragt. Het middel, waardoor 'zij hun opzet bereiken mogten, werd hun door meester GEERT zelveu onwillekeurig in de hand gespeeld.

GEERT GROOTE hield in of omstreeks het jaar 1383 te Utrecht ten aanhooren van de hooge geestelijkheid, bij wie de door hem gelaakte ongeregtigheden niet het minst heerschten, zijne beroemde rede tegen de in concubinaat levende klerken, en die hooge geestelijkheid wist te bewerken, dat hem voortaan alle openbare prediking zoo goed als onmogelijk gemaakt werd. Had bisschop

FLORIS VAN WEVELINKHOVEN den geleerden en vromen diaken — GEERT bekleedde en begeerde geen hooger rang — eenige jaren te voren een open brief geschonken, die hem vrijheid gaf, zich in kerken en kapellen te laten hooren, en waarin zelfs nadrukkelijke bedreigingen voorkwamen tegen alle pastoors, die zich zouden verstouten hem den preekstoel te weigeren, ¹ die brief werd thans ingetrokken en tevens een bisschoppelijk bevelschrift uitgevaardigd, dat voortaan geen diakenen in het bisdom als predikers toegelaten mogten worden. Daar dit bevelschrift van algemeene strekking was, — de naam van GEERT schijnt er niet in genoemd geweest te zijn — zou men kunnen vermoeden, dat zijne vijanden het gevoel van den vernederde althans eenigzins poogden te sparen; maar zoo dit werkelijk het geval is geweest, hebben hunne volgende gedragingen die poging geenszins in de hand gewerkt. Toen toch vele diakenen weldra door bisschoppelijke dispensatie weder in hunne vrijheid om te prediken hersteld werden, zorgde »de inblazing der kwaadwilligen,” dat deze gunst aan GEERT standvastig geweigerd werd. ² De vrome man mogt sedert, te Woudrichem en te Deventer vertoevende, in het dagelijksch verkeer met zijne vele vrienden door wijze zamenspraak en briefwisseling de zaak der godsdienst en zedelijkheid bevorderen, zijne stem, die voormaals zóó veler harten roerde, schijnt in het openbaar niet meer vernomen te zijn.

GEERT GROOTE was een zeer onderdanige zoon zijner kerk en derhalve gehoorzaam aan hare prelaten. Toen de bisschop hem het zwijgen had opgelegd, onderwierp hij zich aan het verbod en »suppressit vocem suam;” maar men wane niet, dat zijn zwijgen in lijdzame werkeloosheid overging! De man, die den besten zijner tijdgenooten niets toegaf in de enghartigste vrees voor alle heresie; die bewerkt had, dat het gebeente van MATTHEÛS den lollaard te Utrecht verbrand en de vrije geesten, BARTHOLOMEÛS van Dordrecht en andere elders, vervolgd en tot herroeping hunner dwaalleerin-

¹) Zie JOH. BUSCH, *Chron. Windes.* p. 3.

²) Zie THOMAS A KEMPIS, *Vita G. Magni*, in de *Oper. omn.* van THOMAS, ed. SOMMALII 1625, p. 925 s. Vgl. vooral J. CLARISSE, in het *Archief van Kist en ROTAARDS*, VIII, bl. 333 vv.

gen gedwongen werden,¹ voelde zich diep gekrenkt door de er-
ring, dat zijne kerkelijke regtzinnigheid een voorwerp van verdedi-
king was geworden, en weldra liet hij een en ander verdedigings-
schrift uitgaan, waardoor hij den hem aangewreven smet van zij-
ne pogde te werpen. Hiertoe behoorde zijne »protestatio publica»
waarin hij »voor den almachtigen God, alle heiligen en alle me-
schen" betuigde, dat hij ten opzichte van christelijk geloof
zedelijkheid in zijne prediking de onbetwifelde waarheden en weg-
des evangelies en der apostelen had gevolgd, naar den zin en
verklaringen van AMBROSIUS, AUGUSTINUS en alle orthodoxe vaders
en dat hij vertrouwde, dat alles, wat hij aangaande menschelijk
en kerkelijke regten, inzonderheid betreffende de openbare hoere-
ders (notorios fornicatores) verkondigd had, door alle deskundigen
goedgekeurd zou worden. Daar het sermoen, te Utrecht over de
concubinaat levende geestelijken gehouden, het voorname wapen
was, waarmede zijne vijanden hem van zijn preekregt hadden be-
roofd, en er betreffende dat sermoen vele lasterlijke geruchten in
omloop gebragt waren, begreep de prediker te regt, dat hij dit
stuk ter kennis van het publiek moest brengen. Zóó deed hij
dan ook. De preek verscheen in het licht, en wél rijklijk uitge-
rust met alle mogelijke bewijzen uit de H. Schrift, het kerkregt en
het gezond verstand, die den lezer konden overtuigen, dat spreke
zich noch aan de zonde der heresie noch aan die der blasfemie
d. i. aan de misdaad van opzettelijke oneerbiedigheid jegens de ker-
kelijken, had schuldig gemaakt. Doch ook daarbij liet meester GEERT
het niet. Zijne verhandeling »de focaristis" was een zeer uitvoeri-
gen geleerd stuk. De steller zag waarschijnlijk in, dat het kwalijk
in een genoegzaam aantal afschriften kon verspreid worden, en dat
het voor vele lezers, en wegens de uitgebreidheid en wegens het
wetenschappelijk karakter van den inhoud, naauwelijks genietbaar
zou wezen. Zoo besloot hij dan nog een ander opstel te vervaar-
digen, dat men niet ten onregte »eene nadere verklaring" heel
genoemd, eene meer eenvoudige en duidelijke uiteenzetting van de
waren zin en de bedoeling zijner leeringen.

GEERT'S »protestatio," zijn »sermo de focaristis" en zijne »nader

¹) Zie boven, blz. 343 vv.

verklaring" zijn bij de geleerde wereld sinds lang bekend; maar een ander verdedigingsschrift van den ijverigen man, dat mij eerst vóór weinige maanden onder het oog kwam, schijnt tot heden aan de blikken van alle geschiedvorschers ontsnapt te zijn. Het is een zeer beknopt opstel in onze oude landtaal, dat klaarblijkelijk door den prediker bestemd werd, om als een vliegend blaadje in handen van alle leeken te komen, die voor hem en zijne geruchtmakende zaak belangstelling koesterden. Wat hij te Utrecht, en misschien in andere plaatsen van ons land, tegen de wanzeden der geestelijken, bepaaldelijk tegen hun concubinaat gepredikt had, heeft hij in dit geschrift in den vorm van vijf stellingen samengetrokken. In de eerste stelling wordt het sinds AUGUSTINUS' dagen gangbare dogma voorgedragen,¹ dat de waarde en kracht der sacramenten door den zondigen staat van den priester niet worden opgeheven, zoo hij bij de verrigting der heilige handelingen maar de rechte meening voor de zaak heeft en de door de kerk voorgeschreven vormen en materie gebruikt. Daar GEERT deze thesis voorop plaatste, mag men veronderstellen, dat zijne vijanden hem beschuldigden, dat hij, gelijk onze aartsketter TANCHELM² en andere heretieken van vroeger en later tijden deden, dit dogma loochende; nu dit geenszins het geval was en zijne leer in dit opzigt met de regtzinnige strookte, behoefde hij geen woord tot nadere bevestiging bij te brengen. In de tweede stelling ontmoet men de bewering, dat de geloovigen de kerkdiensten, misviering enz., van een priester, die openbaarlijk in onkuischheid leeft, moeten mijden; en daar aan die bewering met het oog op de eerste stelling welligt getwijfeld kon worden, beroept hij zich hier op pauselijke en andere kerkelijke autoriteiten. De derde stelling verklaart, naar het voorbeeld van

¹) De *Protestatio* vindt men bij THOMAS A KEMP. l. l. p. 914 s.; de *Sermo de focaristis* en de "nadere verklaring" werden door J. CLARISSE met voortreffelijke kritische en historisch-literarische aantekeningen geplaatst in het *Archief*, I—III en VIII.

²) Zie HANX, *Die lehre von den Sacramenten*, Breslau 1864, s. 242 ff.

³) Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl.* II, 3, bl. 52. Ook JOH. HUS werd beschuldigd geleerd te hebben, dat een in doodzonde levend priester niet in waarheid de sacramenten kan bedienen. Zie HEFELE, *Conciliengesch.* VII, 1, s. 71, 153.

THOMAS AQUINAS, den christen schuldig aan doodzonde, zoo hij willen en wetens van de kerkdiensten eens onkuischen priesters gebruik maakt. De vierde stelling hangt met de voorgaande zamen en leert, dat men de kerkdiensten der concubinariën moet schuwen, al is 't da de prelaten, onder wier toezigt zij staan, hen in hunne ambten onverlet laten voortvaren. De vijfde stelling eindelijk geldt in 't algemeen klerken en leeken: zoo iemand door eenigerlei handeling anderen ergert en aanleiding geeft tot verlies zijns goeden naam bij zijne medeburgers, en hij gaat wetens en willens voort in zijn verdacht bedrijf, al is het op zich zelf onschuldig, die mensch wandelt niet volgens de eischen der christelijke liefde.

Wanneer men het vliegend blaadje van meester GEERT vergelijkt met zijn »sermo de focaristis" en zijne »nadere verklaring", dan vindt men, gelijk men van te voren verwachten kon, in eerstgenoemd scriptie niets, wat over 's mans prediking nieuw licht kan verbreiden. Toch acht ik het nuttig, haar onder 's lezers aandacht te brengen, eensdeels omdat zij een vernieuwd bewijs is van GROOTE's ijver en moed in het verdedigen van zijn goed regt en zijn goeden naam, en anderdeels en vooral omdat zij in onderscheiding van alle andere bekende schriften zijner hand, met uitzondering van één enkel,¹ in onze moedertaal is opgesteld. Zoo laat ik dan het stuk hier volgen, na nog mijne dankbetuiging toegebracht te hebben aan den heer FERD. VON HELLWALD, beambte bij de keizerl. bibliotheek te Weenen, wiens dienstvaardigheid mij in het bezit eene naauwkeurige kopie van GEERT's geschriftje stelde. Bij het vervaardigen dier kopie werd gebruik gemaakt van »het nieuwe MAERLANT-handschrift," dat genoemde heer, een ijverig en gelukkig beoefenaar der nederlandsche taal en letterkunde, vóór eenigen tijd ontdekt heeft, en dat door hem zelve eerst in de *Augsburgsch Allgem. Zeitung* van 30 Sept. 1869, N°. 273, en vervolgens in *D taal- en letterbode* van VERWIJS en COSIJN, Ie dl. bl. 169 vv., uitvoerig beschreven is.

¹) Ik denk hier aan de »zedelijke toespraak van GEERT GROOTE," die door Dr. J. VAN VLOTEN met inleiding en aantekeningen geplaatst werd in het *Nieuw Archief* van KIST en ROYAARDS, II, bl. 295 vv.

Dit sijn de vijf poente, die meester GEERT DE GROTE in den volke tUtrecht predicte.

Dit es dierste: alle priesteren ofte bisscoppe, al sijn se in den ban ochte ¹ gedegradeert, ochte al ware hem ² hare ambacht ³ verboden, ochte al sijn se ongeloevich ochte anders in groten sonden, si maken ende consacreeren ende geven wareleke gewarege ⁴ ende puere sacramente, indienja eest dat si meinen ende gelooven warelek dat sacrament te consacreerne ende te makene, ende eest dat si die forme ende die maniere der heiligher kerken, alsoet ingeset is, houdene ende die rechte materie, die men consacreerne sal, hobben. Ende waert datter enech van desen gebreke, als ⁵ dat die rechte materie gebreke, ochte die forme der kerken, ofte dat die priestere niet en meinde ochte niet en geloefde, dat hi warelec dat sacrament maecte, so en waert negeen gewarech sacrament.

Dander poent es: dat een priestere ofte een clerc, die sienlec ende oppenbaer oncuusschelic es mit enen wive, also claellec metter daet, dat menne ⁶ met negeenre varwen oft bedeckene oft verhuevene of messakene ⁷ ontsculdigen en mach, ende alle de gebuere dat roepen, ofte de meeste hoep, dies priesters ende dies clerics messe ochte vesparen, ochte ander ambacht ochte getiden in der kerken sal men scuwen ende miden ende niet horen, ende die priestere ofte clerc es suspens van sinen ambachte te doene, ende anderen menschen verboden sijn ambacht te horne, ende oec en sal men de sacramente van hem niet nemene, en ware dat gerechte noet ware. Al dit gebiedt ende verbiedt de heilige kerke ende tgeestelec recht in decreet ende decretael oppenbaer. Dit gebieden ende verbieden de heilige pause NICHOLAES, ALEXANDER, LEO, GREGORIUS, LUCIUS ende URBANUS, ende de vergaderinge der bisscoppe ende heiligher vaders; want de oncuusheit der clercke aldaer oppenbaer es, also voerscrevene es, so sal men se miden na gebode der kerken, also vore-screvene es, al eest dat si niet becundecht ⁸ en sijn met namen ochte met brieven, dat men se miden sal, noch men behoef se oec niet te manenne. ⁹ Ende desen sin leeren alle de leeraren die sint ¹⁰ geweest hebben, dat dierste v boeke van decretale te gadere geset ende gemaect worden, die ic gelesen hebbe, dat sijn dese xx genoemde leeraers, sanctus THOMAS DE AQUINO, RAYMUNDUS compiler decretalium, GUILLERMUS suus glosator, MONULPHUS summator, GODEFRIDUS summator, BARTHOLOMEUS BRIXIENSIS ordinarius decretalium glosator, VINCENTIUS decretalium glosator, BERNARDUS ordinarius decretalium glosator, INNOCENCIUS papa decretalium glosator, HOSTIENSIS summator et glosator, SPECULATOR practicus summator, JOHANNES in summa confessorum summator, JOHANNES ANDREAE novorum et antiquorum iurium glosator, JOHANNES MONACHI cardinalis glosator sexti, ARCHIDIACONUS sexti et decreti glosator, GEN-

¹) Ochte = of. ²) Hem = hun. ³) Ambacht = officie, ambt. ⁴) Wareleke gewarege = echte betrouwbare. ⁵) Als = namelijk. ⁶) Menne = men hem. ⁷) Messakene = loochenen.

⁸) Becundecht = bekend gemaakt.

⁹) Volgens het kerkregt viel de „excommunicatio sententiae latae” op de onbekeerlijke concubinariën, van banvonnis dat door geenerlei voorafgaande waarschuwing aangekondigd en waarvan de toepassing aan den overtreders slechts uit de gevolgen openbaar werd.

¹⁰) Sint = sedert. Het volgende »dat” heeft den zin van »nadat”.

SELMUS clementinarum glosator, GUILLERMUS clementinarum glosator, ASCENSI summator, BERTHOLOMEUS PYSANUS summator, HEINRICUS Boic potius summator quam glosator.¹

Tderde poent es na sente THOMAS leere van Aquino, dat hi dootleke sond doet, so wie willens ende wetens van aldusdanen kinleken oppenbaren oncuuschen priesters, also vorseit es, messe hort. Dat sprecht hi oec in sinen quotlibeten, ende mi dunct dat sanctus THOMAS waer seit, dat² dootleke sonde s willens ende wetens te versmadene tgebod der heiliger kerke ende des recht ende der vadere der pause, ende willens ende wetens oncuuscheit doen legen tgebod ende met voerade, ende sonderlinge want³ in den rechte steet, dat di also seer verboden es, ende want dit gebod der kerken in desen nemt sine orspronc ende vloeyt uter godlekere wet ende naturlekere ordinanchien, so es ment etc. Item, so wie dit versmaedt ende wetens niet en houdt, die es sculdech ochte deilechtech al des quaets, dat daer af comt. Dat men deser priesters ochte clerke messen ochte getiden niet en midet, daer af comt dat s bliven ende verherden in aldusdaenre scandelekere oncuuscheit, ende dat oec andere priesters ende clercke ende leeke desgelyc doen, ende dat dambach ende de staet ende de sacramente min gerekent ende geacht werden ende gemendert. Och hoe daelt die staet nu der kerstenheit hierbi! So wie dat di seer ende dit vallen der kerstenheit niet en gevoelt, dat es een teeken dat hi niet en leeft in den geest CHRISTI ende der kerken, ende die de wonden sijn evenkerstens ende der kerken gevoelt, hoe gerne sal hi die medicinen geven die hi sinen broeder sculdech es te makene ende te gevene, dat es te scuwen hare ambacht ende hare messen, van minnen ende niet van hatten, opdat s hem scamen mochten ende confuis werden ende de stinckende oncuuscheit achterlaten. Oec seit URBANUS secundus, dat so wie van aldusdanen kinleken oppenbaren oncuuschen priesters sacrament nemt, anders dan in rechter noet als doepsel in dleste, daer niemen anders en ware die enen doepen mochte ochte masschien⁴ tsacrament van ons Heren lichame in sinen lesten, bionge horsamheiden sonde doet. Niet de sacramente en sijn gewarech, mer⁵ da dongehorsamheit der kerken in desen stucken so hoge dreecht.

Tfjerde poent es, dat men oppenbaerleke oncuussche priesters ende clercke als vorseit es, hare misse ende hare ambacht miden sal, al eest dat se d kerke ende de prelate liden,⁶ also INNOCENCIUS de paues seit in siere⁷ leeren ende sente THOMAS in sinen quotlibeten seit oec, dat se de prelate liden, da comt bi der prelate gebreke, versuemenesse, anxt ende iammer, die dese kinleke oppenbaere oncuussche priesters ende clercke niet en corrigeren, want s in hem selven kinnen also vele dingen, die men te rechte corrigeren soude.

Tfjyfde poent gaat aen beide leeken ende clercken, vrouwen ende ionc vrouwen, ende es dit, dat so wie also wandelt, man met wive ochte wijf met manne binnen huus ochte buten huus, met geselscape ochte met werscapien,⁸ ocht met gaven ochte met enigher sonderlincheit ochte met biwesene,⁹ also da

¹) Over al de in den tekst genoemde kerkregtelijke autoriteiten vindt men belangrijke aantekeningen van JOH. CLARISSÉ in het *Archief*, III, bl. 60 vv.

²) Dat = dat het. ³) Sonderlinge want = inzonderheid omdat. ⁴) Masschien = misschien.

⁵) Niet des sacramente en sijn gewarech, mer = niet dat de sacramenten niet waarachtig zijn, maar en.

⁶) Liden = dulden. ⁷) Siere = zijne. ⁸) Werscapien = maaltijden. ⁹) Biwesene = verkeer.

daer scande af comt, ende comet onder de clergie, so dat hare name ende hare goede fame daarmede gecrenct werdt, ende weten si dese scande ende dat hem de liede daeran stoetten, ende en willen si des niet laten, die menschen doen dootsonde ende die en wandelen niet na der minnen **CHRISTI**, al waert dat si te male cuusach waren ende noyt no¹ met sinne no met herten oncuusscheit en daden no en begerden van mallicanderen.

Dit hebbic bewijst in minen sermoenen, die ic der gemeinder kerke van Utrecht gepredect hebbe ende die ic gescreven hebbe ende geve te siene ende ute te screvene al dengenen dies begeren, uten heiligen evangelio ende ute **S. PAUWELSE** ende **S. AUGUSTIJNS**, **S. BERNARRTS** ende **S. THOMAS VAN AQUINEN** leeren.

Nota: gheindt in dit boec 1393 op 19den dach van Hoymaende.

DE GULDEN KETEN.

De volgende regelen werden door mij overgenomen uit een HS. van de eerste helft der vijftiende eeuw, dat voormaals aan de »nonnen regularissen totten heilighen elfdusent meechden bynnen Utrecht" behoorde en thans in mijne verzameling berust. De afschrijver plaatste ze tusschen een merkwaardig sermoen, dat »van der oetmoedicheit" handelt, en het bekende boek van »Broeder **JOHAN RUYSBROEC** van vierderhande becoringhe." Zij leeren, dat de middeneeuwsche auteurs, die »den weg der volkomenheid", den weg der bekeering en heiligmaking, zoo gaarne beschreven, steeds nieuwe vormen wisten te vinden, waardoor zij hun geliefkoosd thema behagelijk en vruchtbaar poogden te maken, en als zoodanig schijnen zij mij waardig hier een plaatsje te vinden.

W. M.

¹) No = noch.

DIT HEET EEN GULDEN KETENE.

Soe wie tot rechter bescheydenheit comen wil, die vlie der werlt wijsheit. Also veel in mi bescheydenheit is, also veel bin ic ghehoersam. Also veel als ic ghehoersam bin, also vreedsam is mijn herte. Also vreedsam als mijn herte is, also wijs is mijn zin. Also wijs mijn zin is, also claer is mijn verstaen. Also claer als mijn verstaen is, also veel ken ic God. Also veel als ic God kenne, also veel min ic God. Also veel als ic God minne, also veel houde ic zijn gebode ende volghe sijnre leren ende also veel huide ic mi voer sunden. Also veel als ic mi hoede voer sunden, also veel kenne ic mi selven, ende also veel als ic mi selven kenne, also veel versmade ic mi selven. Also veel als ic mi selven versmade, also veel min begheer ic tijtlics goeds ende eren. Also vele als ic min begheer eer ende goet, also veel bin ic willich arme. Also veel als ic willich arm bin, also veel min claghe ic mijn gebrec. Also veel min als ic mijn ghebrec claghe, also veel bin ic verduldich. Also veel als ic verduldich bin, also veel bin ic oetmoedich. Also veel als ic oetmoedich bin, also veel te min versmade ic die gheen die mi versmaden. Also veel min ic versmaede die my versmaden, also veel bin ic arm van gheeste. Also veel ic arm van gheeste bin, also veel wil ic dat God wil ende God wil dat ic wil. Die in desen graden [trap] voortgaet, die wert ten lesten al verclaert.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE STRIJD DER HERVORMING.

(*Vervolg.*)

't Vervolg van dit onderzoek leidt eerst tot de vraag: wat buitenlandsche invloed bewerkte? in welke betrekking de Nederlandsche Sacramentisten stonden met hunne naburige geloofsgenooten, ten zuiden met die van Kleefsland en van Zuid-Nederland, vooral te Antwerpen, ten oosten met die van Oost-Friesland en Bremen? Die betrekking moge moeielijk aan te wijzen zijn, daar ze uit den aard der zaak alleen in 't geheim bestond, toch lijdt het geen twijfel, of ze werd door het drukke verkeer met die aangrenzende gewesten gemakkelijk onderhouden. Geen wonder, dat deze geloofsgemeenschap voor velen, voor weifelenden zoowel als voor zwaar-beproefden, een krachtig middel werd tot volharding en menigeen de overtuiging schonk, hoe niets zóó zeer met de eischen des tijds strookte, als 't verzet tegen de geestelijkheid en 't verlaten der Kerk. Allerwegen immers vertoonde zich die beweging: was het dan nog mogelijk hare rechtmatigheid in twijfel te trekken? wie kon schromen het voorbeeld te volgen, dat ieder nabuur hem gaf?

Op de grenzen van Gelre, in de gewesten van Cleve, Berg, Mark en Gulik, sedert 1521 onder 't bewind van hertog JAN III vereenigd, heerschte een geheel andere geest, dan KAREL VAN EGMOND in zijne staten duldde. Meer dan eenig naburig vorst, zelfs meer dan de keizer in zijne erflanden, met macht bekleed tegenover de geestelijkheid, wier ambten hij naar willekeur begaf, »papa" zoo als het volk gewoon was te zeggen, »papa in terris suis," had

¹⁾ HERTZ, *Gesch. der Ev. Kirche von Cleve-Mark*, s. 6. C. KRAFFT, *Aufzeichnungen des Reformators H. Bullinger*, s. 104.

hertog JAN in den strijd tusschen scholastiek en hum vooral de Keulsche universiteit verdeelde ¹, voor de partij gekozen; bij de oprichting van 't gymnasium te benoeming van HERMAN BUSCH tot rector in 't najaar met welgevallen gezien; een jaar later door kracht van een einde gemaakt aan het schandelijk leven der nonnen en eindelijk in 1523, zonder zich veel te bekommeren om katholieke gevoelens zijner echtgenoot, COENRAAD VAN L op aanraden van ERASMUS belast met de opvoeding van en opvolger WILLEM ². Toch was hij afkeerig van een ming, zoo als LUTHER die voorstond. Had hij een open de misbruiken en 't verval der Kerk, achtte hij 't heilig daartegen al zijn macht en zijn invloed aan te wenden, h voor nog bedenkelijker gevolgen, nog grooter wanorde, in de eischen van LUTHER voldaan werd; hij dachtte inzonder andere naar zijn inzien niet minder noodige verbetering gebied van het volksleven daaronder lijden, misschien achterblijven zouden. Afval van de Kerk achtte hij eene verniging van de eeuwenoude beginselen, waarop de geheele bur rustte, en in onverzoenlijken strijd met de voorwaarden d beschaving, — eene aanmatiging, die ook de wereldlijke ondermijnen zou en terecht door den keizer, wiens trouwe daan hij blijven wilde, als oproer gebrandmerkt was.

Daarom veroordeelde hij LUTHER's gevoelens ten strengst verbreiding daarvan, gelijk die dagelijks meer plaats vond te (zóó betuigde hij in een brief derwaarts gezonden den 21en 1525 ³) zou hem en der stad tot eeuwige schande bij de wereld zijn; terstond moesten derhalve de schoolmeesters geestelijken, die deze leer onder 't volk brachten, ter stad dreven, hunne kettersche boeken verbrand, de rechtgelooovige

¹) ENNEN, *Gesch. der Reform. in Erzdioezese Köln*, s. 43 ff.

²) WOLTERS, *Reformationsgesch. der Stadt Wesel*, s. 20 ff. en vgl. monografie over *Konrad von Heresbach und der Clevische Hof seiner Ze*

³) Medegedeeld door CORNELIUS, *Munst. Aufz.* I s. 46. De hertog h aanleiding toe, omdat op 12 Maart een bekend voorstander der nieuwe WESSEL VON BERT, tot tweeden burgemeester te Wesel benoemd was WOLTERS, *Ref. der Stadt Wesel*, s. 26.

ters, wier trouw aan de verordeningen der heilige Kerk vaststond, gesteund en beschermd worden, opdat ieder zien mocht dat de ketterij te Wezel geheel was uitgeroeid. Vier dagen later¹ deed hij een edict door zijn geheel gebied uitgaan met last, om *dagelijks* van den preekstoel het volk te waarschuwen, dat de schriften en de leer van MARTIN LUTHER met al zijne aanhangers ijdel, valsch en kettersch waren, ja dat wie ze aannam, 't zij openlijk 't zij in 't geheim, gevangen genomen en aan lijf en goed zonder genade gestraft zou worden. Maar noch het een noch het ander baatte. Te Wezel althans had, sedert de aanstelling van ADOLF CLAREN-BACH (1523) tot corrector onder HERMAN BUSCH², de hervormingsgezinde partij een krachtigen voorstander gewonnen, terwijl ze bovendien ondersteuning vond bij de Broeders des gemeenen levens, bij den kapellaan CLEMENS SYLVANUS, bij den dominikaner LUDOLF of LUKAS VAN HORSTEN, bij de augustijners MATTHEUS GINDERICH,³ JOHAN KLOPRIS⁴ en al hunne ordebroeders, uit wier midden gedurig meerderen naar de hoogeschool te Wittenberg togen⁴ en van daar teruggekeerd met nieuwen ijver beziel waren voor de zaak van LUTHER. Ze won van dag tot dag aanhangers; ze had hare begunstigers zelfs in den raad; ze ondervond stoornis noch bedwang, in weerwil van 's hertogs brieven.

Ja, welhaast scheen ook de hertog zelf haar van ganscher harte toegedaan te zijn. Den 2en Juli 1525 liet hij eene kerkordening

¹) SCOTTI, *Samml. Cleve-märk. Gesetze*, I s. 18. 't Besluit is van zondag Laetare 1525, die in dat jaar op 25 Maart inviel.

²) Vgl. bl. 110 en over CLARENBACH 't artikel in HERZOG's *Real-encyclopædie*, XIX th. s. 694, door W. KRAFFT.

³) Dat het op bl. 110 medegedeelde over KLOPRIS wijziging noodig heeft, nadat C. KRAFFT a. w. s. 56, bewees dat deze van 1518 tot 1521 student te Keulen was, is nauwelijks noodig te herinneren. Vgl. ook het werk van C. KRAFFT, s. 93 over LUDOLF VAN HORSTEN, s. 149 over MATTHEUS GINDERICH en de iets latere augustyners SCHMITTHALSEN, WINANDUS EMUYT, FRANS VAN IJPEREN en wat ik vroeger bl. 76 nt. 6 berichtte.

⁴) Merkwaardig is het wat HEPPE a. w. s. 9 beweert: „es verdient beachtet zu werden, dass während seit Errichtung der Universität Wittenberg die in Westphalen sesshaften Franziscaner, Dominicaner und Carmeliter ihre Lectoren und Doctoren auf allen anderen Universitäten (Cöln, Löwen, Paris, Leipzig), nur nicht in Wittenberg studiren und die academischen Würden sich holen liessen, die Augustiner Jahr für Jahr nur nach Wittenberg wanderten.“

uitgaan, waarin hij, klagende over de onbehoorlijke e dwalingen en misbruiken, die in de Kerk waren inges onderdanen maar al te veel benadeeld en in hunne belemmerd hadden, op strengen toon eischte — niet ordeningen der heilige Kerk, waarover zijn brief v sprak, zouden nageleefd worden, maar — dat voortaa kers, zonder oproer of ergernis te verwekken, het moesten verkondigen, de sacramenten om niet bedien zelve verhinderd waren hun ambt waar te nemen) z van geleerde medehelpers. Niemand mocht tot zielmis worden; het ronddragen der heiligen-beelden in de pr beperkt; het doen eener kloostergelofte niet vergu meerderjarigen; alle bedelmonniken moesten het lan geene andere geestelijken eenig ambt ontvangen, dar geleerd en ingetogen waren. »Het zuivere woord (digen:” wat verlangden de hervormingsgezinden meer als zij bedoelde de hertog het niet. Maar het volk, d de kerkordening overnam wat het goed vond, had ge halve maatregelen: ’t begreep niets van het geven en den hertog; het hield zich, zonder er meer over na vast overtuigd dat hij clerus en kerkleer van heele foeide. En kwam het den burgers ook vreemd voor, drang van den gardiaan der franciskanen ADOLF wegens onrechtzinnigheid den 11^{en} September uit de derd werd, dat ook de vicaris JOHAN KLOPRIS te Burik hij de wijk had genomen, zijn ambt verloor, — ze s toe aan de doorslepen listen van enkele raadsleden (zich met het behoud van den kapellaan SYLVANUS en l aanwinst van GERBIT OEMECKE² en ADAM BRIXIUS van KLOPRIS te Burik opvolgden en in evangelischen geest

Zóó was op weinige schreden afstand van ’t Opperg bied de gezindheid der burgerij. Moest zij niet over bekend worden? stond het in hertog KAREL’S macht de te keeren, die tal zijner onderdanen, in gedurigen o

¹⁾ Omtrent den pastoor van Burik HERMAN BEUST zie C. KRAFF

²⁾ Hij werd eerst in 1529 uit Burik verdreven, C. KRAFFT, a.

hunne naburen, op het wekelijks betreden marktpad of bij hun vaart langs den Rijn tot in 't midden van Gelderland medebracht ¹? Overal in den omtrek had het humanisme of zelfs de Hervorming, die er vaak onder school, krachtige voorstanders ²: te Kranenburg in den proost JOAN VLOTTEN, te Meurs in JOAN SÜLBECK ³. Zijn onderdaan DIRK FABRICIUS zelf, te Keulen als docent voor 't Hebreuwsch gevestigd, verkondigde er met gloeiende geestdrift de nieuwe leer ⁴. Zou deze niet nu en dan aan zijne achtergelaten vrienden en verwanten in Gelderland over de groote zaak, die hem geheel vervulde, eenig woord geschreven, — zou HERMAN BUSCH zijne vrienden te Deventer en te Alkmaar van 't geen te Wezel voorviel geheel onkundig gelaten hebben? Doch hoe groot, hoe onberekenbaar groot moest de uitwerking zijn, die een enkele wenk, van hooggeachte mannen als zij, teweegbracht in tijden van koortsachtige spanning, wanneer iets van bijna geen beteekenis reeds meer dan genoeg was om eene uitbarsting te veroorzaken!

Maar levendiger nog dan Cleve en Gulik met hunne Geldersche naburen in betrekking stonden, was 't verkeer tusschen 's keizers erflanden en Antwerpen ⁵. Tijding op tijding van gedurige vervolging en toch ook van gedurigen aanwas der Antwerpsche Sacramentisten bracht menig reiziger dagelijks over naar Holland en Zeeland, vooral na de laatste maanden van 1524, toen een nieuw leven over hen vaardig werd. Zeker was de brief, door een hunner

¹) In dien zin kunnen wij aan SCHOOCKIUS, *De bonis eccles.* p. 456, toegeven, dat ADOLF CLARENBACH tot de eersten behoorde, die in Gelderland „doctrinam defaecatam a Papano fermento annunciarunt.” Dat hijzelf als prediker op 't gebied van hertog KAREL werkzaam was, is niet waarschijnlijk; vgl. MOLL, *Kerth. arch.* I bl. 12.

²) Vgl. het bovengezegde op bl. 34 en 35.

³) WOLTERS, a. w. s. 42. Omtrent SÜLBECKS werkzaamheid te Wezel handelt C. KRAFFT, a. w. s. 94.

⁴) Boven bl. 140, ENNEN, a. w. s. 56. Hij werd in December 1527 ontslagen en van het jus docendi vervallen verklaard, maar hervatte zijn lessen in den zomer van 1528 en jverde met onbezweken moed voor de bevrijding van CLARENBACH en KLOPPIS uit hunne gevangenis.

⁵) Boven bl. 111—114.

aan een »lieven broeder in Christo" te Utrecht gesc
de eenige die over hunne geloofsaangelegenheden ha
ook in Noord-Nederland deelneming voor zocht o
Veel hadden zij geleden. Zij misten hunne meestb
gangers. Bijna tegelijkertijd met NICOLAUS BUSCODI
de prior van 't augustijner klooster JACOBUS PRAEPOS
schandvlek zijner herroeping, door nog ijveriger en g
diking van 't evangelie dan hem vroeger onderscheid
uit te wisschen, den 25^{en} Mei 1522 in hechtenis g

1) DODT, a. w. V. Dl. bl. 300.

2) Boven bl. 112 in de noot. Bedoeld wordt de *tweede*
waarbij hij even als bij de eerste de lotgenoot van den prior

3) In zijn eigen verhaal (JANSSEN, a. w. bl. 305) vermeldt J
voorviel daags vóór »Affermontag vor der uffart Christi" d
maandag of eersten Kruisdag, die in 1522 op 26 Mei inviel. L
reeds den 1^{en} Juni kennis van: zie zijn brief van dien dag
a. w. II s. 206, vgl. VI s. 36. In verband met de *eerste*
JACOBUS, waaraan door zijne herroeping den 9^{en} Februari 1522 e
zij 't mij hier nog vergund de aandacht te vestigen op eene
cujusdam (ut apparet) et christiani viri de caussa LUTHERI
de *Confutatio determinationis doctorum Parrhisiensium*, Basile
schijnlijk wegens den inhoud van een Antwerpenaar (NICOLAUS
PETRUS AEGIDIUS?) of althans van een Zuid-Nederlander afk
onderschrift draagt: »postridie kalendas Januarias anno 1521,
de schr. toch volgde óf den ouden stijl óf beging een verg
2^{en} Januari niet vreemd is. Wegens zijne kettersche gevoelens
ceptor colendissimus et frater amicissimus," aan wien hij dit
hem waarschuwend gewezen op de gevangenneming van JACOB
»Primum," luidt zijn antwoord, »quod Prioris Anteverpiani
ceres, ceu quaedam puerorum terculamenta ob aures objici
mouet quam ex pelvi (ut ajunt) redditum fulgur. Necessum e
qui pie volunt vivere in Christo, persecutionem patiantur pr
Nolo interim putes me Prioris causae admixtum, si modo ille c
male sibi sit conscius, equidem fidei meae rationem quibusvis
tus sum; Prioris vero causam vel precationibus (si quid peccato
valeant preces) adjuvo, vel certissimis Dei judiciis dedo. Hoc
sum habeo: ut Christi probra, flagella, cruciatus, denique et det
genus non obscurant Verbi majestatem, ita neque Prioris cau
sit) elevare potest apud Deum judicem obscuri carceris situs
pedes. Imo ut dives ille Job sublimior erat longe in Chri
insidens humilis, quam cum in regia sederet purpuratus, ita
subeunt tentationum et persequentium flagra (explorata nimiru
tior redditur et in Christo sublimior quisque pius. — — Jam

gelukte het beiden, na korten tijd, den kerker te ontkomen, aan de zaak der Hervorming te Antwerpen bracht het geen voordeel aan, want de een toog naar Bazel, de ander naar Wittenberg om nimmer weder te keeren¹.

Bovendien volgde, waarschijnlijk onder invloed dier gebeurtenissen, een gerechtelijk onderzoek van het augustijner klooster in Juni, dat tot nog toe verzuimd was, al had de clerus het sedert lang reeds geëischt². Al de monniken werden scherp ondervraagd; zoo velen zich niet van ketterij konden zuiveren als gevangenen naar Vilvoorden overgebracht en een maand later genoodzaakt hun gevoelen openlijk in de Antwerpsche hoofdkerk te herroepen: alleen HENDRIK VOES en JOANNES VAN ESSEN bezweken niet voor dien dwang, maar volhardden in hunne overtuiging. Voor hen ontloot zich dan ook de kerker niet; de overigen keerden terug

bus rumusculis de me jactetur contemno, sat id habens mihi, si refragante conscientiae testimonio ostruam nihil; surdus sum ad Syrenarum blandas cantilenas, quae me praecipitem dare moliuntur in coenosam humanarum opinionum voraginem. Apage hanc blandam pellacis linguae pestem, quae velut melle lito gladio eripere contendit mihi verbi Dei fructum. Non est quod eadem Prioris compedes mihi timeam, qui in Dominum certissimum affectorum male asylum spei certaeque fidei sacram anchoram conjectem."

¹) Dat NICOLAUS BUSCODUCENSIS zich reeds in den zomer van 1522 bij ERASMUS te Bazel bevond, volgt uit het bericht van WOLTERS, a. w. s. 24. — JACOBUS, Prior Antwerpiensis, Dei miraculo liberatus, nunc hic (Witenbergae) agit nobiscum," schrijft LUTHER (*Briefe* uitg. DE WETTE II s. 182) op S. Tiburtius 1522, d. i. op 11 Augustus (niet 14 April, den anderen gedenkdag van dien kerkheilige, waarop te onrechte die brief door DE WETTE en andere uitgevers geplaatst wordt, 't geen aanleiding gaf tot de moeilijkheid, die VAN HERWERDEN *Hendrik van Zutphen*, bl. 90, 180, 188, en JANSSEN, a. w. bl. 96, 129, 260 in de war bracht.) Trouwens ook het *Antw. chron.* bl. 17 getuigt, dat de prior in eenen kerker gheset, *cortelinghe* daer uuyt quam met properheden." Denkelijk was hij in Juni of Juli ontsnapt. Hij vergezelde in 't laatst van October LUTHER naar Erfurt, volgens 't bericht van SPALATINUS in zijn *Dagboek*, uitgegeven door J. G. SCHELHORN, *Amoenitates literariae* t. III, ald. op p. 402. Een jaar later verliet hij Wittenberg, *vocatus* in Frisiam a comite de Fmlden" (LUTHER's *Briefe* a. w. s. 361) en genoot in dien tusschentijd het onderwijs van LUTHER, waaraan wij diens commentaar op den 1^{en} brief van Joannes danken (JANSSEN, a. w. bl. 127, uit een verhandeling van W. KLOSE in NINDKER's *Zeits für hist. Theol.* 1860 s. 289—299).

²) JANSSEN, a. w. bl. 97.

³) *Antw. chron.*, bl. 19.

naar hun klooster. Blevén zij van nu af getrouw aan getrouw aan 't geen zij bij hunne herroeping beloofden. Was er wel verre van af: de lichtvaardige zwakheid loochenen hunner overtuiging betreurende en aangevuurd nieuwen prior HENDRIK VAN ZUTFEN ¹, werden zij eerdan ooit voor de zaak van LUTHER gewonnen en verbreed onder het volk. Bij gelegenheid echter van zulk eene prediking werd HENDRIK den 29^{en} September gegrepen. fluks daarop door de menigte ontzet en gewelddadig bedend, toch ging 't ook met hem als met zijn voorganger: evenzeer de vervolging te veel, om in de stad te blijven liet haar drie dagen later voor altijd. Waarheen vlood waarschijnlijk te scheep naar Enkhuizen, vervolgens naadam en van daar naar Zutfen ², in zijne vlucht zelfgevend, hoe vaak de Evangelischen van Noord- en Zuidmet elkander in aanraking kwamen.

De staatsmacht was met de verwijdering dezer drie vo predikers onder de nieuwgezinden nog niet tevreden; tot de uitroeiing van 't geen zij het broeinest der kettetot de geheele opheffing van 't augustijner klooster. Den 6voerde zij al de kloosterlingen met den prior LAMBERTUSaan 't hoofd, die HENDRIK VAN ZUTFEN was opgevolgd, alsnen weg en sloot den 7^{en} voor goed het geheel ontruimd

¹) Zie over hem boven bl. 77—80.

²) 't Verhaal van dien tocht gaf hij zelf in den brief, afgedrukt *Hist. Ref.* t. III, *Monumenta*, p. 13. Dat vroeger ook PRAEPOSITUS land naar Wittenberg vluchtte, gist JANSSEN, a. w. bl. 124, waarso grond van LUTHER's gezegde (*Briefe*, II s. 182) »ex inferioribus maar ook Antwerpen werd tot die landen gerekend.

³) JOANNES VAN MECHELEN was de eerste prior geweest; THOREN v cobus en HENDRIK de vierde. Daaruit maak ik op dat hij eerst nu, n 1522, in hechtenis raakte en verklaar ik mij tevens, waarom hij niet; met Voës en van Essen ter dood werd gebracht; men wilde h tijd laten om tot verandering van gevoelens te komen. Had hij eerste gevangenen van Juni behoord en derhalve, even als dezen, dan zouden de ordebroeders hem waarschijnlijk niet in September ger van HENDRIK benoemd hebben.

Na de vlucht van NICOLAAS BUSCODUCENSIS en van de beide priors JACOBUS en HENDRIK, na de wegvoering van al de augustijners, — wat bleef den aanhangers der nieuwe leer te Antwerpen over? Kon de vermaanbrief van PRAEPOSITUS ¹, hoe krachtig ook, hen voor afval behoeden? De schavotstraf door twee hunner den 11^{en} October ondergaan ², was een dreigende waarschuwing; doch meer nog ten volgenden jare (1523) den 1^{en} Juli de marteldood der beide hun welbekende en bij hen hooggeachte augustijners HENDRIK VOES en JOANNES VAN ESSEN ³ en (voor zoover ze bekend werd) de heimelijke terechtstelling van LAMBERTUS THOREN in de gevangenis op 1 Maart 1524 ⁴. Nogtans in 't verborgen ging de ketterij voort ⁵, aanvankelijk met te minder gevaar, naarmate mr. FRANÇOIS VAN DER HULST angstvalliger de stad ontweek, waar hij voor zijn leven vreesde wegens den doodelijken haat, dien de burgerij hem toe-

¹) Uitgegeven door JANSSEN, a. w. bl. 307. Dat het stuk tot dezen tijd en niet tot het einde van 1522 behoort, volgt uit de juiste tijdsbepaling van LUTHER's brief, uitg. DE WETTE II s. 182.

²) *Antw. chron.* bl. 20.

³) Verschillende monografieën die over hen handelen worden vermeld in de *Bijdragen van SCHULTZ JACOBI en NIEUWENHUIS*, 1^e dl. bl. 7; *Kalender voor Protestantien*, VIIIe jaarg. bl. 134. Naast de daar aangeduide bronnen verdient vooral de reeds genoemde *Historia de duobus Augustinensibus* vermelding.

⁴) Vgl. bl. 113 in de 3^e noot. ERASMUS meende eerst dat hij den 3^{en} Juli verbrand was. In een brief toch van 31 Augustus 1523 (opgenomen niet in de verzameling van zijn brieven, maar in de *Opera ZWINGLI* ed. SCHULER et SCHULTHESS, t. VII p. 307) schrijft hij aan ZWINGLI: »rumor ad nos allatus est etiam tertium illum Augustiniensem exustum postridie Visitationis, nam pridie ejus diei exusti sunt duo." In Juli 1523 schreef ook LUTHER (*Briefe* a. u., II th. s. 361): »quarta post exustus est tertius pater LAMBERTUS, successor in verbo JACOBI nostri PRAEPOSITI;" maar hij werd eerlang beter ingelicht. Den 19^{en} Januari 1524 schreef hij hem zelven een brief (t. a. pl. s. 462). Het kostgeld voor zijn cipier te Brussel werd, volgens rekening van den inquisiteur (nog voorhanden op 't archief te Brussel) tot 1 Maart 1524 betaald, waarom ik vermoed, dat hij op dien dag, zoo als ERASMUS later (5 Juli 1529) aan KAREL UTENHOVE schreef (*Opera* l. l. p. 1207) »clam interfectus est."

⁵) Tot dezen tijd behoort denkelijk de prediking van DIONYSIUS VINNEN, die omstreeks 1532 aan LUTHER schreef: »nam ante decem annos Hantwerpieae, tum post sub episcopo Leodiensi plus rabie Herodiana nos persequente verbum seminavi." C. KRAFFT, a. w. s. 97.

droeg ¹. Toch belette 't RIEUWERD TAPPER niet zijn inquisiteur te doen, zoodra in 't vroege voorjaar van 15 rucht veld won, dat de pastoor der St. Jakobskerk NIE DER NOOT in zijne predikatiën onrechtzinnige stellingen digde: terstond stelde hij een streng onderzoek in en den schuldige zijn veroordeelde dwalingen te erkennen zweren. Toen deze in weerwil van zijne herroeping w valig werd en nog grooter ketterijen voordroeg dan vroe den 5en Juli een strenger en heviger verbod ². Maar al misschien van nu af uit vrees, al verloor daardoor h nieuw een voorganger, 't was daarom nog niet voor de wonnen: wél terecht had de clerus voorzien dat de diep was ingeworteld, dat ze alleen door de bezwaarlijkst kon worden uitgeroeid." ³

't Bleek al vast in ditzelfde jaar aan 't gewelddadig v den vrijdom van accijns door de geestelijkheid genoten. vonden de geloofsonderzoekers er nieuwen arbeid; van tot 3 Maart 1525, bijna twee maanden lang, hielden z zittingen over de ketters ⁴. Onder dezen evenwel dee hetzelfde verschijnsel voor, als weinige jaren later gedu verschillende plaatsen werd waargenomen.

Bij gebrek aan geschikte leidslieden en voorgangers, v hunner, geprikkeld door de onrust, waarin hunne verv brachten, ten offer aan bandelooze dweepzucht. Het an nu eens trouw het zuiver godsdienstig karakter bewarend bij zijn oorsprong in Zwitserland gedragen had, dan we buitensporigheid uitspattende of in oproer ontaard (zo

¹) Brief van MARGARETA aan den keizer van 19 Sept. 1523: rien mieulx volu en Brabant mesment en Anvers, et dez lencom de sa commission audiet Anvers sen absentia-il."

²) JANSSEN, a. w. bl. 118 en verv.

³) Dezelfde ald. bl. 98. Waarschijnlijk werd ook in de laatste n 1524 de vertaling van 't O. Testament te Antwerpen voorbereid, van 4 Februarij 1525 af en vervolgens het licht zag.

⁴) Volgens eene rekening der kettermeesters van 3 Maart 1526 selsch archief) kwam NIKOLAAS COPPIN er met dit doel van 8 Jan WERD TAPPER van den 17^{en} Januari en JACQUES DE ROUCK van 20 allen tot op 3 Maart 1525 toe.

THOMAS MUNZER), had den Nederlandschen bodem bereikt. Vond het in den Maastrichtschen burger ALBERT VAN MUNSTER een strengzedelijken voorstander, die zijn afkeer van kerkleer en clerus, van Mariavergoding en reliquieëndienst, met zijn bloed te Aken bezegelde (Augustus 1524),¹ — woelde het rond zelfs in de schaduw van 't aartbisschoppelijk paleis te Keulen² en door geheel Luikerland om na weinige jaren in opstand los te barsten³, ook Antwerpen, van evangeliepredikers beroofd, had eerlang zijn profeet in den leidekker ELOY RUYSTINCK. Met eenigen zijner aanhangers kwam hij in Maart 1525 te Wittenberg om LUTHER te raadplegen, die zijne leer voor eene ingeving van den Satan verklaarde⁴ en hem een »rumpelgeist," een slang onder de palingen noemde⁵, »dazu frech und unverschampt, der zugleich einerley darf sagen und widerumb leugen, und auf keinem Dinge bleiben, alleine die Ehre sucht, dass er wirdig gewesen ist mit uns zu reden, und Lust hat dass sein Mist auch stinkt," — maar toch ook zóó zeer zijn invloed op de Evangelischen te Antwerpen dachtte, dat hij het noodig oordeelde in een opzettelijken, uitvoerigen brief hen te waarschuwen tegen zijne geestdrijverijen⁶.

Misschien deed juist deze opwekking, misschien ook reeds vroeger de nieuwe beweging onder ELOY den ijver en den moed onder hen herleven, die door de geloofsvervolging in 't begin van dit jaar (1525) ten deele waren uitgebluscht. Begeerig naar geestelijk voed-

¹) RAHLENBECK, *Liège* p. 35.

²) Het *Antw. chron.* bl. 27 vermeldt op 30 Dec. 1525 de terechtstelling van een kuiper te Antwerpen »die men seyde, dat hij te Ceulen enen was van die den oploop maecken."

³) De opstand der zoogenoemde »Rivageois," die in 1531 begon. RAHLENBECK, t. a. pl. p. 39.

⁴) *Briefe*, a. u. II th. s. 641.

⁵) Dit zal wel de zin zijn van 't geen het *Antw. chron.* bl. 44 daarover mededeelt.

⁶) *Briefe*, a. u. III th. s. 60. De brief draagt geen dagteekening, maar werd in 1525 afzonderlijk uitgegeven en behoort zeker tot denzelfden tijd als de aanstonds genoemde II th. s. 641. RUYSTINCK moest met eenigen zijner volgelingen (*Loyisten*) den 26^{en} Februari 1526 openlijk zijn gevoelens herroepen (*Antw. chron.* bl. 27), werd later nogmaals gestraft en eindelijk den 12^{en} Augustus 1544 om zijn geloof ter dood gebracht (t. z. pl. bl. 44).

sel zochten sommigen 't onder de prediking van zekeren pastoor te Melzen in 't land van Beveren twee tenen in de stad, die, omdat geen gebouw groot genoeg was voor de toenmalige zijner toehoorders, vooral in 't open veld zijne scherpe kerkleer gekante leerredenen hield ¹. Anderen vereenigde heimelijke godsdienstoefeningen, waarbij een augustijn onder den naam van NIKOLAAS VAN ANTWERPEN bekend en vroeger wegens zijn gevoelens in hechtenis was geweest ². De regeering mocht dit preeken »binnen en de stad» bij keur van 29 Juli 1525 scherp verbieden, reed genden dag stroomde 't volk weêr naar een scheepstimmerman O. L. Vrouwendale in Valkenbroek, op 't gerucht dat daar een priester, mede een augustijn, het woord zou voeren, die van LUTHER was toegedaan. Toen deze evenwel, misschien voor de pas afgekondigde keur, niet verscheen, toen de bitter teleurgesteld op 't punt was van weer huiswaarts te gaan, daar treedt plotseling uit haar midden NIKOLAAS VAN ANTWERPEN vooruit. Hij wil niet dat zoo groot een schare heilbegeerenden gekomen uit een zal gaan nog altijd hongerende en dorst beklimt een vaartuig dat op de helling ligt, om van daar het woord te voeren; hij predikt met gloeienden ijver en wijsheid en kracht. Maar nauwlijks heeft hij zijn rede geëindigd, of daar verschijnt een raders, aangelokt door den bloedprijs, die op zijn hooft

¹) »Saepius patentibus locis et campis propter audientium multitudinem concionabatur." SCULTETUS, l. l. p. 210. Zijn bekend gezegde, dat de menschen te veel van de heilzaamheid der prediking en de liefdelijkheid erger en boozter was dan Judas, omdat deze Christus niet geleverd had, maar zij Hem verkocht en niet leverde, komt voor bij *Hist. der vroemer martelaren* f°. 50 v°. en BRANDT, a. w. I. bl. 100. RABUS, *Hist. der heyligen ausserwählten Gotteszeugen* VI th. f°. 100. dat hij CURIO heette.

²) Zie boven bl. 112 nt. 2. RABUS t. a. pl. noemt hem NICOLAUS van Antwerpen in de fransche vertaling van WESSENBEKE heet hij volgens JAN VAN LEEUWEN bl. 118, 263 NICOLAS DANNERS. Wij herkennen daarin gemakkelijk de fransche benaming (DANNERS, lees DANVERS) van de stad Antwerpen. De verschillende voorstellingen van het met hem gebeurde laten zich gemakkelijk vereenigen op die wijze, als in den tekst geschied is. Alleen zijne naam is niet juist, dan zou NIKOLAAS, eens de collega van NICOLAAS VAN ANTWERPEN, in 1523 naar dit klooster de wijk genomen hebben en later naar Antwerpen teruggekeerd zijn.

was, grijpen hem en leveren hem over aan den Schout. 't Is Zondag. Althans dezen dag laat men den ongelukkige in rust. Maandag morgen te zes uur echter is het vonnis, dat hij gebonden in een zak verdronken moet worden, reeds over hem uitgesproken en te tien uur is 't reeds voltrokken.

Moest het gerucht van dit alles, dat zelfs tot Bazel doordrong en dáár ERASMUS aan zijn vriend PIRKHEIMER schrijven deed ¹: »Antverpiae quidam ausi sunt extra civitatem concionari, nec veritus est illo populus confluere, contentis omnibus Caesaris, MARGARETAE et magistratuum edictis. Itaque tota civitas illa fervet periculoso tumultu. Aguntur excubiae nocturnae diurnaeque;» — moest het gerucht daarvan niet binnen weinige dagen Holland, Zeeland en 't Sticht bereiken? en dit te eer, daar de straks reeds vermelde brief duidelijk bewijst, dat het hun hier niet aan bekenden en geloofsgenooten ontbrak. Zou het verzwegen hebben, hoe alleen geweld van wapenen in staat was geweest den geest des oproers te bezweeren, die ter gelegenheid der terechtstelling van den martelaar NIKOLAAS honderden en duizenden aangreep? 't Zelfde pleit, als dáár met zijn dood werd beslist, hield hier in Holland, waar de kerkers met van ketterij verdachten waren opgevuld, juist omstreeks dezen tijd de geheele bevolking in spanning. 't Vonnis der Antwerpsche overheid mocht haar te angstiger doen vreezen voor het lot der gevangenen en den inquisitieraad in den Haag een prikkel te meer zijn om door te tasten, — een krachtige opwelling tot volstandige trouw aan hunne belijdenis vonden toch ook de Noord-Nederlandsche Sacramentisten in den onbezweken geloofsmoed van den martelaar, in de liefde waarmee de schare hem aanhing, in de veelvoudige vrucht die, inquisitie en vervolging ten spot, de evangelieprediking binnen Antwerpen droeg. Zou het Noorden bij 't Zuiden achterstaan? zou het de stem niet hooren, niet ter harte nemen, die over alle landen opging uit den dood van 's Heeren bloedgetuigen, van VOES, VAN ESSEN en VAN ANTWERPEN?

Doch ook uit Oost-Friesland en Bremen kwamen gedurig tijdingen en geruchten over, die de Sacramentisten in Noord-Nederland

¹) *Epistolae* l. 1. p. 886, gedagteekend 28 Augustus 1525.

tot vertrouwen en volharding opwekten, met nieuwen in de vervolging bezielde of 't vertroostend uitzicht opender althans, indien zij hier tot het uiterste gedreven werden, toevluchtsoord hen wachtte. Immers, hoe gemakkelijk v bereiken, niet alleen voor de ingezetenen van de oostelijke van Friesland, Groningen, Drenthe en 't Oversticht, maar zee uit Holland en Zeeland, van waar dagelijks sche Oostland henen togen! Veilig was dit oord: vrienden en li zouden er hen gastvrij ontvangen. Aan het hoofd toch d gezinden in Oos-Friesland stond de Zwollenaar JURJEN VAN (GEORGIUS APORTANUS)¹; te Bremen eerst de Gelderschn DRIK VAN ZUTFEN en later de Amsterdammer JOANNE SOETEMELK.

Zeker zou EDZARD, de graaf van Oost-Friesland, die s in den strijd tegen den Munsterschen bisschop HENDRIK VAN BURG de hiërarchie te keer gegaan en te allen tijde stander van 't gematigd humanisme geweest was, — die l LUTHER'S verzet tegen den aflat zóó zeer had toegejuich elk geschrift van den Wittenberger begeerig ter hand l APORTANUS in 1518 niet hebben aangesteld tot leermeester zoons' ENNO en JOHAN, indien hij niet uit Zwolle de zeker ontvangen, dat dezelfde geest als die hem bezielde ook in NUS leefde. De uitkomst stelde zijne verwachting niet te le liet APORTANUS zich eerlang tot priester wijden, ten einde de bevoegdheid te erlangen, om als prediker te Emden op te treden en krachtig te getuigen van 't geen hij, eerst verblijf in 't fraterhuis te Zwolle en vervolgens onder in zijn nieuwen landsheer had leeren erkennen en liefhebb waarheid. Vond deze prediking tegenstand bij den clerus,

¹) Vgl. over hem bl. 30 en de drie daar genoemde schrijvers, waarbij t gen H. F. W. PERIZONTUS, *Geschiede Ostfrieslands*. Schoon zijn naan tenlandsche afkomst doet vermoeden, houden sommigen (MEIJERS, a bl. 107) 't voor waarschijnlijk, dat hij te Zwolle geboren was; zeke er van jongsaf in 't Fraterhuis opgevoed.

²) S. BENINGA, *Hist. van Oostfriesland* (uitg. van MATTHAEUS in dien t. IV) p. 569. Vgl. boven bl. 111. LUTHER had zijn *Sermon vom der Busse* in 1518 opgedragen aan de hertogin MARGARETA VAN I Luneburg, de tante van EDZARD'S gemalin.

eerlang (1524) den kansel verbood, hij zag gedurig den toevloed zijner hoorders aanwassen, toen hij met vergunning van den graaf in 't open veld nabij de stadspoort voor 't volk optrad; ja welhaast voerde de burgerij, onder aanvoering van een der aanzienlijkste ingezetenen BERNHARD KAMP, hem als in triumf naar de kerk terug en verkreeg haren wensch, dat hij van nu af haar leeraar en voorganger bleef, ten spijt der overige geestelijken Dr. POPPO MANNINGA, JAKOB CANTER, HENRICUS CAMPONEJUS en CHRISTIANUS SIZOBUTTELIUS. Wel zochten dezen eerst door allerlei klachten en beschuldigingen den landsheer te bewegen tot de uiterste gestrengheid, maar toen zij niet eens bij den graaf werden toegelaten bemerkten zij duidelijk, hoezeer EDZARD zelf tot de gevoelens van APORTANUS neigde. Enkelen hunner verlieten de stad wanhopende aan de mogelijkheid van haren terugkeer tot de moederkerk; anderen bleven, te eer omdat de graaf met nauwgezette onpartijdigheid zorgde voor de uitbetaling hunner tot nog toe genotene inkomsten, en zochten heul bij de franciskaners, in wier klooster nog altijd de oude eerdienst stand hield¹⁾, trouw waargenomen door dat gedeelte der burgerij, waarvan de geloofsovertuiging niet was veranderd.

Van nu af ging de Hervorming, ook gesteund sedert 1524 door den priester HERMAN HENDRIKS, die APORTANUS ter zijde stond, rustig voort binnen Emden en verspreidde zij zich door geheel Oost-Friesland: reeds had ze te Aurich in 't voorjaar van 1519 een aanvang genomen onder voorgang van HENDRIK BRUINS, BRUNO of BRUNIUS, en werd er voortgezet van 1521 af door ALBERTUS LATOMUS, later in 1527 of 1528 door den geboren Groninger JOANNES OLDENGUIL, die vervolgens het predikambt te Emden bekleedde; bijna gelijktijdig

¹⁾ Zóó genoot MANNINGA zijn proostdij tot op zijn dood in 1540. Vroeger werden te Emden beide eerdiensten in hetzelfde kerkgebouw waargenomen. Immers de Emders predikanten verhalen in hun *Gründtlicher warhafftiger bericht van der Evangelischer Reformation*, s. 61: „Also hefft oock M. GEORGIUS APORTANUS, de erste evangelische prediger tho Embden up densülven grundt der aposteln gebuwet; unde darumb gelyck im anfang dat h. avendtmal, so wol van den affgödischen ceremonien, also van der falschen lehre der papisten gesüveret; und datsülve, wowol de affgödische altaren noch stunden up dem chor an einem dische mit synen communicanten gehalten, who noch (im fall der noth) mit levendiger kundtschop deren, de solckes mit öhrem ogen gesehen, tho bewyssen.”

traden als hervormingsgezinde predikers op te Norden (JOANNES STEPHANI) 1520 ¹, te Leer LUBBERTUS CANZ te Weener JAN SCHOLTENS (JOANNES SCULTO), te Olders hoofdeling ULRICH VAN DORNUM voor de nieuwe leer ijve ARNOUDS (HENRICUS ARNOLDI) ² en te Aardorp MAMMO

Maar hoe groot een omkeer hunne prediking tewegeene ongeregeldheden of volksbewegingen gaf ze aan schrandere staatkunde van graaf EDZARD wist in tijdslijkheid te voorkomen of, waar ze tegenstand vond, te ruimen. »Stetit aut concidit papatus," mocht na

¹) C. A. CORNELIUS (*Der Antheil Ostfrieslands an der Reform* weert, dat hij op verzoek van graaf EDZARD (in een brief van 19 Dec. 1522 vermeld) uit Wittenberg naar Norden door LUT werd, en grondt deze meening 1°. op de onderstelling, dat LUTHE verzoek zeer zeker voldaan zal hebben, 2°. op het onwaarschijn COBUS PRAEPOSITUS door hem zal gezonden zijn, daar deze zich i te Wittenberg bevond en van zijn invloed op de Oostfriesc blijkt, en 3°. op de omstandigheid dat JAN STEVENS later tot de zinde leer van 't avondmaal neigde en, deswegens in ongelegen troost en hulp bij de Wittenbergers zocht. Van naderbij beschou gronden echter niet voldoende. Wel heeft CORNELIUS gelijk me stelling, dat LUTHER bereid zal geweest zijn aan 't verlangen te voldoen, maar hoe hij dat vervuld heeft, blijkt uit zijne stelli in een brief van Juli 1523 (uitg. van DE WETTE, th. II s. 3) (PRAEPOSITUS) abijt vocatus in Frisiam a comite de Embden." invloed op de Oostfriesche kerk nergens aan te bespeuren valt, i immers hij gevoelde zich zoo weinig door dien werkkring aamaakte er zoo luttel opgang, dat hij een half jaar later reeds terug was gekeerd. Toch was hij en niet JAN STEVENS de man gezonden had. Trouwens, reeds twee jaren vóór dat LUTHER zending dacht, nl. in 1520, predikte JAN STEVENS te Norden d (MEINERS, a. w. II bl. 343), en zoo hij al later tot de Luthers van 't avondmaal neigde, 't was niet het gevolg van een Witte leiding of bijzondere bekendheid met LUTHER, maar van zijn o leeraars uit Bremen (MEINERS t. z. p. bl. 369). CORNELIUS werd dwaling gebracht door HOYER (*Apologia Nordana*) en FUNCK (*Ern nisz*) die echter door MEINERS terecht zijn tegengesproken. Ook *Ostfries. Predigerdenkmal.* s. 221, 217 beging dezelfde vergissing

²) J. C. H. GITTERMANN in eene verhandeling over de Oostfriesc (*Kirchenhist. Archiv von K. F. STAUDLIN 1824 IV s. 29*) zegt — op welken grond — dat hij van Zutfen afkomstig was.

³) HARKENROHT, a. w. bl. 256 en 906.

getuigd worden, »prout plebs aut sacris praefecti huc aut illuc inclinarunt; quippe cum cogeret neminem, neminem loco moveret EDZARDUS, plebi vero libertatem in hac re atque arbitrium omne relinqueret, nisi quod causam piam, quantum poterat, favore juvaret, atque hoc praestaret, ne quid immodeste, ne quid turbulente usquam ob religionem fieret. Denique sine imperio religionis forma verbi divini vi brevi tempore sub ditione EDZARDI conversa est, superstitioneque vetus aut privatis parietibus hic illic, aut monachorum monacharumve coenobiis inclusa ¹." Werd dan ook de voortgang der Hervorming in Oost-Friesland bedreigd door hevige aanvallen van den kant der Roomsch-Katholieke geestelijkheid of nog meer door velerlei onlusten in 't midden der gemeente zelve ontstaan, — dit alles behoort tot een later tijdperk: voor als nog was het heel Oost-Friesland door rustig en veilig. Daarheen richtte menig Noord-Nederlandsch Sacramentist het oog met de stille verzuchting; »zóó kon en zóó moest het ook hier zijn!" of bij de minste verademing met het blijmoedig vertrouwen: »zóó zal het ook hier worden!" Daarheen zag hij uit als naar een toekomstig vaderland, waar hij God naar de inspraak zijns harten zou kunnen dienen, indien eens hier het vonnis der ballingschap hem verstiet of het vuur der vervolging al te hevig ontbrandde.

Niet in alle, maar toch in vele opzichten, bood ook Bremen hem dezelfde veiligheid aan. Naar waarheid kon BUGENHAGEN in 1524 getuigen ² »hoe die stad al spoedig de reine leer des evangelies tegen de dwaling en verleiding des pausen had aangenomen," daar velen van hare aanzienlijken, toen HENDRIK VAN ZUTFEN er kwam op zijn vlucht uit Nederland in October 1522, met groote blijdschap hem ontvingen en tot het vervullen eener predikbeurt op den 10den November bewogen. Van dien tijd af was bij een groot deel der burgerij de zegepraal der Hervorming verzekerd en trad HENDRIK, door een verlofbrief uit Wittenberg gesteund, geregeld

¹) UNDO EMMIUS, *Hist. rer. Fris.* l. LIII p. 826, letterlijk gevolgd door GRONDE, *Hist. ref.* t. II. p. 24.

²) *Ecclesiastica Bremensia*, Magdeb. 1529, in de voorrede. In de kronijk van het Doesburger fraterhuis (medegedeeld *Kerkhist. archief* III bl. 111) wordt op 1523 van Bremen gezegd, dat het was »notabiliter infamata et infecta novitatibus istis."

en met toenemenden zegen als haar krachtige voorsta-
kondiger op. Maar »van velerlei aanvechtingen en gev-
BUGENHAGEN ook, zoodat hij 't een opmerkelijk wonder
dat de Bremers standvastig gebleven zijn: gevaren
valsche leer en dweperij, die zich tegen de overheid ver-
lichaam en ziel verleidt, — daarvoor had God hen
waard! — maar gevaren door heftige vervolging ontsta-
met den bisschop aan 't hoofd had zich fel gekant teg-
leer; velerlei lagen waren den wakkeren prediker geleg-
't mocht een wonder heeten, dat hij ze ontkomen was
datzelfde jaar 1524 niet ten einde zijn, of reeds had
laarskroon verworven; hij viel den 11den December t
Ditmarschen als het offer van blinden geloofshaat.

Maar aan den voortgang der Hervorming te Brem-
dood weinig of geen afbreuk. Dáár toch was de teg-
den lageren clerus reeds overwonnen, die, hoe ook door
aangehitst, ronduit »HENRICUS lehre vor recht bekend
van nehmen minschen ¹ solche lehre öhr levent lang
den, derhalven seden se, se schölden dat wort nicht
dáár hadden de evangelischgezinden al de kerken, met
van de hoofdkerk, reeds ingenomen en genoten zij sed-
jaar 1524 ² de prediking van twee nieuwe, ijverige leer-
PRAEPOSITUS en JOANNES TIMANS, den een in de Lief-
den anderen in de Sint-Maartens-kerk. Beiden, die
JOANNES SELST ³ een ambtgenoot aanwonnen, poogden
tiger inspanning 't gemis van HENDRIK te vergoeden
arbeid zij waren ingegaan. De eerstgenoemde vond hi
zijne omzwervingen, maar vooral, in volhardende tro-
hij 't evangelieambt en de uitbreiding der Hervorming
rust voor 't kwellend verwijt, dat hij eens in een o-
doodsgevaar zijne overtuiging verzaakt had. De and

¹) Niemand.

²) Zie *RENNERS Chronicon Bremense* aangehaald bij GERDES :

³) Althans vóór den 11^{en} Mei, toen LUTHER (*Briefe* a. u.
SPALATINUS schreef: »Bremenses proficiunt in verbo, ut jam vix
JACOBUM Iperensem pro evangelista in alteram ecclesiam.»

⁴) H. Q. JANSSEN, a. w. bl. 275.

TIMANS, was een Amsterdammer van geboorte; of hij in zijne geboortestad ook zijne opleiding genoten had ¹, of hij dáár geestelijke was, eer hij zich buiten 's lands begaf, — van dit alles blijkt niets. Alleen is 't niet onwaarschijnlijk, dat hij, toen HENDRIK VAN ZUTFEN hem tegelijkertijd met JACOBUS PRAEPOSITUS naar Bremen ontbood, zich ook even als deze te Wittenberg bevond: indien hij toch met LUTHER verkeerd heeft juist in den tijd, die onmiddellijk voorafging aan de rampzalige twisten over 't avondmaal ², laat het zich daaruit te eer verklaren, dat hij zulk een heftig voorstander van de consubstantiatie en van de hiermee verwante leer der overalheid van den verheerlijkten Godmensch werd. Wèl neigden daartoe, op dit punt verschillende met de meerderheid der evangelischgezinden hier te lande, wier meening omtrent de beteekenis van den maaltijd des Heeren in 't geschrift van HOEN getrouwelijk was uitgedrukt, — wèl neigden daartoe ook twee andere Amsterdammers, die als Hervormers optraden, FRANS WORMER en JOANNES PELT, 't geen eene onderlinge bekendheid en geestverwantschap, zoo al niet eene overeenkomst van opleiding onderstellen doet: maar toch deze beiden waren er verre af, van zóó uitsluitende, zóó hevige, zóó onverdraagzame voorstanders der Luthersche avondmaalsleer te zijn, als JOANNES TIMANS zich betoonde eerst bij de Oost-Friesche kerkgeschillen (1528 en verv.), en later (1548 en verv.) in den ketterstrijd tegen HARDENBERG. Waarlijk, bij zóó veel scherp en bijtends en zuurs, als zijn schrijven en handelen kenmerkte, was de toenaam SOETEMELCK hem gegeven een spot, gelijk alleen de volksironie dien uitdenken kan.

Maar, welke gebreken hem eigen waren, 'hij stelde toch hartelijk belang in het lot der vervolgd, hij dacht met weemoed aan de

¹) Zie over hem SCULTETUS, *Annales* p. 207, PONTANUS, *Rerum et urbis Amst.* p. 239, LE LONG, *Reform. van Amst.* bl. 500, WAGENAAR, a. w. III bl. 199, MEIJERS, a. w. I bl. 83, 454. Hij moet, 't geen door VAN HERWERDEN (*Hendrik van Zutphen* bl. 112) voorbij gezien werd, goed onderscheiden worden van JOANNES VAN AMSTERDAM, den leerling van GANSFORT (ULLMANN, a. w. II s. 407), die denkelijk omstreeks 1460 geboren werd. Onze JOANNES TIMANS heeft misschien het onderwijs van BUSCHIUS genoten (boven bl. 32), dat de eerste kiemen van ketterij in hem kan gelegd hebben; de leiding althans van CROCUS of ALLARDUS had er zeker geen schuld aan.

²) Zie boven bl. 100 in de 4e noot.

macht der duisternis, die in zijn vaderland het opkomend licht zocht te verdonkeren en, gelijk zijn ambtgenoot JACOBUS PRAEPOSITUS gastvrij voor GELDENHAUER op diens omzwervingen buiten 's lands zijn woning opende ¹, zoo was het hem een verkwikking den Amsterdammer JOANNES PELT ² bij zich te ontvangen, en welhaast aan zijne zijde in den evangeliearbeid werkzaam te zien. 't Onthaal door die beide mannen in Bremen gevonden geeft er eenig denkbeeld van, hoe welkom een toevluchtsoord de Weserstad zijn moest in de schatting der Noord-Nederlandsche Sacramentisten en hoe de mare van den bloei der dáár gestichte gemeente de hier vervolgden sterkte in hun geloof en op betere tijden ook voor hun vaderland hopen deed.

Hoe groot nogtans hier te lande de invloed mocht zijn, dien de voortgang der Hervorming in naburige gewesten, in Zuid-Nederland en het Kleefsche, te Bremen en in Oost-Friesland, op de Evangelischen had, — toch richtte zich bij voorkeur hun oog verder en zocht het begeerigen, dan eenig ander licht hier of daar opgaande, de beide brandpunten der Reformatie: Saksen en Zwitserland. Sinds ERASMUS zich naar Bazel begeven had, trok Zwitserland de meestontwikkelden, de geleerden aan, die echter eerlang, zoo velen 't hun ernst was met hunne hoogere zielsbehoeften, den ideaal-humanist vergaten, om zich neder te zetten aan de voeten van OECOLAMPADIUS en van ZWINGLI. Maar die namen kende nauwelijks de groote menigte. Slechts één naam was er, die voor 't volk het zinstaal van waarheid en vrijheid mocht heeten: MARTIN LUTHER. Wittenberg: daarheen wendde zich, na elke tijding van daar vernomen, na elk geschrift van daar uitgegaan en met gretigheid als verslonden, voortdurend de gedachte van de meerderheid

¹) »Bremis,» schrijft GELDENHAUER (*Archief voor K. Gesch.* IXe Dl. bl. 511) van een reis, die in September en October 1525 plaats had, »Bremis exceptit nos, nolentes fere, hospitio JACOBUS PRAEPOSITUS concionator.»

²) Hij werd in 1525 prediker aan de Ansharius-kerk. Hoe hij vroeger als minderbroeder-gardiaan te Amsterdam de zaak der Hervorming bevorderd had en Amsterdam moest ontwijken, zal nader worden medegedeeld. Vgl. boven bl. 120 in de nt.

der Sacramentisten. Zij leefden mede met den grooten augustijner. Zoodra 't gerucht zijner heimelijke ontvoering naar den Wartburg, die aan den haat van Rome geweten werd, herwaarts overkwam, — hoe zeer was het uit hunne harten geschreven, wat één in hun midden¹ betuigde: »ach Gott vom Himmel, erbarm dich unser, o Herr Jesu Christe, bitt für dein Volk; erlös uns zur rechten Zeit. O Gott, ist LUTHER todt, wer wird ons hierfür das heilig Evangelium so klar fürtragen? Ach Gott, was hett er uns noch in zehn oder zwanzig Jahrn schreiben mögen! O ihr alle fromme Christenmenschen, helft mir fleissig beweinen diesen Gottgeistigen Menschen, und Gott bitten dasz er uns ein andern erleuchten Mann send." Maar ook, toen die vrees was gebleken ijdel te zijn, wat blijdschap!

Telkens weer, zoo vaak een nieuw volksgechrift uit zijne vruchtbare pen was gevloeid, zocht men 't machtig te worden en tartte de dreigingen van inquisitie en plakkaat, om het te lezen, te herlezen, den ganschen inhoud zich in te prenten, altijd gedachtig hoe 't eerste heldere licht van Wittenberg was uitgegaan en van daar, zoo veel Noord-Nederland aanging, in het augustijner klooster te Dordrecht 't eerst doorgedrongen was. Die ijver zou nog toenemen, toen de edelste vrucht, die LUTHER's verblijf op den Wartburg had opgeleverd, gerijpt was, — toen in September 1522 zijn Hoogduitsche vertaling van 't Nieuwe Testament verscheen, welhaast gevolgd door eene Nederlandsche overzetting bij ADRIAAN VAN BERGEN aldaar². Van toen af gold ook voor geheel Nederland, wat COCHLAEUS aangaande Duitschland getuigde: »mirum in modum multiplicabatur per chalcographos Novum Testamentum LUTHERI, ut etiam sutores et mulieres et quilibet idiotae, qui teuthonicas literas utcunque didicerant, Novum illud Testamentum tanquam fontem omnis veritatis avidissime legerent quicunque Lutherani erant, illudque saepe legendo memoriae commendarent, in sinu secum portantes codicem³."

¹) ALBRECHT DÜRER, destijds wel niet in Noord-Nederland, maar te Antwerpen: doch wie kan er aan twijfelen, dat hier te lande de indruk dezelfde was?

²) Over deze uitgave handel ik later uitvoeriger.

³) Bij GIESELER, a. w. III 1 s. 110 nt.

Maar niet alleen de eenvoudigen in den lande waren er begeerig naar. Ook de meer ontwikkelden, ook de geleerden, die zich nog altijd gaarne tot den kring der humanisten rekenden, stelden de kostelijke gave op prijs: zij werden meer en meer ingenomen met Wittenberg en 't geen van daar uitging, sedert de Saksische universiteit een man als MELANCHTHON aan zich verbonden had (29 Augustus 1518), MELANCHTHON, die bij LUTHER'S vertaling een krachtige medewerker geweest was en wiens roem zelfs den naam van ERASMUS scheen te zullen verduisteren. Steeg reeds in 1520 het getal studenten, van heinde en ver te Wittenberg samengevloeid, tot vijftienhonderd, ook uit Noord-Nederland begaven zich velen er heen, begeerig om de wijldermaarde mannen te hooren en een geheel ander onderwijs te ontvangen, dan de universiteit van Leuven of Keulen of Parijs hun aanbod¹. Na den reeds vermelden PETRUS BLEISWICK² kwamen er van 1520 tot 1525 de kloosterling BRUNO GERRITS uit Dordrecht, CORNELIS MEINDERTS uit Zieriksee, de franciskaner ADRIAAN LODEWIJKS uit Geertruidenberg, WOUTER VAN ACHELEN uit Breda, HENDRIK WERENSINGH van Velzen, GERRIT ALDENROCK van Amsterdam; uit Deventer LUDOLF PESSE, uit Koeverden JAN HENDRIKS, uit Meppel JAN HOOGEKAMP en WILLEM STAPEL, uit Groningen THOMAS KAMP en NIKOLAAS KOEN³, uit Friesland WILLEM DE GEER, de Leeuwarder HENDRIK AUKES en de Bolswarder FRANS FRITZJOHAN⁴, terwijl eindelijk uit de stad Utrecht zelve afkomstig waren zekere augustijner FRANCISCUS, en voorts FRANS ADRIAANS, LUBBERT HENDRIKS, LEENDERT DE LAAN, WILLEM HAGEN⁵, THOMAS

¹) Zie 't vroeger aangehaalde *Album* van FÖRSTEMANN en vgl. het uittreksel daarvan gegeven door SCHULTZ JACOBI, *Oud en Nieuw* I bl. 20.

²) Boven bl. 75.

³) Een paar anderen door SCHULTZ JACOBI voor Groningers gehouden (bij hen n°. 57 en 81) waren 't niet, maar, zoo als aan het bijgevoegde dat zij tot het Munstersche bisdóm behoorden te zien is, de een uit Grönnungen en de ander uit Gronau.

⁴) Bij S. JACOBI n°. 47. De naam klinkt echter zóó Hoogduitsch, dat wij hier zeker aan een Duitscher te denken hebben, die zich tijdelijk te Bolsward gevestigd had. Of is Boppard bedoeld en de aanduiding »Trajectensis dioeceseos» eene vergissing?

⁵) Te onrechte meent S. JACOBI, t. a. pl. bl. 51, dat deze, die tusschen 24 Aug. en 26 Dec. 1523 als student werd ingeschreven, dezelfde zou zijn als de Haagsche rector WILLEM DE VOLDER (GNAFEUS). Deze toch was van 1 Aug.

ABRAHAMS en misschien JAN DIRKS WIJSMAN ¹. Ziedaar enkele namen; maar *velen* zouden er zonder twijfel aan toegevoegd moeten worden, indien allen, die van hier uit Wittenbergs akademie bezochten, verplicht waren geweest zich te doen inschrijven op de rol der studenten. Zij keerden herwaarts terug met verhoogde liefde voor de Saksische universiteit, meestal ook voor de leer, die ze dáár hadden hooren verkondigen in de gespierde taal van een LUTHER en met al het scherpzinnig vernuft, dat een MELANCHTHON ten dienste stond; zelve er door aangegrepen prikkelden zij weer anderen tot de reis naar Wittenberg en werden op hunne beurt herauten en verbreiders der nieuwe overtuiging in den kring hunner landgenooten; waar zij toefden, was het wel zeker, dat elk nieuw geschrift van LUTHER niet alleen een weg vond, maar ook met uitbundige blijdschap begroet en als 't begeerlijkst kleinood ontvangen werd.

Hoe hoog moest dan wel bij de Evangelischen in Holland de geestdrift stijgen, toen in 't begin van Augustus of tegen 't eind van Juli 1523 een brief van LUTHER overkwam aan hen zelve — ja ook zeker aan hunne geloofsgenooten in Brabant en Vlaanderen, maar toch volgens 't opschrift — in de *eerste* plaats aan hen gericht: een brief dubbel welkom te midden der ontsteltenis, waarin ben de marteldood van HENDRIK VOES en JOANNES VAN ESSEN (1 Juli 1523) gestort had, — dubbel welkom in die dagen van angst en bezorgdheid, terwijl hunne hooggeschatte voorgangers HOEN, GNAFEUS en CANIRIVUS in den kerker zuchtten, om eerlang misschien ten offer te vallen aan de wreedheid van den machtigen inquisiteur.

Zeker, velen die reeds wankelden of mismoedig terug wilden

tot 29 October 1523 in den kerker en bleef ook vervolgens nog onder cautie binnen den Haag gevangen, terwijl uit een stuk van 23 April 1525 (*Memoriael's Hof's v. Holl.* f°. 84), waarbij dit vonnis werd opgeheven, blijkt, dat hij gedurende al dien tijd den Haag niet verlaten had.

¹) S. JACOB¹ vermoedt dat deze ingeschrevene, wiens afkomst niet nader aangeduid wordt, de beroemde martelaar JAN DE BAKKER zou zijn. Zeker vergist hij zich. Niet deze toch, maar zijn vader heette JAN DIRKS, hij zelf derhalve JAN JANS: van zijn geslachtsnaam is niets bekend. Is echter deze JAN DIRKS WIJSMAN inderdaad een Utrechenaar geweest, dan kan hij behoord hebben tot het geslacht WEYMAN aldaar, waarvan onderscheiden leden met kettische gevoelens besmet waren.

keeren naar het knechtschap van vroeger, sterkte dit schrijven met wonderbare kracht; velen vertroostte het en misschien nog meerderen won het voor de zaak der Hervorming. 't Luidde aldus:¹

Allen lieben Brudern in Christo, so in Holland, Brabant und Flandern sind, sampt allen Gläubigen in Christo, Gnade und Friede von Gott unserm Vater und unserm Herrn Jesu Christo.

Lob und Dank sey dem Vater aller Barmherzigkeit, der uns zu dieser Zeit widderrumb sehen lässt sein wunderbares Licht, wilchs bisher umb unser Sund willen verborgen gewest, uns der graülichen Gewalt der Finsternisz hat lassen unterworfen seyn, und so schmählichen irren, und dem Antichrist dienen. Aber nu ist die Zeit widerkomen, dasz wir der Dordeltauben Stimm horen, und die Blumen aufgehen in unserm Land. (Hohel. II: 11, 12) Wilcher Freud, mein Liebsten, ihr nicht alleine theilhaftig, sondern die Furnehmisten worden seydt, an wilchen wir solche Freude und Wonne erlebt haben. Denn euch ists für aller Welt geben, des Evangelii nicht alleine zu horen und Christum zu erkennen; sondern auch die Ersten zu seyn, die umb Christus willen Schand und Schaden, Angst und Noth, Gefängnisz und Fährlichkeit leiden, und nu so voller Frucht und Stärk worden, dasz ihrs auch mit eigenem Blut begossen und bekräftigt habt; da bey euch die zwey edle Kleinod Christi, HINRICUS und JOHANNES, zu Brussel ihr Leben gering geacht haben, auf dasz Christus mit seinem Wort gepreiset wurde. O wie verächtlich sind die zwo Seelen hingericht, aber wie herrlich und in ewiger Freuden werden sie mit Christo widerkomen und recht richten diejenigen, von denen sie itzt mit Unrecht gericht sind.

Ach wie gar ein geringe Ding ists, von der Welt geschändet und getodtet werden, denen so do wissen, dasz ihr Blut kostlich (Ps. IX: 13, LXXII: 14) und ihr Tod theur ist für Gottis Augen, wie die Psalmen singen (CXVI: 15). Was ist die Welt gegen Gott? Welch eine Lust und Freud haben alle Engel gesehen an diesen zwo Seelen! Wie gerne wird das Feur zu ihrem ewigen Leben von

¹) Volgens den nauwkeurigen tekst bij DE WETTE, a. w. II s. 262.

diesem sundlichen Leben, von dieser Schmach zur ewigen Herrlichkeit geholfen haben! Gott gelobt und in Ewigkeit gebenedeyet, dasz wir erlebt haben rechte Heiligen und wahrhaftige Märterer sehen und horen, die wir bisher so viel falscher Heiligen erhebt und angebetet haben. Wir hieroben¹ sind noch bisher nicht würdig gewesen, Christo ein solchs theures werthes Opfer zu werden, wiewohl unser Gelieder viel nicht ohne Verfolgung gewesen, und noch sind. Darumb, mein Allerliebsten, seyd getrost und frohlich in Christo, und laszt uns danken seinen groszen Zeichen und Wundern, so er angefangen hat unter uns zu thun. Er hat uns da frisch neue Exempel seines Lebens furgebildet. Nu ist's Zeit, dasz das Reich Gottis nicht in Worten, sondern in der Kraft stehe. Hie lehret sichs, was da gesagt sey: Seyd frohlich in Trubsal (Rom. XII: 12). Es ist ein kleine Zeit (spricht Jesajas cap. LIV: 7) dasz ich dich verlasse; aber mit ewiger Barmherzigkeit will ich dich aufnehmen. Und der XCle Psalm vs. 14, 15: ich bin (spricht Gott) mit ihm in Trubsal; ich will ihn erretten und will ihn zu Ehren setzen; denn er hat meinen Namen erkannt. Weil wir denn die gegenwärtige Trubsal sehen, trostliche Verheissunge haben, so laszt uns unser Herz erneuen, guts Muths seyn und mit Freuden dem Herrn uns schlachten lassen. Er hats gesagt, er wird nicht liegen: auch die Haar auf eurem Haupt sind alle-gezählet (Matth. X: 30)².

Bittet fur uns, lieben Bruder, und unternander, auf dasz wir die treue Hand einer dem andern reichen, und alle in einem Geist an unserm Häupt Jesu Christo halten, der euch mit Gnaden stärke und vollbereite zu Ehren seinem heiligen Namen, dem sey Preis, Lob und Dank bey euch und allen Creaturen in Ewigkeit, Amen.

E. W. MART. LUTHER, D.

¹) Wij in Opper-Duitschland: tegenstelling met hetgeen in Nederland had plaats gehad.

²) In latere uitgaven is hier nog bijgevoegd, wat in 't oorspronkelijke echter ontbreekt: „Und obwohl die Widdersacher diese Heiligen werden Hussitisch, Wigleffisch und Lutherisch ausschreien, und sich ihres Mords rühmen, soll uns nicht wundern, sondern deste mehr stärken: denn Christus Kreuz musz Lasterer haben. Aber unser Richter ist nicht ferne, der wird ein ander Urtheil fällen; das wissen wir und sinds gewisz.“

Hoe zal die taal der innigste deelneming menig hart hebben aangegrepen; hoe steunde zij den wankelenden moed; hoe wekte zij tegenover het dreigend gevaar een geloof, een ijver, een liefde, die voor kerker noch brandstapel terugbeefde. Maar ook bijbelsch van taal en van kleur wees dit schrijven de Evangelischen in Noord-Nederland heen naar 't geen de groote Hervormer de uitnemendste troostbron achtte: of zij het te allen tijde gedenken en daaraan zich laven mochten! Bovendien: bij Rome's hooggestemden roem op de eenheid der Kerk, gaf het getuigenis van een gemeenschap der heiligen, die over bergen en stroomen heen elkander de helpende broederhand reiken en zich één gevoelen in het allerheiligst geloof.

Juist in die dagen, terwijl meer dan ooit LUTHER'S naam met liefde en dankbaren eerbied onder al de Evangelischen in Noord- en Zuid-Nederland genoemd werd, in Augustus 1523, verscheen bij den drukker ADRIAAN VAN BERGEN te Antwerpen een boek, met klimmend verlangen te gemoet gezien, sedert LUTHER zijn Hoogduitsche overzetting van het Nieuwe Testament (21 September 1522) had uitgegeven. Wèl waren zeker van die September- en van de spoedig noodige December-uitgaaf vele exemplaren ook hier te lande verspreid, maar de wensch om het Nieuwe Testament in zijne eigene moedertaal te lezen, werd er te levendiger door. Nog nooit, tenzij door een of ander handschrift, was die wensch vervuld; nog nooit had een drukker zich verledigd een nieuw testament in het Nederlandsch te bezorgen.¹ Ook dien zegen zou men aan de Hervorming danken. LUTHER'S werk werd vertaald; en als eerste proeve verscheen 't jaar ons Heeren 1523 op Sint

¹) Vgl. boven bl. 54. Dat in den catalogus der boekery van J. OLPHERS, in 1657 te Amsterdam verkocht, onder n°. 160 in 8vo een N. Testament (bij HANS VAN ROEMUNDT) 1522 voorkomt, zoo als LE LONG, a. w. bl. 512 bericht, is zonder twijfel een onnauwkeurigheid of een drukfout. Zóó spoedig was de vertaling van LUTHER'S werk niet gereed. Er werd meer tijd vereischt dan na 21 Sept. 1522 van 't jaar 1522 nog overbleef, om het Hoogduitsch te vertalen en die overzetting te drukken.

Jansavont decollatio" (28 Augustus) volgens een aantekening op het einde: ¹

Die Euangelien ons Heeren Jesu Christi, in de Duytscher sprake getranslateert. Die welcke Sinte Matheus, Sinte Marcus, Sinte Lucas, ende Sinte Jan bescreuen hebben. Ende voor elck Capittel een corte bedudenisse, opdat men weten mach hoe dat elck Kerstenmensche sculdig is die Euangelien Christi te lesen, ende die in zyn herte te dragen, bouen alle anderer leringhen ende Schrifturen. Ende daerin vrilick ende ghetrouwelick te leuen ende te steruen. Neerstelick gecorrigeert 1523.

Na eenige weken werd dit eerste deel door een tweede gevolgd dat in October afgedrukt was, en de Handelingen der Apostelen met de Openbaring van Joannes bevatte. Er bleven derhalve tot aanvulling de gezamenlijke Zendbrieven over. Of ze evenzeer nog in 1523 door ADRIAAN VAN BERGEN bezorgd werden is niet geheel zeker, omdat er geen enkel exemplaar van zijne nieuwe testamenten van 1523 meer bestaat. waaraan niet als derde deel is toegevoegd een *tweede* druk der vertaalde Brieven, die volgens de slotbladzijde eerst in 1524 het licht zag en tot titel heeft:

Die Epistolen van den Eerwaerdighen Apostel Sinte Pauwels, dat wtvercoren vat Christi, metten anderen Epistolen, van Sint Jacop, Sint Pieter, Sint Jan ende Sinte Judas. Ouergheset in goeden Duytsche, met een schoon bewys voer elck Capittel, wat sin datter in besloten is. Ende met die Concordancien van den Ouden ende Nieuwen Testamente. Anderwerf neerstelick gecorrigeert.

Dit »anderwerf gecorrigeert" bevestigt de onderstelling, reeds op

¹⁾ In weerwil mijner pogingen mocht het mij niet gelukken exemplaren dezer eerste drukken bij ADRIAAN VAN BERGEN en DOEN PIETERS machtig te worden. De aanwijzing van Dr. ROODHUYZEN, a. w. bl. 20 volgende, zocht ik van laatstgenoemden een exemplaar op de koninklijke boekery te 's Gravenhage, maar 't bleek mij dat zijne aanwijzing niet juist was. Alleen door nauwkeurig na te gaan wat Is. LE LONG in zijn *Boekzaal* bericht en de bij hem opgegeven bijzonderheden met elkander in verband te brengen, kwam ik tot de medegedeelde resultaten. Sommige vragen echter blijven nog over, die alleen kunnen beantwoord worden door een zorgvuldig onderzoek van de exemplaren zelfen, b. v. deze: of inderdaad de drie gedeelten van het N. Testament elk afzonderlijk zijn uitgegeven? dan wel of het op 28 Augustus afgedrukte gedeelte (de Evangelien) bleef liggen tot na de voltooiing van het tweede (Handel. en Openb.) en daarmede een geheel uitmaakt? het nazien der afgedrukte bladen zelfen, der custoden enz. kan dit alleen uitwijzen.

zichzelve waarschijnlijk, dat ADRIAAN VAN BERGEN zijn voornemen om het *geheele* Nieuwe Testament uit te geven nog in 1523 volvoerd had: misschien werd echter, nog voordat de exemplaren van dien *eersten* druk in omloop kwamen, de gansche voorraad in beslag genomen door de overheid, en heeft dientengevolge de formule: *cum gratia et privilegio* die aan den voet der laatste bladzijde van den *tweeden* druk prijkt, eene zeer bijzondere beteekenis. Doch er is nog meer wat vóór het werkelijk bestaan van dien *eersten* druk pleit, al ging ook het laatste exemplaar dier uitgaaf verloren. Er bestaat kennelijk van ADRIAAN VAN BERGEN's nieuw testament een nadruk,¹ die letterlijk overeenstemt met het eerste en het tweede deel, maar die, wat het derde (de Brieven) betreft, vrij wat afwijkt van de uitgaaf door VAN BERGEN in 1524 bezorgd en o. a. de korte inhouden boven de hoofdstukken mist. Licht het vermoeden niet voor de hand, dat die nadruk den tekst van het derde deel even getrouw teruggeeft als dien van het eerste en het tweede, maar den tekst van het derde, eer die »anderwerf gecorrigeert,” eer die voorzien werd »met een schoon bewys voor elk Capittel, wat sin datter in besloten is,” gelijk de titel van 1524 met zekeren ophef vermeldt, — in één woord, den tekst der oorspronkelijke nu geheel ontbrekende editie van 1523 bij ADRIAAN VAN BERGEN?

Zonderling is het nogtans, dat de *tweede* druk van het Nieuwe Testament bij ADRIAAN VAN BERGEN² wederom, zoo veel die »Epistolen” betreft, in titel³ en eindformule⁴ op de slotbladzijde verschilt van den bundel der »Epistolen” van 1524, die in de uitgaven van 1523 werd ingelascht, al behooren beiden tot de rubriek van »anderwerf gecorrigeert” te zijn. Waarschijnlijk heeft VAN BERGEN ééne opklaag der Brieven tot aanvulling zijner nieuwe testameten van 1523 en ééne andere als onderdeel van zijn volledig n. testament van 1524 gereed gemaakt. Laatstgemeld n. testament bestaat

¹) Zie daarover beneden.

²) Een exemplaar dezer uitgaaf is voorhanden op de bibliotheek der Maatschappij van Letterkunde te Leiden. LE LONG kende dezen druk niet.

³) Deze heeft alleen: »Die Epistolen van den eerwaardighen Apostel sint Pauwels, met den anderen Epistelen, van sint Jacop, sint Peeter, sint Jan ende sinte Judas,” zonder meer.

⁴) De woorden: »cum gratia et privilegio” ontbreken.

uit zes onderscheiden deelen, elk met afzonderlijke custoden voorzien. 't Eerste, een half vel groot, bevat in een gefigureerden rand (onderaan de voorstelling der bekeering van Paulus; rechts boven een wapen met het merk en de initialen van ADRIAAN VAN BERGEN) den titel:

Dat nyeuwe Testament anderwerf met grooter neersticheyt gecorrigeert. Tantwerpen bi mi Adriaen van Berghen int gulden Missael op die Camerpoortbrugge. 1524;

voorts twee prologen, die op de zevende bladzijde eindigen, zoodat de achtste wit is gebleven: nieuw bewijs, dat dit katern op zich zelf staat en desverkiezende door een ander voorwerk vervangen kon worden. Met het tweede, anderhalf vel groot en een witte bladzijde op 't eind, is dit evenzeer het geval: 't bevat de aanwijzing der perikopen van 't kerkjaar. Het derde, juist 25 vel, houdt de vier Evangeliën in en eindigt met de dagteekening 25 Mei 1524; het vierde telt 80 bladzijden, waarvan de laatste wit is, en bevat de Handelingen; in het vijfde, juist 16 vel groot, staan de Brieven met het jaartal 1524 op 't eind; terwijl eindelijk de Openbaring 3 vel beslaat, waarvan de laatste bladzijde wit gelaten is en de voorlaatste de aanwijzing heeft: »Gheprent Tantworpen Op die Camerpoortbrugge Int gulden Missael By mi ADRIAEN VAN BERGEN, in Julio.» 't Schijnt derhalve dat deze druk, in Mei 1524 begonnen, in Juli daaraanvolgende gereed was.¹

De uitgave komt, zoowel wat den tekst betreft (vertaling van LUTHER's overzetting) als wat de korte inhouden boven de hoofdstukken en de gelijkkluidende plaatsen aangaat, geheel met de vorige bij VAN BERGEN overeen: toch voegde hij er ditmaal opmerkelijke kantteekeningen aan toe. Hij had de ervaring reeds opgedaan, dat menig kooper van zijne n. testamenten (1^e druk) klaagde, ja 't geheele werk scherp veroordeelde, wegens de menigvuldige afwijkingen van den kerkelijken tekst, zoo als de lezers dien kenden

¹) Waarschijnlijk werd het voorwerk in het door mij gebruikte exemplaar eerst vier maanden later gedrukt: in de exemplaren van Juli tot November verkocht zal een ander voorwerk gestaan hebben. Het bewijs daarvoor zal ik straks geven, als ik over dien proloog, die naar ERASMUS vertaald en door VAN BERGEN uit het n. testament van CORNELIS HEYNECK (9 Nov. 1524) nagedrukt werd, handel.

uit hunne evangeliën- en epistelverzamelingen. Om dit verwijt te ontgaan teekende hij in dezen tweeden druk elke variant met een kruisje en plaatste daarnaast op den rand de vertaling, gelijk die te vinden was in de kerkelijke perikopenboeken.

Nog geen vijf maanden waren verlopen sedert de voltooiing dezer tweede uitgaaf bij VAN BERGEN, of een nadruk der eerste (waarop reeds boven bedoeld werd) verscheen bij een zijner gildebroeders in Noord-Nederland. De nadrukker was DOEN PIETER-SOEN te Amsterdam, in 't huis *Engelenburch* aan de Oude Zijde in de Kerkstraat ¹, die achter de Evangeliën den tijd, waarop zijn werk voltooid werd, met deze woorden aanduidt: »int jaer ons Heeren 1524 op Sinte Nicolaus-auont" (5 December), terwijl hij op de slotbladzijden der Zendbrieven en der Openbaring nog eens zijn naam herhaalt, maar zonder jaar of dag te noemen. Woordelijk drukte hij den titel van ADRIAAN VAN BERGEN's Evangeliën na, zelfs met behoud van 't jaartal 1523 ², hij omgaf dien echter met een gefigureerden rand, bovenaan versierd met het stadswapen en terzijde met de onderscheidingsteekenen der vier evangelisten. Dezelfde rand diende hem weer vóór het deel, dat de Handelingen en de Openbaring bevat, waarvan de titel op een kleinigheid na ³ mede geheel overeenkomt met dien door VAN BERGEN bij dit deel gesteld. Een andere rand, met het borstbeeld van Paulus opgehuisterd, omgeeft den titel:

Die Epistelen van den Eerwaerdighen ende Heylighen Apostel
Sinte Pauwels, met den anderen Epistelen, van Sint Jacop, Sinte
Pieter, Sint Jan, ende Sinte Judas.

Hoe groot de overeenkomst tusschen deze beide drukken, dien van ADRIAAN VAN BERGEN en dien van DOEN PIETERS zij, toch wijken ze in sommige opzichten van elkander af. Dit betreft niet alleen het opgemerkte verschil in den tekst der Zendbrieven, niet

¹) Warmoesstraat tusschen den Vijgendam en de Oude Kerk, waarnaar de straat genoemd werd.

²) Van daar de zeer verbreide dwaling dat de druk van DOEN PIETERS van 1523 zou zijn (zie o. a. MONTIJN, a. w. bl. 198); het onderschrift achter de Evangeliën leert ons anders.

³) VAN BERGEN heeft: »met grooter ernste," — DOEN PIETERS: »met grooter naersticheyt."

alleen de rangschikking der boeken (immers DOEN PIETERS laat de Handelingen en de Openbaring volgen na de Brieven, die er in VAN BERGEN's uitgaaf aan voorafgingen), maar ook en voornamelijk de prologen of voorredenen. Van dezen had de Antwerpenaar zich zorgvuldig onthouden; hij gaf niets meer dan den tekst van het Nieuwe Testament, een register der perikopen van het kerkjaar achter de Evangeliën, voorts de korte inhouden boven de hoofdstukken en op den kant de gelijkkluidende teksten. Anders ging de Amsterdammer te werk. Daargelaten of hij enkele glossen, die in de Brieven voorkomen, aan den ouderen Antwerpschen druk ontleende, trekt het terstond de aandacht, dat hij, behalve de opgenoemde bijvoegsels van zijnen voorganger, bovendien een vertaling opnam van de voorrede van MARTIN LUTHER op 't geheele Nieuwe Testament (althans in sommige exemplaren)¹ en van diens prologen op de onderscheidene boeken, behalve op de Handelingen, de Brieven van Jacobus en Judas en de Openbaring.

Is deze vermeerdering van den Amsterdamschen druk opmerkelijk en toont ze overtuigend, dat een deskundige DOEN PIETERS bij zijne uitgaaf ter zijde stond, ze wordt van te meer beteekenis, als daarbij in aanmerking genomen wordt, hoe de vertaler zich kweet van zijn taak. Dezelfde omzichtigheid bestuurde hem, als die de beide uitgevers den naam van MARTIN LUTHER zorgvuldig verzwijgen deed of DOEN PIETERS bewoog den aankoop der voorrede in zijne exemplaren facultatief te laten. Deze omzichtigheid bracht hem tot bekortingen en uitlatingen van alles, wat minder noodzakelijk scheen en toch aanstoot kon geven, ja misschien hem zelve tegen de borst was. Had LUTHER zijne algemeene voorrede besloten met een vergelijkende beoordeeling van de boeken van 't N. Testament, waarin hij 't Evangelie van Joannes als het edelste en het echte hoofd-evangelie hoog verheft boven de synoptische Evangeliën, die naar zijn oordeel ver moeten achterstaan bij de Brieven van Paulus, inzonderheid bij dien aan de Romeinen, bij 1 Petrus en 1 Jo-

¹) DOEN PIETERS richtte althans het werk zóó in, dat deze voorrede, die geen paginatuur en geen custoden heeft, uit het exemplaar des verkiezende kon worden weggelaten, zonder dat het te bemerken was, daar de bladzijde, waarmee Matth. I begint, den custos A 1 draagt, alsof die onmiddellijk op den titel volgde.

annes; — ontzegde hij daarin het evangelisch karakter aan den »strooien” Brief van Jacobus, — dit alles lief de vertaler weg. Evenzoo den proloog op de Openbaring, waarin LUTHER beweert, dat dit geschrift noch apostolisch noch profetisch en van niet veel beter gehalte is, dan ’t vierde boek van Ezra, daar Jezus Christus er niet in geleerd noch beleden wordt. Vermeed de Nederlandsche bewerker dit een en ander, misschien om niemand onder de Evangelischen te kwetsen, — zeker om den wille der Katholieken eindigde hij LUTHER’s voorrede op den brief aan de Romeinen met den zin: »Dat leste Capittel is een gruetinghe, mer daeronder minget hi een proper waarscuwinghe voer menschenleere, dye tusschen der Euangelischer Leere invallen ende argernisse stichten;” zonder er bij te voegen, wat LUTHER daarop volgen liet en in den Bazeler druk van 1525 aldus luidt: »recht als had hy sekerlick gesien, dat wt Romen ende doer die Romeynen komen solden die verleyende argerlicke Canones ende Decretales, ende dat gans geswarm ende gewormt menschelijcker insettinge ende geboden, die nu all die werelt verdrencken: ende deze Epistel, ende alle heylighe scriften, met den geest ende gheloeve verdorven hebben, dat daer niet meer bleuen is, dan die Afgod, die Buyck, welcks dienars hoer hier Sant Pauwel schelt: God verlos ons van hoer. Amen.”

Wie was de bewerker van dezen Amsterdamschen druk? dezelfde als de auteur der oorspronkelijke uitgaaf bij ADRIAAN VAN BERGEN? volbracht hij die belangrijke taak alleen of had hij medehelpers? ’t Laatste kan met recht afgeleid worden uit de voorrede van een herzien en verbeterden druk der Amsterdamsche uitgaaf, den 26en October 1525 nog geen tien maanden later te Basel voltooid bij den drukker ADAM PETRI VAN LANGENDORFF of ADAM ANONYMUS (die nogtans zijn naam verzweg), buiten twijfel onder toezicht van een Nederlander¹, die de geschiedenis van ’t ontstaan dezer

¹) ’t Is op te maken uit de zuiverheid van taal en den aard der gemaakte verbeteringen, maar vooral uit de voorrede, waar men o. a. leest: »ende want die Overlantsche spraek rechter, rijcksinniger ende fyner is in woerden, so hebben wy haer in sommige lichte woertkens ende sproecken een weynich nagevolgt, ende ons met haer vergelijckt, so veel een yegelick wel mach verstaen. Want onse meyning niet was heel Hollants ofte Brabants, mer tusschen beyden, opt kortste ende reynste na onsen vermogen een gemeyn

overzetting nauwkeurig kon kennen en misschien eerst onlangs het vaderland wegens de vervolging ontvlucht was. In die voorrede toch zegt hij: »doer begheerte, raet ende hulp sommiger Christenmenschen, die hierin niet hoer eygen prijs ofte profijt, mer alleen Gods eer ende aller menschen salicheyt hertelick soecken ende begheren, is dit nyewe Testament met groten arbeyt ende nersticheyt overgheset in Nederlands-duytsch, wt die beste, volmaectste ende leste exemplaren, die in Overlant so menichvoldelick geprent syn.” Wie echter waren die »christenmenschen?” ’t Is geheel onbekend.

Als eerste vertaler van LUTHER’S N. Testament in ’t Nederlandsch werd door J. J. HOFFMANN ¹ genoemd JACOBUS PRAEPOSITUS en op zijn gezag evenzeer door C. G. JÖCHER ² en J. MULDER ³, zonder echter daarvoor eenig bewijs aan te voeren; waarschijnlijk alleen op grond, dat de eerste druk in Antwerpen uitkwam en PRAEPOSITUS, dien HOFFMANN kende als een bijzonderen vriend van LUTHER, omstreeks dien tijd daar gewoond had. Wie zich echter herinnert, dat PRAEPOSITUS reeds twee maanden eer LUTHER’S werk in ’t oorspronkelijke uitkwam, Antwerpen voor goed ontvlucht was, zal zeker aan deze gissing niet de minste waarde hechten ⁴.

Vrij wat meer is eene andere meening verbreid, dat namelijk HOEN, GNAFEUS, RODE en hunne vrienden de Amsterdamsche uitgaaf bewerkt hebben. Die meening is evenwel niets dan een gissing, ’t eerst door SALOMO VAN TIL in 1682 voorgedragen, ⁵ door W.

spraak te volgen, die men all Nederlandt doer lichtelick solde mogen lesen ende verstaen.” Zóó kon alleen een Nederlander schrijven, daar geen vreemde deling tot het vervullen dezer taak in staat was; en, wanneer wij letten op de prioriteit aan ’t Hollandsch boven het Brabantsch in dit schrijven toegekend, maar bovenal op den afkeer van Fransche basterdwoorden, waarvan menige correctie getuigt, dan zijn wij geneigd er bij te voegen: zóó kon alleen een Noord-Nederlander schrijven.

¹) *Lexicon universale*, Lugd. Batav. 1698: op ’t woord PRAEPOSITUS.

²) *Allgemeines Gelehrtenlexicon* 1750: op ’t zelfde woord.

³) *Aenspraak aen de Evangelische gemeenten*, vóór ’s mans vertaling van J. L. MOSHEIM, *Eigenschappen der waere Belijders van het Evangelie*. (1735) bl. 16 nt. 2.

⁴) Terecht verwierp haar dan ook H. Q. JANSSEN, a. w. bl. 282—284.

⁵) *Inleyding tot de prophetische Schriften*, (4^e uitg.) bl. 84.

GOEREE acht jaar later nageschreven ¹ en vervolgens overgenomen door Is. LE LONG, ² wiens gezag bij onderscheidene schrijvers onzer eeuw ³ zoo veel invloed had, dat zij, wat hij als VAN TIL'S meening met blijkbare ingenomenheid mededeelde, voor stellige waarheid hielden. Waarop steunt echter deze meening? zeker niet ('t geen LE LONG waarschijnlijk achtte) op een bericht van G. VOETIUS, die geen enkel woord over de nieuwe testamenten van 1523 of 1524 heeft, ⁴ maar eenig en alleen op de vermeende getuigenis van HENRICUS ANTONIDES VAN DER LINDE in diens opdracht vóór zijn *Systema theologicum*. ⁵ Evenwel, die getuigenis moge VAN TIL daar gevonden hebben, niet licht zal een ander haar te dier plaatse lezen. 't Is zoo: VAN DER LINDE noemt daar RHODIUS, HONIUS, GNAFEUS als de eerstelingen der Hervorming, maar gaat in de tien volgende regels voort met hunne latere geestverwanten te noemen,

¹) *Joodse Oudheden*, I bl. 128.

²) *Boekzaal der Nederd. Bijbels*, bl. 522 en verv.

³) DELPRAT, *Broedersch. van Geert Groote* (2^e druk) bl. 153 over RODE handelende beweert, onder verwijzing naar LE LONG: »van zijne geleerdheid kan de uitgave getuigen van het Nederduitsch N. Testament, gedrukt in 1523'' (lees: 1524) »bij DOEN PIETERS in den Engelenburg te Amsterdam 8°, hetwelk met hulp van RODE is in het licht gegeven.'' Zie ook ROODHUYZEN, a. w. bl. 8, 16, 19, 20 en E. J. DIEST LORIGON, *Kerkherv. in ons vaderland* bl. 3. Wat minder stellig had VAN TIL zich uitgelaten, toen hij schreef: »Korte annotatiën, waerin de uytgever synen sonderlingen yver tegens het Pausdom betoont: 't welke ons rechtveerdig nadenken geeft, dat dit het testament is, wiens vertaaling en editie door M. CORNELIUS HONIUS, WILHELMUS GNAPHEUS, JOHANNES RHODIUS en andere, dewelke in die tydt van sulc verstandt waren, beschickt en voortgeset is.'' Met gewone omzichtigheid deelt dan ook GERDES, *Hist. Reform.*, III p. 55 dit gevoelen aldus mede: »non desunt, qui judicantur HONIUM et GNAPHEUM una cum RHODIO fuisse auctores versionis N. T., quae Belgico sermone anno 1523 excusa est, quamquam tamen ea potius LUTHERI fuerit versio in sermonem Belgicum transfusa, quam ut pro mera horum virorum versione venditari possit.''

⁴) LE LONG citeert zonder dat hij het boek geraadpleegd heeft, 's mans *Politica ecclesiastica* tom. II (lees: pars II of tomus III) p. 1131, waar op een boekenlijstje van SUFFRIED VAN OOSTERWIJCK te Emden de bijbeluitgaaf van 1516 bij CLAES DE GRAVE vermeld wordt, doch waar de drukwerken of zelfs ook de namen van ADRIAAN VAN BERGEN of DOEN PIETERS te vergeefs gezocht zullen worden.

⁵) Aangehaald bl. 3 in de noot. Een afdruk van een gedeelte dezer overzeldzame opdracht vindt men, zoo als Prof. DOEDES onlangs herinnerde, in GERDES, *Miscell. Gron.* III 1. p. 43—64.

ten laatste ook JOANNES ANASTASIUS. Diens naam brengt hem »*der Leken wechwyser*” (1554) te binnen en doet hem dientengevolge tot een nieuw onderwerp, nl. tot het optellen van de oudste geschriften der Evangelischgezinden met deze woorden overgaan: »*secedunt pii a papismo, conveniunt ad se per scripturas sacras mutuo docendos, exhortandos: transfunditur in Belgium sermonem testamentum novum, recens versum a LUTERO; mox ejus biblia; colliguntur in libellum sententiae evangelicae maxime insignes; nomen fit Fons vitae, a variis certatim typographis excusus. GNAFEUS scribit librum belgica lingua titulo: Consolationem et speculum aegrotorum.*” Hoe? indien VAN DER LINDE’S zeer onbepaald: »*transfunditur*” de mening al toeliet, dat hij de vertalers bij name gekend had, zou het dan niet veeleer terug moeten slaan op personen, die hij zes, dan die hij tien à twaalf regels vroeger genoemd had, eer op HERMAN COK en NIKOLAES QUICK, dan op RODE, GNAFEUS en HOEN? Maar buiten twijfel bedoelt hij noch de eersten, noch ook de laatsten; hij wist evenmin, wie de vertalers en de bewerkers waren van ’t oudste Nieuwe Testament in zijn moedertaal, als hij den auteur kende van de *Fontein des levens*; in één woord, er is bij hem schijn noch schaduw van de getuigenis, waarop de bewering steunt van SALOMO VAN TIL¹ en van allen, die hem volgden.

¹) Ook in andere opzichten vergiste zich VAN TIL t. a. pl. Hij schrijft daar: »*hetselve*” (d. i. het n. testament van DOEN PIETERS van 1524) »scheen eenigsints uyt den Griekschen text vertaalt te zyn, vermits het op veele plaatsen van de gemeene Latijnsche oversettinge afwykt, doch uyt een al te ruymen styl, en niet sonder seer merkelyke misslagen. Nochtans zyn daarby gevoegt loffelyke prologen op het Evangelium, ieder der sendbrieven van Paulus, en der anderer Apostelen, benevens korte annotatiën, waarin de uytgever synen sonderlingen yver tegens het Pausdom betoont.” Hij wist derhalve niet, dat deze Amsterdamsche uitgaaf, zoo veel den tekst aangaat, geen oorspronkelyk werk, maar een trouwe vertaling van LUTHER’S werk is. Zóó weinig was VAN TIL bevoegd tot een oordeel over het n. testament door DOEN PIETERS bezorgd, zóó weinig reden bestaat er (H. Q. JANSSEN, a. w. bl. 284 vermoedde het terecht), om eenige waarde aan zijn beweren toe te kennen. Op de zonderlingste wijze heeft W. KLOSE (in *NIEDNERS Zeits. für die hist. Theol.* 1860 heft 2) het zoeken te vereenigen met bovenvermeld bericht van HOFFMANN. Hij toch schrijft: »zunächst soll JAC. PROBST mit JOH. RHODIUS, CONR. RAVIUS,” (lees: CORN. HONIUS) »und GNAPHÄUS” (lees: GNAFEUS) »im jahre 1521 (?) die Bibel” (lees: het N. Testament) »ins Belgische übersetzt haben.”

Bij de vraag naar de bewerkers der oudste Nederlandsche overzetting van het N. Testament verdient nog ééne bijzonderheid in aanmerking genomen te worden. Den 23sten Maart 1524 verklaarde de keizer in zijn plakkaat¹ dat, in weerwil van vroegere besluiten tegen den verkoop van kettersche boeken, »nochtans zekere prenters nieuwe boucxkens geprent ende die vercoft ende uuytgegeven hebben, — ende dat veel luyden onser ondersaeten dieselve boucken gecocht ende geleesen hebben ende noch houdende zyn, onder tdecel² van dien, dat dieselve boucxkens niet geïntituleert en zyn upten naem van MAERTEN LUTHER, mair upt *Ewangelie* ende der *Somme van de theologie* ende andere namen, die schynen goetd te zyn, hoewel dieselve boucxkens inhouden diversche dwaelingen, hier voortyts gecondempneert.” De keizer wil om die reden dat overal worde afgekondigd: »die eenyge nyeuwe boucxkens in latijn of duytsch, ende bysonder tgeene dat geïntituleert is: *tEwangelie van Ste Matheus*, mit die glose dair june gestelt, overmidts dat tselfde qualycken getranslateert is, ende dat inde glosen zekere dwalingen bevonden zyn geweest; mitsgaeders oick dat boucxken genoempt: *Die somme van die godlycke geschriften*, dair june mede verbode leeringe staen” — wie dat besit, het binnen acht dagen zal moeten vernietigen. Uit vergelyking van dit plakkaat met een vonnis door 't Hof van Holland den 19en Maart 1540 geslagen tegen JAN HUBRECHTS, waarin ook 't geen deze schout reeds vóór 1525 mocht misdreven hebben wordt opgenoemd, blijkt het, wie auteur was van het veroordeelde boek »geïntituleert *tEwangelie van Ste Matheus*,” namelijk de Amsterdamsche minderbroeder-gardiaan JOANNES PELT, later uitgeweken naar Bremen en daar leeraar geworden, van wien in 't bedoeld vonnis gezegd wordt, dat hij, »oick van der secten was — ende gecorrumpeert ofte qualyken hadde getranslateert ende doen prenten dat *Evangeliū van Sinte Matheus* in duytscher spraike.”³ Ware het te bewijzen dat met die benaming, aan het eerste geschrift van het

¹) *Derde memoriael van A. SANDELIJN*, f°. 37.

²) Voorwendsel.

Zie *Crimineele Sententiën sHofs van Hollandt* op dien datum. Daaruit liet WAGENAAR het vonnis afdrukken in zijn *Amsterdam*, f^o. uitg., 1^e St. bl. 264.

N. Testament ontleend, het *geheele* N. Testament wordt bedoeld, dan zou inderdaad de eer der bewerking van beide drukken, van den Antwerpschen en den Amsterdamschen, toekomen zoo al niet uitsluitend dan toch voornamelijk aan JOANNES PELT, die misschien daarbij, volgens de voorrede der Bazeler uitgaaf, de hulp van »sommige andere christenmenschen" genoot. Maar op zichzelf is die verwarring van den eersten afzonderlijken titel met den verzameltitel niet waarschijnlijk, althans niet aan te nemen zonder stellig bewijs.¹ Voor 's hands moet op de vraag naar de eerste vertalers van LUTHER's N. Testament hier te lande het antwoord nog altijd luiden: 't is geheel onbekend.

't Zelfde geldt² van eene *andere* vertaling van 't N. Testament, die in 't licht verscheen nog eer DOEN PIETERS zijn nadruk gereed had. Ze kwam, volgens eene aantekening op de laatste bladzijde, uit: »den 9 dach in November, int Jaer ons Heeren 1524" en had tot titel:

Dat Nieuwe Testament, welc is dat levende Woert Goods, wtgesproken doer onsen Salichmaker Jhesus Christus, dye welke was God ende Mensch, bescreven doer ingeven des Heyligen Geests, van den Heyligen Apostelen ende Evangelisten, ende is dye Wet der Gracien, der Liefden, ende des Barmhertigheyt; met groter naersticheyt overgeset, ende gheprent, in goede platte Duytsche.

Hier is oec bygheset een perfecte Tafel, om te vinden alle die Evangelien, ende dye Epistelen, die wt den Nieuwen Testament int Ambacht der Missen daghelyck ghelēsen worden.

Dit Nieuwe Testament, dwelck (als tGout alle Metalen te boven gaet) alle Boucken te boven gaet, is gheprent tot Delft in Holland, ten huysc van CORNELIS HEYNRICKZ LETTEBSNYDER, wonende by die Vis-marckt.

¹) En dit te minder, omdat juist kort vóór 't plakkaat de paraphrasis van Mattheus door ERASMUS te Bazel (1523) was uitgegeven en derhalve een vertaling van dit werk kan bedoeld zijn. Vgl. LE LONG, a. w. bl. 576.

²) Bij deze vertaling, die niet uit het Hoogduitsch maar uit het Latijn plaate had, is zeker meer aanleiding dan bij de vorige, om ze toe te schrijven aan vrienden van ERASMUS, aan humanisten zoo als HOEN, RODE en GNAFEUS. Toch bestaat evenmin hiervoor eenig zeker bewijs.

Uitvoerig geven de bewerkers dezer overzetting rekenschap van de wijze, waarop zij hunne taak volbracht hebben, in een voorafgaande »verclaringe.” Hieruit blijkt, dat zij het N. Testament volgens de uitgaaf van ERASMUS ten grondslag legden, terwijl de inlassching van 1 Jo. V : 7 aantoonst, dat zij niet de beide eerste drukken van 1516 en 1519, maar den derden van 1522 daarbij gebruikten.

»Allen Christenmenschen broederen ende susteren,” zoo luidt de aanhef dier *Verclaringe*, »sy kenlijc, dat die Godlike Majesteyt wt sijnder vryer rijcker liefden, ten laetsten dye hongherighe schare, met die oghen sijnder ontfermherticheyt ghenadelijck heeft aenghesien, ende heeft se ghespijst metten hemelschen levenden brode sijns godliken woorts, dwelc hi hoer voor heeft doen setten, ende aendienē, door den hoochgheleerden, verstandighen beminnaer der waerheyt, die eer van Duytslant, ERASMUS van Rotterdam; dewelcke ons dat versch, puerlic, ende onghemengt, ende oock onghecorrumpeert, wt der Griecscher talen, daer dat nyeuwe testament (wtghenomen Sinte Matheus Evangelie) inne ghescreven was, in Latijnscher talen opt alderschoonste overgheset heeft. Welcke translatie van veel gheleerder mannen seer ghepresen wort, ende bisonderline van onsen alderheilichsten vader de Paeus, LEO dye thiende. Daerom, wy dye voor ons ghenomen hebbende, overgheset hebben, in goeden platten duytsche, voor diegene die gheen latijn en verstaen. Achtervolgende altoos den besten sin, di wi wt den Griecxen ende den Latijnschen getranslateerden text, mochten vinden. Mer aengesien dat niet wel moghelijc en is, tgriecx of dlatijn, so te verduytschen, sonder meer woorden daerbi te voegen, die daer op verstaen worden, so hebben wi somtijts een woort oft twee daerbi geset, om den sin te expliceren, of wt te legghen, diewelcke sijn bi manieren van parentesim, geteykent met aldusdanighe halve maenkens ()”¹.

¹) Hier vinden wij den oorsprong van de latere en zelfs nu nog niet verouderde gewoonte, door de Dordtsche synode geijkt: »quod voces insertas ad supplendum textum attinet, in eo V. et N. Testamenti versores et revisores convenerunt, ut ex sensu Synodi Nationalis Dordracenae alio eas charactero excuderent et uncinulis eas includerent.” L. G. A RENESSE, *Commentariolus* achter HINLOPEN's *Hist. van de Nederl. overz. des Bijbels* bl. 137.

Na eenige opmerkingen over de interpunctie wordt vervolgens bericht, hoe in de vertaling telkens tusschen twee pijltjes ¹ besloten wordt wat de Erasmiaansche tekst *meer* heeft dan de tot nog toe door de Kerk gebruikte Latijnsche, en met een kloeker drukletter aangeduid wordt wat die *minder* heeft dan deze, terwijl eindelijk een kruisteecken heenwijst naar den rand, waar de overzetting staat, zoo als die, verschillende van de opvatting van ERASMUS, volgens den Latijnschen tekst der Kerk moest luiden. De bewerkers besluiten met het zeer bescheiden en alleszins opmerkelijk verzoek aan allen »dye griecx of latijn connen, dat, indien si hier yet in vinden, datmen wel badt soude mogen verduytscen, dat si dat goedertierliken corrigeren willen, ende den boecprenter te kennen geven, opdat bi avontueren, of si anderwerf gedrukt worden, men dat verbeteren mach, tot salicheyt van allen Christenmenschen."

Gelijk op deze *Verclaringe* een vertaling van den brief van paus LEO X (10 Sept. 1518) aan ERASMUS ter aanbeveling van diens N. Testament volgt, zoo gaat er de bekende *prologus* van ERASMUS aan vooraf onder den titel: »een corte vermaninghe verweckende eenen yghelijcken om naerstelijc te overlesen, ende te beleven dat heylich Evangelie Jhesu Christi."

Zóó veel was veranderd. Had vóór 1523 nog nooit een N. Testament in 't Nederlandsch het licht gezien, nu, eer 1524 ten einde liep, bezaten het de Sacramentisten hier te lande reeds in *tweeërlei* vertaling, eene uit het Hoogduitsch van LUTHER en eene uit het Latijn van ERASMUS, de eerste in twee verschillende drukken, de tweede in ééne uitgaaf. In weerwil der strenge plakkaat-straffen konden de boekverkoopers nauwlijks voldoen aan de altijd toeneemende aanvraag en zagen zij telkens weer zich genoopt tot nieuwe bestellingen bij de drukkers. Van daar tal van uitgaven; alleen b. v. in 1525 drie van de vertaling naar LUTHER ² en twee naar die

¹) Zóó in de uitgaaf van 1525 bij JAN VAN GHELEN; wel spreekt LE LONG a. w. bl. 501 van het teeken [], maar vermoedelijk, omdat er op de drukkerij hij gebruikte, geen pijltekens waren.

²) Bij HANS VAN RUREMUNDE te Antwerpen, voltooid 26 Sept. 1525, in 8°.; te Bazel, zonder naam van drukker maar kennelijk bij ADAM PETRI VAN LAN-

van ERASMUS.¹ Leerde de ervaring, dat de eerstgenoemde bij de Sacramentisten meer aftrek vond, maar de laatste een weinig minder verfoeielijk was in de oogen der kettermeeesters, — de boekhandel vond al spoedig een middel, om zoowel aan het eene als het andere eenigszins te gemoet te komen. Zóó gaf den 26en September 1525 HANS VAN RUREMUNDE te Antwerpen een nieuw testament volgens LUTHER, met diens prologen en glossen en gelijkkluidende teksten, in één woord een herdruk van de vertaling door ADRIAAN VAN BERGEN en DOEN PIETERS geleverd, maar — met den titel van het Delfsche testament naar ERASMUS; zóó had ADRIAAN VAN BERGEN zelf in 't laatst van 1524 een nieuw voorwerk² gevoegd voor

GENDORFF, 26 Oct. 1525, in 8°.; te Antwerpen bij GOVERT VAN DER HAGHEN, gedrukt door MATHIAS KROM. Van het eerste, door LE LONG a. w. bl. 512 ter loops vermeld, gaf SCHULTZ JACOBI verslag in *Bijdr. tot de gesch. der Ev. Luth. Kerk* II st. bl. 50 verv. en berust een exemplaar zonder titel op de boekery der Remonstrantsche gemeente alhier; omtrent het tweede, op de bibliotheek der Maatschappij van Letterkunde te Leiden voorhanden, kan men LE LONG, a. w. bl. 526 raadplegen. Het derde wordt bij dezen niet vermeld; 't exemplaar door mij gebruikt behoort tot dezelfde bibliotheek.

¹) Schoon mij nooit een *tweede* druk van 't N. Testament door CORNELIS HENDRIX bezorgd voorkwam en die nergens op eenigen door mij geraadpleegden catalogus gevonden wordt, is het toch waarschijnlijk, dat deze druk bestaan heeft en in den loop van 1525 voltooid werd, omdat op den titel der uitgave te Antwerpen bij JAN VAN GHELEN in dit zelfde jaar, te lezen staat »*derdewerf* in goede platten duytsche ghecorrigeert." Dit »*derdewerf*" doet een voorafgaand »*anderwerf*" onderstellen. Van dezen derden druk bezit de Maats. van Letterkunde te Leiden een exemplaar. Of slaat het »*derdewerf*" op het »*anderwerf*" van ADRIAAN VAN BERGEN?

²) Dat dit voorwerk een geheel afzonderlijk katern inneemt zeide ik reeds boven; dat het eerst in November of December gedrukt werd, terwijl het vorige reeds in Juli voltooid was, blijkt uit het volgende. De proloog van ERASMUS (»*verweckende eenen yegelycken, om naerstelic te overlesen ende te beleven dat heylich Evangelie Jesu Christi*") staat daarin letterlijk zoo als in het testament van CORNELIS HEYNRIX 9 Nov. 1524, maar de tweede proloog, — daár de »*verclaringhe*," hier de »*prologhe van den printer*," — biedt alleszins merkwaardige varianten aan, die overtuigend bewijzen dat ADRIAAN VAN BERGEN nooit CORNELIS HEYNRIX, maar omgekeerd deze door hem nagedrukt is en derhalve het voorwerk eerst na den 9^{en} Nov. 1524 gereed werd gemaakt. Men vergelijke maar met het extract uit dien proloog in den Delfschen druk, twee bladzijden vroeger medegedeeld, wat wij in 't voorwerk van ADRIAAN VAN BERGEN lezen: »*Allen Christelijcken broederen, ende susterren si kenlic, dat die godlijcke majesteit wt zijnder vrijer rijcker liefden, ten lesten die*

de exemplaren, die hem van de tweede uitgave van zijn nieuw testament (in Juli verschenen) nog overbleven, en daarin niet opgenomen, zoo als zich bij een vertaling van LUTHER'S overzetting verwachten liet, den proloog van den Wittenberger, maar — om allen argwaan te voorkomen, — den proloog van ERASMUS; zoo volgde zijn voorbeeld in 1525 de Antwerper boekverkooper GOVERT VAN DER HAEGHEN, toen hij een dergelijk nieuw testament, naar LUTHER'S Hoogduitsch vertolkt, bij den drukker M (ATHIAS) K (ROM)¹ bestelde. Was het wonder dat een jaar later (27 September 1526) DOEN PIETERS deze kunstgreep van zijn Antwerper gildebroeders nogmaals aanwendde en, om een nog rechtzinniger karakter aan zijne uitgave bij te zetten, achter het N. Testament de zoogenoemde epistelteksten van het Oude opnam?

Maar welhaast hadden deze kunstgrepen uitgediend. Voor de altijd strengere inquisiteurs klonk gaande weg de naam van ERASMUS even kettersch als die van LUTHER en was zijn werk niet minder verdacht dan dat van den Wittenberger. Noch van den een kon het N. Testament geduld worden, noch van den ander. En toch, de aanvragen om een N. Testament hielden niet op! Ook nu schafte de boekhandel weer raad. 't Was bekend dat de zoogenoemde

hongerige schare met den ooghen zijnder ontfermherticheyt genadelic heeft aenghesien, ende heeft ze gespijst, metten hemelschen levenden broode zijns godlijcken woorts, dwelck hi haer voer heeft doen setten ende aendienē doer *gheleerden verstandighen beminnaers der waerheyt*, die welck ons dat weder versch, puerlick, ende ongemengt ende oeck onghecorrumpeert, wt der Griecscher talen, daer dat nieuwe testament (wtghenomen Sinte Matheus Evangelium) inne ghescreven was, hebben overgheset, *welck haer grotelick van node ende orbaerlic heeft gedocht. Want onse oude Latijnsche translatie zeer gecorrumpeert ende oec duyster is.* enz." Genoeg, om er ons van te overtuigen, dat de eer der oorspronkelijkheid buiten twijfel toekomt aan den Delvenaar. Mag ik een gissing wagen, dan onderstel ik, dat ADRIAAN VAN BERGEN, die tot nog toe zijne nieuwe testaments had uitgegeven *zonder voorrede*, door de concurrentie van CORNELIS HEINRICK en DOEN PIETERS, die beiden testaments *met* prologen hadden gedrukt, er toe kwam, om nu ook aan zijne uitgaaf een voorrede toe te voegen. Hij koos echter niet die van LUTHER zoo als de Amsterdammer gedaan had, maar gelijk de Delvenaar die van ERASMUS.

¹) Ik verzuimde op bl. 40 dezen uitgever te noemen; de drukker doet zich op de laatste bladzijden kennen door een wapen met eenige figuren en de initialen M. K., waarboven de zinspreuk staat: *»sola fides sufficit.»*

Vulgata, de Latijnsche overzetting des Bijbels door Hiëronymus bezorgd, de volle goedkeuring der Kerk wegdroeg: wanneer eens van dezen een Nederlandsche vertaling kon worden gedrukt, dan zou én de censuur ontwapend én het meerendeel der koopers bevredigd zijn. Maar — de moeielijkheden aan zulk een vertaling verbonden, de medewerking van vele geleerden daarvoor vereischt, de onkosten daardoor veroorzaakt: waren ze niet te groot, niet te zwaar? Ze mogen dezen of genen afgeschrikt hebben, — de Antwerper boekverkooper MICHEL HILLEN VAN HOOCHSTRATEN¹ vond een korten, eenvoudigen, zeer onkostbaren uitweg.

Hij legde een exemplaar der Erasmiaansche vertaling, zoo als CORNELIS HEYNRICKZ die in 1525 gedrukt had, voor zich, schrapte daaruit alle woorden en perioden die tusschen de pijltekens stonden, liet het verschil tusschen gewone en kloeker letters vervallen en nam in plaats van den tekst, waar die met een kruisje gemerkt was, de lezing van den kant op,.... zóó verkreeg hij in 1527 een vertaalde *Vulgata*! 't Was niets anders dan een herdruk der Delfsche overzetting, maar gezuiverd in zoo ver ze, door hare getrouwheid aan 't Latijn van ERASMUS, den tekst der *Vulgata* niet juist teruggaf.

Een paar voorbeelden tot opheldering. In den Delfschen druk stond Mark. XIII vs. 14 en 15 aldus: »Voort als ghi sien sult

¹⁾ 't Kan zijn dat reeds vóór 1527 een ander deze kunstgreep bedacht. Daar ik niet van *al* de uitgaven vóór 1530 een exemplaar kon te zien krijgen, moet ik ten aanzien van sommigen afgaan op de niet altijd volledige, noch ook nauwkeurige mededeelingen van LE LONG. Deze vermeldt b.v. op bl. 561 *twee* drukken bij JAN VAN GHELEN, beiden van 1526 maar met verschillenden tekst. De eene is, zegt hij, »als het Testament van Basel van den jare 1525" d. i. derhalve een vertaling naar het Hoogduitsch van LUTHER, herdruk der uitgaven van DOEN PIETERS en VAN BERGEN. De ander is volgens hen »als bij HANS VAN ROEMONDY," 't geen terug moet slaan op een druk, aan 't begin der bladzijde vermeld, van welken hij nogtans gezegd had, dat het »meest LUTHER's oversettinge volgt, schoon somtijds hier en daer de sin met andere woorden staat uitgedrukt." 't Zou dus dezelfde vertaling en toch weer niet dezelfde zijn. Heeft LE LONG zich niet vergist? is niet dat testament zonder jaartal bij HANS VAN ROEMONDE en het eene daarmede overeenkomstige bij JAN VAN GHELEN van 1526 een reproductie van de overzetting naar ERASMUS? In dat geval zou niet aan VAN HOOCHSTRATEN maar aan VAN GHELEN de prioriteit der bedoelde kunstgreep toekomen.

die grouwelicheit des verlatenis staende daer si niet en soude *van welc in dye propheet Daniel of geseit is* diet lesen sal, die verstaet. Die dan in Judeen wesen sullen, dye vlien totten berghen. Mer die in den dack wesen sal, laet hi niet nederclimmen int huys, ende laet hem niet ingaen om yet wt sijn huys te nemen." Mark. XIV vs. 70—72: »Ende weynich daerna seyden Petro, die gheen die daer bi stonden: Voorwaer ghi sijt van hoer(luiden) want ghi sijt ooc een Galileessche *ende u spraec die comt (met hen) overeen*. Ende hi heeft beghinnen te vervloecken ende te versweren seggende: ic en ken dese mensche niet, daer ghi af segghet."

Aanduiding genoeg, door teekens en lettersoort, voor MICHEL VAN HOOCHSTRATEN om te drukken: »Voort als ghy sien sult dye gruwelicheyt des verlatenis staende daer si nyet en soude, diet leest, die verstaet. Die dan in Judeen wesen sullen, die vlien totten berghen. Mer dye in den dack wesen sal, en clim niet neder int huys, ende en gae oec nyet inne om yet wt sijn huys te nemen." »Ende weynich dairna seyden Petro die ghene die dairbi stonden: Voorwaer ghi sijt van hairluyden, want ghi sijt oock een Galileesche. Ende hi heeft beghinnen te vervloecken, ende te versweren seggende: Ick en ken dese mensche nyet dair ghi af segt." Wat in de vertaling naar ERASMUS gespatieërd stond moest behouden, wat anders ¹ aangeduid was moest geschrapt worden, — ziedaar 't geheele geheim van HOOCHSTRATEN'S onderneming, die waarlijk de eer niet verdiende door LE LONG daaraan toegekend, om een *nieuwe* vertaling te heeten.

De latere bewerkingen, door WILLEM VORSTERMAN bezorgd, vertoon en wel meer den schijn van, doch zijn het inderdaad evenmin. De Leuvensche censoren hadden een exemplaar van den eersten Liesveldschen bijbel (voltooid 6 Sept. 1526) nauwkeurig gecorrigeerd en hem tot een herdruk vergunning gegeven, mits al hun correcties daarin werden opgenomen. 't Bleek echter bij de uitgaaf (27 Oct. 1528), dat er nog altijd veel fouten waren overgebleven, zoodat VORSTERMAN »groot perykel" liep, waaraan hij alleen ontkwam door

¹) N. l. tusschen de pijltekens: tot meerder gemak deed ik het cursief zetten.

de schuld op een zijner knechts te werpen,¹ misschien ook door in 't volgende jaar (20 Sept. 1529) een n. testament te bezorgen, dat zich in de evangeliën weder veel nader aan HOECHSTRATEN'S Erasmiaanschen tekst hield en in de brieven nu eens de eene, dan weder de andere overzetting volgde.

Maar welke afwijkingen daardoor mochten ontstaan, 't is toch niets anders dan grootspraak, wat WILLEM VORSTERMAN, toen hij den 28^{en} Augustus 1530 weer een n. testament leverde,² in een proloog zich verstoutte te zeggen: »so hebben wi dan om alle nieuwicheyt ende valsheyt in der scriftueren te scuvene, noch cost noch arbeyt ghespaert om dat nieuwe Testament wt te geven, met alder neersticheyt ende vlijt ghecorrigeert, nae dye translatie die over al kerstenrijc int Latijn in der heyligher kercken wert ghesonghen, ghelesen, ende gheprediket: dewelke vastelick, ende sonder twifel toeghescreven wort Sint Hieronymo.³ Want ghy dan dat levende woort Gods nu puerliken hebt int duytsche alst die heylighe kercke die daer is (ghelijck als Sinte Pauwels zeyt) een vasticheyt ende een colonne des warachticheyts heeft int latijn: coopt ende leest." Waarlijk, de gemakkelijke zuivering van den Erasmiaanschen tekst, zelfs al wil men daarbij verbeteringen uit de overzetting naar LUTHER en kleine stijlveranderingen⁴ in rekening brengen b. v.

¹) Zie NIKOLAAS VAN WINGE in zijn voorrede vóór *Dat geheel Nieuwe Testament*. Leuven, 1548.

²) Een exemplaar daarvan vond ik op de koninklijke boekerij te 's Gravenhage; een van den druk van 1529 is in 't bezit van Dr. DE RIDDER te Utrecht. De druk van 1530 is in de *Brieven* weer meer Erasmiaansch.

³) 't Luidt geheel anders dan 't geen in de »verclaringe" vóór de eerste uitgaven van dat naar ERASMUS vertaalde nieuwe testament te lezen is: »ende oec, aenghesien dat den ouden text, die *men seyt* bi Sinte Jeronimus getranslateert te zijn, oec niet te verworpen en is, al is hi somwyl duyster, ende overmits veel scrijvens ende prentens gecorrumpeert."

⁴) In volgende drukken ging men met die wijzigingen voort, welke echter niet allen even onschuldig waren. Zoo gaf VORSTERMAN nog in zijn aangehaalden druk van 20 Sept. 1529, gelijk ook nog in dien van 28 Aug. 1530, overeenkomstig den grondtekst Matth. I vs. 25: »ende hy en bekende haer niet, *totdat* si gebaert heeft haren eerstengheboren zone;" maar MICHEL VAN HOECHSTRATEN in een nadruk van 7 Juni 1531 (waarvan mede op de koninkl. bibliotheek een exemplaar is): »endi hi en bekende haer niet *oeck nadat* si gebaert heeft haren ierstengheboren sone."

op de aangehaalde plaats: »en clim niet neder int huys,” voor: »laet hi niet nederclimmen,” — waarlijk, dit weinig beteekenende rechtvaardigt niet al dien roem op »cost, arbeyt, neersticheyt, vlijt!”

Toch verdrong deze zoogenoemd verbeterde uitgaaf de oorspronkelijke overzetting naar 't Latijn van ERASMUS, die van nu af niet meer herdrukt werd ¹ en trouwens bij de Sacramentisten in aanzien verloor, hoe meer zij gewoon raakten aan de vertaling van LUTHER's Hoogduitsch en de drukken daarvan menigvuldiger waren geworden. ² Dat voor 't overige het verschil tusschen beide overzettingen alleen de woordkeus, niet den inhoud betrof, ligt in den aard der zaak

¹) Is het vroeger beweerde juist, dat de druk van JAN VAN GHELEN (1525) de derde is en dat die bij hem en bij HANS VAN ROEMUNDE, beiden van 1526, reeds gecastigeerde edities zijn, dan volgt er uit, dat het N. Testament naar ERASMUS, volgens de oorspronkelijke vertaling, drie uitgaven beleefde, de eerste 9 Nov. 1524 bij CORNELIS HEYNRICX te Delft, de tweede onbekend, de derde in 1525 bij JAN VAN GHELEN, en dat het in den naar de Vulgata gewijzigden tekst nog achttmaal vóór 1531 uitkwam, n.l. in 1526 bij JAN VAN GHRELEN, ten zelfden jare bij HANS VAN ROEMUNDE, in 1527 bij MICHEL VAN HOECHSTRATEN, den 11^{en} Nov. 1528 bij JAN VAN GHELEN, den 20^{en} Sept. 1529 bij WILLEM VORSTERMAN, den 19^{en} Juli 1530 bij MICHEL VAN HOECHSTRATEN, den 28^{en} Aug. 1530 bij WILLEM VORSTERMAN, allen in 8° of kleiner formaat en eindelijk bij denzelfden 7 Nov. 1530 in folio, in alles elf uitgaven.

²) Ze waren, voor zoo veel mij bekend is, de volgende: I bij ADRIAAN VAN BERGEN, 28 Augustus 1523; II bij denzelfden, 25 Mei—Juli 1524; III bij DOEN PIETERS, 5 December 1524; IV bij GOVART VAN DER HAEGHEN (druk van MATTHIAS KROM), 1525; V bij HANS VAN ROEMUNDE, 26 September 1525; VI (bij ADAM VAN LANGENTORFF) te Bazel, 26 October 1525; VII nadruk van den vorigen bij JAN VAN GHELEN (met een paaschtafel beginnende:) 1526; VIII bij JACOB VAN LIESVELDT, als derde deel van zijn folio-bijbel, 6 September 1526; IX bij DOEN PIETERS, 27 September 1526; X en XI beiden in 1528 bij WILLEM VORSTERMAN, de een in folio als deel van den gecorrigeerden Liesveldschen Bijbel, met dagteekening van 27 October; de ander in 16°. — Nog komen in aanmerking drie andere uitgaven, waarvan ik niet beslissen kan welke der beide vertalingen zij bevatten; eene in 1528 bij JOANNES CORNELII HEYMERIUS te Antwerpen; een tweede ten zelfden jare bij CHRISTOFFEL VAN ROEMUNDE aldaar; eene omstreeks denzelfden tijd bij JOANNES ZELL, alle drie mij alleen uit het verbod in de plakaten bekend. De Vorstermansche van 20 September 1529 (LE LONG, a. w. bl. 579), die beide vertalingen dooreen mengt, heb ik boven onder de Erasmusiaansche opgenomen. Deze veertien drukken, gevoegd bij de elf bovenvermelde, brengen 't getal uitgaven van het N. Testament vóór 1531 op 25 in acht jaar tijds.

en kan ten overvloede blijken uit een voorbeeld aan 't begin van Rom. XIII ontleend. 't Luidt in de vertaling

naar 't Hoogduitsch van LUTHER.

Een yegelic si der overheit ende macht onderdanich. Want daer is geen macht dan van God. Die macht die nu is die is van God geordeneert, also dat wie hem tegen die macht set, die wederstaet Gods ordinancie, ende die dese wederstaen, die sullen over haer een oordeel ontfanghen, want die overste en zijn niet den goeden wercken, maer den quaden tot vreesen; daerom wildy nyet vreesen voer die macht, soe doet goet, ende ghi sult lof van denselven hebben, ¹ maer doedi quaet so vreest. Want si en draecht dat sweert niet te vergheefs. Sij is Gods dienerse, ende een wrakerse, tot straffinge over dengenen die quaet doen. Aldus sijt nu wt noot onderdanich, niet alleen om der straffinghe wille, maer oec om der conscientien wille. Daerom moet ghi oeck scot geven, want si zijn Gods dienaers, die sulcke bescerminge aenverden.

naar 't Latijn van ERASMUS.

Alle siel si onderdanich den overste machten, want daer en is geen macht dan van God. Ende die mogentheiden die daer sijn, die zijn van God geordineert. Aldus so wie der macht wederstaet, die wederstaet den ordinancie Gods. Ende die se wederstaen, die sullen henselven een oordeel ontfangen, want die princen en sijn niet tot vresen, dengenen die wel doen, mer die qualic doen. Wilt ghi den macht niet vresen, so doetet geen dat goet is, ende ghi sult lof van hoer ontfangen, want hi is een dienaer Gods, u tot goede. Mer ist dat ghi doet dat quaet is, so vreest, want hi niet te vergeefs tswaert en draecht, want hi is Gods dienaer, een wraker tot toornicheit dengenen die doet, tgeen dat quaet is. Daerom ist van node onderdanich te zijn, niet alleen om den toornicheit, mer oec om der conscientie willen, want daerom betaelt ghi oec u scattinge, want si zijn Gods dienaers, tot sulcken dingen naersticheit doende.

¹) Wat hier in ADRIAAN VAN BERGEN's en in de Bazeler uitgaaf bij vergissing werd overgeslagen, laschte VAN DER HAEGHEN in met de woorden: »want si is gods dienersse, u tot goede;» en HANS VAN RUREMUNDE aldus: »want

Zoo, nadat eenige jaren de Delfsche of Erasмияaansche vertaling met haar om den voorrang gestreden had, behield de Antwerpsche of die naar LUTHER'S overzetting gevolgd was de bovenhand. In kleinigheden, die niet veel meer dan weinig noemenswaarde stijlverbeteringen zijn of het verouderde en min verstaanbare wegnemen, van tijd tot tijd gezuiverd en gewijzigd, bleef ze in eere, onder Hervormden en Lutherschen meestal met den naam van den uitgever VAN LIESVELDT, onder Doopsgezinden met dien van BIESTKENS aangeduid, en wordt zelfs nog heden door het Luthersche kerkgenootschap uitsluitend gebruikt, al draagt ze naar haren jongsten corrector (1648) den naam van ADOLF VISSCHER.¹ Een vluchtige vergelijking der verschillende teksten doet het reeds overtuigend blijken: noch VAN LIESVELDT, noch BIESTKENS, noch VISSCHER leverde ooit een nieuwe vertaling.² Herzien en verbeteren en wijzigen

het is u een dienaar tot goet." Ter beoordeeling van het *gemengde* karakter der Vorstermansche uitgaaf van 1529 laat ik daaruit dezelfde perikoop hier nog volgen en cursief drukken wat meer met de vertaling van LUTHER dan met die van ERASMUS strookt: *»een eyghelyc si der overheyte onderdanich, want daer en is geen macht, dan van God. Mer die dinghen die van God zijn, zijn gescieteliken geordineert. Alsoo wie der overheyte wederstaet, die steect tegen Gods ordinantie, Ende die deser wederstaen vercrighen hen selven verdoemenisse, Want die princen en zijn niet tot vreesen den ghenen die goet doen, maer die quaet doen. Daeromme, en wilt ghi niet vreesen die overheyte? soo doet dat goet, ende soo sult ghy van haer gepresen worden. Want het is Gods dienaar, u tot goede, Maer doet ghi quaet soo vrees, want si en draecht dat swaert niet te vergheefs, Want het is Godts dyenaar ende een wreker, tot straffinghe over dyeghene, die quaet doet, Daeromme so weet hen onderdanich tot noot, Niet alleen om der straffinghen wille, maer ooc om der consciencien wille, Hierom moet ghi ooc schattinghe geven, Want si zijn gods dienaers, daerinne met naersticheyt dienende."*

¹) Over de bijbelbewerkingen en vertalingen van de tweede helft dezer eeuw vgl. J. I. DORDES, *Over Nederl. bijbeluitgaven* in de volksblaadjes: *Van vóór 300 jaren* N°. 7 bl. 126. Alleen de Emder van 1556 bij MIERDMAN en GHEVLLIAERT, waarbij de Züricher vertaling gevolgd werd, en de bijbel van *Deux aës*, zoo veel het N. Testament betreft, vertoont meerdere afwijking.

²) Welk een invloed op woordkeus en spraakwending ook van de Staten-overzetting deze oude vertaling gehad heeft, — misschien nog meer dan deze op de Synodale van 1868, is licht te verklaren en kan b. v. reeds uit vergelijking van Rom. XIII 1—6 blijken. Zelfs een nieuwe vertaler veranderde zoo weinig mogelijk aan den klank der teksten, dien hij van jongs af had leeren liefhebben.

mochten zij, maar 't was toch altijd en gebleven is het de vertaling van 1523, het werk dier oudste voorstanders van de Hervorming hier te lande, wier namen wel tot op den dag van heden niet bekend zijn, maar wier hoog te waardeeren arbeid nu reeds bijna drie en een halve eeuw lang geslachten na geslachten verkwikte en tot zegen was. — Dunkt het iemand te veel, zoo hier eenige bladzijden aan de geschiedenis van dien arbeid gewijd werden? te veel, terwijl niets krachtiger dan dit werk de Hervorming steunde in den strijd en bij duizenden ingang deed vinden?

Er waren er nogtans in Noord-Nederland, voor wie dit werk niet geschikt bleek te zijn: de bewoners van Gelderland en van de oostelijke aan Duitschland palende gewesten verstonden nauwelijks de taal, waarin het opgesteld was. Maar ook in hunne behoeften werd eerlang voorzien. Te Wittenberg ¹ en te Hamburg kwam in 1523 en te Antwerpen drie jaar later ² een zoogenaamde Nedersaksische vertolking van LUTHER'S Hoogduitsch, d. i. eene overzetting uit in de volkstaal der genoemde gewesten: »dat hिलlighe Evangelium und levende wort Gades," luidde de titel, »to Dude" — derhalve in 't zelfde dialect, als waarin hertog KAREL het boekke *Van de verveerlicke aenstaende tyt Endechristes* had doen vervaardigen.

Maar kwam alzoo door tal van drukken het N. Testament in veler handen, ook voor de verspreiding van den *geheelen* Bijbel wilde men zorg dragen. Wie zij waren, die dezen veelomvattenden arbeid ondernamen blijkt niet, noch ook waar zij woonden, al pleit de waarschijnlijkheid er voor, dat het terzelfder plaats was, als waar zij hun werk in druk gaven, namelijk te Antwerpen.

Allereerst (kon het anders in een tijd, die zwanger scheen van de grootste gebeurtenissen en vervuld was met allerlei geruchten van visioenen, geestverrukkingen, voorspellingen?) allereerst trokken

¹) *Dat nyge testament, tho Dude*, bij MELCH. LOTTER in fol.

²) Op 't eind dier uitgaaf staat: »Gedruckt, tho eren des Almechtigen Ewigen Gades, Nutte unde Selicheit, und Leringe aller Cristen-Menschen, de bet to desser tydt in den swaren gevenckenisse des Helschen Pharaonis in mude und arbeit gelegen hebben: In de laveloycke Stat Antwerpen: by my HANS VAN RUREMUNDE. Im Jar unser Selicheit 1526 den 10 dach Junii."

de geschriften van Israëls profeten hen aan: zij schreven de in 1477 gedrukte vertaling af, verbeterden die naar de Latijnsche overzetting van Hiëronymus en monsterden alle verouderde of stootende zegswijzen uit. De druk (door HANS VAN ROMUNDT bij PETRUS KAETZ) was gereed den 4^{en} Februari 1525. 't Was een keurig boekje in 16° met den titel:

Hier begint een Deel der Bibelen, daerin ghesloten syn dese navolghende Prophetien: Esajas, Hieremias, Baruch, Ezechiel, Daniel ende het Boeck der XII Propheten, metten twee Boecken der Machabeën. Overgheset met groter naersticheit, wten Latine in Duytsche, na den Lettere.

Ongetwijfeld vond het een grooten aftrek: althans KAETZ besloot niet alleen spoedig tot de uitgaaf van een evenzoo bewerkten bundel, die 2 Chronieken, 2 boeken van Ezra, Tobias, Judith, Esther, Job, Spreuken, Prediker, 't Hoogelied, het boek der Wijsheid met Jezus Sirach bevatte en reeds den 31^{en} Maart 1525 het licht zag, maar verbond zich ook tot het leveren der overige Bijbelboeken, door nu op den titel te stellen: »hier beghint dat Derde Deel der Biblen." De twee nog ontbrekende deelen lieten zich niet lang wachten. Reeds hadden de bewerkers de herziene vertaling van Jozua, Richteren, Ruth, 2 Samuel en 2 Koningen gereed gemaakt: deze zouden met de Psalmen het tweede deel uitmaken. Maar schoon LUTHER'S onlangs (1524) uitgegeven vertaling van de kanonieke historische en dichtkundige boeken des O. Testaments hun te laat ter hand was gekomen, dan dat zij er gebruik van hadden kunnen maken voor sommige boeken van »dat Derde Deel der Biblen" en ook nu voor de historische in dezen nieuwen bundel, — met de Psalmen was het gelukkig anders. Zij haastten zich dan ook de tot nog toe gevolgde methode van bewerking te laten varen en gaven, zonder den druk van 1477 langer te volgen of den tekst van Hiëronymus te vergelijken, eene overzetting van LUTHER'S vertaling. Waarschijnlijk zag deze bundel in April 1525 het licht, onder den titel van »dat Tweede Deel

des Bybels" — althans vóór¹ den 18en Mei, toen eindelijk wat nu nog aan 't O. Testament ontbrak, namelijk de Pentateuch, volgens LUTHER'S vertaling van 1523 bewerkt, verscheen als »dat Eerste Deel" met den verzameltitel:

Hier beghint die Bibel int Duitsche, neerstelick overgheset, ende gecorrigeert, tot profite van allen Kerstenmenschen, die welck in vier principael deelen gedeylt is. Als Genesis, der Coninghen boeck, Paralipomenon ende die Propheten.

Men vindse te coope int huys van Delft bi PIETER KAETZ.

Juist de vermelde omstandigheid, dat de bewerkers dezer uitgaaf, alleen voor zooveel de zes 't laatst door hen bezorgde bijbelboeken (de Psalmen en de vijf boeken van Mozes) betrof, hun voordeel hadden kunnen doen met de vertaling van LUTHER, gaf misschien aanleiding tot het bezorgen van een nieuwen bijbeldruk, waarin genoemde overzetting nu ook gevolgd werd van Jozua tot Job en van de Spreuken tot het Hoogelied.² JACOB VAN LIESVELDT voltooide dien den 6en September 1526 (2 deelen in folio); DOEN PIETERSOEN drukte dien na in 8°. met de dagteekening van 7 Maart 1527 op 't eind; WILLEM VORSTERMAN eindelijk gaf er een uitgaaf van volgens de nauwkeurige correctie der Leuvensche censoren, die elke afwijking van den Hiëronymiaanschen tekst streng zochten te weren, en verwierf er dertien dagen (9 November 1528) nadat ze voleindigd was het verlangde octrooi op, al baatte 't hem weinig of niets tegenover zijn mededinger JACOB VAN LIESVELDT, wiens *onveranderde* exemplaren vrij wat meer koopers vonden en vrij wat meer nieuwe drukken beleefden.

Zóó overvloedig werd er reeds bij de eerste opkomst en gedurende den strijd der Hervorming hier te lande gezorgd voor de versprei-

¹) Bewijs daarvoor is dat op de laatste bladzijde van 't geen het eerste deel heet, maar 't laatst van allen uitkwam, gelezen wordt: »gheprent tAntwerpen — — met dien Drie andere Deelen der Bibelen." De drie andere waren dus reeds afgedrukt, eer HANS VAN ROEMUNDE dit eerste had voltooid.

²) De overige boeken van 't O. Testament en de Apokryfen vertaalde LUTHER eerst van 1527 tot 1532.

ding, beiden van het N. Testament en van den geheelen Bijbel. Krachtige opwekkingen in prologen en voorredenen ondersteunden die pogingen. »Al sulcken roep,» zoo gaf de eene te lezen ¹, »al sulcken roep ende troostelicke mare oft evangelis ende godlike nyetidinge heet oeck een Nyeu Testament, daeromme omdattet gelyc als een testamente is, wanneer een stervende man zyn goet bescheet na synder doot den behoorliken erfgenamen uyt te deylen. Also heeft oec Cristus bevolen ende bescheyden, al sulcken Evangelium wt te roepen na syn doot in al der werelt, ende daermede alle die geloven tot eygen te gheven alle syn goet, dat is, syn leven, waermede hi die doot verslonden heeft, syn gerechticheit, waermede hi die sonde wtgedaen heeft, ende syn salicheit, waermede hi die ewige verdoemenisse verwonnen heeft. Nu en can ymmers een arme mensche, die in sonden doot is ende totter helle bestriect, niet costeliker horen, dan alsulcken costeliken, liefliken bootschap van Christo, alsoe dat syn herte van gronde moet lachen ende vrolick worden, also verre als ghi gelooft dattet waer is. — Siet nu, recht u selven also in die boecken des Nyeuwen Testaments, dat ghy dye op dese maniere weet te lesene.» Een andere proloog, ² uitgaande van de noodiging des Heeren tot alle vermoelden en belasten gericht, troost met de verzekering: »wij en dorven niet sorgen, dat wij te vergeefs sullen comen, want die Here is nu bi den sinen stercker, dan hi voertijts was lichaemelic tegenwoerdich bi den Joden. Want hi ons ghelaten heeft die aldersuwerste aderkens zijns geests in dit Nieuw Testament, te weten int Evangelie ende Epistolen van Sinte Pauwels: daer moegen wij toe gaen, also dicwils

¹) De vertaalde naar LUTHER in de uitgaaf van DOEN PIETERS.

²) De vertaalde naar ERASMUS in het voorwerk van ADRIAAN VAN BERGEN's uitgaaf, 1524. Bij ERASMUS luidt het: »Modo, sic ut oportet, veniamus non est periculum ne frustra veniamus. Adest ille suis, et adest efficacius, quam olim corpore praesens aderat Judaeis. Reliquit nobis purissimas mentis suae venas in Evangelicis et Apostolicis literis. Has adire quoties libet licet, has etiam tecum circumferre licet. Habemus fontes Servatoris: unde quid haurire possumus nisi salutem?» Weggelaten is denkelijk uit voorzichtigheid het volgende: »cur his neglectis libet bibere de lacunis aliorum contritis ac rudibus oppletis, in quibus plus est limi quam aquae? ne quid interim dicam de quorundam venis veneno infectis etc.»

alst ons lust, dye mogen wij altijd met ons dragen, daer hebben wij inne die fonteyne ons Salichmakers, waerwt wi anders niet en sceppen noch en vinden dan onse salicheyt, hier sullen wij zeer overvloedelic wt sceppen ende af drincken. Laat ons dan naerstelic tot die fonteyne gaen!"

Gingen zij inderdaad? was niet maar bij dezen en dien, maar bij honderden, bij duizenden een brandende dorst opgewekt naar het water des levens? Wie er aan twijfelen mocht, hij denke nog eens aan de vroeger medegedeelde plakكاتen van 23 Maart 1524, 1 April 1524, en 24 September 1525, die telkens weer afgekondigd en gaande weg scherper zoowel de tallooze reeds verkochte exemplaren uit de handen des volks weer zochten machtig te worden als het opleggen van nieuwe drukken te voorkomen, — hij late het oog nog eens gaan over die vier verschillende Bijbels en die vijf-en-twintig uitgaven van het N. Testament, binnen acht jaren te midden der bangste vervolging bezorgd en getuigende van een voorbeeldelooze aanvraag,¹ die altijd den voorraad weer uitputte, — maar bovenal, hij sla het leven, de ontwikkeling, den vooruitgang der Evangelische gemeenten zelve nade en besluite uit die vruchten tot het geestelijke voedsel, dat haar moet gesterkt hebben, zouden zij dezen kunnen voortbrengen: geestelijk voedsel, niet ontleend aan eenige stichtelijke moralisatie, veelmin aan strijdschriften tegen Kerk en priestergezag,² maar alleen en uitsluitend aan het levenwekkend woord van Evangelie en Bijbel.

Wie dat leven, die ontwikkeling, dien vooruitgang wil leeren kennen en ook daarin de oorzaak opmerken, waarom de vereenigde machten van Kerk en Staat niet terstond zegevierden in den strijd

¹) Men bedenke daarbij, hoe veel lager dan nu het cijfer der bevolking was in Holland, Zeeland, Brabant en Vlaanderen, waarvoor deze uitgaven bestemd waren, en hoe velen er (vooral vrouwen) niet lezen konden.

²) Het overzicht over die stichtelijke en polemische literatuur blijft tot het derde hoofdstuk uitgesteld, zoowel om ze daar in eens te kunnen afhandelen, als wegens het gemis van jaartallen op vele dier boekjes, waardoor het van de meesten onmogelijk is te bepalen, of ze vóór, dan wel na Sept. 1525 gedrukt zijn.

tegen de jeugdige Hervorming hier te lande, vindt zich door de tijdsorde der gebeurtenissen 't eerst verwezen naar een gewest, dat nog altijd onder de macht van KAREL VAN EGMOND, den hertog van Gelder, stond en door zijn stadhouder JASPER VAN MARWIJK bestuurd werd, — naar Groningen.

Dáár, — vooral in de hoofdstad van dat gewest genoot de Kerk ongestoorden vrede en veelvoudigen zegen onder 't bestuur van den edelen hoofdpastoor WILLEM FREDERIKS.¹ De echt-christelijke geest van WESSEL GANSFORT leefde daar nog en betoonde zijn heiligenden invloed op 't gedrag van den geheelen clerus; zijn school bloeide er steeds, door waardige en wakkere mannen vertegenwoordigd.² Nauwelijks brachten de groote gebeurtenissen op kerkelijk gebied in Duitschland en in Zwitserland hier iets anders te weeg, dan dat ernstiger dan ooit de groote beginselen, waarvan WESSEL was uitgegaan, op het leven toegepast, vrijmoediger dan vroeger den volke verkondigd en strenger, tot in de uiterste gevolgtrekkingen toe, waaraan hij niet gedacht had, gehandhaafd werden.³ Slechts zóó veel gaf de geestelijkheid onder WILLEM FREDERIKS toe aan den drang der omstandigheden, dat zij niet langer met zulk een schroomvalligheid verzweeg op den kansel, wat nog voor vijf-en-twintig jaar of korter⁴ alleen in den geheimzinnigen biechtstoel en uitsluitend aan de meestontwikkelden toevertrouwd werd. Zóó veel gaf ze toe, dat ze meer en meer hare overtuigingen putte en hare bewijzen ontleende uit de schriften van het N. Testament, ook wanneer ze daarmede optrad in 't openbaar. Maar toch, de lezing en de studie van de schriften der

¹) Zie over hem boven bl. 26 en verv.

²) Zie boven bl. 63 en verv.

³) Dat de Groningers met LUTHER bekend waren en eenige betrekking met hem onderhielden, volgt uit het bericht van HARDENBERG, *Vita Wesseli*, p. 7. De brief hun door LUTHER gezonden (1522? kort vóór de uitgaaf van WESSEL's werken?) schijnt verloren gegaan te zijn; althans noch DE WETTE, noch SEIDEMAN heeft dien gekend.

⁴) Boven bl. 66 werd hieromtrent het voorbeeld aangehaald van TILEMAN SPENGERBERG. Ik vond later bij M. FLACIUS ILLYRICUS, *Catal. testium verit.* (4^e uitg.) II p. 905, dat hij in 1499 overleed. Omtrent de richting der Groningsche geestelijkheid vgl. bl. 65.

kerkvaders daarvoor achter te stellen, hun gezag te minachten, 't kwam allerm minst bij haar op, die door hare gedurig verrijkte en zich uitbreidende bibliotheek¹ telkens beter in staat werd gesteld de vermaningen van GOSEWINUS VAN HALEN, den bestuurder der fraterschool,² op te volgen, om toch nevens den bijbel, de werken van kerkvaders als AUGUSTINUS, HIERONYMUS, AMBROSIUS, CHRYSOSTOMUS en GREGORIUS, van kerkleeraars als BERNHARD en HUGO VAN SINT-VICTOR vlijtig te lezen.

Hoe die fraterschool daarin voorging, getuigt op hooggestemden toon een tijdgenoot, die erkent geen enkel klooster te kunnen noemen, dat door zulk een beoefening van de wetenschap uitmuntte en zoo grondige geleerden opleverde als zij.³ Maar diezelfde schrijver kent dan ook geen hooger lof voor het Groningen zijner eeuw, dan dat het een viertal mannen bezat, waardig om bij de vier grootste vaders der Latijnsche Kerk vergeleken te worden: WILLEM FREDERIKS bij Augustinus, GOSEWINUS VAN HALEN bij Gregorius Magnus, GELMARUS d. i. den raadsheer en secretaris JELMER CANTER bij Ambrosius, en eindelijk een jeugdig geleerde, wiens naam hij, om hem niet ijdel te maken, verzwijgt⁴ bij Hieronymus. Bewijs genoeg, hoe zeer de kerkvaders en met hen de conciliën, de gebruiken, de overleveringen van de zes eerste eeuwen der Kerk bij de Groninger geestelijken in eere bleven. Die aan te tasten, die te toetsen aan de uitspraken der heilige Schrift, alsof 't mogelijk was dat ze daarmede in strijd konden zijn, — wie hunner zou 't zich verstouten, wie er zelfs aan denken?

Zij wisten wel hoe diep velerwegen 't zedebederf ook onder den

¹) ERASMUS in zijn brief aan WILLEM FREDERIKS (30 April 1521) prijst hem: „quod in sacrario bibliothecam adornas iis potissimum autoribus refertam, quorum scripta spirant evangelicam charitatem.”

²) Zie over hem boven bl. 30. De in den tekst bedoelde vermaning komt voor in een brief van 1528, aangehaald bij BRUCHERUS, a. w. bl. 54.

³) *Lamentationes Petri*, overgenomen door GERDES, in de *Documenta* achter het IIIe deel zijner *Historia Reformationis*, en wèl aldaar op p. 4.

⁴) GERDES t. a. pl. (en na hem BRUCHERUS, a. w. bl. 57) houdt hem voor HIERONYMUS VERRUTUS, zonder nader bewijs. Mij komt het waarschijnlijker voor, als ik opmerk hoe dit geheele stuk een vleierende hulde aan WILLEM FREDERIKS bevat, dat diens zoon HIERONYMUS bedoeld wordt.

clerus was doorgedrongen, maar terwijl 't in hun kring, sedert meer dan een halve eeuw krachtig te keer gegaan, slechts enkele malen tot zulke gruwelen aanleiding gaf als onlangs (1520) in 't Adewerder klooster,¹ konden zij niet gelooven wat anderen, die te midden eener schaamteloos ongebondene en verregaand onkundige geestelijkheid leefden, ontwijfelbaar zeker achtten: dat namelijk krachtig en gewelddadig verzet het eenig afdoend middel daartegen was. Zij waren ja ook bekend met de dwaze bijgeloovigheden der menigte en met het schandelijke gewin, dat de priesterschap er uit trok (het gebeurde te Solwerd² bewees het op nieuw), maar 't verbeterde onderwijs, dat zij in hunne scholen voorbereidden, zou immers aan velen als van zelf de oogen doen opengaan. Daarom behoefde er nog geen kruistocht tegen reliquieën en af-laten en heiligenvereering gepredikt te worden!

Zij verlangden hervorming, maar met eerbiediging van alle bestaande vormen, tot zoo lang dat niemand meer aan 't behoud dier vormen zou hechten; afschaffing van velerlei misbruiken, maar zoo geleidelijk en langzaam, dat het nauwelijks bemerkt mocht worden, hoe en wanneer ze eindelijk verdwenen; herstel der oude evangeliewaarheid, mits altijd onder den schijn, dat het uit den tegenwoordigen toestand der Kerk noodzakelijk voortkwam. Zelfs de bezadigde voortgang in 't naburige Oost-Friesland was hun te snel; het gedrag van graaf EDZARD, die zijne liefde voor de Evangelischen niet ontveinsde, maar toch onpartijdig en trouw zijn Katholieke onderzaten beschermde, docht hun veel te gevaarlijk, zijne ingenomenheid met een man zóó heftig als LUTHER allerbedenkelijkst voor de rust van den Staat. In één woord, al wat maar eenigszins naar doortasten zweemde was hun een gruwel; de gemoederen voorbereiden en altijd weer voorbereiden hun leus; de richting van ERASMUS,³ maar zonder zijn wuftheid, zonder zijn wereldschgezinde berekeningen, geheiligd door een innig godsdienstig gevoel, hun ideaal.

¹) Boven bl. 14.

²) Boven bl. 21.

³) De richting namelijk die hij tot in 1524 volgde.

Zouden zij het bereiken? zou hun gelukken wat later een HERMAN VON WIED in zijn bisdom of HERESBACH aan 't Cleefsche hof te vergeefs beproefde? 't Scheen zoo inderdaad. Reeds was het aanzienlijkste en 't meestontwikkelde deel van Groningens ingezetenen voor hun streven gewonnen. Naast JELMER CANTER reeds genoemd, volgens ERASMUS een der welsprekendste en geleerdste mannen van zijn tijd, stonden de beide rechtsgeleerden EVERT JARGES¹ en HERMAN ABERING; naast WILLEM FREDERIKS de dienstdoende geestelijken aan de Sint Maartenskerk JAN ALBERTS TIMMERMAN en GERRIT BACKER (GERHARDUS PISTORIS); naast GOSEWINUS VAN HALEN de gymnasiarch der St. Maartenskerk NIKOLAAS LESDORP,² — allen mannen van aanzien en invloed, allen vastbesloten de waarheid, die hun dierbaar geworden was, te beschermen en zoo mogelijk ook bij 't volk ingang te doen vinden. Ja, wie beslist het of zich niet nog andere humanisten te Groningen woonachtig, leerlingen van ERASMUS, bij hen hadden aangesloten, van wie alleen bij name uit de brieven van ERASMUS bekend zijn ZACHARIAS DEJOCARUS, HAJO HERMANS HOMPE en CORNELIUS BATTUS?³ Van beslissenden invloed kon ongetwijfeld de vereeniging van zulke mannen op de geheele bevolking zijn.⁴ Maar toch, het ontbrak niet aan tegenstand.

Die bestrijders waren (kon het wel anders?) de oude vijanden van de fraterschool, de dominikanen. Altijd trouw aan de leus

¹) Denkelyk een nabestaande van den raadsheer JAN JARGES, die als gezant der burgerij naar den hertog van Gelder werd afgevaardigd (SLICHTENHORST, *Geld. Gesch.* II bl. 380) en wegens 't oproer in 1525 de stad moest ontvluchten, en van de gebroeders ALBERT en HERMAN, wier weduwen het fraterhuis in 1455 en 1468 met milde giften bedachten (J. J. LORGION, *Praedinius* bl. 25 en 28).

²) Zie boven bl. 30 en J. J. LORGION, a. w. bl. 38.

³) De beide eersten noemt BRUCHERUS, a. w. bl. 57 in de noot: den derde gaat hij voorbij. Deze was op raad van den schoolmeester JOANNES BRECHT te Antwerpen in 1514 naar Groningen gegaan, daar tot ondermeester en vervolgens tot gouverneur bij zekeren „vir patricius” aangesteld. Zijn brief aan ERASMUS komt voor in diens *Epistolae* l. l. p. 1600 en is gedateerd 22 April 1517.

⁴) Uit hun school kwam zekere JOANNES OLDENGUIL, een geboren Groninger, voort die (zie het vroeger medegedeelde) in 1528 te Aurich en later te Emden leeraar was.

hunner broederschap, om te waken voor de rechtzinnige leer en elke ketterij te keer te gaan door polemieken, door inquisitie, door vervolging, hadden zij spoedig erkend, hoe gevaarlijk een vijand tegen hunne orde was opgestaan in het humanisme. Zij beantwoordden dan ook de spotternijen, waarmee de vorst der humanisten ERASMUS hunne onkunde tentoonstelde, met schimp en met smaaden, getuigende van eene verbeterene woede, die indien ze eenmaal gelegenheid vond om zich te koelen niet zou terughuiveren voor eenige daad van geweld. 't Was genoeg de humanisten te vereeren, om als een doodvijand door de dominikanen aangemerkt te worden.

Ook te Groningen bleek het. Daar stond als prior aan het hoofd van hun klooster ¹ LAURENS LAURENSEN, ² misschien om de kleur van zijn hoofdhaar *de rosse* (RUFUS) bijgenaamd, ³ een echt vertegenwoordiger der orde in die dagen, even als zijn vriend VINCENT DIRKS VAN BEVERWIJK. ⁴ Nog te Leuven aan de akademie vertoevende, om er 't baccalaureaat in theologie te verwerven, had hij er maanden lang eerst tegen den *Lof der Zotheid* van ERASMUS en, nadat hem door den akademischen senaat het zwijgen was opgelegd, vervolgens alweer op S. Catharina (25 November) 1519 ⁵ tegen zijn *Antibarbara* op de heftigste wijze gepreekt, »non aliter quam si faece oblitus de plaustro diceret, non e sacro suggestu doctrinam evangelicam praedicaret.” Ja hij was nog verder gegaan. Vernomen hebbende dat ERASMUS zijn handelwijs zeer euvel opnam, had hij een bezoek bij hem afgelegd en niet alleen erkend dat alles wat ERASMUS daaromtrent aangebracht was met de waarheid overeenkwam, maar nog meer er bijgevoegd en tot zijner verantwoording met het grootste zelfvertrouwen »tam stulta” uitgekraamd

¹) In de Jakobijnerstraat, thans het Groene Weeshuis.

²) Zoo heet hij voluit bij DE JONGHE, *Desolata Batavia Dominicana* p. 156.

³) Aldus bij ERASMUS, *Epistolae* p. 1228.

⁴) Zie boven bl. 77 en 78.

⁵) ERASMUS beklagt zich daarover in een brief aan GODSCHALK ROSEMOND (*Epist.* p. 536) waarvan ik op bl. 79 in de noot aantoonde, dat die in Nov. of Dec. 1519 geschreven werd. Het nadere komt voor in zijn brieven, éenen zonder datum (p. 1889) en éenen van 13 Augustus 1529 (p. 1228).

»ut stultissimum fuerit respondere.” Geen wonder, dat ERASMUS met een paar woorden toen den verwaanden en onkundigen jongeling afscheepte, die zoo als hij zegt zich verbeelde »nihil loqui nisi gemmas meras, meros flosculos et oracula mera!” ’t Is zoo: het oordeel van een man zóó licht gekrenkt als hij, heeft te veel schijn van partijdigheid, om het onvoorwaardelijk aan te nemen, maar toch als zes jaar later (1525) de hertog van Gelder over den jongeling, die nu een man was geworden, op krijgsmanswijs hetzelfde oordeel velt en LAURENS in zijn tegenwoordigheid niet verdragen kan wegens zijne ijdelheid en zijn snoeven op het doctorschap in theologie hem onlangs door de universiteit te Parijs geschonken, ¹ — dan bestaat er zeker reden om het vonnis van UBBO EMMIUS aangaande hem te onderschrijven, dat hij was een »homo vanus, tumidus, audax, sibi plaudens.”

Zulk een man, die tegen ’t humanisme en zijn grootsten voorstander niet alleen ten zeerste verbitterd was, maar ook ’t bekampen daarvan het beste middel achtte om tot hooger en hooger aanzien op te klimmen, vond te Groningen een kring van mannen met onbegrensden eerbied voor ERASMUS vervuld, een WILLEM FREDERIKS, die het kostbaarste geschenk nauwelijks goed genoeg voor hem achtte. ² Dit niet alleen. Ook op staatkundig gebied stond hij lijnrecht tegen hen over. Waren zij trouw aan den Gelderschen hertog en den eed van onderdanigheid hem gezworen, genoot WILLEM FREDERIKS ten volle ’t vertrouwen van dien vorst en stond hij even hoog bij hem in aanzien als de stadhouder zelf: dit reeds wekte den naijver van LAURENS en zou hem tot de partij der misnoegden ³ gedreven hebben, zoo niet bovendien de dominikaan meer werd aangetrokken tot keizer KAREL, den strengen vervolger der ketters, dan tot KAREL VAN EGMOND, wiens ijver voor de Kerk naar

¹) SLICHTENHORST, a. w. II bl. 380.

²) Hij deed hem door GOSEWINUS VAN HALEN een gouden beker overhandigen, waarvoor ERASMUS dank betuigt in een brief van 30 April 1521. *Epistolae* I. I. p. 637.

³) Van daar dat hij in 1525 bij de klachten over ’t bestuur van den stadhouder aan hun hoofd stond en door hen naar den hertog werd afgevaardigd. Zie SLICHTENHORST, t. a. pl.

zijn oordeel het wanbedrijf niet kon uitwischen, dat hij in verstandhouding stond met den ketterschen graaf van Oost-Friesland. De vrienden van dezen konden zijne vrienden niet zijn. Maar WILLEM FREDERIKS dan? maar de broeders van 't gemeene leven? Hij had nog andere grieven tegen hen. Hij behoefde waarlijk niet scherp toe te zien, om menige afwijking van 't geen de dominikanen voor zuiver rechtzinnig hielden in hun leer te ontdekken. Was hun macht, hun aanzien te groot, om met eenige kans van welslagen een kettergeding tegen hen te voeren, meer dan eens waarschijnlijk bestreed hij, zoowel heimelijk als in 't openbaar, wat zij van den kansel verkondigden of bij het volk ingang zochten te doen vinden.

Eindelijk daagde hij hen uit tot een twistgesprek ¹ in zijn klooster op 12 Maart 1523 over een zevental stellingen, waarvan de laatste alleen (over de eeuwigheid van de stof) een zuiver wijsgeerig karakter droeg, maar de zes anderen diep ingrepen in de vraagpunten des tijds: de wereldlijke macht van den paus, zijn gezag in geloofszaken, de verhouding van de Kerk tot den Staat, de ket-

¹) De *Acta* daarvan zijn opgenomen in het allerzeldzaamste boekje, waarvan de akademie-bibliotheek te Leiden een exemplaar bezit, getiteld: *Confutatio determinationis doctorum Parrhisiensium contra M(ARTINUM) L(UTHERUM), ex ecclesiasticis doctoribus desumpta, denuo recognita et locupletata. Basileae anno 1523*; eindigende op p. 260 met een brief aan de Parijzer doctoren, die de dagteekening heeft van 1 Juni 1521. Onmiddellijk daarachter volgt van p. 261—307: *Disputatio habita Groningae in aedibus praedicatorum, inter Dominicanos atque sacerdotes ecclesiae divi Martini, anno redempti orbis 1523 in feriis divi magnique pontificis Gregorii*. 't Werd op nieuw uitgegeven te Groningen 1614 in 8vo en nogmaals afgedrukt door GERDES in de *Documenta* p. 25—60 achter het 3^e dl. van zijn *Hist. Reform.* Opmerkelijk is het, dat de onbekende schrijver, die volgens zijn opdrachtbrief aan den kanunik van St. Maarten PETRUS AQUENSIS (VAN DER AA) dit verslag nog vóór Paschen (5 April) 1523 opstelde, al de onderscheiden magistri met hun naam aanduidt, maar LAURENS LAURENSEN altijd magister *noster* noemt, waaruit schijnt te volgen dat hijzelf een dominikaan was, schoon hij kennelijk tot de partij van WILLEM FREDERIKS neigde. Hebben wij hier te denken aan dien THOMAS, van wien H. ANTONIDES VAN DER LINDE in zijn meer aangehaalde opdracht (bij GERDES, *Miscell. Gron.* III 1 p. 51) schrijft: „Groningae dominicus antistes THOMAS periculo ab Senatu aliquoties liberatus tandem exilio salutem quaerit.” Ik herinner mij niet ergens elders dien THOMAS gevonden te hebben, en wegens het zonderling aphoristische der mededeelingen van ANTONIDES is 't moeielijk te zeggen, of hij tot dezen tijd dan wel tot een latere periode behoort.

tervervolging. Duidelijk bleek er uit, welk een klove er bestond tusschen LAURENS die ze nederschreef en den overigen Groninger clerus die ze ontkende. Deze, aangespoord door de beide hoofd-geestelijken WILLEM FREDERIKS en EVERT JARGES,¹ onttrok zich niet aan den strijd. Althans, mocht ook GOSEWINUS VAN HALEN, misschien wegens zijn hoogen leeftijd,² er geen deel aan nemen, HERMAN ABERING, JAN ALBERTS TIMMERMAN, GERRIT BACKER en NIKOLAAS LESDORP aanvaardden den kamp, terwijl de onderprior PIT-TINCK en de lector LUDOLF hunnen prior LAURENS ter zijde stonden.

Aan 't eind der zaal (of der kloosterkapel?) tegenover den ingang was een gestoelte opgericht, waar WILLEM FREDERIKS, EVERT JARGES en andere aanzienlijken plaats namen; ter weerszijden langs den muur op hooge banken met lessenaars zaten de sprekers, — de dominikanen rechts, de anderen links, — en in het opengelaten middenvak aan kleine tafels de schrijvers, die 't verhandelde op-teekenden, terwijl de geheele ruimte van den ingang af tot aan de zijbanken bestemd was voor het publiek.³ Uit den aard der zaak was dit nogtans niet talrijk, daar 't geheele gesprek in 't Latijn werd gevoerd.

De zes stellingen waren paarsgewijs geschikt. Aan elk paar ging als praemisse een soort van grondstelling vooraf: aan de eerste de bewering dat, volgens de voorspelling van Daniël na de vier wereldheerschappijen Christus als priester en koning de vijfde aanvaard heeft, welke hij van zijn geboorte af onvervreemdbaar bezat, zoodat dit gebied over 't heelal hem aangeboren was. Daaruit volgde:

I.

Is Christus alzoo de koning der koningen en de opperste priester, dan komt aan zijn stedehouder d. i. aan den paus te Rome het gezag van het wereldlijke zoowel als van 't geestelijke zwaard toe. Het wereldlijke zwaard moet echter niet *door*, maar *voor* de Kerk door den keizer getrokken worden, die het op bevel van den paus weer behoort neder te leggen.

¹) In den oudsten druk heet hij bij vergissing LARGES.

²) Hij was reeds in 1489 onder de *fratres* opgenomen. J. J. DIEST LORGION, *Praedinius* bl. 31 nt 2.

³) Zoo was althans de gewone inrichting bij dergelijke twistgesprekken, gelijk te zien is uit eene afbeelding op de titelplaat van het *Protocol d. i. de gantsche handeling des ghesprex, ghehouden tot Leeuwarden* Fran. 1597. 4°.

II.

Schoon Christus door woord en voorbeeld de diepste armoede voorgestaan heeft, is toch een eenvoudig geestelijke geenszins onbekwaam voor de hoogste waardigheid in den Staat, zoodat hij de opperheerschappij ook in het tijdelijke over de geheele wereld kan voeren.

De tweede bewering luidde: hoewel Christus de bruidegom der Kerk aan den paus te Rome het *algemeene* beheer ook in de tijdelijke dingen heeft toegekend, wilde hij nogtans dat deze *in 't bijzonder* aan den keizer zouden worden opgedragen, zoodat derhalve de keizer ook een plaatsbekleeder van Christus op aarde is, tegen wiens gebod niemand zich mag verzetten. Daaruit wordt afgeleid:

III.

De keizer mag belastingen opleggen, oorlog verklaren, woeker en bordeelen toelaten, maar is verplicht aan de Joden hunne woekerwinsten te benemen.

IV.

Daar iedere macht ijveren moet voor de eer en 't belang van hem, uit wien zij haar oorsprong heeft, en ieder vorst zijn waardigheid ontleent van God en van de Kerk, is hij verplicht allereerst de ketters en vervolgens ook alle openbare overtreders der goddelijke wet te straffen door gepasten dwang zelfs tot den dood toe.

Eindelijk werd nog vooropgesteld, dat beide machten de onderhoorigen in hun geweten binden, dat zij soms door verzachting van straf den schuldige bevrijden en soms den onschuldige terecht veroordeelen, maar toch met minder voorschriften en bepalingen de wet des evangelies bezwaren, dan indertijd had plaats gehad onder de Mozaïsche wet. De gevolgtrekking daarvan is de vijfde stelling, terwijl de zesde op de eerste praemisse terugsloeg.

V.

Evenzeer als de paus van Rome bevoegd is bepalingen vast te stellen tegen de beweringen van elken geleerde, wie hij ook zij, mits het niet strijde met de heilige Schrift of met de besluiten der vier eerste algemeene kerkvergaderingen, evenzeer kan hij dispensatie verleen van geloften en eeden. Van de lezing nogtans der dagelijksche getijden kan hij de geestelijken of die de wijding ontvangen hebben niet geheel en al vrijstellen.

VI.

Christus was van het uur zijner geboorte af tegelijk priester en koning en heeft dit door zijn lijden verdiend.

Allereerst nam ABERING het woord. Na een korte bedenking tegen de eerste praemisse, dat de belofte van het eeuwigdurend koningschap over Israel, aan Davids stamhuis gedaan, 't geslacht van Salomo gold en derhalve geen betrekking op Jezus had, die uit het geslacht van een anderen zoon Davids, van Nathan, was geboren, bestreed hij de *tweede* stelling. »Niet alleen,” beweerde hij, »gaf Jezus het voorbeeld van vrijwillige armoede, maar toen de schare hem koning zocht te maken, ontweek hij 't (Jo. VI: 15); hij weigerde zijn tusschenkomst in een twistgeding, met de vraag: wie heeft mij tot rechter of scheidsman over u gesteld (Luk. XII: 14)? Gij weet, sprak hij op een anderen tijd, dat de oversten der volkeren heerschappij over hen voeren, doch alzoo zal 't onder u niet zijn (Matth. XX: 25, 26).” Toen nu LAURENS daartegen aanvoerde, dat dit alleen een waarschuwing was tegen onderdrukking en dwingelandij, hernam ABERING: »Jezus heeft er niet bij gevoegd: wie onder u zich aan dwingelandij zal schuldig maken, maar wie onder u zal willen groot worden. Daarom,” zoo besloot hij, »kan dan ook wie een volmaakt christen wil zijn geen wereldsche waar-digheden bekleeden, want Christus wees ze allen af, en zijn roeping is het alzoo te wandelen, gelijk Christus gewandeld heeft (1 Jo. II: 6), niet naar hooge dingen te trachten, maar zich tot de on-aanzienlijke te voegen (Rom. XII: 16) anderen uitnemender te achten dan zichzelf (Filipp. II: 3) en met ootmoed bekleed te zijn (1 Petr. V: 5).” Maar nog ééne bedenking had ABERING, die de *eerste* stelling in den hartader trof. Wat grond toch had de bewering, dat juist Petrus die wereldheerschappij zou ontvangen hebben, daar hij, volgens Hand. VIII: 14, waarlijk niet als monarch of als vorst, maar als zendeling door de oudsten der gemeente naar Samaria was afgevaardigd? En toen LUDOLF daarop antwoordde, dat juist zijn primaat uit het overwegend belang dier zending bleek,

herhaalde hij zijn vraag, nu met beroep op het apostelconcilie (Hand XV), waar niet Petrus, schoon hij er tegenwoordig was, maar Jacobus als voorzitter het woord voerde. Bij deze opmerking kon zelfs LAURENS hem den lof niet onthouden: »pulchre oravit doctor: gratiam habeo!"

Daardoor aangemoedigd bracht ABERING nog zijn bezwaren in tegen het toekennen van een koninklijke en priesterlijke waardigheid aan Christus, zoo als de theologen dit plegen te doen, om daardoor hetzelfde te kunnen beweren van zijn plaatsbekleeder, den paus. »Zij zien voorbij, dat 's pausen wereldlijke macht niets heeft te maken met het koningschap van Christus, dat, al zijn de Heidenen zijn erfdeel (Ps. II: 8), al bezit hij alle natiën (Ps. LXXXII: 8), al is alles onder zijne voeten gezet (Ps. VIII: 7) en alle macht hem gegeven (Matth. XXVIII: 18), toch niet van deze wereld (Jo. XVIII: 36) maar zuiver geestelijk is, omdat God een geest is (Jo. IV: 24) en eeuwig (Dan. III: 33, VI: 26, Jes. IX: 7, Ps. LXXXVI 15). Niet het gebied is hem aangeboren; maar wat hem van de geboorte af eigen was, 't is dat hij een verzoening is voor onze zonden door 't geloof in zijn bloed (Rom. III: 25, 1 Jo. II: 2, IV: 10). Wilt ge weten," — zoo eindigde ABERING, — »wat de Vader hem bij zijne menschwording beloofde? waarlijk geen heerschappij, geen heerlijkheid, maar — toen wij hem aanzagen, was er geen gestalte, dat wij hem zouden begeerd hebben (Jes. LIII: 2)." En LUDOLF mocht zich al beroepen op Zach. VI: 12, 13, — »ook dat (leest het maar eens bij Hiëronymus na)," was het antwoord, »ook dat geldt niet het wereldgebied, maar de zuiver geestelijke heerschappij van den Eenige."

Belangrijker en veel uitvoeriger was de tegenspraak van JAN ALBERTS TIMMERMAN. Hij begon met de bestrijding der tweede praemisse, waarop zelfs LUDOLF en PITTINCK van hunne zijde de aanmerking maakten, dat een paus die tot ketterij vervalt toch niet de gewetens door zijn bepalingen binden kan en evenmin gezag heeft als zijn eerste voorganger Petrus, toen deze Jezus verloochende of te Antiochië met volle recht door Paulus bestraft werd. Maar vrij wat sterker liet TIMMERMAN zich daarover uit: »'t is er zoo verre van af," beweerde hij, »dat eenige macht iemand in 't ge-

weten zou kunnen binden of tot zonde noodzaken, dat ook voor den paus 't bevel geldt: gij zult tot dit woord dat ik u gebied niets toedoen, ook daarvan niets afdoen (Deut. 1V: 2). De apostelen zelve ontvingen den last naar de volkeren heen te gaan, hen te onderwijzen, te doopen en te leeren onderhouden, niet alles wat hun goedgevoelen, maar alles wat Christus hun geboden had (Matth. XXVIII: 19). Daarom roemt ook Paulus, dat hij niet zijn eigen eer maar de eer van Christus zocht, diens evangelie te verkondigen heeft (Gal. II: 7), daartoe afgezonderd is (Rom. I: 1), hem alleen en niet zichzelf predikt (2 Kor. IV: 5); daarom onderscheidt hij uitdrukkelijk zijne eigen meeningen of voorschriften van 't geen Christus zelf eischt, door er bij te voegen: dat zeg ik, niet de Heer (1 Kor. VII: 12);¹ of ook: ik zeg dat niet als gebiedende (2 Kor. VIII: 8). Trouwens wat zouden de Galatiërs gezegd hebben, indien hij zulk een nieuw evangelie uit zijn meeningen samengehutseld hun had opgedrongen? ware 't niet in openbaren strijd geweest met de strenge veroordeeling, die Jezus over de geboden en inzettingen der menschen (Matth. XV: 3, 9, Mark. VII: 7, 8) en Paulus zelf over de ijdele verleiding en overlevering (Kol. II: 8) uitspreekt? Maar de apostelen dachten aan zoo iets niet! Terecht zeide reeds Tertullianus, dat zij onder hunne prediking nooit iets van 't hunne mengden, maar het evangelie verkondigden gelijk zij 't ontvangen hadden en over elk die een ander evangelie leerde, al was 't ook een engel uit den hemel, het anathema uitspraken."

»Maar," zoo bracht LAURENS ter verdediging in 't midden, »dat moge Tertullianus zeggen, Jezus zelf sprak toch tot zijn apostelen: wie u hoort, die hoort mij (Luk. X: 16).» »Recht zoo!" luidde het antwoord, »maar juist omdat zij nooit iets anders zouden verkondigen dan 't geen zij van Jezus geleerd hadden, daarom leerde hij hen op den berg (Matth. V). Gebiedt de paus iets dat Christus ook geboden heeft, dan zijn wij verplicht hem als Christus zelve

¹) In de oudste uitgaaf dezer *Acta*, die ouder is dan de versverdeeling van den Bijbel, staat hier alleen 1 Kor. VII aangeduid; de uitgever van 1614 vergiste zich, toen hij meende dat vs. 26 bedoeld werd. Ook elders beging hij dergelijke vergissingen. GERDES verbeterde deze fouten in zijne uitgaaf niet.

te gehoorzamen, gelijk wij de apostelen aanmerken als gezanten van Christus wege (2 Kor. V: 20), door hem bekrachtigd en in de bediening gesteld (1 Tim. I: 12). Christus zelf door God uitgezonden getuigde immers: mijne leer is de mijne niet (Joh. VII: 16): wat hij sprak, dat sprak hij alzoo, gelijk hem de Vader 't gezeegd had (Jo. XII: 50); hij was niet van zichzelf gekomen (VII: 28) en sprak van zichzelf niet (XIV: 10). En nu, gelijk de Vader hem gezonden had, zoo zond hij de apostelen (XX: 21): hun betrouwde hij 't evangelie (Gal. II: 7) toe, niet hun eigen maar Gods evangelie, dat zij tot anderen moesten brengen (in menige gelijkenis toonde hij 't aan, maar vooral bij het wonder der spijziging), gelijk zij de door hem gebroken brooden aan de schare uitdeelden, niet vermengd met menschenleeringen of filozofemata, maar onvervalscht, zuiver en niet anders verdeeld, dan 't hun gegeven was.

»Zóó veel tegen den aanhef der praemisse. Maar erger dan deze leer omtrent het verbindend gezag is de bewering, dat eenige macht in strijd met Deuter. IV: 2 een schuldige zou mogen vrijspreken en tot regel verheffen wat alleen zeer zeldzame uitzondering zijn mag (Jo. VIII: 11), ja nog erger, dat ooit een onschuldige terecht zou kunnen veroordeeld worden, daar het de grootste gruwel is zich te haasten om bloed te vergieten (Jes. LIX: 7) en 't onze biddende verzuchting moet zijn: leg geen onschuldig bloed op ons (Jona I: 14)! Eindelijk: wat roemt gij toch dat de wet des evangelies minder door uwe bepalingen en voorschriften bezwaard wordt, dan eens de Mozaïsche door 't geen de schriftgeleerden daaraan toevoegden? De wet van Mozes opende nog vrijsteden voor den ongelukkige, die zonder voordacht en bij ongeluk een doodslag beging (Num. XXXV: 9), maar gij spreekt van een macht, die bevoegd is zelfs een vrijgesprokene en onschuldige te veroordeelen! De wet des evangelies is de wet der vrijheid, die ons allen verplicht elkander lief te hebben. Wij betalen aan de overheid geen schatting, omdat wij 't haar schuldig zijn, maar omdat wij ons niet tegen haar willen verzetten, of althans opdat zij in staat zij voor 't algemeen welzijn zorg te dragen. Maar geen wet, noch van paus, noch van keizer, heeft eenige macht over ons. 't Is geheel anders met ons dan met de joden, die op hun vrijheid roemden maar van Christus moesten

hooren, dat zij slaven hunner zonde waren; hij, niet Mozes, heeft ons vrijgemaakt. De wet des evangelies bevrijdt ons niet alleen van menselijke wetten, maar ook van de slavernij der Mozaïsche wet: daarom is er meer vrijheid onder 't evangelie dan onder de wet, want de wet is uit haren aard niets anders dan slavernij en het evangelie niets anders dan vrijheid, indien maar de theologen die vrijheid goed begrijpen."

»Zijn wij dan vrij van de wet des keizers?" viel LUDOLF daarop in en verwees naar de *derde* stelling, »kan de keizer dan niet belastingen heffen, oorlog verklaren en wat daar meer volgt?" »De keizer," was het antwoord, »heeft als christen, als onze broeder, als lid van 't zelfde lichaam niets van ons te vorderen, evenmin als wij iets van hem, dan liefde (Rom. XIII: 8). Wij betalen gaarne de belastingen die hij uitschrijft, wanneer dit tot het algemeene welzijn strekt; wij betalen ze ook, hoewel onverplicht en alleen om des vredes wil en om niet schuldig te worden aan oproerigheid, als hij ze heft om zijn hofstoet te vergrooten, zijn rijkdom voor andere vorsten ten toon te spreiden, zijn speelschulden af te doen. De bedenking dat het ook dan plicht zou zijn ze op te brengen volgens Rom. XIII: 1 en 7" (LAURENS had het beweerd) »geldt niet, omdat deze vermaning geen betrekking heeft op pausen, prelaten of christelijke overheden, maar op heidensche, en dit voorschrift gegeven werd alleen om aanstoot te vermijden (vgl. Matth. XVII: 27). Evenmin is de keizer bevoegd oorlog te verklaren en bordeelen toe te laten. 't *Eerste* (hoewel eenige pauselijke wetten den oorlog in sommige gevallen voor geoorloofd verklaren) strijdt met het verbod van weerwraak, twist, haat (Matth. V: 39, 40, 1 Kor. VI: 7, 1 Jo. III: 15) en behoort tot de werken des vleesches (Gal. V: 19—21); 't strijdt met de innige betrekking der christenen onderling. Indien reeds onder de wet van Mozes geboden was den oorlog te mijden (Deut. V: 10), hoe veel te meer onder 't evangelie, dat vijandsliefde plicht noemt. Het *tweede* mag ook de keizer niet, daar het Deut. XXIII: 17 ten stelligste verboden wordt: hij kan het alleen toelaten om dezelfde reden als Paulus het tweede huwelijk toeliet (1 Kor. VII: 9), maar al geschiedt het op zijn gezag 't is en blijft zonde."

Na deze bestrijding van de *derde* ging TIMMERMAN over tot de *vierde* stelling, die, sedert de hertog van Gelder zoowel als de keizer de ketters vervolgde, een dubbel belangrijke beteekenis had. »Geen macht ter wereld,” beweerde TIMMERMAN, »is verplicht, ja ’t is haar zelfs niet geoorloofd op iemand eenigen dwangmaatregel toe te passen, dien zij niet eerst afzonderlijk gewaarschuwd heeft (Matth. XVIII: 15). De uiterste straf, waarover de Kerk kan beschikken, is de ban. ’t Gebruik van het zwaard heeft Christus aan de zijnen in alles ontzegd. Een ketter moet door verdraagzaamheid en grondig onderricht gewonnen of, indien hij ongeneeslijk is, aan zijn eigen heer (Rom. XIV: 4) overgelaten worden. Wij mogen evenmin iemand oordeelen, als de Korintheërs het den bloedschender mochten. Christus heeft zich de wraak voorbehouden en bestrafte de jongeren, die vuur van den hemel wilden doen nederdalen (Luk. IX: 54—56). Steenigen past aan de joden, maar genezen aan ons, christenen. Niemand moet een ketter genoemd worden, dan die, door ’t gezag der apostelen openlijk van dwaling overtuigd, zijne verkeerde meeningen toch niet wil opgeven. Eerst dan moet hem een boetedoening opgelegd worden, opdat hij uitgebannen door de Kerk in zijn verlatenheid en beschaming tot beter inzicht kome, juist zoo als Paulus deed met Hymenaeus, Alexander, Hermogenes, Philetus en Phygellus, die hij zeker niet ter dood gebracht wilde hebben.”

Bij zulk een verklaring, lijnrecht in strijd met de van ouds verkondigde leer en vooral met de handelwijze van de dominikanen, kon LAURENS zich niet langer bedwingen. »Hoe?” riep hij heftig uit, »wat voor dwaasheid is dat? wat voor nieuws discht ge ons op? waar of wanneer is ooit zoo iets aangaande de ketters beweerd?” »Gij kent toch zeker,” luidde ’t antwoord, »het vertoog van Tertullianus over ’t vervolgen der ketters?” Maar toen de dominikaner verklaren moest, dat hij dit vertoog zelfs nooit gezien had, hernam TIMMERMAN scherp: »’t zou toch wel passen dat iemand, die over dit onderwerp redeneeren wil, de geschriften van dien kerkvader bestudeerd had.” »Allemaal gekheid!” spotte LAURENS. »Neen,” was het wederwoord, »al is dat boekje klein, ’t is toch van zóó veel belang, dat er, ging het naar mijn wensch, geen

dominikaan op de wereld zou wezen, die 't niet van buiten kende; zóó juist heeft Tertullianus er de scholastieke geleerden in geteekend. In dat geschrift nu zegt hij wat ik heb aangevoerd.

»Doch ik heb nog andere bedenkingen. Indien een ketter ter dood gebracht moet worden, wat beteekent het dan als de apostel zegt (Tit. III: 10), dat men een ketter vermijden moet? of meent mr. LAURENS misschien, zoo als sommigen, die de woorden van Paulus verwringen, dat *vermijden* hier zoo veel te zeggen is als *vermoorden*?¹ Had de apostel dit bedoeld, waarom waarschuwt hij dan tegen de valsche apostelen (2 Kor. XI: 13), waarom leverde hij hen niet liever over aan de wereldlijke macht, om gedood te worden? Maar hij wilde het niet. Wel kent ook de christelijke zachtmoedigheid den toorn, maar niet een toorn tot verderf, — neen, tot verbetering. Christus zelf sprak daarom: wacht u van de valsche profeten (Matth. VII: 15), maar niet: vervolg ze, stort ze in 't verderf, sla ze dood. De christen mag niet woeden tegen zijn broeder. Christus gaf aan de Kerk alleen een geestelijk zwaard, opdat niet de eene broeder den anderen zou dooden, zoo als het onder de Heidenen toegaat. Dat erkende de heilige Martinus van Tours, toen hij (volgens 't bericht van Sulpicius) in Gallië den keizer van het ketterdooden zocht terug te houden; dat evenzeer Augustinus, toen hij de Donatisten voorsprak. Laten sommige geestelijken het wereldlijk zwaard aan den paus toekennen, wij ontzeggen 't zoowel aan den paus als aan elken anderen prelaat, want Christus verkondigde vrede, niet strijd, en gelastte Petrus d. i. niet hem alleen, maar in zijn persoon, de Kerk het zwaard op te steken (Matth. XXVI: 52), en sprak: mijn vrede geef ik u (Jo. XIV: 27)! zoodat de paus of met andere woorden de Kerk het zwaard niet ontblooten mag, daar zij verplicht is wèl te doen aan degenen die haar haten, de vijanden lief te hebben en den mantel

¹) De latijnsche woordspeling hier ter plaatse is niet te vertalen. In de *Vulgata* staat Tit. III: 10 *haereticum devita*. Dit *devitare* meenden sommigen dat *de vita tollere* zou beteekenen. Zoo althans verklaarde het de inquisiteur NIKOLAAS COPPIN DE MONTIBUS in zijn gesprek met PISTORIUS; zie diens *Martyrium* ed. REVIUS p. 102. *Disputatie tusschen die kettermeesters ende JAN VAN WOERDEN*, f°. 12.

te laten aan wie haar den rok neemt. Zoo veel in ons is, zegt immers de apostel (Rom. XII: 18), moeten wij vrede houden met alle menschen, omdat wij elkanders leden zijn. Voor 't overige staan wij aan den paus het zwaard toe niet als paus, maar als wereldlijk vorst (vgl. Rom. XIII: 4): als paus mag hij 't niet voeren, want hij is geroepen het evangelie des vredes te verkondigen (vgl. Rom. X: 15). Trouwens met het zwaard heeft Christus niet beproefd de wereld te overwinnen; dan zou hij geen visschers, maar veldheeren tot den strijd hebben aangegord. De keizer is aan den paus gehoorzaamheid schuldig, omdat deze een prediker der evangelische leer is, maar de paus aan den keizer als aan de wettige overheid, waar God ons allen zonder onderscheid aan onderworpen heeft (Rom. XIII: 1). Ja, wil de keizer den paus een schatting opleggen, dan is deze volgens de leer van Paulus tot betalen evenzeer verplicht als de allergeeringste christen. Jezus zelf betaalde de didrachmen aan den keizer: wat zou dan de paus tegen den keizer vermogen? is hij uitgesloten van 't volstrekt algemeene gebod: alle ziel zij den machten onderdanig? Indien hij zich verzet, tegen 's keizers besluiten zich aankant, hij zie toe of hij dan wel een christen is en 't gebod niet verwaarloost, dat zelfs tegenover eenheidensche overheid van kracht was: weest dan aan alle menschelijke ordening onderdanig (1 Petr. II: 13)! Maar hij zal het niet doen, indien maar de zuivere evangelieleer gehandhaafd wordt; 't zou al te dwaas zijn, daartegenover nog melding te maken van 't geen later mag bepaald of niet bepaald zijn omtrent vrijdom van lasten voor kerken en geestelijken.

»Het andere, het geestelijke zwaard is de ban. Maar ook dit behoort niet uitsluitend aan den paus; 't is het recht van alle leden der gemeente, ook van de leeken. Paulus toch bande niet den bloedschender te Korinthe, maar de gemeente deed het, die hij beleetigd had; Paulus nam hem niet weder aan, maar de leden te Korinthe, door zijn verbeterd levensgedrag verzoend, vergaven hem 't misdrevene en erkenden hem weer als broeder, waarna ook Paulus hem gaarne vergaf (2 Kor. II: 10). Zoo komt dan ook dit geestelijk zwaard niet toe aan den paus, maar aan de gemeente, die door de overtreding beleetigd wordt: is zij verzoend, dan is Christus

ook verzoend. Niet aan den paus: of luiden de verklaringen in 't evangelie niet veel algemeener: indien de broeder die tegen u gezondigd heeft u hoort, zoo hebt gij hem gewonnen (Matth. XVIII: 15); indien er twee van u samenstemmen in een begeerte, die zal hun geschieden (ald. vs. 19); wat gij op aarde binden zult zal in den hemel gebonden wezen (ald. vs. 18)? Stond dat binden of ontbinden alleen aan den paus, waarom droeg de apostel het dan niet op aan den bisschop der Korinthische gemeente of ten minste aan Timotheüs, die den brief overbracht? maar neen! hij kende dit recht alleen aan de gemeente toe."

Zulk een stoute bewering, waarbij het geestelijke zoowel als 't wereldlijke zwaard den paus ontzegd werd, kon LUDOLF niet zwijgend aanhooren. „Hoe?" riep hij uit, „dat heeft zelfs Christus niet gedaan. Toen de apostelen hem de beide zwaarden toonden, zei hij niet: 't is te veel! maar: 't is genoeg." „Waarlijk," luidde het antwoord van TIMMERMAN, „ik ontzeg geenszins den paus zijn recht, maar ik ijver er voor, ik ijver voor 't geen Christus hem gaf nl. de bediening des woords en het zwaard des geestes; toch niet in die mate, dat ik het hem uitsluitend toekennen en aan de gemeente ontzeggen zou, die er evenzeer recht op heeft. Wat evenwel 't wereldlijke zwaard betreft, dat moest Petrus op zijn bevel in de scheede doen terugkeeren (Matth. XXVI: 52)."

„Maar," viel LAURENS daarop in, „Jezus beval toch ook een zwaard te koopen: wie een buidel heeft, die neme dien, desgelijks ook een male; en die er geen heeft, die verkoope zijn kleed en koope een zwaard (Luk. XXII: 36).” „Zou dan," was TIMMERMAN'S antwoord, „zou het evangelie dan zichzelf tegenspreken en Christus met zichzelf in strijd zijn? wijst dat verschil niet veeleer op een verborgen zin? Laat mij het u uitleggen. Hij beveelt een zwaard te koopen en toch weer het op te steken, om ons te leeren dat wij ons niet mogen wreken, al kunnen wij het — volgens het gebod: hebt uwe vijanden lief (Matth. V: 44), wreekt u niet maar geeft den toorn plaats (Rom. XII: 19). Al had Christus de wraak in zijn macht, toch wilde hij liever zich overgeven. Dat zegt het: een zwaard te koopen en het toch niet te gebruiken. Zelfs geloof ik, dat Christus met zijn verklaring aangaande de twee zwaarden:

het is genoeg! op bedekte wijze te kennen geeft, dat de apostelen zich niet moesten verzetten tegen de openbare macht, die als ze haar plichten betrachtende de boozen bedwingt, bevorderlijk is aan de zaak des evangelies. Anders toch zou hij gezegd hebben: 't is al te veel. Maar hoe dat zij, waarom toch ijvert gij er zoo voor, dat den paus dit zwaard toekomt? 't baat immers niets, want Petrus moest het in de scheede doen terugkeeren."

De *derde* en *vierde* stelling waren hiermede afgehandeld: maar onvermoeid ging JAN ALBERTS TIMMERMAN voort en richtte nu zijn scherpe wapenen tegen de *viijfde*. Werd daarin beweerd, dat de paus geen besluiten mocht nemen in strijd met het vastgestelde in de vier eerste algemeene kerkvergaderingen, hij ontkende dit ten stelligste. »De paus toch," zeide hij, »is een bisschop, die de belangen der zijnen ter harte nemen en bevorderen moet; oordeelt hij nu dat eenig besluit b. v. van 't Niceensche concilie voor de zijnen in den tegenwoordigen tijd nadeelig is, dan zou hij geen waardig bisschop zijn, als hij 't niet naar gelang der omstandigheden wijzigde. Een voorbeeld zal 't nader ophelderen. Wij zijn volgens pauselijke decreten verplicht een menigte heiligen-dagen te vieren. Als nu de paus tot de overtuiging kwam, dat velen daarvan aanleiding geven tot ongebondenheid, dobbelspel, dronkenschap en vechterij, — dan zou hij verkeerd doen met ze te behouden en ter liefde van synodale, menschelijke bepalingen toe te laten, wat der eer Gods te na komt. Zelfs mag een pastoor hier in onze Groninger kerk heiligen-dagen door den paus voorgeschreven, als hij ziet dat ze schadelijk zijn voor zijn gemeente, tegen 't pauselijk besluit in afschaffen: want waarom anders is hij pastoor (herder), dan om te waken voor de belangen der hem toevertrouwde kudde? Aan den paus is de zorg voor *uw* schapen niet opgedragen, maar gij noemt u hun herder. Anders zou er voor de geheele christenheid maar één herder noodig zijn. Neen, reeds Ezechiël (XXXIV) bestraft de herders, niet den herder; Nahum (III: 18) spreekt van sluimerende herders; Zacharia (X: 3) van herders, tegen wie Gods toorn ontstoken is en Paulus (Hand. XX: 28) gebruikt evenzoo het meervoud, als hij spreekt: hebt acht op uzelf en op de geheele kudde. Mag derhalve een Groninger pastoor, zoodra het be-

lang zijner gemeente het medebrengt, de besluiten van den paus veranderen, waarom zou de paus de bepalingen van zijne voorgangers of van de conciliën niet mogen wijzigen naar de behoefte des tijds? De sabbat, zegt de Heer, is om den mensch d. i. tot zijn nut, niet de mensch om den sabbat. Houdt gij het, wat het gezag der vier eerste kerkvergaderingen aangaat, met Gregorius, ik sta een ander gevoelen voor en ben het in dit opzicht met Augustinus en Hieronymus eens.

»Kent uw stelling verder aan den paus de bevoegdheid toe, om anderen van geloften en eeden te ontslaan, ik stem dit toe, mits het niet eenig werkelijk goed voornemen betreft, waarvan hij nooit dispensatie verleen kan, en mits het geschiede om den wille van hun welzijn en niet om zijn voordeel. Lees ik al verder, dat hij de geestelijken niet geheel kan vrijstellen van 't lezen der getijden, dan verwonder ik mij, hoe zeer de theologen door zulk een bewering met zichzelf in tegenspraak komen. Zij zeggen toch dat de paus dispensatie kan verleen in alles, wat het menschelijke recht aangaat. Behoort dan het lezen der getijden tot het goddelijke recht? Wat voor een nieuwerwetsche apostel zou mij kunnen dwingen een zeker getal psalmen en gebeden dagelijks te prevelen, terwijl Christus mij verbiedt een ijdel omhaal van woorden te gebruiken, zoo als de heidenen doen (Matth. VI: 7)? En als ik dan eens wat gewichtigers om handen heb, als ik de onkundigen in de gemeente door mijn prediking onderwijzen of (wat de ware godsdienst is) weezen en weduwen bezoeken wil (Jac. I: 27), zal ik die heerlijke openbaring der godzaligheid achterstellen voor koude, gedachtelooze gebedsformulieren, welke een of ander mij onbekend man uit zichzelf verzonnen heeft? Als de paus daarvan niet eens dispensatie verleen kan, hoe kunt gij hem dan toch het opoerbestuur over de geheele wereld toekennen?"

In zulk een geval, beweerde LAURENS, was de paus bij machte de wettelijke gebeden indiervoege te wijzigen, dat iemand volstaan kon met driemaal het Onze Vader te bidden, maar — hem geheel vrijstellen, dat kon hij niet. Spottende hoorde TIMMERMAN die tegenwerping aan: »dat is waarlijk wat nieuws! ik leer daar iets wat ik niet wist: ik dank u." Maar deze spot wekte den toorn van

den dominikaan, die op scherpen toon herhaalde, dat zijn stelling: »een geestelijke, die eenig beneficie geniet, is altijd tot het lezen der getijden verplicht,” onomstootelijk vaststond. Dit uit den mond van een zoogenoemden bedelmonnik te hooren, terwijl juist de bedelmonniken er roem op droegen, dat zij geen beneficiën genoten, en toch in 't prevelen van formuliergebeden bovenmate ijverig waren, — de aanleiding was voor TIMMERMAN te verleidelijk, om niet voort te gaan met zijn spot. »Wel nu,” sprak hij, »dan zijt gij er ten minste vrij van!” en toen de dominikaan betuigde, hoe zij, juist omdat zij van de giften der armen moesten leven, meer dan anderen tot het lezen der getijden verplicht waren, wendde hij zich lachend van hem af met de woorden: »bid dan in Gods naam maar voort!”

Daaraan was het te hooren, dat het voor deze twee althans tijd werd het twistgesprek te eindigen. De waardigheid van den een zoowel als van den ander liep gevaar, bij den een door zijn drift, bij den ander door zijn spotzucht. Gelukkig bracht GERRIT BACKER (PISTORIS) nu eenige bedenkingen in tegen de boven reeds aangeduide stelling over de eeuwigheid van de stof, die in geen verband staande met de groote, in dezen tijd gedurig opgeworpen, theologische twistvragen slechts tot een enkele opmerking van LUDOLF aanleiding gaven, maar LAURENS tijd lieten voor 't bekoelen van zijn drift. Toch was en bleef zijn toon hard en wrevelig. Immers toen BACKER voortging en nu ook de *zeede* stelling bestreed door te beweren, 1°. dat Christus volgens de orde niet van Levi maar van Melchizedek vóór 't begin der dagen (Hebr. VII: 3) door God zelve tot priester gezalfd was (Ps. XLV: 9), waarom dan ook Jezaja niet van hem zegt, dat hij nog geboren zal worden maar dat hij reeds geboren is (Jes. IX: 5) en hij zelf, eer zijn lijden aanving, bidt voor degenen, niet die God hem geven zal, maar die de Vader hem gegeven heeft (Jo. XVII: 11), 2°. dat hij, die altijd dezelfde is (Ps. CII: 28) toch niet door zijn lijden iets verkregen kan hebben, dat hij vroeger niet had; 3°. dat, indien hij eerst van zijn geboorte uit Maria af priester geworden was, er dan toch

iemand had moeten zijn, die hem daartoe wijdde, en dit gestreden zou hebben met de wet, die uitsluitend afstammelingen uit het geslacht Levi tot het priesterschap toeliet; 4°. dat God, die ons vóór de grondlegging der wereld uitverkoren heeft (Ef. 1: 4), ook toen reeds den priester moet gekend hebben, door wiens offer wij uitverkorenen zouden worden; — toen BACKER zóó voortging en tot het besluit kwam, dat Christus derhalve van eeuwigheid af priester is en *voor ons* tot priester werd, zoodra hij onze verzoening teweegbracht, of anders dat men hem niet de priesterlijke waardigheid zou mogen toekennen, dan nadat hij geleden of althans nadat hij het avondmaal ingesteld had, noemde LAURENS dit spitsvondig en kleingeestig. »Hoe?» sprak hij wrevelig, »noemen ook wij niet iemand priester, al heeft hij nog geen mis bediend, als wij toch weten dat hij gewijd is en het stellig binnen drie dagen doen zal?»

BACKER antwoordde hem niet; maar LESDORP wist een gevaarlijke uitbarsting te voorkomen door schertsend te zeggen, dat hij, schoon hij nog nooit een mis had bediend, zich dan ook wel voor een priester mocht houden. Hij voegde er nog de opmerking bij, dat als de dominikanen Christus van zijne menschwording af een priester noemden, omdat hij eenmaal op het kruis het offer zou brengen, zij dan toch om dezelfde reden dien naam hem moesten toekennen van eeuwigheid af. »Maar,» zoo besloot hij terecht, »dit alles is van minder belang.»

Van vrij wat grooter belang achtte hij de bestrijding zoowel van de *eerste* praemisse en de *eerste* stelling, als van de *tweede* praemisse en de *vijfde* stelling, waartoe hij nu overging. De voor-spelling van Daniël omtrent het einde der vier wereldheerschappijen verstond hij in geestelijken zin, van de godheid niet van de menscheit des Heeren; en even als ABERING wees ook hij er op, hoe Jezus zich onttrok aan de schare, die hem tot koning wilde verheffen, en hoe stellig hij verklaarde, dat zijn rijk niet van deze wereld is. »Niet *van* deze wereld,» viel LAURENS in, »maar toch wel *in* deze wereld!» Geen wonder, dat de rector zich met deze exegetische uitvlucht vroolijk maakte. Maar met allen ernst, met alle kracht bestreed hij vervolgens in zijn betoog de *eerste* stelling.

Was hij gaarne bereid Christus te erkennen voor den koning der koningen en den oppersten priester, hij ontkende ten stelligste, dat de Heer ooit die waardigheid aan de pausen zou hebben overgedragen.

»Met welk recht,» vroeg hij, »kent gij die heerschappij eerder toe aan den bisschop van Rome, dan aan dien van Alexandrië of Antiochië? bezit hij, die een plaatsbekleeder van Christus is, ook de wereldheerschappij van Christus, dan bezitten alle bisschoppen die gelijkelijk, omdat zij allen in gelijken zin de plaats van Christus bekleeden, want hij heeft die heerschappij aan niemand in 't bijzonder opgedragen. Het evangelie bewijst het. Vooreerst komt de wereldheerschappij niet toe aan den paus, omdat Christus zijn apostelen tot dienaren stelde, niet tot wereldgebeders of landvoogden of vorsten of rabbijnen, d. i. tot meesters over ons. Tot *dienaren*, zoo als Paulus herhaaldelijk zegt (1 Kor. III: 5, IV: 1, 2 Kor. III: 6, Kol. I: 25), niet tot oversten en heerschappijvoerders; zoodat wie onder hen zou willen groot worden, de dienaar van anderen zou moeten zijn (Matth. XX: 25, 26). Dat gold ook voor Petrus, indien hij zich de wereldheerschappij had willen aanmatigen. Paulus noemt ons daarom leden van één lichaam, waarvan derhalve ook de paus (gesteld dat hij waarlijk tot de Kerk behoort) alleen maar een lid, en niet het hoofd is (Rom. XII: 4, 5, 1 Kor. XII: 12, Efez. IV: 25); ja, wil hij dat niet zijn, laat hem dan toezien, waar hij een lid, waar hij 't hoofd van is. Niet hij, maar Christus is het hoofd der Kerk (Efez. V: 23). Christus zeide ook tot zijn jongeren: gij zult niet rabbi genoemd worden, want één is uw meester.»

»Neen,» viel LAURENS daarop in, wien de eeretitel van meester in de theologie bovenal lief was, »wèl terecht heeten wij meesters, omdat wij de onkundige menigte onderwijzen.» Maar LESDORP had het antwoord gereed; hij beriep zich op REUCHLIN, die 't Hebreuwsche *rabbi* niet van onderwijzers in 't algemeen, maar van uitstekende meesters verstond. Toen LAURENS daarop schimpend beweerde, dat REUCHLIN altijd met de akademische graden der theologen den spot dreef, maar dat het zalig was dien smaad met Christus te dragen, daar ook deze een rabbi geweest was, nam

LESDORP de gelegenheid waar, om eene erkentelijke hulde aan REUCHLIN te brengen voor 't geen de theologie hem te danken had, en omschreef de vermaning van Jezus (Matth. XXIII: 8) aldus: »houdt u toch vrij van den hoogmoed der Farizeërs, die er zich in verheugen, zoo vaak zij met dien prachtigen naam van rabbi worden aangesproken. Gedraagt u toch niet gelijk zij als voorname meesters, terwijl gij niets meer zijt dan mijne dienaren, dan broeders onder elkander. Eén is er, dien gij allen gemeenschappelijk tot meester hebt; één, wien gij alle eer, waarmee u de wereld verwaardigen mocht, moet dank weten, opdat gij u niets aanmatigt, gij die niets anders zijt dan dienstknechten over 't goed van een ander gesteld. Merkt het op, hoe Paulus hen, die zich voor de uitnemendste apostelen uitgeven, toeroept: wat hebt gij dat gij niet hebt ontvangen? en zoo gij het ontvangen hebt, wat roemt gij, alsof gij het niet ontvangen hadt (1 Kor. IV: 7)? Geeft gij het uwe, dan predikt gij uzelf en niet Christus; maar geeft gij wat het uwe niet is, zijt gij een bedienaar van 't evangelie, wat matigt gij u dan aan 't geen u niet toekomt, doch waarvan de eer aan Christus behoort? Derhalve blijkt het uit deze bewijplaatsen, dat het pausdom niet bestaat in gebieden of heerschappij voeren, maar in dienen. Christus zond al de twaalf apostelen uit (Matth. X: 1) met gelijken last, om in de geheele wereld henen te gaan (Mark. XVI: 15). Dezelfde zorg, die Petrus aan de Romeinen bewijzen moest, was Jacobus schuldig aan de Jeruzalemmers: 't woord bisschop of opziener zelf duidt geen vorstelijke waardigheid, maar een dienen, een zorgen aan, een acht hebben op de geheele kudde (Hand. XX: 28), een voorstaan niet in rang maar in naarstigheid (Rom. XII: 8), een zorgdragen voor elkander (1 Kor. XII: 25). Zulk een zorg, waarbij één voor velen waakt, is het pausdom. Of beweert gij, dat de paus juist wegens die zorg op de wereldheerschappij aanspraak heeft, dan zou Paulus daarvoor wel het eerst in aanmerking gekomen zijn, Paulus, die onder de zorg van al de gemeenten gebukt ging (2 Kor. XI: 28) en overvloediger arbeidde dan iemand anders (1 Kor. XV: 10). De paus moet derhalve niet optreden als wereldlijk gebieder, maar als herder, als dienaar, zelfs met gevaar van zijn leven, want door zijn

ambt zelf, als opziener, is hij verplicht op anderen toe te zien, hun te dienst te staan, niet te zien op het zijne maar op hetgeen der anderen is (Filipp. II: 4), niet eigen voordeel maar het voordeel van velen te zoeken (1 Kor. X: 33). Zoo veel deze zorg aangaat, zijn alle bisschoppen gelijkelyk plaatsbekleeders van Christus; ja hijzelf vervulde hier op aarde om den wille zijns Vaders een zending. Wat noemt gij hem dan een wereldlijk gebieder, een *imperator*?¹ wat kent gij op grond daarvan aan zijn stedehouder den paus denzelfden rang toe? De Romeinen noemden *imperator* den veldheer, die aan 't hoofd van een leger stond, — maar wat toch heeft Christus met een leger te doen, Christus die zijn geheele leven door vrede verkondigde?"

»Evenwel," waagde LUDOLF hiertegen in te brengen, »hij gedroeg zich toch als *imperator*, toen hij met een geesel de kooplieden uit den tempel dreef (Jo. II: 15)." »Waarlijk niet!" spotte LESDORP, »niet als *imperator*, maar veeleer als een meester die strenge schooltucht oefent, zoodat ikzelf in dit opzicht mij voor een plaatsbekleeder van Christus kan houden en nog wel met meer recht, dan de paus of althans dan de keizer, die de misdadigers met het zwaard straffen, 't geen Christus niet deed, daar hij enkel een geesel gebruikte, zoo als ik het ook doe om mijn schooljongens te verbeteren."

Daarop mocht nu LAURENS nog de onderscheiding maken tusschen de wereldlijke heerschappij, die de paus volgens 't positieve recht bezit, en de wereldheerschappij, aan Petrus eenmaal volgens 't evangelie toegestaan als de hoogste apostolische waardigheid, — LESDORP bleef er bij, dat er van deze laatste geen spraak kon zijn, daar Christus zijne apostelen nooit tot vorsten, maar tot dienaren aangesteld had. »Hun, die hij als schapen in 't midden der wolven zond (Matth. X: 16)," vervolgde hij en kwam daardoor ook op tegen de *tweede* praemisse, »hun gaf hij nooit eenig wereldlijk gezag. Hijzelf bezat geen tijdelijk bewind of beheer: noemt gij Petrus zijn stedehouder, welnu, daar hij 't zelf nooit gehad heeft, bezat

¹) Ik behoud hier 't oorspronkelijke woord, omdat de speling tusschen de beide beteekenissen van *imperator* n.l. die van veldheer en die van keizer in de vertaling niet bewaard kan worden.

dan ook Petrus het nooit. Hij bestrafte de jongeren die om den voorrang stredden; hij was in hun midden als een die dient (Luk. XXII: 27). Wat had hij met keizer Octavianus uit te staan? Deze regeerde over zoo veel volkeren der aarde als hem onderworpen waren; laat ook onze keizer dat doen, — maar wat gaat dit ons theologen aan? De keizer zou volgens apostolisch gezag regeeren! Laat dit liever maar rusten. Waarlijk, hij kan niet de plaatsbekleeder zijn van hem, die ons leerde nooit oorlog te voeren; neen, alleen in zoo ver hij de gerechtigheid des evangelies voorstaat, is, hij een dienaar Gods ons ten goede (Rom. XIII: 4)."

LESDORP richtte zijn laatste bedenkingen tegen de *vijsde* stelling, dat de paus niets zou vermogen te bepalen in strijd met de besluiten der vier eerste kerkvergaderingen. »Is dit zoo," zeide hij »op welk gezag matigt dan de paus zich de wereldheerschappij aan, terwijl het Niceensche concilie hem alleen de zorg over de naastbijliggende gemeenten opdroeg? heeft hij er dan schijn of schaduw van recht op? Zoo talloos veel bisschoppen overal verspreid, die hij tegen de Niceensche besluiten in aan zich onderworpen heeft, zijn ze niet geheel en al vrij? Ziet eens welk een diepe onkunde in de geschiedenis de voorstanders van 's pausen oppermacht aan den dag leggen; ziet eens in welk een tegenspraak ze komen met hun eigen beweren. Zij kennen de wereldheerschappij aan den paus toe en willen toch de Niceensche besluiten, waarin zij hem ten stelligste ontzegd wordt, eerbiedigen. Alsof er niet duizenden besluiten van conciliën in den loop der tijden vervallen of gewijzigd zijn! Indien het zonde is eenigszins af te wijken van het vastgestelde te Nicea, hoe kon dan de kerkvergadering van Chalcedon bepalen, dat de bisschop van Rome de opperpriester der geheele Kerk is? hoe verstoutte zich Gregorius de Groote in tegenspraak daarmede aan Eulogius, den bisschop van Alexandrië, te schrijven: Gij hebt in 't opschrift van uw brief mij den weidschklinkenden titel van paus gegeven, 't geen ik dringend verzoek dat in 't vervolg niet meer gebeure; want al heeft het Chalcedonische concilie en al hebben ook latere kerkvaders aan mijn voorgangers die waardigheid toegekend, is er toch onder hen nooit één geweest, die dezen naam ooit heeft willen dragen. Indien

het zonde is eenigszins af te wijken van het vastgestelde te Nicea, waarom woont dan ooit een vrouw bij een geestelijke in, die niet zijn moeder of zijn zuster is, 't geen toch te Nicea streng verboden werd? waarom mogen dan in onzen tijd priesters, die in openbare ontucht leven, de mis bedienen? hoe kan dan een bisschop zijn mindere dioecese tegen een grootere verruilen? En zoo zijn er duizenden dingen, die te Nicea afgekeurd toch door den tijd gewijzigd zijn. Waarom zou dan ook de paus niet mogen doen, wat zoo dikwijls reeds gedaan werd, nl. iets vaststellen dat in strijd is met de besluiten der vier eerste kerkvergaderingen?"

Door al deze vragen dreigde intusschen het twistgesprek weêr eene onaangename wending te nemen. 't Had trouwens reeds lang genoeg geduurd. Ook LAURENS begreep het, die bovendien zeer goed inzag, dat de voortzetting niet tot zijne eer of tot verheerlijking zijner orde kon bijdragen. Met een beleefde dankbetuiging aan de opponenten voor 't geen met grond tegen de stellingen mocht zijn ingebracht, — met een woord aan Augustinus ontleend over 't nut van dergelijke samensprekingen, — en ten laatste met eene uitnoodiging tot een eenvoudig, vriendschappelijk maal, waar geleerde scherts het sober *menu* zou kruiden, maakte de prior der dominikanen een einde aan het colloquium.

De geesten waren voor goed openbaar geworden. Even streng als aan den eenen kant de opperheerschappij van den paus beide in 't wereldlijke en in 't geestelijke, zijn gezag in geloofszaken, de volstrekte afhankelijkheid der staatsmachten van de Kerk en het plichtmatige van 't ketterdooden gedreven werd, even krachtig ijverde de tegenpartij voor de autonomie der bisschoppen, den zuiver geestelijken aard van hun bewind, het recht der gemeente, — en dit alles op geen anderen grond dan uitsluitend op dien der heilige Schrift, zoodat hare uitspraken alleen als bewijsplaatsen golden en een of ander scholastisch betoog niets anders dan spot en minachting vond. Toch al lieten zij derhalve zich besturen door 't formeel beginsel der Hervorming, terwijl ongetwijfeld ook haar materiëel beginsel hen

aantrok,¹ toch openbaart zich in al hun spreken en betoogen liefde tot de Kerk, die elke gedachte aan afscheiding uitsluit, die warsch van nieuwigheidszucht 't bestaande behouden en alleen de misbruiken langzamerhand afschaffen wil, — eerbied voor hare vormen en instellingen, — hooge ingenomenheid met den toestand der Kerk, gelijk zij zich voorstelden dat deze was op 't einde der zesde eeuw, zoodat dien te herstellen veeleer hun ideaal was, dan de terugkeer tot den eenvoud der apostolische eeuw.

Welk een ingang hunne overtuiging ook bij het meerendeel der burgerij vond en hoe zeer zij, door zich vast aan elkander te sluiten, hunne tegenstanders aan de mogelijkheid om hen meester te worden en onder 't oordeel der inquisitie te brengen deden wanhopen, blijkt reeds daaruit, dat van nu af LAURENS en zijne dominikanen den strijd opgaven; waarlijk niet omdat dezen van gedachten veranderd of van twisten afkeerig waren, want drie jaar later (15 Juni 1526) greep LAURENS, toen door zijn kloosterbroeder REINIER MUNTER gesteund, op nieuw de gelegenheid aan, om tegen de ketters te velde te trekken. Doch juist dat hij het niet te Groningen deed zoo als vroeger, maar in Oost-Friesland te Jemgum is een overtuigend bewijs, hoe zelfs hij in zijn heftigsten ijver zich niet ontveinzen kon, dat in de stad zijner inwoning elke poging van dien aard vruchteloos en ijdel zou zijn. En 't bleef zoo, ook al werd hij, misschien tot loon voor zijn bittere smaadrede tegen de Hervorming in Oost-Friesland, weldra geroepen om zijn vriend VINCENT DIRKS VAN BEVERWIJK, den 4^{en} Augustus van dat jaar overleden,² op te volgen als inquisiteur van 't Utrechtsche en 't Munstersche bisdom: in zijn naasten kring, binnen de muren van Groningen, waagde hij het nooit in zijne nieuwe waardigheid tegen de ketterij op te treden.

Doch er is nog een ander, een meer afdoend bewijs voor de zegpraal der gevoelens, welke in het twistgesprek van 1523, zóó krachtige voorstanders hadden gevonden, den dominikanen ten spijt.

¹) Hoe zij met de Wittenberger hervormers in betrekking stonden blijkt uit den brief in 1528 door GOSEWINUS VAN HALEN AAN MELANCHTHON geschreven. BRUCHERUS, a. w. bl. 41.

²) DE JONGHE, *Desolata Batavia Dominicana* p. 66, 67, vgl. p. 156.

't Is de kerkordening der zes artikelen, die, in gemeenschappelijk overleg tusschen de geestelijkheid en de staatsmacht vastgesteld, eerlang¹ te Groningen kracht van wet verkreeg en haar jaren lang behield. Ademt zij den geest der Hervorming, wanneer zij in 't 1^e artikel alle predikers te Groningen verplicht »dat rechte ende clare Godes evangelium mit uitlegginge der Schrift der hillige apostelen — den gemeenen volcke tho prediken ende te vercundigen, alsoo dat een yder man daeruyt geleert, gebetert ende niet geargert moge worden;» — of ook wanneer zij in 't 4^e artikel van een »yge-lyck predicant eene rechte ende in der Hilliger Schrift gegronde christelycke leere» verlangt, die tot stipte gehoorzaamheid aan den Staat, tot vrede en eendracht opleidt, »soo dat he Godes eere soecke ende niet de syne ende manck² den volcke liefde ende christelycke eendrachticheit stichten moge,» — opmerkelijk nogtans is het en geheel overeenkomstig de gevoelens door den clerus van WILLEM FREDERIKS in 1523 ontwikkeld, dat in beide artikelen naast »dat rechte ende clare Godes evangelium» als bronnen voor de ware leer genoemd worden de werken »der veer leeraars³ der hilliger Kercke ende andere beweerde⁴, van de hillige Kercke aengenomen ende toegelaeten schriften.»

Nog veel minder echter konden in het oog der ijverigste Sacramentisten het 2^e en 3^e artikel genade vinden, en allermint het 5^e en het 6^e. Of, gesteld al dat zij hadden kunnen berusten in 't verbod, om hunne tegenstanders »noch int gemeyn noch int heymelyck te schelden ende niet onbehoorlyck edder⁵ onschicke-

¹⁾ Ze was volgens het onderschrift ingevoerd ten tijde dat de hertog van Gelder heer van Groningen was, d. i. vóór 1536, en wel zeer waarschijnlijk eenige jaren vroeger, daar zij in 1538 reeds zoo lang had bestaan, dat de keizer 't ongeraden achtte haar af te schaffen, hoe gaarne hij 't op zijn standpunt moest wenschen. Hoe dit zij, al blijft het onzeker of deze ordening vóór 1530 tot stand kwam, toch was ze de vrucht van 't geen in het tijdperk tusschen 1520 en 1530 voorviel en mocht ze daarom hier ter plaatse niet onvermeld blijven. De bedoelde kerkorde werd afgedrukt bij BRUCHERUS, a. w. bl. 421 en verv.

²⁾ Onder.

³⁾ Ambrosius, Augustinus, Hieronymus en Gregorius de Grootte.

⁴⁾ Beproefde, proefhoudende.

⁵⁾ Of.

lyck op de predickstoel te lasteren," zouden zij goedgevonden hebben, dat de dwaling alleen bij afzonderlijke gesprekken weerlegd of alleen onder theologen besproken werd en »alle dingen die disputierlyck sint ende alsoo verwerret syn, dat de gemeene man daeruyt geen verstandt crygen can," zorgvuldig op den kansel moesten vermeden worden, omdat de gemeente van daar niets anders moest hooren, »dan wes hoerer sielen salicheyt belanget" (art 2 en 3)? Bovenal uit de beide laatste artikelen bleek het duidelijk, dat de meerderheid van den Groninger clerus veeleer 't geestelijk kroost was van ERASMUS, dan van ZWINGLI of LUTHER. »Die gezette der heiliger Kercke" stonden voor WILLEM FREDERIKS en de zijnen nog vast; haar »dagelyckse dienst," haar »soeven sacramenten," haar biecht, haar ceremoniën bleven onaangevochten; ja, als aanspraak op vereering hebbende werden naast »Godt almachtig" nog altijd »syne gebenedyde Moeder ende Gods hilligen" genoemd.

Was dan misschien (de vraag ligt voor de hand) de overtuiging der Groninger geestelijken toch zuiver kerkelyk rechtzinnig? waren zij teruggekomen van de ketterijen in 1523 zóó krachtig uitgesproken? en had hun beroep op de Schrift geen hooger beteekenis dan welke 't nog heden ten dage voor den katholiek heeft? was dat beroep, misschien nauwelijks in ernst gemeend, niets anders dan een zeker toegeven aan den drang des tijds? Waarlijk niet. Al wat in dezen zuiver rechtzinnig schijnt verdwijnt plotseling door het eigenaardige bijvoegsel, dat — kettersch in merg en gebeente — duidelijker dan eenig ander artikel in deze geheele verordening uitkomen doet, hoe ver zij afgeweken waren van den onbewegeijken grondslag der Kerk: men moest zich »daerby gevoechlyck ende eerlyck holden ter tyt toe, dat Godt van den hemel wil gelieven dat tho veranderen!" Aan de mogelijkheid van zulk een verandering te gelooven, — daarover te spreken als over iets dat misschien eerlang Gode gelieven zou: was het niet een aantasten van 't beginsel der Kerk, een zonde duizendmaal grooter dan dwaling op enkele leerpunten?

Maar — reeds werd het opgemerkt — te Groningen vermocht noch 't gezag van bisschop of inquisiteur, noch de invloed der dominikanen iets daartegen: zelfs de keizer, toen hij ook dit gewest

aan zijn erfanden gehecht had (1536), wachtte zich wel hier partij te trekken vóór de zuiverheid der kerkleer en door het afschaffen der kerkordening zijne nieuwe onderdanen tegen zich in te nemen. Die ordening hield stand; de vernieuwing der Kerk ging onder mannen als PRAEDINIUS, RADING CONINCK, JOANNES ELST¹ en STEVEN SYLVIVS zonder stoornis voort; zelfs nam ze een schijn van rechtzinnigheid aan door haar ketterjacht tegen de zoogenoemde Anabaptisten; en een geheel nieuw geslacht zou zijn opgestaan, eer zij, door het vuur der vervolging beproefd en hare halfslachtigheid gansch en al te boven gekomen, zich eindelijk ontwikkelde tot de heerschende staatskerk. De eerste grondslag evenwel tot die Kerk, hoe zeer later ook de bouw werd gewijzigd, was door WILLEM FREDERIKS en de zijnen gelegd. De hertog van Gelre had het in weerwil van zijn brandenden geloofsijver niet kunnen beletten.

Ook elders op zijn gebied, dat zich, na 't verlies van Overijsel in 1522 en van Friesland in 1523, over de gewesten Gelderland, Drenthe en Groningen uitstreckte,² slaagde hij niet naar wensch. Er viel iets, er viel veel af te dingen op den roem, dien hij in zijn brief aan den paus in Februari 1525 zoo luid deed klinken, dat niet dan een »*minimus haereseos Lutheranae rumor*» bij zijne onderzaten gehoord werd. Immers ook de Groningers behoorden daartoe: en was er dan geen zweem van ketterij in de daar openlijk voorgedragen gevoelens bij het twistgesprek van 1523? Dat ze zelfs in zijne erfanden zich nu en dan had vertoond, blijkt buiten twijfel uit de bijzondere voorzorg in October 1522 door de overheid te Zutphen aan den dag gelegd. Was dáár niets van 't nieuwe licht nog bekend en de gezindheid der bevolking boven alle vermoeden van onrechtzinnigheid verheven geweest, zeker zouden

¹) Juist uit het halfslachtige der Hervorming te Groningen verklaart het zich, dat *URBANO EMMIVS, SUFFRIDVS PETRI* en op hun voorgang *VAN HEUSSEN* en *VAN RIJN* deze beide geestelijken (*CONINCK* en *ELST*) voor rechtzinnig katholiek hielden, gelijk ook de Emders klaagden over 't gebrek aan ijver bij de Groningers (*BRUCHERUS*, a. w. bl. 125), terwijl nogtans uit het verzoekschrift ter rijksvergadering van 1570 ingeleverd blijkt, dat genoemde pastoors „de leer van het H. Evangelie zeer bevorderden, het misbruik der oude ceremoniën bestreden” en in alles de Hervorming voorstonden.

²) Zie boven bl. 7.

de Zutfensche minderbroeders niet zoo haastig aan den magistraat kennis gegeven hebben, dat de Antwerpsche augustijner HENDRIK zich in zijn vaderstad ophield en dat zij vreesden voor den invloed zijner prediking, — maar ook 't Gerecht zou op die aangifte niet zoo ras zijn overgegaan tot een scherp verhoor van den vluchteling en tot het dreigend verbod, dat hij zich niet verstouten moest te prediken of ook maar met iemand te spreken over de leer van LUTHER.¹ Was daardoor te Zutfen de ketterij voorkomen? in geenen deele! Welhaast werd er 't lezen der »Luyteriaensche" boeken zoo algemeen, dat 's hertogs kanselier WILLEM LANCK er kennis van kreeg (1525) en den deken WILLEM YSEREN gelastte ze, tegelijk met de opgaaf van hen die ze in eigendom hadden bezeten, over te zenden ten einde het blijken mocht, dat de magistraat aan 's hertogs eisch getrouw had voldaan en tegelijkertijd wie het waren, die te Zutfen tot de nieuwgezinden behoorden.²

Twee jaar vroeger, den 5^{en} November. 1523 had de hertog zich genoodzaakt gezien aan zijn gunsteling³ den rentmeester MAURITS MAURITSZ. PANNEKOEK te Harderwijk zijn ongenoegen te betuigen, daar hij verstaan had, in weerwil der aanhoudende pogingen om de gedurig scherpere strijdschriften van MARTIN LUTHER tegen de Kerk uit het land te weren, dat PANNEKOEK »by den leeken LUTHER extolleert unde syne schriften priest, twelck," schreef hij hem verder, »ons bevremt, naedien wy niet twyffelen ghy wael beter weet. Bevele u daeromme mit vlyt, dat ghy sulx vur onse ondersaten und sympelen luyden vermyden. Des verlaten wy ons op u." ⁴ Zóó ver was 't reeds te Harderwijk met het »gerucht der Lutheraansche secte" gekomen, dat de geschriften van dien hervormer er waren doorgedrongen, dat de aanzienlijkste der stad ze las en ze openlijk prees. In 't naburige Elburg was 't niet anders gesteld. Den 30^{en}

¹) Zie 't verhaal door HENDRIK VAN ZUTFEN zelf medegedeeld in zijn brief van 29 November 1522, dien GERDES achter het IIIe Dl. zijner *Hist. Reform.* liet afdrukken onder de *Monumenta* p. 13 sq.

²) TADEMA, *Gesch. der stad Zutfen* bl. 179.

³) SLICHTENHORST, a. w. I bl. 108 zegt, dat hij om zijne geleerdheid bij LAMB. HORTENSIUS (vgl. boven bl. 17) zeer geacht en bij den hertog »doen ende laeten" was.

⁴) VAN HASSELT, *Geld. Maandw.* I bl. 6.

Juni 1525 moest daarheen een schrijven gericht worden, dat geld-boete, tot verbeurdverklaring van goederen toe, en lijfstraf dreigde aan elk, die zich tegen de wereldlijke en geestelijke macht kante of in »nieuwe dingen" (zoo werd doorgaans de ketterij aangeduid) behagen vond.¹ Trouwens de uitgaaf van het schimpschrift tegen LUTHER in 1523 (reeds boven vermeld) getuigde genoeg, hoe zeer de hertog een krachtigen maatregel noodig achtte, om diens invloed onder 't volk te keeren: maar wat baatte het? Nauwlijks zag dit werk van zijn franciskaner het licht, of 't werd verdrongen door de honderden exemplaren van 't Nieuwe Testament naar LUTHER'S vertaling in de Geldersche landtaal overgezet (er werd vroeger reeds melding gemaakt), die juist in ditzelfde jaar op de drukkerijen te Wittenberg en te Hamburg bezorgd waren en drie jaar later door een nieuwen druk gevolgd werden.

Maar bleek ergens dat ook op Geldersch gebied de nieuwe leer ingang vond, 't was vooral in het fraterhuis te Doesburg.² Sedert 1508 was daar procurator of rentmeester de priester JOANNES VAN HEUSSEN,³ een man dien zijn tegenstanders »nimium sibimet credulus, nulli obaudiens," maar zijn vrienden iemand van een zelfstandig en onafhankelijk karakter noemden. Geen wonder dat de Hervorming eerlang in hem een krachtigen voorstander vond, vooral toen zij door de schorsing van den rector der Utrechtsche fraterschool HINNE RODE en de tweespalt in 't gesticht van FLORIS RADEWIJNS te Deventer⁴ gedurig meer de aandacht van GEERT GROOTE'S volgelingen getrokken had. Onderscheiden broeders sloten zich bij

¹) MOLL, *Kerkhist. arch.* I bl. 14, uit het gemeentearchief te Elburg.

²) De bijzonderheden daaromtrent zijn ontleend aan de kronijk door DELPRAT, a. w. bl. 347 beschreven en waarvan MOLL uittreksels mededeelde in 't *Kerkh. archief* Dl. III, bl. 309.

³) In de Kronijk heet hij HEUSDEN; in officiële stukken door mij vermeld *Kerkh. archief* IV bl. 194 HEUSSEN en HOISSEN. Denklijk ontleende hij zijn naam aan 't stadje in de Overbetuwe, maar verwarde men de plaats zijner afkomst met het meer bekende Heusden. Immers bij gestudeerden en geleerden van dezen tijd was het, wanneer zij latijn schreven, vaak gewoonte den naam hunner geboorteplaats achter hun naam te voegen, en wel zonder tusschenvoeging van eenig voorzetsel b. v. JOANNES HEUSSEN, LUDOLF LOCHEM, GERIT WORMER.

⁴) Boven bl. 140 nt. 3.

hem aan, o. a. LUDOLF VAN LOCHEM en ROTTARD ZOER. Eindelijk — 't was in 1525, — kwam er tegen HEUSSEN en de zijnen een aanklacht in bij den hertog. Maar hoe scherp ongetwijfeld de bedreiging was, waarmede KAREL hem vrijliet, en hoe vaak de waarschuwing ondershands werd herhaald, niets van dit alles baatte! Binnen de muren der stichting zelve ontbrandde de twist tusschen de aanhangers der beide partijen weldra feller dan ooit; en alleen door verbanning en lijfstraf zou de hertog zijn roem kunnen handhaven, dat nergens minder dan op zijn gebied de ketterij vasten voet vond.

Inderdaad de strijd der Hervorming, zoo als die op Geldersch gebied werd gevoerd, was niet veel meer dan een zwakke afschaduwing van 't geen er voorviel, onder FILIPS VAN BOURGONDIE, in de bisschopsstad zelve. In den voorzomer van 1521, toen de keizer door geheel Zuid-Nederland zijn plakkaat tegen de ketterij liet afkondigen, stond hier nog altijd HINNE RODE aan 't hoofd der Hieronymus-school, schoon het onrechtzinnige van zijn onderwijs was gebleken,¹ — HINNE RODE, die met LUTHER en de Wittenbergers betrekkingen aangeknoopt en zelfs in den winter van 1520 op 1521 hem bezocht had.² Wat ging het den wuften kerkvoogd aan, die zich om de hoogste belangen der zijnen nooit bekommerde en heimelijk misschien den spot dreef met elke godsdienstige overtuiging? zou hij een man verwijderen, dien hij als humanist om zijn geleerdheid hoogschatte en zoo krachtig zag medewerken tot den bloei der school? Maar anders werd het, nu de keizer door het afkondigen van 't Wormser plakkaat ook in zijne erflanden toonde, dat het hem inderdaad ernst was met de veroordeeling van LUTHER; nu GRAFEÛS en PRAEPOSITUS te Antwerpen in hechtenis raakten. De bisschop, een scherpe bestraffing van zijn machtigen aanverwant duchtende, wanneer hij voortdurend het verbreiden der nieuwe gevoelens met onverschilligheid aanzag, begreep reeds ter-

¹) Vgl. boven bl. 91 en zie over hem bl. 30 en 90.

²) Bl. 90 en noot 3 aldaar.

stond door het plechtig verbranden van LUTHER's boeken op den 18^{en} Augustus 1521¹ te moeten toonen, hoezeer hij 's keizers geloofsijver goedkeurde.

Doch er viel meer te doen. HINNE RODE stond met zijn prediking niet langer alleen: hij had krachtige medehelpers gevonden, die niet alleen binnen de muren der Hieronymus-school, maar ook openlijk in de parochiekerken en overal waar zich de gelegenheid voordeed de nieuwe leer verbreidden. Bij name zijn onder dezen bekend de monnik BERNARD,² de priesters GERRIT VAN WORMER en WILLEM OTTENS,³ de karthuizer BARTELT LAURENSZ, de dominikaner WOUTER, de priesters DIRK VAN ABKOUDE⁴ en HERMAN GERRITS. Was WOUTER reeds vóór ettelijke jaren wegens zijn kettersche gevoelens veroordeeld en tot herroepen genoodzaakt geweest, — nu, door 't gerucht van LUTHER in zijne overtuiging bevestigd, en te dieper zijn afval betreurende, hoe meer de onversaagdheid van den grooten Hervormer ook hier te lande bekend werd, nu verzweeg hij niet langer, wat hij eens al te wankelmoedig verloochend had.

¹) Boven bl. 115.

²) Volgens eenigen was hij een karmelieter; misschien evenwel schuilt hier een verwarring met BERNARD den karmelieter van Britz bij Mechelen, die in 1525 als martelaar stierf. GERDES, *Hist. Ref.* III, p. 52.

³) Meestal WILLEM VAN UTRECHT genoemd, denkelijk omdat hij te Utrecht geboren was. Althans zijn vader Otto woonde er, zoo als blijkt uit een schrijven van 't Hof van Holland 19 Febr. 1526 aan den stadhouder (*Bruss. Archief*), waar sprake is van een brief van WILLEM »aen zynen vader, woevende tot Utrecht.»

⁴) Deze zes vermeldt SCHOOCKIUS, a. w. p. 498, 499, 752. »Ad extraneos,» schrijft hij p. 498, »quos amicos habuit, ne accedamus, in ipsa urbe Ultrajectina amici eidem fuerunt, praeter eos quorum sequenti capite mentionem faciemus, JOHANNES PISTORIUS qui Ultrajecti diu moratus est» (dit was evenwel vroeger, zie boven bl. 91) »ac tres in carcere PISTORII socii: BERNARDUS monachus, GERARDUS VORMARUS et GULIELMUS TRAJECTINUS, quibus adjungendus est BARTOLDUS LAURENTII cartusianus.» Hij voegt er p. 752 bij: »prae omnibus vero aliis commemorari debet GUALTERUS dominicanus;» en op p. 531 (gedachtig aan de straks vermelde belofte: »quorum sequenti capite mentionem faciemus,») noemt hij nog de kanunniken JOANNES HOCHLAND en JOANNES BLOCK, omtrent wie ik bl. 90 nt. 4 reeds sprak, en eindelijk DIRK VAN ABKOUDE. Vreemd is het, dat SCHOOCKIUS en BRANDT met geen enkel woord gewag maken van HERMAN GERRITS. De eenige uit later tijd die hem noemt is H. Q. JANSSEN, a. w. bl. 247.

Den schimpnaam van »lutherschen monnik,” dien welhaast velen, wien zijn wakkerheid een doren in 't oog was, hem toevoegden, achtte hij eene eer en een roem; voor de zaak, die hij voorstond, getroostte hij zich gaarne in 1520 het banvonniss en week hij naar Delft uit.¹

Erger dan ballingschap was het lot van BARTELT LAURENSZ. Toen hij, door den geest der Hervorming aangegrepen, met zijne kloosterbroeders over de nieuwe leer spreken en zoo mogelijk hen winnen wilde voor zijne overtuiging, vond hij niets anders dan smaad: zij scholden hem voor waanzinnig en, de daad bij het woord voegende, wierpen zij hem het gesticht uit. Ze konden toch geen idioot in hun midden dulden; de ongelukkige dwaas moest dan maar zorgen met handenarbeid of bedelen (wat ging het hen aan?), dat hij voorzag in zijn onderhoud. Doch sloten zich voor hem de onverbiddelijke harten zijner vroegere broeders, buiten het klooster vond de verstootene er velen, die hem liefderijk ontvingen, in zijn behoeften voorzagen en met klimmende aandacht hem hoorden, wanneer hij, altijd met beroep op de heilige Schrift, zijne overtuiging onbeschrond uitsprak. Zoo had de wreedheid der karthuizers een nieuwen verkondiger van de leer der Hervorming in de bischopsstad zelve verwekt, dien zij te minder tot verantwoording konden roepen, hoe luider zij hadden verkondigd, dat zijn verstand gekrenkt en hij daarom uit hun klooster verwijderd was.²

Werkte BARTELT LAURENSZ. waarschijnlijk meer in 't verbor-gen, beperkt tot den kleinen kring van bevriende burgers, die hem met hunne gaven steunden, — en ontbreekt het aan nadere bijzonderheden omtrent de prediking van BERNARD, GERRIT VAN WORMER en WILLEM OTTENS in die dagen, zoodat het vermoeden voor de hand ligt, dat ook hun arbeid weinig gerucht maakte, — openlijk daarentegen deden zich als voorstanders van 't nieuwe licht kennen mr. DIRK VAN ABKOUDE, vicaris van 't kapittel van sint Pieter en pastoor bij de Geerte-

¹) SCHOOCKIUS, a. w. p. 479 vgl. boven bl. 62.

²) »Ut in antiquis observatum est memoriis, quae penes me sunt,” schrijft ten aanzien van het hier medegedeelde SCHOOCKIUS, l. l. p. 499.

kerk,¹ en mr. HERMAN GERRITS, onderpastoor in de Jacobijkerk. Mr. DIRK, hooggeacht wegens zijn omgang en zijn groote welwillendheid jegens allen, zag welhaast, zoodra hij begonnen was met het bestrijden van de misbruiken der Kerk en met het verkondigen der evangelieleer naar de opvatting der Sacramentisten, van week tot week een gedurig talrijker schare onder zijn gehoor. Toch huiverde hij terug voor de bedenkelijke gevolgen, die zijne prediking hebben kon niet alleen voor hemzelven, terwijl menig streng kerkelijke met argwaan hem gadesloeg, maar bovenal voor zijn hoorders. Of kon haar invloed niet twist doen ontstaan tusschen burgers en burgers, misschien enkelen onbedacht en doldriftig verleiden tot al te snel doortasten, tot opstand tegen de Kerk, tegen den bisschop, hun wettigen heer? Mr. DIRK was te zachtzinnig van aard, dan dat hij niet angstvallig zulk eene uitkomst naar vermogen voorkomen en op den kansel niet (al te veel misschien!) de voorzichtigheid der slangen boven de oprechtheid der duiven gesteld zou hebben. Maar zijn kudde dacht er anders over. Rond en open moest de prediker, — dit verlangde zij, — voor zijn meening uitkomen. En ze verkreeg wat ze wenschte.

Er werd een geboren Utrechenaar, maar die den laatsten tijd te Roermond had doorgebracht, tot onderpastoor in de Jacobijkerk aangesteld. 't Was mr. HERMAN GERRITS. »Dorst de pastoor van sint Geert zo stontelyck niet spreeken," hij was een geheel ander geesteskind: »hy liet die geck heel uyt de mouw kycken ende predickte heel ketters." Noch om de rechtzinnigheid van den pastoor, onder wien hij geplaatst was, den bekenden

¹) Behalve bij SCHOOCKIUS, l. l. p. 531, wordt hij vermeld in de aantekeningen van HERBERT VAN AMSTEL tot MYNDEN, die, reeds aangehaald door MATTHAEUS in zijne *Analecta* I p. 109, door Jhr. Mr. A. M. C. VAN ASCH VAN WIJCK gebruikt werden, toen deze in 1838 zijne *Plegtige intrede van keizer Karel V* schreef (zie ald. bl. 81—84). Waar die aantekeningen thans berusten, wist noch genoemde schrijver, noch de bewaarder van 't provinciaal archief, noch de gemeente-archivaris te Utrecht mij op te geven, in weerwil der zorgvuldigste nasporingen door mij verzocht. Dat ze door MATTHAEUS zouden afgedrukt zijn in de *Analecta*, zoo als *Ber. hist. Gents*, 1851 bl. 111 beweerd wordt, is onjuist.

WILHELMUS HEDA,¹ noch om den toorn en den haat der kettermeesters bekreunde hij zich: onverholen sprak hij uit, zonder iemand of iets te ontzien, wat hij als waarheid erkend en met het hart geloofd had. 't Moet HINNE RODE onder zijn gehoor te moede geweest zijn, alsof hij plotseling verplaatst werd in Wittenbergs slotkapel: want wat dáár als de weg ter behoudenis gedurig werd aangewezen, 't werd ook hier week aan week den volke verkondigd. Nu eens hekelde HERMAN GERRITS de dwaasheid der kloosterinstellingen of der eigenwillige geloften, om zich te verbinden tot het onderhouden van leefregelen en voorschriften, die God niet geboden heeft; dan weêr stelde hij de geveinsdheid ten toon, die zich daarmede een schijn van godsvrucht geeft. Nu eens wees hij aan, dat het vasten geen nut heeft, tenzij dan om de zinnelijkheid te bedwingen, maar dat het op zichzelf niets verdienstelijks is en geen zonden afboeten kan; dan weêr keerde hij al den gloed zijner verontwaardiging tegen den afaat of de heillooze meening, dat de goede werken van anderen, al zijn het de zoogenoemde heiligen, ons ooit kunnen toegerekend worden. Gaven aan de Kerk of ter versiering van beelden en altaren te schenken noemde hij ijdel, ja ten deele een onrecht aan de armen gepleegd. Zoo leerde hij, van dag tot dag vrijmoediger in zijn spreken. Maar 't hoogst zeker verhief zich zijn welsprekendheid, als hij 't oordeel uitsprak over den godslasterlijken waan der eigengerechtigheid, dat de mensch door goede werken den hemel zou kunnen verdienen, dat eenig werk goed zou zijn, wanneer hoop op belooning bij God er de drijfveer toe was, dat rechtvaardiging, behoudenis, zaligheid mogelijk ware, anders dan alleen door geloof.

Zulk een prediking was nog nooit in de kerk van sint Jakob vernomen. De schare verdrong zich om haar te hooren; de halve

¹) LAP VAN WAVEREN noemt hem, in de levensbeschrijving die hij vóór HEDA's kronijk van hem gaf: »pastor sive curatus alterius portionis parochialis ecclesiae sancti Jacobi civitatis Ultrajectensis, per duos rectores regi et gubernari solitae." De pastoor van de wederhelft dier parochie was in 1524 JAN VAN DUIVENVOORDE volgens VAN HEUSSEN en VAN RIJN, a. w. I bl. 760. Geen wonder, dat HEDA de jammerklacht neêrschreef, die ik boven bl. 90 reeds mededeelde, nu een man als HERMAN GERRITS zijn onderpastoor was!

waarheid, die mr. DIRK in sint Geert op de omzichtigste wijze haar voorhield, voldeed haar niet langer, sinds ze had nedergezeten aan de voeten van mr. HERMAN GERRITS. Zelfs de geleerde mannen der bisschopsstad gaven haar week aan week het voorbeeld.¹ Maar juist dit, dat de toeloop zóó groot werd en 't gerucht van den prediker zich zóó algemeen verspreidde, maakte plotseling een einde aan zijn arbeid. Kon bisschop FILIPS, hoe weinig ook gezind zich in te laten met de godsdienstaangelegenheden zijns volks, kon hij langer hier in het middelpunt der hem toevertrouwde dioecese den voortgang der Hervorming straffeloos dulden? zou hij zulk een onverschilligheid hebben kunnen verantwoorden, niet slechts voor zijn geweten als bisschop, maar voor zijn machtigen nabuur KAREL V, die in geloofsijver ontbrand was, om van de laatste »heresye, ketterije ende quade doctrynen" zijn land en zijne onderzaten te zuiveren? 't Antwoord kon voor FILIPS niet twijfelachtig zijn.

Nog was het jaar 1521 niet of nauwlijks ten einde, toen mr. HERMAN GERRITS voor de kettermeeesters ontboden werd. Hij wist wat hem wachtte: een langdurige kerkerstraf, waarbij hij schier dagelijks de uitputtende afmattig zou te verduren hebben van eindeloos geredetwist, en ten laatste — indien hij volharden bleef — de ontzettende vuurdood. 't Ging hem (de scherpziende kettermeeesters bemerkten 't wel), zoo als het juist in deze zelfde dagen zijn lotgenoot PRAEPOSITUS te Brussel ging: hij was »schon vom starcken felsen Christo in hertzen gefallen, das er nit anders gedacht dan feur,"² dat hij bij elke vraag hem gedaan den brandstapel met al het afgrijselijke eener langzame foltering voor oogen had. En toen, terwijl zijn angst op 't hoogst was gestegen, terwijl de laatste kracht om den lijdensbeker aan te vatten hem ontzonk, toen juist klonk het hem uit den mond zijner rechters te gemoet: gij kunt dit alles ontgaan; gij behoeft niet eens de gevangenis te betreden, maar zult reeds aanstonds ongedeerd naar uw woning terugkeeren;

¹) HERBERT VAN AMSTEL zegt er van op de aangehaalde plaats: »hy creech al 't beloop, geheel den aenhanck oock van geleerde mannen." HINKE RODE, gelijk ik boven giste, zal dan wel onder zijn hoorders niet ontbroken hebben.

²) Zie diens *Schone und degliche history* afgedrukt bij H. Q. JANSSEN, a. w. bl. 292.

gij moogt het leven behouden en nog jaren lang het vrij en veilig genieten! 't Is zoo, de eerste voorwaarde daarbij gevoegd, dat hij zijn gemeente en zijn vrienden voor altijd zou moeten verlaten, om nooit binnen Utrecht terug te keeren, was hard: maar — zou hij dan meer voor hen zijn, als hij de houtmijt beklimmen, als hij sterven moest? En de tweede eisch.... o niemand breke den staf over den ongelukkige, die schier waanzinnig van angst ook dezen bewilligde, die beloofde den triumpf, door de Kerk tot loon voor de opheffing van haar doodvonnis gevorderd, haar te zullen bereiden, die plechtig en onder eede verklaarde alles te willen herroepen, wat tot nu toe zijn heiligste overtuiging, zijn prediking, zijn leven geweest was.

Als de dag, waarop de priesterschap haar zegepraal over de ketterij zou vieren, werd Zondag de 13^e Januari 1522 bepaald. 't Schavot op de Neude, dat nog geen vijf maanden geleden voor 't verbranden van LUTHER'S geschriften gediend had, droeg ook nu weêr een houtmyt, met ontzettende gewisheid verkondigende, wat lot mr. HERMAN GERRITS wachtte, indien hij ter laatster ure zijn belofte terugnam, en juist daardoor voor den radelooze een onweersaanbaar dwangmiddel, om den kelk der schande tot op den droesem te ledigen. Achter 't schavot verheft zich de kerk van sinte Caecilia.¹ Dáár vooral is de aandrang der menigte groot, want als 't octaaf van 't Epifaniëfeest zal gezongen zijn, moest daar uit het midden der talrijke priesterschap HERMAN GERRITS optreden en met luider stem de negen kettersche artikelen² herroepen, die hem

¹) Nu 's Rijks Munt. Juist dat *dit* kerkgebouw voor deze plechtigheid verkozen werd gaf mij recht tot de voorstelling, dat ze (gelijk meestal bij dergelijke herroepingen gewoonte was) plaats had in de nabijheid van het schavot (op de Neude) en dat op 't schavot alles zóó was ingericht, als voor de terechtstelling van een ketter placht te geschieden.

²) Deze artikelen luiden: I. Homo sola fide sine operibus salvari potest. II. Nulla sunt sanctorum merita. III. Quicumque orat aut quippiam erogat ad acquirendum indulgentias blasphematur in Deum. IV. Jejunium non est observandum ad meritum vel satisfactionem peccatorum, sed solum ad refrenandum sensualitatem; et quando illa est rationi subjecta, tunc amplius non obligamur ad jejunium. V. Portare cilicium non est bonum nec laudandum, sed vituperandum, nec a Deo praeceptum, sed ab ypocritis inventum, et sine ratione aut utilitate ab hominibus institutum. VI. Omnes expensae, quae non

te laste gelegd zijn. 't Beslissend oogenblik komt. Duizenden ziet hij rondom zich, vóór zich, en onder hen velen, die hij gewoon is onder zijn prediking in de sint Jakobskerk aan te treffen, waarvan misschien de meesten nu nog huiverend hopen, dat hij eindelijk, eindelijk tot bezinning zal komen en weten te sterven om den wille der waarheid, waar hij voor geleefd had. Maar neen! de ongelukkige onderscheidt niets meer, werktuigelijk leest hij voort en altijd voort tot aan de laatste vervloeking toe: »al deze artikelen en elken in 't bijzonder herroep ik, keur ik af en veroordeel ik. Ik verklaar dit oprecht en onvoorwaardelijk van ganscher harte, geheel overtuigd van de waarheid. Ik zweer bij de heilige Drie-vuldigheid en bij dit heilig evangelieboek" (dit zeggende strekte hij plechtig de hand over een evangelistarium uit) »dat ik in de waarheid der Katholieke Kerk altijd en zonder twijfeling blijven zal, en ik betuig dat allen, die zich tegen dit geloof verzetten, met hunne stellingen de eeuwige vervloeking verdienen. En zoo ik ooit (God verhoede het!) iets daartegen poog te denken of te prediken, dat ik vervalle onder de strengheid der kerkelijke wet, ja onder het oordeel der eeuwige verdoemenis!"¹

't Was volbracht: binnen weinige dagen verliet HERMAN GERRITS als balling voor altijd de bisschopsstad, waar zijn naam, die eens

cedunt in utilitatem pauperum, sunt inutiles atque ideo perditur ecclesiae et cultus imaginum. VII. Quicumque servit Deo intentione et in spe retributionis, perdit operam. VIII. Nullus homo Christianus potest se ipsum obligare ad aliquam certam formam vivendi extra mandatum Dei, sed debet manere liber. IX. Nullus potest communicare bona merita sua aut spiritualia bona aliis. Onder den titel: »Articuli falsi et haeretici in civitate Trajectensi publice revocati et abjurati per magistrum HERMANNUM GHERARDI presbyterum, anno 1522 post octavam Epiphaniae in divae Caeciliae templo" staan ze gedrukt achter het allerzeldzaamste boekje, waarvan een exemplaar op de koninklijke boekery te Brussel is: »Anathematizatio et revocatio Jacobi PRAEPOSITI olim prioris Fratrum Heremitarum S. Augustini oppidi Antverpiensis. Antverpiae extra portum Camerae sub intersignio Unicornis aurati per GUILIELMUM VORSTERMAN, anno millesimo CCCCXXII." Dit boekje was reeds uitgegeven vóór 1 April 1522, toen LUTHER (*Briefe* ausg. DE WETTE II s. 180) er Jo. LANGE over schreef. Vgl. II. Q. JANSSEN, a. w. bl. 247.

¹) De formule van herroeping, die in dergelijke gevallen altijd dezelfde was, ontleende ik aan 'tgeen omtrent PRAEPOSITUS medegedeeld wordt door DIERCKSENS, a. w. bl. 350—360.

bij zijn vrienden met dankbare hulde en zelfs bij tegenstanders met een zeker ontzag werd genoemd, nu het voorwerp was van den spot der vervolgers, van wrevel en minachting bij zijne vroegere geestverwanten en slechts bij enkelen van medelijden. De geschiedenis zwijgt verder over hem; zij meldt niet of hij getrouw bleef aan zijne herroeping, dan wel of later de heldenmoed des geloofs hem tot daden in staat stelde, die den smaad van zijn afval deden vergeten; maar wat ze verzwijge, ze vraagt meer dan voor menigen martelaar, wiens lijden hoe zwaar ook zich in heerlijke zegepraal oploste, ze vraagt diepe meewarigheid voor hem, die slachtoffer van den listigsten toeleger en slaaf van onzinnigen doodsangst aan zijn innigst wezen verraad pleegde, en van die ure af, heel 't rampzalig leven door, een martelvuur van onrust, van zelfverwijt, van verwijfeling in zich omdroeg, dat nooit werd gebluscht.

Met de ballingschap van HERMAN GERRITS scheen er voor goed een einde te zijn aan de ketterij binnen Utrecht, vooral toen ook kort daarna de rector HINNE RODE om zijn gevoelens was afgezet¹ en de stad voor goed verliet. Mr. DIRK VAN ABKOUDE kwan waarschijnlijk vrij met een scherpe vermaning of achtte 't gebeurde reeds aanleiding genoeg, om alles te mijden wat reden tot klachten kon geven; hij zette voorzichtiger dan ooit zijne prediking voort²

¹) Zie boven bl. 101.

²) Eerst vele jaren later bracht ze hem in moeielijkheid. Op 't archief te Brussel berust nog de minute van een brief der landvoogdes d.d. 3 April 1541, waarbij zij kennis geeft van eenige veranderingen door den Geheimen Raad gemaakt in 't vonnis, dat die van Utrecht gewezen hadden tegen mr. DIRK VAN ABKOUDE, priester, gevangene op Vredenburg, en nader de artikelen omschrijft, die hij zal moeten herroepen. Uit vergelijking van dit authentieke stuk met de aantekeningen van jr. HERBERT VAN AMSTEL (t. a. pl. bl. 83) blijkt dat het in 1540 was, toen hij in 't kapittelhuis ter verantwoording ontboden zich niet van het hem te laste gelegde kon zuiveren. De voorspraak zijner vrienden bewerkte echter, dat zijn zaak toen uitgesteld werd. »Daeromme wert hy op Vreeburg gevangelyck geleyt, wel een jaar lanck; eindelyck hy wert verwonnen (d. i. overtuigd) ende gecondemneert te sterven.» Nogtans, hij liet zich door zijn vrienden overhalen om gratie te vragen en wel onder aanbidding, dat hij in 't openbaar zijn gevoelens zou herroepen. Daarop volgde het boven vermelde antwoord der landvoogdes. 't Leven werd

en wachtte zich voor allen schijn van onrechtzinnigheid. Denkelyk ontweken nu ook BERNARD en GERRIT VAN WORMER de stad en begonnen zij omstreeks dezen tijd in 't naburige Holland hun gevoelens te verkondigen. De ervaring had het geleerd: hoe onverschillig de bisschop mocht zijn ten aanzien der groote strijdvragen op kerkelyk gebied, toch was hij er de man niet naar, om zich te verzetten tegen den ijver der kettermeeesters, zoodra die gaande gemaakt was, — veelmin den keizer ergernis te geven door te groote toegankelijkheid. Daarom kon zich dan ook geen der predikers van de nieuwe leer langer veilig achten te Utrecht. Toch bleef er WILLEM OTTENS; toch was de talrijke aanhang van HERMAN GERRITS, die week aan week de sint-Jakobskerk had gevuld, niet uitgestorven en bleef, in weerwil zijner ontrouw, aan het woord getrouw. Welhaast bleek het.

Toen na den dood van bisschop FILIPS (7 April 1524) het geheele bisdom over de keus van zijn opvolger in tweespalt geraakte en hertog KAREL met de wapenen in de hand die keuze naar zijn wil zocht te dwingen, maakten de Sacramentisten van die verwarring gebruik, om 't hoofd weder op te steken. 't Liep tot September aan, eer de nieuwe bisschop HENDRIK VAN BEIEREN gehuldigd werd, maar het bestuur, tusschentijds aan 't hoofd van 't bewind, betoonde zich niet minder streng dan men onder FILIPS geweest was of onder HENDRIK zijn zou.

hem toegestaan, mits hij de kosten van 't geding voldeed, een half jaar lang geen mis bediende en elken Vrijdag streng vastte, nooit meer de biecht afnam en levenslang binnen Loenen (Loeven?) bleef, zonder ooit in 't bisdom van Utrecht terug te keeren en zonder ooit iemand een brief te mogen schrijven. SCHOOKIUS, l.l. p. 531, verhaalt, tot bewijs hoe weinig oprecht zijn herroeping was, dat hij later onder voorwendsel van zijn zwakke gezondheid nooit meer de mis bijwoonde. — Daar dit alles eerst in 1541 en later voorviel, zou men, ook met het oog op de weinige zorg die VAN AMSTEL in zijne aantekeningen voor 't bewaren der tijdsorde draagt (hij begint met een voorval te vermelden van 1545, vervolgens bericht hij er een van 1522 en eindelijk deze gebeurtenis van 1541), — allicht geneigd zijn te denken, dat eerst kort vóór 1540 mr. DIRK VAN ABKOUDE zijn hervormingsgezinde prediking begon, maar het tegendeel blijkt uit de stellige verklaring van den schr., die den aanvang dezer prediking zelfs vóór de komst van HERMAN GERRITS te Utrecht stelt. Waarschijnlijk hield mr. DIRK zijn gevoelens van 1522 tot 1540 zoo omzichtig mogelijk verborgen.

Nog eer die gestrengheid door eenig besluit was gebleken en terwijl waarschijnlijk 't gerucht, hoe de Hervorming te Utrecht onder leiding van WILLEM OTTENS dagelijks vorderde, ook in Holland doordrong, had de boekverkooper JAN SEVERS,¹ die in strijd met het plakkaat van 1 April 1524 zonder voorafgaande visitatie en approbatie boeken »gheprent, vercocht ende ghehouden hadt,” en wel boeken »zeer schandeleus ende inhoudende diverse erruere byder heylige Kerstenkercke gereprobeert,” het vonnis van 't Hof niet afgewacht,² maar in allerijl zijn woonplaats Leiden ontvlucht, het burgerrecht te Utrecht op zijne aanvraag bekomen en daar zijn bedrijf hervat. Spoedig evenwel, zoodra bekend werd welke koopwaar hij vooral sleet, bemerkten Raden, Schepenen en Oudermans, hoe zeer hij »mittet werck van Luteryen besmet” was, reeds den 17^{en} Juni 1524³ werd het burgerrecht hem ontnomen de stad hem ontzegd en, toen hij later waagde terug te keeren, het banvonniss over hem en zijn drukkersgezellen »wter stat ende een myl weges rontom van der stad ewelick” uitgesproken.⁴

Maar ook door meer algemeene maatregelen zocht de overheid den toevloed van kettersche geschriften naar de bisschopsstad te keeren. Zij vaardigde den 23^{en} Augustus 1524 een plakkaat uit, waarbij 't verkoopen, drukken, lezen of bewaren van »LUYTER's boeken oft die enige ketterye berueren” streng verboden en de uitlevering dier geschriften binnen acht dagen aan de pastoors gelast werd, »ende oft oock yemant wiste die overhoerich⁵ hierinne waeren, dat sy dien terstont onsen overste in der tyt te kennen geven,”—alles onder bedreiging van zeer scherpe, geheel arbitraire straf. Ja nog meer. De Raad, daartoe aangezocht door den clerus, benoemde op dienzelfden datum vier gecommitteerden, »om die ketterye van LUYTER ende andere te vermyden,” zijnde de burgemeester HENDRIK VAN DEN BOSCH, EVERT ZOUDENBALCK een bijzonderen vriend van

¹) Zie boven bl. 39.

²) 't Werd *bij verstek* gewezen 13 (niet 14) Juli 1524 en bande hem levenslang uit Holland, Zeeland en Friesland.

³) Vrijdag na S. Odulf, wiens feestdag in 1524 op Zondag 12 Juni inviel. Zie het vonnis bij Doot, a. w. VIIe Dl. bl. 113.

⁴) Woensdag na sint Servaas 1525 d. i. den 17^{en} Mei.

⁵) Nalatig, ongehoorzaam.

pauz ADRIAAN,¹ GODERT DIE CONINCK en den Amersfoorder WILLEM JANSSEN. Bovendien spreekt het plakkaat niet slechts van verboden boeken, maar ook van het preeken daarover (er zullen dus wel n. testamenten onder geweest zijn) en het »blasfameren op God ende syn heyligen," uitdrukkingen en maatregelen, die overtuigend bewijzen, dat het vuur in 1522 schijnbaar gedoofd nog altijd had voortgesmeuld onder de asch en nu plotseling weder was uitgebarsten. Het eene vonnis volgde op 't andere. De onverschrokken prediker mr. WILLEM OTTENS kwam weldra in hechtenis, maar 't gelukte hem uit den kerker uit te breken² en naar Amsterdam te ontkomen, waar hij wel op aangifte van den deken van Amstel land door den schout werd gevat, maar toch wist te bewerken, dat men hem niet weder naar Utrecht opzond. Ook zijn vriend WILLEM DIRKS, stadskuiper in de Viesteeg, die meestal met den bijnaam van »den rooden kuiper" werd aangeduid, ondervond de strengheid der vervolging; evenzoo stond waarschijnlijk daarmede in verband het vonnis tot tepronkstelling en levenslange ballingschap tegen den goudsmid en speelman VELTEN geslagen, die een non uit haar klooster geschaakt en haar trouwbelofte gegeven had.³ 't Verbod nogtans aan WILLEM DIRKS gedaan, om gedurende eenigen tijd zijn huis te verlaten, werd bij gebrek aan voldoende bewijzen tegen hem ingetrokken: 't was slechts het voorspel van 't geen in 1525 hem te wachten stond.

In dat jaar, zoodra bisschop HENDRIK, de staatszorgen, met de aanvaarding van zijn bewind verbonden, een weinig te boven gekomen, zich onverdeeld wijden kon aan 't geen hij het geestelijk belang zijner onderdanen achtte, werd strenger dan ooit tot het vervolgen der ketters besloten en kwam het juist door dit on-

¹) Zoo als blijkt uit een brief van dien paus, den 26^{en} Juni 1514 aan hem geschreven en door C. BURMANNUS in diens *Hadrianus VI* afgedrukt.

²) Dat hij de »incola patriae Trajectensis" was, die »diffamatus et convictus de heresi ruptis carceribus fugit ad oppidum de Amsterdam," zoo als het klaagschrift bij DODT, a. w. III bl. 33 zegt, volgt uit vergelijking met de acte van beschuldiging tegen JAN HUBRECHTS, medegedeeld door WAGENAAR, *Amsterdam I st.* (f^o. ed.) bl. 265b.

³) DODT, a. w. bl. 114.

derzoek meer dan vroeger aan den dag, welk eene uitbreiding de Hervorming in de bisschopsstad erlangd had. Vooral het kuipersgild, en daaronder vooral de gildebroeder WILLEM DIRKS werd van ketterij verdacht. Openlijk op de gildekamer had hij durven beweren, dat een bisschop, ja dat ieder priester behoorde getrouwd te zijn; en al was hem daarom de vergadering ontzegd, toch waren er onder zijne gildebroeders die met hem instemden: een zekere WILLEM, die met de Sacramentisten te Antwerpen in briefwisseling stond, een zekere DIRK, misschien even schuldig als hij. Bovendien, buiten dezen kring was er vermoeden gerezen tegen den kunstschilder WARNER BEERNTS en tegen CORNELIS WEYMAN: de laatste zou vol doldriftigen ijver voor de Sacramentistery zijn afschuw tegen de Katholieken hebben te kennen gegeven door de bedreiging, dat men straks na afloop eener loterij, die juist gehouden werd, »hen die van horen sect nyet en waren opten kop slaen woude.»¹ Bij onderzoek bleek die geheele beschuldiging wel valsch te zijn, maar toch zou ze eenigen schijn hebben, zou ze al was het dan ook alleen bij de meest vreesachtigen ingang vinden, — hoe groot moest dan reeds het getal der Evangelischen binnen Utrecht zijn!

Welhaast namen schepenen of hunne vier gedelegeerden, waarbij zich een vijfde en een schrijver voegden, de onderscheiden rechtszaken in behandeling. WARNER BEERNTS werd veroordeeld een tijdlang binnen zijn woning te blijven; DIRK, volgens besluit van den 28en Augustus (1525) den 3en September aan de geestelijke kettermeesters overgeleverd, om zijn vonnis te ontvangen.² Toen was het lot van zijn gildebroeder WILLEM DIRKS reeds beslist.

Deze werd op aangifte van de kettermeesters door de diefleiders weggevoerd en in jonker-Peters-kamer op de sint-Katryne-poort gevangen gezet, omdat hij een brief, van een Sacramentist te Antwerpen afkomstig, met het opschrift: *aan Willem den kuiper te Utrecht en*

¹) Dezelfde, t. a. pl. bl. 123.

²) Ald. bl. 121 en 122. Te onrechte (behalve 't verschil in den naam, wijst ook de datum het uit) worden WILLEM DIRKS en DIRK voor denzelfden persoon gehouden in VAN ASCH VAN WIJCK, *Plegtige intrede* bl. 81 en *Berichten van 't Hist. genoots. te Utrecht* 1851 bl. 111. Waarschijnlijk (het vonnis is niet bekend) werd DIRK levenslang gebannen.

met den aanhef: »Lieve broeder im Christo" geopend had. Wel kon hij bewijzen, dat dit geschied was door verwarring met een anderen WILLEM, kuiper even als hij, maar 't verwijt van »met LUYTERS werck oft leringen omgegaen ende hem beholpen te hebben ende een vuyl luters boof" te zijn, kon hij niet zoo spoedig weerleggen.¹ Het getuigenverhoor, den 7^{en} en 8^{en} Juli 1525 gehouden, bevestigde maar al te zeer de beschuldiging. Daarbij kwam niet alleen aan den dag, hoe smadelijk hij over 't celibaat der priesterschap gesproken had onder de gildebroeders, maar ook een reeks van lasteringen tegen de Kerk en hare instellingen. De paus — zoo had hij verklaard — bezit geen macht van binden en ontbinden, want even als alle menschen is hij leugenachtig, terwijl God alleen waarachtig is; sint Petrus is nooit paus geweest; een bisschop moet, zoo als sint Paulus leert, eerst zeven jaar en een priester eerst drie jaar gehuwd zijn en kinderen hebben, eer hij waardig is de mis te bedienen. Hij had ontkend dat het gebod van Jezus: ga heen en vertoon u aan den priester (Matth. VIII: 4) iets met de biecht heeft te maken, en achtte de biecht zelfs onnoodig, het doen van bedevaarten »louder fantazy," het aanroepen van Maria en de heiligen ongeoorloofd en het hoogwaardig sacrament niets anders dan brood. En toen de rechters hem tegenwierpen, dat hij immers een eenvoudig burger was en geen godgeleerde opleiding ontvangen had, beroemde hij 'er zich op, dat hem door de genade Gods evenzeer de noodige kennis was ten deel gevallen, als aan de apostelen, die toch ook maar visschers waren. Hoe menigwerf zij ook hunne vragen herhaalden en hem tot het inzicht zochten te brengen van het godslasterlijke zijner bewering, altijd en altijd weer was zijn antwoord: »dat hy nyet geseyt noch gesproken had, hy en wou 't mitter heiligen evangely ende sunte Pouwels bewysen, ende dat men hem tcontrary nyet bewysen en soude." Eindelijk den 10^{en} Juli (Maandags na translatio Martini)

¹) De bijzonderheden omtrent zijn rechtsgeding staan verspreid in het aangehaalde *Archief* van Dordt dl. III bl. 211, V bl. 300 en VII bl. 120. Daaruit blijken ook de opgegeven datums, zoodat de opgaaf in VAN ASCH VAN WIJCK, *Plegtige intrede* bl. 81, dat de ter doodveroordeeling reeds den 7^{en} Juli plaats had onnauwkeurig moet zijn.

gaven zij alle hoop op om hem tot andere gedachten te brengen en verwezen ('t was te voorzien wat het einde zou zijn) hun gevangene naar de geestelijke vierschaar, waarvan de beruchte JAKOB VAN HOECHSTRATEN¹ de voorzitter was.

Het doodvonnis volgde. Wederom was er een brandstapel ter gerichtsplaats gereed. Maar de aanblik daarvan, eens voor den wankelmoedige te ontzettend dan dat hij volharden kon, zal WILLEM DIRKS niet doen verzaken wat hem meer dan het leven lief is. Dat voorspellen reeds de woorden, die hij wisselt met een zijner aanklagers,² naast hem op den wagen gezeten, waarin men hem naar 't schavot voert. Zie, te oordeelen naar de gejaagdheid en den angst, zichtbaar op 't gelaat van dien beschuldiger, schijnt deze veeleer de terdoodveroordeelde dan hij, die rustig het einde verwachtende hem het eene *pater-noster* en *ave-maria* na het andere hoort afprevelen en eindelijk zijn verontwaardiging getemperd door medelijden niet langer bedwingen kan, terwijl hij hem toevoegt: »gij selt uselven voer duyzent duyvels lesen." »Wat dunct u dan?" luidt het wederwoord, dat plotseling een nieuw *ave-maria* afbreekt, »en soude men die moeder Gods, die een moeder der genade is, niet eeren?" Er kwam een wolk over 't gelaat van WILLEM DIRKS bij die tegenwerping; ze bracht hem al den hoon, al den smaad te binnen dien hij in 't verhoor had moeten verduren, omdat hij zich tegen de aanbidding van Maria verklaard had; en schamper was onder dien indruk zijn antwoord: »onse lieve vrouw, wat was die anders dan myn vrouw of d'uwe? sy was gelyck een sack, daer tmeel uyt gestort is." Neen, een »moeder der genade," gelijk haar de ander noemde, was ze voor hem niet: Gods genade alleen, die

¹) Omtrent dezen Keulschen dominikaner, die den rang van pauselyken inquisiteur had, zie men C. KRAFFT *Aufz. des Reformators H. Bullinger* s. 38, 49 en verg. men het vroeger medegedeelde over 't proces van HERMAN VAN RIJSWIJK. Overbekend is hij geworden door de *Epistolae obscurorum virorum*.

²) Zoo meen ik te moeten opvatten wat HERBERT VAN AMSTEL in zijne aantekeningen (t. a. pl.) hier gedurig schrijft: »die tuych" d. i. de getuige. Waarom deze WILLEM DIRKS naar 't schavot begeleiden moest blijkt niet; zoo ergens dan betreur ik hier dat, bij het te loor gaan van 't oorspronkelijke, het uittreksel door jr. VAN ASCH VAN WIJCK gegeven niet meer bijzonderheden bevat, dan de medegedeelde.

hem verlicht en gesterkt had,¹ daarin was zijn roem. Op haar vertrouwende beklom hij den brandstapel; en de laatste bede, die te midden der vlammen van zijn lippen omhoog steeg, beval zijnen geest aan haar gadelooze ontferming.

Zóó stierf de *eerste* martelaar der Hervorming in Noord-Nederland: niet een geleerde in de school der wetenschap opgeleid, niet een geestelijke of kloosterbroeder, die als van zelf aan den strijd op kerkelijk gebied gedrongen werd deel te nemen, maar een man uit het volk, soms ruw en plomp in zijn taal, gelijk 't zelfs niet vreemd was bij de meer beschaafde kinderen dier eeuw, een eenvoudige werkmán, — niets meer. Toch bleek aan hem, die geene andere wijsheid kende, dan de wijsheid der heilige Schrift, wat die kennis vermocht, wat eeuwenoude kluisters ze verbrijzelen deed, wat kracht van overtuiging ze wekte. Terwijl de eene voorganger aan de zaak der waarheid verraad pleegde en de ander de vervolging ontweek, terwijl nergens nog in den kring zijner landgenooten een enkel voorbeeld tot navolging prikkelde, gevoelde hij in zich de kracht om de eerste te zijn, die liever dan 't geloof te ver-zaken den marteldood leed. Tot den einde toe, zelfs op den brandstapel volhardde hij, onbezweken en rustig. Waarlijk, tegenover den hoog gestemden lof aan zijn navolger PISTORIUS toegekend, die vaak te zijnen koste de oudste martelaar van Noord-Nederland wordt genoemd,² verdiende hij niet de vergetelheid, waaraan tot nu toe zijn naam was prijs gegeven. En droeg misschien zijne onaanzienlijke afkomst iets daartoe bij, — achtten zelfs de Evan-

¹) Volgens HERBERT's aantekeningen sprak hij nog: »onze God geeft my also wel zijn gratie, als Hy die aan de apostelen gegeven heeft." Op grond echter der officiële bescheiden van zijn verhoor, boven medegedeeld, acht ik het waarschijnlijker, dat hij deze verklaring reeds vroeger voor zijn rechters had afgelegd.

²) Had BRANDT, a. w. I bl. 95 terecht geschreven: »dit was 't einde van JAN DE BAKKER, den eersten martelaar, die sedert het opstaen van LUTHER in Holland ter doot wierdt gebragt," en mag PISTORIUS zeker de protomartyr van Holland heeten, in lateren tijd werd *Holland* met *Noord-Nederland* verwisseld en beweerd dat er vóór den marteldood van PISTORIUS in Noord-Nederland geen brandstapel of moordschavot voor vrienden der Hervorming was opgericht;" b. v. door MONTYN, a. w. I bl. 171.

gelischen van zijn tijd den eenvoudigen ambachtsman de hulde niet waard, die aan den priester en geleerde gaarne gebracht werd, — juist dat hij behoorde tot den burgerstand geeft, in de schatting van hem, die onpartijdig te oordeelen weet, een hoogere waarde aan zijn geloofsmoed en is eene getuigenis te meer, hoe de zaak der Hervorming zelfs in de bisschopstad niet alleen een zaak van den clerus, maar een zaak van het volk was.

Niet alleen van den clerus: toch ook en in niet mindere mate van dezen. 't Bleek al aan de reeks van priesters, als voorstanders der Hervorming vroeger genoemd; 't bleek bovendien aan de menigte kloosterlingen, die de eens afgelegde gelofte verbraken en in de wereld terugkeerden. »In 1524," schrijft BOXHORN,¹ »ghebeurden wonderlycke dinghen, die in dese Nederlanden noyt te vooren ghehoort oft ghesien en waren, soowel in Hollandt, Zeelandt als Vlaenderen ende elders, want sommige gheprofesside monicken, nonnen ende begijnen liepen uyt hare cloosters ende hinghen de kappe op den thuyn ende ginghen in andere landen wonen, daer die somighe trouwen, de somighe bleven sonder wijfs; die nonnen trouwen mans." Wat daar van Holland en Zeeland gezegd en spottend door ERASMUS in een brief van 21 Juli 1524² bevestigd wordt: »in Hollandia mea passim fugiunt monachae ac nubunt in Domino," — dat gold evenzeer van het bisdom. Uit één enkel vrouwenconvent te Amersfoort verhaalt een kronijkschrijver dier dagen,³ dat in 1525 niet minder dan zes zusters ontvluchtten, en ongetwijfeld had hij ook op den kleinen kring waarin hij leefde 't oog, toen hij aan deze mededeeling liet voorafgaan: »in sommige steden werd de geestelykheid geheel verjaecht ende gedwongen (?) haer habyt te verlaten ende te hylicken; ende wederom in sommige steden wert dat heylige Sacrament, de heylige olye ende de insettinge der heylige Kerck seer oneerlick versmaedt, twelc hartserich was te horen voor dengenen die Godt liefhadden." Zoo stond het op 't wereldlijk gebied van den bisschop bij het eind van dit tijdperk.

¹) *Chroniick van Zeelandt* II bl. 411.

²) *Epistolae* (ed. cit.) p. 803.

³) Bij VAN H(EUSSEN) EN VAN R(IJN), a. w. II bl. 505.

Was het anders gesteld in de erflanden van keizer KAREL? Het vroeger opgemerkte omtrent de maatregelen tegen den voortgang der ketterij genomen, niet eenmaal of tweemaal maar aanhoudend en met telkens klimmende gestrengheid, doet terstond vermoeden dat ook hier de Sacramentisterij zich allerwegen verspreid had. Dat ze reeds nu op deze en gene plaats, waar ze na 1525 zich krachtig ontwikkelde, ingang vond zal tegelijkertijd met het verhaal van die uitbreiding in het volgend hoofdstuk vermeld worden; moest het *hier* geschieden, 't zou leiden tot al te groote uitvoerigheid, indien zelfs niet tot herhalingen. Daarom blijft voor nadere mededeeling bespaard wat in sommige steden, wat met name ook in Zeeland reeds vóór 1525 op kerkelijk gebied voorviel. Trouwens, om het getal aanhangers der Hervorming en de krachten, waarover zij in haren strijd hier te lande te beschikken had, naar eisch te schatten, zal het voldoende zijn de aandacht te vestigen op enkele plaatsen, inzonderheid Amsterdam, het deel van Zuidholland, dat tusschen Leiden en Delft ligt, en Woerden.

Geheel onzeker is 't, wanneer 't eerste licht der Hervorming voor Amsterdam opging en wie het was, die 't er stralen deed. 't Moge op zichzelf waarschijnlijk zijn, dat handel en scheepvaart, die met tal van vreemdelingen de bevolking in aanraking brachten, al spoedig 't gerucht verspreidden van de groote dingen in Wittenberg geschied, — 't moge waarschijnlijk zijn, dat ook hier de wekstem van LUTHER in veler gemoederen doordrong, toch ontbreekt het aan stellige bewijzen daarvoor tot op 't einde van 1522 of den loop van het volgende jaar. Wat de beide geboren Amsterdammers betreft, die zóó krachtig hebben medegewerkt tot de invoering van het Lutheranisme buiten 's lands, den een JOANNES TIMANS te Bremen,¹ den ander FRANS WORMER in Denemarken,² hunne levens-

¹) Vgl. aangaande hem het vroeger medegedeelde, waaruit blijkt dat hij reeds in 1524 leeraar te Bremen was.

²) Geb. 1491, gestorven als bisschop van Lund op Schonen in 1551. Vgl. PAUW, *Europa's Lutherdom* bl. 315. Bij de Deensche geschiedschrijvers (b. v. MÜNTER en ENGELSTOFT) is zijn naam tot FRANDS WORMORSEN verbasterd. Misschien gaf 't verblijf van koning CHRISTIAAN te Amsterdam in 1521 tot zijn vertrek naar Denemarken aanleiding. Daar, onder leiding van PAUL ELIAE

bijzonderheden zijn te weinig bekend, dan dat zich daaruit laat opmaken, of zij nog in hun geboortestad woonden toen LUTHER's leer ook hunne overtuiging werd en of zij er die, 't zij dan openlijk 't zij in vertrouwelijke kringen, verkondigden.¹

't Eerste blijkt, dat de ketterij ook Amsterdam had besmet, is een vonnis den 19^{en} December 1522 door schepenen gewezen, waarbij ALBERT DIRKS, denkelijk om zijne afkomst »de Geldersman" bijgenaamd, veroordeeld werd tot een bedevaart naar sint Jago in Gallicië, omdat hij »smadelick tegens de eere Gods" had gesproken,² want wat dit »smadelick" beteekent en hoe 't met zijne afvalligheid van de Kerk samenhang, blijkt uit zijn later vergrijp, met geeseling en bedevaart naar Napels gestraft, dat hij »openbaerlic vleysch at in de vasten."³ Eerlang evenwel, reeds na weinige maanden, moest de overheid wel tot het inzicht komen, dat om den stroom der onrechtzinnigheid te keeren niet een enkel vonnis voldoende was, maar dat krachtiger maatregelen noodig waren. Zij behoefde niet scherp te zien om te ontdekken, dat er onder de burgerij menigeen school van dezelfde gezindheid als de bedevaartganger naar sint Jago, ja dat zich langzamerhand in de stad twee scherpgeteekende partijen vormden, waarvan de eene, trouw aan de leer der vaderen en dwepende met elk thans vooral hoog te waardeeren blijkt van rechtzinnigheid, b. v. de oprichting van een zilveren sint-Nikolaasbeeld in de Oude Kerk (1522),⁴ den bittersten

in 't collegie der Karmeliten vertaalde hij in 1528 de psalmen van LUTHER en muntte onder de bevordersaars der Hervorming weldra zóó zeer uit, dat hij den 2^{en} September 1537 door BUGENHAGEN tot (lutherschen) bisschop van Lund gewijd werd.

¹) SCHOOCKIUS, a. w. p. 480 (door PAUW t. a. p. bl. 313 vertaald), schijnt te onderstellen dat JOANNES TIMANS 't getracht heeft: »admisso quodam gustu veritatis, quum eam inter populares suos convenienter commodeque proponere non posset, Bremam concessit." Evenzoo VAN H(RUSSEN) en VAN R(IJN), a. w. IV bl. 221: »alsoo hy ook met de nieuwe snof op het stuk van de godsdienst bestoven was en geen kans zag, om zijn nieuwigheden onder zijn landsluiden te verbreiden, is naar Bremen vertrokken."

²) *Keurboek der stad Amsterdam* D f°. 222 v°. of volgens de oude nummering f°. 178 v°. (Voorhanden op 't gemeente-archief.)

³) Ald. f°. 197. De datum van 't vonnis is 2 April 1527.

⁴) WAGENAAR, *Amsterdam* IIe st. bl. 98.

haat koesterde tegen de andere. Deze van haren kant stoorde zich niet aan de bepalingen der geestelijkheid, om op »vierdaghen by de heylighe Kercke ingestelt" zich te onthouden van alle handwerk en beroepsbezigheden, en zocht zich gedurig te sterken en uit te breiden door »heymelicke vergaderinghe van mannen ende vrouwen in private ende waerlicke husen," waar »manieren gebruket werden van leeringhen te saeyen ende maniere van preken te houden." Maar zoodra hare tegenstanders zulk een conventikel ontdekten, schoolden zij samen voor 't huis der bijeenkomst; de oploop werd in de volkrijke stad ¹ dan al grooter en grooter, de spanning bedenkelijker, dreigende kreten, smadelijke scheldwoorden klonken, ja soms slingerde er een uit den hoop wat hij grijpen kon tegen deur en vensters of, erger nog, tegen de ketters als zij de woning na 't houden hunner godsdienstoefening weer uitkwamen. Welhaast werd deze en gene openlijk aangeduid als een Sacramentist; 't gerucht bereikte zelfs Utrecht, waarheen bisschop FILIPS in den zomer van 1523 twee der zwaarst beschuldigten, DUIF, weduwe van DIRK PAULUSZ. en LIJSBET SPIEGEL ² ontbood, maar toen deze weigerden en door de stadsregeering, ja ook door 's Lands hooge overheid werden aangemoedigd in haar verzet, omdat zij zich op het vermeend recht *de non evocando* beriepen, — toen de bisschop in September zich daarnaar schikte en zijn commissaris »omme te procedeeeren tegen de Lutheranen" naar Amsterdam zond, — hoe veel meer verdachten bleken er toen te zijn, dan die twee!³ De stadsregeering althans vond het noodig, misschien onder invloed van den officiaal, een scherpe keur tegen de straksvermelde mis-

¹) De stad telde in 1514 volgens de meer aangehaalde *Informacie* reeds 9000 communicanten.

²) Zie ANDRIES JACOBS, t. a. pl. op 7 Sept. 1523, reeds door mij aangehaald, toen ik over het *jus non evocandi* handelde, dat de Hollanders tegenover den bisschop meenden te kunnen doen gelden. LIJSBET wordt doorgaans naar het gevelteeken van het door haar bewoonde huis in DEN SPIEGEL genoemd: zij behoorde tot hetzelfde geslacht, waaruit in 1549 de dichter HENDRIK LAURENSZ. geboren werd.

³) Volgens den kronijkschrijver bij A. MATTHAEUS, *Fundationes* p. 522 werden althans in den zomer van 1523 ook eenige van ketterij verdachten uit Amsterdam naar den Haag opgezonden.

bruiken, den 30^{en} November uit te vaardigen ¹ en alle godsdienstige samenkomsten »in eenighe waerlicke husen ofte plaatsen» te verbieden, waarvan elk die ze ontdekte gehouden was aangifte te doen bij den schout of de burgemeesters.

Wie leenden er hunne woningen toe? Velen die de keur overtraden bleven onbekend; maar in den loop van 1524 werden er twee ontdekt, beiden vrouwen, die waarschijnlijk te eer de vergadering durfden ontvangen, omdat het vermoeden niet zoo spoedig op haar viel. Streng werden zij gestraft, — de eene WEYN SYBRANDS, die 't vergrijp »veelmalen» gepleegd had, den 21^{en} Mei veroordeeld tot het deelnemen aan de processie in de Oude Kerk met een brandende waskaars, welke zij later op het altaar moest offeren, tot een bedevaart naar sint Job in Brabant en een geldboete; ² de andere AAGTJE ARENDS den 21^{en} Juli tot eene iets kleinere boete en een bedevaart naar Rome. ³ Dat die samenkomsten soms talrijk waren schijnt te volgen uit hetgeen 't vonnis tegen de laatste aangaande die conventikelen zegt, dat zij werden bijgewoond door »priesteren, gehuwde mannen, vrouwen ende maechden.» Priesters derhalve namen er deel aan. Trouwens dat zij het deden en zelfs voorgangers waren bij die nieuwe »manier van leeringhen te saeyen ende preken te houden» ligt reeds eenigermate opgesloten in de woorden der keur van 30 November, die volstrekt niet klaagt dat onbevoegden zich het predikambt hebben aangematigd, maar alleen het leeren in »heymelicke vergaderinghen» wraakt, omdat »eenen yegelicken daertoe geautoriseert dat (nl. »het pleghen van sermonen oft diergelycke wercken») sal moghen doen in den godtshusen.» Deze verwijzing naar de mogelijkheid om openlijk in de kerk als leeraars op te treden, zou zin noch beteekenis hebben, indien 't niet geestelijken waren geweest, die de leiding der conventikelen op zich genomen hadden. De overheid liet het zelfs niet bij die aanwijzing, maar vermeederde de gelegenheid tot het houden van

¹) *Keurboek* D. f°. 94. Ik ontleende daaraan de bovengemelde bijzonderheden nopens den toestand der stad en de spanning der burgerij in die dagen.

²) De laatste bestond in het leveren van 12000 Leidsche steenen aan de stadsfabriek. *Keurb.* D. f°. 184.

³) *Keurboek* D. f°. 186.

»sermonen,” door b. v. den 22^{en} Maart 1524 aan de minderbroeders het preeken van de passie in een der beide kapittelkerken toe te staan.¹ 't Zou, meende zij, ieder voorwendsel om conventikelen aan te leggen wegnemen; 't zou den voortgang der ketterij keeren.... Dacht zij het inderdaad? bezwaarlijk laat het zich onderstellen; zij wist toch hoe juist onder de priesters het kwaad school, zij had het in hare keur reeds uitgesproken, hoe zij er kennis van droeg, dat velen »op eenighe predicanten qualicken spraecken off heur injurieerden,” uitstrooiende dat deze »hem ontgaen in hoeren sermonen ende quade materie preken.”

Was het vreemd? in den loop van 1524 en 1525 worden zes priesters met name genoemd, die de een minder de ander meer met woord en met werk de ketterij bevorderden. 't Waren, behalve zekeren SIMON, CLAES VAN DER ELST, JOANNES PELT, WILLEM OTTENS van Utrecht, YSBRAND DIRKS SCHOL en JOANNES SARTORIUS.

Misschien was SIMON, die niet nader wordt aangeduid, dezelfde als de pastoor van de Nieuwe Kerk SIMON PIETERS,² een man nu 47 jaar oud. Omstreeks het voorjaar van 1524 klonk de »diffamatie” van Amsterdam ter zake der Sacramentisterij³ zóó luid, dat het Hof van Holland tot krachtige maatregelen overgaande de inhechtenisneming van mr. SIMON gelastte⁴ en zes bekende Sacramentisten⁵ voor zich dagvaardde. Gaf dit bevel er denkelyk aanleiding toe, dat de Amsterdamsche regeering het raadzaam achtte eenigen meerderen ijver aan den dag te leggen en den 21^{en} Mei het reeds vermelde vonnis tegen WEYN SYBRANDS te wijzen, terwijl ze boven-

¹) *Groot Memoriael* van Amsterdam I f°. 282 v°.

²) Deze was het in 1514 volgens de *Informacie* bl. 182.

³) Het deed den president van den grooten Raad te Mechelen in April 1527 nog verklaren, »dat hy van onse diffamatie binnen *drye* jaeren nyet meer gehoort en hadde, dan van de andere steden.” Zie ANDRIES JACOBS Dagh. v. van 8—14 April 1527. Vroeger was dit anders en vrij wat erger geweest.

⁴) De bijzonderheden hem aangaande zijn getrokken uit het vaak vermelde klaagschrift, in den zomer van 1524, uitgegeven door DODT, a. w. III bl. 14: ze komen daar voor op bl. 29.

⁵) *Groot Memorael* t. a. pl. Zij waren AREND VAN DEN BROECK, TIELEMAN CRUENAR (*sic*), WILLEM CORVER, JAKOB de boekbinder, AAFJE, dochter van KORNELIS LISTINCK en — alweder LYSBET SPIEGEL.

dien gevangenisstraf oplegde aan acht personen,¹ die 't conventikel ten huize van genoemde WEYN bezocht hadden, — niet zoo gereed waren de heeren van den Gerechte toe te geven aan den eisch van 't Hof, die op hunne autonomie scheen inbreuk te maken. Toch zwichtte de Raad voor den herhaalden drang den 20^{en} Mei en gaf onder protest toe, dat de beschuldigde den 12^{en} Juni voor 't Hof zou verschijnen. Maar wat ze toegaf, niet den eisch van den deken, die, zoodra hij kennis kreeg van de beschuldiging tegen SIMON ingebracht, hem te Utrecht wilde terecht doen staan; trouwens 't Hof zelf steunde de regeering in dit verzet, vooral omdat de beklagde had aangeboden zich te verantwoorden voor den geestelijken rechter, mits het verhoor te Amsterdam plaats had. Gelijk meer geschiedde, werkte ook nu het verschil over de rechtsbevoegdheid uit, dat met goedvinden van beide partijen, die het twisten eindelijk moede waren, de gevangene onder borgtocht ontslagen werd. Van zijn latere ervaringen en gedragingen is niets bekend.

Ook omtrent de evangelieprediking van heer CLAES VAN DER ELST en haar invloed te Amsterdam bestaat er niet meer dan een enkele aanwijzing: ze komt voor in het vonnis den 19^{en} Maart 1540 door 't Hof van Holland tegen den schout JAN HUBRECHTS gewezen,² en, daar ze voorafgaat aan de optelling van twee of drie feiten te zijnen laste, die in 1524 of 1525 hadden plaats gehad, doelt ze hoogstwaarschijnlijk op denzelfden tijd. CLAES VAN DER ELST, volgens 't geen daar gezegd wordt, had de akademie te Wittenberg bezocht en »die lessen van LUYTER selver gehoord.» De rechtzinnige Katholieken beweerden dan ook, dat hij „vol erreuren ende dwalingen was;”³ toch had de schout niet geschroomd, hem

¹) Zij heeten: DIRK ALBERTS, ERM BARENDs, QUIRIJN JOOSTEN, KLAAS de houtstapelaar, TRIJNTJE FREDERIKS, BAAP KLAASD., HEIL ARISD. en ESEL CLAASD. *Keurboek* D n°. 184.

²) Afdrukt in WAGENAAR, *Amsterdam* I^o st. bl. 264.

³) Later, volgens de rekening van JAN HANNAERT, ontvanger van de exploiten in Brabant (1 Oct. 1520 — 1 Oct. 1527), vinden wij hem te Brussel. Hij preekte daar in 't huis van den Kamerijkschen advokaat mr. JAN DER KINDEREN den 15^{en} Juni 1527, nadat hij er vroeger reeds gepredikt had ten huize van PIETER PANNEMAKER *den ouden*. Toen 't ontdekt was werden niet minder dan 39 zijner hoorders met verbanning of geldboete gestraft.

niet alleen aan zijn tafel te noodigen, maar zelfs onder den maaltijd, waaraan verscheiden gasten deelnamen, velerlei gesprekken uitgelokt over de heilige Schrift!

Trouwens JAN HUBRECHTS zelf — en hij was niet de eenige onder de regeeringspersonen te Amsterdam, die tot de Evangelischen neigde,¹ — werd sedert lang van ketterij verdacht. Nog in Januari 1524 had hij, door 't Hof daarover ter verantwoording geroepen, vrijwillig bekend »die boucken van PHILIPPUS MELANTHON,” hoewel ze verboden waren, gelezen te hebben, en niet afgeschrikt door dit verhoor, later den omgang en de vriendschap gezocht van mannen als VAN DER ELST, PELT en WILLEM OTTENS. Hoe zeer moest het hem aantrekken in VAN DER ELST een man te vinden, die persoonlijk bekend was met den schrijver der *Loci communes* (in December 1521 voor 't eerst uitgegeven), wiens werk zijne oogen voor 't nieuwe licht had geopend. Maar ook JOANNES PELT was een man naar zijn hart. Zoowel toch door het uitgeven van een geschrift, 't *Ewangelie van St. Matheus* getiteld, dat menige afwijking van de kerkleer inhield, als door zijn prediking betoonde PELT, gardiaan in het minderbroeder-klooster, zich een krachtigen voorstander der Hervorming. Op twee achtereenvolgende dagen (opmerkelijk genoeg!) den 22^{en} en 23^{en} Maart 1524, werden door de overheid twee besluiten genomen, die zijn werkzaamheid van zeer nabij betroffen: het eerste straks aangehaalde door 't stadsbestuur, waarbij hem voortaan het preeken der passie in een der kerspelkerken vergund werd, — het andere door den keizer in een plakkaat, dat onmiddellijk de vernietiging eischte van het aanstonds genoemde geschrift. Maar al ging de toezending van dit plakkaat naar Amsterdam gepaard met den last, »omme die gecorrumpeerde bouckkens te gecrygen wt die gemeene luyden, die die gecocht hadden, ende alsoe te beletten meerder infectie,” — de schout zelf was te zeer met den inhoud daarvan tevreden, dan dat hij eenig gevolg gaf aan het bevel. Of had hij niet behoord tot de ijverigste

¹) In een Memorie afgedrukt door CORNELIUS, *Gesch. des Munst. Aufruhrs* II s. 403 wordt verklaard »dat tenselven tijde (1525) ende dairnaer bevonden es geweest, dat die oude schout mr. JAN HUBRECHTS, CORNELIS BENNINGX ende mr. PIETER COLMAN nyet sincheer en wairen.”

kerkgangers, die nooit werden gemist in het reventer van 't minderbroeder-klooster, zoo vaak PELT daar als prediker optrad? werd niet het gunstig besluit der overheid van 22 Maart, ja wel ten deele uit den overgrooten toevloed van hoorders bij die beurten, maar toch ook en voornamelijk uit zijn krachtige medewerking verklaard?¹

Ook de priester WILLEM OTTENS, die (gelijk vroeger gezegd werd) in Augustus 1524 wegens zijn kettersche prediking te Utrecht in hechtenis geraakt uit den kerker ontvluchtte en naar Amsterdam de wijk nam, genoot de bescherming van JAN HUBRECHTS. Wel durfde hij, toen de deken aanwees waar hij zich verborgen hield, niet weigeren hem gevangen te nemen, maar onder voorwendsel dat een gedelegeerde uit Utrecht voor deze zaak overkomen en hem binnen Amsterdam verhooren moest, wees hij elk aanzoek tot uitlevering af, 't geen een schijn van billijkheid had, omdat de Stichtenaars binnen kort een soortgelijk verzoek hem hadden afgeslagen, en vooral omdat WILLEM OTTENS zich had beroepen op de onlangs door den paus aangestelde inquisiteurs.² Bovendien: JAN HUBRECHTS deed nog meer voor hem. Niet in de algemeene gevangenis, maar in een afzonderlijk vertrek ten huize van een zijner dienaren JAN VAN LEIDEN, die zeker zich weinig bekommerde om de priesterschap, en de ketterij van zijn gast niet ten kwade zou duiden,³ deed hij WILLEM OTTENS bewaken. Daar nu bracht hij hem niet alleen een vriendschappelijk bezoek, maar gehengde hij ook dat de priester conventikelen hield, door velen ijverig bezocht,⁴ misschien te ijve-

¹) Zie 't geciteerde vonnis van 19 Maart 1540 en vgl. wat ik over het beoelde werkje schreef bij het onderzoek naar 't auteurschap der bijbelvertaling. Reeds vroeger deelde ik mede hoe PELT, het vaderland ontvlucht en naar Bremen uitgeweken, daar door zijn stadgenoot JOANNES TIMANS ontvangen en eerlang (1525) prediker werd aan de Anscharius-kerk.

²) DODT, a. w. III bl. 33.

³) Vijf jaar later althans (29 Oct. 1529) werd hij met een paar anderen tot boete en het dragen van een waskaars in de processie veroordeeld, omdat zij ter gelegenheid van een doopbediening »by hoere pillegghaven, deene een quaertspell, dander twee, de derde drie teerlingen gebrocht hadden.» Zie *Keurboek* D f°. 211 v°. Deze trek karakteriseert den man.

⁴) WAGENAAR, a. w. bl. 265.

riger, naarmate het de menigte meer aantrok het woord te hooren uit den mond van een man, die wegens zijn prediking reeds in levensgevaar had verkeerd en er nu nog zijn vrijheid om miste. Of de moeielijkheden, juist destijds wegens het inquisiteurschap in Holland nog altijd voortdurende, hebben veroorzaakt dat aan WILLEM'S beroep op een verhoor voor de geloofsrechtbank in Holland geen gevolg werd gegeven, blijkt niet: zoo veel alleen is zeker, dat hij eenige maanden later op vrije voeten was en te Hoorn het paterschap bij de begijnen ¹ aanvaard had. Hij vond in deze stad reeds verscheidenen, die door de prediking van den priester GERRIT PEELT (een bloedverwant misschien van den Amsterdamschen minderbroeder JOANNES PELT en in den zomer van 1524 wegens ketterij gevangen genomen) ² dezelfde gevoelens waren toegedaan als hij, maar hun getal nam aanmerkelijk toe, nadat hij openlijk zijn »habyt'' aflegde, de tonsuur voor 't »signum bestiae'' uitkreet, in tal van conventikelen voorging en tegen den pastoor WILLEM BARTHOLOMEUSZ., die zijn invloed te stuiten zocht, zich verdedigde door de uitgaaf van een scherp geschrift. Dat duldde de deken van West-Friesland JAN MICHIELS VAN Woudrichem ³ niet langer. Hij wist te bewerken dat WILLEM OTTENS den 27^{en} April 1525 in hechtenis raakte en gaf reeds den volgenden dag ⁴ kennis van dit heuglijk nieuws aan het domkapittel. Toch stuitte ook hij, die niets liever gewenscht had dan den ketter te zenden naar zijne oude rechters, op het *jus non evocandi*: zoowel de schout ALBERT SONCK, door 't Hof van Holland in tijds gewaarschuwd, als de stadhouder van Holland zelf bij schrijven van den 9^{en} Mei weigerde op de stelligste

¹) VELIUS, *Chron. van Hoorn* (1740) bl. 224 en daaruit J. A. SNELLEBRAND *Gesch. der Kerkherv. te Hoorn* bl. 14.

²) DODT, t. a. pl. bl. 29, 30.

³) Zoo heette hij waarschijnlijk. Naar de gewoonte van de gestudeerde mannen dier dagen liet hij het *van* weg en gaf aan den naam een meer Latijnsch voorkomen, door dien te veranderen in VALDERICUM of WALDERICUM. Van daar bij CENTEN in zijne aantek. op VELIUS, a. w. bl. 224 de verbastering WALDERIAUW, bij VAN HEUSSEN en VAN RIJN, IV bl. 234 WALDERICUM en bij VAN ASCH VAN WIJCK, *Archief* III bl. 157 (waaraan ik de bijzonderheden in den tekst ontleende) WALDORIAN.

⁴) De datum 18 April bij VAN ASCH VAN WIJCK moet kennelijk veranderd worden in 28 April.

wijze de uitlevering. Eerst eenigen tijd later werd WILLEM OTTENS naar den kerker te 's Gravenhage vervoerd, waar hij een menigte lotgenooten zou vinden even als hij bestemd, om voor de inquisitie terecht te staan.

Tot degenen, die met hem en de andere reeds genoemden de Sacramentisterij te Amsterdam hadden voorgestaan, behoorden ook IJSBRAND DIRKS SCHOL en JOANNES SARTORIUS. SCHOL, met den gelukkigsten aanleg begaafd en van jongs af goed onderwezen, verstrekke den priesterstand dien hij gekozen had, vlekkeloos en onberispelijk in zijn geheele leven, tot eer, en muntte door een welsprekendheid uit, die de aanzienlijksten en geleerdsten onder zijn gehoor deed toevloeien en toch zóó eenvoudig was en zóó goed den volkstoos wist te treffen, dat de minst ontwikkelden bij voorkeur zijn prediking opzochten.¹ Maar die prediking was een gruwel in het oog der rechtzinnigen. 't Gold denkelijk hem vooral, toen de kanunnik van 't kapittel van Sinte Marie te Utrecht, Mr. HERMAN VAN DER GOUDE, in 't voorjaar van 1525 zich op aanwijzing van 't Hof van Holland naar Amsterdam begaf »omme te procederen tegens denghenen, die geïnficiëert oft suspect souden mogen zyn van der secte Lutheriaene of ander dwalinge.”² Mr. HERMAN was een bij uitstek »bequaem ende geleert persoon, om de opiniën der geïnficiëerden mit auctentycke scriftueren te distrueren,” — misschien tevens straf in 't bedreigen en sluw in 't overreden. Hoe dit zij, voor een oogenblik behaalde hij de overwinning, te glansrijker naarmate SCHOL meer de liefde van 't volk bezat, en dwong hij den ketterschen prediker tot herroepen. Voor een oogenblik — want na korten tijd hief de diepgezonkene zich weer op en verkondigde krachtiger dan ooit, wat hij zich-

¹) PONTANUS, *Rerum et urbis Amstelod. historia* p. 239, waaruit BRANDT, a. w. I bl. 109. LE LONG, *Amst.* bl. 473, GERDES, a. w. III p. 107, PAUW, t. a. pl. bl. 314, WAGENAAR, *Amsterd.* I bl. 236 en alle latere schrijvers geput hebben.

²) De brief door 't Hof van Holland aan 't kapittel van sint Marie geschreven (afgedrukt in DODT, a. w. V bl. 299), waarin deze missie van mr. HERMAN VAN DER GOUDE vermeld wordt als aanvankelijk reeds volbracht en zijn hulp ook voor Leiden en den Haag wordt ingeroepen, is gedagteekend 22 Mei 1525.

zelve nooit vergeven kon verzaakt te hebben. En mocht nu ook de bisschop hem op straffe van geldboete en van kerkelijken banden kansel ontzeggen, mocht zijn geheele gemeente tegen hem worden opgeroepen, — hij volhardde, hij lette op dreiging noch waarschuwing en achtte de schande zijner eens betoonde wankelmoedigheid niet eer uitgewischt, dan toen hij den 27^{en} Juli 1534 te Brussel den marteldood stierf.¹

Eindelijk, onder de verkondigers der nieuwe gevoelens te Amsterdam vóór het einde van 1525 is er nog één, hoe vele anderen er misschien ook waren die gelijke verdiensten hadden, is er nog één bij name bekend: JOANNES SARTORIUS. Hij was voor de Reformatie gewonnen, sinds hij te Delft den Utrechtschen dominikaner WOUTER had hooren preeken, en, hoe jeugdig ook, door zijne buitengewone gaven als geleerde zóó zeer bevorderlijk geweest aan hare verbreiding, dat hij 't oog der inquisitie tot zich trok en met de overige verdachten op de Voorpoort van 't Hof in den Haag werd gekerkerd.²

Tegenover deze predikers, mannen van doortastenden ijver en met den gloed der krachtigste overtuiging beziel, stonden aan de zijde der zuiver-kerkelijken een deken, veracht om zijne onkunde, wegens zijn afpersingen gehaat, verfoeid om zijn liederlijkheid,³ en een priester GERRIT PIETERS »van quade leven ende ongeleert, committerende veel faulten in syn officie," die in weerwil van de billijkste klachten zijn ambt ongehinderd behield. Kon het anders

¹) Moeielijk is het een juiste chronologie van SCHOL's leven op te maken. Wanneer men echter in acht neemt, dat hij volgens PONTANUS (l. l. p. 240) tweemaal gewaarschuwd werd en volgens de aantekeningen van den Haarlemmer kanunnik JOANNES BUGGE (bij VAN HEUSSEN en VAN RIJN I bl. 327) *eerst* herriep en *vervolgens* als relaps werd geschorst, terwijl *later* de nieuwe aanklacht tegen hem inkwam, die tot zijn marteldood leidde, — dan is 't waarschijnlijk dat tusschen zijn herroepen en zijn dood eenige jaren verlopen zijn. In verband met het geciteerde archiefstuk bij Doort V bl. 299 gis ik, dat zijne herroeping, even als zoo menig andere, tot dit jaar 1525 moet gebracht worden.

²) Vgl. wat ik vroeger over SARTORIUS mededeelde bl. 32, 83, 85 en 86 en de daar aangehaalde geschriften.

³) Boven bl. 14 en 15.

of menigeeen wendde zich af van een Kerk, die zulke voorgangers duldde, en zocht de »heimelijke vergaderingen" op, om er onderwys, verkwikking, troost te vinden? Die vergaderingen namen toe, alsof er geen keur daartegen bestond. Ja, soms sprak het beleedigd gevoel nog scherper. Voor de huizen van sommige geestelijken, die 't met GERRIT PIETERS en den deken hielden, klonk nu en dan bij nacht en bij ontijd een »oneerlicke sanck;" vooral zeker broeder SPRUYT had van deze »diffamatoire cantilenen" veel overlast; ' »famoese libellen ende oneerlicke scriften, roerende de oneer van den paus, de aflaeten" en dergelijke meer werden aan de kerkdeuren, soms bij het altaar gevonden. De regeering kon het zich niet langer ontveinzen: van dag tot dag groeide de ketterij aan. Ze deed door een nieuwe keur van 22 December 1524² een nieuwe poging om haar te keeren: maar wat baatte een keur, waar weinige dagen te voren bij een van haar burgers, bij DOEN PIETERS, door de uitgaaf van het n. testament een wapen gesmeed was, allen weerstand van wereldsche en geestelijke machten te sterk?

Reeds dreigde de stad haar goeden naam bij 's lands hooge overheid te verliezen. Vooral door de inblazingen van den minderbroeder KORNELIS VAN NAARDEN,³ die najverig misschien op de volksgunst aan PELT gedurig betoond, al wat hier voorviel overbriefde aan den gardiaan zijner orde te Brussel, kwam Amsterdam meer en meer in verdenking van een broeinest der ketterij te zijn. 't Bestuur, toen het den 16en Februari 1525 dit verwijt in den Haag vernam, stond verlegen. Inderdaad, 't viel niet te ontkennen: dagelijks werd de spanning grooter tusschen de burgers onderling, bedenkelijker hun tweespalt, ruwer en woester de taal, waarmee

¹⁾ 't Feit werd besproken door de beide afgevaardigden der stad naar Brussel op een audientie, 10 April 1527, en was door twee monniken te Brussel zeer breed uitgemeten, nu (toen de afgevaardigden zich daarover verantwoordden) »over twee jaeren." Zie 't verhaal dier audientie bij ANDRIES JACOBS, t. a. pl.

²⁾ *Keurbrek* D f°. 103.

³⁾ Hoe later (1534) over dien KORNELIS VAN NAARDEN gedacht werd is op te maken uit de stukken, door CORNELIUS gedrukt *Munst. aufr.* II s. 392, 395. SARTORIUS vergeleek zijn preeken, denklijk om de scheldwoorden die hij gebruikte, bij hondengeblaf.

zij elkander in hunne overtuigingen zochten te grieven. Nu een oploop, terwijl eenige geestelijken met geweld uit een woning werden gekeerd, waar zich een paar door hen vervolgte kloosterlingen schuil houdt; ¹ dan allerlei samenscholing, die de verbittering der beide partijen bijna tot het uiterste drijft. Hier een onguere Sacramentist, die een medeburger om zijn eerbied voor Maria beschimpt door van de »moeder Goidts" te zeggen, dat zij »nyet meer en was dan Mal Yetgen," een bekende onnoozele vrouw, ² of die, zinspelelende op de vlucht naar Egypte durft spotten: »is onse Lieve Vrouwe so heylich, hoe heylich moet dan wesen de esel, die den hutschpot all te samen gedragen heeft!" ³ — daar een dweepster die, door ijver voor de Kerk verteerd, de Evangelischen als zij uit hun conventikel naar huis keeren achterna gilt: »kettters! kettters! ghy houdt schoole in uw huis!" ⁴ of een ellendeling, die zich de eeuwenoude leugen der Heidenen tegen de belijders van Jezus niet schaamt en van de geheime vergaderplaatsen der Sacramentisten uitstrooit, dat zij niets anders dan bordeelen waren, om zich over te geven aan de dierlijkste lusten. ⁵

Krachtig strafte wel de overheid die vergripen, maar ze moest toch inzien, dat deze gestrengheid de eigenlijke ketterij niet bedwong en de aantijgingen haar gedaan van lauwhed en onrechtzinnigheid niet krachteloos maakte. Evenwel zij kon niet besluiten tot een vervolging van hare burgers om des geloofs wille en hoopte genoeg te doen ter weerlegging van het booze gerucht, door zonder verzet te gedoogen, eerst dat mr. HERMAN VAN DER GOUDE een inquisitoriaal onderzoek tegen sommige verdachten instelde en dat later JOANNES SARTORIUS, tegelijk met eenige burgers zoo als ADRIAAN de huikmaker en LIJSBET SPIEGEL, alsof er geen *jus non evocandi* bestond, werden weggeleid naar den Haag om daar voor den

¹) Vonnis 26 Aug. 1525 tegen JAN JANSZON CORT in *Keurboek* D^o. 192 v°.

²) Vonnis 12 Sept. 1525 tegen PETER VETGEN, ald. f°. 193. In »Marietje" en »malle Ietje" schuilt een woordspeling, zoo als de volksgeestigheid die gaarne heeft.

³) Vonnis 8 Aug. 1525 tegen den kaardemaker JAN GOOSSEN, ald. f°. 192.

⁴) Vonnis 18 Oct. 1525 tegen MOUCKE MEINUWE, ald. f°. 194.

⁵) Vonnis 26 Aug. 1525 tegen JAN JACOBS, ald. f°. 193.

inquisitieraad terecht te staan. Zou de landvoogdes uit deze toevriendheid niet afleiden, dat inderdaad de Amsterdamsche regeering er alles voor over had om de ketterij uit te roeien? Zij vleide er zich mede. Gaarne onttrok zij zich aan de weinig begeerlijke taak, die te 's Gravenhage met zóó veel ijver was opgevat, en zocht, een maand of wat later, aan MARGARETA (misschien ook aan zichzelf) de overtuiging op te dringen, die het laatste vermoeden alsof zij ketterschgezind was wegnemen moest: »merchy Dieu! le mal de la secte Lutherane, est maintenant estinct!»

Hoe groot de moeilijkheden waren, die 't bestuur van Amsterdam ter zake der ketterij te doorworstelen had, toch bleken ze weldra in een deel van Zuid-Holland nog veel grooter te zijn. Daar had zich de nieuwe leer sneller en verder voortgeplant. Te Leiden, de stad door Karel V juist in dien tijd tot zetel van den nieuwen bisschop van Holland bestemd, vond ze spoedig ingang bij velen, naar 't schijnt vooral onder de aanzienlijken en geleerden, die (opmerkelijk genoeg!), hierin verschillende van hunne geestverwanten elders in 't land, de meening van HOEN omtrent het avondmaal afkeurden en tot de opvatting van LUTHER neigden.¹ Waren zij misschien voor de zaak der Hervorming gewonnen, meer door 't lezen van 't geen de groote Wittenberger uitgaf, dan onder de leiding van dezen of genen prediker? De onderstelling ligt inderdaad voor de hand, daar de namen van hen, die 't eerst hier als voorgangers der Evangelischen zouden zijn opgestaan, geheel onbekend zijn gebleven,² en daarentegen de boeken van LUTHER hier

¹) Ik zeg dit, hoewel met eenigen schroom, omdat het bericht van een niet onpartijdige zijde afkomstig is en alleen eenige bevestiging vindt in de omstandigheid, dat ook de Amsterdammers JOANNES TIMANS en JOANNES PELT op 't punt der avondsmaalsleer streng Luthersch waren (zie boven). 't Bericht is te vinden bij VON SECKENDORF *Hist. der Ref.* I bl. 330 (Holl. uitg.) en ontleend uit een brief van SPALATINUS in 1525 aan JAN VAN DOLTZIG geschreven. Ik ken den datum van dezen brief niet, die misschien (het werk kwam mij niet ter hand) voorkomt in VON NEUDECKER und PRELLER, *Georg Spalatin's historischer Nachlass und Briefe* I 1851.

²) SCHOOCKIUS, l. l. p. 480 verklaart van Leiden: »interim hactenus investigare non potui, quinam primitus buccinam ibidem inflaverint.«

zeer vroeg en veelvuldig gereeden aftrek vonden. Dit laatste was zóó zeer het geval, dat de Leidsche magistraat zich niet alleen haastte het plakkaat van 29 April 1522 tegen LUTHER terstond ¹ te doen afkondigen, maar ook reeds drie dagen daarna, den 2en Mei, klaagde over den onwil der burgers, om aan den last des keizers gehoor te geven, vooral omdat zij »die voers. MAERTIJN LUTHERS boucken by hem houden ende met woirden willen defenderen.” Binnen vier-en-twintig uren moesten zij die aan den schout uitleveren: »want indien yemant bevonden worde, die after desen dach eenige boucken van den voirs. MAERTIJN LUTHER onder hem heeft, heymelick ofte openbaerlick, ofte hem vervordert den voers. MAERTIJN ofte syn boucken te verantwoirden, ² dat zal tGerecht after desen dach corrigeren ende straffen nae inhoud van den edict ende gebodt der K. Mat.” ³ Maar in weerwil dier strenge bedreigingen ontsnapte menig geschrift aan de algemeene verbeurdverklaring en werd de verboden waar even ruim aangevoerd als gretig verkocht. Eerst in 't begin van 1524, toen een vonnis van 't Hof van Holland onvermijdelijk was, week de boekverkooper JAN SEVERS uit naar Utrecht, die sedert jaren te Leiden gevestigd in den laatsten tijd zijn beste nering juist aan den verkoop van »heretike bouxskens” te danken en onder anderen een vertaling bezorgd had van LUTHER'S uitgaaf der *Duytsche theologie ofte somme vander godlycke Scrftueren*. ⁴

De schout FILIPS NACHTEGAAL mocht dan ook ijverig waken voor de handhaving van 's keizers plakkaat en den clerus beschermen, het getal der Evangelischen werd er niet minder om. Ook Leiden leverde in den zomer van 1523 onderscheidene gevangenen, toen 't bevel uit den Haag kwam, om de van ketterij

¹) Vroeger deelde ik mede, dat de afkondiging in andere steden eerst plaats had in 't begin van Juni.

²) Verdedigen.

³) Archief te Leiden. 't Stuk is medegedeeld in de *Kronijk van 't hist. genoots. te Utrecht* 1848, bl. 72 en 73.

⁴) Zie het vonnis in de *Crimin. Sententiën 's Hof's v. H.* op 13 Juli 1524 en vgl. wat ik zoowel op bl. 39 als bij 't bespreken der Hervorming in Utrecht omtrent JAN SEVERS het medegedeeld.

verdachten derwaarts op te zenden; ¹ ook naar Leiden was 't noodig, dat de Utrechtsche kanunnik mr. HERMAN VAN DER GOUDE in Mei 1525 overkwam om »dopinye der geïnficiëerden te distrueren;'' ² ook van daar werden er sommigen kort daarna overgebracht naar den Haag ter beschikking van den inquisitierraad. ³ Zelfs de toen uitgesproken vonnissen onderdrukten wel de ketterij, doch roeiden haar niet uit. Het wantrouwen tegen de priesterschap, de afkeer van hare zedeloosheid, die tot den schimpnaam »biechthengsten'' aanleiding gaf, bleef even groot. Durfde de Sacramentist zijn gevoelens niet openlijk uitspreken, hij wreekte zich over dien dwang, door in 't geheim de geestelijken te treffen met scherp spot. Een half jaar later ⁴ bleek het. Toen vond de dienaarschap van den schout eenige rijmpjes in de sint Pieterskerk aangeplakt: het eene betrof haar eigen opperhoofd en luidde:

Siet toe, siet toe, o lieve schout,
Wee u! wat gy den cappen ⁵ thooft ophout.

Een ander hield eene algemeene waarschuwing in, »alle eerlicke doechtsame vrouwen hoir eere te nae'' meende 't stadsbestuur:

Gy vrome mannen! hoet uwe yrouwen
Voor alle monicken, of tsal u rouwen.

Twee andere rijmpjes waren aan de biechtstoelen vastgehecht en maakten bekend:

Deze vier stoelen zyn al te coep ende niet te huyr.
Want wat men hier coept, tys arch ende al te duyrr.

¹) Zie de kronijk afgedrukt in MATTHAEUS, *Fundationes* p. 522, en reeds vroeger door mij aangehaald. Toch ben ik niet vreemd van de meening, dat die kronijkschrijver de gebeurtenissen van 1523 en 1525 verward heeft en derhalve de opzending der gevangenen uit Leiden alleen op 1525 betrekking heeft.

²) Vgl. boven wat van zijn werkzaamheid te Amsterdam word gezegd.

³) Volgens den brief van MARCELIS VAN ZEGERSCAPPELT 10 Juni 1525, afgedrukt door VAN ASCH VAN WIJCK, *Archief* III bl. 159, en de mss. aantekeningen van Ds. SMIT aangehaald door DOMELA NIEUWENHUIS, *Bijdr. tot de gesch. der Luth. Kerk* V bl. 1.

⁴) N.l. 20 Januari 1526: zie de archiefstukken, waaraan ik deze bijzonderheden ontleende, in de aanstonds geciteerde *Kronijk van 't hist. genoots. t. a. pl.*

⁵) Monniken.

Of ook:

Deze stoel wilmen vercoepen ende nyet verhuuren,
Want die biechtheynxsten sellen hyer nyet dueren:
Dat *waerom* selsty cortelinck hooren;
Godt wil, men sals nyet langer smoeien.¹

Niettegenstaande tien gouden carolusguldens werden uitgelooft, bleef de auteur dier ruwe spotternijen onbekend. Toch voorkwam de krachtige houding der overheid nieuwe stoornissen van dien aard. Ze scheen haar doel te bereiken en, gelijk zij 't in hare keur uitdrukte, te beletten dat »theylige kerstengelove in zulcker verachtinge gebracht werd, alst God beter is in sommige plaetsen:» evenwel zij kon den heimelijken voortgang der Hervorming niet stuiten. Ernstig en schier radeloos, welke maatregelen te nemen, klaagde daarover nog negen maanden later ter Statenvergadering de burgemeester HENDRIK FLORISZON: nog altijd waren er »sommige die qualicken gevoelden van dat heylige sacrament.» Baatte het veel, dat op die klacht het Hof terstond den raadsheer JAN VAN DUIVENVOORDE als gedelegeerde naar Leiden zond en hem een herhaald onderzoek aanbeval, toen 't eerste tot niets had geleid?² 't Blijkt niet, maar zoo veel is zeker: welk een afbreuk de Sacramentisten hier ook leden door veelvuldige overgangen tot de partij van hunnen medeburger JAN BEUKELS, eerlang den koning van Munster, er vormde zich een gemeente van Evangelischen, die nog tien jaar later (1536) in stand was, toen JOANNES SARTORIUS van Noordwijk uit haar bezocht.³

Toch bleef in Zuid-Holland Delft het eigenlijke brandpunt der ketterij, vooral nadat de gemeente aldaar, die (gelijk vroeger werd opgemerkt) de oudste van allen was, een zeer belangrijke filiaal in 's Gravenhage gewonnen had. Van dat brandpunt gingen stralen

¹) 't Verhuren hier tegenover het verkoopen gesteld is denkelijk een schimp op de terminarissen, die tijdelijk den biechtstoel in gebruik hadden. Van de drie laatste regels, door mij iets of wat geëmendeerd is de zin: zij zullen hier niet blijven. Waarom niet? gij zult het binnen kort hooren, want God wil dat men de waarheid niet langer onderdrukken zal.

²) Deze bijzonderheden blijken uit een brief van 't Hof aan den stadhouder, 30 October 1526, nog voorhanden op 't archief te Brussel.

³) SCHROECKIUS, l. l. p. 480.

uit, oostwaarts naar Voorburg en westwaarts naar 's Gravenzande. Uit het klooster van laatstgemeld dorp was reeds in 1523 een monnik ontvlucht, die voor goed de pij had afgelegd en, waarschijnlijk op 't gerucht der gunstige ontvangst die HENDRIK VAN ZUTFEN te Bremen gevonden had, derwaarts de wijk wilde nemen, maar te Enkhuizen door den schout werd gevat, tegelijk met drie nonnen of begynen, die almede de wereldlijke kleeding hadden aangenomen.¹ Te Voorburg schijnt omstreeks denzelfden tijd de Sacramentistery reeds zóó diep te zijn doorgedrongen, misschien door de achteloosheid, misschien ook door de onrechtzinnigheid van den pastoor LAMBERT OTTENS, dat na diens dood de priester JAN VAN POLANEN de collatie verkreeg alleen onder uitdrukkelijke voorwaarde van nooit kettersch onderwijs te zullen geven, nooit eenig kettersch boek te lezen of in huis te hebben, ja ook nooit om te gaan met iemand 'die verdacht werd van »de secte" te zijn of het in 't vervolg te zullen worden.² Zeker, groot moest er reeds 't getal sectarissen en wèl gegrond het vermoeden zijn, dat in Voorburg veel verboden boeken gelezen werden, om bij 't begeven der standplaats zulk een scherpe bepaling noodig te keuren.

Te Delft (met een enkel woord zij hier herinnerd, wat uitvoeriger in het eerste hoofdstuk werd medegedeeld³) hadden zich sedert 1520 de eerste beginselen gevormd eener nieuwe gemeente onder den Utrechtschen dominikaner WOUTER »den Lutherschen monnik," die zich krachtig verzettende tegen de aflaatprediking welhaast een menigte aanhangers wierf, voor wie hij geregeld als leeraar, niet langer in geestelijk gewaad maar in gewone burgerkleeding optrad. Reeds terstond vond hij een krachtigen steun te 's Gravenhage bij den advokaat KORNELIS HENDRIKS HOEN, te Delft bij den rector der Latijnsche school FREDERIK HONDEBEKE, terwijl ook GEORGIUS SAGANUS zijne zijde koos en de jeugdige Amsterdammer JOANNES SARTORIUS door zijn onderwijs voor de zaak der Hervorming gewonnen

¹) DODT, a. w. III bl. 33.

²) Zie de daarvan 1 Dec. 1524 opgemaakte acte in 't *Kerkhist. archief* III bl. 116.

³) Bl. 83 en verv.

werd. In het vroege voorjaar van 1522 wekte de gemeente de gunstigste verwachtingen op: zij telde destijds of kort daarna onder hare leden te 's Gravenhage den rector WILLEM CLAESZ. VAN DE VOLDERSGRAFT, die zich naar deze woonplaats DE VOLDER, FULLONIUS of GNAFEUS liet noemen,¹ te Delft den onderpastoor der sint Hippolytus-kerk, misschien DIRK HOEFGEN genaamd. Maar een zware beproeving trof haar een jaar later. Nauwelijks was haar uit brieven van hare naar Zwitserland gereisde vrienden RODE en SAGANUS gebleken, hoe zeer OECOLAMPADIUS 't vertoog over 't avondmaal goedkeurde en hoe vast zij, nu te Zurich gekomen, zich overtuigd hielden, dat ook ZWINGLI daaraan zijn zegel zou hechten,² — toen ze plotseling (Februari 1523) in rouw werd gedompeld door de gewelddadige ontvoering van hem, dien ze behalve als opsteller van het bedoelde vertoog bovendien om zijne edele eigenschappen hoog vereerde, van KORNELIS HENDRIKS HOEN naar de gevangenis te Geertruidenberg. Van toen af begon voor de Delfsche en 's Gravenhaagsche gemeente een bange strijd: na eens had ze maar al te veel reden, om zich het ergste voor te stellen van hare vervolgers, dan weder scheen het dreigend gevaar afgewend, maar om welhaast schrikwekkender dan ooit terug te keeren.

Eerst den 29en October brak er een tijdperk van verademing aan. 't Mag na het vroeger reeds medegedeelde overbodig geacht worden den gang van HOEN'S rechtsgeding andermaal in alle bijzonderheden te volgen. 't Zij genoeg hier te herinneren, hoe door 't krachtig protest der Staten van Holland eene acte van de landvoogdes werd verkregen tot bevestiging van het *jus non evocandi*, — hoe reeds den 11en Maart de gevangene van Geertruidenberg terug was gevoerd en nu op de Voorpoort van 't Hof in hechtenis bleef, — maar hoe wederom weken en maanden verliepen, zonder dat er aan zijn zaak, behalve het inventariseeren zijner goederen van overheidswegen in de maand Mei, iets gedaan werd. Was 't een gunstig of ongunstig teeken? Wie, bouwende op de bijzondere achting, waarin HOEN bij de Staten van Holland stond, en op hun veel-

¹) Vgl. boven bl. 31.

²) Zij waren er in Januari 1523, zie boven bl. 101—104.

vermogende bescherming, zich nog altijd een goeden afloop had voorgesteld, verloor schier den moed, nu de geheime aanschrijving der landvoogdes, om allen wier rechtzinnigheid verdacht werd in hechtenis te nemen en te 's Gravenhage aan 't Hof uit te leveren, niet alleen aan den dag kwam, maar ook bleek door de schouten stipt gevolgd te zijn. In de maanden Juni en Juli werden er van Leiden, Haarlem, Amsterdam en andere steden onder zeker geleide een menigte gevangenen naar de Voorpoort gebracht. Ook Delft bleef niet vrij. Een ooggetuige verhaalt, hoe de schout beiden, den onderpastoor en den rector CANIRIVUS (HONDEBEKE), in banden sloeg, terwijl van alle kanten zijne discipelen toestroomden, om hun deelneming met zijn treurig lot te betuigen.¹ Maar te vergeefs! nog denzelfden dag, nog eer de stadsregeering 't beletten kon, liet de schout hen, met eenige anderen op dezelfde wijze en om dezelfde reden gevat, naar 's Gravenhage voeren.

Aan de geestelijke vierschaar te Utrecht werd denkelijk 't verhoor van den vice-cureit opgedragen; maar de beslissing over CANIRIVUS, gelijk die over HOEN aan 's keizers inquisiteur VAN DER HULST voorbehouden. 't Laatste vooral wekte groote bekommring. Men kende den man, zijn zedeloos leven, zijn dweepzieken ijver tegen al wat naar ketterij zweemde, zijn sluwheid waarvoor een PRAEPOSITUS was bezweken, zijn onverzoenlijk woeden tegen de augustijners, zijn deel aan den marteldood van twee hunner te Brussel. Men wist welk een macht de paus hem verleend had en hoe zeer hem de keizer genegen was; — en dit alles, terwijl hij openlijk verklaarde, de tusschenkomst der Staten in de zaak van mr. HOEN op dien armen gevangene zóó te zullen wreken, dat men er van gewagen zou »in Italië, in Spangen, in Engellant ende Vrancrijk.”²

¹) De kronijkschrijver, wiens bericht in de *Foundationes* van MATTHAËUS p. 522 reeds meermalen door mij geciteerd werd, verhaalt: »in Delft civitate vidi rectorem scholasticorum capi per scultetum civitatis, concurrentibus omnibus scholasticis post eum; similiter et vicecuratum ecclesiae sancti Hippolyti Delfensis. Hi pariter eodem die deducti fuere captivi in Hagam, sistendi consulatui majoris Curiae et inprimis Dominae Sabaudiae. Capti et abducti praeterea et alii ex eadem civitate.”

²) ANDRIES JACOBS t. a. pl. dagvaart van 23 Aug. 1523.

't Ergste stond te vreezen voor HOEN, voor CANIRIVUS en hun lotgenooten. Vleide zich deze of gene met een gunstige wending der rechtszaak, toen CANIRIVUS weer van de Voorpoort ontslagen en naar Delft teruggebracht werd,¹ — hij liet welhaast die hoop varen, daar geene invrijheidstelling volgde, en de oorzaak van zijn gevangenschap, namelijk het vermoeden van ketterij, nog altijd blijkbaar zoo zwaar bij 's Lands overheid woog, dat juist omstreeks dezen tijd (in 't laatst van Juli) zijn amtggenoot te 's Gravenhage GNAFEUS alleen om deze reden almede in hechtenis raakte. Zoo werden de Sacramentisten te Delft en in den Haag weken aaneen geslingerd tusschen hopen en vreezen. Nu eens (14 Juli) loopt het gerucht, dat mr. FRANÇOIS VAN DER HULST met zijne medehelpers in aantocht is om de geestelijke vierschaar te spannen, dan weer (begin van Augustus) wordt het stellig tegengesproken en blijkt het dat hij te Gorkum is gebleven. Heden (9 Augustus) de eisch om de gevangenen derwaarts te zenden; morgen 't verraad van mr. FLORIS OEM (tusschen 9 en 14 Augustus) die hen heimelijk van de Voorpoort ontvoeren wil, maar straks, nadat zijn toelieg mislukt is, het protest van de Staten (14 Augustus) en de maatregel, om GNAFEUS tot zijn meerdere veiligheid over te brengen naar den kerker te Delft.²

Eindelijk, dank zij den onvermoeiden tegenstand der Staten, verhielderen de uitzichten. De landvoogdes geeft toe (6 September); de inquisiteur vervalt in ongenade en wordt afgezet (October); ter-

¹) 't Schijnt te volgen uit hetgeen de Delfsche pensionaris ter dagvaart van 9 Augustus (volgens ANDRIES JACOBS) berichtte: »hoe myn G. V. ende FRANS VAN DER HULST belooft hadde te scriven brieven an die stede van Delft, omme denselven FRANS VAN DER HULST te leveren VREDERICK scoelmeester van Delft tot Gorkum roerende de secta lutherana." De Delfsche overheid was toch alleen dan in staat hem te »leveren," wanneer hij in *haar* kerker was, niet wanneer 't Hof hem op de Voorpoort in hechtenis hield. Waarschijnlijk zouden wij in dezen stelliger mogen spreken, zoo wij het Delfsche archief van dien tijd konden raadplegen, dat echter door brand verloren ging.

²) Immers in het *Martyrium Pistorii* (1649) p. 5 schrijft GNAFEUS zelf van PISTORIUS: »me quoque una cum CORNELIO HONIO, jurisconsulto doctissimo, monachismi a me confutati ergo captivum officiose admodum *apud Delphos haerentem* invisit." Hij was derhalve bij dit bezoek niet op de Voorpoort, maar te Delft in hechtenis.

stond neemt het Hof van Holland de zaak van HOEN en GNAFEUS in behandeling, terwijl die van CANIRIVUS waarschijnlijk werd overgelaten aan de regeering te Delft.¹ Hoe dit zij, de uitspraak was gelijkkluidend. Voor alle drie werd de plaats hunner inwoning tot »haere vangenisse gestelt" d. i. 't verlaten daarvan hun verboden. HOEN en GNAFEUS moesten zich den 29^{en} October voor een gedelegeerde van 't Hof, den raadsheer GERRIT VAN ASSENDELFT, plechtig verbinden tot het nakomen dezer bepaling op een geldboete, waarvoor zij borgen stelden.² Uit het bedrag dier boete laat zich eenigermate 't verschil van hun vermogen afleiden: voor »mr. CORNELIS HENRICX HOEN advocaet van desen Hove," ongetwijfeld een rijk man, beliep ze »drieduysent ducaten;" voor »mr. WILLEM CLAESZ. *alias* VOLDERSGRAFT, priester, scoelmeester van den Hage drie hondert ponden van veertich grooten vlaems tpont." Daarentegen kwam »mr. VREDERICK HONDEBEKE, rectoer der schole van Delft," met een »cautie van hondert carolusguldens" vrij, terwijl ('t is eene aanwijzing, hoe de Delfsche aristokratie over de Sacramentisterij dacht) voor deze ook in die dagen betrekkelijk geringe som zich borgstelden drie der aanzienlijkste en meest gegoede bur-

¹) CANIRIVUS komt hier in 't *Memoriaelb. van 't Hof* niet voor, maar wel op f°. 83 den 23^{en} April 1525, toen het hem opgelegde verbod om Delft te verlaten werd ingetrokken. Daaruit blijkt dat een gelijk vonnis, als HOEN en GNAFEUS trof, ook over hem in 1523 was geveld: evenwel 't onthreken van dit vonnis in het memoriaal van 't Hof doet mij gissen, dat de Delfsche regeering en niet het Hof het uitsprak.

²) *Derde Memoriaelb. van A. SANDELIJX* f°. 27 v° en f°. 28. Door dit vonnis eindigde voor GNAFEUS de gevangenschap, waarover hij in de opdracht aan 't Hof van Holland vóór zijn boekje *Tobias ende Lazarus*, (ik gebruik hier de uitgaaf van 1577), aldus schrijft: „Uwe Eerbaerheydt is eensdeels noch wel indachtich, met wat neersticheydt dat ick die jonghe scholieren van mijn jonge jaren af gedient hebbe, ende wat groote vervolginghe de Satan (door sommige syne schiltknepen) int eerste over my verweckte, omdat ick zyn rijk der ceremonien ende valsche godsdienst niet so neerstelick wilde volgen, eeren ende voorstaen, als sy gherne wilden. Daerover sy my met den vromen ende wel geleerden mr. CORNELIS HOEN (sonder ghehoor der saken) op dien tijt in der gevanckenisse (op voorgestelde cautie) twee jaren lanck hebbe moeten houden, in welke bestrickinge nyemandt compareerde, om ons erghens in te beclagen oft aen te spreken, daerover ooc de vrome HONIUS in God salichlicken ghestorven.”

gers: mr. MICHEL VAN ALMONDE, FRANS DUYST en ANTHONIS MATTHIJSZON.

Geen der drie veroordeelden schond de afgelegde belofte. Door velen beklaagd, om 't geen zij verduurd hadden, ¹ genoten zij de achting van allen en bleven rustig in hunne betrekkingen werkzaam, zeker ook der jeugdige gemeente van de Evangelischen tot zegen. Even dreigend toch als voor haar 't jaar 1523 geweest was, even gunstig was het jaar 1524. Haar gevoelens vonden gedurig meer ingang bij velen. Of was het ook daaraan niet toe te schrijven, dat de 's Gravenhaagsche burgerij verantwoording afvorderde van kerkmeesters, heilige-geest-meesters en gasthuismeesters over hun geldelijk beheer en den 30^{en} Juli 1524 een besluit van 't Hof wist te verwerven, waarbij die eisch haar werd toegestaan? ² bleek er niet uit, dat de tijd der onmondigheid een eind had genomen, dat de leek niet langer boog voor 't gezag van den clerus, dat hij in 't gebruik ook van geestelijke goederen toezicht en renschap noodig achtte, in één woord dat de burgerij, voor zoo verre de Hervorming een protest was tegen de hiërarchie, onder den invloed der nieuwe denkbeelden stond? Misschien had mr. HOEN, die »grand aumosnier" wordt genoemd ³ en derhalve met de armenzorg was belast, eenig deel aan 't besluit door het Hof genomen; misschien was hij toen reeds overleden. ⁴ Maar, hoe groot een verlies zijn sterven mocht zijn voor de gemeente der Evangelischen, zij kon zich nog in datzelfde jaar verblijden over de voltooiing van een werk, dat haar grooten vooruitgang verzekerde: de reeds ge-

¹) Zoo HOEN b. v. door CORNELIUS AURELIUS (zie boven bl. 32 en 33), die hem na zijn gevangenschap voor 't eerst in de sinte Agneskerk te 's Gravenhage ontmoette op sint Pontiaan (19 Nov.) 1523, volgens zijn brief aan hem uitgegeven door C. BURMANNUS, *Adrianus VI* p. 246: een brief, die hoewel ongedateerd volgens den inhoud in den nazomer van 1524 moet zijn geschreven.

²) DE RIJMER, *Beschr. van 's Gravenhage* I bl. 344.

³) In 't stuk van MARGARETA in 't 3° *Memoriael van A. SANDELIJN* f°. 10.

⁴) Vóór April 1525 was hij zeker overleden: anders toch zou een gelijk besluit, als toen omtrent GNAFEUS werd vastgesteld, ook te zijnen aanzien genomen zijn. In den straks aangehaalden brief van AURELIUS (nazomer 1524) belooft deze hem met sint Michiel (29 Sept.) eenige geschriften ter uitgaaf te zullen zenden: daar die uitgaaf nooit gevolgd is, vermoed ik dat HOEN toen reeds gestorven was.

noemde vertaling van 't Nieuwe Testament naar ERASMUS, die bij KORNELIS HENDRIKS LETTERSNIJDER te Delft het licht zag.

Bovendien werd de evangelieprediking geregeld onder haar voortgezet. Daar CANIRIVUS na 't gebeurde onder een al te scherp toezicht stond, dan dat hij 't wagen kon openlijk in dezen tijd zijn gevoelens van den kansel te verkondigen, zal wel te Delft WOUTER de dominikaner de gewone voorganger der Evangelischen geweest zijn. Van twee zijner preeken, de eene over Psalm I, de ander over Luk. X: 42, was de indruk althans op een zijner hoorders, DAVID JORISZ., overweldigend en diep.¹ Trouwens, in diens veelbewogen leven was er menigvuldige aanleiding toe. Reeds in zijne eerste jeugd had zijn vader JORIS van Amersfoort, door hem te doen optreden bij het tooneelspel der rederijkers en aan een glasmaler zijne opleiding toe te vertrouwen, een ziekelijke eerezucht in hem gewekt en zijn verbeelding overprikkeld, maar nog bedenkelijker was het voor zijn gevoelsleven dat plotseling, nadat binnen weinige dagen zijn vader, twee broeders en zes zusters door de pest waren weggerukt, de veertienjarige knaap alleen overbleef met zijn moeder (MARITJE JANS DE GORTER); tegen wil en dank had hij na die ontzettende ramp zijn lievelingsstudiën als kunstenaar moeten opgeven, om zich te wijden aan de handelszaak eerst van zijn moeder en, toen hij daarbij niet duren kon, van een vreemden meester. Maar de liefde tot de kunst of meer nog de zucht naar een leven van afwisseling, van sterke indrukken, van krachtige prikkels liet hem geen rust. Drie jaren lang zwierf hij om in België, Frankrijk en Engeland, levende alleen voor zijn kunst en van 't geen ze hem verschaft. Eindelijk was hij te Delft teruggekeerd en scheen er zich, na zijn huwelijk met DIRKJE WILLEMS, voor goed gevestigd te hebben. Maar, hoe gelukkig hij zich ook

¹) De volgende bijzonderheden zijn ontleend aan *David Joris sonderbare lebensbeschreibung*, een geschrift omtrent 1540 door een Davidjorist in onze taal opgesteld, maar alleen in een gebrekkig Hoogduitsche vertaling bewaard gebleven door G. ARNOLD, *Unpartheyische Kirchen- und Ketzerhistorien*, Schaffh. 1740 I s. 1313. 't Hier medegedeelde komt voor op s. 1315 en 1316 Vgl. voorts NIFFOLD's voortreffelijke monografie in NIEDNER's *Zeit f. hist. Theol.* Jahrg. 1863 en 1864.

gevoelde in 't bezit eener aangebeden vrouw, zijn onrustige geest, zijn hartstochtelijke gejaagdheid dreef hem altijd voort. Dwepen moest hij, waar dan ook mede, gelijk hij eens gedweept had met de kunst of met het zwerven door vreemde landen of met velerlei liefdes-idealen, eer de huwelijksband was gelegd. In dat licht ontvlambaar gemoed viel de vonk. Daar hoort hij den prediker 't voorbeeld van Maria van Bethanië aanprijzen, die het ééne noodige, het goede deel had verkozen, dat niet van haar zou worden weggenomen, — en terstond verteerde hem een liefde voor dit ééne »dat hij schier daarin wilde verdrinken, zoo groot een lust en begeerte ontstond er bij hem en nam van dag tot dag toe; ja hij leerde meer, dan men zou kunnen gelooven, geheel alleen uit zichzelf, hoe veel hij ook bovendien doen moest om zijn huisgezin te onderhouden. Trouwens,” voegt de biograaf er bij, »allen, die in dezen tijd de kennis Gods zochten, konden niet nalaten hunne harten daaraan over te geven en trachtten elkander daarin te boven te gaan.” Die eerezucht was zeker DAVID JORISZ. niet vreemd, maar toch ook bij 't hooren der zaligprijzing van hem, die de wet des Heeren dag en nacht overdenkt, vervulde hem een ander, een heilig verlangen; zijn lust was in des Heeren wet; Hem ingeplant te worden zijn volhardend streven. Wel ontbrak het niet »aan verzoeking, dat hij namelijk in dien goeden ijver weer stilstond, maar als hij dan zuchtte en klaagde over zijn goddeloos vleeschelijk ijdel leven, dan bezat hij wederom een tijd lang zulk een vurigen geest, dat hij, om zoo te zeggen, niets ontzag en zich in menig gevaar begaf.” Met deze woorden beschrijft zijn biograaf de stemming, waarin hij verkeerde. Zonder twijfel, bij een man zóó rijk aan ervaring, zóó prikkelbaar, zóó hartstochtelijk als DAVID JORISZ. zijn de trekken scherper geteekend, maar toch in dien brandenden ijver voor onderzoek, in dat hongeren en dorsten naar godsdienstkennis, in dat heftig veroordeelen van zijn vroeger leven en zijn vroegere overtuiging vertoont hij het type van honderden, zoo niet van duizenden te dien tijde. Wat hij op 't eerste hooren der nieuwe leer gevoelde ondervond menig ander; wat hij voornam, kwam bij velen in dienzelfden kring op.

Werkte ook te Delft de overspanning, waarin deze en gene

Sacramentist verkeerde, aanstekelijk? ontaardde ook daar de geloofs-ijver in een zekere ruwheid en woestheid, die zich niet ontzag den andersdenkende in zijn dierbaarste overtuigingen te grieven en maar al te licht oversloeg tot baldadigheid en geweld? Enkele berichten uit dien tijd doen het vermoeden. Opmerkelijk toch is het, hoe de biograaf van DAVID JORISZ. onmiddellijk op de medegedeelde bijzonderheden laat volgen, dat zijn haat tegen de papisten hem er toe dreef om alle straten en plaatsen op te zoeken, waar Maria-beelden of heiligenbeelden stonden, ten einde hen die er voor neerknielden streng te bestraffen,¹ — en hoe terzelfdertijd nl. in 't laatst van April 1525 te Mechelen 't gerucht liep »dat tot Delft alle de statuen ende ymagen van de heyligen uyt de kerk genomen soudē wesen en alle de Vrouwenhuyskens al affgebroken zyn, ende datmen sinter Nicolaes after aen een schip gebonden hadt ende gesleept deur twater, ende dat oeck onlancx" (weder dezelfde laster, als die ook te Amsterdam het verwijt der Heidenen tegen de oudste christengemeenten herhaalde) »een rumoer oft gemeen seggen binnen Delft soude geweest hebben, dat alle goeden soudē wezen gemeen." ² Zeker, 't Hof dat naar de zaak onderzoek had gedaan, verklaarde aan de landvoogdes, dat het »nyet en konste bevinden yet daeran te zyn," — maar, wat het Hof niet »bevinden" kon, wat blijkbaar zeer en zeer overdreven was, had daarvan zweem noch schaduw bestaan? was alles, in den striktsten zin genomen alles, een lasterlijke vinding van de terminarissen, »die altyt veel quade dingen opte stoel seggen ende prediken," of door sommige eierzuchtigen kunstig uitgedacht, »ut commissiones consequantur" d. i. om van 's keizers wege aangesteld te worden tot commissarissen van onderzoek of gedelegeerde rechters? ³ 't Kan zijn, maar toch de beschuldiging schijnt te zwaar en te omstandig, ja ze klonk ook te ver, dan dat ze geacht kan worden geheel uit de lucht gegrepen te wezen.

¹) Wegens 't gebrek aan tijdsorde in deze *Lebensbeschreibung* is het nogtans moeielijk te beslissen, of het door hem medegedeelde in 1525 voorviel, dan wel of het betrekking heeft op 't geen in 1528 gebeurde.

²) ADRIAAN JACOBS, t. a. pl. dagvaart van 1 Mei 1525.

³) Deze motieven voerden de Hollanders aan tot weerlegging der aanklachten volgens ANDRIES JACOBS, t. a. pl.

Hoe dit zij, gelukkig bereikte dit gerucht Mechelen eerst nadat de landvoogdes gunstig beschikt had (15 April) op 't verzoek van GNAFEUS en CANIRIVUS, die »tot noch toe vangenisse hadden moeten houden" in hunne woonplaats, maar nu »souden mogen reysen alst hem beliefd," mits belovende bij de eerste dagvaarding van 't Hof te zullen terugkeeren en behoorlijke borgen daarvoor stellende.¹ Waarschijnlijk maakte CANIRIVUS, terstond nadat het Hof aan deze beschikking den 23^{en} April 1525 gevolg had gegeven, van de verleende vergunning gebruik: althans later komt zijn naam in Noord-Nederland niet voor.²

GNAFEUS daarentegen bleef in zijn ambt te 's Gravenhage. 't Zou echter niet voor lang zijn. Reeds omstreeks de helft van Mei³ geraakte hij weder in hechtenis. »Als ik," zoo verhaalt hij zelf,⁴ »na de tweejarige bestrickinge op hanttastinghe los geworden was ende myn wederpartien een troostelick chartabelle te handen gecregen hadden, welke chartabelle ick door begeerte van goede lieden aen een arme bedroefde weduwe gheschreven hadt, so hebben sy my ten tweedemaele daarom doen vangen."⁵ Elders deelt hij mede dat hij was »proditus a factione monastica ut quorum ordinem scripto improbasset," en voegt er hier nog bij: »want ick hadde de voorsyde weduwe met dese schrift vermaent, dat sy so mistroostich niet behoorde te wesen, omdat haer soon de cappe verlaten hadde,

¹⁾ *Derde memoriael van A. SANDELJN* f^o. en v^o. 83.

²⁾ Misschien was 't een zijner aanverwanten of nakomelingen, die den gevelsteen in de Gelkingestraat te Groningen plaatste, waarop een zwemmend hondje met den naam HONDEBEKE staat uitgebeiteld, terwijl hooger de spreuk is gesteld: *Dios con nos, una hica para vos*. 1655. Zie VAN LENNEP EN TER GOUW, *Opschriften* bl. 325.

³⁾ In 't *Martyrium Pistorii* ed. J. REVIUS 1649 schrijft GNAFEUS p. 9 dat hij »inter triduum proximum" na de gevangenneming van PISTORIUS in hechtenis raakte. Daar nu PISTORIUS omstreeks half Juli aan zijn rechters verweet: »ex sola fama bimestre totum in carcere me detinuistis" (ald. p. 97) en hij toen zijn laatste verhoor plaats had (7 Sept.) bijna vier maanden gevangen was geweest (ald. p. 158), moet deze omstreeks half Mei in den kerker te 's Gravenhage gebracht zijn: waarschijnlijk zelfs vroeger, omdat in de *Disputacie tusschen de kettermeeesters en JAN VAN WOORDEN* f°. 10, reeds den 11^{en} Juli gezegd wordt dat hij »by drie maenden" in hechtenis was.

⁴⁾ *Tobias ende Lazarus* in de Opdracht.

⁵⁾ *Martyrium Pistorii* p. 9.

aengesien dat het rijke Gods niet en was gheleghen (na de leeringhe Pauli) in spijs oft dranck, in tijden, cleederen oft plaatsen, daer dat cloosterleven meestendeel op ghefondeert was, maer veel meer in een vast geloove op God, ende in een onbeveynsde liefde tegen onsen naesten, welke geloove ende liefde haer verlopen ¹ soon, nu so wel als doe hy de grauwe cappe aen hadde, bewijzen mochte." Geen wonder, dat de inquisitie oordeelde »eum Lutheranismi suspicione graviter laborare, propterea quod monachismum confutasset et eximii cujusdam monachi apostasiam epistolio collaudasset." ² Hij, die reeds twee jaar vroeger wegens vermoeden van ketterij naar de Voorpoort werd opgebracht, was waarlijk schuldig genoeg, om andermaal tot den kerker verwezen te worden en 't getal der van heinde en ver samengebrachte gevangenen te vergrooten, over wie de inquisitieraad eerlang uitspraak zou doen.

Groot was het getal; maar onder hen allen is er niemand, die meer belangstelling wekt en meer bekend is geworden dan de priester JAN JANSZON bijgenaamd DE BAKKER of PISTORIUS. Een korte schets van zijn leven, ³ die hier niet gemist mag worden, zal tevens

¹) Weggelopen uit het klooster, ontvlucht.

²) *Mart. Pistorii*, p. 127. Wie die »eximius monachus" was blijkt niet: ROODHUYZEN gist (a. w. bl. 21) dat het de Utrechtsche BERNHARD was. Waarschijnlijk echter had deze reeds drie jaar vroeger de monnikspij afgelegd.

³) Deze schets is meerendeels ontleend aan het reeds vaak door mij geciteerde werkje: *Joannis Pistorii martyrium*, vier jaar later nl. 1 December 1529 door zijn vriend GNAPFUS in 't licht gegeven, waarvan echter noch de oudste druk, noch de Straatsburger (van 1546) mij ooit onder de oogen kwam. Ik ken alleen den druk in 1649 door J. REVIUS bezorgd) die te onrechte meende dat het vroeger nooit uitgegeven was) en de daarnaar vervaardigde vertaling van mr. J. VERWEY, in 1652 gedrukt. Het boekje bestaat uit vier gedeelten, waarvan het *eerste* het leven van PISTORIUS tot op zijn gevangenneming in Mei 1525 behelst. Er was echter (en daaraan dank ik de kennis van enkele bijzonderheden zijner geschiedenis in 't *Martyrium* voorbijgegaan) misschien reeds in 1525 verschenen: *Een suverlicke ende seer schoone disputacie, welke geschiet is in den Haghe in Hollant, tusschen die kettermeesters ende eenen Christelijcken Priester ghenaemt JAN VAN WOORDEN, aldaer ghevanghen ende oock verbrant. Welcke questien al wel ghenoteert gheweest zijn van eenen welgheleerden man anno duysent vijfhondert XXV. Den vijftienden dach Septembris. Wat macht scaden. Ic hebt ghewaecht. De »welgheleerde man"*

aanwijzen, hoe ook te Woerden de nieuwe leer bij velen ingang gevonden had.

kan wel niemand anders zijn dan GNAFEUS, van wien het bekend is, dat hij »a dictantis PISTORII ore" deze berichten »excepit in carcere, ubi una tum agebat." In dit boekje, onderscheid ik zes gedeelten. Op de keerzijde van den titel staat een lijst der »disputerende" personen. Zonder voorrede of inleiding begint terstond het *eerste* deel: een gesprek tusschen JAN VAN WOERDEN en zijn rechters, waarvan de datum niet wordt opgegeven; het *tweede* is een »disputacie geschiet na den noen;" het *derde* eene »disputacie, gheschiet den twalfsten dach Julii naer neghen uren;" het *vierde* bericht hoofdzakelijk, hoe JAN DIRKS, de vader van PISTORIUS, hem den 13^{en} Juli kwam bezoeken, hoe RIEUWERD TAPPER zich naar den kerker begaf en eindelijk hoe er een nieuwe samenkomst der kettermeesters plaats had, waar ook JAN DIRKS werd voorgeroepen; het *vijfde* bevat »die leste disputacie voor die Commissarien, gheschiet den VII dach Septembris." Daarmede eindigt het werk van den »welgheleerden man," maar als een *zesde* deel voegde de uitgever er een afdruk aan toe van de »nieuwe mare" of een zoogenaamd vliegend blaadje, dat terstond na den dood van PISTORIUS onder 't volk was rondgevent en een verslag van zijn terechtstelling behelsde. Die uitgever noemt zich op de slotbladzijde, na de motto's van den titel herhaald en daaraan de bede toegevoegd te hebben: »o God verlost die ghevanghen" — »By my PRETER STESSER, alias LODOWIJCK HETSER." Deze beide namen zijn voorgewend, zoo als vooral blijkt uit den tweeden, dien van LUDWIG HETZER, destijds vriend van OECOLAMPADIUS en ZWINGLI, later weér een ijverig teleiobaptist; maar bijzondere opmerking verdient het, dat juist deze HETZER in 1523 de *Acta* van het twistgesprek te Zurich, hij C. FROSCHOUER aldaar, met hetzelfde motto: *O Got erlösß die gfangnen* uitgaaf. De overeenkomst der lettertypen van de *Disputacie* met die, welke gebruikt zijn voor: *Een troost ende spiegel der siecken* — ghedruct by NICOLAES VAN OLDENBORCH 1531 bewijst, dat deze Emden boekverkooper ook de uitgever was van onze *Disputacie*. Paginatuur en aanwijzing van jaartal ontbreken. Ze ontbreken evenzeer in een 2^e nitgaaf, waarschijnlijk zeer kort daarna bezorgd (door CORNELIS HENDRIKS LETTERSNIJDER?), die op den titel, behalve door andere kleine wijzigingen, bovendien van de 1^e afwijkt door het motto, dat hier luidt: »Apocalipsis, 3 cap. Wie verwint, die wil ick tot eenen pilaer in den Tempel mijns Godts maken, ende hy en sal niet meer uitgaen;" terwijl aan 't slot alleen de bede voorkomt: »o Godt verlost die gevangen," — zonder eenige verdere aanduiding van drukker, plaats of jaartal. Een 3^e uitgaaf, mede zonder die aanwijzing, maar gedrukt met typen zoo als STEVEN MIERDMAN te Antwerpen omstreeks 1550 gebruikte, heeft, op den slotregel (»by my PRETER STESSER, alias LODOWIJCK HETSER") na, dezelfde motto's en onderschriften als de *eerste*. Een 4^e daarentegen: »tot Delft by AELBERT HENRICXZ. woonende opt Merckvelt 1578," volgt in motto en onderschrift de *tweede*. Andere uitgaven kwamen mij niet voor; van de 1^e vond ik een exemplaar op de bibliotheek der Maat-

Hij was te Woerden in den nazomer van 1499 geboren.¹ Zijn vader JAN DIRKS die, hetzij dan te Gouda hetzij te Deventer² schoolmakker van ERASMUS geweest was, bekleedde er het kosteraamt. Nadat hij van 1511 tot 1514 als knaap in het zangkoor van den Dom te Utrecht medegezongen, maar wegens 't veranderen van zijn stem daar zijn afscheid bekomen had, werd hij opgenomen onder de leerlingen der Hiëronymus-school aldaar en trok er door zijn vlijt en uitstekende vorderingen de bijzondere aandacht van den rector HINNE RODE. Evenwel juist dit, hoe vereerend en gewenscht het mocht zijn voor den jongeling, wekte eerlang, toen het bekend werd dat RODE onrechtzinnige gevoelens voorstond en met de ketters te Wittenberg heulde,³ groote bezorgdheid bij den

schappij van Nederl. Letterk. te Leiden, van de 3 laatste op de koninklijke boekerij te 's Gravenhage. Twijfelachtig kon het zijn, daar de twee eerste uitgaven geen jaartal dragen, wie van beiden de oudste is. Maar de drukfouten wijzen het uit. B. v. in den druk van NICOLAËS VAN OLDENBORCH lees ik: »by die ander ghevanghenis," »twee heeren van den secreten raet die stadt houder van Hollant, die president" enz. en eenige regels verder: »drie deekens als van den Hage hoorne ende naeltwjc;" de vergissing nu, dat »ghevanghenis" staat voor »ghevanghens," dat het woord »stadthouder" niet behoorlijk aaneen is gedrukt en de omstandigheid dat het woord: »Hage" op het eind van den regel komt, waardoor een onopmerkzaam lezer kon meenen dat het verbindungsteeken vergeten was en 't volgende woord er bij hoorde, geven terstond de verklaring van de bedorven lezingen der 2^e uitgaaf: »by die ander ghevanckenisse," »twee heeren van den secreten raet der stadt van Holland" en »drie Dekens als van den Hagehorne ende Naeltwjc." Opmerkelijk is het, dat de 3^e uitgaaf, hoewel met de 1^e en niet met de 2^e overeenkomende wat de motto's betreft, toch behalve de genoemde drukfouten ook nog andere overneemt, die alleen aan de 2^e eigen zijn, zoodat ze kennelijk een nadruk is van de 2^e.

¹) GNAFEUS, *Martyrium* p. 9 schrijft: »27 enim annum vix attigerat." Hij had dus in September 1525 zijn 27^e jaar bereikt, maar toch nauwelijks: hij was 't pas ingetreden.

²) 't Laatste gist ROODHUYZEN in zijn monografie over PISTORIUS in den *Kalender voor Prot.* 1857 bl. 154. Om de nabijheid van Woerden en om den stand van JAN DIRKS, die niet onderstellen doet dat hij hooger onderwijs had genoten, acht ik het eerste waarschijnlijker, en dit te meer omdat GNAFEUS, die 't verhaalt, er van zegt l. l. p. 3: »una enim domi in literis *trivialibus* perdiscendis militaverant."

³) GNAFEUS l. l. p. 2: »crebris in Germaniam profectionibus idem RHODIUS jam tunc vacabat." Vgl. boven bl. 91 nt. 1 en 3.

Woerdenschen koster. Plotseling deed hij hem de school verlaten, nam hem bij zich aan huis en gebruikte hem als helper in zijn kerkedienst. Maar had hij zich misschien voorgesteld, dat zoowel de aard van dezen nieuwen werkkring onder zijn scherp en dagelijksch toezicht, als het afbreken der studiën onder RODE, den jongeling zou terugbrengen van de kettersche gevoelens, aan de Hiëronymus-school opgedaan, — spoedig ontwaarde hij hoe ijdel die verwachting was. Immers, ook nu nog bleef zijn zoon niet alleen bij zijn meeningen volharden, maar deelde ze onbeschrond aan anderen mede en vond zelfs bij zóó velen zijner medeburgers gehoor, dat het meer dan raadzaam scheen hem te verwijderen, zou hij niet en misschien door hem ook zijn vader in ongelegenheid komen.

Bovendien strookte dit met de wenschen van JAN DIRKS die, nu ten volle overtuigd van zijn buitengewonen aanleg en wellicht door anderen daarop nog meer opmerkzaam gemaakt, geen betere bestemming voor hem wist uit te denken dan den priesterstand. Daarvoor nogtans was opleiding aan een akademie noodig: en welke akademie kon daarvoor meer in aanmerking komen, dan die van Leuven, wier zuiver kerkelijke rechtzinnigheid, nog onlangs (1518) in de scherpe veroordeeling van LUTHER gebleken, de zaden der ketterij uit het hart van zijn zoon voor altijd zou uitroeien, en waar bovendien deze in den vriend zijner jeugd, in den beroemden ERASMUS, een machtigen beschermer vinden kon? Zoo hoopte JAN DIRKS. Hoewel niet bemiddeld getroostte hij zich, even als 't gemis van hulp bij zijn ambtsbediening, ook de geldelijke offers, waarop hem de verwijdering van zijn zoon te staan kwam, want die verwijdering onttrok dezen aan den gevaarlijken kring zijner kettersche vrienden te Woerden en zou het middel zijn, niet alleen om hem voor de Kerk te herwinnen, maar ook eene eervolle plaats te doen innemen onder hare priesterschap.

JAN JANSZON, denkelijk door zijn vader naar de akademie begeleid ¹

¹) In de *Disputacie* fº. 29 vº. toch lees ik, dat JAN DIRKS tegen de Leuvensche kettermeesters zeide: „ik hebbe by mijn heeren wel eer ghegeten tot Loven in die Lelie met ERASMO, daer was ick acht daghen lanck.” De gissing ligt voor de hand, dat het zal geweest zijn, toen zijn zoon er zich liet inschrijven als student.

en daar aan ERASMUS aanbevolen, bleef te Leuven waarschijnlijk van 1519 tot 1522. Toen ontbood hem zijn vader naar huis, misschien omdat hij de voortzetting van zijne studiën niet langer noodig achtte of ze niet bekostigen kon, en dwong hem met »naerstich ende gheweldich bidden" dat hij zich tot priester liet wijden, hem »daertoe altoos vermanende, opdat hy hem te bat soude moghen dienen ende bistaen in zijn officie." ¹ 't Bleek echter welhaast dat noch die wijding, welke hij eerlang ontving, noch ook 't verblijf te Leuven zijn gevoelens gewijzigd had. Indien zekere overlevering geloof verdient, ² werd hij kort daarna begunstigd met het pastoorschap te Heerjakobsoude, ³ waarvan de collatie stond aan JACOBA VAN DER WOUDE, vrouw van Warmond, sedert 1503 weduwe van GIJSBERT ALBERTS VAN RAAPHORST. Maar nauwe-

¹) *Disputacie* (ik citeer hier en vervolgens de oudste uitgaaf) f°. 21.

²) Bij VAN HEUSSEN en VAN RIJN a. w. III bl. 879. Daar de opgaaf van namen en standplaatsen der pastoors bij deze schrijvers meestal op authentieke stukken berust, trek ik ze niet spoedig in twijfel. Toch lijdt deze mededeeling over PISTORIUS bij VAN HEUSSEN aan zoo groote onnauwkeurigheid, dat ik 't geheele bericht eenigszins mistrouw. Hij verhaalt dat PISTORIUS 1°. »langen tydt te Utrecht in 's Bisschops Hof had gevangen gezeten" en beroept zich daarvoor op BRANDT's *Hist. der Ref.*; 2°. »daaruit ontslagen zijnde na de vreedehandeling van Gent" het pastoorschap te Heerjakobsoude verkreeg en 3°. 't bekwam door den heer van Warmond. Tegen 't eerste pleit: BRANDT spreekt er nergens van, ook GNAFEUS niet, die alleen de hechtenis op 't slot te Woerden vermeldt, terwijl het bovendien niet waarschijnlijk is, dat PISTORIUS, ware hij in de macht der kettermeesters te Utrecht geweest, zonder herroeping zou ontslagen zijn. Tegen het tweede: er is van een Gendsche vreedehandeling in die dagen niets bekend en in het later leven van PISTORIUS geen plaats voor dit pastoorschap, wegens zijn reis naar Wittenberg en 't vonnis tot driejarige ballingschap over hem uitgesproken door zijn dioecesaan, die toch wel niet de collatie ter gunste van den weerspannige zou geaprobeerde hebben. Tegen het derde: van 1503 tot 1525 was er geen heer van Warmond: aan 't hoofd der heerlijkheid stond destijds een vrouw. Derhalve: is VAN HEUSSEN's bericht, niettegenstaande deze onnauwkeurigheden in de details, toch juist wat de hoofdzaak betreft, dan moet dit pastoorschap van PISTORIUS te Heerjakobsoude gesteld worden kort na zijn wijding en vóór zijne eerste gevangenneming. Dat hij het niet veel meer dan in naam bekleedde, de waarneming misschien aan een ander overlatende, volgt uit de mededeeling van GNAFEUS l. l. p. 7 dat hij in 't voorjaar van 1525 eerst zijn vierde mis celebreerde.

³) Thans niet meer dan een gehucht onder de gemeente Woubrugge.

lijks had hij daar zijn bediening aanvaard, of zijn stadgenooten bewogen hem zich bij hen te vestigen en hun pastoor HERMAN JANSZON¹ ter zijde te staan. 't Gerucht zijner prediking echter veroorzaakte, dat hij ter verantwoording naar Utrecht ontboden werd. Hij weigerde, wél voorziende dat hem, zoo hij eens in de macht der kettermeeesters was, geen keus zou blijven dan tusschen herroeping en ballingschap, misschien den dood. Toch werkten dezen door eene aanklacht bij 't Hof van Holland uit, dat de slotvoogd van Woerden hem 'en een ander priester, die, even als hij van ketterij werd verdacht, in hechtenis nam en met de uiterste gestrengheid gevangen hield;² zij stelden zich waarschijnlijk voor, bijaldien de uitlevering der twee beschuldigten hun geweigerd werd, zelve naar Woerden over te komen, om hen aan een scherp verhoor te onderwerpen.

't Viel echter anders uit. Terwijl naar 't schijnt de Woerdensche burgerij op meer en meer dreigenden toon de loslating der beide priesters verlangde en de slotvoogd, zelf Hollander genoeg om niet dan zijns ondanks den Utrechtenaren te wille te zijn, dat klimmend misnoegen met zorg aanzag, greep hij gaarne een voorwendsel aan, om den volkswensch te bevredigen, zoodra het geschieden kon behoudens de waardigheid van zijn ambt. Dit voorwendsel was een zware ziekte, die den medegevangene van JAN JANSZON aantastte, op hem ook kon overerven en misschien van doodelijken afloop zou zijn, zoo ze langer bleven opgesloten in den vochtigen kerker. De slotvoogd gaf aan beiden de vrijheid onder voorwaarde, dat zij terstond op de eerste indaging zich weer te zijner beschikking stelden. Maar was het wonder? zij wachtten die indaging niet af; zij rekenden zich, althans in den eersten tijd, hier te lande voor verdere vervolging niet veilig en reisden terstond buitenslands. Nog iets anders dan vrees dreef hen voort: 't was ook het ver-

¹) Deze althans was er pastoor in 1514. *Informacie* bl. 250. Uit het vervolg van 't levensverhaal van Pistorius blijkt, dat hij te Woerden een formeele aanstelling had tot vicaris of onderpastoor.

²) VAN HEUSSEN en VAN RIJN t. a. pl. zeggen althans: „hy toonde al roemende aan het volk de bonte en blauwe plekken, die hy van de ketenen gekreegen hadde.”

langen, om de mannen te zien van aangezicht tot aangezicht, die zij tot nog toe alleen kenden en waardeerden uit hunne geschriften. Wittenberg was het doel van hun tocht. Wel schijnt het dat zij hun wensch niet verkregen, om LUTHER zelven te hooren preeken en zijn akademisch onderwijs bij te wonen,¹ maar toch, toen zij drie maanden later (denkelijk in den zomer van 1523) in het vaderland terugkeerden, was ongetwijfeld hun ijver voor de zaak der Hervorming nog meer opgewekt dan vroeger. Welhaast kwam dit den kettermeesters te Utrecht ter oore. Beducht voor een nieuw geschil met de wereldlijke macht en bovenal voor 't oponthoud, dat daaruit kon volgen, zonden zij terstond aan de beide priesters hun vonnis, waarbij zij veroordeeld werden tot een bedevaart naar Rome en driejarige ballingschap. Hoe hoog steeg echter hun woede, toen JAN JANSZOOM in weerwil dier uitspraak te Woerden bleef! Zij gaven een ridmeester last hem, 't kostte wat het wilde, op te lichten en gevankelijk naar Utrecht te voeren.

Maar in tijds was de veroordeelde 't gevaar ontweken. Hij zwierf om door verschillende steden van Holland, wat verder af van de Stichtsche grenzen, en bezocht er overal zijn geestverwanten, hier en daar (zoo velen ze reeds ontstaan waren) de gemeenten der Sacramentisten. Te Delft onder anderen wist hij zich den toegang te verschaffen tot den kerker van GNAFEUS,² dien hij door zijn toespraak en vooral door den vromen ijver, die hem op zijn vlucht bezielde, krachtig sterkte. De tijd had inmiddels de opspraak, die zijn verzet tegen 't vonnis der Utrechtsche kettermeesters verwekt had,

¹) Volgens de *Disputacie* n°. 38 v°. legde de franciskaner, die bij de terechtstelling van PISTORIUS de preek hield, hem te laste: »dat hy te Wittenburch gheweest hadde teghen tghebot van den Keyser, nadat LUTHER ghedeclareert was voor een ketter, ende hadde daer zijn lessen ofte sermonen ghehoort. — Hoorende heer JAN dese voorscreven punten, heeft op sommige als — — van Wittenburch — gheantwoort, segghende: Ten is niet waer.” Dit ontkennen kan alleen betrekking hebben op 't hooren van LUTHER: want uit 'rukkelyk verklaart GNAFEUS, l. l. p. 4: »ecclesiam ergo Wittenbergensem in Saxonia, pietatis studio, visunt.” Van elders weten wij dat LUTHER in de laatste week van April en tot over de helft van Mei 1523 uit Wittenberg afwezig was.

²) Derhalve in het najaar (September of October) van 1523, toen GNAFEUS zoo als vroeger werd opgemerkt te Delft gevangen zat.

eenigermate doen verminderen, temeer daar van wege de geestelijkheid 't gerucht was uitgegaan, dat hij zijn gevoelens plechtig had afgezworen. 't Scheen dan ook dat hij veilig naar Woerden kon terugkeeren. Zoo deed hij en toonde nu door een sterksprekende daad, hoe logenachtig dat gerucht en hoe vast besloten hij was zijn priesterlijke waardigheid voor goed te verzaken. Hij trad namelijk in den echt, »heymelic" gelijk het wel niet anders geschieden kon, »sonder eenighe tuyghen daerby te sijn," maar toch openlijk voor ieder die 't hooren wilde verklarende, dat hij haar, met wie hij zich verbonden had, voor zijn wettige huisvrouw hield en erkende. Zij heette JAKOBBE SUSTERS¹ en was niet »rijck oft schoon oft een machtighe edele," ja schoon beneden de vijftig toch in evenredigheid van zijn leeftijd zoo »oudt van jaeren", dat zijne rechters later spottend zeiden: »ic peynse dat ghi in haer een weersin ghecregen hebt ende dat ghy daerom liever hebt te sterven, dan weder te comen by haer." ² Zóó weinig aanleiding bestond er voor 't lasterlijk verwijt, waarmee naderhand katholieke schrijvers zijn aandenken hebben bezwakt! ³ Kennelijk bedoelde hij allermeeest door deze daad 't bewijs te geven, dat hij niet langer priester wilde zijn: om dezelfde beweegreden verwaarloosde hij van nu af de tonsuur en zocht hij door handenarbeid den kost te verdienen als daggelder, doorgaans met broodbakken, waarom hij den bijnaam van *den bakker* ontving, dien zijn vrienden met het statigklinkende latijnsche PISTORIUS vertaalden. Terwijl hij op die wijze in zijn onderhoud voorzag, verwaarloosde hij evenwel de evangelieprediking niet, maar breidde, als getrouw en ijverig voorganger in de conventikelen, den aanhang der Sacramentisten te Woerden gedurig uit.

¹) Volgens PAUW, a. w. bl. 344.

²) *Disputacie* f. 20 en f. 36. GNAFEUS, *Martyrium* p. 55: »conjugem sibi in Domino adhibuit, non dote neque forma praecellentem, non claris natalibus ortam, non aetate lascivam, neque vestitu luxuriosam, sed annosio rem, sed tenuis fortunae foeminam, inculpatae libidinis tamen, ut ne haberet sycophanta quispiam quod hic calumniari posset." En p. 159: »aetate plus quam integra, quae foecunditatis annos tamen non excedit."

³) OPMEER, *Nederl. Cath. martelaarsb.* 1700, II bl. 250 en in navolging van hem VAN HEUSSEN en VAN RIJN, a. w. III bl. 879.

't Bleek vooral in den voorzomer van 1524. De aflaat, niet gelijk tot nu toe voor geld, maar geheel om niet aangeboden (een maatregel naar 't schijnt door paus ADRIAAN uitgedacht,¹ om 't verwijt van schraapzucht, der geestelijkheid wegens den verkoop der aflaatbrieven gedaan, te ontzenuwen), werd toen ook² te Woerden afgekondigd. Volledige schuldvergifenis, alleen op voorwaarde van een buitengewonen vastendag, het deelnemen aan de processie en het gaan ter communie op twee achtereenvolgende Zondagen, — zonder geld, zonder eenig offer dan een kleinen biechtpenning, maar anders geheel om niet: 't scheen velen ook te Woerden bovenmate begeerlijk. Maar PISTORIUS dit bemerkende kon het niet lijdelijk aanzien. Tot elken prijs wilde hij den onkundigen de oogen openen voor 't bedriegelijk lokaas, waarmee de Kerk hen te vangen zocht. Tot elken prijs: inderdaad 't stond hem duur, want om zijn doel te bereiken, speelde hij een rol zóó dubbelhartig en geveinsd, dat de verontwaardiging daarover alleen kan getemperd worden door de gedachte aan zijn later lijden en zijn manmoedigen dood.³ Immers weer trok hij zijn kerkgewaad aan; onverdeeld scheen hij aan de waarneming van 't onderpastoorschap hem nog altijd gelaten zich op nieuw te willen wijden; dagelijks nam hij plaats in den biechtstoel en — toen het al spoedig bleek waarom hij dit deed nl. om de biechtelingen tegen den aflaat te waarschuwen, toen verloochende hij, uit vrees voor de aanklachten bij het

¹) Zoo vat ik op wat N. C. KIST schreef *Archief* III bl. 448: »de in het jaar 1524 door paus ADRIAAN VI ingevoerde veranderde inrigting der pauselijke aflaatprediking.» ADRIAAN toch was reeds den 14^{en} September 1523 overleden.

²) »In dit selve jaar 1524,» leert de *Excellente cronike van Vlaenderen* 1531, »was eenen grooten aflaat ghesonden van onsen heylighen vader den Paeus van Roomen, om te bidden voor paeys ende vrede. Ende men en gaf voor den aflaat niet een myte, dan elck gaf om Gods wille dat hem liefdede; hij quam van bisschop tot bisschop, ende elck bisschop moeste desen aflaat doen publiceren in alle prochien, dat elck mensche moeste vasten, des woensdaechs, vrydaechs ende des saterdaechs, ende eens in die weke metter processien gaan. Desen aflaat en duerde maer acht daghen; den eenen sondach ende den anderen sondach daarnaer, moest men duer bevelde van den paeus ten heylighen sacramente gaen.» Daaruit verbeterde KIST, t. a. p. zijn vroegere opgaaf *Arch.* I bl. 207, die dezen aflaat op 1525 stelde.

³) Toch wordt dit gedrag hem tot lof gerekend door GERDES, l. l. III p. 49.

stadsbestuur tegen hem ingebracht door den pastoor en op aandrang van zoogenaamde vrienden, zijne overtuiging zóó zeer, dat hij zich weer als een rechtzinnig priester de kruin liet scheren en openlijk het misoffer bediende!

't Moet omstreeks dezen tijd geweest zijn, dat tengevolge eener aanklacht uit Utrecht, zijn zuster CORNELIA als verdacht van ketterij door den slotvoogd van Woerden op bevel van 't Hof in hechtenis werd genomen,¹ en hij zelf, misschien Woerden ontvlucht wegens het dreigend gevaar, zich te Haarlem ophield in gestadigen angst en met het somberste voor gevoel. Eens zelfs gaf hij 't openlijk te kennen: hij verwachtte niet anders, dan door de hand van den scherprechter te zullen sterven om des evangelies wil.² Maar deze tijd van lafhartige zwakheid en wankelmoedigheid duurde kort. Eerlang keerde hij naar Woerden terug. Hij vond er zijn zuster, die in hoog zwangeren toestand verkeerde, tegen borgtocht ontslagen; hij vernam er dat zijn pastoor HERMAN JANSZON gestorven was. Maar diens opvolger bleek een vrij wat gevaarlijker vijand voor hem te zijn. Deze duldde, en zeker op zijn standpunt te recht, geen geestelijke naast zich, die er openlijk roem op droeg gehuwd te zijn en allerlei stellingen verkondigde over 't pausdom, 't vagevuur, 't gezag der patres en conciliën lijnrecht in strijd met de leer der Kerk. Misschien trachtte hij eerst door overreding en vermaning PISTORIUS van zijn gevoelen terug te brengen:³ toen dit echter niet baatte, leverde hij in April 1525 een bepaalde aanklacht tegen hem in bij de stadsregeering. Maar, indien hij gehoopt had PISTORIUS daardoor tot herroeping te dwingen, hij zag zich bedrogen. Rond en open verklaarde de beschuldigde voor slotvoogd en schepenen, dat de aanklacht wel gegrond was, in zoover hij alle

¹) DODT, a. w. III p. 29. Daar CORNELIA »filia custodis in Woerden" genoemd wordt en er maar één *custos* aldaar was, moet zij een dochter van JAN DIRKS, die eerst in 1525 werd afgezet, en alzoo de zuster van PISTORIUS geweest zijn.

²) GNAFEUS, *Martyrium* p. 167: »Cum jam rogum conscendisset PISTORIUS, carnificem blande excipit, revocato tamen illi in memoriam vaticinio, quod superiore anno Harlemi de se dederat: denunciarat enim fore, ex animi sui praesagio, ut in lictoris manus ob rem evangelicam olim incideret."

³) Zoo stelt het de kronijkschrijver bij MATTHAEUS, *Fundationes* p. 523, voor

menschenleering verwierp, met welk gezag ook de Kerk haar voorstond; onverschrokken betuigde hij bereid te zijn de wettigheid van zijn huwelijk te verdedigen, mits niet voor zijn parochiepriester alleen, maar voor hem en drie andere geestelijken, die hij zelf zou mogen kiezen. De overheid stemde er in toe: wie zij waren blijkt niet, maar dat PISTORIUS geen anderen uitnoodigde, dan die hij kon aanmerken als geestverwanten, ten minste als gunstig voor hem gestemd, lag in den aard der zaak. Reeds hunne eerste vraag naar de bevoegdheid van den pastoor, naar zijn volmacht om dit geding aan te vangen, toonde het. 't Ging zoo als zij voorzien hadden: de pastoor kon zich op geen last van hooger bestuur beroepen, maar — wat zij ook hadden kunnen en moeten voorzien, 't was dat de man, die daardoor beschaamd en verlegen het geheele onderhoud moest opgeven, een bloedige wraak zou nemen. Reeds des anderen daags zond deze met al de noodige bewijsstukken der Woerdensche overheid zijn aanklacht in bij de landvoogdes te Mechelen en moeide zelfs EVERARD VAN DER MARCK, den bisschop van Luik, met de zaak.¹ Hij had dan ook binnen kort, reeds in 't begin van Mei de voldoening, dat, op last van MARGARETA, PISTORIUS met zijn vrouw² bij nacht heimelijk uit zijns vaders huis opgelicht en als een misdadiger tusschen vier gerechtsdienaars naar den Haag gevangen weggeleid werd. Toch had de ongelukkige bij dezen overtocht, indien hij gewild had, gemakkelijk kunnen ontsnappen: maar reeds nu, in geheel andere stemming dan vroeger, scheen hem de marteldood boven alles begeerlijk.³

¹) *Disputacie* f°. 9 v°. : »U eyghen pastoor heeft den bisschop van Ludick gheclaocht" — een mededeeling, die in 't *Martyrium* niet voorkomt.

²) *Disputacie* f°. 38: »Hy was beteghen dat hy zijn trouwe ghegheven hadde een vrouwepersoon, ende zijn *alle beyde* ghevanghen ghebracht op de voorpoorte van den hove van Hollant." Dat het heimelyk en bij nacht geschiedde zegt de overlevering door REUDLER, *Luth. Bijdr.* III bl. 24 opgeteekend. Een verkeerde interpunctie in 't geschrift van den Amersfoorder augustijner (bij MATTHAEUS l. l.): »citato in Curiam venire super his rationem reddituro, venit, captus, et inclusus fuit," — gaf bij VAN HEUSSEN en VAN RIJN aanleiding tot de vertaling: »daarop ging hij ten Hove, daar hij gevat en opgesloten wierd," — alsof PISTORIUS eerst te 's Gravenhage in hechtenis werd genomen.

³) Hiermede eindigt het *eerste* deel van 't reeds vaak door mij aangehaalde *Joannis Pistorii Martyrium*, dat GNAFEUS den 1^{en} Dec. 1529 uitgaf. Het

Hoe staarde 't volk den onheilspellenden stoet aan, toen deze den Haag binnentrok! Menigeen kende zeker van vroeger den ketterschen priester; en zoo iemand nieuwsgierig een der dienaren wenkte om te weten, wie die gevangen vrouw aan zijn zijde was, hij vernam terstond de beschuldiging tegen PISTORIUS ingebracht, maar terstond ook vermoedde hij, dat het hier meer gold, dan alleen 't huwelijk van een priester. Eindelijk zou het dan ernst worden. Op nieuw, maar wisser en heviger dan vroeger, dreigde de storm, die twee jaar geleden zoo gelukkig was afgewend. Wat sedert lang als een geheimzinnig voor gevoel duizenden in spanning hield, wat sedert lang in hooge en lage kringen gemompeld werd, — 't zou nu aan den dag komen; 't plakkaat was niet langer een doode letter; de vervolging der Sacramentisten' brak aan. Dat erkende GNAFEUS als bij ingeving, zoodra de gevangenneming van PISTORIUS hem ter oore kwam; dat dreef hem terstond tot het

tweede bevat het vertoog, dat hij ter gunste van PISTORIUS schreef; het *derde* tot op p. 140 (uitg. 1649) eene latijnsche omwerking (waarbij de frischheid en levendigheid vrij wat verloren heeft) van de *drie* eerste gedeelten der *Disputacie* met een tusschenvoegsel (p. 127) over de gevangenschap van GNAFEUS zelve, en vervolgens van p. 146 tot 160 evenzoo de vertaling van 't geen ik het *vijfde* deel der *Disputacie* noemde. Het *vierde* deel der *Disputacie* ontbreekt dus hier, waar men het zou verwachten, namelijk van p. 141 tot 145. De beide gesprekken met JAN DIRKS zijn geheel weggelaten; alleen 't onderhoud met RIEUWERD TAPPER is opgenomen, maar heeft den gesprek vorm verloren, en daarachter volgt een bericht, hoe de landvoogdes, een maand nadat PISTORIUS in een anderen kerker was overgebracht ('t geen half Juli had plaats gehad), met hare raadsheeren in den Haag kwam, de verschillende hier en daar in Holland gevatte ketters voor zich ontbood, o. a. GNAFEUS herhaaldelijk deed verhooren en veertien dagen later veroordeelen. Nog wordt er een beschrijving bijgevoegd van de inrichting der gerechtszaal, de orde waarin de rechters zaten, de middelen door hen aangewend, om PISTORIUS tot herroeping te bewegen enz. Ook de »nieuwe mare," die als een *zesde* deel achter de *Disputacie* volgt, nam GNAFEUS in zijn *Martyrium* niet over, maar verving ze (p. 161—168) met een kort bericht over JAN DIRKS en met een verslag der terechtstelling, waarbij hij de daartoe voorbereidende plechtigheden iets korter, maar de laatste oogenblikken van PISTORIUS iets uitvoeriger beschrijft, dan »de nieuwe mare" het deed. Waar de berichten van de *Disputacie* en van 't *Martyrium* samenvallen, beveelt de eerste zich door hare eenvoudigheid verre aan boven het *tweede*, waarin een zekere Livianaasche gunsteldheid en de zucht om gedurig den auteur op den voorgrond te plaatsen schade doen aan den indruk.

opstellen van een verdedigingsschrift ten behoeve van den gevangene, om zijn vrij spraak bij het Hof te verwerven.¹

Ziet hier, zoo kort mogelijk, den inhoud. Uitgaande van de leer der Schrift, dat God zelf het verschil der seksen gewild (Gen. I: 27, 31), de wet der voortplanting verordend (vs. 28) en 't huwelijk ingesteld heeft, wijst GNAFEUS aan, hoe Jezus deze leer bevestigde (Matth. XIX: 3—9) en de apostelen, die trouwens niets anders mochten verkondigen dan Jezus hun geboden had (XXVIII: 19), evenzoo verklaarden, dat het huwelijk eerlijk is onder allen (Hebr. XIII: 4), dat wie trouwt niet zondigt (1 Kor. VII: 28), ja dat ieder man zijne eigen vrouw moet hebben (ald. vs. 2) en elk zijn vat bezitte in heiligmaking en eer (1 Thess. IV: 4). 't Huwelijk is dan ook het door God verordende en dus vlekkeloos heilige middel, om ons te bewaren tegen alle onreinheid (ald. vs. 7), de beste leerschool van geloof, liefde en hulpvaardigheid (Pred. IV: 9, 10) het zinnebeeld der allerinnigste betrekking, waarin Christus tot zijn gemeente staat (Efez. V: 23—25). Meer dan eenige andere gave is derhalve een echtgenoot een geschenk van God (Spr. XIX: 14): om harentwil moet de man zelfs vader en moeder verlaten (Gen. II: 24). Wie 't huwelijk verbiedt, vergrijpt zich niet alleen aan 's menschen natuur, maar kant zich ook tegen God; hij verscheurt den teedersten band (Matth. XIX: 6); hij verlokt tot de schandelijkste ontucht (1 Kor. VI: 15); hij is de antichrist, omdat hij niet wil dat men 't symbool der liefde van den Heer tot zijn Kerk onderhouden zal. Wèl weerlegde Jezus de bedenking der apostelen, dat de ongehuwde staat misschien beter was (Matth. XIX: 10) niet rechtstreeks, maar keurde juist door zijn antwoord: »niet allen vatten dit woord" dien staat alleen voor enkelen goed en liet alle anderen vrij; wèl beveelt ook Paulus dien aan (1 Kor. VII) wegens »den aanstaanden nood" (vs. 26), maar toch alleen

¹) Ik twijfel er aan of 't vertoog ooit werd ingeleverd. Ware 't geschied, dan zou het vreemd zijn, dat er in 't geheele geding tegen GNAFEUS nooit sprake van is en hij alleen wegens zijn geschrift tegen het kloosterleven in moeielijkheid kwam.

voor zijn tijd en alleen voor hen, die de gaaf der ontbinding bezitten (vgl. Wijsh. VIII: 21). Dit verbod tot allen uit te strekken noemt hij dan ook elders een leer der duivelen (1 Tim. IV: 1, 3) en verlangt, dat een bisschop ééner vrouwe man en als huisvader, door aan zijn kinderen een christelijke opvoeding te geven, allen tot voorbeeld zal zijn (ald. III: 2, 4), terwijl trouwens de meesten zijner medeapostelen (1 Kor. IX: 5, Hand. XXI: 5, 9) en zelfs vele latere kerkvaders gehuwd waren.

't Is zoo: langzamerhand gedurende den loop der tijden is 't anders geworden in de Kerk, al heeft nog menig concilie het drijven van 't celibaat afgekeurd en al werd het eerst in de elfde eeuw tot een kerkelijke wet. Maar wie zich daarop beroept, hij denke aan de vermaning van den profeet: wandelt niet in de inzettingen uwer vaders en onderhoudt hunne rechten niet; ik ben de Heer, uw God, wandelt in mijne inzettingen en onderhoudt mijne rechten en doet ze, (Ezech. XX: 18, 19) — hij denke aan het wee! door een anderen godsman gesproken: wee die een raadslag maken, maar niet uit mij, spreekt de Heer, om zich met eene bedekking te bedekken, maar niet uit mijn geest (Jes. XXX: 1). Wat toch beteekenen die geboden van menschen? 't is immers te vergeefs God daarmede te eeren (Matth. XV: 9), en 't komt niet uit het geloof voort: daarom is het zonde (Rom. XIV: 23). Heeft de overlevering kracht van wet, dan werd Stefanus terecht als een misdadiger gesteenigd. Wat is er van die hooggeroemde reinheid, waarop de ongehuwde staat zich verheft? gelijk in Christus het geloof door de liefde werkende alles, maar voorhuid of besnijdenis niets is (Gal. V: 6), evenmin is het celibaat iets. De uiterlijke onthouding is niet het voornaamste: in het hart wordt overspel bedreven (Matth. V: 28), uit het hart komen booze lusten voort (XV: 19), de overleggingen van 't hart komen op, vaak eer wij 't vermoeden, eer wij in staat zijn ze te bedwingen, en — God is de kenner der harten. Wie de gave der onthouding bezit, laat hij er God voor danken, doch er zich niet op verhoovaardigen, maar — duizenden bezitten haar niet, en waar dan het voorschrift van 't celibaat toe leidt, dat kan tal van kloosters getuigen, sedert lang in bordeelen ontaard, dat het leven der priesters met hunne bij-

zitten, dat menig zwelggelag, waar onder schijn van vasten de fijnste vischgerechten en de meestverhittende wijnen het vleesch tot begeerlijkheden verzorgen.

Na deze algemeene beschouwingen wendt zich GNAFEUS tot de rechters van PISTORIUS en behandelt hij in 't bijzonder de beschuldiging tegen dezen ingebracht, dat hij zich in den echt had begeven. Ziet toe, waarschuwt hij, dat gij in hem niet Paulus veroordeelt, die 't beter achtte te trouwen dan te branden (1 Kor. VII: 9). Vierderlei tegenwerpingen voorziet hij. Waarom heeft PISTORIUS niet om kuischheid gebeden? wie toch bidt, die ontvangt (Matth. VII: 8). 't Is zoo, doch alleen wie bidt in den naam van Jezus (Jo. XVI: 23) d. i. wie tot het verkrijgen van 't geen hij verlangt het door God verordende middel aanwendt, en dat middel is het huwelijk. Waarom niet door vasten en hongerslijden het vleesch gedood? alsof niet juist het groot getal van kinderen bij de armen overtuigend bewees, dat deze middelen niet baten. Waarom werd hij dan priester? hij liet zich wijden om zijn vader te believen en zonder zichzelf nog genoeg te kennen: eerst later kwam hij tot het inzicht, dat een mensch geen ding kan aannemen, zoo 't hem uit den hemel niet gegeven is (Jo. III: 27) en — 't was hem niet gegeven. »Maar hij schond dan toch den eed, bij zijn wijding gedaan!» Waarlijk niet: die eed bindt niet verder, dan *pro posse et nosse*. Zoo weinig als een dochter, die buiten haar vader of een vrouw die buiten haar man om een gelofte doet, tegen hun wil die volbrengen mag (Num. XXX: 3—8), omdat zij geen macht over haar lichaam heeft, evenmin was hij aan zijn eed gebonden, uit nooddwang gedaan en in onwetendheid afgelegd.

De slotsom van 't geheele pleidooi is dan ook: dat de rechters, naar den eisch der billijkheid en verre van heerschappij te voeren over 't geloof van PISTORIUS (2 Kor. I: 24), hem moeten vrijspreken, en dat de kerkelijke overheid niets meer en niets anders besluiten mag, dan hem vervallen te verklaren van zijn priesterlijke waardigheid. Vermetel was zeker die vordering, maar nog stouter dan deze de ketterij, op elke bladzijde van 't vertoog openlijk verkondigd. Of kon het zoogenoemde tweeledige beginsel der Hervorming

krachtiger worden uitgesproken, dan in dit eene: »fide credimus nos impetrasse, quod nullis vel votis nostris, vel operum nisibus comparare queamus, hoc est nostri justificationem,” en in het andere: »quis igitur ecclesiae jus facit vel unius syllabae super nos constituendae extra scripturas? pudeat christianas mentes pro articulis fidei recipere, quod literae sacrae non communierunt, non statuerunt. Quis mihi humana negabit esse commenta, quae scripturis non sint prodita?”¹

Maar wat ook GNAFEUS pleiten mocht, 't Hof dacht aan geen vrijspraak. Voorloopig deed het PISTORIUS ondervragen door twee gedelegeerden, de raadsheeren JAN VAN DUIVENVOORDE en ABEL COULSTER² en een acte van dit verhoor opmaken, maar stelde de verdere behandeling der rechtszaak uit tot op de overkomst der inquisiteurs in de eerste weken van Juli.³ Toen eindelijk kwam de pauselijke inquisiteur NIKOLAAS COPPIN DE MONTIBUS, wiens macht nog onlangs (19 Maart) zoo aanmerkelijk was uitgebreid, in den Haag; hij had zijne ambtgenooten BUEDENS en HOUSEAU in België achtergelaten maar werd vergezeld door twee onderinquisiteurs, die zijn voorganger mr. FRANÇOIS VAN DER HULST reeds tot adjuncten benoemd had, GODSCHALCK ROSEMOND en RIEUWERD TAPPER. De deken BRUNO BOCKES VAN AYTTA,⁴ die in den Haag zijn ver-

¹) *Martyrium* p. 67 et 52.

²) Hunne namen (de naam van den tweeden is tot ABEL CLOSTENUS verbasterd) staan op den rand in 't *Martyrium* p. 76. JAN VAN DUIVENVOORDE werd volgens KOK, *Vaderl. woordenb.* XXX bl. 294 in ditzelfde jaar door erfenis collator van Heerjakobswoude; zijn zuster ARNOLDINE was de huisvrouw van mr. FLORIS OEM. Uit de opmerking in het *Martyrium* p. 74, dat eenige min belangrijke verhooren aan de eerste ondervraging door de inquisiteurs voorafgingen, maak ik op dat de gedelegeerden van 't Hof PISTORIUS meer dan eens voor zich ontboden. Zij deden het nogtans niet als rechters, gelijk DUIVENVOORDE later verklaarde (*Disput.* f°. 19) maar »om hier in die inquisitoer daarvan te adverteren.”

³) Volgens 't *Register* van A. VAN DER GOES namen de Staten van Holland den 27^{en} Juni 1525 de resolutie: »mijn G. Vrouwe gerequireert te commen in Holland, om te voirsien in de geestelickheyt ende den commissarissen die commen sullen in de sake van LUYTER, opdatter geen beroerte en gebuere, noch nyemant ongelick en geschiet.”

⁴) Oom van den later beroemd geworden WIGLE (VIGLIUS) VAN ZWICHEM VAN AYTTA, voor wiens opvoeding hij zorg droeg.

blijf hield, was de vierde geestelijke met de instructie der zaak belast, terwijl als gedelegeerden van 't Hof aan de zittingen nu deelnamen de raadsheer JAN VAN DUIVENVOORDE en de procureur-generaal REINIER BRUNT, — alles overeenkomstig de bepalingen door MARGARETA aan de Staten bekend gemaakt bij haar schrijven van 3 Maart 1523, gelijk ook volgens het toen vastgestelde de eindbeslissing en de uitspraak verbleef aan den voorzitter van den Mechelschen raad mr. JOOST LAURENSZ., die later daarvoor zou overkomen.

Bij deze eerste zitting op den 11en Juli¹ (na de rechtsbevoegdheid van COPPIN erkend te hebben, die PISTORIUS, door zich op zijn dioecesaan te beroepen, had kunnen maar niet wilde wraken) legde hij de plechtige verklaring af: »ic JAN VAN WOORDEN protesteer, dat ick niet van meyninghe en ben yet te definiëren oft hardneckelijcken te segghen,² dat niet claer wtghesproken is in die heylige scrift, also verstaen wesende, als de heylighe gheest diese self gesproken heeft verstaen wil hebben; — om welcke scrift te bedunden, so behoort men te besigen die selfde woorden, daer die selfde scrift mede ghesproken is; — in alle ander dinghen geloof ick wel al wat die gemeyne heylighe kercke ghelooft. Noch protesteer ick

¹) 't *Martyrium* zegt p. 74: »habita autem est haec prima inquisitio pridie idus Julias" d. i. 14 Juli. Daar intusschen de *Disputacie*, die voor dit eerste verhoor geen datum opgeeft, het *tweede* op den 12^{en} Juli stelt, en dit tweede begint met de vraag van COPPIN: »hebt ghy op mijn woorden ghedacht die ick u seyde doen wy *ghisteren* van u scheyden?" moet het eerste op den 11^{en} Juli gehouden zijn.

²) Min gelukkige vertaling van »asseverantius dicere" (*Mart.* p. 90): immers het schijnt, dat het geheele gesprek in 't Latijn werd gehouden en ook de verklaring van PISTORIUS in die taal was opgesteld. Ik vermoed dit, omdat (*Disput.* f. 4 v°.) op 't gezegde van den deken: »waerom seyt Christus dan die u hoort, die hoort my?" PISTORIUS antwoordt: »dat is recht, mer wat *vossen* waren dat?" een antwoord, dat dan alleen te pas kwam, wanneer de deken in 't latijn had gezegd: »qui vos audit me audit" (Luk. X: 16). Toch zou 't kunnen zijn, dat het gesprek in de moedertaal gevoerd was en alleen de teksten in 't Latijn geciteerd werden: bij 't begin van 't verhoor was het gebruik der taal ter keus van PISTORIUS gelaten, maar niet stellig blijkt het, welke keus hij deed. Later (*Disput.* f. 31 v°.), in een mondgesprek met RIJZWAARD alleen, weigerde hij 't Latijn te gebruiken, maar dit geschiedde waarschijnlijk ter wille zijner medegevangenen.

dat ick niet en wil antwoorden, dan op dat ghene dat ghi my wettelic overkennen cont. Ende ick vermaledie ende verworpe alle dwalinghe ende leeringe ende ketterien, die teghen twoort Gods zijn, met welcken gheloove ick begheer te leven ende te sterven." Er verliep vrij wat tijd, eer PISTORIUS deze verklaring kon afleggen: schier bij ieder woord vielen de geestelijke heeren hem met ruwe bedreiging of schamperen spot in de rede, waarbij alleen VAN AYTTA zich iets gematigder gedroeg, en hij had het uitsluitend aan de bezadigdheid en welwillendheid der wereldlijken, vooral aan JAN VAN DUIVENVOORDE, te danken, dat hij eindelijk in de gelegenheid was ze uit te spreken.

Tegenover zijn betuiging, dat hij eenig en alleen aan de heilige Schrift verbindend gezag toekende, beriepen zij zich, om 't gezag der overlevering te verdedigen op Hand. XV: 28, waar de apostelen vaststellen niet alleen wat den Heiligen Geest, maar ook wat *hun* goeddocht, — op Hand. XVI: 4, waar ook aan bepalingen der ouderlingen kracht van wet wordt toegekend, — op Matth. XXIII: 1, 2, waar Jezus gebiedt wat de schriftgeleerden zeggen te onderhouden en te doen, — op de gewoonte der apostelen om te doopen, met bekorting der formule, alleen in den naam van Jezus, en op Luk. X: 16. Scherp en soms hevig waren de antwoorden van PISTORIUS. Terwijl naar zijn meening het opgemerkte omtrent de doopformule niets bewijst, daar het uit het leerstuk der Drieënheid voortvloeit, dat het noemen van één persoon uit het goddelijk wezen bij den doop geheel voldoende is, beweert hij ten aanzien der overige punten, dat »die gheboden der Apostelen met die heylighe schriftuer overeen quamen," en laat de gelegenheid niet ongebruikt, om zijne rechters te verwijten, dat zij booze »scriben ende phariseen" zijn, »wolven die de scaepkens byten." Op een nieuwe bedenking, dat hij alleen door 't gezag der Kerk weten kan, welke boeken al of niet tot de heilige Schrift behooren, of ook dat Jezus veel meer gedaan en gezegd heeft dan beschreven is (Jo. XX: 30), 't geen door de overlevering werd bewaard, — luidt zijn antwoord, dat de Heilige Geest in onze harten de kanoniciteit van elk bijbelboek onderkennen doet en dat alles wat noodig is voor 't geloof in de Schrift wordt gevonden (Jo. XX: 31).

Maar hoe dan? — viel plotseling REINIER BRUNT in, — hoe rijmt gij met die ontkenning van 't gezag der Kerk uwe waardigheid als priester? Zóó stellig verklaarde PISTORIUS daarop dat hij, inzonderheid wegens het geld voor zijn wijding betaald, zijn priesterschap van onwaarde achtte, en zóó krachtig verdedigde hij het algemeene priesterschap der geloovigen, dat RIEUWERD TAPPER zeker met volle recht de gevolgtrekking maakte: »tis nu claer ghenoech, dat hy quaet ghevoelen heeft van dat sacrament der ordenen, twelck MARTINUS LUTHER heel verworpt." Doch bovendien bleek het al ras, hoe hij, vasthoudende aan de stelling, dat hij de kerkleer aannam alleen voor zoo ver die overeenstemde met de heilige Schrift, het vasten op bepaalde dagen, de kerkelijke straffen tegen het verzuim daarvan en in 't algemeen alle »instellingen der menschen of ceremoniën" afkeurde, »nademaal dat ons die wet maect verdoemenisse ende vermeert die sonden." Even duidelijk sprak hij zijn meening uit (eerst bij 't einde van dit verhoor kwamen de rechters tot het eigenlijke punt van aanklacht), dat het een priester geoorloofd is zich in den echt te begeven: — nogtans, hoe listig men hem zocht te overreden, hoe hard men dreigde, welke gunstige uitzichten men voorspiegelde indien hij bekennen wilde, hij ontdook elke stellige verklaring omtrent zijn huwelijk, »want," zeide hij, »niemand is schuldich hemselfen te beschuldigen."

De rechters verwijderden zich voor een poos, om het middagmaal te gebruiken. Streng bewaakt en zwaar geketend werd PISTORIUS in de verhoorzaal achtergelaten, daar RIEUWERD 't onge-raden achtte hem terug te doen leiden naar zijn kerker, de zoogenoemde *ridderkamer* op de Gevangenpoort, waar GNAFEUS met hem gevangen zat, die hem misschien in »syn ongheloof stercken" zou. Terstond na den maaltijd werd het verhoor hervat, maar het duurde nog lang, zeer lang eer PISTORIUS, zwichtende voor den vriendelijken drang van DUIVENVOORDE, die hem op zijn vroegere confessie wees, en bemoedigd door diens belofte, dat hij hem naar recht en rede tegen den inquisiteur zou beschermen, tot de bekentenis van zijn huwelijk kwam. Hij verdedigde het, op grond der algemeenheid van het gebod om te trouwen (1 Kor. VII: 2) en zijner ervaring, dat de gave der onthouding hem niet was ver-

leend, terwijl hij zijn gelofte bij de priesterwijding gedaan niet verbindend achtte, omdat hij ze in onkunde en ter wille van zijn vader schier gedwongen had afgelegd. Het celibaat verwierp hij, er bijvoegende: »die heylighe kerkke en leyt ons gheen gheboden voor, als datse nootsakelick soudē zyn te onderhouden, op die verdoemenis; sy en heeft ooc die macht niet om eenighe nieuwe articulen des ghe'loofs te maken oft in te stellen buyten die heylighe schriftuere, ende daerom en is ooc dit ghebot des huwelickens niet te achten — om dattet gheheel teghen dat claer woordt Gods is.”¹

Menige heftige woordenwisseling was aan die verklaringen voorafgegaan. De inquisiteur had betoogd even weinig op te zien tegen het uitspreken van het doodvonnis over hem, als tegen het doen van een mis, waarop PISTORIUS zeide dat hij zóó sprekende 't woord van Jezus Jo. XVI: 2 vervulde; — hij had zijn vervolging verontschuldigd met het: »dwingt ze in te komen” van Luk. XV: 23, maar ten antwoord gekregen: »Christus en dwingt niet met ketenen, noch met vuer of branden, maer met die veelheyt der weldaden, die van hem vercondicht worden: alsoo ooc en comt niemant tot Cristum, dan die van den Vader ghetoghen wordt.”² Op de bewering, dat de ketterij het kostte wat het wilde moest verdelgd worden, had PISTORIUS aangevoerd, dat Jezus dan wel een dwaas was, toen hij »gheboot datmen dat oncruyt niet en soude wtroyen, maer men soudet metten tarwe op laten wassen tot den dach des oosts,” — ja, terwijl zijne rechters hem verwezen naar 't geen Petrus Anania en Saffira aandeed, had hij hen uitgetart dezelfde wondermacht aan hem te betoonen, opdat daaruit blijken mocht »oft God haer vermaledidinghe in waerden hadt ofte niet.” Zijne verontwaardiging was gestegen, toen de inquisiteur het gewone voorwensel der clerici uitsprak: »wy hebben geen macht om u te ontslaen ende wy vanghen ooc niemant;” het antwoord getuigde er van: »ghy ghenaeemde gheestelike personen, ghi ontsiet u yemant metter hant te doden, gelijc die Scriben ende Phariseen deden, maer om den dootslach te ontgaen soo levert ghy ons over in

¹) *Disputacie* fº. 21 vº.

²) *Ald.* fº. 11 vº.

handen van den waerliken¹ rechter, ende noch bidt ghy voer ons dat men ons barmhertich wesen soude, welc bidden is een bedecte penninc-waerde² ende is in effect een verdomenisse: meent ghi ooc God een vlassen baert te maken, ghelijc ghy malcanderen doet?"³ Toen nogmaals het celibaat ter spraak was gekomen, had hij aangeboden op »een groot scavot openbaerlick voor alle tvolck met haer te disputeren," om met de heilige Schrift te bewijzen, »dat die priesteren gheoorloft is te huwelicken," — maar zij hadden de bevoegdheid der leken, »pelsers ende wevers," om over zulk een twistgesprek te oordeelen ontkend en de noodzakelijkheid van het ketterdooden uit het voorbeeld van Arius zoeken aan te toonen. Zij hadden zich beroepen op de macht der overheid en de haar verschuldigde onderwerping, maar in antwoord daarop had hij een ontzettend tafereel opgehangen van het zedebederf onder de priesters, juist ten gevolge van 't celibaat, en de roeping der overheid om die gruwelen tegen te gaan herinnerende zijn rechters verweten, dat zij die roeping vergetende niet beter waren dan de Joden, toen dezen de vrijlating van Barabbas eischten en Jezus kruisigden.

c Den volgenden dag (12 Juli) schenen de rechters⁴ in veel gunstiger stemming. Wel werden ook nu nog soms harde woorden gewisseld, terwijl PISTORIUS hunne wapenen »al te luttel ende te plomp" noemde, »om ketters daarmede te bestormen" of de inquisiteurs PISTORIUS met den vuurdood dreigden, maar toch blijkt het duidelijk, dat zij hem door gematigdheid tot herroepen hoopten te brengen. Zelfs bewogen zij hem, na uit Luk. XXII: 32 afgeleid te hebben, dat het geloof van Petrus en door hem dat van zijne opvolgers (de pausen) niet had opgehouden, tot de schriftelijke verklaring: »ic JAN JANSZOEEN van Woerden ghevoele dit van die ordinanciën ende insetten der heyligher kercken, datmen niet lichtelicken of sonder⁵ die niet verworpen en sal; maer sy zijn seer

¹) Wereldlijken.

²) Handel, verkoop.

³) *Disputacie* f°. 13.

⁴) COPPIN, TAPPER en GODSCHALCK: alleen tegen 't einde sprak DUIVENVOORDE en (volgens 't *Martyrium*) ook BRUNT nog een enkel woord.

⁵) Waarschijnlijk ontbreekt hier een woord: *noodzaak* of iets dergelijks.

te prijzen ende tonderhouden, als men alleen goede vermaninghen tot profitelicheyt doet. Dit is mijn gevoelen int generael gheseyt sonder eenighe specificacie te maken.”¹ Zoodra echter RIEUWERD een² /e meer bepaalde verklaring over de vasten verlangde, herriep PISTORIUS 't geschrevene; en toen nu ook de leer der zeven sacramenten en der volstreckte gehoorzaamheid aan de Kerk ter sprake kwam, werd de toorn aan beide zijden al hooger. RIEUWERD zei hem openlijk aan: »wy willen met dat vier teghen u procederen, weest des seker!” »Wel aen,” luidde het antwoord, »vervult die mate van u voorvaders in my, opdat alle rechtvaardige bloet op u mach comen, dat van Abel af ghestort is.” Alleen GODSCHALCK hield ten einde toe zijn gehuichelde vriendelijkheid vol en had maar één raad: »Heer JAN, weest wel te vreden, eet ende drinet wel, ende laet alle dinc goet zijn: wat leyt u hier aen, uselven in dit groote perikel te stellen?”³

Een nieuwe poging om PISTORIUS tot herroepen te bewegen, beproefden de inquisiteurs door tusschenkomst van zijn vader JAN DIRKS, die den 13en Juli van Woerden naar den Haag overgekomen op bespoediging van 't rechtsgeding aandrong, — maar, zoodra hij bij zijn zoon was toegelaten, met last om dezen tot andere gedachten te brengen, en vernomen had dat diens huwelijk het eigenlijke punt van aanklacht was, hem ten aanzien van deze beschuldiging zóó krachtig verdedigde en zich daarbij met zulk een stoutmoedigheid op het Nieuwe Testament beriep, dat de inquisiteur toornig verklaarde: »qualis pater, talis filius,” en hem terstond van 't kostenambt ontzette.³ Welk een verschil met vroeger, toen JAN DIRKS alleen uit vrees voor ketterij zijn zoon onttrok aan den invloed van HINNE RODE en Leuven's universiteit het veiligste toevluchtsoord achtte! Van waar dat? Zijn antwoord aan COPPIN zegt het tref fend en waar: »ick en weet van gheenen dinghen te segghen, son-

¹) *Disput.* f°. 26 v°.

²) *Ald.* f°. 29.

³) Misschien zelfs dat hij te 's Gravenhage in ruime of besloten hechtenis moest blijven. Althans verscheiden dagen later en toen JAN DIRKS reeds was afgezet, behoefde de inquisiteur maar even te zenden, om hem te »doen halen,” *Disput.* f°. 32.

derlinghen dan van dat nieuwe Testament, dat heb ick ghelesen." ¹

Strenger maatregelen werden nu ook tegen PISTORIUS beraamd. Was hij tot nog toe afzonderlijk in een vertrek bij de verhoorzaal onder scherp toezicht van twee of meer wachten gesteld, daar de rechters vreesden dat hij, wanneer hij terug werd gebracht naar de overige gevangenen, dezen in hun ketterij stijven zou, — de procureur-generaal verklaarde nu, dat deze wijze van bewaking te kostbaar was. Misschien hoopte hij door die bedenking uit te werken, dat PISTORIUS tegen borgtocht in ruime hechtenis ging, maar 't viel geheel anders uit. De inquisiteurs achtten voor hem »die ghevoel" ² goed genoeg d. i. een kerkerhol op de Voorpoort, vol ongedierte en onreinheid, waar nu twee ter dood veroordeelden hun vonnis afwachtten en eerlang tien landloopers zouden worden opgesloten. ³ Daar werd zelfs geen strôo voor ligging en enkel water en brood verstrekt of »anders niet dan dat die goede lieden bringhen in aelmissen byder doren." Wat evenwel bij al dien jammer eenige vertroosting aanbracht, 't was dat hij op een plaats vlak by de »ghevoel" door een houten beschot heen met GNAFEUS en de andere gevangenen ⁴ spreken en al de bijzonderheden van 't verhoor hun mededeelen kon, waaruit later het breedvoerig verslag der rechtshandeling werd opgesteld. Hoe treurig dan ook het lot van PISTORIUS zijn mocht, hij droeg het gelaten. Zelf troostte en vermaande hij op de roerendste wijs de ter dood veroordeelden en trachtte hen door zijn prediking voor God te winnen; aan een hunner, die in zijn schamele en gescheurde kleeding van kous schier verging, gaf hij zijn eigen mantel. Telkens weer trachtten de in-

¹) Ald. f°. 30.

²) *Géôle*.

³) *Disput.* f°. 30 v°. »daer leyt een dootslagher ende een ander misdadich mensch op sijn lijf ghevanghen." *Martyr.* p. 142: »erant enim ibi in eodem carcere conclusi decem scurrae vagi."

⁴) *Disput.* f°. 31: »een privaet onderscheyden met wagheschot, daer mogen si malcander toeroepen ende hooren spreken."

quisiteurs hen tot het afzweren zijner overtuiging te nopen, zelven (zoo als GNAFEUS beweert¹⁾) met de zaak verlegen, daar zij aan den eenen kant voor het doodvonnis terughuiverden en toch aan de andere zij vreesden, dat indien ze zijn vergrijp ongestraft lieten talloos veel geestelijken zijn voorbeeld zouden volgen en zich in den echt begeven.

Nu eens knoopte RIEUWERD een gesprek met hem aan door de tralies der kerkerdeur, onder betuiging van het innigste medelijden en mild met de rijkste beloften; dan weder zond men zijn vader JAN DIRKS er heen, of die misschien meer op hem zou vermogen. Maar alles vergeefs! Na een kort onderhoud wendde RIEUWERD zich af, walgende van den ondragelijken stank, die uit het kerkerkot opsteeg, en aan 't welslagen zijner pogingen wanhopende, toen PISTORIUS hem manmoedig ten antwoord gaf: »ick en wil God noch zijn woort niet loochenen,”² — en de afscheidsbetuiging van JAN DIRKS, waardig vader van dien zoon, luidde: »ick bidde u, mijn alderliefste sone, dat ghi van twoort Gods niet en wijekt, ick wil u gaerne opofferen, als Abraham zijn sone dede, ende en siet onse verdriet niet aen.”

't Liep tegen het eind van Augustus.³ Ten laatste had de landvoogdes MARGARETA gehoor gegeven aan de dringende beden der Staten van Holland, reeds den 27^{en} Juni tot haar gericht, en was zij overgekomen naar den Haag, vergezeld door den stadhouder ANTONIE VAN LALAING, graaf van Hoogstraten, den president van 't Hof te Mechelen mr. JOOST LAURENSZ. en de leden van den geheimen Raad. De van ketterij verdachten werden nu uit alle oorden des lands welhaast naar de Voorpoort overgebracht,⁴ de plechtige zittingen van den inquisitieraad op de zaal van 't Hof⁵ geopend en onder anderen de bescheiden in het hangende rechtsgeding tegen PISTORIUS ter hand genomen, om daarover in 't eind te be-

¹⁾ *Martyr.* p. 143.

²⁾ *Disput.* f°. 31 v°.

³⁾ Uit het *Register* van mr. A. VAN DER GOES blijkt het, dat MARGARETA zich den 26^{en} Augustus te 's Gravenhage bevond.

⁴⁾ *Martyr.* p. 143.

⁵⁾ Op 't binnenhof, later de loterijzaal, nu de ridderzaal genoemd.

slissen. Aan de westzijde der zaal namen plaats de voorzitter mr. JOOST LAURENSZ., 't lid van den geheimen Raad mr. d' ANGEY en de Hollandsche raadsheeren GERRIT VAN ASSENDELFT en JOOST SASBOUT;¹ aan de oostzijde de drie inquisiteurs COPPIN, TAPPER en ROSEMOND; ten zuiden de procureur-generaal REINIER BRUNT en de griffier AART SANDELIJN. De plaats der beschuldigten was ten noorden, waar ook de gerechtsdienaar CLAAS VAN DAMME post vatte.

Meer dan eens werd PISTORIUS voorgeroepen: 't laatst den 7^{en} September. Van dit laatste openbare verhoor, dat volgens GNAFEUS in alles met de vroegere ondervragingen voor deze rechtbank overeenkwam, is een breedvoerig verslag bewaard.² 't Maakt een allerpijnlijksten indruk en verdient zeker den naam van verhoor niet: immers een onstuimig aandringen der rechters op herroeping is er 't begin en 't eind van, eerst door de bedreiging onder eede gedaan, dat hij anders reeds den volgende dag op den brandstapel zal moeten sterven, vervolgens door hem over te leveren in de handen van een biechtvader, die gereed is op de listigste wijze partij te trekken van zijn bekentenis, eindelijk door het treurig lot hem voor te stellen, waarin zijne zoogenoemde halsstarrigheid zijne ouders en zijn echtgenoot zal storten. Maar noch 't een noch 't ander deed PISTORIUS wankelen. Op die bedreiging antwoordde hij: »heeft u God die macht ghegeven, so laet dat geschien in den naam ons Heeren, ic ben wel tevreden ende om den doot te leyden ben ic wel gherust." Verweten zij hem: »ghy moet wel wreet zijn, dat ghy ter aventuren een oorsaek sult zijn, als ghy u laet barnen,

¹) In 't *Martyr.* noemt GNAFEUS hem verkeerd JACOBUS in plaats van JODOCUS of JUSTUS. Volgens een brief van 19 Febr. 1526 (voorhanden op 't Bruss. archief) waren dezen en mr. BRUNT als commissaryssen geordonneert met mijn heere den president van den grooten Raide, de heere van AIGNY, de deken van Loven generaël inquisitoer, ende de andere doctoren in theologie."

²) *Disput.* f°. 33—37 v°. *Martyr.* p. 147—160. Opmerkelijk is het dat in 't laatstgenoemde geschrift mr. JOOST LAURENSZ. gedurig sprekende wordt ingevoerd, terwijl zijn naam in de *Disputacie* nergens voorkomt, maar diezelfde vragen daarin staan ten name van een ander dan COPPIN, zonder verdere aanwijzing. Uit het *quatriddum*, dat de gevangenis van PISTORIUS na het laatste verhoor volgens 't *Martyr.* p. 162 zou geduurd hebben, maakt REUDLER (*Luth. Bijdr.* III bl. 41) op, dat dit verhoor den 11^{en} September plaats had: ook nu weer volg ik liever de opgaaf der *Disputacie*.

tot grooter schande ende eewich verdriet van u ouders ende huysvrou, dat welc ghy wel bescutten mocht," — hij verklaarde: »hoe dattet met haer gaen sal, dat beveel ick God almachtich, want Hi die sorgen voor haer heeft opghenomen." Diepootmoedig was de schuldbelijdenis, die hij voor RIEUWERD TAPPER aflegde, maar toen deze, omdat hij zijn »sonden ende misdaden niet met alle hare circumstancien vertelde, om also den ypocrijt van buiten te maken," en niet wilde erkennen berouw te hebben over zijn huwelijk, hem de absolutie weigerde en daaruit listig aanleiding nam tot een nieuwe aanklacht, alsof PISTORIUS »de slotelen der heyliger kercken" versmaadde, — toen sprak PISTORIUS scherp maar onverschrokken: »ick en achte niet wat si van my segghen oft oordeelen, als ic mijn Heere mijn God niet en mishaghe." 't Laatste deel der samspreking met zijn rechters was nogtans het ergerlijkst van al. Met verregaande onkieschheid verweten zij hem wat hij als reden voor zijn huwelijk had genoemd, en spraken ze onverholen hun spijt uit, dat hij zich maar niet aan de gruwelijkste ongebondenheid had overgegeven, daar hij hun in dat geval niet »so veel speels gemaect hadde" als nu.

PISTORIUS naar een anderen kerker, waarschijnlijk in 't gebouw der terechtzitting zelf,¹ weggeleid, bleef er nu, op een paar bezoeken (den 8en en 9en September) van de inquisiteurs na, die nog een laatsten aanval tegen zijn standvastigheid beproefden, geheel zonder toegang. Zóó brak Vrijdag 15 September aan. Daags te voren was hem de terechtstelling aangezegd: rustig bracht hij den voorafgaanden nacht met lezen en bidden door. Er was dwars voor de zaal van 't Hof² een stellage opgericht »lanc xl voeten staende zuyden ende noorden, aen drie siden met bancken ende in den middel een preecstoel ende aen die zuyde (*lees*: zyde) een manier van outaer." 't Was negen uur in den morgen. Eerst namen er bij den preek-

¹) Volgens 't *Martyrium* p. 161 ging hij nog eerst naar de »gheyool" en werd in den avond van daar, onder voorwendsel dat zijn vrouw hem wenschte te spreken, naar een onderaardsch hol gebracht.

²) Derhalve terzelfder plaats, waar bijkans een eeuw later mr. JOAN VAN OLDEBARNEVELD onthoofd werd.

stoel naar de zijde van de Hofkapel ¹ plaats de voorzitter (CARONDELET, bisschop van Palermo) en twee leden van den geheimen Raad, ANTONIE VAN LALAING, Hollands stadhouder, mr. NIKOLAAS EVERTS, president van 't Hof van Holland, met sommigen zijner raadsheeren en de griffier SANDELIJN. Vervolgens gingen aan de andere zijde zitten JAKOB DE RIDDER, bisschop van Hebron en wijbisschop van Utrecht, ² MEINHARD MAN, abt van Egmond, met zijne ambtgenooten van Oostbroek bij de Bildt en van sint Paulus te Utrecht ³ in vol ornaat, de drie inquisiteurs, uit Utrecht dr. GERARDUS SUCKERODIUS, ⁴ de officiaal GODFRIED VAN KUENENDORFF, voorts drie dekens, die van den Haag BRUNO BOCKES VAN AYTIA, die van Westfriesland JAN MICHIELS VAN Woudrichem, die van Naaldwijk PIETER VAN DER GOUDE en eindelijk mr. JOOST LAURENSZ. met de Hollandsche raadsheeren GERRIT VAN ASSENDELT en JOOST SASBOUT en den procureur-generaal mr. REINIER BRUNT. Ook PISTORIUS, die nu voorgeleid werd, droeg het volle priestergewaad: tot teeken zijner waardigheid werd hem bij zijn opkomen een miskelk ter hand gesteld, dien hij op 't altaar moest nederzetten, eer hij vóór den wijbisschop, met den rug naar 't volk gekeerd, plaats nam.

Terstond daarna beklom een franciskaner uit Leiden den preek-

¹) Uit het vervolg toch blijkt, dat de leden van 't Hof van Holland „aan die noortsyde” zaten.

²) GELDENHAUER deze terechtzitting vermeldende in zijn *Itinerarium* (uitgegeven in 't *Archief* van KIST en ROYAARDS IXe Dl. bl. 509) zegt van hem: „episcopatum publici adulterii mercede ante aliquot annos emerat.”

³) De *Disputacie* noemt alleen behalve den Egmonder „twee prelaten” zonder hen nader aan te duiden; evenzoo 't *Martyrium*. Dat het echter de in den tekst genoemde abten waren berichten de kronijk van 't klooster op de Birckt, afgedrukt door MATTHAEUS, *Fund. et fata eccl.* p. 523, en ANDRIES JAKOBS, die juist ter dagvaart in den Haag was en het uiteinde van PISTORIUS in zijne aantekeningen vermeldt.

⁴) De *Disputacie* noemt hem SUYKEROY. Den waren naam ontleende ik aan GELDENHAUER l. l. en aan ERASMUS (*Epist. ed. l.* p. 1752). ERASMUS noemt hem „GERARDUS SUCKERBOE, canonicus Trajectensis, Doctor medicus” en doet 30 Maart 1532 uit Parijs zijne groeten aan G. MORRHUIS. — GELDENHAUER geeft hem den titel van „consistorialis” en noemt bovendien nog als getuigen bij den dood van PISTORIUS den rechtsgeleerde RUTGERUS CARCARIUS en een om zijn ontuchtig leven zeer berucht geestelijke JOAN VAN GOCH.

stoel en hield een leerrede over Hand. III: 17 en 19, die besloten werd met de opsomming der verschillende beschuldigingen tegen PISTORIUS ingebracht. Hij had het primaatschap van Petrus en 's pausen vicariaat, derhalve ook diens bevoegdheid tot het instellen van bindende voorschriften ontkend, — de overtreding van 't gebod om 's vrijdags te vasten en 't verbreken van het celibaat geoorloofd genoemd, — de lessen van LUTHER te Wittenberg bijgewoond, — zijn eed eens te Utrecht gedaan om nooit meer de kettersche artikelen, waarvan hij beschuldigd werd, te prediken geschonden, — beweerd dat niemand verplicht was zijn geheime zonden te biechten, dat ieder christen schoon niet gewijd het sacrament des altaars bedienen mocht en dergelijke dwalingen meer. Bij enkelen dier beschuldigingen had PISTORIUS op luiden toon uitgeroepen: »'t is niet waar!" en keerde zich nu, zoodra de franciskaner zijne rede geëindigd had, tot het volk zeggende: »broeders! ziet hoe gewelddadig de antichrist zijn geloof zoekt te handhaven!" Maar de gerechtsdienaar CLAAS VAN DAMME dwong hem tot zwijgen, onder bedreiging dat hem anders de mond met een hout zou gesnoerd worden. Toen erkende PISTORIUS dat alles voorbij was.¹ De wijbisschop trad op hem toe, om hem van 't priestergewaad te ontdoen, een haarlok hem af te snijden en met een zilveren mesje de kruin en de vingers te beschrappen, tot een teeken dat hij geheel ontwijjd werd; daarna trokken de gerechtsdienaars hem een kort geel kleed aan en drukten hem een gele zotskap op 't hoofd. Maar hij verklaarde bij 't afleggen zijner priesterkleeding, dat hij nu, meer dan ooit in dat kerkgewaad, het voorkomen van een christen had, en achtte het dragen der spotkleëren een deel hebben aan het lijden van Jezus. Terstond daarop las de officiaal het vonnis van den inquisitieraad voor, waarbij PISTORIUS als ketter veroordeeld en tot het ondergaan der rechtmatige straf aan de wereldlijke macht overgeleverd werd.

Na die uitspraak gingen al de geestelijke heeren weg. Maar de

¹) *Disput.* f°. 39: »ende hem gheseyt wesende dat hy swijghen soude, heeft gheseyt: dit is tlaeste gherechte."

stadhouder en 't Hof¹ draalden niet met het vonnis: eenige weinige oogenblikken en reeds kondigde de griffier SANDELIJN het af:

»Alsoe JAN JANSZ. van Woerden, wylen priester, bij sententie diffinitive van den eerwaardigen heere, den deecken van Sint Pieters tot Loeven, inquisiteur generael geordonneert by onsen heyligen vader den Paus in den landen van de Keyserlycke Majesteit van harwaerts over, ende den officiaal des heeren van Utrecht, verclaert is ketter ende heretyck, ende naer die degradatie den Hove van Hollant geleverd, soe ist dat tvoirsz. Hoff — — nyet willende, dat die voirsz. sententie blyfve illusoir, mair die excecuterende verclaert, dat die voirsz. JAN JANSZ. geleyt sal worden opt schavot staende optie Plaetse alhier in den Hage ende aldaer gebrant te worden te polvre toe, zulcx dat van hem geene memorie meer en zy.”

Nauwelijks had de griffier uitgesproken, of PISTORIUS hief het *te Deum* aan, maar men duldde niet dat hij voortging. Op een wenk van den stadhouder schaarden zich terstond de gerechtsdienaars om den veroordeelde en verliet de stoet het Binnenhof, om langs 't Buitenhof naar de Plaats te gaan. Bij de Gevangenpoort gekomen en opziende naar het tralievenster van den kerker zijner geloofsgenooten BERNARD, GERRIT VAN WORMER en WILLEM OTTENS VAN UTRECHT, riep PISTORIUS »so blydelic alsof hy ter bruyloft ghegaen hadde” met luidder stem: »broeders! ik ga voor,”² waarop zij welgemoed antwoordden: »broeder! strijd vromelijk, wij zullen u volgen!” en terstond de kerkgezangen aanhieven *te Deum laudamus* en *O beata sanctorum martyrum solemnina*. In diepe stilte luisterde de schier onafzienbare menigte, rondom het schavot op de Plaats vereenigd, naar die statige tonen en werd er te dieper door ontroerd, naarmate zij 't er zekerder voor hield, dat hen, die door dit indruk-

¹) Het vonnis werd geveld door den stadhouder, den voorzitter NIKOLAAS EVERTS en de raadsheeren GERRIT VAN ASSENDELFT, PRAESSE, JAN VAN DUIVENVOORDE, ABEL VAN COULSTER, JAN BENNINGS, FRANÇOIS COEBEL, JASPER LIEVENS?) en WILLEM PYNSEN. Ik achtte mij verplicht, waar het den protomartyr van Holland gold, deze namen zoowel als 't geheele vonnis, gelijk het onder de *Crimineele Sententiën* (1505—1529) f°. 157 voorkomt, mede te deelen.

²) Zoo verzekert ons de *Disputacie*, zeker nader aan de waarheid dan 't *Martyrium*, dat PISTORIUS hier een zeer deftige en vrij lange toespraak in den mond legt.

wekkende lied de uitvaart van PISTORIUS verheerlijkten, reeds morgen de vuurdood wachtte. Temidden dier aandoening richt zich aller oog naar den paal, die boven de houtmyt uitsteekt. Daaraan bindt de scherprechtter PISTORIUS vast, die zelf zoo aanstonds zijn borst heeft ontbloot, toen daarop een zakje met buskruit werd vastgehecht, en ontvangt op zijn gewoon, vaak gedachteloos uitgesproken verzoek om vergiffenis het treffend antwoord: »broeder, 't is u al vergeven: ik wist reeds een jaar geleden dat dit het einde zou zijn." Nog altijd klinkt het *te Deum* ginds uit den kerker. Als weergalm daarop heft PISTORIUS den 31en psalm aan.¹ Maar reeds wordt (zelf leent hij zijn hulp) hem de strik om den hals gelegd; hij brengt, zoo veel de koorden het toelaten, zijne handen bijeen; nog ééne bede: »God! wilt hem vergeven, diet mi doen, want si en weten niet wat si doen," nog ééne verzuchting: »o Heer! ontfanc mynen geest!" en op hetzelfde oogenblik snoert een ijzeren hand den strik aan den worgpaal en doet een vlammende stroo-wisch 't hem op de borst gehangen buskruit ontploffen: 't was alles beslist.

Aan dat zachtgelokene oog, aan dat rustig gelaat² door den rondom opgaanden vuurgloed beschenen is het te zien, dat de strijd reeds voleindigd is. Zóó stierf PISTORIUS;³ zóó volbracht de nieuwe inquisitie in Holland hare eerste geloofsdaad; zoo wijdde zij de reeks van hare triumpfen in.

Zou den volgenden dag het treurspel in driedubbele mate zich herhalen? zouden ook de andere gevangenen een gelijk lot onder-

¹) Zoo weder de *Disputacie*, terwijl 't *Martyrium* vermeldt, dat hij 1 Kor. XV: 54—57 uitsprak.

²) *Martyr*. p. 168: »nulla membrorum agitatio, nulla capitis concussio, nulla item oculorum inversio sequebatur. Dixisses non nisi in amoenum quempiam somnum martyrem hunc nostrum solvi."

³) Een persoonsbeschrijving van PISTORIUS komt voor in 't *Martyr*. p. 9; daarnaar werd, volgens 't geen REUDLER (*Luth. Bijdr.* III bl. 40) gist »zijne beeldtenis in olieverf op de consistoriekamer der Luthersche kerk te Woerden ontworpen." Een gesteendrukte copij daarvan versiert het werk van E. J. DIEST LORIGON, *Gesch. der kerkhervorming in ons vaderland* 1855.

gaan? Menigeen dacht het of liever — menigeen vreesde het, want zóó diepe verslagenheid had het sterven van PISTORIUS verwekt, dat alleen de gedachte aan herhaling van zulk een strafoefening bijkans ieder met afgrijzen vervulde. 't Hof gruwde er van. Zelfs de inquisiteurs neigden tot versochooning. Nog klonk hun het *te Deum* der drie gevangenen in de ooren; zij erkenden dat »oick zy bereydt waren voir hoere opinie te sterven ende int vier te gaen,” maar juist daarom achtten zij 't bedenkelijk hen in de gelegenheid te stellen tot het betoonen van denzelfden geloofsmoed als PISTORIUS en vreesden zij den invloed daarvan op 't volk: reeds nu, onder den indruk van 't geen zijn marteldood had uitgewerkt, won de overtuiging veld, dat »met die luyden te branden niet zo veel geprofiteert wert als men wel meende.”¹ Andere maatregelen waren noodig. De inquisitieraad ging er eerlang toe over.²

Enkelen, die tot herroepen al was het dan ook alleen maar in schijn te bewegen waren, zoo als LIJSBET SPIEGEL en ADRIAAN de huikmaker uit Amsterdam werden gedwongen tot plechtige »abjuracie” terzelfder plaatse, waar de brandstapel van PISTORIUS had gestaan;³ deze beiden moesten bovendien »voir penitencie” deelnemen aan de processie in den Haag en later te Amsterdam, ADRIAAN »een cruys dragende op zijn borst,” LIJSBET »mit een wassen barrende kaersse in hoer handt zonder huycke, met een roet cruys op haer opperste cleet,” zonder dit ooit »alle hoer leefdagen lanc”

¹) Eene en andere uitdrukking ontleen ik aan den brief van 't Hof van Holland aan den stadhouder, 27 Febr. 1528, door mij medegedeeld in 't *Kerkhist. archief*, IV bl. 18.

²) Misschien hadden enkele van de aanstonds door mij te noemen personen reeds vroeger hun vonnis ontvangen. Wegens 't ontbreken van een behoorlijk gedateerd register der vonnissen van den inquisitieraad is dit moeielijk met zekerheid uit te maken.

³) ANDRIES JACOBS teekende op zijn *Dachvaert* van 18 Aug. — 23 Sept. 1525 aan: »angaende de secte Lutherane is correctie in den Hage gedaen ende eerst den 15^{en} Septembris is daer een waerlicke priester Heer JAN VAN WOORDEN ontwyt ende gedegradeert geweest van den wybisscop van Utrecht, presentibus de abt van Egmond, van Sinte Pauwels ende van Oosbroek van Utrecht, et postea strangulatus et combustus; ende sekere andere luyden zijn opt scavot gestelt ende hebben abjureert ende versworen alle Luthersse ende andere ketterye.” Denkelijk behoorde tot hen ook CORNELIS WOUTERS van Dordrecht. *Kerkhist. Arch.* IV, bl. 7.

te mogen afleggen.¹ In een dergelijke processie had ook JAKOBBE SUSTERS, de vrouw van PISTORIUS, moeten gaan; nu werd de ongelukkige weduwe voor haar leven in een klooster gebannen.² Ten aanzien van BERNARD, WILLEM OTTENS VAN UTRECHT en GERRIT VAN WORMER viel het besluit, dat zij in gestrengte gevangenis op een van 's keizers kasteelen »te bier en te brood" zouden gelegd worden, totdat zij »resipisceerden:" BERNARD op 't slot te Woerden, waar hij standvastig tot den einde toe kort daarna overleed,³ WILLEM OTTENS op 't slot te Medemblik.⁴ Waarheen GERRIT VAN WORMER geleid werd is evenmin bekend, als welke kerker JOANNES SARTORIUS, denkelijk iets vroeger veroordeeld, was aangewezen.⁵ GNAFEUS had kort te voren zijn vonnis ontvangen. Reeds daags na het eerste

¹) De veroordeeling van ADRIAAN blijkt uit een vonnis van 't Hof tegen hem met vermelding van dit vroeger gewijsde den 14^{en} Dec. 1534 geslagen; die van LIJBBET uit een dergelijk vonnis van 28 Juli 1528. Bij dit laatste wordt uitdrukkelijk gezegd, dat zij daartoe »by sentencie van den inquisitor uptie tyt (1525) gecondempneert" was geworden: trouwens in dit jaar 1525 komt noch haar vonnis, noch dat van ADRIAAN in de registers van 't Hof voor.

²) REUDLER, t. a. pl. bl. 45.

³) In 1526 maakte GEORGIUS SPALATINUS een lijst van martelaren, waarvan 't autograaf, in de bibliotheek van KRAFFT te Ulm gevonden, afgedrukt werd in de *Unschuld. Nachr.*, 1747 s. 326. Voor Nederland bevat deze lijst de namen: »HEINR., JOHANN., Bruxellenses martyres, LAMPRETTUS, confessor captivus Bruxellensis, JOHANNES HAGER comitis in curia Hollandiae. Sacerdos secularis Christo redditus fuit. BERNHARDUS in arce Woordensi in Hollandia, mortuus in carcere, fortissimus martyr. Jam Antiochus recipit signa sua; jam primum damnatus cecinit alta voce: te Deum laudamus. HEINRICUS Zutphaniensis." Nergens elders vond ik omtrent BERNARD eenige aanwijzing. Dat met JOHANNES bedoeld wordt PISTORIUS en met HAGER comitis 's Gravenhage is duidelijk.

⁴) Brief van 't Hof van Holland aan den stadhouder, 19 Febr. 1526, voorhanden op 't Bruss. Archief.

⁵) Dat echter ook zij »in skeyzers sloten bewaert" werden is te zien uit den brief, dien ik mededeelde *Kerkh. arch.* IV bl. 18. Grond tot het vermoeden, dat SARTORIUS reeds vroeger zijn vonnis ontving, geeft mij de verklaring van PISTORIUS (*Disput.* f°. 32): »ic hebbe hier noch twee oft drie goede cristenbroeders by my ligghen, die met my ooc int vier gaen willen, en willet ghy om gheen vier menschen vier aen laten legghen, ghy sultet ten laetsten noch om my alleen aen moeten ligghen." Had SARTORIUS nog tot de gevangenen behoord, PISTORIUS zou allicht van vier christenbroeders gesproken hebben.

verhoor van PISTORIUS¹ moest hij zich verantwoorden over zijn troostbrief »aen een arme bedroefde weduwe, wier soon de cappe verlaten hadde,» waarin hij op smadelijke wijze zich had uitgelaten over de kloostergeloften. Hij wist nogtans door een beroep op de bijzondere aanleiding tot het vervaardigen van dit geschrift zijn schuld zoo behendig te verbloemen en zich van de smet der ketterij in diervoorge te zuiveren, dat de uitspraak werd opgeschort en hij alleen in voorloopige hechtenis bleef, tot dat de inquisitieraad over hem zou beslist hebben. Deze tegen 't eind van Augustus samengekomen rekte nog veertien dagen lang² zijn geding door een zeer scherp onderzoek naar zijne overtuiging omtrent ettelijke geloofsartikelen en »relegeerde» hem ten laatste »in een clooster, om aldaer den tyt van dry maenden penitentie te doen te bier en te broode.»³ Wat het lot was der overige verdachten (er waren er velen, sommigen ook, als boven gezegd werd, uit Leiden), die voor den inquisitieraad te recht stonden, blijkt niet.

De strenge maatregelen tegen enkele der halsstarrige geestelijken genomen leidden tot het gewenschte doel. SARTORIUS, GERRIT VAN WORMER en WILLEM OTTENS waren niet lang bestand tegen de ontberingen, die de kerkerstraf hun oplegde: de een na den ander, WILLEM OTTENS zelfs na zeer korten tijd,⁴ verklaarde zich bereid tot herroepen en werd weer in genade aangenomen. Met hoe

¹) D. i. volgens de *Disputacie* op 12 Juli, maar volgens 't *Martyrium* op den 15^{en} dier maand. 't Schijnt wel dat GNAFEUS in 't *Martyrium*, gedreven door de zucht om zijn geding ten nauwste met de zaak van PISTORIUS te verbinden, de datums der verhooren van PISTORIUS veranderd heeft; bij dezen toch acht ik het veiliger mij aan de *Disputacie* te houden, terwijl 't *Martyrium* misschien nauwkeuriger is, waar 't het verhoor van GNAFEUS zelfen betreft.

²) *Martyr.* p. 127 en 144.

³) *Tobias ende Lazarus* in de opdracht.

⁴) Den 19^{en} Febr. 1526 schreef 't Hof van Holland aan den Stadhouder, dat WILLEM OTTENS, nadat hij geabjureerd had en in vrijheid gesteld was, zich gevestigd had te Monnikendam en daar op nieuw tot ketterij was vervallen. Wij mogen daaruit opmaken dat hij nog in 1525 herriep. Maar tegelijkertijd maakt de brief melding van een biljet, waarop ook de namen stonden van nog anderen die herroepen hadden. Misschien waren dus SARTORIUS en GERRIT VAN WORMER hem reeds voorgestaan of hadden zij zeer spoedig zijn voorbeeld gevolgd.

veel toegeeflijkheid men hun daarbij te gemoet kwam is te zien aan de behandeling, die WILLEM OTTENS ondervond. Hij had nauwelijks zijn boetvaardigheid te kennen gegeven door een schrijven aan 't Hof, of hij werd uit zijn gevangenis naar de Voorpoort te 's Gravenhage overgebracht. Daar legden bij hem terstond een bezoek af de gecommitteerde raadsheeren »VAN ASSENDELFT ende mr. JOOST ZASBOUT, vergeselschap mit den deken van Naeltwyck gesubstitueert van den voirs. inquisiteur, mr. HUGO VAN ASSENDELFT gesubstitueert van den officiael des biscoeps van Utrecht, de voirs. CLAES VAN DAM substituyt ende mr. CORNELIS VAN DER CAPELLA als notarius, omme denselven heer WILLEM te interrogeren, off hy bereyt was de voirs. revocatie ende abjuratie te doen, naevolgende zyn voirgaende scriven. Ende nae ons de voirs. heere VAN ASSENDELFT, in absentie van den voirs. SASBOUT gerelateert heeft, zoe gingen zy alle te samen genoech gelyck upte voirpoorte, ende worde de voirs. heere WILLEM voir hem allen gebrocht, sonder dat yemant int particulier mit hem sprack;¹ ende alsoe hy difficulteyt maeckte te willen abjureren, zeggende dat God verboden hadde geheelick nyet te zweeren, zoo worde hy sulcx daeroff onderwesen byden voirs. deken van Naeltwyck, dat hy tevreden was de voirz. abjuratie te doen. Ende vermaende alsdoe dezelve heer WILLEM oeck, dat hy beduchte dat die van Utrecht, die hem zeer hatich waeren, hem wederom soudenvangen, nyettegenstaende de voirs. revocatie ende abjuratie. Daerop hem by den voirs. commissaryssen geseyt worde, dat indien hy hem voirtaen eerlicken droech, de voirs. van Utrecht en souden hem nyet doen om deselfde saecke wille, alsoe hy tot deselve revocatie ende abjuratie by den officiael aldaer off zynen gecommitteerde ontfangen was." Daarna »teyckende heer WILLEM zyn consente, dat hy voir hem luyden gedragen hadde" en werd terstond uit de gevangenis ontslagen. Toen hij als vrij man de Voorpoort verliet, zou hij nog eens hebben opgezien naar het tralievenster, waar vóór weinige weken in een onvergetelyk uur het ook door hem aange-

¹) Dit geheele uittreksel is aan den aanstonds geciteerden brief van 't Hof ontleend. Wat hier in dezen volzin voorkomt moest den Stadhouder overtuigen, dat door niemand eenige bijzondere belofte of waarborg aan heer WILLEM gegeven was.

heven *te Deum* geklonken had? zou hem de moed niet ontzonken zijn, om nog eens ter zijde een blik te werpen naar de schandplaats, waar zijn vriend de martelaarskroon zich verwierf?

Zóó leed de Hervorming in haren strijd neerlaag op neerlaag. Grievender en in de gevolgen verderfelijker, dan de vervolging ot de dood van hare getrouwen, was voor haar de afval van hen, die ze eens als hare wakkerste voorstanders vereerd en geliefd had. ERASMUS mocht al verklaren: »maxima populi pars apud Hollandos, Zelandos et Flandros scit doctrinam Lutheri et odio plus quam capitali fertur im monachos;”¹ PISTORIUS roemen: »als ghy my al ghedoot hebt, meent ghy dattet dan al ghedaen sal zijn? neent voorwaer! daer isser *veel duyzent* in Hollant, die tselve ghevoelen ende verstaen, dat ic doe;”² — toch begon hier en daar, terwijl de Sacramentisten door de vervolging bedreigd zich schuil hielden en de meestwankelmoedigen ’t gevaar trachten te ontduiken door voorgewenden ijver voor de Kerk, de overtuiging veld te winnen: »le mal de la secte Lutherane est (merchy Dieu) maintenant estaint.”³ — Was ’t waarheid inderdaad? was met de asch der martelaren, hier in ’s Gravenhage den zetel van Hollands hoogste rechtsvergadering, ginds in de bisschopsstad, de laatste ketterij voor altijd verstoven en kon de Kerk onbezorgd haar triumpf vieren? De toekomst zou het beslissen. Welke beslissing ze bracht zal het volgende hoofdstuk aantoonen.

¹) ERASMI *Epistolae* l. l. p. 886. De brief is van 28 Augustus 1525.

²) *Disputacie* f°. 33.

³) Verzoekschrift der Amsterdamsche regeering aan de landvoogdes Oct. 1525, opgeteekend door ANDRIES JACOBS t. a. pl.

THE
POLITICAL
ECONOMY
OF
INDIA

M544174

BR900
88
v.1-2

